
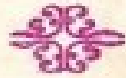

РОМЕН
РОЛАН

*Жан
Кристоф*
том
2

Издателство
„Музика“

**РОМЕН РОЛАН
ЖАН-КРИСТОФ
ТОМ II**

Превод: Лилия Сталева

chitanka.info

Ромен Ролан възплъщава тук своята идея на творческия гений, формиращ се в борбата с деспотичната власт и нейното болезнено рафинирано изкуство. В образа на немския музикант — новатор и бунтар намират отражение впечатленията от личността на Бетховен. Произведението е наситено със страстна публицистика. В епопеята се разкрива духовната биография на героя, проследена с голямо богатство на психологическия анализ, със задълбочено проникване в тайните на творческия процес. Като фон се явява панорамата на Европа. Предсказвайки близката световна война, Ромен Ролан ѝ противопоставя идеята за братството между народите.

КНИГА ПЕТА
ПАНАИР НА МИСЪЛТА

ДИАЛОГ НА АВТОРА СЪС СЯНКАТА МУ

Аз. Е какво, на бас ли си се хванал, Кристоф? Решил си да ме скараш с целия свят?

Кристоф. Не се прави на учуден. Още от първия миг знаеше къде те вода.

Аз. Ти критикуваш премного неща. Дразниш враговете си и объркваш приятелите си. Нима не знаеш, че не е изискано да одумваш неуредиците в един порядъчен дом?

Кристоф. Какво да се прави? Не съм изискан.

Аз. Зная: ти си грубиян и нетактичен! Ще те изкарат враг на всичко живо. В своята страна си спечели вече славата на германофоб. В моята ще си спечелиш славата на франкофоб или още по-лошо, на антисемит. Внимавай, изобщо не говори за евреите... От тях си видял премного добрини, за да приказваш зле за тях...

Кристоф. А защо да не казвам и доброто, и лошото, което мисля за тях?

Аз. Ти наблягаш на лошото.

Кристоф. Доброто ще дойде после. Трябва ли да ги щадя повече от християните? Ако им отдавам дължимото, то е, защото заслужават. Дължа им почетно място, защото те вече са го заели в нашия Запад, където светлината угасва, и защото някои от тях представляват смъртна заплаха за цивилизацията ни. Но зная също, че други измежду тях са наше богатство с ума и дейността си. Ясно ми е, че нацията им все още притежава известно величие. Познавам цялата неизмерима преданост, цялото гордо безкористие, цялата любов и стремеж към по-добро, неуморната енергия, упорития и непризнат труд на хиляди от тях. Зная, че в тях живее един бог и затова се гневя на тези, които са се отрекли от него, на тези, които заради позорен успех и жалко щастие изменят на съдбините на народа си. Като се боря срещу тях, аз заставам на страната на еврейския народ, както, нападайки покварените французи, браня Франция.

Аз. Ти, момчето ми, се бъркаш в неща, които не те засягат. Припомни си жената на Сганарел, която иска да я бият. „Между тояга и плесници“.^[1] Проблемите на евреите не са наши проблеми. А колкото

до проблемите на Франция, Франция прилича на Мартин: съгласна е да я бият, но не приема да ѝ се каже, че е бита.

Кристоф. Трябва обаче да ѝ разкрия истината, особено щом я обичам. Кой ще го стори, ако не аз? Във всеки случай не ти. Всички вие сте свързани помежду си с обществени отношения, взаимно внимание, задръжки. Аз нямам връзки, не принадлежа към вашия свят. Никога не съм участвувал в нито една от котериите ви, в нито един от споровете ви. Не съм принуден да ви пригласям, нито да ставам съучастник в мълчанието ви.

Аз. Ти си чужденец.

Кристоф. Да, ще кажете, че един немски музикант няма право да ви съди и не може да ви разбере. Добре, може би се лъжа. Ще предам поне какво мислят за вас някои велики чужденци, които ти познаваш не по-зле от мене — най-великите измежду мъртвите ни приятели и между живите. Ако те се мамят, все пак си струва да се знаят мислите им; пък и могат да ви послужат. Това би било по-полезно за вас, отколкото да си внушавате, както сега, че всички ви се възхищават, и да се възхищавате от себе си или да се хулите едно след друго. Нужно ли е, както е модно у вас, ту да провъзгласявате, че сте най-великият народ в света, ту че упадъкът на латинските нации е неизбежен; или че всички идеи идват от Франция, или че ви бива само да развличате Европа. Който е почувствувал крепката душа на тази толкова жизнестойлива нация, не само може, но и трябва да разголи смело пороците и смешните ѝ страни, за да се бори срещу тях, и главно да разобличи хората, които се ползват и живеят от тях.

Аз. Не се докосвай до Франция дори за да я защитиш. Ти объркваш добрите хорица.

Кристоф. Добрите хорица, сигурно порядъчните хорица, които се огорчават, че някой не намира всичко прекрасно и им показва толкова грозни и тъжни неща! Самите те са експлоатирани; само че не желаят да го признаят. Толкова им е трудно да видят злото у другите, че предпочитат да бъдат жертви. Искат да им се повтаря, поне веднъж на ден, че всичко е възможно най-добре в най-добрата страна и че: „О, Франция, ти първа ще си останеш!...“ После, успокоени, добрите хорица си лягат да спят, а другите се залавят със сделките си... Добри и прекрасни хорица! Огорчих ги. Ще ги огорча още повече. Искам им прошка... Но ако не желаят подкрепа срещу потисниците си, нека поне

си помислят, че други също са потискани, но не притежават нито примирението им, нито способността да се самозаблуждават, други, попаднали в ръцете на потисниците именно поради чуждото покорство и заблуда. Колко страдат те! Спомни си! Колко сме страдали! Заедно с толкова други като нас, когато с всеки ден все повече ни задушаваше средата, покварата в изкуството, безнравствената и циничната политика, а безволната мисъл се носеше с доволен кикот, люшкана от полъха на небитието... Бяхме там, притиснати един до друг, тревожни, задъхани. А! Ние прекарахме заедно тежки години! Господарите ни и не подозират в какъв ужас пърхаше с криле младостта ни в тяхната сянка!... Издържахме. Спасихме се... Няма ли да спасим останалите? Да ги оставим ли да изпитат на свой ред същите терзания, без да им подадем ръка? Не, съдбите ни са свързани. Хиляди във Франция мислят като мен. Имам съзнанието, че говоря вместо тях. Скоро ще заговоря за тях. Франция, низините на Франция: евреи, християни, души, свободни от каквато и да било вяра, от каквато и да било кръв. Но за да стигна до нея, трябва най-напред да направя пробив през хората, които охраняват вратите на сградата. Дано хубавата пленница се отърси от апатията си и срине най-сетне стените на затвора си! Тя не познава силата си, нито слабостта на противника си.

Аз. Имаш право, мили мой. Само че каквото и да правиш, пази се от омразата.

Кристоф. Не изпитвам никаква омраза. Дори когато мисля за най-злите хора, зная, че са хора, че страдат като нас и един ден ще умрат. Но трябва да се боря срещу тях.

Аз. Да се бориш, означава да вършиш зло в името на доброто. Дали болката, която рискуваш да причиниш, макар и само на едно живо същество, струва колкото доброто, което се надяваш да принесеш на двата хубави идола: изкуството и човечеството?

Кристоф. Ако мислиш така, откажи се от изкуството, откажи се и от себе си.

Аз. Не, не ме изоставяй! Какво бих станал без тебе? Но кога ще настъпи мир?

Кристоф. Когато го извоюваш. Скоро... Скоро... Погледни, над главите ни вече прелита лястовицата на пролетта.

Аз. „Прелестната пратеничка на веселия сезон е дошла, видях я...“

Кристоф. Недей да мечтаеш! Дай ми ръка, ела.

Аз. Няма как, трябва да те следвам, моя сянка!

Кристоф. Кой от двама ни е сянката на другия?

Аз. Колко си порасъл! Не мога да те позная.

Кристоф. Защото слънцето преваля.

Аз. Предпочитах те, когато беше дете.

Кристоф. Хайде, остават ни още няколко часа само, преди да се
СТЪМНИ.

Р.Р.

Март 1908 година

[1] „По неволя лекар“ от Молиер. — Б.пр. ↑

Безредие в реда. Раздърпани железничари, които фамилиарничат. Пътници, които протестират и в същото време се подчиняват на правилника... Кристоф беше във Франция.

След като задоволи любопитството на митничарите, той пак се качи във влака за Париж. Нощта покриваше полята, прогизнали от дъжда. Резките светлини на гарите още по-жестоко подчертаваха нерадостната безкрайна равнина, погребана в тъмнината. Все почестите влакове, с които се разминаваха, разкъсваха въздуха със свирките си и стряскаха вцепенените задрямали пътници. Приближаваха Париж.

Цял час преди пристигането Кристоф беше готов за слизване; нахлупил беше шапката си, закопчал се беше догоре да не би да го оберат, защото му бяха казали, че Париж гъмжи от крадци. Двадесет пъти седна и стана; двадесет пъти премести куфара си от мрежата на пейката, от пейката на мрежата, блъскайки с необичайната си несръчност всеки път съседите си.

Малко преди да влезе в гарата, влакът внезапно спря сред пълен мрак. Кристоф притискаше силно лице до стъклото и напразно се мъчеше да види нещо. Обръщаше се към спътниците си с надежда, че някой ще го погледне и ще може да заговори, да пита къде са. Но те дремеха или се преструваха, че спят с начумерени и отегчени лица. Никой не помръдваше, за да се осведоми защо спират. Пасивността им изненада Кристоф. Тези навъсени неподвижни същества така малко приличаха на французите, които той виждаше във въображението си! Най-сетне седна обезкуражен върху куфара си, залитайки при всяко разклащане на влака, и задряма на свой ред, но точно тогава го събуди шумът от отварянето на вратичките... Париж!... Съседите му вече слизаха.

Блъскан и блъскащ на свой ред, той се отправи към изхода, отстранявайки носачите, които предлагаша да вземат багажа му. Подозрителен като селянин, той мислеше, че всеки иска да го обере. Тръгна, нарамил скъпоценния куфар, без да обръща внимание на

забележките на хората, сред които си проправяше път. Най-сетне стъпи на хлъзгавия парижки паваж.

Мисълта му беше толкова заета с куфара, със стаята, която трябваше да наеме, със задръстената от коли улица, на която беше попаднал, че почти не поглеждаше около себе си. Първата му грижа беше да си намери стая. Хотели не липсваха: те обграждаха гарата от всички страни; имената им пламтяха, осветени с газ. Кристоф потърси най-скромния: нито един не му се струваше достатъчно беден за кесията му. Най-сетне в една странична улица зърна мръсна странноприемница с кръчма в приземния етаж. Наричаше се „Отел дьо ла Сивилизасион“. Дебел мъж по риза пушеше лулата си на една маса. Той се спусна към Кристоф. Не разбра нищо от жаргона му, но от пръв поглед оцени несръчния наивен немец, който отказваше да даде багажа си и се мъчеше да произнесе цяла реч на някакъв невероятен език. Заведе го по зловонна стълба в душна стая, която гледаше към задния двор. Не пропусна да изтъкне колко била тиха, нищо не се чувало от шума на улицата. Поиска му не малка сума за нея. Кристоф, разбирац с мъка, непознавац условията на живот в Париж, със смазано от куфара рамо, прие всичко: бързаше да остане сам. Но едва останал сам, мръсотията на стаята го ужаси и за да не изпадне в мрачно униние, той побърза да излезе, след като потопи лице в прашната вода, мазна при допир. Опитваше се да наложи забрана на зрението и обонянието си, за да не повърне.

Излезе на улицата. Октомврийската мъгла беше гъста и парлива; в нея се чувствуваше блудкавата миризма на Париж, смесица от изпаренията от заводите в предградията и тежкия дъх на града. Не се виждаше дори на десет крачки. Светлината на газовите фенери трепкаше като свещ, която се кани да угасне. В полумрака човешката навалица, се стичаше в два противоположни потока. Колите се разминаваха, блъскаха се, задръствайки улицата и изтласквайки хората като дига. Ругатните на кочияшите, тръбите и звънците на трамваите вдигаха оглушителна врява. Тази гмеж, шум и смрад нахлуха в главата и сърцето на Кристоф. Той се спря за миг, но тутакси идващите зад него го тласнаха напред и потокът го повлече. Тръгна по булевард Страсбург, без да вижда нищо, провирайки се несръчно между минувачите. Не беше ял от сутринта. Кафенетата, които срещаше на всяка крачка, го плашеха и отвращаваха поради струпаната в тях тълпа.

Обърна се към един полицай. Но така бавно намираше думите си, че полицаят дори не си даде труда да го изслуша докрай и му обърна гръб по средата на изречението, като повдигна рамене. Продължи да крачи машинално. Пред някакво магазинче се бяха спрели хора. Несъзнателно се спря и той. Продаваха снимки и пощенски картички, които представяха момичета по риза или без риза; илюстрирани вестници предлагаха срамни шеги. Деца и девойки ги разглеждаха спокойно. Слабо момиче с червени коси, като видя потъналия в съзерцание Кристоф, му направи предложение. Той го погледна, без да разбере. Момичето го улови за ръка с глупава усмивка. Той се отърси и се отдалечи, изчервявайки се от яд. Кабаретата се редуваха едно след друго. Пред вратите бяха изложени афиши със смешни актьори. Тълпата ставаше все по-плътна; Кристоф беше удивен от многото порочни лица, съмнителни скитници, мръсни дрипльовци, белосани леки момичета, от които се излъчваше отвратителна миризма. Той се чувствуваше вледенен. Виеше му се свят от умора, изтощение и непоносимо отвращение, което все по-силно го завладяваше. Стисна зъби и закрачи още по-бързо. Мъглата ставаше все по-тъмна, колкото повече се доближаваше до Сена. Колите напълно задръстиха улицата. Един кон се подхлъзна и падна на хълбока си. Кочияшът го обсипа с удари, за да го накара да стане. Клетото животно, задушено от ремъците, се мятеше и пак се отпущаше жално, неподвижно като мъртво. Тази най-обикновена гледка беше за Кристоф жалката горчивина, която кара душата да прелее. Конвулсиите на злочестата кранта сред безразличните погледи го накараха да почувствува с такава тревога собственото си нищожество сред тези хиляди човешки същества, че отвращението, което от няколко часа се мъчеше да потисне, към човешкото стадо, замърсената атмосфера, враждебния духовен свят, се надигна в него с такава сила, че той се задъха. Избухна в ридания. Минувачите гледаха учудени едрият младеж със сгърчено от болка лице. Той крачеше, сълзите се стичаха по страните му, дори не се опитваше да ги изтрие. Спираха се, проследяваха го с очи за миг. Ако можеше да чете в душата на тълпата, която му се струваше враждебна, може би щеше да открие у неколцина братско съчувствие, примесено навярно с малко парижка ирония, защото във всяка наивно изложена на показ болка има нещо комично. Но той не виждаше нищо: сълзите го заслепяваха.

Озова се на един площад край голям фонтан. Изми ръцете си и потопа лицето си във водата. Малък вестникопродавец го наблюдаваше любопитно, подхвърляйки му незлобиви шеговити забележки; вдигна от земята, шапката му и му я подаде: Кристоф я бе изпуснал. Леденостудената вода съживи Кристоф. Той се съвзе. Върна се назад, като избягваше да се оглежда. Не мислеше вече и да яде: би му било невъзможно да заговори с когото и да било; най-дребният повод би бил достатъчен, за да отприщи отново извора на сълзите. Беше изтощен. Сбърка пътя, започна да скита наслуки и се озова пред жилището си точно когато си мислеше, че окончателно се е загубил: беше забравил дори името на улицата, където се беше настанил.

Прибра се в мръсната си стая. Гладен, с пламтящи очи, със смазано тяло и сърце, той се строполи на един стол в ъгъла. Стоя два часа така, неспособен да помръдне. Най-сетне се изтръгна от апатията и си легна. Изпадна в някакъв трескав унес, от който се сепваше всяка минута с илюзията, че е спал часове. Стаята беше задушна; той гореше от краката до главата. Мъчеше го страшна жажда; беше в плен на глупави кошмари, които продължаваха да се вкопчват в него дори когато очите му бяха отворени, а остра тревога го пронизваше като кама. Посред нощ се събуди изпълнен с толкова жестоко отчаяние, че едва не зави от мъка. Натъпка чаршафа в устата си, за да не го чуят: струваше му се, че полудява. Седна на леглото си и запали лампата. Беше плувнал в пот. Стана, отвори куфара си, за да потърси някоя кърпа. Напипа старата библия, която майка му беше пхнала сред бельото му. Кристоф никога не беше чел особено много тази книга. Неизразимо благотворно обаче му подействува нейното присъствие в този миг. Библията беше принадлежала на дядо му и на бащата на дядо му. И двамата бяха написали на един лист в края имената си и важните дати в живота им: раждания, женитби, смърт. Дядо му беше отбелязал с молив с едрия си почерк дните, когато беше чел и препрочитал всяка глава. Книгата беше пълна с късчета пожълтяла хартия, на които старецът беше вписвал наивните си разсъждения. Библията стоеше на една полица над леглото му. Той често я вземаше по време на безсъниците си и всъщност разговаряше с нея, докато я четеше. Тя му беше правила компания до последния му час, както бе правила компания и на баща му. Цял век семейни скърби и радости се излъчваха от нея. Кристоф се почувствува по-малко сам.

Разтвори я на най-мрачните страници:

„Животът на човека на земята е вечна борба и дните му приличат на дни на наемник...

Като лягам, думам си: «Кога ще стана?» — а нощта се провлича и аз се обръщам, докато ми омръзне, до зори.

Кога си помисля: «Моята постелка ще ме утеши, моето легло ще отнесе тъгата ми, ти ме плашиш със сънища и с видения ме ужасяваш.»

Кога ще ме оставиш? Кога ще си идеш от мен, кога ще ми дадеш слюнката да си преглътна?

Ако съм съгрешил, какво да сторя за теб, о, бдителю над човеците? Защо си ме поставил противник на себе си, та дотегнах и на мене си?...

Ето той ме убива, но аз ще се надявам...“

Грубите сърца не могат да разберат колко благотворна е безграничната скръб. Всичко истински голямо е благотворно, а преголямата скръб води до освобождение. Ако нещо сломява, ако нещо разрушава неизлечимо душата, това са посредствената скръб и радост, жалкото егоистично страдание, недостатъчно силно, за да се откъсне от загубеното удоволствие, и готово тайно на всички унижения, за да си достави ново. Кристоф се почувствува съживен от суровото дихание, което се излъчваше от древната книга: диханието на Синая, на безбрежната пустош и могъщото море помиташе миазмите. Треската му стихна. Той си легна успокоен и спа непробудно до сутринта. Когато отвори очи, беше се съмнало. Видя още по-ясно колко мръсна е стаята му. Осъзна колко е беден и самотен, но погледна право в лицето положението си. Преодолял бе малодушието. Останала му бе само мъжествена печал. И повтори думите на Йов: „Дори ако бог ме изтерзае до смърт, няма да престана да се надявам!...“

Той се изправи, вътрешно готов за борба.

* * *

Реши още същата сутрин да направи първите стъпки. Познаваше само двама души в Париж, двама младежи от неговия край: някогашния си приятел Ото Динер, станал съдружник на вуйчо си, търговец на платове в квартала Майл, и един млад евреин от Майнц, Силвен Кон, за когото беше чул, че работи в голяма книжарница, но не знаеше адреса ѝ.

* * *

Като юноша той бе много близък с Динер. Беше изпитвал към него едно от детските приятелства, предвестници на любовта. Динер също го беше обичал. Едрото плахо и уравновесено момче беше привлечено от буйната независимост на Кристоф и се бе помъчило да му подражава доста смешно. Кристоф се дразнеше и ласкаеше същевременно. По онова време те крояха планове как да разтърсят света. После Динер беше пътувал, за да оформи търговското си образование, и те не се бяха видели повече; но Кристоф понякога научаваше по нещичко за него от местните хора, с които Динер поддържаше редовна връзка.

Колкото до Силвен Кон, отношенията им бяха съвсем други. Те се знаеха от малки деца в училище; Силвен Кон беше голямо дяволче и обичаше да погажда лоши номера на Кристоф; той редовно се улавяше и в замяна го пребиваше от бой. Кон не се отбраняваше, оставяше се Кристоф да го блъска и да заравя лицето му в праха, като само хленчеше. Но после пак започваше шегите си, неуморен в закачливостта си, докато един ден здравата се стресна: Кристоф най-сериозно го бе заплашил, че ще го убие.

Кристоф излезе в добро настроение. Отби се пътем да закуси в едно кафене. Въпреки честолюбието си той си налагаше да не пропуска никакъв случай да говори на френски. Тъй като по всяка вероятност щеше да живее няколко години в Париж, трябваше възможно най-скоро да се нагоди към условията на живот и да победи отвращението си. Затова не обръщаше внимание на подигравателното изражение на келнера, докато пелтечеше. Без да се обезкуражава, макар и да се измъчваше, той построяваше тежки безформени фрази и упорито ги повтаряше, докато го разберат.

Постара се да издири Динер. По навик, наумеше ли си нещо, не виждаше нищо друго около себе си. При първата разходка Париж му се стори само стар и зле поддържан град. Кристоф беше свикнал с градовете на новата немска империя много стари и в същото време много модерни, в които се чувствуваше гордото издигане на нова сила. И беше неприятно изненадан от разровените улици, калните пътни платна, блъсканицата, хаотичното улично движение — всевъзможни коли: достолепни омнибуси, карани от коне, трамваи, движени с пара или електричество, по тротоарите — бараки, манежи за дървени кончета (или по-скоро чудовища, химери); площади, отрупани със статуи в рединготи, средновековен град, приобщен към благата на всеобщото гласоподаване, без да се е отърсил все още от предишната си просяшка същност. Мъглата над града се беше превърнала в ситен пронизващ дъжд. В много магазинчета газовите лампи още горяха, макар че минаваше десет часът.

Кристоф откри търсения магазин на улица Банк, след като доста се полута в лабиринта от улици около площад Виктоар. Още щом влезе, стори му се, че зърна в дъното на тясното и тъмно помещение Динер, който заедно с няколко служители нареждаше малки бали. Но Кристоф беше късоглед и не се доверяваше на зрението си, въпреки че интуицията му рядко го лъжеше. Хората в дъното се раздвижиха, когато той каза името си на служителя, който се доближи до него. След кратко съвещание един младеж се отдели от групата и каза на немски:

— Господин Динер излезе.

— Излезе ли? За дълго?

— Така мисля. Отиде си преди малко.

Кристоф размисли за миг и отвърна:

— Отлично, ще почакам.

Служащият, изненадан, побърза да добави:

— Едва ли ще се върне преди два-три часа.

— О! Няма значение — каза Кристоф невъзмутимо. — Нямам никаква работа в Париж, мога да чакам и цял ден, ако се наложи.

Младежът го изгледа смаяно, мислейки, че се шегува. Но Кристоф вече беше забравил за него. Той се беше настанил спокойно в един ъгъл с гръб към улицата и изглеждаше готов да прекара нощта в същата поза.

Служащият отиде повторно в дъното на магазина и заговори шепнешком с колегите си; те търсеха смешно притеснени някакво средство, за да се отърват от досадника.

След няколко минути колебание вратата на канцеларията се отвори и се появи господин Динер. Широкото му червендалесто лице беше прорязано от виолетов белег от бузата до брадата, руси мустаци, пригладени коси с път отстриани, златен лорнет, златни копчета на пластрона на ризата му, пръстени по дебелиите му пръсти. Държеше в ръка шапката и чадъра си. Той се приближи неспринудено до Кристоф. Кристоф, унесен в блянове на стола си, трепна от изненада. Той сграбчи ръцете на Динер и възкликна с присъщата си шумна сърдечност, която накара служащите да се подсмихнат, а Динер — да се изчерви. Величествената особа имаше своите съображения да не желае да поднови някогашните си връзки с Кристоф. Беше се зарекъл да го постави на място още при първата среща, като го респектира с важността си. Но щом срещна погледа на Кристоф, пак се почувствува малко момче; това го изпълни с гняв и срам. Запъна се и заговори припряно:

— Да отидем в моя кабинет... Там ще ни бъде по-удобно да разговаряме.

Кристоф откри в тези негови думи обичайното му благоразумие.

Но когато влязоха в кабинета и Ото затвори грижливо вратата зад себе си, той не побърза да му предложи стол. Остана прав и заобяснява тежко и несръчно:

— Много съм доволен... Тъкмо се канех да изляза... Сметнали са, че съм излязъл... Но аз наистина трябва да изляза... разполагам само с няколко мига... спешна среща...

Кристоф разбра, че служащият го беше излъгал малко преди това и че лъжата е била съгласувана с Динер, за да го отпратят. Кръвта се качи в главата му, но той се въздържа и каза сухо:

— Не е толкова бързо.

Динер подскочи. Беше възмутен от нехайството му.

— Как така не е бързо! — възрази той. — Една сделка...

Кристоф го погледна право в лицето.

— Не — каза той.

Дебелият младеж сведе очи. Той мразеше Кристоф, задето се чувствуваше толкова слаб пред него. Заекна ядосан, но Кристоф го

прекъсна:

— Чуй сега. Знаеш ли...

(Обстоятелството, че му заговори на „ти“, оскърби Динер, който напразно се беше помъчил още при първите думи да издигне между себе си и Кристоф преградата на официалното „вие“.)

— Знаеш ли защо дойдох?

— Да, зная — отвърна Динер.

(Той беше осведомен от приятелите, с които си кореспондираше за скандала, забъркан от Кристоф, и започнатото преследване срещу него.)

— Тогава знаеш, че не съм тук за мое удоволствие. Трябваше да избягам. Нямам нищо. Трябва да живея някак.

Динер очакваше просбата му. Той я изслуша с известно задоволство — тя му позволяваше да си възвърне превъзходството над Кристоф, — но не и без смущение, защото не смееше да прояви явно това превъзходство, както му се искаше.

— А! — поде той важно. — Много неприятно, много неприятно. Животът тук е тежък. Всичко е скъпо. Имаме огромни разходи. И всички тия служаци...

Кристоф го прекъсна с презрителен тон:

— Не ти искам пари.

Динер се смути. Кристоф добави:

— Добре ли върви работата ти? Имаш ли хубава клиентела?

— Да, да, горе-долу, слава богу... — отвърна благоразумно Динер. (Той беше нащрек.)

Кристоф го погледна ядосано и поде:

— Нали познаваш много хора сред немската колония?

— Да.

— Е добре, поговори им за мене. Сигурно се интересуват от музика. Имат деца. Ще давам уроци.

Динер явно се озадачи.

— Но какво има пък сега? Да не би да се съмняваш, че не зная достатъчно, за да упражнявам тази професия?

Той искаше услуга с такъв тон, като че ли самият той я оказваше. Динер изобщо не беше склонен да направи нещо за Кристоф, освен в най-добрия случай, за да го накара да се чувства задължен, но сега твърдо реши да не си мръдне и пръста дори.

— Знаеш хиляда пъти повече, отколкото е нужно... Само че...

— Само че какво?

— Виждаш ли, трудно е, много е трудно поради положението ти.

— Положението ми ли?

— Ами че да... Тази история, този процес... Ако случайно се узнае... Трудно е за мене. Може много да ми навреди.

Той млъкна, защото забеляза, че лицето на Кристоф се разкриви от гняв, и побърза да добави:

— Не ме е страх за мене самия... Не се боя... Ех, де да бях сам!... Но заради вуйчо ми... Фирмата е негова... Нали разбираш, магазинът е негов и аз не мога да предприема нищо без негово...

Все по-уплашен от лицето на Кристоф и от надвисналата буря, Ото изрече бързо — всъщност не беше зъл, скъперничеството и тщеславието се бореха в него: искаше му се да послужи на Кристоф, но да не му излезе много скъпо:

— Искаш ли петдесет франка?

Кристоф стана тъмночервен. Той пристъпи към Динер с такова изражение, че търговецът бързо отиде до вратата и я отвори, готов да вика за помощ. Но Кристоф само доближи до него пламналото си лице.

— Свиня! — извика гръмко той, блъсна го от пътя си и излезе, минавайки между служащите. На прага се изхрачи от отвращение.

* * *

Той крачеше с широки стъпки по улицата. Беше пиан от гняв. Дъждът го отрезви. Къде отиваше? Не знаеше. Не познаваше никого. Спря се, за да поразмисли пред една книжарница, и загледа, без да вижда, книгите на витрината. Името на издателя върху една корица привлече вниманието му. Попита се защо. След миг си спомни, че това беше издателството, където работеше Силвен Кон. Записа си адреса... Какво му важеше? Сигурно нямаше да отиде... А защо да не отиде?... Ако този жалък тип, който беше негов приятел, го прие така, какво можеше да очаква от онзи обесник, когото самият той бе тупал безпощадно и който навярно го мрази? Излишни унижения? Кръвта му се бунтуваше. Но вроденият му песимизъм, дължащ се може би на християнското му възпитание, го подтикваше да изпита докрай

лошотията на хората. „Нямам право да се превземам. Трябва да опитам всичко, преди да пукна.“ И някакъв глас добавяше в него: „Няма да пукна!“

Провери отново адреса и отиде при Кон. Беше решил да му разбие мутрата при първата нагла дума.

Издателството се намираше в квартала Мадлен. Кристоф се качи в салона на първия етаж и попита къде може да намери Силвен Кон. Служащ в ливрея му отговори, че „не познава такова лице“. Кристоф се учуди; помисли, че произнася зле името и повтори въпроса си. Служащият го изслуша внимателно и потвърди, че в издателството няма човек с такова име. Съвсем объркан, Кристоф се извини и се нареди да излезе, но в дъното на някакъв коридор се отвори врата и той зърна самия Кон, който изпращаше една дама. Под влияние на току-що нанесеното му оскърбление при Динер Кристоф бе склонен да си въобрази, че всички се гаврят с него. Ето защо първата му мисъл бе, че Кон го е видял и е наредил на служащия да каже, че го няма. Подобно безсрамие спря дъха му. Той си тръгна възмутен, но чу името си. Кон го позна отдалеч с острите си очи. Той се затича към него с разтворени обятия, с усмивка на устата, явно крайно зарадван.

Силвен Кон беше дребен, набит, с много червено лице, черни коси, широки скули, едри черти, малки, присвити, тършуващи очи, леко изкривена уста и хитра усмивка. Беше облечен изискано с явен стремеж да прикрие недостатъците на тялото си — високите рамене и широкия ханш. Това беше единственото нещо, което дразнеше самолюбието му; той би приел с удоволствие няколко ритника в задника, стига само да можеше да порасне с два-три пръста и да придобие по-стройна осанка. Иначе беше доста доволен от себе си; въобразяваше си, че има непреодолим чар. Най-смешното е, че действително беше така. Този дребен немски евреин, тромав и грозен, беше станал дописник и арбитър по парижката мода. Пишеше блудкави светски хроники, изтънчено сложни. Нямаше равен на себе си в хубавия френски стил, френската изящност, френската галантност и френското остроумие. Регентството, червени токове, кавалера Лозьон. Подиграваха му се, но това не му пречеше да преуспява. Хората, които твърдят, че станеш ли смешен, ще загинеш в Париж, съвсем не познават този град: не само че няма да загинеш, но много хора именно от това си изкарват прехраната. Ако си смешен, в Париж

можеш да постигнеш всичко, дори слава, дори богатство. Силвен Кон получаваше всеки ден безброй любовни признания благодарение на франкфуртските си превзети любезности.

Той говореше с тежък акцент и гърлен глас.

— Ах, каква изненада! — провикна се весело той, като разтърси ръката на Кристоф с дебелите си ръце с къси пръсти, които не можеха сякаш да се поберат в малкото кожа.

Той не можеше да се реши да пусне Кристоф. Като че ли срещаше най-добрия си приятел. Кристоф, озадачен, се питаше дали Кон не се подиграва с него.

Но Кон не се подиграваше. Или ако се подиграваше, това не надхвърляше обичайната му норма. Той не беше злопамятен: беше много умен за подобен недостатък. Отдавна беше забравил лошото отношение на Кристоф и дори ако си го спомнеше, пет пари не би дал. Беше очарован, че му се е паднало да се поперчи пред стар другар с новите си важни функции и елегантните си парижки маниери. Той не лъжеше, показвайки се приятно изненадан: наистина това посещение на Кристоф беше последното нещо, което очакваше, и макар тутакси да бе разбрал — беше достатъчно прозорлив, — че е подтикнато от користна цел, беше готов да приеме най-любезно съученика си дори само защото с идването си Кристоф признаваше все едно властта му.

— Значи пристигате от нашия край? Как е майка ви? — попита той със свойски тон, който при други обстоятелства би раздразнил Кристоф, но сега, в чуждия град, му подействува благотворно.

— Но защо преди малко ми отговориха, че господин Кон го няма тук? — попита Кристоф все още не напълно освободен от подозренията си.

— Господин Кон наистина го няма тук — смеешком отвърна Силвен. — Не се наричам вече Кон, а Хамилтон.

— Извинете — прекъсна той за миг разговора си с Кристоф и изкривил лице в усмивка, отиде да се ръкува с една дама, която минаваше край тях.

После се върна и му обясни, че била писателка, много нашумяла с романите си, пълни с пареща страст. Модерната Сафо носеше виолетова лентичка на блузата си. Пищни форми, ярко руси коси около жизнерадостно, бяло като вар лице и претенциозен мъжки глас, в който се долавяше акцентът на областта Франш-Конте.

Кон отново заразитва Кристоф. Той се осведомяваше за всички познати от техния край, влагайки известно кокетство в старанието си да покаже, че ги помни добре. Кристоф забрави неприязнените си чувства. Той отговаряше с признателна сърдечност, давайки хиляди подробности, които бяха съвсем безразлични на Кон. Той пак го прекъсна:

— Извинете!

И отиде да поздрави друга посетителка.

— Ама че работа! — възкликна Кристоф. — Че само жени ли пишат във Франция?

Кон се разсмя и отвърна надутото:

— Франция е жена, драги. Ако искате да успеете, не пренебрегвайте това обстоятелство.

Кристоф не изслуша обяснението му и продължи да му разправя за общите им познати. За да приключи с този разговор, Кон го попита:

— Но за какъв дявол сте дошли тук?

„Ето — помисли си Кристоф. — Не е знаел нищо. Затова беше толкова любезен. Щом узнае, коренно ще се промени.“

От достойнство той разказа всичко, което можеше най-много да го изложи: сбиването с войниците, започнатото преследване срещу него, бягството му от родината.

Кон се превиваше от смях.

— Браво! Браво! Ах, каква забавна история!

Той му стисна горещо ръката. Очароваше го всеки номер, изигран на властта. А разказът на Кристоф го забавляваше още повече, защото познаваше героите: цялата комична страна му ставаше ясна.

— Послушайте — поде той. — Минава обед. Направете ми удоволствието... Обядвайте с мене!

Кристоф прие, изпълнен с благодарност. Той си мислеше: „Решително той е добър човек. Лъгал съм се в него.“

Излязоха заедно. По пътя Кристоф се осмели да изкаже молбата си.

— Вие виждате сега какво е положението ми. Дойдох тук да търся работа, уроци по музика, докато си създам име. Бихте ли могли да ме препоръчате?

— Че как не! — възкликна Кон. — На когото пожелаете. Познавам всичко живо тук. Цял съм на вашите услуги.

Той беше щастлив да покаже колко е влиятелен.

Кристоф се впусна в благодарности. Голямо бreme смъкна от плещите му.

На масата яде лакомо с охотата на човек, не ял два дни. Завързал салфетката около шията си, той поднасяше късчетата месо към устата си с ножа. Кон-Хамилтон беше ужасно шокиран от лакомията и от просташките му маниери. Беше не по-малко засегнат, че събеседникът му не обръща достатъчно внимание на самохвалните му приказки. Искаше да го заслепи с блестящите си връзки и с успехите си сред жените: напразен труд. Кристоф не го слушаше и го прекъсваше безцеремонно. Езикът му се беше развързал и той стана фамилиарен. Сърцето му беше изпълнено с признателност. Той смъртно досаждаше на Кон, доверявайки му простодушно бъдещите си планове. Главно страшно го дразнеше, защото час по час улавяше ръката му над масата и я стискаше в изблик на приятелско чувство. Но най-много го вбеси, когато накрая поиска да се чукнат по немски маниер и да пият сантиментални тостове за приятелите, останали в Германия, както и за Vater Rhein^[1]. Кон с ужас разбра, че приближава моментът, когато Кристоф ще запее. От съседните маси ги гледаха насмешливо. Кон заяви, че уж имал спешна работа и стана. Кристоф се бе вкопчил в него. Искаше да знае кога ще го препоръча някъде, за да се представи и да започне да дава уроци.

— Ще се заема с това още днес. Тази вечер — обещаваеше Кон.
— След малко ще говоря по този въпрос. Можете да бъдете спокоен.

Кристоф настояваше.

— Кога ще зная резултата?

— Утре... Утре... или вдругиден.

— Отлично. Ще дойда утре.

— Не, не! — побърза да възрази Кон. — Аз ще ви съобщя. Не се безпокойте.

— Но това ни най-малко не ме безпокои. Напротив! Нали разбирате? Аз нямам какво друго да правя в Париж засега.

„По дяволите!“ — помисли си Кон и добави гласно:

— Не, предпочитам да ви пиша. Няма да ме намерите тези дни. Дайте ми адреса си.

Кристоф му го продиктува.

— Отлично! Ще ви пиша утре.

— Утре ли?

— Утре. Можете да разчитате на мене.

Той освободи ръцете си от лапите на Кристоф и избяга.

„Уф! Ама че досадник!“ — помисли си и предупреди прислужника в канцеларията, че когато „немецът“ го потърси, него го няма. Само след десет минути Кон забрави за съществуването му.

Кристоф се прибра в бордея си. Беше съвсем разнежен. „Какво славно момче! Какво славно момче! — мислеше той. — Колко несправедлив съм бил към него! А той не ми се сърди!“ Измъчваха го угризения. Едва не писа на Кон колко съжалява, че на времето го е преценил толкова лошо и че му иска прошка за нанесените оскърбления. Просълзи се при спомена за някогашното си държание. Само че за него беше по-мъчно да напише едно писмо, отколкото цяла партитура. И след като десет пъти прокле мастилото и перото на хотела, които действително бяха отвратителни, след като зацапа, задраска и разкъса четири-пет листа, той загуби търпение и заряза всичко.

Останалата част от деня мина бавно, но Кристоф беше така уморен след предишната лоша нощ и тичането сутринта, че задряма на стола си. Едва привечер се размърда, и то за да си легне. Спа непробудно дванадесет часа.

На другия ден още от осем часа зачака обещания отговор. Не се съмняваше в акуратността на Кон. Не мръдна от стаята си, защото си казваше, че Кон ще се отбие при него може би преди да отиде на работа. За да не би да го пропусне, на обед поръча да му качат яденето от кръчмата горе в стаята. После пак зачака, сигурен, че Кон ще дойде на излизане от ресторанта. Разхождаше се из стаята, сядаше, пак почваше да се разхожда, отваряше вратата, щом чуеше стъпки по стълбището. Нямахше никакво желание да се разходи из Париж, за да убие времето. Седна на леглото. Мисълта му постоянно се връщаше към старата майка, която също мислеше за него в този миг. Единствена тя мислеше за него. Испита безкрайна нежност към нея и угризение, че я беше изоставил. Но не ѝ писа. Изчакваше да може да ѝ съобщи каква работа е намерил. Въпреки дълбоката им привързаност не би им хрумнало, нито на единия, нито на другия, да си пишат само за да си кажат, че се обичат: писмото беше предназначено да съобщи нещо определено. Легнал на леглото, с ръце под главата, той мечтаеше.

Макар и стаята му да беше отдалечена от улицата, тътенът на Париж изпълваше тишината; цялата къща се тресеше. Нощта настъпи повторно, без да е донесла желаната вест.

Започна нов ден, подобен на предишния.

На третия ден Кристоф, вбесен от доброволното си отшелничество, реши да излезе. Още от първата вечер обаче Париж му вдъхваше инстинктивно отвращение. Нямаше желание да види каквото и да било: не изпитваше никакво любопитство. Беше много загрижен за собствения си живот, за да го забавлява гледката на хорския. Пък и спомените от миналото, паметниците на някой град, не го вълнуваха. Затова, едва излязъл, му стана толкова скучно, че макар и да беше решил да не отива при Кон, преди да мине седмица, са запъти право натам.

Прислужникът отговори, както му беше поръчано, че господин Хамилтон е отпътувал от Париж по работа. Това беше истински удар за Кристоф. Той попита, запъвайки се от притеснение, кога ще се върне господин Хамилтон. Служащият отговори наслуки:

— След десетина дни.

Кристоф се върна отчаян и остана затворен в стаята си през следващите дни. Беше му невъзможно да се залови за работа. Даде си с ужас сметка, че скромните му спестявания — малкото пари, които му беше изпратила майка му, грижливо вързани в кърпа на дъното на куфара — се стопяваха бързо. Подложи се на строг режим. Слизаше само привечер, за да вечеря в гостилницата долу, където клиентите бързо го опознаха, наричайки го между себе си „Прусака“ или „Карфиола“. Написа с цената на мъчителни усилия две-три писма до френски композитори, чиито имена му бяха горе-долу известни. Единият беше умрял преди десет години. Молеше ги да бъдат така любезни да го изслушат. Правописът му беше съвсем своеобразен, а стилът претрупан с инверсни и церемониални формули, така присъщи на немския език. Посланията му бяха адресирани до „Двореца на Френската академия“. Единственият, който прочете едно от тях, хубавичко се посмя с приятелите си над него.

След една седмица Кристоф отново отиде в издателството. Този път случаят му помогна. Той се сблъска на прага с Кон, който тъкмо излизаше. Кон смръщи лице, като разбра, че не може да се измъкне.

Кристоф обаче беше толкова щастлив, че не забеляза. Той пак улови ръцете му по своя дразнещ навик и го запита, грейнал от радост:

— Пътувахте ли? Как прекарахте?

Кон кимаше утвърдително, но лицето му си оставаше свъсено.

Кристоф продължи:

— Аз идвах, нали знаете... Казаха ви, нали?... Е, какво ново? Говорихте ли за мене? Какво ви отговориха?

Кон все повече се мръщеше. Кристоф се изненада от надутото му държане: той сякаш не беше същият човек.

— Говорих за вас — отвърна Кон, — само че не зная още резултата; нямах време. Бях страшно зает след последната ни среща. Работа до гуша. Не зная как ще се справя. Смазан съм от умора. Накрая ще се разболея.

— Не се ли чувствувате добре? — попита загрижено Кристоф.

Кон му хвърли подигравателен поглед и отвърна:

— Никак. Не зная какво ми е от няколко дена. Чувствувам се много болен.

— О! Боже мой! — възкликна Кристоф и го хвана за ръка. — Но лекувайте се непременно! Трябва да си починете. Колко съжалявам, че и аз отгоре на всичко ви създадох безпокойство! Трябваше да ми кажете. Какво чувствувате точно?

Той така сериозно се отнесе към лъжите на Кон, че готов да прихне весело и сдържайки смеха си, приятелят му се почувствува обезоръжен от комичното му чистосърдечие. Иронията е толкова любима забава за евреите — а и много християни в Париж са евреи в това отношение, — че те стават особено снизходителни към досадниците и даже към враговете си, стига само да имат възможност да я упражняват на техен гръб. Впрочем независимо от това Кон бе трогнат от участието, което Кристоф проявяваше към него. Той се почувствува разположен да му услужи.

— Дойде ми една идея — каза той. — Докато ви намерим уроци, искате ли да работите в някое музикално издателство?

Кристоф прие с голяма готовност.

— Имам нещо за вас. Познавам отблизо един от шефовете на солидно музикално издателство — Даниел Хехт. Ще ви представя на него; ще видите има ли някаква работа за вас. Аз, както знаете, не

разбирам нищо от музика. Но той е истински музикант. Няма да ви бъде трудно да се разберете.

Определиха си среща за другия ден. На Кон не му беше неприятно да се отърве от Кристоф, като в същото време му услужи, та да се чувства задължен.

* * *

На следващия ден Кристоф отиде да вземе Кон от кантората. По негов съвет носеше няколко композиции, за да ги покаже на Хехт. Намериха го в музикалната му книжарница близо до Операта. Хехт не стана, когато влязоха. Протегна студено само върха на пръстите си на Кон, изобщо не отвърна на церемониалния поклон на Кристоф и мина с тях, по молба на Кон, в съседната стая. Не им предложи да седнат. Самият той се облегна на незапалената камина и впери очи в стената.

Даниел Хехт беше около четиридесетгодишен, висок, студен, облечен елегантно, типичен древен финикиец с умно и неприятно изражение, смръщено лице, черни коси, с брада на асирийски цар, дълга и квадратна. Почти никога не гледаше събеседниците си в очите и говореше толкова рязко и грубо, че дори с поздрава „добър ден“ сякаш оскъряваше другите. Безочieto му беше по-скоро външно, отколкото истинско. Навярно се дължеше на някакво надменно начало в характера му, но преди всичко на напереност и превзетост. Евреи от този тип не са рядкост и общественото мнение не е благосклонно към тях, то приема за арогантност студеното им държане, което често се дължи на неизлечима скованост на тялото и душата.

Силвен Кон представи протезето си с изящни фрази и преувеличени хвалебствия. Смутен от хладния прием, Кристоф пристъпваше от крак на крак, стискащ шапката и свитъка ноти в ръка. Когато Кон свърши, Хехт, който досега като че ли не беше забелязал присъствието на Кристоф, обърна високомерно глава към него и без да го погледне в лицето, попита:

— Крафт ли?... Кристоф Крафт?... Никога не съм чувал това име.

Думите му подеждуваха на Кристоф като юмручен удар право в гърдите. Лицето му пламна. Той гневно отвърна:

— Ще го чуете след време.

Хехт дори не мигна и продължи невъзмутимо, като че ли Кристоф не съществуваше.

— Крафт... Не. Не познавам.

Той спаднаше към тези хора, за които самият факт, че не познават някого, е вече лошо указание. Продължи на немски:

— Вие сте от Рейнската област?... Удивително е колко много хора там се занимават с музика! Струва ми се, че няма нито един, който да не си въобразява, че е музикант.

Искаше да се пошегува, а не да го оскърби, но Кристоф го разбра погрешно и щеше да му отвърне, ако Кон не бе го изпреварил.

— Извинете! Извинете! — каза той на Хехт. — Ще признаете, че аз нямам претенцията, че разбирам от музика.

— Това ви прави чест — заяви Хехт.

— Ако, за да ви се хареса някой, не трябва да бъде музикант — обади се сухо Кристоф, — много съжалявам, но аз нямам работа тук.

Хехт, все още извърнал поглед встрани, поде със същия безразличен тон:

— Композирали ли сте вече нещо? Какво сте писали? Естествено Lieder?

— Lieder, две симфонии, симфонични поеми, квартети, сюити за пиано, оперна музика — отвърна Кристоф кипнал.

— Много пишете в Германия — забеляза Хехт подигравателно учтиво.

Той стана още по-недоверчив към новодошлия, след като беше писал толкова много творби, а той, Даниел Хехт, не беше чувал за тях!

— Е, добре, бих могъл може би да ви ангажирам, щом моят приятел Хамилтон ви препоръчва. В този момент подготвяме една „Библиотека за младежта“, в която публикуваме леки пиески за пиано. Бихте ли могли да ни опростите „Карнавалът“ на Шуман и да го аранжирате за шест и осем ръце?

Кристоф подскочи.

— И вие ми предлагате това? На мене?...

Това наивно „на мене“ се стори страшно забавно на Кон, но Хехт доби обидено изражение.

— Не разбирам защо се учудвате. Че това съвсем не е лесна работа! Ако ви се струва прекалено лесна, още по-добре! После ще

видим. Казвате ми, че сте добър композитор. Трябва да ви вярвам, но в крайна сметка аз не ви познавам!

Той си мислеше в себе си: „Ако седна да вярвам на тия хубостници, те са готови да сложат в джоба си и самия Йоханес Брамс!“

Кристоф, без да отговори — беше се зарекъл да не избухва, — нахлупи шапката на главата си и се запъти към вратата. Кон го спря смеешком.

— Почакайте де! Почакайте! — извика го той и се обърна към Хехт: — Той тъкмо носи със себе си някои свои композиции, за да можете да си съставите известно мнение.

— А, така ли — забеляза Хехт с досада. — Хайде, дайте ги насам.

Без да каже нито дума, Кристоф подаде ръкописите, Хехт хвърли нехайно поглед върху заглавията.

— Какво е това? Сюита за пиано... „Един ден“... Все тази програмна музика!...

Въпреки привидното си безразличие той преглеждаше с голямо внимание. Беше превъзходен музикант, владееше добре занаята си, макар и да не виждаше нищо извън него; още от първите тактове отлично разбра с кого има работа. Млъкна, прелиствайки творбата с презрително изражение; беше поразен от таланта, който тя разкриваше, но вродената му лошотия и засегнатото честолюбие от държането на Кристоф не му позволяваха да покаже каквото и да било. Той разчете всичко докрая, без да пропусне нота.

— Да — заяви с покровителствен тон. — Доста добре е написано.

Острата му критика би засегнала повече Кристоф.

— Нямам нужда да ми го казват — отвърна той.

— Мисля обаче, че щом ми показвате тази творба, то е, за да знаете мнението ми.

— Ни най-малко.

— Тогава — отвърна Хехт засегнат — не виждам какво търсите при мене.

— Искам ви работа, нищо друго.

— И аз нямам какво друго да ви предложа за момента освен това, за което ви споменах. При това не съм сигурен. Казах, че би могло да

стане.

— И вие нямате друга работа за музикант като мене?

— Музикант като вас? — запита Хехт с оскърбително ироничен тон. — Не по-малко добри музиканти, поне от вас, не са смятали това занимание под тяхното достойнство. Някои, които бих могъл да назова и които сега са много известни в Париж, са ми били признателни.

— Значи са лапнимухи! — избухна Кристоф. (Той познаваше вече известни тънкости на френски език.) — Лъжете се, ако си въобразявате, че имате работа с някой от тях. Мислите ли, че ще ме сплашите, като не ме гледате в лицето и като ми говорите с крайчеца на устата си? Та вие дори не благоволихте да отговорите на поздрава ми, когато влязох... Но какво представлявате самият вие, за да се държите така с мене? Музикант ли сте поне? Написали ли сте някога нещо?... И претендирате да ме учите как да композирам, когато това е смисълът на живота ми!... И след като видяхте творбата ми, не намирате нищо по-добро да ми предложите от това да окастриям велики композитори и да съчинявам жалки мелодии, по които да танцуват момиченцата!... Обърнете се към парижани, ако те са достатъчно подли да се оставят вие да ги учите! Колкото до мен, предпочитам да пукна от глад!

Невъзможно беше да бъде спрян потокът от думи.

Хехт ледено отвърна:

— Ваша воля.

Кристоф излезе, като затръшна вратата. Хехт вдигна рамене и каза на Силвен Кон, който се смееше:

— Ще се върне като другите.

Всъщност той уважаваше Кристоф. Беше достатъчно умен, за да разбира не само стойността на музикалните произведения, но и на хората. Под оскърбителното избухване на Кристоф беше доловил сила, която беше много рядко явление — той знаеше това, — а в артистичния свят още по-рядко, отколкото другаде. Самият той беше упорствувал от честолюбие: за нищо на света не искаше да признае, че е сбъркал. Честността го принуждаваше да оцени качествата на Кристоф, но бе неспособен да го стори преди младежът да се унижи пред него. Затова зачака Кристоф да се върне. Поради мрачния скептицизъм и житейския му опит добре му беше известно неизбежното нравствено падение на хората под ударите на мизерията.

* * *

Кристоф се прибра в хотела. Униние беше последвало гневния му изблик. Чувствуваше се загубен. Слабата опора, на която разчиташе, беше рухнала. Не се съмняваше, че си беше създал смъртен враг не само в лицето на Хехт, но и на Кон, който го беше представил. Пълна самота във враждебен град. Извън Динер и Кон той не познаваше никого. Приятелката му Корин, красивата актриса, с която се беше свързал в Германия, не беше в Париж. Тя беше пак на турне в чужбина, в Америка, и при това този път на своя сметка, защото беше станала прочута. Вестниците поместваха шумни отзиви за пътуването ѝ. Колкото до младата френска учителка, която без да иска, беше прогонил от мястото ѝ и чийто спомен дълго будеше угризения у него, колко пъти се беше заричал, че ще я намери, ако попадне в Париж. А сега, когато беше в Париж, си даваше сметка, че беше забравил най-важното: името ѝ. Невъзможно му беше да си го спомни. Знаеше само малкото ѝ име: Антоанет. Пък и дори да си спомнеш фамилното ѝ име, как би намерил една незначителна млада учителка в този човешки мравуняк?

Трябваше възможно най-скоро да си осигури препитание. Оставаха му пет франка. Реши, макар и да му беше противно, да попита хазяина си, дебелия ханджия, дали не познава някои хора в квартала, на които да дава уроци по пиано. Ханджията, който вече не уважаваше кой знае колко квартиранта, хранец се само веднъж на ден и говорещ немски, загуби всяка почит, щом узна, че е обикновен музикант. Той беше французин от старото поколение, за което музиката е занаят за безделници. Той се присмя:

— Уроци по пиано ли?... Не познавам такива. Вие свирите на пиано? Моите комплименти. Много ми е любопитно, когато някой упражнява този занаят по собствено желание. Всяка музика за мене е като дъжда, който вали... Може би ще ме научите малко, а? Какво ще кажете вие там?

Другите се изсмяха шумно.

— Не е лош занаят — подметна един. — Чистичък. Пък и се харесва на жените.

Кристоф не разбираше добре френски, а още по-малко шегите: той търсеше думите си; не знаеше дали да се разсърди. Жената на собственика се смили над него.

— Хайде, хайде, Филип, дръж се по-сериозно — обърна се тя към мъжа си. — Може би все пак — добави тя, като погледна Кристоф — ще се намери някой да търси учител по музика...

— Кой например? — попита ханджията.

— Малката Грасе. Нали знаеш, че ѝ купиха пиано.

— А ония фукльовци! Вярно.

Казаха на Кристоф, че става дума за дъщерята на месаря: родителите ѝ искали да я направят госпожица; може би ще се съгласят тя да взима уроци, макар и само за да хвърлят прах в очите на хората. Жената на хотелджията обеща да се заеме с този въпрос.

На другия ден тя каза на Кристоф, че месарката искала да го види. Той отиде при нея. Намери я на тезгяха сред заклани животни. Беше хубава жена, румена, сладникаво усмихната, която тутакси си придаде достолепно изражение, щом разбра защо е дошъл. Веднага заговори за цената на уроците, като побърза да добави, че не ѝ се ще да дава много пари, защото пианото е приятно нещо, но не е необходимо: предложи му петдесет сантима на час. В никакъв случай не искаше да даде повече от четири франка на седмица. След това попита недоверчиво Кристоф дали е добре запознат с музиката. Тя като че ли се поуспокои и стана по-любезна, когато ѝ каза, че не само владее музиката, но сам композира: този факт поласка честолюбието на месарката и тя се зарече да разпространи в квартала новината, че дъщеря ѝ взема уроци от един композитор.

Когато Кристоф се озова на другия ден пред пианото, ужасен инструмент, купен на старо, който дрънчеше като китара, редом с малката месарка, чиито къси и дебели пръсти удряха накриво клавишите, а тя самата беше неспособна да различи един звук от друг, умираше от скука, прозяваше се в лицето му още от първите минути, когато се видя принуден да изтърпи надзора на майката и идеите ѝ за музиката и за музикалното образование, той се почувствува така нещастен, така жалко унижен, че нямаше вече сили дори за възмущение. Прибираше се съвсем унил, някои вечери не можеше да се нахрани. Ако само за няколко седмици беше изпаднал до това положение, докъде ли ще стигне впоследствие? За какво му трябваше

да се бунтува против Хехт? Това, което беше приел сега, беше много по-унизително.

Една вечер в стаята си той се разплака. Хвърли се отчаян на колене пред леглото и се замоли... Кого молеше? Кого можеше да моли? Не вярваше в бога, смяташе, че няма бог... Но му беше необходимо да се моли, трябваше да се моли. Само посредствените хора никога не се молят. Те не знаят колко необходимо е за силните духом да се оттеглят от време на време в своето светилище. След униженията през деня Кристоф почувствува в тръпнещата тишина на сърцето си присъствието на своето вечно същество, на своя бог. Вълните на жалкия живот се надигаха под него, без да го достигнат: имаше ли нещо общо между този живот и него? Всички земни страдания, стремящи се ожесточено към разрушение, се разбиваха в неговата скала. Кристоф чуваше кръвта, която се блъскаше във вените му подобно на някакво вътрешно море, и един глас повтаряше: „Вечен... аз съществувам... аз съществувам.“

Той познаваше добре този глас: колкото и далеч да се връщаше в спомените си, открай време го беше чувал. Случваше му се да го забрави; често в продължение на месеци преставаше да съзнава мощния му и еднообразен ритъм. Но знаеше, че той е там, че никога не спира, подобен на океана, който шуми в нощта. Той намери в тази музика умиротворението и силата, които черпеше всеки път, когато се потапяше в нея. Изправи се успокоен. Не, суровият живот, който водеше, поне не го караше да се срамува. Можеше да яде парчето хляб, без да се черви. Онези, които го принуждаваха да го купува на такава цена, трябваше да се червят. Търпение! Търпение! Очакваният час щеше да настъпи.

На следващия ден обаче издръжливостта му почваше да му изневерява; и въпреки усилията си изведнъж избухна гневно по време на урок и наруга глупавата, пък и безочлива овца, която се подиграваше на произношението му и с маймунска злост правеше обратното на това, което ѝ казваше. Крясъците на Кристоф се преплетоха с писъците на госпожицата, уплашена и възмутена, че човек, на когото плащат, се осмелява да бъде непочтителен към нея. Излъга, че я ударил. (Всъщност Кристоф беше разтърсил доста грубо ръката ѝ.) Майката се втурна като фурия, обсипа дъщеря си с целувки, а Кристоф — с ругатни. И месарят се появи на свой ред и заяви, че

няма да позволи на някакъв немски дрипльо да бие дъщеря му. Блед от гняв, засрамен, готов да удуши и месаря, и жена му, и детето му, Кристоф избяга под пороя от хули. Когато го видяха така разстроен, хотелджиите лесно го накараха да им разкаже случилото се: и зложелателството им спрямо съседите беше удовлетворено. Но вечерта целият квартал повтаряше, че немецът е грубиян и бие децата.

* * *

Кристоф направи нови постъпки пред търговците на музикални произведения: те останаха безплодни. Французите му се струваха не особено отзивчиви, пък и тяхното безредно суетене го озадачаваше. Оставаше с впечатлението, че наблюдава едно анархистично общество, ръководено от надменна и деспотична бюрокрация.

Една вечер, както се скиташе по булевардите, отчаян от безполезните си усилия, той забеляза Силвен Кон, който идваше срещу него. Убеден, че са скарани, той извърна очи и се помъчи да мине незабелязан. Но Кон го извика.

— Какво стана с вас след онзи знаменит ден? — попита той смеешком. — Исках да дойда у вас, но бях загубил адреса ви... Бога ми, драги, не можех да ви позная. Бяхте неподражаем!

Кристоф го погледна изненадан и леко засрамен.

— Не ми ли се сърдите?

— Да ви се сърдя ли? Що за мисъл?

Той не само че не му се сърдеше, но му беше много забавно как Кристоф беше начесъл Хехт: той беше прекарал тогава приятни мигове. Съвсем безразлично му беше дали Хехт или Кристоф беше прав; той преценяваше хората само според забавлението, което можеха да му доставят, и беше открил у Кристоф истински извор на смях, от който се надяваше добре да се възползува.

— Трябваше да дойдете при мен — продължи той. — Аз ви чаках. Какво ще правите тази вечер? Елате да вечеряме заедно. Няма да ви пусна вече. Ще бъдем между свои; все хора на изкуството; събираме се веднъж на две седмици. Трябва да се запознаете с тях. Елате. Ще ви представя.

Кристоф напразно се извиняваше с облеклото си. Силвен Кон го отведе със себе си.

Влязоха в някакъв ресторант на булевардите и се качиха на първия етаж. Кристоф се озова сред тридесетина млади хора, от двадесет до тридесет и пет години, които спореха оживено. Кон го представи като току-що избягал от немските затвори. Те не му обърнаха никакво внимание и дори не прекъснаха бурния спор, в който Кон, едва дошъл се хвърли и заплува.

Кристоф, смутен от тази подобрена компания, мълчеше, цял превърнат в слух. Той не успяваше да разбере — тъй като с мъка следеше бързата френска реч — какви важни артистични интереси се обсъждаха. Напразно се вслушваше, долавяше само отделни думи, като „тръст“, „завземане“, „спадане на цените“, „постъпления“, примесени с изразите „достойнството на изкуството“ и „правата на писателя“. Най-накрая си даде сметка, че става въпрос за търговски сделки. Известен брой автори, които, както изглеждаше, спадаха към някакво финансово дружество, се възмуцаваха срещу опитите да се основе съперническо дружество, оспорващо на тяхното монопола на експлоатация. Отстъпничеството на неколцина от съдружниците, намерили за по-изгодно да преминат с всичките си бойни доспехи в съперническата фирма, ги хвърляше в ярост. Говореха ни по-малко, ни повече за рязане на глави. „... Падение... Измяна... Позор... Продажници...“

Други не се сърдеха на живите: яд ги беше на мъртвите, чиито безплатни втори издания задръстваха пазара. Творчеството на Мюсе наскоро беше станало народна собственост и, както изглежда, много се купуваше. Затова те искаха от държавата енергично покровителство, да наложи тежки налози върху шедьоврите на миналото, за да се противопостави на разпространението им на намалени цени, което те таксуваха като нелоялна конкуренция по отношение на продукцията на сегашните писатели.

Те се прекъсваха взаимно, за да чуят сбора на постъпленията от една или друга пиеса, представена предната вечер. Всички се прехласваха пред късмета на един ветеран на драматичното изкуство, прочут в стария и новия свят, когото те презираха, но затова пък още повече му завиждаха. От възнагражденията на авторите минаха на хонорарите на критиците. Заговориха за парите, които получавал —

чиста клевета навярно! — един техен известен събрат за всяко първо представление в някакъв театър на булевардите, за да се изкаже положително. Той бил честен човек: сключел ли сделка, спазвал лоялно условията, но голямото му изкуство се състояло в това — както те твърдяха, — да хвали така пиесата, че да я провали възможно най-скоро, та да има по-често премиери. Тази клюка или по-скоро изчислението на хонорарите му предизвика смях, но не учуди никого.

Посред всички тези приказки те произнасяха и големи думи; говореха за „поезия“, за „изкуство за изкуство“. Сред шума на тежките монети това звучеше като „изкуство за парата“; и тези нрави на търгаши, наскоро въведени във френската литература, скандализираха Кристоф. Понеже не разбираше нищо от паричните въпроси, той се беше отказал да следи спора, когато най-сетне заговориха за литература или поне за писатели, Кристоф наостри ухо, като чу името на Виктор Юго.

Ставаше дума дали е бил роконосец. Надълго спориха за любовните връзки на Сент-Бъов и госпожа Юго. След това заговориха за любовниците на Жорж Санд, сравнявайки достойнствата им. Това беше главното занимание на тогавашната литературна критика: след като огледаше всичко в къщата на великите хора, след като претърсваше долапите, обърнеше чекмеджетата, изпразнеше гардеробите, тя почваше да се рови и в леглото им. В нейния култ към историята и истината, много ѝ беше по сърце позата на господин дьо Лозьон, легнал под кревата на краля и мадам Монтеспан. (Както е известно, всички хора по това време превръщаха в култ истината.) Сътрапезниците на Кристоф наистина показаха, че са във властта на този култ: нито една подробност не ги отчайваше в търсенето на истината. Те изследваха днешното изкуство, както и миналото, и анализираха частния живот на някои прочути съвременници със същата страст за точност. Любопитно беше, че познават с най-малки подробности сцени, които обикновено не се нуждаят от свидетели. Като че ли заинтересованите първи са снабдили обществото с точни сведения, просто от любов към истината.

Кристоф, все по-притеснен, се опитваше да заговори за нещо друго със съседите си. Но никой не се занимаваше с него. Наистина отначало му зададоха няколко общи въпроса за Германия, въпроси, които му разкриха — за голямо негово удивление — едва ли не

пълното невежество на тези изтънчени и привидно образовани хора по най-елементарни въпроси от тяхната професия — литература и изкуство — извън Париж. В най-добрия случай бяха само чували някои големи имена: Хауптман, Зудерман, Либерман, Щраус (Давид, Йохан и Рихард), сред които се оправяха благоразумно, страхувайки се да не допуснат неприятна грешка. Впрочем, макар и да зададоха няколко въпроса на Кристоф, това беше от любезност, а не от любознателност; не проявиха никакво любопитство: едва обърнаха внимание на отговорите му; побързаха тутакси да се върнат на парижките злободневни теми, разисквани с наслада от останалите на масата.

Кристоф се опита плахо да заговори за музика. Нито един от тези литератори не беше музикант. Всъщност те гледаха на музиката като на по-низше изкуство. Растящият ѝ успех обаче от няколко години насам ги ядосваше тайно и понеже тя беше на мода, те се преструваха, че се интересуват от музика. Вдигаха голям шум главно около някаква нова опера и едва ли не твърдяха, че тя слагала началото на музиката или поне новата ера на музиката. Тази идея беше много удобна за невежеството и снобизма им, защото ги освобождаваше от задължението да познават всичко друго. Авторът на тази опера, парижанин, чието име Кристоф чуваше за първи път, приел според някои за табула раза всичко писано преди него и изцяло обновил, направо пресъздал музиката. Кристоф подскочи. Че той не искаше нищо друго, копнееше да повярва в този гений. При това гений с такава закалка, който с един замах унищожаваше миналото!... Чудна работа! Това се казва смелчага! Как е успял да го стори? Той поиска обяснения. Събеседниците му, които биха били доста затруднени да му обяснят каквото и да било, тормозени от Кристоф, го отпратиха към музиканта на компанията, именития музикален критик Теофил Гужар, който тутакси вмъкна в думите си музикални термини. Кристоф го последва на този технически терен. Гужар знаеше музика почти толкова, колкото Сганарел знаеше латински...

— Никак ли не разбирате латински?

— Никак.

— (Възторжено.) *Cabricias, arci thuram, catalamus, singulariter... bonus, bona, bonurn...*^[2]

Щом се натъкна на човек, който „разбираше латински“, критикът незабавно и благоразумно се оттегли в гъсталака на естетиката. Скрит в това непревзимаемо убежище, той се зае да обстрелва Бетховен, Вагнер и класическото изкуство, макар и да не ставаше дума за тях: но във Франция не можеш да хвалиш някой човек на изкуството, без да му поднесеш в жертва всички, които не са като него. Той провъзгласи възшествието на ново изкуство, потъпквайки в краката си условностите на миналото. Говореше за някакъв нов музикален език, открит наскоро от този Христофор Колумб на парижката музика, който изцяло премахвал езика на класиците, занапред мъртъв език.

Въздържайки се все още да се произнесе за гениалния новатор, защото трябваше най-напред да види творбите му, за да може да каже каквото и да било, Кристоф все пак беше леко предубеден и недоверчив спрямо този музикален Ваал, комуто принасяха в жертва цялата музика. Беше скандализиран, че се говори така за големите майстори, забравил, че неотдавна самият той в Германия се беше изказвал не по-ласкаво за тях. Той, който сам се смяташе за революционер в изкуството, той, който шокираше другите с дръзките си преценки и откровените си увлечения, още при първия разговор във Франция се почувствува консерватор дълбоко в душата си. Испита желание да спори и прояви нетактичността да възрази, но не като възпитан човек, който излага доводите си, без да ги доказва, а като професионалист, който търси точни факти и ви ги набива в главата. Не се побоя да навлезе в технически обяснения; и по време на спора гласът му звучеше оскърбително за една изтънчена компания, която освен това намираше комични не само основанията му, но и пламенността, с която ги защитаваше. Критикът побърза с една духовита фраза да сложи край на досадния спор, по време на който Кристоф осъзна с удивление, че противникът му нямаше понятие от това, за което говореше. А присъстващите предварително бяха оформили вече мнението си за педантичния и назадничав немец и без да познават композициите му, решиха, че са непоносими. Но вниманието на тридесетината младежи с подигравателни очи, готови бързо да схванат смешното, беше главно привлечено от тази странна личност, която размахваше буйно и несръчно мършавите си ръце с огромни длани и мятеше яростни погледи, докато крещеше пискливо. Силвен Кон реши да се позабавлява с него пред приятелите си.

Разговорът окончателно се беше отклонил от литературата и се бе насочил към жените. Всъщност това бяха двете страни на един и същ въпрос, защото цялата им литература се занимаваше само с жените, а жените им — само с литература: съвсем отблизо познаваха и творбите, и авторите им.

Предмет на разговора беше достопочтена дама, известна сред парижкото общество, която неотдавна оженила любовника си за дъщеря си, за да си го запази по-добре. Кристоф се въртеше на стола си и неволно сбърчваше лице от отвращение. Кон го забеляза, бутна с лакът съседа си и подхвърли, че както изглежда, този въпрос страстно вълнува немеца, който навярно гори от желание да се запознае с дамата. Кристоф се изчерви, заекна и най-сетне изрече гневно, че такива жени заслужават камшик. Омировски смях посрещна думите му. Силвен Кон възрази с подмолно ласкав тон, че жената не би трябвало да се докосне дори с цвете и т.н. в същия дух. (В Париж той минаваше за рицаря на любовта.) Кристоф заяви, че жена от подобна порода не е нищо друго освен най-обикновена кучка, а за порочните кучета има само едно средство — камшик. Всички се развикаха. Кристоф добави, че тяхната галантност е лицемерна и че винаги именно тези, които най-малко уважават жените, най-много държат на думи те да бъдат тачени. Изказа възмущението си от скандалните им разкази. Възразиха му, че не е имало нищо скандално, всичко било напълно естествено. И всички единодушно решиха, че героинята на разказаната история е не само пленителна, но истинска жена. Немецът възкликна удивено. Силвен Кон го попита коварно как си представя той жената. Кристоф почувствува, че му слагат капан, но сам се пхна в него, увлечен от гнева и искреното си убеждение. Той се впусна да обяснява на тия парижани-подигравчии своето схващане за любовта. Не намираще думите си, търсеше ги тромаво, изравяйки от паметта си най-невероятни изрази и нелепости, които страшно забавляваха аудиторията. Без да се смуцава, възхитително сериозен и трогателно нехаен, че става смешен, защото не можеше да не види, че компанията безочливо се гаври с него. Най-сетне той се оплете в едно изречение, не можа да се оправи, удари с юмрук по масата и млъкна.

Опитаха се отново да го въвлекат в спора, но той смръщи вежди и повече не мръдна, облакът на масата, засрамен и ядосан. Не отвори повече уста до края на вечерята, освен за да яде и пие. Пиеше

невероятно много, обратно на французите, които едва докосваха чашите си. Съседът му ехидно го насърчаваше и пълнеше чашата му, докато той я изпразваше несъзнателно. Но макар и да не беше свикнал на подобни гуляи, особено след седмиците лишения, които беше прекарал, той издържа и не им достави смешната гледка, която очакваха. Стоеше само вгълбен в мислите си. Не му обръщаха вече внимание, смятаха, че е задрямал от виното. Освен умората да следи разговора на френски, той беше изтормозен, като слушаше да се говори само за литература, актьори, автори, издатели, литературни задкулисни или любовни клюки: светът като че ли се свеждаше само до това. Сред всички тези нови лица и крясъци той не успяваше да запомни нито една физиономия, нито една мисъл. Късогледите му мътни и съсредоточени очи обхождаха бавно насядалите около масата хора, спираха се на тях и като че ли не ги виждаха. Всъщност той ги виждаше по-добре от всеки друг, само че не съзнаваше това. Погледът му не беше като погледа на парижаните и евреите, който улавя в един миг най-мъничките късчета от предметите и ги разкъсва мигновено. Той бавно и безмълвно се пропиваше от човешките същества, подобно на гъба, и ги отнасяше със себе си. Струваше му се, че не е видял нищо, че не си спомня за нищо. И дълго след това — след часове, а често и след дни, когато останеше сам и погледнеше в себе си, забелязваше, че е уловил всичко.

За момента той изглеждаше само като недоद्याлан немец, който се тъпче с ядене и гледа да не пропусне нито глътка от питиетата. Сам той беше в недоумение, но като слушаше сътрапезниците, които се обръщаха един към друг, се питаше с пиянска настойчивост защо ли повечето от тия французи носят чужди имена: фламандски, немски, еврейски, левантийски, англо-испано-американски...

Не забеляза кога другите станаха от масата. Единствен той седеше още. Мечтаеше си за рейнските хълмове, за големите гори, за разораните нивя, за ливадите край реката, за старата си майка. Неколцина сътрапезници разговаряха още прави в другия край на залата. Повечето си бяха отишли. Най-сетне той се реши. Стана на свой ред и без да погледне когото и да било, взе шапката и палтото си, закачени в антрето. След като ги сложи, са накани да си върви, без да каже довиждане, но през една открената врата забеляза в съседния кабинет един предмет, който го омагьоса — пиано. От няколко

седмици не беше докосвал музикален инструмент. Влезе, погали влюбено клавишите, седна и с шапка на глава, както си беше с палтото, започна да свири. Напълно беше забравил къде се намира. Съвсем не забеляза, че двама души се плъзнаха в стаята, за да го слушат. Единият беше Силвен Кон, запаянко по музиката, бог знае защо, тъй като нищо не разбираше и обичаше еднакво и хубавите, и лошите творби. Другият беше музикалният критик Теофил Гужар. Неговият случай беше по-прост — той нито разбираше, нито обичаше музиката, но това съвсем не му пречеше да се произнася за нея. Напротив, няма по-свободни духове от тия, които са в неведение по въпроса, за който говорят: защото им е напълно безразлично какво ще кажат.

Теофил Гужар беше дебел, набит и с широк таз. Черна брада, тежки къдрици над челото, набраздено с дълбоки неизразителни бръчки, зле изсечено лице, сякаш издялано от грубо дърво, къси ръце и крака, увиснала гуша — истински търговец на дърва или носач от Овернската област. Просташко държане, безочлива реч. Беше влязъл в музиката чрез политика, която по онова време беше единственият начин да се преуспее във Франция. Беше свързал съдбата си с един министър от своя край, на когото се беше оказал далечен роднина или сподвижник, син на „незаконородения син на аптекаря“. Министрите не са вечни. Щом неговият министър се оказа застрашен от корабкрушение, Теофил Гужар изостави кораба, като откъсна всичко, което можеше да вземе със себе си, а именно отличията: обичаше славата. Уморен от политиката, в която от известно време беше почнал да получава — за сметка на шефа си, а даже и за своя сметка — няколко доста груби удара, той беше потърсил по-спокойно поприще, на завет от бурите, където би могъл да тормози другите, без да бъде тормозен самият той. Критиката се оказа най-подходяща. Точно по това време се освободи мястото за музикален критик в голям парижки вестник. Човекът, който го заемаше, млад даровит композитор, беше уволнен, защото упорствуваше да казва искрено мнението си за музикалните произведения и за техните автори. Гужар никога не се беше занимавал с музика и не разбираше нищо: спряха избора си на него, без да се колебаят. До гуша им бе дошло от компетентни критици. С Гужар поне нямаше от какво да се боят. Той не отдаваше значение на мненията си. Винаги беше на заповедите на дирекцията, готов да пуца и зловни критики, и реклами. Обстоятелството, че не

беше музикант, имаше второстепенно значение. Музиката ли, всеки във Франция е, кажи-речи, познавач. Гужар бързо придоби необходимите знания. Системата му беше проста: на концертите сядаше до някой добър музикант, по възможност композитор, и го караше да каже какво мисли за изпълняваните творби. Само след няколкомесечно чиракуване занаятът бе усвоен: птичето можеше да лети самостоятелно. Е, разбира се, не като орел и само един бог знае колко много глупости печаташе във вестника Гужар с най-авторитетен тон! Той слушаше и четеше каквото му попадне, объркваше всичко в тромавия си мозък и безочливо поучаваше другите. Пишеше превзето, стилът му беше изпъстрен с игрословици и подплатен с нападателни назидания. Имаше манталитет на школки възпитател. Понякога си навличаше оттук-оттам по някой жесток отговор: в подобни случаи мълчеше като умрял и се пазеше да влезе в спор. Беше едновременно хитър и загубен, безочлив и смирен, в зависимост от обстоятелствата. Кланяше се ниско на всеки маестро, извоювал известно положение или официално признание: единствено мерило за критик като него — то му позволяваше да преценява уверено музикалните достойнства. С неизвестните се държеше презрително, а изпадналите експлоатираше. С една дума, не беше вчерашен.

Въпреки придобития авторитет и репутацията си той съзнаваше дълбоко в себе си, че е пълен профан в музиката и си даваше сметка, че Кристоф е много вещ в тази област. Не би се излъгал да го каже на всеослушание, но този факт му вдъхваше уважение. Сега той слушаше Кристоф със съсредоточено изражение, задълбочен, мъчейки се да вникне в музиката, но без всъщност тя да извика у него някаква мисъл. Съвсем не можеше да се оправи в хаоса от звуци, поклащаше глава като познавач и кимаше одобрително, когато Силвен, който с мъка си налагаше да стои спокойно, му намигаше съучастнически.

Най-сетне Кристоф, чието съзнание постепенно изплуваше от винените и музикални пари, си даде сметка за пантомимата, която се разиграваше зад гърба му. Той се обърна и видя двамата любители. Те тутакси се хвърлиха върху му и затресоха енергично ръцете му. Силвен Кон писукаше, че свири като бог, Гужар твърдеше с многознаещо изражение, че имал лявата ръка на Рубинщайн и дясната на Падаревски — освен ако не е обратното! И двамата еднородно заявиха, че подобен талант не трябва да остане скрит под похлупак и

се задължиха да го лансират. Като начало и двамата разчитаха да извлекат при възможност за себе си цялата чест и изгода.

* * *

Още на другия ден Силвен Кон покани Кристоф в дома си, като любезно остави на негово разположение великолепното си пиано, което никак не използваше. Кристоф щеше да се пръсне от насъбралата се в него музика; прие, без да чака да го молят, и се възползува известно време от поканата му.

Първите вечери всичко мина много добре. Кристоф се отдаде цял на щастието да свири, а Силвен Кон проявяваше известна дискретност, оставяйки го да свири спокойно. Самият той най-искрено се наслаждаваше. По силата на едно от тези странни явления, които всеки може да наблюдава, този човек, който не беше музикант, не беше човек на изкуството, имаше възможно най-сухото, най-лишеното от поезия и от истинска доброта сърце, беше едва ли не чувствено заплепен от тези мелодии, които не разбираше, но от които за него се излъчваше някаква сладострастна мощ. За съжаление той не можеше да мълчи. Трябваше да говори, и то високо, докато Кристоф свиреше; подчертаваше музиката с превзети възклицания като всеки сноб на концерт или пък правеше нелепи забележки. Тогава Кристоф удряше пианото и заявяваше, че не може да продължава така. Кон се стараяше да мълчи, но навикът беше по-силен от него: и отново почваше да се хили, да простенва, да подсвирква, да потропва, да тананика, да подражава гласовете на инструментите. А когато пиесата свършваше, той би се пукнал, ако не сподели с Кристоф глупавите си разсъждения.

Представляваше любопитна смесица от немска сантименталност, парижко шегобийство и лично тщеславие. Сипеше ту надути превзети преценки, ту екстравагантни сравнения, ту непристойни мръсотии и нездравни измишльотини. Когато искаше да похвали Бетховен, той виждаше в творбите му непристойни моменти, сладост и похот. Мрачните мисли му се струваха изящен брътвеж. Квартетът в до диез-минор му изглеждаше страшно дързък. Възвишеното адажио на „Деветата симфония“ му напомняше Керубино. След трите удара, с които започва „Петата симфония“, той крещеше: „Не влизайте! Не съм

сам!“ Възхищаваше се от битката в „Ероика“, защото си въобразяваше, че разпознава в нея боботенето на автомобил. Всички музикални пиеси извикваха в съзнанието му картини, при това детински, нелепи картини. Човек се питаше как е възможно да обича музиката! А той я обичаше. При някои страници, които тълкуваше по най-странен начин, очите му се насълзяваха. Но непосредствено след сцена от Вагнер, развълнувала го дълбоко, засвирваше на пианото галоп от Офенбах или почваше да тананика изтъркан шлагер от кафе-шантаните след „Ода на радостта“. Тогава Кристоф скачаше и ревеше от ярост. Но най-лошото не беше, когато Силвен Кон се държеше глупаво. Най-лошото беше, когато се опитваше да казва дълбоки и тънки мисли, когато се опитваше да позира пред Кристоф, когато говореше не Силвен Кон, а Хамилтон. В такива мигове Кристоф вперваше в него наситен с ненавист поглед и го смазваше със студени оскърбителни думи, които нараняваха честолюбието на Хамилтон. Музикалните сеанси често завършваха със скарвания. Но на другия ден Кон забравяше, а Кристоф, разкайващ се за грубостта си, беше принуден да се върне при него.

Всичко това щеше да бъде поносимо, ако Кон можеше да се въздържа да не кани гости да слушат Кристоф. Но той чувствуваше нужда да покаже своя музикант. Първия път, когато Кристоф завари у Кон трима-четирима евреи и любовницата му, едра белосана мома, глупава като гъска, която повтаряше неприлични каламбури и разправяше надълго и широко какво е яла, но си въобразяваше, че е музикална, защото всяка вечер показваше бедрата си в „Ревю де Вариете“, Кристоф се начумери. Втория път заяви недвусмислено на Силвен Кон, че няма да свири вече у него. Силвен Кон се закле във всички богове да не кани никого. Но тайно продължи играта си, като настаняваше гостите си в съседна стая. Накрая Кристоф естествено забеляза. Отиде си вбесен и този път вече не се върна.

Независимо от това той трябваше да бъде любезен с Кон, който го представяше в различни семейства и му намираше уроци.

И Теофил Гужар дойде от своя страна няколко дни по-късно при Кристоф в неговия бордей. Не показва, че е шокиран от лошата квартира. Напротив, държеше се очарователно.

— Помислих, че ще ви бъде приятно да слушате от време на време малко музика — каза му той, — и тъй като имам свободен

пропуск навсякъде, дойдох да ви взема.

Кристоф беше приятно изненадан. Намери тази проява на внимание много деликатна и му благодари горещо. Този път Гужар му направи съвсем различно впечатление, отколкото първата вечер. Насаме с Кристоф той бе естествен, добродушен, плах, готов да научи нещо от него. Имаше ли обаче и други хора, мигом вземаше важния си вид и резкия тон. Впрочем неговото желание да се образова винаги преследваше практична цел. Беше любознателен само по отношение на най-актуалното. За момента искаше да узнае какво мисли Кристоф за една партитура, която бе получил: самият той много мъчно би могъл да се произнесе за нея, защото едва разчиташе нотите.

Отидоха заедно на симфоничен концерт. В същата сграда имаше кафе-шантан. През криволичещ коридор влязоха в зала без прозорци: атмосферата беше душна, седалките — много тесни, наблъскани една до друга. Част от публиката стоеше права, задръствайки всички изходи: характерен за французите начин да си създават неудобство. Някакъв мъж, разяждан очевидно от неизлечима скука, дирижираше в галоп симфония от Бетховен, като че ли бързаше да я претупа. От съседното кафе-шантан долитаха монотонни припеви на кючек и се преплитаха с погребалния марш на „Ероика“. Публиката влизаше по всяко време, настаняваше се, вдигаше лорнетите си. Едва пристигнали закъснелите, другите пък започваха да си отиват. Кристоф се напрягаше с всички сили, за да може да следи нишката на творбата сред този панаир. С цената на големи усилия успяваше да изпита удоволствие — защото оркестърът беше обигран, а самият той отдавна не беше чувал симфонична музика, — но Гужар го хвана за ръка и му каза посред концерта:

— Сега си тръгваме. Отиваме на друг концерт.

Кристоф смръщи вежди, но не отвърна нищо и последва водача си. Прекосиха половината Париж. Пристигнаха в друга зала, която миришеше на конюшня и където в други часове се играеха феерии и народни пиеси: музиката в Париж прилича на бедните работници, които наемат по двама една квартира: когато единият стане от леглото, другият ляга в още топлата постеля. Никакъв въздух естествено: още от крал Луи XIV французите смятат чистия въздух за нездравословен и хигиената на театрите, както някога във Версай, изисква да не се диша. Благороден старец с жестове на звероукротител развихряше бурно акт

от Вагнерова опера: злочестото животно — актът — приличаше на лъвовете от менажериите, които, ослепени от светлините на рампата, трябва да бъдат шибани с камшик, за да си спомнят, че все пак са лъвове. Дебели преструванки и дребни глупачки се любуваха на трудния номер. След като лъвът бе укротен, укротителят се поклони, а публиката награди и двамата с шумни ръкопляскания. Гужар пожела да заведе Кристоф на трети концерт. Само че този път Кристоф се улови за ръчките на креслото и заяви, че няма да отиде никъде повече. Омръзнало му да тича от един концерт на друг и да улавя мимоходом ту трохички от някоя симфония, ту откъси от някоя опера. Гужар напразно се опитваше да му обясни, че музикалната критика в Париж била занаят, при който било по-важно да видиш, отколкото да чуеш. Кристоф възрази, че музиката не е създадена, за да се слуша във фойтон и че изисква повече съсредоточаване; повдигало му се от тази смесица от концерти. Един концерт на вечер му бил достатъчен.

Той беше твърде изненадан от многочислените музикални изяви. Както повечето немци Кристоф си въобразяваше, че музиката заема второстепенно място в Париж и очакваше да му я поднасят на малки, грижливо подготвени дажби. Предложиха му като начало петнадесет концерта за една седмица. Всяка вечер имаше концерти, а често и по два-три на вечер, но в различни квартали. В неделя имаше четири, при това в един и същи час. Кристоф се възхищаваше от този глад за музика. Беше не по-малко изненадан и от претрупаните програми. Дотогава мислеше, че само неговите съотечественици са специалисти по пиршествата от звуци, които неведнъж го бяха отвращавали в Германия. Но установи, че и французите им съперничат успешно; угощаваха се богато: две симфонии, един концерт, една-две увертюри, един акт от лирична драма. И при това от всякакъв произход: немски, руски, скандинавски, френски — бира, шампанско, бадемово мляко и вино — те поглъщаха всичко, без да се намръщят. Кристоф се удивляваше, че тези страстни любители на музика имат толкова разширени стомаси. Поемаха огромни количества, без да им става лошо. Все едно, че наливаха от пусто в празно като Данаидите^[3]. Пълни ли се бъчва без дъно?

Той скоро забеляза, че голямото изобилие от музика се свеждаше всъщност до голямо еднообразие. На всички концерти срещаше едни и същи лица и чуваше едни и същи творби. Претрупаните програми не

излизаха никога извън определен кръг. Почти нищо преди Бетховен, почти нищо след Вагнер. А и колко пропуски между тях двамата! Като че ли музиката се свеждаше до пет-шест прочути имена в Германия, три-четири във Франция, а след френско-руския съюз — и половин дузина „московски произведения“. Нищо от старите французи. Нищо от великите италианци. Нищо от немските колоси на XVII и XVIII век. Нищо от съвременната немска музика с изключение на Рихард Щраус, който, по-умен от другите, идваше всяка година да представи новите си творби пред парижката публика. Но най-учудващото — почти нищо от съвременната френска музика. А при това всички говореха за нея в тайнствени недомлъвки като за истинска световна революция в музиката. Кристоф дебнеше случай да я чуе; изпитваше напълно безпристрастно любопитство: гореше от желание да опознае новото, да се възхити на гениални произведения. Но въпреки всичките си усилия не успяваше да чуе съвременни творби, ако не се броят две-три малки пиески, доста изкусно написани, но студени и умозрително сложни, на които почти не беше обърнал сериозно внимание.

* * *

Очаквайки да си състави лично мнение за френската музика, Кристоф се опита да се осведоми от музикалната критика.

Не беше лесно. Не можеше да се разбере кой кум, кой сват. Не само че различните музикални вестници си противоречаха охотно един на друг, но и сами си противоречаха с всяка статия, с всяка колона. Да ти се замае главата, ако прочетеш всичко. За щастие всеки редактор четеше само собствените си статии, а читателите — нито една. Но Кристоф, който искаше да добие точна представа за френските композитори, се стараеше настървено да не пропусне нищо. Той се възхищаваше от приятното спокойствие на този народ, който плува в противоречията като риба във вода.

Едно нещо сред тези разногласия му направи силно впечатление: назидателният тон на повечето критици. Кой твърдеше, че французите били приятни фантазьори, които не вярвали в нищо? Французите, с които се запознаваше Кристоф, бяха въоръжени с повече теория, даже когато не знаеха нищо, отколкото цялата критика отвъд Рейн.

По онова време френските музикални критици бяха решили да учат музика. И между тях се срещаха неколцина, които я владееха: това бяха оригинали, които си бяха дали труд да поразмислят върху изкуството, и то самостоятелно. Те естествено не бяха особено известни: оставаха затворени в малотиражните си списания. С едно-две изключения вестниците не бяха за тях. Смели, интересни, умни хора, склонни понякога към парадокси поради усамотението си и към нетърпимост в преценките и словоохотливост поради навика да разговарят със себе си. Другите бяха усвоили набързо основните елементи на хармонията и се удивляваха от новоизпечената си начетеност. Също като току-що научилия граматичните правила господин Журден^[4], и те се чудеха на знанията си:

— Д-а, да, ф-а, фа, р-е, ре!... Колко е хубаво!... Ах, колко е приятно да знаеш!...

Говореха вече само за тема и контратема, за хармонични и производни звуци, за поредици от деветинки и за мажорни терци. След като назовяха музикалните фрази, които се разгръщаха на дадена страница, те гордо изтриваха потта от челото си: въобразяваха си, че са обяснили пиесата. Въобразяваха си едва ли не, че са я написали. Всъщност те само я повтаряха с школки термини, като ученици, които правят граматичен разбор на страница от Цицерон. Толкова беше трудно обаче и за най-добрите от тях да схванат музиката като естествен език на душата! Ако не я превръщаха в клон на живописата, те я поместваха в периферията на науката и я свеждаха до проблеми за хармоничен строеж. Естествено толкова вещи хора не можеха да не мърмрят композиторите от миналото. Те намираха грешки и у Бетховен, поучаваха Вагнер. Колкото до Берлиоз и Глук, охотно се подиграваха с тях. За тях съществуваша само модните по това време Йохан-Себастиан Бах и Клод Дебюси. При това първият, с когото много бяха злоупотребявали през последните години, бе започнал да им се струва педант, opak старец, с една дума, малко чудак. По-изтънчените хора тайнствено възхваляваха Рамо и Купрен, наричан Великия.

Между тези образовани мъже се водеха истински епични битки. Всички бяха музикални, но понеже не всички бяха музикални по един и същ начин, всеки твърдеше, че само неговият начин е добър и анатемосваше колегите си. Наричаха се взаимно лъжелитератори и лъжеучени. Замерваха се с думите „материализъм“ и „идеализъм“,

„символизъм“ и „веризъм“, „субективизъм“ и „обективизъм“. Кристоф си казваше, че не си е струвало труда да идва от Германия, за да се натъкне и в Париж на споровете на немците. Вместо да бъдат благодарни на хубавата музика, загдето предлага на всички толкова различни начини да ѝ се наслаждават, те не търпяха друга школа освен собствената си. Воюваха ожесточено помежду си, изнамерили нов Лютрен, който ги разделяше на два лагера: лагер на контрапункта и лагер на хармонията. Подобно на героите на Боало едните поддържаха ревностно, че нотите трябва да се четат хоризонтално, а другите, че трябва да се четат вертикално. Вторите не желяеха да чуят нищо освен за сладки акорди и сочни хармонии: говореха за музика, като че ли ставаше дума за сладкарска работилница. Първите пък изключваха грижата за ухото. Този жалък израстък: за тях музиката беше реч, парламентарни заседания, на което всички оратори говорят наведнъж, без да изчакват колегите си да свършат: толкова по-зле, ако не ги чуват! Биха могли да прочетат на другия ден речите им в „Журнал Офисиел“: та нали музиката е предназначена за четене, а не за слушане! Когато Кристоф за първи път чу за спора между „хоризонталистите“ и „вертикалистиите“, той си помисли, че всички са полудели. Принуден да вземе страна между лагера на привържениците на последователността и лагера на привържениците на едновременността, той им отвърна с обичайния си девиз, който не беше напълно девизът на Сози^[5]:

— Господа, враг съм и на едните, и на другите!

А тъй като те настояваха:

— Какво е по-важно в музиката, хармонията или контрапунктът?

Той отговаряше:

— Музиката. Къде е вашата музика?

Колкото до музиката им, те всички бяха единодушни. Тези безстрашни поборници, които се ругаеха помежду си, когато не ругаеха някой стар бележит покойник, чиято слава бе траяла доста дълго, се одобряваха в общата си страст: пламенния си музикален патриотизъм. Франция беше за тях великият музикален народ. Те провъзгласяваха многогласно упадъка на Германия. Кристоф не се чувствуваше наранен от това. Толкова пъти самият той беше произнасял тази присъда, че не можеше искрено да я обори. Превъзходството на френската музика обаче го удивляваше малко:

всъщност той почти не виждаше следи от него в миналото. Френските музиканти твърдяха, че още от древни времена изкуството им било прекрасно. За да възхвалят френската музика, те осмиваха всички изтъкнати френски музиканти от миналия век освен един-единствен, много добър, истински композитор, по произход белгиец. След тази екзекуция вече много свободно можеха да се възхищават от по-старите композитори, повечето забравени, а някои до този ден напълно непознати. Обратно на светските училища, за които летоброенето започва с Френската революция, музикантите гледаха на нея като на верига от планински масиви, които трябваше да изкачат, за да съзерцават отвъд тях златната ера на музиката — Елдорадо на изкуството. След продължително затъмнение златната ера щеше да се възроди: твърдата стена щеше да рухне; един магьосник на звуците извикваше на живот дивна пролет, старото дърво на музиката се покриваше с нежна зеленина. В лехата на хармониите хиляди цветя разтваряха засмени очи пред новата зора; чуваше се ромонът на сребристи извори, свежата песен на поточетата... Истинска идилия.

Кристоф беше очарован, но като гледаше афишите на парижките театри, той виждаше все имената на Майербер, Гуно, Масне, даже Маскани и Леонкавало, които познаваше много добре; и питаше приятелите си дали тази дръзка музика, от която девойките примираха, изкуствените цветя, цялата тази парфюмерия са градините на Армида, които му бяха обещали. Те възразяваха оскърбени: според думите им, това били последните останки от отмираща епоха. Никой вече не мислел за нея. А в действителност „Селска чест“ стоеше на първо място в репертоара на „Опера-комик“, а „Палячи“ — в Операта. Масне и Гуно имаха най-високите сборове. А музикалната тройца „Миньон“, „Хугеноти“ и „Фауст“ бодро надхвърляха хилядния си спектакъл. Но това бяха дреболии. Не биваше да им се обръща внимание. Когато някой факт дръзко противоречи на теорията ви, най-простото е да го отхвърлите. Френските критици отричаха тези нахални произведения, отричаха и публиката, която им ръкопляскаше; с малко поощрение биха отrekli и музикалния театър въобще. За тях той беше литературен жанр, значи, нечисто изкуство. (Понеже всички се занимаваха с литература, никой не искаше да го признае.) Всяка изразителна, описателна или сугестивна музика, с една дума, всяка музикална творба, която искаше да каже нещо, не се приемаше като

чиста музика. У всеки французин дреме един Робеспьер. Той винаги изпитва вътрешна потребност да обезглави някого или нещо, за да го пречисти. Големите френски критици приемаха само чистата музика, а другата предоставяха на профаните.

Кристоф се чувствуваше унижен при мисълта, че има толкова несъвършен вкус. Утешаваше се малко от обстоятелството, че всички тези музиканти, които презираха театъра, пишеха за театъра: всички до един композираха опери. Но навярно и това беше маловажен факт. Трябваше да ги преценява, както те искаха да бъдат преценявани — според тяхната истинска музика. И Кристоф започна да търси чистата музика.

* * *

Теофил Гужар го заведе на концертите на едно дружество, което подпомагаше народното изкуство. Там след продължително мътене се излюпваха нови таланти. Един вид орден или църква с няколко параклиса. Всеки параклис си имаше своя светец, а всеки светец — своите вярващи, които охотно злословеха по адрес на светеца от съседния параклис. Кристоф не откри отначало особена разлика между светците. И естествено, свикнал на съвсем друго изкуство, той не разбираше нищо от новата музика, а когато си въобразяваше, че я разбира, още повече се объркваше.

Струваше му се, че всичко плува във вечен здрач — някаква сивота, в която контурите се замъгляваха, изчезваха, изплуваха за миг, отново се заличаваха. Някои от тях бяха резки, груби и сухи, прокарани сякаш с линия; прегъваха се под остри ъгли, напомнящи лакът на мършава жена. Други бяха вълнисти и се виеха като дим от пура. Но всички тънеха в сивота. Нима във Франция нямаше вече слънце? Кристоф, който виждаше само дъжд и мъгла, откакто беше дошъл, беше склонен да мисли така. Но нали ролята на художника е да създаде слънце, когато го няма? Тези композитори запалваха наистина някакво фенерче, но то блещукаше като светулка: никак не топлеше и почти не осветяваше. Заглавията на произведенията се меняха: понякога говореха за пролет, пладнe, любов, радост от живота, за тичане през полята; самата музика беше неизменна — еднакво нежна,

бледа, задрямала, анемична, безцветна. Тогава между изтънчените композитори във Франция беше модно да шепнат в музиката си. И имаха право: заговореха ли високо, направо крещяха, златната среда им бе непозната. Можехте да избирате само между изящните приспивни творби и мелодекламациите.

Отърсвайки се от дрямката, която беше започнала да го наляга, Кристоф погледна програмата: с изненада установи, че мъглите, носещи се по сивото небе, имаха претенцията да изобразяват доста ясни сюжети. Въпреки теориите чистата музика беше почти винаги програмна или най-малкото имаше някаква тема. Можеха да злословят колкото искат против литературата: не можеха да направят крачка без литературни патерици! Странни патерици! Кристоф се удиви на наивните и ограничени сюжети. Овощни или зеленчукови градини, курници, музикални менажери — истински зоологически градини. Някои транспонираха за оркестър или за пиано картините в Лувъра или фреските на Операта. Интерпретираха музикално Кейп, Бодри и Паулус^[6]. Обяснителни бележки помагаша да се разпознаят тук ябълката на Парис, там холандска кръчма или задницата на бял кон. Кристоф имаше чувството, че присъствува на игри на възрастни деца, които се интересуват само от картинки и понеже не могат да рисуват, драскат в тетрадките си, каквото им хрумне, като пишат наивно отгоре с едри букви кое е портрет, кое къща, кое дърво.

Между тези слепи рисувачи, които виждаха с ушите си, се срещаха и философи: те разглеждаха метафизични проблеми; симфониите им изразяваха борба на абстрактни принципи, тълкуване на символи или религиозни догми. В оперите същите автори проучваха юридически и социални проблеми на епохата — декларацията за правата на жената и гражданина. Неуморно повдигаха въпроса за развода, бащинството, отделянето на църквата от държавата. Деляха се на два лагера: светски и духовни символисти. На сцената пееха вехтошари-философи, гризетки-социоложки, хлебари-пророци и рибари-апостоли. Още Гьоте се шегуваше с актьорите от своята епоха, които „възпроизвеждат идеите на Кант в алегорични картини“. Съвременниците на Кристоф изразяваха социологията в шестнадесетини. Зола, Ницше, Метерлинк, Барес, Жорес, Мендес, Евангелието и „Мулен-Руж“ бяха изворът, от който черпеха идеи авторите на опери и симфонии. Мнозина измежду тях, опиянени от

примера на Вагнер, възкликваха: „И аз съм поет!“ и уверено редяха под петолинията си стихове със или без рими като първокласници или долнопробни фейлетонисти.

Тези мислители и поети бяха привърженици на чистата музика. Само че предпочитаха да говорят за нея, вместо да я пишат. Случваше се понякога и да съчинят нещо. И композираха, без да целят да кажат нещо. За нещастие това често наистина им се удаваше — и произведенията им не казваха абсолютно нищо, поне на Кристоф. Трябва да добавим, че всъщност той не притежаваше ключа към подобни композиции.

За да разбере чуждестранната музика, човек трябва да се помъчи да научи езика ѝ, а не да си въобразява, че го знае предварително. Като всеки добър немец, Кристоф си мислеше, че го знае. Можеше да бъде извинен. Мнозина от самите французи разбираха тази музика не по-добре от него. Подобно на немците от времето на крал Луи XIV, които се стремели да говорят френски и накрая забравили родния си език, френските музиканти от XIX век толкова дълго се опитваха да се отучат от своя език, че музиката им се беше превърнала в някакво чуждоземно наречие. Едва отскоро се беше зародило движението за възвръщане на френската реч във Франция. Не на всички се удаваше: навикът беше много силен. С изключение на малцина техният френски беше по-скоро белгийски с немско влияние. Така че беше напълно естествено за немец да се заблуди и да заяви с обичайната си самоувереност, че това е просто лош немски и не означава нищо, защото той не разбира нищо.

Кристоф не съжаляваше за това. Френските симфонии му се струваха абстрактна диалектика, в която музикалните теми се противопоставяха или се наслаждаха едни върху други като аритметични действия: за да изрази комбинациите им, човек би могъл отлично да ги замени с цифри или с букви от азбуката. Един построяваше композицията си, като постепенно разгръщаше една музикална формула, която се появяваше в пълния си вид едва в края на последната част, като оставаше зародиш в девет десети от произведението. Друг редеше вариации по дадена тема, която се разкриваше едва накрая, по пътя от по-сложното към по-простото. Остроумно скалпени играчки. Трябваше да бъдеш едновременно старец и дете, за да се забавляваш с тях. А авторите бяха положили

неимоверни усилия. Те прахосваха цели години, за да напишат една фантазия. Косите им побеляваха в търсене на нови комбинации от акорди... за да изразят какво?... Няма значение! Нови форми. Казват, че както органът създава потребността, така и формата създава мисълта: важното е да бъде нова. Нещо ново, на всяка цена! Болезнено се страхуваха от „казаното вече“. Тази мисъл парализираше най-добрите. Чувствуваха се, че постоянно се наблюдават плахо, заличават написаното и се питат: „Господи! Къде ли чух вече това?...“ Има композитори, особено в Германия, които прекарват времето си да свързват една с друга чужди фрази. Френските композитори пък внимаваха да не би някоя тяхна фраза да се намира в списъците с мелодии, използвани вече от другите, и те стържеха ли, стържеха по листа, за да променят формата на носа си, докато престане да прилича на нечий познат нос и дори изобщо на нос.

Въпреки усилията си не успяваха да заблудят Кристоф: макар и да се труфеха със сложен език и да гримасничеха в оркестрални гърчове или да изработваха неорганични хармонии, натрапчиви монотонни пасажи, декламации в стила на Сара Бернар, които тръгваха винаги покрай тона и с часове се движеха като полузадрямали мулета по ръба на пропастта, Кристоф откриваше под маската дребнави, студени и безцветни души, премного парфюмирани като Гуно и Масне, но без тяхната спонтанност. И си повтаряше жестоката преценка на Глук за французите: „Оставете ги! Те все ще се връщат към популярните песнички, изпълнявани някога на Пон-Ньоф.“

Само че се стараеха да ги направят някак си по-учени. Използуваха педантично народни песни като тема на симфонии, напомнящи докторски дисертации и дипломни работи. Това беше много на мода тогава. Изредиха всички песни, от всички страни. И градяха от този материал девети симфонии и квартети в стила на Цезар Франк, само че много по-трудни. Някой от тях например си въобразяваше, че дадена фраза е много ясна; бързо-бързо вмъкваше друга по средата, която не значеше нищо, но жестоко накърняваше първата. А, от друга страна, явно беше, че всички тези нещастници са съвсем нормални, напълно уравновесени!...

За да дирижира тези произведения, един млад, безупречно облечен диригент с безумен поглед вилнееше, мятеше мълнии, ръкомахаше като Микеланджело, сякаш трябваше да поведе в бой цели

войски от бетховеновци и вагнеровци. Слушателите — светски хора, умиращи от скука, които обаче за нищо на света не биха се отказали да заплатят скъпо отегчението си, защото ги издигаше в очите на другите, както и музиканти-чираци, щастливи да се убедят, че са научили нещичко в училище, щом успеяха да доловят тук-там професионалните трикове — изпадаха във възторг, който съответствуваше на жестовите на диригента и на оглушителната музика...

— И таз добра!... — казваше Кристоф. Беше станал вече завършен парижанин.

* * *

По-лесно е да се усвои жаргонът на Париж, отколкото музиката му. Кристоф преценяваше всичко с обичайното си увлечение и с вродената неспособност на немците да разберат френското изкуство. Но беше добронамерен и готов да признае грешките си, стига само да му докажеха, че се е лъгал. Затова съвсем не се считаше обвързан от преценките си и оставяше вратата широко отворена за новите впечатления, които биха могли да ги изменят.

Още по това време той не отричаше таланта, интересния материал, находките в областта на ритъма и мелодията, комбинациите от тънки, меки и блестящи тъкани, трепналите багри, щедрото пилене на изобретателност и остроумие на френските композитори. Кристоф се забавляваше и се учеше от тях. Макар и не особено значителни, те всички бяха много по-свободни духом от немските музиканти: смело напускаха широкия друм и тръгваха напреко през гората. Умишлено искаха да се изгубят. Само че бяха толкова благоразумни деца, че това не им се удаваше. След двадесет години някои отново излизаха на утъпкания път. Други тутакси се уморяваха и спираха където и да е. А трети почти стигаха до нови пътеки, но вместо да продължат, сядаха край гората и изпадаха в съзерцание под някое дърво. Най-вече им липсваха сила и воля; притежаваха всички качества, без едно — могъщия живот. И главно оставяха впечатление, че не са съумели да използват ефикасно положените усилия, че са ги пропилили. Рядко тези музиканти успяваха да осъзнаят собствената си природа и да

преследват упорито определена цел. Обичайният резултат от френската анархия: творецът изразходва огромни запаси дарование и добра воля, но колебанията и противоречията му провалят всичко. Нямаше нито един изтъкнат френски музикант, Берлиоз или Сен-Санс — за да не цитираме съвременните, — който да не е затывал в собствените си увлечения, да не се е погубвал с ожесточение, да не се е отричал от себе си поради липса на енергия, вяра и главно вътрешен компас.

С безочливото презрение на днешните немци Кристоф си мислеше: „Французите знаят само едно — да се пилеят за изобретения, които не използват. Винаги им е необходим вожд отвън — Глук или Наполеон, който да оползотвори революциите им.“

И той се усмихваше при мисълта за нов Осемнадесети Брюмер.

* * *

И все пак сред цялата тази анархия една група се мъчеше да възстанови реда и дисциплината в съзнанието на творците и публиката. Като начало тя беше взела името на латинска духовна институция от преди тринадесет или четиринадесет века, времето на великото нашествие на готите и вандалите. Кристоф беше изненадан, че се свързват с толкова далечна епоха. Естествено добре е да застанеш над своето време. Имаше опасност обаче високата четиринадесет века кула да се окаже неудобна наблюдателница: от нея би било по-лесно да се проследи движението на звездите, отколкото поведението на съвременниците. Кристоф бързо се успокои, защото разбра, че синовете на свети Григорий много рядко се задържаха в кулата си. Качваха се, колкото да бият камбаните. Цялото останало време прекарваха в църквата долу. Кристоф присъствува на няколко служби и скоро забеляза, че са посветени на католическото вероизповедание, докато в началото беше убеден, че спадат към някаква малка протестантска секта. Богоговейно коленичили посетители; благочестиви ученици, изпълнени с нетърпимост, готови за нападение. Начело стоеше един много чист, студен, волеви и малко наивен мъж, поддържащ ненакърнимостта на религиозната, нравствената и художествената доктрина, обясняващ с абстрактни термини

музикалното евангелие на малцината богоизбрани и осъждащ гордостта и ереста. На тях той приписваше всички грешки в изкуството и пороци на човечеството: Възраждането, Реформацията, съвременната юдейщина, всичко слагаше в един куп. Еврейските композитори биваха изгаряни символично, като ги труфеха в позорни одежди. Недостижимият Хендел беше подложен на оскърбления. Единствен Йохан-Себастиан Бах оставаше невредим по милостта на всевишния, който виждаше в него „протестант по заблуждение“.

Храмът на улица Сен-Жак изпълняваше апостолска мисия: там спасяваха душите и музиката. Преподаваха методично правилата на гениалността. Усърдни ученици прилагаха наставленията с много труд и пълна увереност. Човек би казал, че искаха да изкупят с благочестивите си изнурителни усилия престъпното лекомислие на дедите си: оберовци, адамовци и прокълнатия сатаничен Берлиоз, въплъщение на дявола, *giabolus in musica*^[7]. С похвален план и дълбока вяра разпространяваха култа на признатите майстори. Извършеното за десетина години дело беше значително; то преобрази френската музика. Не само критиците, но и композиторите се образоваха музикално. Сега се срещаха композитори, а дори и изпълнители-виртуози, които познаваха Бах. Това не беше често явление, даже в Германия! Бяха положени главно големи усилия в борбата срещу затвореността на французите. Те се закотвят в домовете си и с мъка излизат от тях. Затова произведенията им са лишени от въздух: камерни, непознаващи движението. Обратно на Бетховен, който композира из полята, като се спуска по нанадолница, като върви с широки крачки под слънце и дъжд и плаши стадата с жестовете и виковете си! Нямаше опасност парижките композитори да обезпокоят съседите си с шумното си вдъхновение, както мечката от Бон^[8]. Те слагаха сурдинка на мисълта си, докато творяха, и с тежки завеси се изолираха от външните шумове.

Новата Schola се опита да прочисти атмосферата. Отвори прозорците към миналото. Само към миналото. Това означаваше, че отваря прозорците към двора, а не към улицата. Не беше кой знае от каква полза. Бързаха да притворят крилото на прозореца, като старици, които се страхуват да не хванат хрема. Отвън влизаше лек полъх от Средновековието, от Бах, Палестрина, народни песни. Но какво представляваше това? Стаята си оставаше задушна. Всъщност

участниците се чувствуваха добре в нея; нямаха голяма вяра в силните модерни течения. И ако знаеха повече от другите, отричаха повече неща. Музиката приемаше в тази среда доктринерски характер, не беше отмора. Концертите се превръщаха в уроци по история или в примери за назидание. Напредничавите идеи получаваха академичен облик. Великият бурен Бах беше допуснат в лоното на църквата, само че поумнял. Музиката му претърпяваше в тия схоластични мозъци преобразования подобно на преобразованията на чувствената и яростна библия в английските мозъци. Проповядваната доктрина беше твърде аристократичен еklektизъм, който се опитваше да обедини отличителните черти на две-три забележителни музикални епохи от VI до XX век. Ако би могло да се въплъти в камък, би се получило нещо като хибридният постройка, издигнати с ценни материали от всички краища на света от някой индийски махараджа, завърнал се от дълги пътешествия. Но здравият френски разум ги спасяваше от крайностите на това учено варварство. Въздържаха се да прилагат теориите си; постъпваха с тях, както Молиер с лекарите — вземаха рецептите, но не ги изпълняваха. Най-силните следваха своя път. Останалото стадо се задоволяваше с много трудни теоретични упражнения по контрапункт: кръщаваха ги сонати, квартети, симфонии... „Сонато, какво искаш от мене?“ Тя искаше само едно да си остане соната. Замисълът беше абстрактен и безличен, прилежно изпълнен, но без да носи радост. Изкуство на добросъвестен нотариус. Кристоф, който отначало беше благодарен на французите, задето не обичат Брамс, сега си казваше, че във Франция има много посредствени подражатели на Брамс. Всички тези добросъвестни, трудолюбиви работници бяха пълни с достойнства. Кристоф напусна компанията им, отлично осведомен и смъртно отегчен. Много добре наистина, много добре...

Колко хубаво беше навън!

Междувременно в Париж имаше няколко независими музиканти, свободни от всякаква школа. Кристоф се интересуваше само от тях. Единствено те можеха да дадат представа за жизнеността на изкуството. Школите и дружествата са изява само на повърхностна мода или на изфабрикувани идеи. Творците, които се затварят в себе си, имат повече изгледи да открият истинската същност на своето време и на своя народ. Вярно, че именно с тези свои качества те са още по-недостъпни за чужденеца от другите.

Точно така и стана, когато Кристоф чу за първи път прословутото произведение, за което французите говореха какви ли не чудесии, а някои го провъзгласяваха за най-голямата музикална революция, извършена от десет века насам. (Лесно боравеха с векове: нали почти не излизаха от своя?)

Теофил Гужар и Силвен Кон заведоха Кристоф в „Опера-комик“ да чуе „Пелеас и Мелизанда“^[9]. Чувствуваха се особено горди да му покажат тази творба: като че ли те бяха нейни автори! Даваха на Кристоф да подразбере, че тя ще му открие едва ли не пътя към Дамаск. Спектакълът започна, а те още продължаваха коментарите си. Кристоф ги накара да млъкнат и заслуша напрегнато. След първия акт се наведе към Силвен Кон, който го питаше с блеснали очи:

— Е, стари приятелю, какво ще кажете?

Вместо отговор Кристоф попита:

— И нататък ли е същото?

— Да.

— Но в нея няма нищо.

Кон запротестира и го нарече филистер.

— Абсолютно нищо — продължи Кристоф. — Нито музика, нито развитие. Не може да се следи. Няма никаква връзка. Фини съзвучия, няколко дребни хубави ефекти на оркестъра, издаващи изискан вкус. Но това не е нищо, абсолютно нищо...

Той пак заслуша. Постепенно фенерът започна да свети по-силно. Той долавяше вече нещо в полумрака. Да, разбираше ясно, авторът нарочно е търсил повече съдържаност, в противовес с идеала на Вагнер, който удавя драмата под вълните на музиката; но Кристоф се питаше с известна ирония дали авторът не принася съзнателни жертви, поради това, че няма какво реално да пожертвува. Чувствуваше страх от усилие, търсене на най-лесни ефекти, отказ поради безгрижие от интензивния труд, който изискват мощните Вагнерови конструкции. Беше поразен от равната, ненатрапчива, нюансирана декламация, лишена от патос, макар като немец да я намери монотонна и не особено правдива. Струваше му се, че в усилието да изглежда правдоподобна, тя подчертава, че френският език не е създаден за музика: беше премного логичен, образен, с добре очертани контури, завършен, но херметичен свят. И все пак този опит беше интересен и Кристоф одобряваше духа на революционна реакция срещу

патетичните изстъпления на Вагнеровото изкуство. Френският композитор като че ли се беше старал — с насмешлива недискретност — всички страстни чувства да бъдат казани шепнешком. Любов и смърт без крясъци. Само с неуловимо потреперване на мелодичната линия, с трепет на оркестъра, напомнящ присвиване на устни, слушателят добиваше представа за драмата, която се разиграваше в душите. Като че ли композитора се страхуваше да не би да се издаде. Той притежаваше дарбата на верния вкус — освен в отделните моменти, когато Масне, който дреме във всички френски сърца, се събуждаше, за да избие в лиризм. Тогава пак се появяваха русите коси и много алените устни, буржоазията от Третата република, която играе ролята на страстна влюбена. Тези мигове обаче бяха много редки: моментно отслабване на напрежението, което си налагаше авторът; в останалата част на творбата пареше изтънчена простота, простота, която не беше така лесно достижима, която беше продукт на волята, изящното цвете на една стара цивилизация. Младият варварин, какъвто беше Кристоф, я вкусваше наполовина. Главно самата драма, поемата, го дразнеше. Струваше му се, че вижда вдетинена презряла францужойка, която кара да ѝ разказват приказки за феи. Това не бяха вече Вагнеровите сантиментални и тромави превземки на дебела рейнска девойка. Само че и френско-белгийското лигавене не падаше по-долу с неговите преструвки и салонни дивотии („косите“, „татенцето“, „гълъбите“) и с целия мистериозен реквизит за угода на светските дами. Парижките души се оглеждаха в тази пиеса, която им препращаше като ласкателна картина отражението на техния сладен фатализъм, на тяхната будоарна нирвана, на тяхната мекушава меланхолия. Ни следа от воля. Никой не знаеше какво точно иска. Никой не знаеше и какво точно прави.

— Не е по моя вина! Не е по моя вина! — стенеха тия големи деца. И през петте действия, които се развиваха в постоянен здрач — гори, пещери, подземия, мъртвешки стаи, — малки екзотични птички едва-едва пърхаха. Клетки птички! Хубави, топли и нежни... Колко се страхуваха от ярката светлина, от грубите жестове, думи, чувства, от живота! Животът не е изтънчен, трябва да го уловиш без ръкавици...

Кристоф чуваше тътена на оръдията, които щяха да смажат тази изтощена цивилизация, тази малка угасваща Гърция.

* * *

Дали именно това чувство на тъжна и горда жалост не му вдъхваше въпреки всичко известна симпатия към тази творба? Тъй или иначе, тя го интригуваше повече, отколкото му се искаше да признае. Макар и да повтаряше упорито на Силвен Кон на излизане от театъра, че „всичко това е много тънко, много тънко, но му липсва устрем и в него няма достатъчно музика“, той не смесваше „Пелеас“ с другите френски произведения. Тази лампа, блещукаща в мъглата, го привличаше. Забелязваше и други светлини, живи, треперливи, които проблясваха около нея. Тези блуждаещи огънчета будеха любопитството му: той изпитваше желание да се приближи, за да разгледа светлината им, само че те не можеха да се уловят лесно. Тези свободни композитори, които Кристоф не разбираше и затова гореше от любопитство да ги опознае, не бяха особено достъпни. На тях като че ли им липсваше огромната нужда от съчувствие, която обгаряше Кристоф. Освен един-двама те малко четяха, малко знаеха, а и не желаеха да знаят много. Почти всички живееха уединено, усамотени по собствена воля, затворени в тесен кръг било от гордост, било от стеснителност, от отвращение или апатия. Колкото и да бяха малобройни, те бяха разделени на малки враждуващи групички, които не можеха да съжителствуват заедно. Бяха извънредно мнителни и не търпяха нито враговете си, нито съперниците си, нито даже приятелите си, ако те се осмеляха да похвалят друг композитор извън тях или ако си позволяха да изкажат по-студено, по-възторжено, по-банално или по-екстравагантно възхищението си от тях самите. Крайно мъчно беше да ги удовлетвориш. Всеки от тях накрая беше облякъл в доверието си някой критик, който, снабден с патент, бдеше ревниво в подножието на статуята му. Не биваше изобщо да се докосваш до нея. Тъй като те единствени разбираха творбите си, никой не ги разбираше правилно. Ласкани, повлияни от мнението на почитателите им и от собственото си мнение, те губеха реална представа за изкуството и дарованието си. Приятни мечтатели се смятаха за реформатори. Композитори, съчиняващи александрини, се перчеха като съперници на Вагнер. Почти всички бяха жертви на един вид наддаване. Всеки ден цената им трябваше да се покачва в сравнение с предишния и главно да бъде по-

висока от цената на конкурентите. Упражненията в скокове на височина невинаги им се удаваха; пък и представляваха интерес само за неколцина професионалисти. Самите те нехаеха за публиката, а и тя пет пари не даваше за тях. Изкуството им беше изкуство без слушатели, музика, която се подхранваше в строгите рамки на професията. А Кристоф, с право или не, беше убеден, че френската музика повече от всяка друга се нуждае от опора извън нея. Гъвкавото пълзящо растение не можеше да просъществува без подпора: не можеше да мине без литература. Тя не намираще в себе си достатъчно основание за живот. Не ѝ достигаше дъх, кръв, воля. Беше като линееща жена, очакваща прегръдка на мъж. Но тази византийска императрица с нежно и безкръвно тяло, отрупано от скъпоценности, беше обкръжена от евнуси: сноби, естети и критици. Нацията не беше музикална; и шумно провъзгласеното увлечение от двадесет години насам от Вагнер, Бетховен, Бах или Дебюси, почти не надхвърляше рамките на определена каста. Множеството концерти, този прилив на музика на всяка цена, не съответствуваше ни най-малко на реалното развитие на вкуса на публиката. Беше само модна превземка, която засягаше елита и го подлудяваше. Музиката беше истински обичана от шепата хора, и то невинаги хората, които най-много се занимаваха с нея — композиторите и критиците. Във Франция има толкова малко музиканти, които истински обичат музиката!

Така мислеше Кристоф и забравяше, че навсякъде е така, че дори и в Германия няма много повече истински музиканти и в изкуството нямат значение хилядите хора, които не разбират нищо от него, а шепата хора, които го обичат и му служат с гордо смирение. Беше ли видял той тези хора във Франция? Творци и критици — най-добрите — работеха безмълвно, далеч от шума, както бе правил Франк, както правеха най-надарените съвременни композитори и толкова други хора на изкуството, които биха прекарвали целия си живот в сянка, за да оставят по-късно на някой журналист славата да ги открие и да се нарече техен приятел; и тази малка армия от трудолюбиви учени, лишени от амбиция, нехайни към себе си, камък по камък изравяха величието на минала Франция, или отдали се на музикалното образование на страната, подготвяха величието на бъдеща Франция. Колко много умове, чието богатство, свобода, широка любознателност биха привлекли Кристоф, ако би ги опознал! Но той само беше зърнал

мимоходом двама или трима измежду тях; познаваше ги чрез окарикатурената им мисъл. Виждаше недостатъците им, копирани и преувеличени от обичайните подражатели в изкуството и от търгащите в печата.

Най-много го дразнеше сред това музикално простолюдие неговият формализъм. Никога между тези хора не се говореше за нищо друго освен за формата. За чувство, за характер, за живот — нито дума! Нито един от тях и не подозираше, че всеки истински музикант живее в една звучна вселена, както другите хора населяват видимата вселена, и че дните му протичат в нея като музикални вълни. Музиката е въздухът, който той диша, небето, което го обгръща. Самата му душа е музика. Музика е всичко, което тя обича, мрази, от което страда и се бои, за което се надява. Когато една музикална душа обича едно красиво тяло; тя го вижда под форма на музика. Скъпите очи, които я очароват, не са сини, нито сиви, нито кафяви; те са музика; когато ги гледа, тя сякаш усеща милувка от ноти, сладостен акорд. Тази вътрешна музика е хиляди пъти по-богата от външния си израз и клавишите са недостойни за музиканта. Геният се измерва по силата на живота, по силата, с която той я пресъздава посредством изкуството, този несъвършен инструмент. Но колко хора във Франция съзнават това? За този народ от химици музиката е само умение да се съчетават звуци. Те приемат азбуката за книга. Кристоф повдигате рамене, когато ги слушаше да разправят самоуверено, че за да разбереш изкуството, трябва да се абстрахираш от човека. Те влагаха странно задоволство в този парадокс, защото си въобразяваха, че по този начин доказват сами на себе си своята музикалност. Както и Гужар, този глупец, който никога не бе проумял какво е необходимо да се научи наизуст една нотна страница — беше се опитал да накара Кристоф да му обясни тази тайна — и който искаше да му докаже, че душевното величие на Бетховен и сладострастието на Вагнер имат точно толкова дял в композициите им, колкото моделът на някой художник за картините му.

— Това доказва — отговори му най-сетне Кристоф, загубил търпение, — че красивото тяло притежава за вас същата художествена стойност, колкото и една голяма страст. Жалки човече!... Та вие дори не подозирате колко много красотата на едно съвършено лице допринася за красотата на картината, която го възсъздава, както и колко много допринася красотата на една благородна душа за

красотата на музиката, която я отразява?... Клетни човече!... Вие сте като тези хора, които слушат не какво казва някой оратор, а само звука на гласа му, които гледат жестовете му, без да ги разбират, и намират, че говори дяволски хубаво!... Бедни човече! Бедни човече... Вие сте чисто и просто кретен!

Кристоф се дразнеше не от отделните теории, а изобщо от теориите. Омръзнали му бяха безкрайните спорове, тези византийски спорове, разговори на музиканти все за музика, единствено за музика. Та това би могло да отврати завинаги и най-добрия музикант! Като Мусоргски Кристоф смяташе, че събратята му не биха сторили зле, ако от време на време оставят контрапункта и съзвучията си и прочетат някоя хубава книга или натрупат малко житейски опит. Музиката не е достатъчна на днешния композитор: по този начин той няма да успее да властвува над своя век и да се издигне над небитието... Животът? Целият живот! Всичко да видиш, да опознаеш, да изпиташ! Да обичаш, да търсиш, да прегърнеш истината, красивата Пентесилея, царица на амазонките, която на целувката отговаря с ухапване!

Стига музикални брътвежи, стига работилници за фабрикуване на акорди! Не приказките от кухнята на хармонията ще му помогнат да намери един ден нова хармония, която да не бъде уродлива, а да съответствува на човешките стремежи.

Кристоф обърна гръб на учените вагнеровци, мътеци дестилаторите си с надежда да се излюпи някой хомункулус в епруветка; и като се отдалечи от френската музика, се опита да опознае литературните среди и парижкото общество.

* * *

Подобно на милиони хора във Франция Кристоф се запозна с френската литература на своето време от ежедневните вестници. Тъй като желаше възможно най-скоро да достигне равнището на парижката мисъл и същевременно да се усъвършенствува в езика, той се постара да чете много добросъвестно вестниците, които според познатите му бяха най-парижки. Първия ден прочете сред ужасяващите произшествия, чието описание и снимки изпълваха няколко страници, една новела за баща, който спял със собствената си

петнадесетгодишна дъщеря: историята беше представена като съвсем естествена, дори доста затрогваща. На втория ден прочете в същия вестник друга новела за един баща и неговия дванадесетгодишен син, който спели с едно и също момиче. На третия ден прочете новела за брат, който спи със сестра си. На четвъртия — за две сестри, които спели заедно. На петия... На петия захвърли вестника с отвращение и каза на Силвен Кош:

— Хубава работа! Какво ви става? Да не сте болни?

Силвен Кон се засмя и отвърна:

— Какво искаш, изкуство!

Кристоф повдигна рамене:

— Вие се подигравате с мене.

Кол се засмя още по-силно.

— Ни най-малко. Вижте сам!

И той показа на Кристоф неотдавнашна анкета върху изкуството и морала, от която излизаше, че: „Любовта оправдава всичко“, че: „Чувствеността е ферментът на изкуството“, че: „Изкуството не може да бъде безнравствено“, че: „Моралът е условност, втъпена от йезуитското възпитание“, и че единственото нещо, което има значение е „неутолимото желание“. Редица литературни свидетелства доказваха във вестниците художествената чистота на един роман, в който се обрисоваха нравите на сутеньорите. Някои защитници бяха измежду най-известните имена в съвременната литература или строги критици. Един поет на семейното щастие, буржоа и католик, прикриваше с благословията си на творец изящна картина на порочните гръцки нрави. Поетично се рекламираха романи, в които добросъвестно се описваше развратът през различните епохи: Рим, Александрия, Византия, италианския и френския Ренесанс, златния век... с една дума, всичко. Друг цикъл студии обхващаше различните страни по света: съвестни писатели изследваха търпеливо като бенедиктинци бордеите от петте континента. Нищо чудно, че между географите и историците на плътската наслада се срещаха изтъкнати поети и превъзходни писатели. Те се отличаваха от другите само по ерудицията си. Предаваха в безупречна форма покварата на древността.

Най-печалното беше, че почтени хора и истински художници, които справедливо се радваха на известност във френските литературни среди, се залавяха за този занаят без каквото и да било

призвание. Някои изчерпваха таланта си да пишат гадости, поднасяни периодично от сутрешните вестници. Фабрикуваха ги систематично, в определени дни, един или два пъти седмично. И това продължаваше с години. Фабрикуваха ли, фабрикуваха и вече нямаха какво да кажат, напругаха мозъците си, за да измислят нещо ново, по-пикантно, по-непристойно: защото преситените читатели се отегчаваха от всичко, което им се поднасяше, и скоро и най-циничните наслаждения започваха да им се струват блудкави. Пак наддаване, вечното наддаване по отношение на другите и спрямо самите себе си. И те предлагаха кръвта си, предлагаха вътрешностите си смешна и жалка гледка.

Кристоф не знаеше всички кирливи ризи на този тъжен занаят. Но и да знаеше, едва ли щеше да бъде по-снизходителен. Нищо не опрощаваше в неговите очи художника, който продава за тридесет сребърника изкуството си...

— Дори ако по този начин осигурява съществуването на хората, които обича?

— Дори тогава.

— Не си човечен.

— Не става дума да бъдеш човечен, а да бъдеш човек... Човечен!... Нека бог благослови вашето човеколюбие с бял черен дроб, в който няма нито капка кръв!... Не може да се обичат двадесет неща в едно и също време и не може да се служи на няколко богове...

През своя отруден живот Кристоф почти не беше напускал хоризонта на малкото немско градче, той не можеше да си представи, че същата артистична поквара, която се ширеше така явно в Париж, беше присъща на почти всички големи градове; и наследствените предразсъдъци на „целомъдрена Германия“ срещу „латинската безнравственост“ се пробуждаха в него. Силвен Кон би могъл успешно да му възрази, като противопостави това, което се вършеше по бреговете на Шпрее, както и страшния разврат на елита на императорска Германия, чиято бруталност го правеше още по-противен. Но Силвен Кон и не помисляше да извлече изгода от подобни сравнения. Това го шокираше толкова малко, колкото и парижките нрави. Той си мислеше подигравателно: „Всеки народ с обичаите си.“ И намираше толкова естествени привичките на обществото, сред което живееше, че Кристоф с право можеше да

сметне, че те са в природата на самата френска нация. Затова и той подобно на съотечествениците си виждаше в язвата, която разяжда интелектуалната аристокрация на Европа, порок, присъщ на френското изкуство, упадък на латинските народи.

Този пръв контакт с френската литература му беше мъчителен и му беше нужно време впоследствие, за да го забрави. А не липсваха творби, които не се занимаваха само с това, което един от тези писатели наричаше благородно „вкус към основните развлечения“. Но нищо не стигаше до него от най-хубавите и най-интересните произведения. Те не спадаха към книгите, подбрани от Силвен Кон и неговите приятели. Авторите на такива творби не се интересуваха от тях, а и те бяха безразлични към подобен вид литература: не знаеха взаимно за съществуването си. Никога Силвен Кон не би заговорил на Кристоф за тези книги. Вярваше най-чистосърдечно, че той и приятелите му възпяват френското изкуство и няма дарование, няма изкуство, няма Франция извън тези писатели, провъзгласени от тях и от булевардния печат. От белетристите, изплувайки от блатото на посредствените произведения, до него стигаха само няколко книги на Барес и Анатол Франс. Но той все още не познаваше достатъчно добре езика, за да може да вкуси пълно дилетантизма и ерудираната ирония на единия и неравното, но понякога много високо изкуство на другия. Погледа известно време с любопитство малките портокалови дръвчета, които растяха в топлата оранжерия на Анатол Франс и крехките съвършени цветя, които се полюшваха над душевното гробище на Барес. Спря се за няколко мига също пред, кажи-речи, възвишения, но и леко наивен гений на Метерлинг: той излъчваше еднообразен светски мистицизъм, който притъпяваше съзнанието подобно на неясна болка. Отърси се, попадна в мощния поток, в мътния романтизъм на Зола, когото познаваше вече, и излезе от него само за да затъне напълно в литературното море.

Залените с вода площи лъхаха на *odor di femina*^[10]. Тогавашната литература гъмжеше от женствени мъже и жени. Добре е, че жените пишат, ако имат искреността да обрисуват това, което нито един мъж не е съумял да прозре напълно: съкровените дълбини на женската душа. Но само малък брой от тях се осмеляваха да сторят това; повечето пишеха само за да привлекат мъжа. Бяха така лъжливи в книгите си, както и в салоните си. Разкрасяваха се безвкусно и

флиртуваха с читателя. Откакто не бяха вече прекалено набожни и нямаха изповедници, на които да разказват дребните си прегрешения, те ги разказваха на публиката. Същински дъжд от романи, почти винаги нецензурни, почти винаги превзети, написани на разлигавен език, който миришеше на цветя и скъпи парфюми — прекалено скъпи или долнопробни, — вечната блудкава, топла, натрапчива, подсладена миризма. Тя беше неотлъчно свързана с тази литература. Кристоф мислеше като Гьоте: „Нека жените пишат колкото си щат стихове и проза, но поне мъжете да не пишат като жените! Това вече никак не ми харесва!“ Той не можеше да чете без отвращение тези превземки, това двусмислено кокетиране, тази мнима чувствителност, която се раздаваше предимно на същества, най-недостойни за внимание, този стил, изтъкан от идеологични тези, преструвки и сладост, тази смесица от изтънченост и бруталност, тази фойтонджийска психология.

Кристоф обаче си даваше сметка, че не е в състояние да направи правилна преценка. Той беше зашеметен от врявата на панаира на словото. Невъзможно беше да се чуят дивните мелодии на флейтата, които се губеха сред нея. Даже между произведенията, посветени на плътската наслада, можеше да се срещне усмивката на бистрото небе и хармоничните хълмове на Атика; толкова талант и изящество, наслада от живота, чаровен стил, мисъл, подобна на красивите сладострастни жени и женствените младежи на Перуджино и на младия Рафаело, които се усмихват с притворени очи на любовния си блян. Кристоф не виждаше нищо такова. Нищо не можеше да му открие различните течения на общественото съзнание. Дори и французин би се оправил с голяма мъка. И единственото, което можеше да установи, беше свръхизобилието от произведения, което приличаше на обществено бедствие. Като че ли всичко живо пишеше: мъже, жени, деца, офицери, актьори, светски хора, каторжници. Истинска епидемия.

Кристоф се отказа за известно време от литературните си занимания. Съзнаваше, че с водач като Силвен Кон може само напълно да обърка пътя. Опитът му с едно литературно дружество в Германия всъщност го настройваше недоверчиво спрямо средата, в която се намираше; беше скептичен към книгите и списанията: човек никога не можеше да знае дали не изразяват чисто и просто мнението на стотина безделници, или даже в някои случаи дали авторът не беше сам цялата си въображаема публика. Театърът даваше по-точна представа за

обществото. Той заемаше извънредно важно място в ежедневието на Париж и представляваше огромна кухня, ресторант за пантагрюеловци, който не беше достатъчен, за да утоли глада на двата милиона жители. Тридесетина големи театри, без кварталните, кафешантаните и разните други спектакли — стотина зали, в които всяка вечер имаше представление, и които всяка вечер бяха пълни. Множество актьори и служаци. Колосални суми, поглъщани от тази бездна само в четирите издържани от държавата театри се събираха три хиляди души и харчеха десет милиона. В цял Париж се носеше славата на актьорите. На всяка крачка фотографии, рисунки, карикатури, повтаряха гримасите и модните им облекла, грамофоните възпроизвеждаха носовите им гласове, вестниците поместваха преценките им за изкуството и политиката. Те разполагаха със собствен печат. Публикуваха героичните си или интимни мемоари. Тези големи празносжитаци деца, които прекарваха времето да си подражават един другиму, тези съвършени маймуни държаха скиптъра сред останалите парижани; а драматичните автори бяха техни първи министри. Кристоф помоли Силвен Кон да го въведе в царството на отраженията и сенките.

* * *

Само че в този свят Силвен Кон не беше по-сигурен водач, отколкото в света на книгите; и първото впечатление на Кристоф — благодарение на него — от парижките театри беше също така отблъскващо, както и впечатлението от първите прочетени книги. Като че ли навсякъде цареше все същият дух на интелектуално проституиране.

Имаше две школи сред търговците на удоволствие. Едната беше добрият стар маниер, националният стил, не особено чистото просташко забавление, без заобикалки, радостта от грозотата, от обилното преяждане, от физическата уродливост, хора по гащи, войнишки шегги, истории за риби и раци, за червен пипер, за печени меса, за сепарета — тази „мъжествена откровеност“, както твърдят тези хора, която уж помирявала шегобийството и морала, защото след четири действия мръсотии възстановявала порядъка и тържеството на

семеиния кодекс, като хвърляла по някакво недоразумение законната жена в леглото на собствения ѝ съпруг, когото е искала да измами (стига само законът да се спази, добродетелта е спасена). Съмнителна порядъчност, която защитава брака, придавайки му развратен облик, с една дума, галският жанр.

Другата школа беше *modern stile*^[11]. Много по-изтънчена и още по-отвратителна. Парижаните-евреи (и поеврейчените християни), които гъмжат в театъра, бяха въвели обичайните заплетени чувства, отличителна черта на израждащия се космополитизъм. Тези синове, които се червяха от бащите си, старателно отричаха националното съзнание и успяваха в това прекалено добре. След като се отърсваха от вековната си наследственост, оставаше им точно толкова индивидуалност, колкото да смесят интелектуалните и моралните ценности на другите народи. Приготвяха миш-маш, *alla podrida*^[12]: и това им доставяше удоволствие. Повелителите на парижкия театър нямаха равни на себе си в приготвянето на коктейли от мръсотия и чувство, в придаването на порочен аромат на добродетелта, в извращаването на нормалните съотношения по пол и възраст в семейството и любовта. Затова изкуството им излъчваше аромат *sui generis*^[13], едновременно приятен и неприятен, тоест, много неприятен: те наричаха тази атмосфера „аморалност“.

Един от предпочитаните им герои тогава беше влюбеният старец. Театърът им предлагаше богата галерия от портрети на влюбени старци. В обрисовката на този тип намираха възможност да разгърнат най-различни тънки взаимоотношения. Ту шестдесетгодишният герой избираше дъщеря си за довереница, говореше ѝ за любовницата си, а тя пък на него за любовниците си; двамата се съветваха по роднински; добрият баща подпомагаше дъщеря си в прелюбодеянията ѝ, добрата дъщеря посредничеше пред невярната любовница, умоляваше я да се върне и я довеждаше в бащиния дом. Ту достопочтеният старец сам ставаше довереник на любовницата си; разговаряше с нея за любовниците ѝ, задоволяваше се, по липса на нещо по-добро, с разказите ѝ за нейните любовни похождения и даже накрая намираше удоволствие в това. Срещаша се също любовници, свършени джентълмени, които постъпваха като домоуправители при бившите си любовници и бдяха над сделките и над любовните им връзки. Светски жени крадли. Мъже — посредници, момичета — лесбийки. И всичко

това в най-доброто общество: обществото на богатите, единственото, което имаше значение. Защото даваше възможност да се предложи на клиентите развалена стока под прикритието на съблазнителния лукс. Така подправена, тя бързо се разпродаваше, младите жени и старите господа примираха от блаженство. Миришеше на труп и на харем.

И стилът им беше също такава бърканица като чувствата. Бяха си изработили нееднороден жаргон, съставен от изрази от всички класи и всички страни, педантичен, парфюмиран, класичен, лиричен, претенциозен, мазен и просташки, някаква смесица от несвързани приказки, престореност, простащини и духовитости, които сякаш имаха чуждестранен акцент. Иронични, надарени с едва ли не циркаджийски хумор, авторите не бяха по природа остроумни, но понеже бяха много сръчни, фабрикуваха много ловко игрословиците си, както това става обикновено в Париж. Макар камъкът да не беше съвсем чист и почти винаги инкрустацията да беше претрупана и безвкусна, всичко това все пак блестеше под светлините: а повече не беше нужно. Интелигентни впрочем, добри наблюдатели, но късогледни, с деформирано зрение, поради живота в кантората, те разглеждаха чувствата под лупа, преувеличаваха дребните неща и не виждайки големите, имаха подчертан вкус към фалшивия блясък и бяха неспособни да опишат нещо друго извън това, което според техния парвенюшки снобизъм изглеждаше идеала на изящното общество: шепа уморени бонвивани и авантюристи, които си оспорваха правото да използват крадени пари и паднали жени.

Понякога истинската природа на тези еврейски писатели внезапно се разкриваше, надигаше се от далечните дълбини на съществуването им по повод кой знае какъв тайнствен отзвук, предизвикан от сблъсъка с някоя дума. Тогава се получаваше странно смещение от векове и раси, повей от пустинята, който през моретата донасяше в парижките салони мириса на турски базар, обаянието на пясъците, ориенталски видения, пиянска сладост, оскърбителна мощ, бясна невроза, съвсем близка до гърчовете, разрушително изстъпление. Самсон, седящ от векове в мрака, внезапно се надига като лъв и разтърсва яростно колоните на храма, а те се сгромолясват върху него и върху неприятелското племе.

Кристоф си запуши носа и заяви на Силвен Кон:

— В тази пиеса се чувствува сила, но тя вони! Стига толкова! Да отидем да видим нещо друго.

— Какво? — попита Силвен Кон.

— Франция.

— Ето я!

— Това не е възможно — възрази Кристоф. — Франция не изглежда така.

— И Франция е като Германия.

— Не мога да повярвам. Такъв народ няма да оцелее и двадесет години: вече мирише на гнило. Не може да няма нещо друго.

— Няма нищо по-добро.

— Сигурно има — заинати се Кристоф.

— О! Имаме красиви души естествено — отвърна Силвен Кон — и театри за красиви души. Това ли ви е нужно? Мога да ви го предлага.

И той заведе Кристоф в „Театр Франсе“.

* * *

Тази вечер играеха съвременна комедия в проза, която разглеждаше юридически проблем.

Още от първите думи Кристоф престана да разбира в кой свят става действието. Гласовете на актьорите бяха безмерно надуты, неясни, бавни, афектирани; учлеляваха всички срички, като че ли даваха уроци по дикция; като че ли през цялото време скандираха александрини, хълцайки трагично. Жестовете бяха тържествени и едва ли не жрчески. Героинята, загърната в пеньоара си като в гръцка драпирана туника, с вдигната ръка и наведена глава представяше винаги Антигона и се усмихваше като вечна жертва, постигайки най-дълбоки тонове с красивия си контралт. Благородният баща пристъпваше като учител по фехтовка, с автоматични движения и гробовно достойнство — романтизъм в черен фрак. Младият герой студено присвиваше гърло и гърди, за да изтръгне от тях ридания. Пиесата беше полутрагедия, полуфейлетон: абстрактни думи, бюрократични епитети, академични перифрази. Нито едно непредвидено движение или възклик. От началото до края часовников

механизъм, поставен за обсъждане проблем, изработена драматична схема, скелет, лишен от плът, само книжни фрази. Плахи идеи в основата на разисквания, които би трябвало уж да изглеждат дръзки: превзета дребнобуржоазна душа.

Героинята се беше развела с недостойния си мъж, от когото имаше дете и се беше оженила повторно за порядъчен човек, когото обичаше. Въпросът беше да се докаже, че дори в този случай разводът е осъден от природата, както и от обществения предразсъдък. Нищо по-лесно, за да се постигне това: авторът нагаждаше фабулата така, че първият мъж неочаквано да спи отново с бившата си жена. И после, вместо естественото развитие, което би изисквало в този случай угризения, срам и още по-силно желание у жената да обича и да уважава втория, порядъчния съпруг, авторът изобразяваше някаква героична съвест в разрез с природата. Толкова лесно е да си добродетелен в разрез с природата! Френските писатели като че ли не общуват интимно с добродетелта: гласът им винаги звучи принудено, когато заговорят за нея; няма начин да им вярваш. Като че ли през цялото време става дума за герой на Корней, за крале на трагедии. Пък и не са ли крале тази герои-милионери, тези героини, които не биха били интересни, ако не притежаваха поне частен дом в Париж и два-три замъка в провинцията. За този вид писатели богатството е красота, почти добродетел.

Публиката изненада Кристоф повече от пиесата. Неправдоподобността никак не я смущаваше. Зрителите се смееха на предвидените места, когато актьорът подчертаваше фразата, която трябваше да ги разсмее, обявявайки я предварително, за да имат време да се приготвят за смях. Секнеха се, кашляха, развълнувани до сълзи, когато трагичните манекени ридяха, ревяха или припадаха съгласно установените ритуали.

— А казват, че французите били лекомислени! — възкликна Кристоф на излизане от спектакъла.

— Има време за всичко — отвърна Силвен Кон развеселен. — Искайте добродетел, нали? Видяхте, че тя все още съществува във Франция?

— Но това не е никаква добродетел! — извика Кристоф. — Това е красноречие!

— У нас — възрази Кон — добродетелта е винаги красноречива в театъра.

— Съдебна добродетел — заяви Кристоф. — Палмата на първенството се дава на най-бъбривия. Ненавиждам адвокатите. Нима нямате поети във Франция?

Силвен Кон го заведе в театрите на поетите.

* * *

Във Франция имаше поети. И дори големи поети. Но театърът не беше за тях. Той беше за стихоплетците. Театърът е за поезията това, което е операта за музиката.

Както казваше Берлиоз: „Sicut amorі lupanar^[14]“.

Кристоф видя принцеси — добродетелни куртизанки, за които беше чест да проституират, — сравняваха ги с Христос, изкачващ Голгота; мъже, които мамят приятеля си от преданост към него; възхвала на семейния триъгълник; героични рогоносци (този тип беше станал подобно на целомъдрената проститутка европейски артикул; примерът на крал Марк^[15] им беше замаял главата и също като елена на свети Юбер^[16] те вече не можеха да се видят без ореол на главата). Кристоф видя също галантни девойки, раздвоени между страстта и дълга; страстта ги подтикваше да тръгнат след новия любовник, а дългът — да останат при досегашния, старец, който им дава пари и когото те мамят. Накрая избираха героично дълга.

Кристоф намираще, че този дълг не се отличава особено от най-грозния интерес, но публиката оставаше доволна. Думата „дълг“ ѝ стигаше: тя не държеше на съдържанието — етикетът прикриваше стоката.

Връх на изкуството и най-достойно за аплодисменти се смяташе умението да се съчетаят по най-парадоксален начин безнравствената сексуалност с героизма на Корней. Тогава и умът, и сетивата, и вкусът към красноречие на парижката публика бяха задоволени. Впрочем трябва да бъдем справедливи към нея: тя беше не толкова безпътна, колкото бъбрива. Красноречието я караше да примира. За една красива реч би се оставила да я нашибат с камшик. Добродетел или порок, паразитен героизъм или мръсна низост, тя беше готова да погълне

всякакво хапче, стига да беше позлатено със звънки рими и надути думи. Всичко се използваше като материал за куплети, антитези, доводи: любовта, страданието, смъртта. И бяха уверени, че са почувствували и изразили любовта, страданието, смъртта. Всичко беше фрази. Всичко беше игра. Когато Юго затрещеше с гръмотевицата си, бързо (както казваше неговият апостол Мендес) ѝ слагаше сурдинка, за да не изплаши дори малкото дете. (Апостолът беше убеден, че му прави комплимент.) Никога в изкуството им не се чувствуваше мощта на природата. Те придаваха на всичко светски характер. Както в музиката — много повече, отколкото в музиката, която беше по-младо изкуство във Франция и относително по-простоудушно — те се ужасяваха от „казаното вече“. Най-надарените хладнокръвно се стараеха да кажат точно обратното. Способът беше детски прост: избираха някоя хубава легенда или детска приказка и им придаваха точно обратния смисъл. Така бяха създадени Синята брада, когото жените му биеха, Полифем, който си избожда окото от добросърдечие, за да се пожертвува за щастието на Ацис и Галатея. Нищо сериозно освен формата. На всичко отгоре на Кристоф му се струваше — макар и да беше лош съдник, — че тези майстори на формата бяха по-скоро дребни майстори и майстори-подражатели, отколкото големи писатели, създатели на собствен стил, рисувачи със замах.

Играеха си на хора на изкуството. Играеха си на поети. Никъде поетичната лъжа не се разстилаше по-нагло, отколкото в героичната драма. Те си създаваха смешна представа за героя:

*Имай горда душа и орлово око.
Широко и високо като свод чело,
мощен израз, вълнуващ, лъчист;
сърце, пълно с трепет, а взора — с мечти.*

Подобни стихове се приемаха сериозно. Под труфилата на тези гръмки думи, пъстри пера по шапката, театрални паради с тенекиени шпаги и картонени шлемове, се съзираше неизлечимата безсъдържателност на поет като Сарду, неустрашим водевилист, който разиграваше куклен театър с историята. На какво можеше да

съответствува в действителността героизмът на един Сирано? Тези хора разтърсваха небето и земята, изваждаха от гробовете им императора и неговите легиони, бандите на Лигата, кондотиерите на Ренесанса, призоваваха всички човешки циклони, опустошили вселената, и за какво? За да покажат някакъв жалък индивид, невъзмутим по време на кланетата, заобиколен от армии сурови войници и цял харем пленнички, който изгаря от любов като сантиментален глупак по жена, зърната преди десет или петнадесет години, или пък Анри IV, готов да се остави да го убият, защото любовницата му не го обичала!

Така добрите хорица представяха кралете и героите в домашна обстановка. Достойни издънки на бележитите наивници от времето на „Великия кир“, тези гасконци на идеала — Скюдери, Ла Калпръонед, — вечна паплач, певци на лъжегероизма, на невъзможния героизъм, враг на истината. Кристоф забелязваше с удивление, че французите, уж толкова остроумни, нямат чувство за смешното.

Беше все пак цяло щастие, когато религията не беше на мода. В такива случаи по време на постите актьорите четяха в „Гете“ проповедите на Босюе под акомпанимента на орган. Автори израилтяни съчиняваха с израилтянки-актриси трагедии за света Тереза. Представяха „Кръстният път“ в „Бодиниер“, „Детето Исус“ в „Амбигю“, „Страданията на Христос“ в „Порт-Сен-Мартен“, „Исус“ в „Одеон“, сюита за оркестър по темата на „Христос“ в „Жарден д'Аклиматасион“. Един блестящ оратор, поет на сладострастната любов, изнасяше в „Шатле“ сказка за изкуплението. Естествено от цялото евангелие тези светски хора бяха запомнили най-добре Пилат и Магдалена — „Какво е истината?“ и светата блудница. И булевардните им христосовци бяха ужасни дърдорковци, владеещи отлично последните трикове на светската казуистика.

Кристоф каза:

— Това е най-лошото! Та то е въплъщение на лъжата. Задушavam се. Да излезем оттук.

* * *

И все пак съществуваше велико класическо изкуство, оцеляло сред съвременната индустрия подобно на развалините на величествените антични храмове сред претенциозните сгради на днешен Рим. С изключение на Молиер обаче Кристоф още не беше в състояние да го оцени. Липсваше му дълбокият усет за езика или, с други думи, не беше се приобцил към духа на нацията. Нищо не му беше толкова чуждо, колкото трагедиите от XVII век, една от най-недостъпните за чужденците провинции на френското изкуство, именно защото се намира в самото сърце на Франция. Той я възприемаше като убийствено скучна, студена, суха, непоносима с преструвките и педантизма си. Бедна или неестествена фабула, абстрактни герои, подобни на реторични доводи или глупави като светски жени. Карикатура на античните сюжети и характери. Демонстрация на много разум, основания, безсмислени евфемизми, психология, археология. Речи, речи, речи: вечното френско дърдорене. Хубави ли бяха, или не, Кристоф иронично отказваше да се произнесе: нищо не го интересуваше в тези трагедии. Каквито и да бяха последователно отстояваните тези на ораторите в „Сина“, съвършено безразлично му беше дали едната или другата машина за фабрикуване на речи ще вземе връх.

Той имаше възможност да се убеди обаче, че френската публика не беше на същото мнение и аплодираше пиесите, които го отегчаваха. Той недоумяваше. И откриваше у съвременните французи някои деформирани черти на класиците. Подобно на прекалено прозорлив човек, който би открил в повехналото лице на стара кокетка нежния и чист овал на дъщеря ѝ (такава гледка не поражда обикновено любовни илюзии). Като хора от едно и също семейство, свикнали да се виждат всеки ден, французите не забелязваха приликата. Но Кристоф беше поразен от нея и я преувеличаваше: не виждаше вече нищо друго извън нея. Струваше му се, че заобикалящото го изкуство му предлага старички карикатури на велики предци. А и самите велики предци му изглеждаха като карикатури. Той не отделяше Корней от неговото потомство поетични реторици, които ожесточено вмъкват навсякъде възвишени и абсурдни борби на съвестта. А Расин се сливаше с наследниците си, дребни парижки психолози, превзето проучващи собственото си сърце.

Всички тези хора не виждаха нищо извън класиците си. Критиците продължаваха безкрайно да спорят за „Тартюф“ и „Федра“. Не им омръзваше. Прехласваха се пред едни и същи думи и вече старци, се смееха на същите духовитости, които ги очароваха, когато са били деца. Така щеше да бъде, докато съществува нацията. Никоя страна в света не тачи така дълбоко вкоренения култ на далечните си прадеди. Останалата вселена не я интересуваше. Колко французи, измежду най-умните, не бяха чели и не желяеха да прочетат нищо извън писаното във Франция при великия крал! Техните театри не представяха Гьоте, нито Шилер, нито Клайст, нито Грилпарцер, нито Хебел, нито който и да било друг от бележитите писатели на други нации, освен древна Гърция, тъй като се наричаха нейни наследници (подобно на всички европейски народи). От време на време чувствуваха нужда да приобцят и Шекспир. Той беше пробният камък. Имаше две школи интерпретатори: едните играеха „Крал Лир“ с буржоазен реализъм като комедия от Емил Ожие. Другите превръщаха „Хамлет“ в опера, с бравурни арии и фиоритури а ла Виктор Юго. Не им идваше изобщо наум, че действителността може да бъде поетична, нито че поезията е непринуденият език на сърцата, преливащи от живот. Шекспир звучеше фалшиво. И бързо се връщаха към Ростан.

Независимо от всичко това от двадесет години насам полагаха усилия да обновят театъра. Тесният кръг на парижката литература се беше разширил. Тя засягаше всички теми с привидна дързост. Два-три пъти даже външните вълнения, общественият живот беше разкъсал със силен устрем завесата на условностите. Но театралните дейци побързаха да я зашият отново. Те бяха чувствителни бащи, които се страхуваха да видят нещата такива, каквито са. Някакъв обществен дух, класична традиция, рутина на ума и формата, липса на дълбоко сериозно отношение им пречеше да отидат докрай в дързостта си. Най-животрептящите проблеми се превръщаха в остроумни игри и всичко се свеждаше винаги до женски истории с незначителни жени. О, колко плачевно изглеждаха тогава на техните сцени призраците на великите писатели: анархията на Ибсен, евангелието на Толстой или свръхчовекът на Ницше!...

Парижките писатели много се мъчеха да си дадат вид, че мислят за нови проблеми. Всъщност те всички бяха консерватори. Нямаше европейска литература, над която по-цялостно и по-несъзнателно да

властвува миналото, „вечното вчера“: в големите списания, в големите вестници, в държавните театри, в академиите. Париж беше за литературата това, което беше Лондон за политиката: спирачка-регулатор на европейския дух. Френската академия беше един вид Камара на лордовете. Известен брой институции от стария режим продължаваха упорито да налагат своя дух на новото общество. Революционните елементи бяха изхвърлени или бързо асимилирани. Правителството напразно се преструваше, че провежда социалистическа политика. В изкуството то се оставяше да бъде водено от академичните университети. Французите се бореха срещу академиите само чрез артистичните дружества; и се бореха лошо, защото, щом се наложеше, дружеството се наместваше в някоя академия и ставаше по-академично от другите. Впрочем независимо дали писателят се намираще в авангарда на армията или в нейния обоз, той си оставаше пленник на своята група и на нейните идеи. Едните оставаха затворени в рамките на своето академично *credo*, другите следваха сляпо своето революционно *credo*. И в крайна сметка бяха еднакво тесногръди.

За да събуди Кристоф, когото академичното изкуство приспиваше, Силвен Кон му предложи да го заведе и в по-специални театри — последна дума на изтънчеността. Там се виждаха убийства, изнасилвания, лудости, изтезания, извадени очи, изтърбушени кореми, всичко, което можеше да разтърси нервите и да задоволи скритата варварщина на един прекалено цивилизован елит. Тези гледки оказваха странно въздействие над публиката от красиви жени и светски мъже — същите, които се затваряха следобед в душните зали на Съдебната палата, за да следят скандалните процеси, като бърбеха, смееха се и хрускаха бонбони. Кристоф обаче отказа с възмущение. Колкото повече навлизаше в това изкуство, толкова по-ясно долавяше мириса, който отначало го беше облъхнал подмолно, а постепенно беше станал все по-упорит, задушаваш: мириса на смъртта.

Смъртта: тя беше навсякъде под този лукс и врява. Кристоф сега си обясняваше отвращението, което беше изпитал още в първия миг при досега с някои от тези произведения. Не тяхната безнравственост го шокираше. Моралност, неморалност, аморалност — тези думи не значат нищо. Кристоф никога не си беше изработвал нравствени теории; той обичаше много големи поети и композитори в миналото,

които не бяха светци; и когато му се случеше да срещне някой голям музикант, не го питаше дали се е изповядал, а по-скоро мислено го питаше: „Здрав ли си?“

Да бъдеш здрав, това е всичко. „Ако поетът е болен, нека най-напред се излекува — казва Гьоте. — Когато оздравее, ще пише.“

Парижките писатели бяха болни. Или ако някой от тях беше здрав, той се срамуваше от това, мъчеше се да си припише някоя сериозна болест. Тяхната болест не се разкриваше в една или друга черта на изкуството им — любовта към наслаждението, безкрайната свобода на мисълта, всеобщата критика, която подлагаше на оспорване всички интелектуални завоевания. Тези духове можеха да бъдат и бяха според случая здрави или нездрави; в тях нямаше зародиш на смърт. Ако смъртта беше налице, тя не идваше от склонностите им, а от начина, по който ги прилагаша, тя беше в самите хора. И Кристоф също обичаше наслаждението, И той обичаше свободата. Беше настроил против себе си общественото мнение в рейнското градче, именно защитавайки открито своя мироглед; тези парижани проповядваха същото, но проповядвано от тях, то сега го отвърщаваше. А беше същото. Само че звучеше различно при тях и при него. Когато Кристоф, загубил търпение, разтърсваше ярема на творците от миналото, когато тръгваше на поход срещу фарисейската естетика и морал, това не беше игра за него, както за тези остроумни хора. Той беше сериозен, ужасно сериозен. И бе вдигнал бунта си в името на живота, плодовития живот, носещ в утробата си бъдните векове. А у тези хора всичко имаше за цел безплодната наслада. Безплодна. Безплодна. Това беше отговорът на загадката. Безплодно развърщаване на мисълта и плътта. Блестящо изкуство, пълно с духовитост и ловкост — красива форма безспорно, традиция на красотата, оцеляла неразрушима въпреки чуждите наноси, истински театър, истински стил, владеещи занаята си автори, умеещи да пишат писатели, доста красив скелет на изкуство и на мисъл, някога мощни. Но само скелет. Звънки думи, звучни фрази, металически сблъсък на идеи в празно пространство, духовити хрумвания, мозъци, преследвани натрапчиво от похот, но мъдруващи в плътската любов. Всичко това не служеше за нищо, за нищо освен за егоистична наслада. И водеше към смъртта. Явление, аналогично на опасното обезлюдяване на Франция, което Европа наблюдаваше и отчиташе безмълвно. Толкова духовитост и ум,

такава изтънченост се пилееха в един вид срамно духовно онаниране. Дори и не подозираха, не желяеха да се усъмнят в това. Смеяха се. Единственото нещо може би, което успокояваше Кристоф: французите все още умееха да се смеят хубаво. Не всичко беше загубено. Той ги харесваше много по-малко, когато искаха да се представят за сериозни, и нищо не го дразнеше повече от опитите на писатели, за които изкуството беше само оръдие за наслаждение, да играят на апостоли на безкористна религия.

— Ние сме хора на изкуството — повтаряше изискано Силвен Кон. — Творим изкуство за изкуството. Изкуството е винаги чисто. В него всичко е целомъдрено. Изследваме живота като туристи, които го виждат от забавната страна. Жадни сме за редки усещания, влюбени сме в красотата.

— Вие сте лицемери — отвърна най-сетне Кристоф. — Извинете, че ви го казвам. Досега си въобразявах, че само моята страна е такава. В Германия лицемерите винаги говорят за идеализъм и дори вярват, че са идеалисти, макар и да мислят само за личната си изгода. Но вие сте още по-лоши: вие прикривате под думите Изкуство и Красота националното си сластолюбие или се подслонявате под знамето на истината, науката, интелектуалния дълг, като си измивате като Пилат ръцете за възможните последици от надменните ви изследвания. Изкуство за изкуството! Няма що! Великолепно верую! Но верую на силните. Изкуството! Да сграбчиш живота, както орелът грабва плячката си, и да го отнесеш в простора, да се издигнеш с него в безметежната шир!... Но затова са необходими нокти и могъщо сърце. А вие сте врабчета, които намерят ли парче мърша, се нахвърлят отгоре му, оспорват си го и цвърчат... Изкуство за изкуството!... Нещастници! Изкуството не е жалка храна, подхвърляна на всеки срещнат. Наслада безспорно, и то най-опияняваща от всички наслади. Но тя се получава само с цената на ожесточена борба, лаврово клонче, което увенчава победата на силата. Изкуството е овладеният живот. Изкуството е император на живота. Ако искаш да бъдеш Цезар, трябва да притежаваш душата му. Вие сте само театрални крале: играете роля и дори не вярвате в нея. Подобно на актьорите, които се прочуват с уродливостта си, вие творите литература с вашата уродливост. Култивирате с любов болестите на народа си, страха му от усилието, любовта към удоволствието, към

чувствените идеологии, към химеричния хуманизъм, към всичко, което приспива сладно волята, към всичко, което може да ѝ отнеме способността да действа. Водите го право към пушалните на опиум. И отлично съзнавате, но не признавате: в края на пътя ви дебне смъртта. А аз ви казвам: там, където е смъртта, няма изкуство. Изкуството е подтик към живот. Но и най-честните от вашите писатели са толкова малодушни, че дори когато превръзката от очите им падне, се преструват, че не виждат; имат безочията да заявят:

— Опасно е, признавам. Съдържа отрова, но е толкова талантливо!

Също както, ако в изправителния съд някой съдия каже за крадеца:

— Мошеник е, вярно, но е толкова талантлив!

Кристоф се питаше за какво ли служи френската критика. Защото критици не липсваха; напротив дори, те гъмжаха. От тях не можеха да се видят творбите.

Кристоф изобщо не изпитваше хубави чувства към критиката. Дори беше започнал да не вижда ползата от множеството хора на изкуството, които образуваха четвърто или пето съсловие в модерното общество: виждаше в това признак на уморена епоха, която възлага на други грижата да наблюдават живота, която упълномощава други да чувствуват вместо нея. С още повече основание му се струваше малко срамно, че тя даже вече не е способна да вижда със собствените си очи отраженията на живота, че пак ѝ са нужни посредници, с една дума, критици. Би трябвало поне тези отражения да са правдиви. Но те отразяваха само неувереността на тълпата наоколо. Подобно на огледалата в музеите, в които заедно с нарисувания таван се отразяват лицата на любопитните, които се опитват да го видят в тях.

На времето критиците се ползуваха с огромен авторитет във Франция. Публиката се прекланяше пред техните присъди; и беше склонна да ги поставя едва ли не по-високо от творците, един вид помни творци (тези две думи като че ли според нея мъчно можеха да се съчетаят). После критиците се размножиха с бясна бързина; станаха предимно пророци, а това вреди на занаята. Когато има толкова много хора, от които всеки твърди, че единствен носи единствената истина, не може вече да им се вярва. Пък и накрая сами престават да си вярват. Настъпило беше обезсърчението: за двадесет и четири часа, по стар

френски навик, бяха минали от една крайност на друга. След като проповядваха, че знаят всичко, сега проповядваха, че не знаят нищо. Това беше за тях въпрос на чест и даже на тщеславие. Ръонан беше учил тези размекнати поколения, че не е изящно да потвърдиш нещо, без в следващия миг да го отречеш или поне да го поставиш под съмнение. Той беше от хората, за които свети Павел казва: „В тях има «да, да», а после «не, не»“. Целият френски елит се беше пристрастил към това *credo*. То беше много удобно за духовната леност и за слабохарактерността. Не казваха вече за никоя творба, че е хубава или лоша, правдива или неискрена, умна или глупава. Казваха: „Може и така да е. Не е изключено... Нищо не знам... Измивам си ръцете...“

Ако се представяше някоя мръсотия, не казваха: „Това е мръсотия“, а заявяваха: „Господин Сганарел, променете, моля ви се, начина си на говорене. Нашата философия повелява да се говори за всичко с неувереност; поради това не бива да казвате: «Това е мръсотия»“, а: „Струва ми се, изглежда, че това е мръсотия... Но не е сигурно, че е така. Възможно е да е шедьовър. И кой знае дали не е шедьовър?“

Нямаше вече опасност да ги обвинят, че тиранизират изкуството. Някога Шилер ги беше скастрил и беше напомнил на тиранчетата от печата по негово време това, което той наричаше грубо:

„ДЪЛГЪТ НА СЛУГИТЕ

Преди всичко нека къщата, в която ще се появи кралицата, бъде чиста! Хайде, чевръсто! Пометете стаите! Ето защо сте тук, господа.

Но появи ли се тя, марш от стаята, лакеи!

На слугинята мястото не е в креслото на господарката!“

Кристоф трябваше да бъде справедлив към тогавашните критици. Те не сядаха в креслото на кралицата. От тях се искаше да бъдат слуги и те бяха слуги. Само че лоши: нищо не помитаха, стаята приличаше на бордей. Вместо да внесат ред и чистота, те скръстваха

ръце и оставяха тази работа на господаря, на божеството на деня — всеобщото одобрение.

В действителност от известно време се очертаваше движение на реакцията в буржоазното анархистично съзнание. Някои честни хора бяха започнали кампания — още доста слаба — за обществено оздравяване. Но в средата, в която се намираше, Кристоф не забелязваше нищо. Никой не ги слушаше, само се подиграваха с тях. Когато от време на време се случеше някой почтен човек да вдигне глас против нездравото изкуство, авторите отвърщаха гордо, че са прави, защото публиката е доволна. Това беше достатъчно, за да се затвори устата за възражения. Публиката се беше произнесла: върховен закон на изкуството! Никому и през ум не минаваше, че е възможно да се отхвърли благосклонното мнение на покварената публика за хора, които я покваряват, нито че човекът на изкуството е предопределен да повелява на публиката, а не публиката на него. Религията на Числото — броят на зрителите и цифрата на постъпленията властвуваше над артистичната мисъл на тази търгашеска демокрация. По примера на авторите и критиците послушно предписваха, че главната задача на художествената творба е да се харесва. Успехът е закон; и ако успехът е продължителен, остава само да се преклоним пред него. И те се мъчеха да предугадят колебанията на Борсата на наслажденията, да прочетат в очите на публиката какво мисли за творбите. Забавното беше, че публиката от своя страна се мъчеше да прочете в очите на критиката какво трябва да мисли за същите тези творби. И така, и едните и другите се гледаха и прочитаха в очите си само собствената си нерешителност.

Никога обаче не би била по-необходима дръзка критика. В една анархистична република модата, всесилна в изкуството рядко прави скокове назад, както това се случва в консервативна държава. Тя върви все напред. И се наблюдава непрекъснато наддаване на лъжесвобода на духа, наддаване, на което почти никой не смее да устои. Тълпата е неспособна да се произнесе; тя всъщност е шокирана, но никой не смее да каже това, което всеки чувства тайно. Ако критиците бяха силни, ако се осмеляха да бъдат силни, каква голяма власт можеха да имат! Един доблестен критик би могъл за няколко години да стане Наполеон на обществения вкус и да изпрати в лудницата всички болни в изкуството. Но няма вече Наполеон. Първо, защото всички критици

живеят в тази отровена атмосфера и вече не си дават сметка за това. Второ, защото не смеят да говорят. Познават се всички помежду си, образуват малка компания, в която всички са повече или по-малко свързани и трябва взаимно да се щадят: няма нито един независим. За да останеш независим, би трябвало да се откажеш от светския живот, дори от приятелските си връзки. Кой би имал смелост да стори това през нашата безволна епоха, когато най-доблестните се съмняват дали една справедлива критика заслужава неприятностите, които може да навлече и на този, който я прави, и на този, за когото е предназначена? Кой само от чувство за дълг би превърнал живота си в ад? Да се осмели да се противопостави на общественото мнение, да се бори против общата глупост, да извади наяве посредствеността на победителите на деня и сам, хвърлен на дивите зверове, да наложи царствените умове над умовете, създадени да се покоряват? На Кристоф му се случваше да чуе критици да споделят помежду си след някоя премиера:

— Хм! И това ако не беше лошо! Ама че провал!

А на другия ден говореха в подлистниците си за шедьовър, за Шекспир и за крилото на гения, което беше прошумяло над главите на зрителите.

— На вашето изкуство липсва не толкова талант, колкото характер — обясняваше един ден Кристоф на Силвен Кон. — Вие се нуждаете повече от един голям критик, един Лесинг, един...

— Един Боало ли? — отвърна Кон подигравателно.

— Може би по-добре Боало, отколкото десет гениални творци.

— Ако имахме Боало, никой нямаше да го слуша.

— Ако не го слушаха, той нямаше да бъде Боало — възрази Кристоф. — Уверявам ви, че ако някога пожелае да ви кажа открито цялата истина в лицето, колкото и да съм неопитен, вие ще я изслушате и, щете не щете, ще я приемете.

— Бедни приятелю! — задоволи се да каже Кон с насмешка.

Той изглеждаше така сигурен и доволен от всеобщата вялост, че като го гледаше, Кристоф внезапно прозря, че този човек беше сто пъти повече чужденец във Франция, отколкото самият той; и сърцето му се сви.

— Не е възможно — каза той отново, както през оная вечер, когато беше излязъл отвратен от един театър на булевардите. — Не

може да няма нещо друго.

— Какво повече желаете? — попита Кон.

— Франция — повтаряше Кристоф упорито.

— Франция, това сме ние — отвърна Силвен Кон и прихна весело.

Кристоф го погледна втренчено за миг, после тръсна глава и повтори обичайния си рефрен:

— Не може да няма и нещо друго.

— Е, добре, драги, потърсете го сам — заключи Силвен Кон, като се разсмя още по-силно.

Кристоф можеше да търси. Това друго нещо беше добре скрито.

[1] Татко Рейн (нем.). — Б.пр. ↑

[2] Безсмислени думи (лат.). — Б.пр. ↑

[3] Петдесетте дъщери на цар Даний убили през брачната нощ мъжете си и били наказани от боговете да пълнят с вода бъчви без дъно. — Б.пр. ↑

[4] Герой от комедията на Молиер „Буржоата-благородник“. — Б.пр. ↑

[5] Герой от комедията на Молиер „Амфитрион“. — Б.пр. ↑

[6] Кейп и Паулус — холандски художници, Бодри — френски. — Б.пр. ↑

[7] Дявол в музиката (лат.). — Б.пр. ↑

[8] Роден град на Бетховен. — Б.пр. ↑

[9] Опера на Дебюси. — Б.пр. ↑

[10] Аромат на жена (ит.). — Б.пр. ↑

[11] Съвременен стил (англ.). — Б.пр. ↑

[12] С подправки (исп.). — Б.пр. ↑

[13] Престореност (лат.). — Б.пр. ↑

[14] Публичен дом вместо любов (лат.). — Б.пр. ↑

[15] Крал Марк от средновековния рицарски роман „Тристан и Изолда“. — Б.пр. ↑

[16] Средновековна легенда: свети Юбер се явил като елен със светъл кръст между рогата. — Б.пр. ↑

Докато започна да проглежда в рояка идеи, от който изплуваше парижкото изкуство, един факт правеше все по-силно впечатление на Кристоф: превъзходството на жената в това космополитно общество. Тя заемаше невероятно, несъобразно голямо място. Вече не беше само другарка на мъжа. Не ѝ стигаше даже да стане равна с него. Нейното удоволствие трябваше да бъде най-строг закон за мъжа. И мъжът се поддаваше. Когато един народ остарее, той се отказва от волята, от вярата си, от всички основания за живот и ги предава в ръцете на жената, която раздава наслади. Мъжете създават произведения на изкуството, а жените създават мъжете, освен ако сами не се заемат да творят, както бе станало в тогавашна Франция. Но би било по-правилно да се каже, че унищожават това, което създават. Вечното женско начало винаги е имало възторжена власт и над най-добрите; за обикновените мъже и за епохите на упадък обаче е в сила, както е казал някой, друго женско начало, което неотменно ги влече към гибел. Именно то властвуваше сега над мисълта на Париж като абсолютен господар.

* * *

Кристоф наблюдаваше любопитно парижанките в салоните, където бяха го приели като протеже на Силвен Кон и заради таланта му на виртуоз. Като повечето чужденци той обобщаваше без капка снизходителност своите преценки за всички францужойки според два-три типа, които беше срещнал: млади, не много високи жени, не особено свежи; леко подпухнали, гъвкави, с боядисани коси, с големи шапки на хубавите главички, малко прекалено големи за тялото им, с чисти черти; малък доста добре оформен нос, издаващ често простация и безхарактерност; вечно подвижни очи, без дълбок живот, но широко отворени, възможно най-искрящи; красиво очертана, напълно овладяна уста и закръглена брадичка; цялата долна част на

лицето говореше за материализма на тези елегантни особи, които, колкото и да бяха заети с любовни интриги, никога не забравяха обществото и семейството си. Хубави, но не расови. У почти всички светски жени се чувствуваше развратената или мечтаещата да бъде развратена буржоазка с традиционните качества на класата ѝ: благоразумие, пестеливост, студенина, практически усет, егоизъм. Дребно съществуване. Желание за плътска наслада, произтичаща повече от умозрителна любознателност, отколкото от плътска необходимост. Не особено силна, но решителна воля. Облечени великолепно, те често правеха несъзнателни жестове: докосваха леко косите и гребените си с ръка уж да ги оправят. Сядаха винаги така, че да могат да се оглеждат — а и да наблюдават другите в някое огледало, близо или далечно, без да пропуснат, на вечеря или на чай, да уловят мимоходом отражението си върху гладките и блестящи прибори и сребърни кафеници, защото то ги интересуваше повече от всичко друго. На масата спазваха строга хигиена: пиеха само вода и се лишаваха от всички яденета, които биха могли да накърнят идеала им за млечна белота.

В средите, които посещаваше Кристоф, процентът на еврейките беше доста голям, а те винаги го привличаха, макар че след срещата си с Юдит Манхайм да не си правеше особени илюзии по отношение на тях. Силвен Кон го беше въвел в няколко израилтянски салона, където го приеха с обичайното разбиране, тъй като евреите обичат умните хора. Кристоф срещаше там на вечеря финансисти, инженери, собственици на вестници, международни борсови посредници, съвременни търговци — с една дума, деловите среди на републиката. Прозорливи и енергични хора, безразлични към другите, усмихнати, експанзивни, а всъщност затворени в себе си. Кристоф имаше понякога чувството, че зад упоритите чела, в миналото и в бъдещето на тези хора, събрани около пищната маса, отрупана с месо, цветя и вина, се крият престъпления. Почти всички бяха грозни. Повечето от жените, гледани отдалече, бяха доста блестящи. Не биваше обаче да се приближава човек: тенът на лицата им не беше благороден. Но притежаваха блясък, пищна плът, красиви рамене, които гордо разкриваха пред погледите, и дарба да превърнат хубостта и даже грозотата си в клопка за мъжете. Художникът би разпознал в някоя от тях древния римски тип, жените от времето на Нерон или Адриан.

Срещаха се и лица като на картините на Палма, с чувствен израз, тежка брадичка и къса шия, с някаква животинска красота. Други имаха пищни къдрави коси и пламенни, дръзки очи: отгатваше се, че са тънки, хапливи, готови на всичко, по-мъжествени от другите жени и въпреки това по-женствени. Сред общата маса се открояваше тук-там някой по-одухотворен профил. Чистите черти, отминавайки Рим, стигаха до Изтока, до Ливан: в тях се долавяше поезията на безмълвието, на пустинята. Но когато Кристоф се доближеше и чуеше думите, които разменяше Ребека с Фаустина римлянката или със света Варвара — венецианката, пред него се озоваваше обикновената парижка еврейка, неотличаваща се от другите, по парижанка от парижанките, по-изкуствена и по-подправена от тях, която сипеше невъзмутимо злобни забележки, разсъбличайки душата и тялото на хората с очите си на мадона.

Кристоф се разхождаше от група на група, без да може да се присъедини към нито една. Мъжете говореха за лова с жестокост, за любовта с грубост, за парите само със студена и подигравателна самоуверена точност. В пушалнята си водеха делови бележки. Кристоф чуваше да казват за някое конте, което сновеше край креслата на жените с розетка на ревера и изричаше превзето с подчертан парижки акцент всевъзможни любезности:

— Как? Нима са го пуснали на свобода?

В някой ъгъл на салона две дами разговаряха за любовните връзки на млада актриса с жена от доброто общество. Понякога устройваха концерти. Молеха Кристоф да посвири. Задъхани, плувнали в пот поетеси произнасяха с апокалиптична страст стихове от Сюли-Прюдом или Огюст Доршен. Прочут актьор декламираше тържествено някоя „Мистична балада“ под небесните звуци на орган. И музиката, и стиховете бяха така тъпи, че Кристоф просто се поболяваше. Но римлянките бяха очаровани, смееха се от все сърце и показваха прекрасните си зъби. Играеха също драми от Ибсен. Епилог на борбата на един забележителен човек против устоите на обществото, стигнал дотам, че да го забавлява!

После естествено всички се чувствуваха длъжни да говорят за изкуство. Направо да ти се повдигне. Особено жените започваха да говорят за Ибсен, Вагнер, Толстой, за да флиртуват или просто от любезност, от скука, от глупост. А плъзнеше ли се разговорът по този

наклон, нямаше вече как да спре. Болест, заразна болест. Трябваше да се изслушат мислите на bankerите, на борсовите посредници и на търговците на роби за изкуството. Кристоф напразно избягваше да отговаря, напразно се опитваше да отклони разговора: настървено му говореха за музика, за възвишена поезия. Както казваше Берлиоз, „тези хора употребяват най-хладнокръвно всевъзможни термини, като че ли говорят за вино, жени или други свинцини“. Психиатър разпознаваше в героинята на Ибсен една от своите пациентки, само че много по-глупава. Някакъв инженер твърдеше съвсем добросъвестно, че в „Куклен дом“ мъжът бил симпатичният герой. Прочут актьор — известен комик — изказваше, запъвайки се от вълнение, дълбоки мисли за Ницше и Карлайл. Разказваше на Кристоф, че не можел да види картина от Веласкец (той беше богът на деня), „без по бузите му да потекат едри сълзи“. Все пак той доверяваше на Кристоф, че колкото и да ценял изкуството, още по-високо поставял изкуството да живееш, активността, и ако можел да избира ролите си, щял да избере ролята на Бисмарк. Понякога в салоните попадаше някой така наречен духовит човек. Неговото присъствие не повдигаше чувствително нивото на разговора. Кристоф правеше равносметка на това, което се приписваше на такива хора, и онова, което действително казваха. Най-често не казваха нищо; задоволяваха се с превзети просташки изказвания или със загадъчни усмивки; живееха с миналата си слава и не си даваха никакъв труд, като се изключат неколцина дърдорковци, обикновено от Южна Франция. Виж, те говореха за всичко. Никакво чувство за различните стойности. За тях всичко беше на една плоскост. Еди-кой си бил Шекспир. Еди-кой си Молиер. Еди-кой си Паскал или Исус Христос. Сравняваха Ибсен с Дюма-син или Толстой с Жорж Санд; и естествено, за да докажат, че всичко идва от Франция. Обикновено не знаеха нито един чужд език, но това не ги притесняваше. Публиката им пет пари не даваше дали казват истината! Важното беше да разправят забавни неща, колкото се може поласкателни за националното самолюбие. Чужденците имаха здрав гръб — освен идола на деня: защото винаги някой трябваше да бъде на мода: било Григ, или Вагнер, Ницше или Горки, или д'Анунцио. Това не продължаваше дълго и идолът можеше да бъде сигурен, че някоя прекрасна сутрин ще бъде изхвърлен в кофата за смет.

В момента идолът беше Бетховен. Бетховен — кой ли би си го помислил? — беше на мода. Поне между светските хора и литераторите: защото музикантите тутакси се бяха отдръпнали от него, следвайки законите на механиката, които ръководят художественния вкус във Франция. Французинът трябва да знае какво мисли неговият съсед, за да мисли същото или обратното. Така, виждайки, че Бетховен става популярен, най-изтънчените музиканти бяха почнали да го намират недостатъчно изтънчен за тях; претендираха, че изпреварват общественото мнение и никога не го следват; вместо да се съгласят с него, по-скоро биха му обърнали гръб. Така че бяха започнали да наричат Бетховен стар глухчо, който крещи с дрезгав глас. Някои от тях твърдяха, че може би е достоен за уважение моралист, но прехвален музикант. Тези лоши шеги не бяха по вкуса на Кристоф. Но и възторгът на хората от доброто общество също не го задоволяваше. Ако Бетховен беше дошъл по това време в Париж, той щеше да бъде лъвът на деня; жалко, че беше умрял преди един век. Впрочем не музиката му имаше толкова голям дял в това увлечение, колкото повече или по-малко романтичните подробности на живота му, популяризиран от сантиментални и добродетелни биографи. Мъжествената му лъвска маска беше станала същински шлагер. Дамите се разчувствуваха над съдбата му; намекваха, че ако го познавали, нямало да бъде толкова нещастен; и щедрите им сърца толкова по-щедро се предлагаха, защото нямаше никаква опасност Бетховен да ги разбере буквално — на стареца не му беше необходимо вече нищо. Ето защо диригентите, виртуозите, импресариите откриваха в себе си цели съкровищници на състрадание към него. И в качеството си на представители на Бетховен приемаха почестите, предназначени нему. Пищни фестивали с прекалено високи цени на входните билети даваха повод на светските хора да покажат своята щедрост, а и понякога да се запознаят със симфониите на Бетховен. Комитети от актьори, денди, полуденди и политици, натоварени от Републиката да ръководят съдбините на изкуството, съобщаваха на света, че ще издигнат паметник на Бетховен: в подписката редом с имената на няколко честни хора, които служеха за параван на другите се виждаше цялата паплач, която би стъпкала в краката си живия Бетховен или която самият той би смазал.

Кристоф гледаше, слушаше. Стискаше зъби, за да не изругае. Цялата вечер стоеше напрегнат и изнервен. Не можеше нито да говори,

нито да мълчи. Да говори не защото чувствава нужда, а просто от възпитание, защото трябва да се говори, му се струваше уничително и срамно. Да каже какво мисли, не му бе позволено. Да говори баналности, не му беше възможно. И той не притежаваше дори дарбата да бъде любезен, когато не говореше! Погледнеше ли съседа си, втренчваше в него пронизателния си поглед: неволно го проучваше, а другият се засягаше. Заговореше ли, беше премного убеден в думите си, а това неприятно изненадваше всички, дори самия него. Даваше си сметка, че не е на мястото си и тъй като беше достатъчно умен, за да почувствува тона на средата, беше еднакво шокиран и от собственото си поведение и от домакините. Яд го беше на него самия, но и на тях.

Когато най-сетне се озоваваше сам на улицата, беше така смазан от отегчение, че нямаше сила да се прибере пеш в дома си; идеше му да легне на земята, посред улицата, както двадесет пъти едва не бе го направил в детството си като малък виртуоз, след като беше свирил в замъка на великия херцог. Понякога, макар и да му бяха останали само пет-шест франка до края на седмицата, изхарчваше два за кола. Скачаше в нея, за да избяга по-бързо. И докато колата го отнасяше, просто стенеше от нерви. И в дома си продължаваше да стене, насън... После внезапно избухваше в смях, припомняйки си някоя комична дума. Изненадваше се, че я повтаря, подражавайки на жестовете. На следващия ден, а и няколко дни след това му се случваше пак, разхождайки се сам, да изръмжи като звяр... Защо ходеше при тези хора? Защо ги посещаваше отново? Защо си налагаше да жестикулира и да гримасничи като другите, да се преструва, че се интересува от нещо, което не го интересува? Нали действително не го интересуваше? Преди година той никога не би могъл да понесе такова общество. Сега то всъщност го забавляваше, макар и да го дразнеше. Дали и в него не се бе промъкнало малко парижко безразличие? Той се питаше понякога с безпокойство дали не е загубил нещо от силата си. Напротив, станал беше още по-силен. Беше по-свободен духом в чуждата среда. Очите му неволно проглеждаха за голямата комедия на обществото.

От друга страна, независимо дали му се нравеше, или не, трябваше да продължава този живот, ако искаше изкуството му да бъде опознато от парижкото общество, което се интересува от творбите само дотолкова, доколкото познава авторите. Освен това трябваше да

се постараете да го опознаят, ако искаше да намери ученици сред тези еснафи, които му бяха необходими, за да се изхранва.

Пък и човек има сърце; и въпреки волята му то се привързва. Намира към кого да се привърже, в каквата и среда да попадне; ако не успее, не би могло да живее.

* * *

Между светските девойки, ученички на Кристоф — не много на брой между другото, — беше и дъщерята на богат фабрикант на автомобили — Колет Стивънс. Баща ѝ беше белгиец, син на англо-американец, установил се в Анверс, и на холандка. Понастоящем — натурализиран французин. Майка ѝ беше италианка. Истинско парижко семейство. За Кристоф — а и за мнозина други — Колет Стивънс беше типична френска девойка.

Беше осемнадесетгодишна, с черни кадифени очи, които кокетираха с младежите; заниците ѝ на испанка изпълваха цялата орбита с влажния си блясък; малкото ѝ, въздълго и странно носле, се бърчеше и мърдаше недоловимо, когато тя говореше; разпилени коси, подвижно, невзрачно лице, не особено блестяща, обилно напудрена кожа, пълнички бузи, същинско пухкаво коте.

Съвсем дребничка, много добре облечена, съблазнителна, закачлива, Колет се държеше превзето, неестествено и глуповато като малко момиченце, изтягаше се по два часа в люлеещия се стол, като сегиз-тогиз надаваше писукания от рода на: „Нима? Не е възможно!...“

На масата пляскаше с ръце, когато поднасяха ядене, което обичаше; в приемната пушеше цигари и се преструваше пред мъжете, че страшно много обича приятелките си, хвърляше се на вратовете им, милваше ги по ръцете, шепнеше им на ухото, казваше възхитително наивни, а също така злобнички неща с нежния си крехък глас; умееше да подхвърля уж съвсем мимоходом и доста волнички неща, но най-вече успяваше да предизвика другите да ги кажат, като запазваше невинното си изражение на малко послушно момиченце с блеснали очи под тежките и сладострастни клепачи, поглеждайки хитричко встрани, дебнейки всички клюки, улавяйки всички неприлични

закачки в разговора и стараяйки се да хване с въдицата си и някое сърце.

Всички тези маймунджилъци, тези перчения на паленце и престорена наивност никак не се харесваха на Кристоф. Той си имаше друга работа и съвсем не му беше до закачките на едно малко покварено момиче, дори не можеше да ги гледа развеселен. Той трябваше да си печели хляба, да спасява от смърт живота и мислите си. Търпеше тези салонни папагалчета само защото му доставяха средства за съществуване. В замяна на парите им той им даваше добросъвестно уроци, намръщил чело, напрегнал ум, за да не се разсейва нито от скуката, която му навяваше тази задача, нито от закачките на своите ученички, когато бяха кокетни като Колет Стивънс. Той ѝ обръщаше почти толкова внимание, колкото и на малката ѝ братовчедка, дванадесетгодишно, плахо и мълчаливо дете, което семейство Стивънс бяха прибрали в дома си и на което Кристоф също даваше уроци по пиано.

Но Колет беше премного хитра, за да не почувствува, че с Кристоф закачките ѝ са напразни, и премного гъвкава, за да не се приспособи веднага към неговото държане. Тя дори нямаше нужда да си го обясни, за да постъпи така. В нея това беше вроден инстинкт. Тя беше жена. Безформена вълна. Всички души, които срещаше, бяха за нея вази, чиято форма приемаше тутакси, ако се наложеше, просто от любопитство. Необходимо ѝ беше да се променя постоянно, за да съществува. Цялата ѝ индивидуалност се свеждаше до това, да не бъде една и съща. Често сменяше вазата.

Кристоф я привличаше по много причини, първата от които беше, че самата тя не го привличаше. Той ѝ се харесваше освен това, защото беше много по-различен от всички младежи, които познаваше — никога досега не беше попадала на ваза с такава форма и грапавина. Привличаше я най-сетне и защото, схватлива по природа, тя можеше да прецени от пръв поглед точната стойност на вазите и хората и отлично си даваше сметка, че в замяна на изящството Кристоф притежаваше духовна устойчивост, каквато не можеше да ѝ предложи нито едно от парижките контета.

Тя се занимаваше с музика подобно на повечето безделни момичета по онова време. И много, и малко. Тоест винаги седеше на пианото, но не знаеше почти нищо. По цял ден дрънкаше по липса на

друго занимание, за да позира, или сладно унесена. Ту препускаше, сякаш кара велосипед. Ту свиреше много, много добре, с чувство, с душа — човек би казал дори, че има душа: достатъчно беше да си представи, че е някой, който действително има душа, за да го постигне. Беше способна да обича Масне, Григ, Томе, преди да познава Кристоф. Беше обаче способна също да не ги обича вече, откакто познаваше Кристоф. А сега свиреше доста чисто Бах и Бетховен — това всъщност не е кой знае какво постижение, — но най-интересното беше, че ги обичаше. Всъщност тя не обичаше нито Бетховен, нито Томе, нито Бах, нито Григ: нотите, звуковете, пробягващите по клавишите пръсти, трептенията на струните въздействаха на нервите ѝ, както други струни гъделичкаха кожата ѝ.

В салона на аристократичния дом, украсен с малко бледи гоблени, с портрета на снажната госпожа Стивънс, закрепен върху стойка по средата — модният художник я беше представил линееща като цвете без вода, с гаснещи очи, извила тяло в спирала, за да изрази редките качества на милионерската ѝ душа, в този обширен салон с големи прозорци, гледащи към стари заскрежени дървета, Кристоф заварваше Колет винаги седнала пред пианото, предъвкваща безкрайно едни и същи фрази, галещи ушите ѝ с меките си дисонанси.

— А! — казваше Кристоф, влизайки. — Котето пак мърка!

— Безчестник! — извикваше тя смеешком.

(И му подаваше влажната си ръка.)

— Чуйте това. Не е ли хубаво?

— Много хубаво — отвръщаше той безразлично.

— Вие не слушате!... Ще бъдете ли така любезен да послушате!

— Чувам... Все същото.

— Ах, не сте музикален! — казваше тя предизвикателно.

— Да не би това да е музика!

— Как? Не било музика!... А какво е, моля?

— Вие знаете отлично; и няма да ви го кажа, защото не е прилично.

— Още една причина, за да го кажете!

— Държите ли?... Толкова по-зле за вас!... Добре, знаете ли какво правите с пианото вие?... Флиртувате.

— И таз добра!

— Точно така. Казвате му: „Мило пиано, мило пиано, кажи ми нещо хубаво, още, още, погали ме, дай ми една целувчица!“

— Ще млъкнете ли? — казваше Колет полузасмяна, полусърдита. — Вие нямате ни най-малка представа какво е уважение.

— Ни най-малка.

— Вие сте безочлив... Пък и така да е, няма това не е истинският начин, да се обича музиката?

— О! Моля ви се, да не смесваме музиката с това!

— Че това е самата музика! Хубавият акорд е целувка.

— Не аз ви накарах да го кажете.

— А не е ли вярно?... Защо повдигате рамене? Защо се мръщите?

— Защото това ме отвращава.

— Ставате все по-любезен!

— Отвращаваме, когато чувам да се говори за музика като за разпуснатата любов... О! Вината не е ваша. Виновно е вашето общество. Цялото това блудкаво общество, което ви обгражда, гледа на изкуството като на един вид позволен разврат... Хайде, да не говорим повече за това! Изсвирете ми сонатата.

— Не, не, да поговорим още малко.

— Аз не съм тук, за да говорим, а за да ви давам уроци по пиано... Хайде, ходом марш!

— Любезен сте, няма що — отвръщаше Колет засегната, а всъщност очарована, че се държи така грубо с нея.

Тя изсвирваше зададения урок горе-долу успешно, понякога даже много добре. Кристоф, когото тя не можеше да заблуди, се смееше в себе си на сръчността на „тази обесница“, която свиреше, като че ли чувствува това, което изпълнява, макар и да не изпитваше нищо. Все пак тя му беше симпатична и забавна. Колет от своя страна използваше всеки повод, за да поднови разговора, който я интересуваше много повече от урока по пиано. Кристоф напразно се противопоставяше, изтъквайки, че не може да каже какво мисли, без да я оскърби: тя винаги успяваше да го накара да се изкаже и колкото по-оскърбителни бяха за нея думите му, толкова по-малко оскърбена се чувствуваше: това я забавляваше. Но тъй като хитрушата си даваше сметка, че Кристоф от всичко най-много обича искреността, дръзко и упорито спореше с него. Разделяха се като много добри приятели.

* * *

И все пак Кристоф никога не би си правил и най-малката илюзия за това салонно приятелство, никога ни най-малката близост нямаше да се установи между тях без изповедта, която му направи Колет една сутрин не само защото я беше изненадал в по-особено състояние, но и подтикната от вроденото си кокетство.

Вечерта родителите ѝ бяха дали прием. Тя се бе смяла, бърбрила, флиртувала като бясна. На следната сутрин обаче, когато Кристоф дойде да ѝ даде урок, тя беше уморена, с изопнати черти, с посивяло, смалено лице. Едва каза няколко думи; беше просто угаснала. Седнала на пианото, засвири вяло, обърка мъчните пасажи, опита се да ги повтори, пак ги сбърка, спря рязко и каза:

— Не мога... Извинете ме, моля... Искате ли да почакаме малко?

Той я попита да не е болна. Колет отговори, че не била разположена... Имала такива моменти... Смешно било, да не ѝ се сърди...

Той ѝ предложи да дойде друг път, но тя настоя да остане.

— Само за миг... След малко ще ми стане може би по-добре... Много съм глупава, нали?

Той чувствуваше, че девойката не е добре, но не искаше да я разпитва; и за да отклони разговора, каза:

— Така е, защото бяхте блестяща снощи! Прекалено много се раздавахте!

Тя се усмихна иронично:

— Човек не би могъл да каже същото за вас.

Той се засмя откровено.

— Струва ми се, че не казахте нито дума — поде тя.

— Нито една.

— А имаше все пак интересни хора.

— Да, прочути дърдорковци, остроумни хора. Аз съм загубен сред вашите мекотели французи, които разбират всичко, обясняват всичко, извиняват всичко, но не чувствуват нищо. Хора, които говорят с часове за изкуство и любов! Не е ли смъртно досадно?

— Би трябвало обаче да ви интересува: поне изкуството, ако не любовта.

— Не се говори за тези неща: човек ги прави.

— А когато не може да ги прави? — попита Колет, като се понацупи.

Кристоф отвърна смеешком:

— Тогава оставете това за други! Всички не са създадени за изкуството.

— Нито за любовта?

— Нито за любовта.

— Милостиви боже! А какво ни остава?

— Семейството.

— Благодаря — отвърна Колет засегната.

Тя отново сложи ръце на пианото, опита се отново, пак не успя да изсвири трудния пасаж, удари по клавишите и простена:

— Не мога!... За нищо не ме бива! Решително. Мисля, че имате право. Жените не ги бива за нищо.

— Вече е нещо, щом го признавате — отвърна добродушно Кристоф.

Тя го погледна смутено като малко момиче, на което се карат, и каза:

— Не бъдете така суров!

— Не казвам нищо лошо за добрите жени — поде Кристоф весело. — Една добра жена е същински земен рай. Само че земният рай...

— Е да, никой никога не го е виждал.

— Не съм такъв песимист. Казах, че аз не съм го виждал никога, но може би той съществува. Само че не е така просто. Добра жена и гениален мъж се срещат еднакво рядко.

— А извън тях останалите мъже и жени не се броят, така ли?

— Напротив, само останалите важат за обществото.

— А за вас?

— За мене те не съществуват.

— Колко сте суров! — повтори Колет.

— Донякъде. Трябва да има и такива. Макар и само в интерес на другите!... Ако нямаше тук-там камъни по света, той би се разпаднал на каша!

— Да, имате право, щастлив сте, че сте силен — отвърна тъжно Колет. — Само че не бъдете много строг към мъжете и главно към

жените, които не са такива... Вие не знаете как ни тежи нашата слабост. Понеже ни виждате да се смеем, да флиртуваме, да се шегуваме, вие си въобразявате, че няма нищо друго в главите ни и ни презирате. Ах, ако четяхте всичко, което минава през ума на девойките от петнадесет до осемнадесет години, които отиват в обществото и се радват на успеха, дължащ се на преливащия живот в тях, а след като се натанцуват, след като се наговорят на глупости, парадокси, горчиви истини, над които другите се смеят, защото те наистина се смеят, след като дадат нещо от себе си на тези глупци и са потърсили в очите на всеки светлината, която никога не срещат там, ако ги видехте, когато се прибират у дома си през нощта и се затварят в безмълвната си стая, за да паднат на колене в смъртните гърчове на самотата!...

— Възможно ли е? — възкликна Кристоф смаян. — Как? Вие страдате? Вие страдате по този начин?

Колет не отвърна; сълзи обаче блеснаха в очите ѝ. Тя се опита да се усмихне и подаде ръка на Кристоф. Той я улови развълнуван.

— Бедно момиче! Ако се измъчвате, защо не направите нещо, за да се измъкнете от този живот?

— Какво искате да сторим? Няма какво да се направи. Вие, мъжете, можете да се освободите, да правите каквото искате. Но ние сме затворени завинаги в кръга на светските задължения и удоволствия: не можем да излезем от него.

— Кой ви пречи да се освободите като нас, да се заловите с някаква работа, която ви се харесва и която да ви осигури, както на нас, известна независимост?

— Както на вас! Клетти господин Крафт! Като че ли самият вие много сте си я осигурили!... Но хайде! Работата поне ви се харесва. Ами ние, за каква работа сме създадени? Нито една не ни интересува. Да, зная, ние сега се занимаваме с всичко, преструваме се, че ни увличат сума неща, които не ни засягат, а толкова бихме желали истински да се интересуваме от нещо! И аз правя като другите: занимавам се с благотворителни дружества, с всевъзможни комитети. Следвам курсове в Сорбоната, ходя на сказките на Бергсон и Жюл Льомер, на лектории, на класически спектакли и все си вода бележки, бележки... сама не зная какво пиша... Мъчно мога да се убедя, че това ме увлича, или най-малкото, че е полезно. Уви! Убедена съм точно в обратното и така ми е безразлично, така ми е скучно всичко това!...

Недейте пак да ме презирате, загдето ви казвам откровенно какво мислят всички. Не съм по-глупава от коя да е друга девойка. Но какво значение могат да имат за мене философията, историята и науката? Колкото до изкуството, нали виждате, драскам, цапам, правя жалки акварели, но няма това може да запълни цял един живот? Нашият живот има само една цел — женитбата. Но смятате ли, че е много весело да се омъжиш за някои от тези индивиди, които и аз познавам не по-зле от вас? Виждам ги като на длан. Нямам щастието да бъда като вашите Гретхени, които винаги си създават илюзии... Нима не е ужасно? Да се огледаш наоколо си, да видиш жените, които са се омъжили, да видиш за кого са се омъжили и да си помислиш, че трябва да направиш като тях, да се обезформиш и тялом, и духом, да се обезличиш като тях!... Трябва стоицизъм, уверявам ви, за да приемеш такъв живот и неговите задължения. Всички жени не са способни на това... А времето тече, годините минават, младостта отлита; имало е обаче хубави неща в тебе, добри неща, които няма да послужат за нищо, които умират с всеки изминат ден, които ще трябва с примирение да раздадеш на глупците, на същества, които презираш и които ще те презират... И никой не ви разбира! Като че ли сме загадка за хората. Да оставим мъжете, които ни смятат глупави и странни. Но жените поне би трябвало да ни разбират! Та нали са били като нас: достатъчно е да си спомнят... Съвсем не. Никаква помощ отникъде. Дори майките ни не ни познават и не се и опитват да ни опознаят истински. Те гледат само да ни омъжат. Колкото до останалото, живеи, умирай, справяй се, както можеш! Обществото ни изоставя напълно.

— Не се отчайвайте — каза Кристоф. — Всеки на свой ред трябва да си създаде личен житейски опит. Ако сте смела, всичко ще тръгне добре. Потърсете извън вашето общество. Все пак трябва да има още честни младежи във Франция.

— Има. Познавам такива. Но са така скучни!... И после ще ви призная нещо: обществото, в което живея, ми е неприятно, но не вярвам, че бих могла да живея вън от него, поне сега. Свикнала съм с него. Нуждая се от известно благосъстояние, от изтънчена обстановка и среда: парите навярно не са достатъчни да ми дадат всичко това, но са необходими. Не казвам похвални неща за себе си, зная. Но аз се познавам, слаба съм... Моля ви се, не се отдалечавайте от мене, задето ви признавам малките си слабости. Изслушайте ме добросъвестно.

Толкова благотворно ми действува разговорът с вас! Чувствувам, че вие сте силен, здрав: имам пълно доверие във вас. Бъдете мъничко мой приятел, искате ли?

— Разбира се — отвърна Кристоф, — но какво бих могъл да сторя?

— Да ме изслушвате, да ме съветвате, да ме насърчавате. Често изпадам в такава безпътица! Тогава просто не зная какво да правя. Казвам си: „Какъв смисъл има да се боря? Какъв смисъл има да се измъчвам? Има ли значение какво ще избира? По-добре който и да е и каквото и да е!“ Това е ужасно състояние. Не бих искала да изпадам в него. Помогнете ми! Помогнете ми!

Тя изглеждаше смазана, състарена с десет години. Гледаше Кристоф с добри, покорни и умоляващи очи. Той ѝ обеща всичко, каквото тя поиска от него. Едва тогава тя се разведри, усмихна се и се развесели.

А вечерта пак се смееше и флиртуваше както всеки друг път.

* * *

От този ден те редовно водеха приятелски разговори. Бяха само двамата: тя му доверяваше какво желае. Той се стараяше от сърце да я разбере и да я посъветва. Тя изслушваше съветите му, а при нужда и укорите му, сериозно, внимателно като много послушно момиче. Това я развличаше, интересуваше я, дори я поддържаше. Тя му благодареше, като му хвърляше развълнуван и кокетен поглед. Но нищо не се бе променило в живота ѝ: прибавило се беше само още едно развлечение.

Денят ѝ представляваше поредица от превращения. Ставаше извънредно късно, към обед. Страдаше от безсъние; заспиваше едва при зори. Целия ден не правеше нищо. Предъвкваше безкрай някой стих, разсъждение, недовършена мисъл, спомен от разговор, музикална фраза, скица на лице, което ѝ беше харесало. Събуждаше се напълно едва към четири-пет часа следобед. Дотогава клепачите ѝ бяха тежки, лицето подпухнало, изражението сънено и сърдито. Тя се оживяваше, когато дойдеха няколко близки приятелки, бърбиви като нея и като нея любопитни за парижките клюки. Обсъждаха заедно до изнемога

проблема за любовта. Любовната психология — това беше вечната тема заедно с тоалетите, клюките и злословията. Тя си имаше и свой кръг от млади безделници, които чувствуваха нужда да прекарат два-три часа дневно сред поли и които също биха могли да носят поли: защото и душите им, и разговорите им бяха момичешки. И Кристоф имаше своя час: часът на изповедника. Колет мигновено ставаше сериозна и съсредоточена. Тя заприличваше на младата французойка, за която пише Бодлей — „разгръщала в изповедалнята спокойно подготвена тема, образец на яснота и хармония, в която всичко, което трябвало да бъде казано, било много добре подредено и класирано в добре разграничени категории“. След това се забавляваше по-приятно от когато и да било. С напредването на деня Колет се подмладяваше. Вечер отиваха на театър; той им предлагаше вечното удоволствие да разпознават в залата все едни и същи лица; удоволствие не от пиесата, която се играеше, а от актьорите, които познаваха и чиито добре познати недостатъци откриваха още веднъж. Разменяха с познати, които идваха да ги видят в тяхната ложа, зловни забележки за хората в другите ложи или за актрисите. Намираха, че наивната имала тънко гласче „като пресечена майонеза“ или че примадоната била облечена „като абажур“. Или пък отиваха някъде на гости; там удоволствието се състоеше в това да се покажеш, ако си хубава (зависеше от дните: нищо по-капризно от парижката хубост; подновяваха запаса от критики на познатите, на тоалетите им и на физическите им недостатъци. До разговор изобщо не стигаха. Прибираха се късно. Не ѝ се лягаше — в този час беше най-бодра). Въртеше се около масата си. Прелистваше някоя книга. Смееше се сама, спомняйки си някоя дума или жест. Скучаеше. Беше много нещастна. Не можеше да заспи. А през нощта внезапно я обхващаха пристъпи на отчаяние.

Кристоф, който виждаше Колет по няколко часа от време на време и присъствуваше само на някои от превращенията ѝ, вече с голяма мъка се оправяше. Питаше се кога точно е искрена — винаги ли е искрена или никога. Самата Колет не би могла да му каже. Беше като повечето млади момичета, които нощем са изпълнени с потискано желание без определен обект. Тя не знаеше какво представлява, защото не знаеше какво иска, а не можеше да го знае, преди да е проверила. Тогавя го проверяваше по свой начин с колкото може по-голяма свобода и по-малко рискове, стараейки се да подражава сляпо на

хората, които я обграждаха, да приема тяхното морално измерение. Не бързаше да избере. Би желала да си запази всичко, за да използва всичко.

Само че с приятел като Кристоф това не беше удобно. Той приемаше тя да предпочита пред него хора, които той не уважава или дори презира. Но не допускаше да го приравнява с тях. Всеки с вкуса си, но трябваше все пак да се проявява вкус.

Кристоф не беше склонен към снизходителност, защото Колет като че ли изпитваше удоволствие да събира около себе си все безлични младежи, които просто го вбесяваха: жалки сноби, повечето богати, безделни или на синекурни длъжности в някое министерство. Всички пишеха или поне претендираха, че пишат. Това беше станало психоза по време на Третата република. Или по-скоро форма на тщеславна леност — тъй като умствената работа най-трудно се контролира, а и най-лесно в тази област може да се блъфира. Говореха дискретно, но почтително за сериозните си занимания. Бяха сякаш проникнати от важността на задачата си, смазани от бремето ѝ. На първо време Кристоф се притесняваше, че не знае нищо за произведенията им, че не е чувал дори имената им. Опита се доста плахо да се осведоми. Искаше главно да узнае какво е писал един от тях, който според думите им бил майстор на драмата. С изненада разбра, че великият драматург беше съчинил само едно действие, и то взето от някакъв роман, съставен от отделни новели или по-скоро бележки, публикувани през последните десет години в едно списание. Умственият багаж и на другите не беше по-тежък: няколко действия, две-три новели, стихове. Едни се бяха прочули с по една статия. Други — с книга, „която смятали да напишат“. Проповядваха презрение към обемистите романи. Отдаваха, изглежда, огромно значение на словоредата на изречението. Все пак думата „мисъл“ често се споменаваше в разговорите им, само че нямаше общоприетия смисъл: употребяваха я във връзка с някои стилни особености. Между тях имаше обаче и велики мислители и хумористи, които пишеха в курсив дълбокомислените си изрази и остроты от страх някой да не ги разбере.

Всички издигаха в култ собственото си „аз“: единствения култ, който изповядваха. Стремяха се да накарат и другите да го споделят. За нещастие и другите си имаха вече култ. Постоянно търсеха публика, за да говорят, ходят, пушат, да четат вестник, да вдигат гордо глава, да

въртят очи, да се поздравяват. Комедианството е присъщо на младите хора и колкото те са по-посредствени и по-малко заети, толкова то е по-силно развито. Стараят се да привлекат вниманието главно заради жените: защото ги желаят, а още повече, защото мечтаят те да ги пожелаат. Но разперват опашка и за първия срещнат, за всеки непознат, с когото се разминават и от когото могат да очакват само някой смаян поглед. Кристоф често срещаше подобни паунчета: цапачи, виртуози, комедианти, които имитират изражение или поза от прочут портрет на Ван Дайк, Рембранд, Веласкец, на Бетховен или се съобразяват с ролята, която играят в момента: на даровит художник, музикант, работник, дълбок мислител, весел другар, обикновен селянин, човек близо до природата... И мимоходом се оглеждаха, за да видят дали са им обърнали внимание. Щом се приближаха, Кристоф коварно извърщаше равнодушно очи в друга посока. Но това не ги вълнуваше: две крачки по-нататък те се кипреха за следващия минувач. Младежите от салона на Колет бяха по-изтънчени: те гримираха преди всичко ума си; копираха два или три модела, самите те не особено оригинални. Или олицетворяваха някакво абстрактно понятие: Сила, Радост, Милосърдие, Солидарност, Социализъм, Анархизъм, Вяра, Свобода, само роли за тях. Имаха дарбата да превръщат най-ценните мисли в чиста литература и да свеждат най-героичните пориви на човешката душа до салонни артикули, модни вратовръзки.

В една област обаче те се чувствуваха в стихията си — любовта. Тя им принадлежеше. Казуистиката на наслаждението нямаше тайни за тях. Изнамираха нови казуси в своята виртуозност, за да имат честта да ги разрешат. Открай време това е било развлечение на хора, които нямат какво да правят. Понеже не са влюбени, те „се занимават с любов“ и главно я обясняват. Коментарите им винаги бяха по-дълги от фактическия материал, съвсем оскъден в техния случай. Социологията служеше за подправка и на най-непристойните мисли; всичко се прикриваше под знамето ѝ. Каквото и удоволствие да изпитваха, удовлетворявайки пороците си, нищо не би имало значение, ако не бяха убедени, че се трудят за идните поколения. Чисто парижки социализъм, еротичен социализъм.

Между проблемите, които вълнуваха тогава малката любовна свита, беше равенството на мъжете и жените в брака и в любовта. Добродетелни и почтени младежи, малко смешни протестанти —

скандинавци или швейцарци, — бяха провъзгласили равенство в добродетелта: мъжете да пристъпват към брака също така девствени като жените. Парижките казуисти искаха друг вид равенство, равенство в нечистотата: и жените да пристъпват към брака осквернени като мъжете, да имат право на любовници. Прелюбодеянието беше така широко разпространено сред парижаните — в мечти и на дело, — че им изглеждаше безвкусно: в света на литературата вече се опитваха да го заменят с по-оригинално изобретение: проституиране на девойки. Имам пред вид съвсем узаконена проституция, всеобща, благоприлична, семейна и отгоре на всичко — социална. Една много талантливо написана книга, излязла неотдавна, беше съвсем меродавна по този въпрос: тя проучваше в четиристотин страници с шеговит педантизъм „съгласно всички правила на експерименталния метод на Бейкън“ „най-добрия начин да се постигне наслаждение“. Истински курс по свободна любов, в който се говореше много за изтънченост, благоприличие, добър вкус, благородство, красота, истина, свян, нравственост — нов Беркен^[1] за светски девойки, желаещи да тръгнат по лош път. В момента това беше евангелието на малката свита на Колет, пред което тя се прехласваше и което постоянно тълкуваше. От само себе си се разбира, че по обичайния за всички ученици начин те не съзираха правилните, верните и дори доста хуманните мисли, скрити под парадоксите, а запомняха само най-извращаващите. Никога не пропускаха да откъснат от лехата със захаросани цветя най-отровните — например афоризми от рода на: „Вкусът към сладострастие само изостря вкуса към труд“, „Чудовищно е девственица да стане майка, преди да е изпитала плътска наслада“; „Притежанието на девствен мъж е за жената естествена подготовка към разумно майчинство“, ролята на майките е „да организират свободата на дъщерите си със същото приличие и деликатност, която проявяват, за да обезпечат свободата на синовете си“; ще дойде време, „когато девойките ще се прибират от дома на любовника си също така естествено, както сега се връщат от лекция или от дома на приятелката си, с която са пили чаша чай“.

Колет заявяваше през смях, че подобни предписания били много разумни.

Кристоф се ужасяваше от думите ѝ. Преувеличаваше значението им и злото, което можеха да причинят. Французите не са толкова

глупави, че да прилагат сляпо книгите на практика. Тези хилави потомци на Дидро — умалено копие на великия Дьони — са във всекидневния живот като гениалния Панюрж от Енциклопедията, също така почтени или, с други думи, страхливи буржоа като останалите. И именно защото са така плахи на дело, те се забавляват, като мислено стигат до границите на възможното. Обикновена игра, в която нищо не рискуват.

Само че Кристоф не беше френски дилетант.

* * *

Сред младежите, които обграждаха Колет, имаше един, когото тя като че ли предпочиташе. И естествено той беше най-непоносим на Кристоф.

Беше едно от тия синчета на забогатели буржоа, които се занимават с аристократични писания и се държат като патрициите на Третата република. Казваше се Люсиен Леви-Кьор. Леко раздалечени очи, жив поглед, гърбав нос, дебели устни, руса заострена брада а ла Ван Дайк, ранно оплешивяване, което не му стоеше лошо, галъовен говор, изящни маниери, фини, меки ръце, които сякаш изчезваха във вашата. Нарочно се държеше винаги много учтиво и любезно дори с хора, които никак не обичаше и се чудеше как да се отърве от тях.

Кристоф го бе срещнал вече на първата вечеря с писатели, където го беше завел Силвен Кон; и макар и да не бяха разговаряли, достатъчно беше да чуе гласа му, за да изпита към него неприязън, която сам не можеше да си обясни; по-късно щеше да разбере истинската причина. Съществува любов от пръв поглед. Съществува омраза от пръв поглед или — за да не стряскаме благите души, които се боят от тази дума, както и от всяка силна страст — инстинкт на нравствено здравия човек, който отгатва врага и се брани.

За разлика от Кристоф Люсиен Леви-Кьор беше духът на ирония и разложение, който кротичко, учтиво и подмолно рушеше всичко истински значимо в старото умиращо общество: семейството, брака, религията, родината, а в изкуството — всичко мъжествено, чисто, здраво, народно: всяка вяра в идеи или в чувства, във велики личности, в човека. Този дух се проявяваше в механичното удоволствие от

анализ, анализ, тласнат до крайност, животинска потребност да се разяжда мисълта, инстинкт на червей. Ведно със страстта на интелектуален гризач чувственост на девойка, но девойка с литературни претенции: защото у него всичко беше или се превръщаше в литература. Всичко беше материал за книги: удачните му любовни похождения, пороците му и пороците на приятелите му. Беше писал романи и пиеси, в които описваше много успешно личния живот на родителите си, интимните им преживявания, съкровени чувства на приятелите си, любовните си връзки — между другото и с жената на най-добрия си приятел. Героите му бяха много добре обрисувани, всеки се възхищаваше от правдивостта им: и читателите, и приятелят, и съпругата му. Някоя жена не можеше да му се довери или да му покаже благоразположение, без той да я опише в някоя книга. Това би изглеждало естествено, ако липсата на дискретност охлаждаше отношенията му с неволните „съучастнички“. Но нищо подобно не ставаше: те почти не се смущаваха, протестираха от приличие, а всъщност бяха поласкани, че ги разголява пред тълпата. Стига само да не е смъкната маската от лицето им, сванът им не беше накърнен. Леви-Кьор от своя страна не влагаше в тези клюки нито желание за мъст, нито може би вкус към скандал. Не беше по-лош син, нито по-лош любовник от половината други мъже. В същите глави, в които безсрамно разголяваше баща си, майка си, любовницата си, имаше страници, написани с много нежност към тях и поетичност. Всъщност беше крайно безцеремонен: спадаше към хората, които не изпитват нужда да уважават обичаните същества, напротив, предпочитат малко да ги презират, тогава обектът на любовта им се струва по-близък, по-човечен. Подобни хора най-малко могат да разберат героизма и чистотата. Те не са далеч от убеждението, че двете неща са измама или малодушие. Впрочем — от само себе си се разбира — те са убедени, че преценяват по-добре от всеки друг героите в изкуството, затова го правят с покровителствена фамилиарност. Съвсем ясни му бяха покварените „наивни“ от богатото и безделно буржоазно общество. За тях той беше един вид компаньонка, развратна слугиня, по-свободна и по-опитна; приемаха уроците ѝ и ѝ завиждаха. Не се церемоняха с него и с лампата на Психея в ръка изучаваха любопитно голия хермафродит, който не се съпротивяваше.

Кристоф недоумяваше как девойка като Колет, привидно чувствителна, трогателно жадуваща да не се поддаде на покварата на живота, може да изпитва удоволствие в компанията на Леви-Кьор. Младият немец не беше психолог. Леви-Кьор беше сто пъти по-добър психолог от него. Кристоф беше довереник на Колет, а Колет беше довереница на Люсиен Леви-Кьор. Голямо предимство за него. Всяка жена обича да си въобразява, че има пред себе си по-слаб от нея мъж. Това положение удовлетворява едновременно и най-лошото, и най-доброто в женската същност: майчинския инстинкт. Леви-Кьор отлично знаеше, че едно от най-сигурните средства да затрогнеш женското сърце е да докоснеш именно тази тайнствена струна. Освен това Колет се чувствуваше слаба, пък и доста малодушна, не беше горда с някои свои слабости, но в никакъв случай не би ги отрекла. Приятно ѝ беше да си внушава, като слушаше дръзките и пресметливи изповеди на приятеля си, че и другите са като нея и човешката природа трябва да се приеме такава, каквата е. Тя беше доволна: нямаше защо да се бори с някои свои склонности, които ѝ бяха приятни, и можеше да си каже, че истинската мъдрост е да не се бунтуваш и да бъдеш снизходителен към прояви, които не можеш, уви, да спреш. Мъдрост, приложима без никакво усилие.

Човек, способен да гледа спокойно на нещата, изпитва особена наслада от постоянните противоречия в недрата на обществото между крайностите на привидната цивилизация и дълбоко животинското в нея; всеки салон, който не е пълен с изкопаеми и вкаменели души, предлага — като земните пластове — два вида разговори, водещи се на различно ниво: единия (чуван от всички) — между умовете, другия (долавян от малцина, но въпреки това по-силен) — между инстинктите, между животните. Двата разговора са често противоречиви. Докато умовете разменят условната монета, телата говорят: „Желая те, отблъскваш ме“ или по-често: „Будиш в мен любопитство, досада, отвращение“. Макар и обуздано от вековна цивилизация и затъпяло като горките лъвове в клетката на звероукротителя, животното все още мечтае за любимата си храна.

Но Кристоф още не беше стигнал до подобна безпристрастност на духа, която идва едва с възрастта и угасването на чувствата. Беше влязъл много сериозно в ролята на съветник на Колет. Поискаше помощта му, а той я виждаше, че с леко сърце се излага на опасност.

Зато вече не криеше враждебността си към Леви-Кьор. Противникът му се беше държал към него в началото с безукорна и насмешлива любезност. И той подушваше врага, но не го смяташе опасен: осмиваше го уж неволно. Естествено той не би имал нищо против да бъдат в добри отношения и Кристоф да се възхищава от него, но съзнаваше, че никога не би могъл да го постигне, защото на Кристоф бе чуждо изкуството да се преструва. Тогава Люсиен Леви-Кьор неусетно премина от абстрактното идейно противопоставяне към грижливо забулена лична война: Колет трябваше да бъде трофеят.

Колет държеше еднакво на двамата си приятели. Ценеше нравственото превъзходство и дарбата на Кристоф, но харесваше и забавната аморалност и остроумието на Леви-Кьор — дълбоко в душата ѝ то повече ѝ допадаше. Кристоф не пестеше укорите си: тя го изслушваше с трогателно смирение, което го обезоръжаваше. Беше по-скоро добросърдечна, но неискрена поради слабостта си, а може би и поради добротата си. Играеше някаква полукомедия: преструваше се, че мисли като него. Ясно съзнаваше цената на приятелството му, но не желаше да жертвува нищо заради него. Не желаше да жертвува нищо в името на каквото и да било и на когото и да било. Търсеше онова, което ѝ беше най-удобно и най-приятно. Зато криеше от Кристоф, че все още приема Люсиен Леви-Кьор, лъжеше с пленителната непринуденост на млада светска дама, обучена още в детството си на това изкуство, необходимо на всеки, който иска да запази и задоволи всичките си приятели. Извиняваше се пред себе си, че така не огорчава Кристоф, а всъщност постъпваше така, съзнавайки, че той е прав, и ѝ се искаше да си живее, както ѝ е приятно, без да се скарва с него. Понякога Кристоф я подозираше в хитрувания. Мърмореше недоволено и повишаваше глас. Тя продължаваше да играе ролята си на смутено момиченце, сърдечно и тъжно; глезеше му се: *feminae ultima ratio*^[2]. Наистина се натъжаваше при мисълта, че може да изгуби Кристоф; ставаше сериозна и прелъстителна и за известно време го обезоръжаваше. Но рано или късно играта ѝ щеше да завърши с раздяла. В раздражението на Кристоф, без сам той да подозира, имаше малко ревност. А в кокетните хитрувания на Колет малко любов. Зато скъсването щеше да бъде още по-бурно.

Веднъж уловил Колет в явна лъжа, Кристоф ѝ постави ултиматум — да избере между него и Леви-Кьор. Тя се опита да се изплъзне и в

крайна сметка защити правото си да дружи с когото ѝ харесва. Беше напълно права и Кристоф си даде сметка, че става смешен, но беше възискателен към нея не от егоизъм; искрено се беше привързал към Колет и искаше да я спаси, дори против волята ѝ. Затова настоя по своя несръчен начин. Тя не му отговори.

— Значи, не искате вече да бъдем приятели, Колет?

— Нищо подобно, много мъчно ще ми бъде, ако загубя приятелството ви.

— Но не бихте сторили и най-малката жертва за него?

— Жертва! Каква безсмислица! — възкликна тя. — Защо трябва винаги да жертвуваме едно нещо за друго? Това са глупави християнски идеи. Всъщност вие сте заклет клерикал, без сам да го съзнавате.

— Възможно е — отвърна той. — За мене съществува или едното, или другото. Между доброто и злото не може да се провре и косъм.

— Зная — каза тя. — Точно затова ви обичам. Аз наистина ви обичам, уверявам ви, но...

— Но обичате и него?

Тя се засмя и помоли с най-гальовен поглед и най-мил глас:

— Останете!

Кристоф пак беше готов да отстъпи, но точно в този миг влезе Люсиен Леви-Кьор и Колет го посрещна със същия гальовен поглед и мил глас. Известно време Кристоф безмълвно гледа Колет, която разиграваше дребните си комедии. После си отиде, решен да скъса с нея. Беше дълбоко огорчен. Глупаво беше, че винаги се привързваше, че все падаше в клопката!

Прибра се у дома си и докато подреждаше книгите си, отвори — не можеше да прави друго в момента — библията и прочете: „... И рече господ: понеже девойките от Сион вървят с гордо вдигната глава, въртят очи, пристъпват превзето и дрънкат гривните на краката си, господ направи плешиви главите на девойките от Сион, за да покаже тяхната голота...“

Кристоф избухна в смях, като си припомни номерата на Колет. Легна си в добро настроение. После му хрумна, че навярно той самият е засегнат от покварата на Париж, щом библията е станала комично четиво за него. Но все пак продължи да си повтаря в леглото думите на

великия съдник-шегобиец: опитваше се да си представи как би изглеждала главата на младата му приятелка. Заспа с детска усмивка на уста. Не мислеше вече за поредното си огорчение. Едно повече, едно по-малко... беше почнал да свиква.

* * *

Той продължи да ѝ дава уроци, но вече отклоняваше опитите ѝ да възобновят приятелските си разговори. Колкото и тя да се натъжаваше, да се мусеше, да пускаше в ход малките си трикове, той упорито отказваше; отношенията им станаха неприятни. Самата тя намери поводи да разреши уроците си, той пък намери други, за да отклонява поканите за вечерите у Стивънс.

Парижкото общество му беше дошло до гуша: не можеше повече да търпи пустотата, безделието, моралната немощ, неврастенията, прекалената неоснователна и безцелна критика, самоизяждаща се. Питаше се как цял народ може да живее в застоялата атмосфера на изкуство за изкуството и на наслаждение за наслаждението. И все пак този народ живееше, някога имаше величие, а и сега беше между първите на световната сцена, поне онези, които го наблюдаваха отдалеч, можеха да се заблудят.

Стигнал дотук в разсъжденията си, Кристоф попадна на улицата сред крепяща тълпа младежи и жени: те влачеха кола, в която седеше стар свещеник, благословящ наляво и надясно. Малко по-далеч забеляза войници: те издънваха с брадви вратите на една църква, а господата с ордени на реверите ги отблъскваха със столове. Кристоф си даде сметка, че французите все пак вярват в нещо, но не разбра в какво. Обясниха му, че след един век единство държавата се отделяла от църквата и тъй като църквата не желаела да се отдели доброволно, държавата налагала правото и силата си. Той намери този начин за не особено любезен, но тъй като му бе омръзнал анархистичния дилетантизъм на френските артистични среди, срещата с хора, готови да си счупят главата в името на някаква идея, колкото и нелепа да беше тя, му достави известно удоволствие.

Скоро се убеди, че във Франция има много такива хора. Вестниците водеха политически сражения подобно на Омировите

герои. Всеки ден поместваха призови към гражданска война. Вярно, войната беше словесна и рядко се стигаше до преки удари. И все пак имаше наивници, готови да приложат на дело подстрекателствата, съчинявани от други. Тогава човек можеше да присъствува на любопитни зрелища: департаменти искаха да се отделят от Франция, полкове дезертираха, префектури биваха опожарявани, бирници на кон предвождаха отреди жандарми, въоръжени с коси селяни плискаха вряла вода по свободомислещите, нападнали църквите, народни спасители се катереха по дърветата, за да говорят във винарските центрове, разбунтували се срещу областите, производителки на силни спиртни напитки. Тук-там милионите хора със зачервени от гняв лица и размахващи юмруци стигаха до истински стълкновения. Републиката залъгваше народа и току даваше нареждане за сеч. Народът от друга страна разбиваше главата на няколко свои деца — войници и офицери. Така всеки доказваше на другите превъзходството на каузата и юмруците си. Ако човек наблюдаваше всичко това отдалеч, чрез пресата, имаше усещането, че се е върнал няколко века назад. Кристоф откриваше, че Франция — скептичната Франция — беше страна на фанатици. Но не можеше да разбере в какво направление. За или против религията? За или против разума? За или против отечеството? Бяха фанатици в най-различни направления. Като че ли за удоволствието да бъдат фанатици.

* * *

Случи се така, че Кристоф заговори по този въпрос с един депутат социалист, с когото се срещаше понякога у Стивънс. Дотогава бяха говорили само за музика и той не подозираше кой е неговият събеседник. С голямо учудване научи, че този светски човек е водач на крайна политическа партия.

Ашил Русен беше красив мъж с руса брада, неясен говор, цветущо здраве, държеше се сърдечно и дори изтънчено, но от време на време правеше някой грубоват жест, издаващ вродена простащина: както някои си хапят ноктите на публично място, така и той като хората от простолудието не можеше да говори с някого, без да го улови за дрехата, да го потупа по рамото, да опипа мускулите на

ръцете му. Беше страшен чревоугодник, голям пияч, човек на живота, веселяк, алчен като плебей, втурнал се да завладее властта; гъвкав, нагаждащ се към средата и събеседника, умерено излиятелен, способен да слуша и да запомня мигом всичко, което чуе; приятен между другото, умен, с всестранны интереси, било поради вродена или придобита любознателност, било от тщеславие; почтен, стига само интересът да не му повелява обратното и да не е опасно, ако бъде непочтен.

Имаше доста хубава жена, висока, стройна и в същото време пицна, пристегната в скъпи тоалети, които подчертаваха премного закръглените ѝ форми. Лице, оградено от черна къдрава коса, големи черни очи, прекалено издадена напред брадичка; пълно миловидно лице, загрозено от често мигащите късогледни очи и превзето свитите устни. Походката ѝ беше изкуствена, скоклива като на птица: много се преструваше, когато говореше, но беше мила и любезна. Произхождаше от богато семейство на търговци: свободомислеща и добродетелна, тя беше превърнала безбройните светски задължения в култ, без да се смятат ангажиментите от артистичен и обществен характер, които сама си налагаше — да има салон, да поощрява изкуството в народните университети, да се занимава с благотворителност или с детска психология без особено влечение, без дълбок интерес, просто поради добросърдечие, снобизъм и безобидна педантичност на млада образована жена, която като че ли все повтаря някакъв урок и честолюбиво иска само едно: всички да разберат коя е. Изпитваше нужда да се занимава с нещо, но не непременно да се интересува от заниманията си. Заетостта ѝ напомняше трескавото плетене на някои жени, които неуморно движат иглите, сякаш от работата им зависи спасението на света (а всъщност не знаят за какво ще послужи това плетиво). И тя подобно на тия плетачни се гордееше, че е порядъчна жена, която служи за пример на другите.

Депутатът изпитваше към нея снизходително презрение. Беше я избрал много удачно за свое удоволствие и спокойствие. Беше хубава, това го радваше, и той не ѝ искаше нищо повече. А и тя не беше много визискателна. Той я обичаше и я мамеше. Тя се примиряваше, стига също да има своя дял. Може би дори намираше удоволствие в това. Беше спокойна и чувствена. Манталитет на одалиска.

Имаха две хубави деца, четири-пет годишни, с които тя се занимаваше като добра съпруга и майка със същото приятно и студено усърдие, с което следеше политическата игра на мъжа си и последните увлечения в модата и изкуството. А в нейната среда те представляваха най-странна смесица от прогресивни теории, ултрадекадентско изкуство, суета и буржоазна чувствителност.

Поканиха Кристоф в дома си. Госпожа Русен имаше добър слух, свиреше очарователно на пиано: ударът ѝ беше нежен и твърд. С малкото си лице, наведено над клавишите и бягащите по тях ръце, тя приличаше на кълвяща кокошка. Много надарена и по-образована музикално от повечето францужойки, тя беше обаче напълно безразлична към съкровения смисъл на музиката; виждаше само поредица от ноти, ритми и нюанси, които слушаше и изпълняваше съвсем точно. Не търсеше душата в тях, тъй като не се нуждаеше от душа за самата себе си. Тази приятна, умна, обикновена жена прояви щедро към Кристоф милата приветливост, която проявяваше към всички. Той не ѝ беше особено признателен; беше му несимпатична — просто не съществуваше за него. Може би не ѝ прощаваше също, задето безропотно приема да дели мъжа си с любовниците му, въпреки че знаеше за походженията му. От всички пороци той най-малко прощаваше пасивността.

Кристоф се сближи повече с Ашил Русен. Русен обичаше музиката, както и другите изкуства, грубо и искрено. Харесаше ли някоя симфония, той сякаш спеше с нея. Имаше повърхностни познания, но умееше да ги показва. Използуваше и жена си за тази цел. Заинтересува се от Кристоф, защото видя в него здрав плебей, какъвто беше самият той. Освен това му беше любопитно да види отблизо образец от такава порода — не се уморяваше да проучва хората — и да чуе впечатленията му от Париж. Откровените и сухи забележки на Кристоф го забавляваха. Твърде скептичен беше, за да не му се сторят правилни. Обстоятелството, че Кристоф е немец, никак не го смущаваше: напротив! Той се хвалеше, че стои над националните предразсъдъци. Пък и изобщо беше искрено „човечен“ (това беше основното му качество); симпатизираше на всичко човешко. Това, разбира се, не му пречеше да бъде дълбоко убеден в превъзходството на французина — стара нация, стара цивилизация — над немеца и да го взема на подбив.

* * *

Кристоф срещаше у Ашил Русен други политици, бивши или бъдещи министри. С всеки от тях би му било много приятно да разговаря, ако изтъкнатите личности го удостоиха с тази цел. Обратно на общоприетото мнение те му бяха по-интересни от другите му познати. Отличаваха се с по-жив ум, повече откликваха на пристрастията и важните проблеми на човечеството. Блестящи събеседници, в по-голямата си част южняци, те бяха страшно повърхностни, почти толкова дилетанти, колкото и писателите. Естествено доста невежи в изкуството, особено изкуството на чужди страни, всички претендираха, че го разбират повече или по-малко и често пъти истински го обичаха. Някои министерски съвети напомняха редакционни колегии. Един пишеше пиеси за театър, друг стържеше на цигулка и беше пламенен почитател на Вагнер. Трети рисуваше. Всички колекционираха импресионистични платна, четяха декадентски произведения, снобски се възхищаваха от свръхаристократичното изкуство, което беше смъртен враг на идеите им. Кристоф изпитваше стеснение, когато тези министри — социалисти или радикал-социалисти, апостоли на изгладнените бедни класи, се представяха за познавачи на изтънчените наслади. Безспорно това беше тяхно право, но не му се струваше много честно.

Най-любопитното беше, когато тези хора, които в частни разговори бяха скептици, сенсуалисти, нихилисти, анархисти, стигаха до действие — те мигом ставаха фанатици. Най-големите дилетанти, едва завзели властта, се превръщаха в малки деспоти; веднага ги обземаше манията да властвуват над всичко, да не оставят никаква свободи: скептичен дух, но тираничен темперамент. Прекалено голямо изкушение беше да имат на свое разположение страхотния механизъм на административната централизация, създаден на времето от най-големия деспот, и да не злоупотребяват с него. От това произтичаше един вид републикански империализъм, върху който се градеше и атеистичният католицизъм в последно време.

На първо време политиците се домогваха само до господство над телата, тоест над имуществото; оставяха душите повече или по-малко спокойни, тъй като душите не можеха да се превърнат в пари. И

душите от своя страна не се занимаваха с политика. Тя минаваше над или под тях. Политиката във Франция се считаше за доходен, но съмнителен клон на търговията и индустрията. Интелектуалците презираха политиците, политиците презираха интелектуалците. Отскоро обаче се беше получило известно сближаване или по-право съюз между политиците и най-лошата категория интелектуалци. На сцената се беше появила нова власт и тя си беше присвоила абсолютно господство над душите — свободомислещите. Те се бяха свързали с административната власт, която беше видяла в тях усъвършенствуван механизъм за политически деспотизъм. Стремяха се не толкова да премахнат църквата, колкото да подронят авторитета ѝ и всъщност създадоха църква на свободната мисъл, която имаше свои катехизми и церемонии, кръщения, първи причастия, бракосъчетания, областни, национални и даже вселенски събори в Рим. Неописуема комедия представляваха хилядите жалки овце, които чувствуваха нужда да се съберат в стадо, за да „мислят свободно“. Вярно е, че тяхната свобода на мисълта се състоеше главно в отнемане на свободата на другите в името на разума: вярваха в разума, както католиците в Богородица, без да се съмняват, и едните, и другите, че разумът, както и Богородица, не е нищо сам по себе си, че изворът е другаде. И както католическата църква имаше армии от монаси и конгрегации, които коварно вкарваха отрова във вените на нацията, разпространяваха вируса си и унищожаваша жизнеността на всеки съперник, така и антикатолическата църква имаше своите франкмасони и главната ложа, Великият изток, водеше точна сметка за всички тайни доклади, изпращани всеки ден от всички краища на Франция от благочестиви агенти. Републиканската държава тайно насърчаваше свещения шпионаж на просяците-монаси и йезуитите на разума, които тероризираха армията, университета, всички държавни институции: съвсем не си даваше сметка, че като ѝ служат привидно, те целят постепенно да я изместят и че тя бавно се насочва към атеистична теокрация, неотстъпваща по нищо на теокрацията на парагвайските йезуити.

У Русен Кристоф срещна някои от тези чернокапци. Бяха един от друг по-големи идолопоклонници. Ужасно щастливи в момента, защото бяха премахнали Христос от съдилищата. Въобразяваха си, че са унищожили религията, счупвайки няколко парчета дърво или

слонова кост. Други превземаха Жана д'Арк и нейното знаме на Богородицата, което изтръгнаха от католиците. Един от отците на новата църква, генерал, воюващ с французите от старата църква, беше произнесъл наскоро антиклерикална реч в чест на Верцингеторикс: той приветствуваше в лицето на галския вожд (комуто свободната мисъл беше издигнала паметник) младежа от народа и първия борец на Франция срещу Рим, тоест срещу римската църква. Министрите на морската, за да прочистят флота и да докажат ужаса си от войната, кръщаваха броненосците си „Декарт“ и „Ернест Рънан“. Други свободни умове се заемаха с изкуството. Прочистваха класиците от XVII век и не допускаха божието име да петни басните на Лафонтен. Не допускаха това и в старинната музика и Кристоф чу един от тях, стар радикал („Да си радикал на стари години, е връх на лудостта“, казва Гьоте), да се възмуцава, че на популярен концерт са посмели да изпълнят религиозните Lieder на Бетховен. Той настояваше за промяна на текста.

Други, още по-заклети радикали, не приемаха никакви компромиси и се обявяваха против всяка религиозна музика и училищата, където се изучава. Напразно един от ръководителите на изящните изкуства, който минаваше за атинянин в тази Беотия, се опитваше да обясни, че музикантите все пак трябва да учат музика: „Защото — възвишено заявяваше той — войникът в казармата постепенно се научава да си служи с пушката и да стреля. Същото е и с младия композитор: главата му гъмжи от идеи, но подреждането им не е извършено.“ И поуплашен от смелостта си, като все повтаряше. „Аз съм стар свободомислец... стар републиканец...“, той храбро провъзгласяваше, че „за него не било важно дали композициите на Перголези са опери или меси, а дали са човешки творения“. Но с неумолима логика събеседникът отвръщаше на „стария свободомислец“, на „стария републиканец“, че „има две музики — музика, която се слуша в църквите, и музика извън църквите“. Първата е враг на разума и на държавата, затова в интерес на държавата трябва да бъде премахната.

Тези наивници щяха да бъдат по-скоро смешни, отколкото опасни, ако зад тях не стояха хора с действителна стойност, които като тях — а може би и повече от тях — бяха упорити привърженици на разума. Толстой пише някъде за „епидемичните влияния“ в религията,

философията, политиката, изкуството, науката, „безумни влияния, чиято налудничавост се осъзнава едва когато хората се отърсят от тях, но докато им са подвластни, им се струват толкова истински, че дори не смятат за необходимо да ги обсъждат“. Например страстта към лалетата, вярването във вещици, заблудите на литературните моди. Религията на разума беше подобна лудост. Обхвана и най-глупавите, и най-образованите, от „ветеринарните фелдшери в Камарата до най-блестящите университетски умове“. Дори беше по-опасна у вторите, отколкото у първите, защото не се съчетаваше с блажен и глупав оптимизъм, а беше изопнала всички пружини, засилена от фанатичен песимизъм, който съзираше ясно основното противоречие между природата и разума, и затова още по-настървено водеше борба за абстрактна свобода, абстрактно правосъдие, абстрактна истина срещу порочната природа. В тази идея се включваше известен калвинистки, янсенистки, якобински идеализъм, старата вяра в неизлечимата поквара на човека, която може и трябва да бъде сразена единствено с неумолимата гордост на избраните, в които живее разумът — духът на бога. Чисто френски тип на интелгент, който не е „човечен“. Твърд като желязо камък: нищо не може да проникне в него; унищожава всичко, до което се докосне.

Кристоф беше разнебитен от разговорите си с неколцина от тия налудничави резоньори при Ашил Русен. Представите му за Франция съвсем се объркаха. Смяташе, както повечето чужденци, чу французите са умерен, общителен, толерантен, много свободолюбив народ. А откриваше манази за абстрактни идеи, влюбени в логиката, винаги готови да пожертвуват другите и себе си за някой от своите силогизми. Говореха постоянно за свобода, я по-малко от всеки друг бяха годни да я разберат и понесат. Никъде не се срещат по-студено, по-жестoko тиранични характери, тиранични от интелектуална страст или от амбицията да бъдат винаги прави.

Това явление не беше свойствено на дадена партия. Всички партии бяха такива. Не можеха и не искаха да видят нищо извън своята политическа или религиозна програма, извън отечеството си, провинцията си, групировката си, тесногръдието си. Имаше антисемити, които изразходваха всичките си сили в яростна и безсилна омраза срещу привилегированите богаташи, защото ненавиждаха евреите и наричаха евреи всички, които ненавиждаха. Срещаша се

националисти, които мразеха — ако бяха много добродушни, само презираха — всички други нации, като наричаха чужденци, ренегати и предатели всички французи, които не мислеха като тях. А пък някои противници на протестантизма си внушаваха, че всички протестанти са англичани или немци и биха желали да ги прогонят до един от Франция. Имаше хора от Западна Франция, които отричаха всичко на изток от Рейн, и северняци, които не приемаха нищо на юг от Лоара. А някои южняци наричаха варвари всички жители на север от Лоара. Имаше и такива, които се гордееха с немския си произход, други с галската си кръв; най-безумните — „римляните“ — се перчеха с неуспехите на дедите си и най-сетне бретонците, лотарингците, провансалците и албигойците, както и жителите на Карпантра, Понтоаз и Кампер-Корантен признаваха само себе си и смятаха, че самата им принадлежност към малцинствена група е вече благородническо звание. Нищо не може да се направи с подобен вид хора: те не се вслушват в ничии други доводи извън собствените, създадени са или да подпалят останалия свят, или да изгорят самите те.

Кристоф си мислеше, че за такъв народ републиканското управление е цяло щастие: така поне всички малки деспоти взаимно се унищожават. Ако някой от тях се добереше до императорска или кралска власт, животът би станал непоносим.

* * *

Той не знаеше, че народите, които обичат да разсъждават, притежават една спасителна добродетел — непоследователността.

Френските политици не бяха лишени от нея. Деспотизмът им бе смекчен от анархизъм. Постоянно се люшкаха от единия на другия полюс. Ако наляво се опираха на фанатиците на мисълта, надясно разчитаха на анархистите на мисълта. Заедно с тях се движеше цяла тълпа социалисти дилетанти, дребни карьеристи, които много се пазеха да не вземат страна в борбата, преди да бъде извоювана победата, но вървяха по петите на армията на Свободната мисъл и след всеки неин успех се нахвърляха върху останките на победените. Борците за разум не полагаха усилия за тържеството на разума... *sic vos non vobis*^[3]... Те работеха за тия космополитни буржоа, които

весело погазваха традициите на страната и не възнамеряваха да съборят една вяра, за да установят друга, а да се възцарят самите те, като премахнат всички пречки по пътя си.

Кристоф срещна в тези среди и Люсиен Леви-Кьор. Не се изненада, като научи, че бил социалист. Помисли си само, че навярно социалистите са сигурни, че ще успеят, щом Люсиен Леви-Кьор се е присъединил към тях. Но не знаеше, че Леви-Кьор беше приеман добре и в срещуположния лагер, където беше съумял да се сприятели с най-реакционните и даже антисемитските представители на политиката и изкуството. Кристоф попита Ашил Русен:

— Как е възможно да поддържате контакт с такива хора?

Русен отвърна:

— Той е даровит! При това работи за нас — руши стария свят.

— Виждам, че руши — забеляза Кристоф, — и то толкова добре, че не виждам как ще възстановите после разрушеното. Сигурни ли сте, че ще ви остане достатъчно материал за новия ви дом? И освен това сигурни ли сте, че в строежа ви вече не са се загнездили червеи?

Люсиен Леви-Кьор не беше единственият, който подкопаваше социализма. Социалистическите издания гъмжаха от подобни посредствени литератори, привърженици на теорията изкуство за изкуството, заможни анархисти, контролиращи всички широки друмища, които можеха да ги изведат до успеха. Преграждаха пътя на другите и пълнеха предназначенията уж за народа вестници с декадентски дилетантизъм и своята *struggle for life*^[4]. Не се задоволяваха с хубави служби, искаха слава. Никога човечеството не беше виждало толкова набързо изваяни статуи, толкова речи пред гипсови гении. Най-комични бяха банкетите, устройвани периодично от блюдолизците на славата в чест на някой първенец от братството не заради делата му, а по случай награждаването му с някакъв орден: това ги вълнуваше най-много. Естети, свръхчовеци, емигранти, министри-социалисти бяха единодушни, когато чествуваха всеки награден с „Почетния легион“, отличието, учредено от офицера корсиканец.

Удивлението на Кристоф забавляваше Русен. Депутатът не смяташе, че немецът съди зле партньорите му. И той, щом останеха насаме, ги различаваше безпощадно. Познаваше глупостта и хитрините им по-добре от всеки друг, но това не му пречеше да ги поддържа, за да разчита и той на подкрепата им. И ако в тесен кръг не се свенеше да

говори за народа с презрение, на трибуната ставаше друг човек. Говореше гръмко, с остър тон и подчертано носово произношение, гласът му ставаше рязък, тържествен, развълнуван, той размахваше треперещите си ръце, все едно, че пляскаше с крила: подражаваше на Муне-Сюли.

Кристоф се мъчеше да схване доколко Русен вярва в социализма. Явно беше, че дълбоко в душата си не вярва: беше прекалено скептичен. И все пак вярваше с някаква частица от съзнанието си; макар и да знаеше отлично, че това е само незначителна частица — беше организирал живота и поведението си съобразно с това, защото му беше по-удобно. Не ставаше дума само за практически интерес, но и за жизнения му интерес, за смисъла на съществуването и дейността му. Социалистическото му верую беше станало за него самия един вид официална религия. Повечето хора живеят именно така. Животът им се крепи на религиозни, морални, социални или чисто практични вярвания за занаята, работата, ползната роля в обществото, в които всъщност не вярват. Но съзнателно си затварят очите. Защото, за да живеят, им е нужна тази фиктивна вяра, тази „официална религия“, на която всеки е жрец.

Русен не беше от най-лошите. Колко много хора в неговата партия се занимаваха със социализъм или радикализъм не би могло да се каже дори от амбиция, защото амбицията им беше съвсем недалекобойна — не стигаше по-далеч от непосредственото грабене и тяхното преизбиране! Тези хора привидно вярваха в някакво ново общество. Може би някога действително бяха вярвали и продължаваха да се преструват, че вярват, но в действителност мислеха само как да живеят от останките на умиращото общество. Този използвачески nihilизъм си служеше с късоглед опортюнизъм. Съдбоносните интереси на бъдещето бяха жертвувани на егоизма на настоящия час. Разпокъсваха армията, биха разпокъсали и отечеството, за да се поправят на избирателите. Не че им липсваше ум: много добре си даваха сметка какво би трябвало да се направи, но не го правеха, защото би им струвало много усилия, а вече не бяха годни за усилия. Искаха да подредят живота си и живота на нацията с минимални труд и жертви. От горе до долу по стълбата цареше все същият морал: колкото може повече наслаждения с най-малко усилия. Този безнравствен морал беше единствената ръководна нишка в

политическия хаос, в който самите водачи даваха пример за анархия, в който една стихийна политика преследваше десет заека едновременно, пускайки ги един след друг по пътя, войнствена дипломация рамо до рамо с миролюбиво Министерство на войната, военни министри, които унищожават армията, уж за да я прочистят, министри на флотата, които бунтуват работниците в арсеналите, военни инструктори, които проповядват ужас от войната, дилетанти-офицери, дилетанти-съдии, дилетанти-революционери, дилетанти-патриоти. Всеобща политическа деморализация. Всеки очаква от държавата да го снабди с длъжности, отличия, пенсии, обезщетения; а и държавата действително не пропуска да обсипе с тези благодеяния клиентелата си: синовете, внуците, правнуците, слугите на властта лапат от държавата почести и високи длъжности; депутатите сами си гласуват увеличения на заплатите; необуздано разхищение на средства, служби, звания, на всички държавни ресурси. И като зловец отглас на примера, даван отгоре — недобросъвестност долу: учители учат децата да не зачитат властта и отечеството, пощенски чиновници изгарят писма и телеграми, работници хвърлят пясък или шмиргел в зъбчатите колела на заводските машини, вдигат във въздуха военни складове, подпалват кораби, чудовищно унищожение от страна на трудещите се — унищожаване не на богатите, а на богатството на света.

За да довърши това дело, един интелектуален елит се забавлява да обоснове самоунищожението на цял народ в името на свещеното право на личността за щастие. Никакъв извратен хуманизъм рушеше разграничението между доброто и злото и се разнежваше от „безотговорната и неприкосновена“ личност на престъпниците със старческа сантименталност: капитулираше пред престъпността и предаваше обществото в нейна власт.

Кристоф си мислеше: „Франция е пияна от свобода. Като побуйствува малко, ще се строполи мъртво пияна. А когато се събуди, ще бъде в карцера.“

Но цялата тази демагогия дразнеше Кристоф най-много с това, че най-грозните политически насилия се вършеха хладнокръвно от хора, чиято безхарактерност му беше позната. Скандално беше несъответствието между колебливите същества и суровите им дела. Като че ли в тях имаше две противоречиви начала: непостоянен характер, който не вярва в нищо, и хладен разум, който разсича,

покосява, опустошава безогледно живота. Кристоф се питаше как кротките буржоа, католиците, офицерите, на които толкова досаждаха, ги търпяха. Не смееше да сподели мислите си с Русен, но тъй като не умееше да се прикрива, депутатът лесно отгатна какво го вълнува. Засмя се и каза:

— Естествено ние с вас бихме направили така, нали? Но те не са опасни. Жалки типове, неспособни да вземат каквото и да било енергично решение. Бива ги само да обвиняват. Свършена, оглупяла от клубове и спорт аристокрация, която проституира с американците и евреите и за да докаже съвременните си разбирания, приема оскърбителната роля, която я карат да играе в днешните пиеси, и чувствува оскърбителите си. Апатична и вечно недоволна буржоазия, която не чете нищо, не разбира и не иска да разбере каквото и да било, която само хули безполезно и злорадо и желае само едно: да спи, да се разплува в съня над чувала си с пари, пълна с омраза към всеки, който я буди, или дори към всеки, който не следва примера ѝ: защото, ако другите работят, докато тя хърка, те я безпокоят!... Ако опознаете тези хора, накрая ние ще ви станем симпатични.

Но Кристоф изпитваше безгранично отвращение и към едните, и към другите: съвсем не смяташе, че низостта на преследваните е извинение за низостта на преследвачите. Твърде често бе срещал у Стивънс представителите на богатата начумерена буржоазия, която описваше Русен.

*... l'anime triste di coloro
Che visser senza infamia e senza lodo...* [5]

Прекалено ясно съзнаваше защо Русен и приятелите му са сигурни не само в надмощието си над тези хора, но и в правото си да злоупотребяват с него. Не им липсваха оръдия за господство. Хиляди мекушави чиновници, които се бяха отказали от всякаква индивидуалност и сляпо се подчиняваха. Придворни нрави, република без републиканци, социалистически вестници и депутати социалисти, кланящи се пред гостуващи крале; робски души, очаровани от титлите, чиновете, отличията: за да ги водиш с каишка, достатъчно беше да им подхвърлиш някой, кокал или „Почетния легион“. Ако някой крал

беше дал благороднически титли на всички френски граждани, всички френски граждани щяха да станат роялисти.

Политиката не е кой знае колко сложна игра. От трите режима след осемдесет и девета първият беше свален, вторият осъден, заподозрян и в изгнание, третият, преял след победата си, спеше. Колкото до четвъртата Франция, надигнала се застрашителна и ревнива, не беше трудно да се справят с нея. Декадентската република се отнасяше към нея, както Рим към варварските орди, които вече не можеше да прогони от пределите си: приобщаваше ги към държавата. Скоро те ставаха най-добрите ѝ овчарски кучета. Буржоазните министри, които претендираха, че са социалисти, привличаха коварно към буржоазията най-умните и най-здравите елементи от работническия елит: лишаваха партията на пролетариата от водачите ѝ, преливаха си тяхната кръв и в замяна ги тъпчеха с несмилаеми теории и буржоазна идеология.

Много интересна илюстрация на опитите на буржоазията да спечели народа бяха Народните университети. Те представляваха малки базари за объркани познания от разни епохи и страни. Там уж бяха обхванати — както гласеше една програма — „всички раздели на физиката, биологията и социологията: астрономия, космография, антропология, етнография, физиология, психология, психиатрия, география, лингвистика, естетика, логика“ и т.н.

Естествено при създаването им — а и все още в някои от тях — е имало възвишен идеализъм, потребност да се приобщят всички към истината, красотата, нравствения живот, и това беше великолепно. Работниците, които след тежък трудов ден се тълпяха в тесните и душни зали и чиято жажда за знания беше по-силна от умората и глада, представляваха прекрасна и трогателна гледка. Само че как се злоупотребяваше с клетите хора! Срещу няколко истински, умни и човеколюбиви апостоли, срещу няколко превъзходни сърца, не толкова умели, колкото изпълнени с добри намерения, колко глупци, дърдорковци, интриганти, писатели без читатели, оратори без публика, учители, пастори, пианисти, критици, анархисти заливаха народа с произведенията си! Всеки се опитваше да пласира стоката си. Най-търсени бяха естествено шарлатаните, ораторите-философи, които

ринеха с лопата общи мисли, осеяни тук-там с някой факт, научни понятия, космологични заключения.

Народните университети бяха също място за пласиране на творбите на ултрааристократичното изкуство: декадентски гравюри, стихове, композиции, целяха умственото издигане на народа, за да се поднови мисълта и да се възроди нацията. И като начало му инжектирваха всички изтънчени вкусове на буржоазията. Народът ги поемаше жадно не защото му харесваха, а защото бяха буржоазни. Госпожа Русен заведе Кристоф в един от народните университети. Тя извири пред слушателите си Дебюси, включен в програмата между „Сърдечна песен“ от Габриел Форе и един от последните квартети на Бетховен. Кристоф беше започнал да възприема последните произведения на Бетховен едва след бавното развитие на вкуса и мисълта си и затова попита, изпълнен със съчувствие, съседа си:

— Разбирате ли нещо от тази музика?

Мъжът настръхна като разгневен петел и заяви:

— Естествено! Защо да не разбирам повече от вас?

И за да докаже това, извика „бис“ на една фуга, гледайки предизвикателно Кристоф.

Младежът си отиде натъжен. Казваше си, че тези животни бяха успели да отровят нацията чак до животворните ѝ източници: нямаше вече народ.

— Вие сте народът! — беше отвърнал някакъв работник на един от достопочтените труженици, които се опитвали да създадат театър за народа. — И аз съм буржоа не по-малко от вас!

През една приятна вечер, когато кадифеното небе като изопнат килим с леко избелели топли багри се разстилаше над потъмнелия град, Кристоф вървеше по кейовете на Сена, от „Парижката света Богородица“ към „Инвалидите“. Кулите на катедралата се издигаха в падащата нощ като ръцете на Мойсей, призоваващи, за бой. Златният ажурен връх на „Сент-Шапел“ стърчеше като свещен цъфнал трън над скупчените къщи. От другата страна на реката Лувърът раздипляше царствената си фасада, в чиито отегчени очи отблясъците на залязващото слънце хвърляха последни искри живот. В дъното на равното пространство пред „Инвалидите“, зад рововете и гордите стени, във величествената пустош се извисяваше куполът от тъмно злато, подобен на симфония от далечни победи. А Триумфалната арка

на хълма, в героичен поход, символизираше свръхчовешкото шествие на императорските легиони.

И Кристоф внезапно си представи някакъв мъртъв исполин, проснал грамадното си тяло в равнината. Със свито от ужас сърце той се спря загледан в исполинското изкопаемо, принадлежащо към някакъв приказен животински вид, изчезнал от земята, но под чиито стъпки преди години тя е тътнела — племе с купола на „Инвалидите“ на глава, вместо шлем, препасано с Лувъра, прегръщащо небето с хилядите ръце на катедралите си, опряло се на земята с двата триумфални стълба на Наполеоновата арка, в чието подножие днес гъмжаха лилипути.

* * *

Без да се бе домогвал особено, Кристоф си извоюва известна слава в парижките среди, където го бяха въвели Силвен Кон и Гужар. Своеобразната личност на Кристоф, когото срещаха навсякъде с Кон или с Гужар по театрални премиери или концерти, недодялаността му, малко смешните му прояви, странното държане, резките му неловки маниери, неочакваните забележки, които му се изплъзваха от време на време, грубият му, но голям и самобитен ум и романтичните разкази, които беше скалъпил Силвен Кон за приключенията му в Германия, за разправиите му с полицията и за бягството му във Франция, го бяха направили обект на безделното и суетно любопитство в този голям салон на космополитен хотел, в какъвто се е превърнал Париж. Докато оставаше сдържан, докато само наблюдаваше, изслушваше и се стремеше да разбере, преди да се произнесе, към него се отнасяха добре. Французите му бяха признателни, че не бе могъл да остане в Германия. Особено френските музиканти бяха трогнати от несправедливите преценки на Кристоф върху немската музика, като че ли това беше един вид уважение към тях (отнасяше се впрочем до остарели вече преценки, под повечето от които той едва ли би се подписал сега: няколко статии, публикувани неотдавна в едно немско списание, чиито парадокси Силвен Кон беше разпространил и преувеличил). Кристоф будеше интерес и не пречеше: не заемаше ничие място. Само от него би зависело да заеме челно място в някое

дружество. Достатъчно беше да не пише нищо или почти нищо, главно да не изпълнява свои композиции и да подхранва с идеи гужаровци и подобните нему, цялата тая паплач, която е взела за свой девиз една прочута сентенция, изменяйки я леко: „Чашата ми не е голяма, но аз пия... от чашата на другите.“ Всяка силна личност има известно обаяние, особено върху младежите, по-склонни да чувствуват, отколкото да действуват. Такива не липсваха около Кристоф. Това бяха, общо взето, безделни, безволни, безцелни същества, неосмислили живота си, които се страхуват от работната маса, страхуват се и да останат сами със себе си, стоят с часове в някое кресло, шляят се из кафенета и театрални зали, търсейки всевъзможни предлози, за да не се приберат у дома си, за да не останат лице с лице със себе си. Те пристигаха, настаняваха се и се впускаха по цели часове в глупави разговори, от които човек излиза с разширен стомах, отвратен, преситен и все пак гладен, чувствувайки едновременно и потребност, и неохота да продължи. Обграждаха Кристоф, както пуделът на Гьоте, „дебнеци пиявици“, жадуващи да се вкопчат в нечия душа, за да се върнат към живота.

Някой тщеславен глупец би изпитал удоволствие от тази свита от паразити. Но Кристоф не обичаше да играе ролята на идол. Освен това скоро му дойде до гуша идиотската изтънченост на почитателите му, които намираха във всичко, което той правеше, най-чудновати подтици: рьонановщина, нищшеанство, хермафродизъм. Той ги прогони. Не беше създаден за пасивна роля. Всичко у него имаше за цел действието. Наблюдаваше, за да разбере, а искаше да разбере, за да действува. Освободен от школските ограничения и предразсъдъци, той се осведомяваше за всичко, четеше всичко, изучаваше в областта на своето изкуство всички форми на мисълта и всички възможности за изявяването ѝ в другите страни и епохи. Всяка мисъл или изява, които му се струваха въздействащи или правдиви, ставаха негова плячка. За разлика от френските композитори, които изучаваше, остроумни изобретатели на нови форми, които се изтощават да измислят нови неща непрестанно и зарязват наред път изобретенията си той се стремеше много по-малко към подновяване на музикалния език, отколкото към много по-енергична музикална реч. Нехаеше дали ще бъде рядко явление, но държеше да бъде силен. Тази страстна сила беше в противовест с френския дух, характерен с изтънченост и

чувство за мярка. Тя презираше стила за стила и изкуството за изкуството. Най-добрите френски майстори изглеждаха на Кристоф като занаятчии на луксозни изделия. Един от най-съвършените парижки поети сам бе съставил за забавление „списък на работниците в съвременната френска поезия, всеки със стоката си, печалбата или възнаграждението за нея“, като изреждаше: „кристални полилеи, ориенталски тъкани, златни и бронзови медали, дантели за богати вдовици, многоцветни скулптури, фаянсови изделия на цветя“, които излизаха от работилницата на този или онзи негов събрат. Самият той се представяше „в ъгъла на обширното ателие на литературата, кърпещ стари гоблени или чистец от ръжда излезли от употреба копия“. Това схващане за човека на изкуството, грижливо зает единствено с усъвършенствуване на занаята, не беше лишено от величие. Само че то не задоволяваше Кристоф. И макар и да признаваше професионалното му достойнство, той изпитваше презрение към оскъдния живот, който то обикновено прикриваше. Непонятно му беше, че може да се пише само за да се пише, да се говори само за да се говори. Той не казваше думи, а казваше или поне искаше да казва нещо съществено.

Ei dice cose, e voi dite parole... [6]

След период на отдих, през който беше зает само с едно — да се приобщи към един нов за него свят, Кристоф внезапно бе обзет от потребност да твори. Противоречието, което чувствуваше между себе си и Париж, правеше сто пъти по-голяма силата му и укрепваше личността му. Той кипеше от преливащи чувства, които властно напиреха да се изявят. Те бяха най-различни; всички го разкъсваха с еднаква сила. Трябваше да изкове творби, за да излее любовта, която препълваше сърцето му, както и омразата, волята, самоотричането и всички демони, които се бореха в него и имаха право на живот. Едва освободил се от една страст в някоя творба — понякога дори нямаше търпение да стигне до завършека ѝ — и се хвърляше във вълните на противоположна страст. Противоречието всъщност беше само привидно; макар и да се променяше постоянно, той винаги си оставаше същият. Всички негови композиции бяха различни пътища, водещи до една и съща цел; душата му беше планина: той тръгваше по

всичките ѝ пътеки; едни се качваха по-бавно, в сянка, с полегати завои, други се катереха стръмни и голи, на припек; но всички водеха към бога, който беше на върха. Любов, омраза, воля, отречение, всички човешки двигатели, стигнали до пароксизъм, са в допир с вечността и са вече част от нея. Всеки от нас я носи в себе си: и вярващият, и безверникът, който я вижда навсякъде и който я отрича навсякъде, и който се съмнява във всичко, в живота и в самото отрицание, и Кристоф, чиято душа съчетаваше едновременно всички тези противоположности. Всички противоположности се сливат във вечната Сила. Най-важното за Кристоф беше да разбуди тази сила в себе си и у другите, да хвърли наръчи дърва върху жаравата, за да се разгори буйно Вечността. Силният пламък бе избуял в сърцето му посред сладострастната парижка нощ. Въобразяваше си, че е освободен от всяка вяра, а всъщност целият беше факел на вяра.

Френската ирония вече трудно можеше да намери слабото му място. Вярата е най-непростимата добродетел за твърде изисканото общество, което е загубило своята вяра и не иска и други да вярват. В подмолната или подигравателна враждебност към мечтите на младите, присъща на повечето хора, голям дял има горчивото съжаление, че самите те някога са били такива, че са имали същите амбиции, но не са ги осъществили. Всички, които са отрекли душата си, които са носили в себе си някоя творба, без да я извадят на бял свят, защото са предпочели обезпечения, лесен, изпълнен с почести живот, си мислят: „Щом аз не успях да осъществя мечтите си, защо пък те да го сторят? Нека и техните мечти да останат несбъднати!“

Колко много хора са сходни с Хеда Габлер^[7]! Каква глуха борба за разгромяване на новите свободни сили, каква вещина в убиването им чрез мълчание, ирония, похабяване, обезсърчаване и чрез вероломна съблазън в подходящия момент!...

Този тип е свойствен на всички страни. Кристоф го познаваше, защото го беше срещал в Германия. Беше брониран срещу подобни хора. Отбранителната му система беше проста: нападаше пръв; още при първия опит за сближаване обявяваше война; принуждаваше тези опасни приятели да станат негови неприятели. Но колкото тази открита политика беше рационална за запазване личността му, толкова по-неизгодна беше за артистичната му кариера. Кристоф отново повтаряше грешките, които беше извършил в Германия. Това беше по-

силно от него. Само едно нещо беше сега различно: настроението му, той беше много весел.

Бодро изказваше пред всеки, който пожелаеше да го изслуша, невъздържаните си критики над френските композитори. По този начин си навличаше много неприязнени чувства. Той дори не проявяваше предвидливостта — както постъпват благоразумните хора — да си осигури опората на малък кръг приятели. Не би му било мъчно да намери около себе си музиканти, готови да му се възхищават, стига той да се възхищава от тях. Някои даже му се възхищаваха предварително, очаквайки по-късно отплата. За тях човека, когото хвалеха, беше един вид длъжник и винаги можеха, дойде ли съответният момент, да му поискат да изплати дълга си. Това беше успешно вложен капитал. Много лошо обаче вложен в случая с Кристоф. Той нищо не плащаше. Нещо по-лошо, имаше безочieto да счита посредствени творбите на хора, които намираха неговите добри. Без да кажат нищо, те скътваха дълбоко в сърцата си обидата и се заричаха при пръв случай да му върнат точно със същата монета.

Покрай всички гафове, които извърши, Кристоф извърши още един: откри война на Люсиен Леви-Кьор. Срещаше го навсякъде по пътя си, не можеше да скрие прекалената си антипатия към това безобидно, възпитано същество, което привидно не вършеше нищо лошо, което дори изглеждаше по-добросърдечно от него и във всеки случай имаше много повече чувство за мярка. Предизвикваше го да влезе в спор и колкото и незначителен да беше предметът на спора, винаги, по вина на Кристоф, той внезапно вземаше толкова остър тон, че аудиторията оставаше изненадана. Като че ли Кристоф търсеше всеки повод да се нахвърли с наведена глава срещу Люсиен Леви-Кьор. Само че никога не можеше да го улучи. Противникът му винаги съумяваше с безкрайна ловкост да си извоюва хубавата роля дори когато явно не беше прав. Той се отбраняваше много любезно и държането му подчертаваше липсата на добро възпитание на Кристоф. Кристоф, който между другото говореше доста зле френски, служейки си с думи от парижкия жаргон или с други думи, доста нецензурни, които беше научил и употребяваше не на място подобно на много чужденци, беше неспособен да разбие тактиката на Люсиен Леви-Кьор. Той се сблъскваше яростно с подигравателната му любезност. Всички намираха виновен него, защото не виждаха това, което

Кристоф смътно съзираше: лицемерието на тази любезност, която, щом се сблъскаше със сила, която не успяваше да накърни, се мъчеше да я задуши без шум, тихомълком. Люсиен Леви-Кьор не бързаше, понеже и той като Кристоф беше от хората, които разчитат на времето. Само че той разчиташе на времето, за да руши, а Кристоф — за да гради. Без особена мъка откъсна Силвен Кон и Гужар от Кристоф, както постепенно го беше изместил от салона на Стивънс. Около Кристоф не остана никой.

Пък и самият Кристоф допринасяше за това. Той не задоволяваше никого, тъй като не принадлежеше на никоя партия или по-право, беше против всички партии. Не обичаше евреите, но още по-малко обичаше антисемитите. Подлостта на масите, разбунтувани срещу едно могъщо малцинство не заради пошлостта му, а заради могъществото му, призивът към низките инстинкти, завистта и омразата му бяха противни. Държеше се така, че евреите го считаха антисемит, а антисемитите — евреин. Колкото до хората на изкуството, те явно чувствуваха в него противника. В изкуството си Кристоф несъзнателно беше по немец, отколкото в действителност. В противовес на сладострастията нирвана на някои парижки композитори неговата музика славеше силната воля, мъжествения здрав песимизъм. Когато пък проявеше жизнерадост, той правеше това с такава липса на усет, с такава плебейска буйност, че не можеше да не предизвика възмущение дори у аристократичните покровители на народното изкуство. Формата му беше сурова, ерудирана. Понякога дори нарочно, като реакция, проявяваше явна небрежност в стила и безгрижие към външната оригиналност, които навярно френските композитори лесно долавяха. Затова, когато показва свои творби на някои от тях, без да ги проучат по-обстойно, те се отнесоха и към него със същото презрение, което изпитваха към по-късните последователи на Вагнер от съвременната немска школа. Кристоф пет пари не даваше. Той се смееше в себе си и повтаряше стиховете на един пленителен композитор от времето на френския Ренесанс, нагаждайки ги за лична употреба:

*Върви, върви, не се грижи,
че някой глупчо ще твърди:*

*„Еди-кой си по̀ разбира,
Кристоф никак не го бива
в хармония и контрапункт!“
Не е нужен много ум:
дарбата що имаш ти,
съвсем у други не личи!*

Но когато се опита да накара да изсвирят творбите му на някой концерт, намери затворени врати. Достатъчно разправии си имаха и без това, за да свирят, или не композициите на младите френски композитори. Да не седнат сега да се грижат и за композициите на някакъв си непознат немец?

Кристоф не настоя. Затвори се у дома си и се залови да пише. Малко го интересуваше дали парижаните ще го чуят, или не. Пишеше за собствено удоволствие, а не за успех. Истинският творец нехае за бъдещето на произведението си. Той прилича по това на художниците от Ренесанса: те_ _весело са рисували фасади на частни домове, макар и да са знаели, че след десет години няма да остане и помен от фреските им. Така и Кристоф си работеше спокойно, чакайки примирено по-добри времена, докато изневиделица му бе протегната ръка.

* * *

По онова време Кристоф беше привлечен от драматичната форма. Той не смееше още да се понесе свободно по вълните на бликация в душата му лиризмъ. Чувствуваше нужда да го ограничи в определени сюжети. И може би не е зле за младия талант, който още не е господар на силите си и дори не знае още съвсем точно какво представлява — да си постави доброволни граници, за да затвори в тях душата си, изплъзваща се само от себе си. За нещастие Кристоф нямаше близък поет. Трябваше сам да търси сюжетите си от легендата или историята.

Между виденията, които витаеха в душата му от преди няколко месеца, бяха някои сцени от библията. Библията, която майка му бе

дала за другарка в изгнанието, се беше превърнала за него в източник на мечти. Макар и да не я четеше в набожно настроение, нравствената или, по-право казано, жизнената сила на тази юдейска „Илиада“ беше за него изворът, в който всяка вечер измиваше голата си душа, замърсена от пушеците и калищата на Париж. Малко го интересуваше свещеният смисъл на книгата, но все пак за него тя беше свещена, понеже от нея лъхаше на дива природа и примитивни натури. Той попиваше химните на земята, раздирана от вяра, на тръпнещите планини, на ликуващите небеса, на хората, подобни на лъвовете.

Един образ от тази книга, към който изпитваше особена нежност, беше Давид като юноша. Той не му приписваше ироничната усмивка на флорентинско хлапе, нито трагичната напрегнатост, които бяха внесли във възвишените си творения Верокио и Микеланджело: не ги познаваше. Виждаше своя Давид като малък пастир-поет с девствено сърце, в което дреме героизмът, южен Зигфрид от по-изтънчена раса, по-красив, по-хармоничен тялом и духом. Напразно се бунтуваше срещу латинския дух: без да съзнава, беше почнал да се прониква от него. Не само изкуството, не само мисълта, но и всичко, което ни обгражда, влияе върху изкуството: хората, предметите, жестовете, движенията, линиите, светлината на всеки град. Атмосферата на Париж въздейства много силно: тя моделира и най-непокорните души. А немската душа, по-малко от всяка друга, е годна да устои: тя напразно дигли около себе си националната си гордост, от всички европейски души тя най-бързо губи отпечатъка на своята нация. Душата на Кристоф беше вече започнала, без той и да подозира, да възприема от латинското изкуство яснота, сбитост, разбиране на чувствата и даже в известна степен пластична красота, които не би получила никога без престоя в Париж. Неговият „Давид“ беше доказателството.

Беше пожелал да опише няколко епизода от юношеството му; срещата със Саул, борбата с Голиат и беше написал отначало първата сцена. Замислил беше творбата си като симфонична картина с две действащи лица.

На пусто плато, сред степ, покрита с нацъфтели изтравничета, се беше излегнало малкото пастирче и мечтаеше на слънце. Ведрата светлина, бръмченето на животинките, нежният трепет на разлюлените треви, сребристите звънчета на пасящото стадо, силата на земята

пригласяха бленуванията на детето, несъзнаващо божественото си предопределение. То смесваше нехайно и своя глас, и звуците на флейтата си към изпълнената с хармония тишина. И от неговата песен лъхаше такава спокойна и бистра жизнерадост, че слушайки я, човек не мислеше вече дори за радостта или скръбта, а просто му се струваше, че е така, че не може да бъде иначе. Внезапно големи сенки плъзваха над степта; въздухът замираще. Животът сякаш се отдръпваше във вените на земята. Песента на флейтата продължаваше сама, невъзмутимо. Минаваше Саул — бълнуващ. Безумният цар, разяждан от небитието, беше неспокоен като разярен, самоизгарящ се пламък, шибате от урагана. Той умоляваше, проклинаше, заканваше се на пустошта около него и в него. А когато паднеше задъхан върху земята, в тишината пак изплуваше спокойната усмивка на песента на пастирчето, която не беше секвала. Тогава Саул, потискащ ударите на буйното си сърце, се приближаваше тихо до легналото дете; съзерцаваше го безмълвно; сядаше до него и слагаше трескавата си ръка върху главата на овчарчето. Давид, без да се смути, се извъръщаше усмихнат и поглеждаше царя. Облягаше глава на коленете на Саул и пак подхващаше свирнята си. Спускаше се вечерен здрач. Давид заспиваше, пеейки, а Саул плачеше. И в звездната нощ наново прозвучаваше химнът на ведра радост на възкръсналата природа и благодарствената песен на излекуваната душа.

Композирайки музиката към тази сцена, Кристоф предаваше само собствената си радост; не беше мислил за средствата за изпълнението ѝ и главно и през ум не му бе минало, че може да бъде представена на сцената. Той я предназначаваше за концертно изпълнение в деня, когато концертните зали щяха да благоволят да я приемат.

Една вечер, когато говореше на Ашил Русен за творбата си и по негово искане се опита да му даде известна представа, свирейки я на пиано, той се учуди, че Русен се запали и заяви, че трябва на всяка цена да бъде играна и той лично щял да се заеме с това. Още повече се изненада, когато след няколко дни разбра, че Русен гледа сериозно на тази работа. А направо се смая, когато узна, че не само Русен, а и Силвен Кон, Гужар и самият Люсиен Леви-Кьор са се заинтересували. Принуден беше да приеме, че личните вражди на тези хора отстъпваха пред любовта им към изкуството. Самият той най-малко бързаше да

види творбата си на сцената; тя съвсем не беше създадена за театър: беше безсмислица да я представят, едва ли не обидно. Русен обаче толкова настояваше, Силвен Кон беше така убедителен, Гужар така категоричен, че Кристоф се поддаде на изкушението. Прояви малодушие. Така копнееше да чуе музиката си!

Всичко се оказа много лесно за Русен. Директори и артисти се надпреварваха да му се харесат. Точно по това време някакъв вестник уреждаше гала-представление с благотворително начинание. Решено беше, че на него ще свирят „Давид“. Събраха добър оркестър. Колкото до певците, Русен твърдеше, че е намерил идеален изпълнител за ролята на Давид.

Репетициите започнаха. Оркестърът добре се справи с първото прочитане, макар и да не беше особено дисциплиниран. Саул имаше малко уморен, но приемлив глас; освен това той владееше занаята си. Колкото до Давид, ролята се изпълняваше от хубава, едра, пълна жена, добре сложена, но със сантиментален и просташки глас, който се разгръщаше тежко, с мелодраматични трели и очарование, предназначено за кафе-шантан. Кристоф смръщи лице. Още след първите тактове, които тя изпя, за него стана очевидно, че няма да може да създаде ролята. При първата пауза на оркестъра той намери импресариото, който отговаряше за материалната страна на концерта; и той присъствуваше на концерта заедно със Силвен Кон. Щом го видя, импресариото му каза със сияещо лице:

— Е как, доволен ли сте?

— Да — отвърна Кристоф, — струва ми се, че ще тръгне. Само едно нещо не е в ред: певицата. Ще трябва да я сменим. Кажете ѝ го мило. Вие сте свикнал... Няма да ви бъде мъчно да ми намерите друга.

Импресариото се смая. Той изгледа Кристоф, сякаш се съмняваше, че говори сериозно, и заяви:

— Но това е невъзможно!

— Защо да е невъзможно? — попита Кристоф.

Импресариото размени подигравателен поглед със Силвен Кон и поде:

— Но тя е толкова талантива!

— Никак не е талантива!

— Как?... Толкова красив глас!

— Няма никакъв глас.

— Освен това толкова красива особа!

— Пет пари не давам!

— Но все пак това не вреди — обади се Силвен Кон смеешком.

— Мен ми трябва Давид и при това Давид, който знае да пее; не ми трябва хубавата Елена.

Импресариото си търкаше смутено носа.

— Много неприятно, много неприятно... Тя обаче е отлична артистка... Уверявам ви! Може би днес не е напълно във форма. Послушайте я още малко.

— Нямам нищо против — съгласи се Кристоф, — но това е загубено време.

Репетицията продължи. Стана още по-лошо. Той едва успя да изчака края: беснееше; забележките му към певицата, отначало хладни, но учтиви, ставаха резки и остри, въпреки че тя явно се мъчеше да го задоволи и му хвърляше крадешком погледи, за да спечели благоволенieto му. Импресариото прекъсна благоразумно репетицията тъкмо когато той щеше да избухне. За да смекчи лошия ефект от забележките на Кристоф, той се въртеше около певицата и я отрупваше щедро с тромави ласкателства, но Кристоф, който присъствуваше на тази игра, му направи властно знак да се приближи до него и с нескривано нетърпение му каза:

— Няма какво да се спори. Не желая тази личност. Неприятно е, разбирам, но не аз съм я избрал. Оправете се, както можете.

Импресариото се поклони с досада и каза безразлично:

— Не мога да направя нищо. Обърнете се към господин Русен.

— Че какво засяга това господин Русен? — попита Кристоф. — Не искам да го отегчавам с тези въпроси.

— Това няма да му досади — обади се Силвен Кон иронично.

И той му посочи Русен, който тъкмо влизаше.

Кристоф го пресрещна. Русен възкликна в чудесно настроение:

— Е, какво? Свършихте ли вече? Аз се надявах да чуя някоя партия. Е, скъпи маестро, какво ще кажете? Доволен ли сте?

— Всичко върви много добре — отвърна Кристоф. — Не зная как да ви благодаря...

— Няма защо, няма защо!

— Само едно не върви.

— Кажете, кажете. Ще уредим и това. Държа да останете доволен.

— Е, добре. Певицата. Между нас казано, тя е непоносима. Сияещото лице на Русен мигом се вледени. Той каза строго:

— Изненадвате ме, драги.

— Тя не струва нищо, абсолютно нищо — продължи Кристоф.
— Няма нито глас, нито усет, нито опитност, нито сянка от дарование. Имате късмет, че не я чухте преди малко!...

Русен, все по-засегнат, прекъсна Кристоф и му каза рязко:

— Познавам госпожица Сент-Игрэн. Тя е много талантива актриса. Най-горещо се възхищавам от нея. Всички, които имат вкус в Париж, мислят като мене.

И той обърна гръб на Кристоф. Кристоф видя, че предложи ръката си на певицата и излезе заедно с нея. Както стоеше смаян, Силвен Кон, който беше наблюдавал с наслаждение сцената, го хвана под ръка смеешком и докато слизаха заедно по стълбата на театъра, му каза:

— Нима не знаехте, че тя е негова любовница?

Кристоф разбра. Значи, заради нея, а не заради него поставяха пиесата! Той си обясни възторга на Русен, разходите, които беше направил, услужливостта на другарите му. Слушаше Силвен Кон, който му разказваше историята на Сент-Игрэн: кабаретна певица, която, след като пяла с успех в разни малки жанрови театри, била обзета от амбицията, присъща на много като нея — да пее на сцена, по-достойна за таланта ѝ. Разчитала на Русен да накара да я ангажират в Операта или в „Опера-комик“; а Русен, който нямал нищо против, намерил в представлението на „Давид“ удобен случай да покаже без голям риск на парижката публика лиричните дарования на новата трагичка в роля, която не изискваше почти никакво драматично действие и подчертаваше напълно изящните ѝ форми.

Кристоф изслуша историята докрай. После се отдръпна от Силвен Кон и избухна в смях. Смя се дълго. Най-сетне каза:

— Отвращавате ме. Всички вие ме отвращавате. За вас изкуството не значи нищо. Всичко свеждате до жени. Поставяте опера заради танцьорка, заради певица, заради любовницата на господин еди-кой си или госпожа еди-коя си. Мислите само за мръсотииите си. Как да ви кажа, не ви се сърдя: такива сте, останете си такива, щом ви

харесва и джапайте в блатото. Но да се разделим. Не сме създадени да живеем заедно. Лека нощ.

И той се раздели с него. Щом се прибра, написа на Русен, че изтегля пиесата си, без да скрива от него причините, които го принуждават да постъпи така.

Така той скъса с Русен и с целия му клан. Последниците се почувствуваха незабавно. Вестниците бяха вдигнали малко шум около проектираното представление и историята за скарването на композитора и изпълнителката не мина без клюки. Един концертен директор се интересува от творбата и я изпълни в едно утринно представление. Това щастие се оказа злощастие за Кристоф. Творбата беше изпълнена и освиркана. Всички приятели на певицата се наговориха да дадат добър урок на безочливия композитор; а останалата публика, отегчена от симфоничната поема, охотно се присъедини към присъдата на компетентните хора. Кристоф беше проявил неблагодарумието — за да изтъкне таланта си на виртуоз — да приеме да изсвири на същия концерт една своя фантазия за пиано и оркестър. Недоброжелателното разположение на публиката, съдържано донякъде по време на изпълнението на „Давид“ от желание да пощадят изпълнителите, избухна с все сила, когато пред нея застана самият автор, чието свирене между другото не беше съвсем чисто. Кристоф, ядосан от шума в залата, спря рязко по средата на творбата и поглеждайки подигравателно публиката, която внезапно млъкна, засвири: „Малбрук отива на война!“ и добави нагло:

— Ето какво ви е нужно!

С тези думи той стана и си излезе.

Настана голям смут. Крещяха, че е оскърбил публиката, че трябва да се върне да се извини. На следващия ден вестниците направо екзекутираха чудатия немец, след като добрият френски вкус беше произнесъл присъдата си.

А после — отново празно пространство около него: пълно, абсолютно. Кристоф още веднъж се озова сам, по-сам от когато и да било, в големия чужд и враждебен град. Той вече не страдаше от това. Беше започнал да вярва, че такава е съдбата му и през целия си живот ще остане самотен.

Не знаеше, че богатата душа никога не е сама, че колкото и съдбата да я лишават от приятели, накрая пак си ги създава, защото тя

излъчва около себе си любовта, която прелива у нея, и дори в часа, когато Кристоф си въобразяваше, че е сам завинаги, той беше по-богат с любов от най-големите щастливци на света.

* * *

У Стивънс имаше едно тринадесет-четирнадесет годишно момиченце, на което Кристоф беше давал уроци едновременно с Колет. То беше нейна първа братовчедка и се казваше Грация Буонтемпи. Момиченце със златист тен, лекорозов на скулите, със сочни бузи, здраво като селянче, с вирнато носле, голяма, вечно откряхната, добре очертана уста, кръгла бяла брадичка, спокойни нежно усмихнати очи, издуто чело, обградено от гъсти дълги пухкави коси, които се спускаха от двете страни на лицето на леки гъвкави вълни. Малка мадона на Андреа дел Сарто, с широко лице и красив безмълвен поглед.

Беше италианка. Родителите ѝ живееха почти цялата година на село в голямото си имение в Северна Италия: равнини, ливади, канали. От терасата на покрива се виждаха вълнообразни златни лозя, сред които изплуваха тук-там черните вретена на кипарисите. Отвъд се разстилаха ниви и пак ниви. Тишина. Чуваше се мученето на воловете, които обръщаха земята, острите викове на селяните, които тикаха ралото: „Ihi!... Fat innanzi^[8]!...“

Щурци пееха в дърветата и жаби квакаха край водата. Нощем се възцаряваше безпределна тишина под среброструйната луна. Сегизтогиз в далечината пазачите на посевите, задрямали в колиби от клонаци, стреляха с пушките си, за да предупредят крадците, че са будни. За полуунесените в сън хора, които ги чуваха, тези изстрели имаха същото значение, както и миролюбивият звън на часовника, отмерващ далече някъде нощните часове. И тишината пак се затваряше като пухкава мантия над душата, диплейки се на широки гънки.

Животът около малката Грация изглеждаше задрямал. Не се занимаваха много с нея. Тя растеше безгрижно във ведрото спокойствие, което я обграждаше. Никаква трескавост, никакво бързане. Беше ленива, обичаше да скита безцелно и да се излежава. Стоеше излезната с часове в градината. Унасяше се от тишината

подобно на мушица, носена от летен бързей. Понякога внезапно се затичваше без никаква причина. Тичаше като малко животно, леко привела надясно глава и гърди, гъвкава, кипра. Същинска козичка, която се катери и плъзга по камъните заради радостта да скача. Разговаряше с кучетата, с жабите, с тревите и дърветата, със селяните и животните от задния двор. Обожаваше всички дребни животинки около себе си, а и по-големите: само че с тях беше по-сдържана. Срещаше много малко хора. Имението беше далече от града, усамотено. Много рядко по прашния път се чуваха провлечените стъпки на някой мрачен селянин или красива селянка с грейнали очи на загорялото лице, която се полюшваше, вървейки, вирнала глава и изпъчила гръд. Грация прекарваше по цели дни сама в безмълвния парк. Не виждаше никого; не се отегчаваше никога; не се страхуваше от нищо.

Веднъж някакъв скитник се вмъкна в пустия чифлик, за да открадне кокошка. Спря се смутен пред момиченцето, легнало в тревата: то ядеше дълга филия, намазана с масло, и си тананикаше. Момиченцето го изгледа спокойно и го попита какво иска.

Той отвърна:

— Дайте ми нещо, иначе ще стана зъл!

То му подаде филията си и каза с усмихнатите си очи:

— Не трябва да ставате зъл.

Тогава скитникът си отиде.

Майката на Грация умря. Баща ѝ, много добър, много мекушав, беше стар италианец от добро потекло, здрав, весел, сърдечен, но като голямо дете: напълно неспособен да ръководи възпитанието на дъщеря си. Сестрата на стария Буонтемпи, госпожа Стивънс, която дойде за погребението и се смая от усамотението на детето, реши да го отведе за известно време в Париж, за да разсее скръбта му. Грация плака, баща ѝ също, но когато госпожа Стивънс реши нещо, другите трябваше да се примирят. Тя беше волевата личност в семейството; в дома си в Париж тя ръководеше всичко и заповядваше на всичко живо: на мъжа си, на дъщеря си и на любовниците си, защото не се лишаваше от такива; не изоставаше нито в задълженията, нито в наслажденията си, беше практична и страстна натура, при това много светска и много дейна жена.

Присадена в Париж, кротката Грация започна да обожава красивата си братовчедка Колет, която се забавляваше с любовта ѝ. Въведоха в обществото, заведоха на театър милото диваче. Продължаваха да се отнасят с нея като с дете, а и самата тя се считаше за дете, макар и вече да не беше. Изпитваше чувства, които криеше и от които се страхуваше: необуздани пориви на нежност към някой предмет или човек. Беше тайно влюбена в Колет: крадеше панделките и кърпичките ѝ; често в нейно присъствие не можеше да каже нито дума, а когато я очакваше, когато знаеше, че скоро ще я види, трепереше от нетърпение и щастие. В театъра, когато зърнеше братовчедка си в деколтирана рокля, да влиза в ложата и да привлича всички погледи, тя я гледаше със смирена, топла и преливаща от любов усмивка. Сърцето ѝ се разтапяше, когато Колет я заговореше. В бяла рокля, с хубавите си разпуснати черни коси, бухнали над тъмните ѝ рамене, хапейки върховете на дългите си бели ръкавици и пъхайки пръст в дупчиците, защото нямаше какво да прави, тя непрекъснато се обръщаше към Колет по време на представлението, дебнейки един приятелски поглед от нея, за да сподели удоволствието, което изпитваше, или за да каже с тъмните си бистри очи: „Обичам ви много!“

Когато се разхождаха в горичките край Париж, тя вървеше в сянката на Колет, сядаше в краката ѝ, подтичваше пред нея, чупеше клоните, които биха могли да я одраскат, стъпваше в калта. Една вечер, когато Колет ѝ поиска шала, защото ѝ беше станало хладно, Грация едва не простена от удоволствие — после ѝ стана срамно, че се почувствува щастлива, загдето любимата се загръща с нещо нейно и ще ѝ го върне после, напоено с уханието ѝ.

Някои книги, някои прочетени скришом страници със стихове — защото продължаваха да ѝ дават само детски книги — предизвикваха сладки вълнения в сърцето ѝ. А най-вече някои музикални произведения, макар и да ѝ казваха, че не може още да разбере нищо, а и тя си внушаваше, че нищо не разбира. Грация обаче пребледняваше и се изпотяваше от вълнение. Никой не знаеше какво става в нея в подобни моменти.

Извън това беше винаги послушна, завейна, ленива, доста лакома, изчервяваше се от най-малката дреболия, ту мълчеше с часове, ту бърбеше словоохотливо, лесно се смееше и плачеше, като внезапно

избухваше в ридания или прихваше да се смее като дете. Обичаше да се смее и всичко я забавляваше. Никога не се опитваше да играе на голяма. Оставаше си дете. Беше главно добра, не можеше да понесе да причини болка и се огорчаваше, ако ѝ кажеха макар и една сърдита дума.

Заеха се с образованието ѝ, което беше много изостанало. Така започна да взема уроци по пиано с Кристоф.

Тя го видя за първи път на един прием у леля си, на който присъствуваха много хора. Кристоф, неспособен да се приспособи към каквато и да било публика, изсвири едно безкрайно адажио, което накара всички да се прозяват: тъкмо когато изглеждаше, че ще свърши, пак започваше сякаш отначало; хората се питаха дали изобщо ще свърши. Госпожа Стивънс изгаряше от нетърпение. Колет лудо се забавляваше: тя вкусваше цялата комичност на положението и не се ядосваше, че Кристоф е до такава степен безчувствен. Съзнаваше силата му и той ѝ беше симпатичен, само че съвсем не възнамеряваше да го защити. Само малката Грация до сълзи беше проникната от тази музика. Тя се гушеше в един ъгъл на салона. Накрая избяга, за да не забележат смущението ѝ, а и защото се измъчваше, като гледаше как се подиграват с Кристоф.

Няколко дни след това, на вечеря, госпожа Стивънс заговори пред нея да предложат на Кристоф да ѝ дава уроци. Грация така се смути, че изпусна лъжицата си в чинията със супа и изпръска не само себе си, но и братовчедка си. Колет каза, че се нуждае най-напред от уроци по добро държане на масата. Госпожа Стивънс забеляза, че в такъв случай трябва да се обърнат не към Кристоф, Грация беше щастлива, че поне в укорите я свързва с Кристоф.

Той започна да ѝ дава уроци. Тя се държеше надутото и вледенено, долепила ръце до тялото си, и не можеше да мръдне. Когато Кристоф слагаше ръката си върху нейната, за да поправи положението на пръстите ѝ и да я изпъне над клавишите, тя едва не примираше. Трепереше да не би да свири лошо пред него: но макар да се упражняваше до призляване, докато братовчедка ѝ нададеше викове на раздражение, винаги когато Кристоф дойдеше, тя свиреше лошо. Задъхваше се, пръстите ѝ се вкочаняваха като дървени чуканчета или омекваха като памук. Тя закачаше съседни клавиши, свиреше

погрешно; Кристоф ѝ се караше и си отиваше сърдит; тогава ѝ идеше да умре.

Той не ѝ обръщаше никакво внимание; занимаваше се само с Колет. Грация завиждаше на близостта на братовчедка си с Кристоф; но макар и да страдеше от нея, доброто ѝ сърчице се радваше за Колет и Кристоф. Тя намираще, че Колет стои толкова по-високо от нея, че ѝ се струваше естествено да обира лаврите. Едва когато се наложи да избира между братовчедка си и Кристоф, почувствува, че се настройва против нея. С интуицията си на малка женичка тя разбираше, че Кристоф страда от кокетните игри на Колет и от усърдното ухажване на Люсиен Леви-Кьор. Тя вече по вътрешен усет не обичаше Леви-Кьор, а го възненавидя, щом разбра, че Кристоф го ненавижда. Не проумяваше как Колет може да се забавлява, като го прави съперник на Кристоф. Почна да я съди строго дълбоко в себе си; улови няколко нейни дребни лъжи и рязко промени държанието си с нея. Колет си даде сметка, без да отгатва причината. Отдаде го привидно на детска прищявка. Но истината беше, че беше загубила властта си над Грация: един незначителен случай ѝ го доказа. Една вечер двете се разхождаха в градината. С кокетна нежност Колет пожела да наметне Грация с края на своето манто, защото внезапно заваля дъжд, но Грация, за която само няколко седмици преди това би било неизказано щастие да се сгуши до гърдите на милата си братовчедка, се отдръпна студено и мълчаливо остана на няколко крачки от нея. А когато занапред Колет кажеше, че някоя музикална творба, свирена от Грация, е грозна, момичето продължаваше да го свири и да го обича.

Тя вече обръщаше внимание само на Кристоф. С тънкия усет на обичта долавяше, че Кристоф страда, без да признава. В своето неспокойно и детско внимание към него тя преувеличаваше наистина чувствата му. Въобразяваше си, че Кристоф е влюбен в Колет, докато той изпитваше към нея само възискателно приятелство. Мислеше си, че е нещастен и беше нещастна заради него. Бедничката, съвсем не беше възнаградена за загрижеността си: плащаше вместо Колет, когато Колет раздражеше Кристоф; той беше в лошо настроение и си отъмщаваше на малката си ученичка, като припряно изтъкваше грешките ѝ при свирене. Една сутрин, когато Колет го беше вбесила повече от друг път, той седна до пианото така рязко, че Грация загуби и малкото възможности, които притежаваше: тя започна да замазва; той я

упрекна гневно за грешните тонове. Тогава тя напълно се провали; той се разсърди, разтърси ръцете ѝ, извика, че никога няма да може да свири чисто, че трябва да се занимава с готвене, шиене, с каквото иска, само за бога, не с музика! При тези думи той я заряза посред урока и си отиде страшно ядосан. Бедната Грация изплака всичките си сълзи, не толкова поради огорчението, което ѝ причиняваха неговите оскърбителни думи, колкото че не може да достави удоволствие на Кристоф въпреки цялото си желание и с глупостта си увеличава още повече мъката на любимия.

Тя се измъчи още повече, когато Кристоф престана да идва у Стивънс. Готова беше да се върне в родината си. Това дете, толкова здраво дотогава в мечтите си, запазило дълбоко в себе си нещо от селската безметежност, се чувствуваше зле в този град, сред нервните, вечно забързани парижани. Без да посмее да каже, накрая преценяваше съвсем точно хората около себе си. Но беше стеснителна, слаба като баща си от добродушие, скромност и липса на увереност в себе си. Тя се поддаваше на командуването на властната си леля и на братовчедка си, свикнала да тиранизира околните. Не смееше да пише на стария си баща, комуто редовно изпращаше дълги топли писма: „Моля ти се, вземи ме обратно!“ А и старият ѝ баща не смееше да я вземе обратно при себе си въпреки силното си желание, защото госпожа Стивънс беше отговорила на плахите му намеци, че Грация е добре у тях, много по-добре, отколкото би била при него, и че за възпитанието ѝ е по-хубаво да остане в Париж. Настъпи обаче момент, когато изгнанието стана премного мъчително за малката южна душа и се наложи да литне отново към светлината. Това стана след концерта на Кристоф. Беше отишла заедно със Стивънс, за нея беше страшно мъчение да присъствува на отвратителната гледка на тази тълпа, която се забавляваше, оскърбявайки един музикант... Музикант ли? Та в очите на Грация той беше самият образ на изкуството, възплъщение на всичко божествено в живота. Идеше ѝ да избухне в плач, да побегне. Трябваше да изслуша докрай шума, освиркванията, дюдюканията, а след като се върнаха у леля ѝ, обидните разсъждения, звънкия смях на Колет, която разменяше с Люсиен Леви-Кьор състрадателни забележки. Усамотена в стаята си, сгушена в леглото си тя плака част от нощта. Разговаряше с Кристоф, утешаваше го, готова беше да даде живота си за него, отчайваше се, че не може да го направи щастлив.

Невъзможно ѝ беше занапред да остане в Париж. Горещо замоли баща си да я вземе при себе си. Писа му: „Не мога повече да живея тук, не мога! Ще умра, ако ме оставиш.“

Баща ѝ пристигна веднага; и колкото и да им беше трудно и на двамата да се преборят със страшната леля, те почерпиха необходимата енергия, като напрегнаха отчаяно волята си.

Грация се върна в големия задрямал парк. Тя с радост намери отново скъпата природа и съществата, за които милееше. Отнесе със себе си и запази известно време в скръбното си сърце, което с всеки ден се умиротворяваше, малко от меланхолията на Севера, като воал от мъгли, които слънцето постепенно разтопяваше. Мислеше си сегизтогиз за нещастния Кристоф. Легнала на моравата, заслушана в жабите и щурците, с които беше свикнала, или седнала пред пианото, тя бленуваше за приятеля, който си беше избрала; разговаряше с него нисичко, с часове. Не би ѝ се сторило невероятно, ако той отвореше вратата някой ден и влезеше. Писа му и след дълги колебания му изпрати едно неподписано писмо, което сама една сутрин, тайно, с разтуптяно сърце пусна в пощенската кутия на селото, на три километра от имението им, от другата страна на обширните разорани ниви; сърдечно, трогателно писмо, което му казваше, че не е сам, че не трябва да се отчайва, че мислят за него, че го обичат и молят бога за него — клето писмо, което се загуби глупаво по пътя и той никога не го получи.

После еднообразните и безбурни дни се заредиха в живота на далечната приятелка. И италианското спокойствие, духът на умиротворението, на тихото щастие, на безмълвното съзерцание изпълниха девственото мълчаливо сърце, в което продължаваше да гори като малко неподвижно пламъче споменът за Кристоф.

* * *

Кристоф обаче не знаеше нищо за простодушната обич, която бдеше отдалеч над него и по-късно щеше да заеме такова място в живота му. Той не знаеше също, че на концерта, на който бе оскърбен, присъствуваше човекът, който щеше да стане негов приятел и скъп

спътник, който дълго щеше да крачи до него, рамо до рамо и ръка за ръка.

Засега беше сам. Въобразяваше си, че е сам. Впрочем съвсем не се чувствуваше потиснат. Не изпитваше вече горчивата печал, която неотдавна го измъчваше в Германия. Беше станал по-спокоен, по-зрял: знаеше, че така трябва да бъде. Илюзиите му за Париж бяха рухнали: хората навсякъде бяха едни и същи; трябваше да се примири с това и да не упорствува в детската си борба срещу света; трябваше да бъде верен на себе си, мъдър. Както казваше Бетховен: „Ако предадем на живота жизнените си сили, какво ще ни остане за по-благородното, за по-доброто?“ Той беше осъзнал твърдо природата и националността си. Колкото повече го потискаше парижката атмосфера, толкова по-силна потребност изпитваше да се приюти в отечеството, в обятията на поетите и композиторите, в които е събрано най-доброто от него. Щом отвореше книгите им, стаята му се изпълваше с клокоченето на слънчевия Рейн и с топлата усмивка на старите изоставени приятели.

Колко неблагоприятно се бе държал към тях! Как не беше почувствувал по-рано съкровището на тяхната чистосърдечна доброта? Спомняше си със срам всичките си несправедливи и обидни изказвания за тях, докато беше в Германия. Тогава виждаше само недостатъците им, неловките им церемониални маниери, съзливия им идеализъм, дребните лъжи на мисълта им, дребните им подлости. Ах, всичко това беше толкова незначително в сравнение с големите им качества! Как бе могъл да бъде така жесток към слабости, които в този миг ги правеха едва ли не по-затрогващи в очите му: защото ставаха по-човечни благодарение на тях! По силата на реакцията беше привлечен именно от тези измежду тях, към които се беше показвал най-несправедлив. Какво ли не беше приказвал против Шуберт и Бах! А ето че сега се чувствуваше съвсем близък до тях. Ето че тези велики души, чиито смешни страни така припряно бе разкривал, че го изоставяха сега, когато беше заточен далеч от близките си, и му казваха с добродушна усмивка: „Брате, ние сме тук. Смелост! И ние също изживяхме своя дял в страдания... Нищо! Човек се справя!...“

Чуваше бученето на океана от душата на Йохан Себастиан Бах: ураганите, духащите ветрове, бягащите облаци на живота — народите, пияни от радост, болка, ярост, и Христос, преизпълнен с благост, принцът на мира, който витае над тях; градовете, пробудени от

викове на бдящите, които се втурват да посрещнат божествения годеник, чиито стъпки разтърсват света, дивното хранилище на мисли, страсти, музикални форми, героичен живот. Шекспирови видения, пророчества в духа на Саванарола, пасторални, епични или апокалиптични картини, затворени в смаленото тяло на тюрингския cantor с двойна брадичка, с малки очи под надиплените клепачи и повдигнатите вежди... Виждаше толкова ясно това! Тъмен, жизнерадостен, малко смешен, с претъпкан от алегии и символи мозък, полуготически и полурококо, гневен, упорит, спокоен, обичащ страстно живота и копнеещ за смъртта... виждаше го в школата му, педантичен, гениален сред учениците си, мръсни, груби, просяци, крастави, е пресипнали гласове, мошеници, с които той се е карал и се е бил понякога като хамалин и един от които го бе пребил от бой... Виждаше го в семейството му, сред неговите двадесет и едно деца, тринадесет от които бяха умрели преди него, а едно бе идиот; другите, добри музиканти, му устройваха семейни концерти... Болести, погребения, остри спорове, оскъдица, непризнаване на гения му; и над всичко това музиката му, вярата му, освобождението и светлината, прозряната радост, предчувствувана, желана, уловена, бог, божия дъх, изгарящ костите му, каращ да настръхне косата му, сипещ мълнии чрез устата му... О, сила! Сила! Блажена гръмотевица на силата!...

Кристоф пиеше на големи глътки тази сила. Той чувствуваше благотворността на музикалната мощ, която струи от немските души, често посредствена, дори просташка, но има ли значение? Важното е, че съществува, че тече, изпълнила бреговете. Във Франция музиката е събрана капка по капка през филтри „Пастъор“ в грижливо затворени кани. И хората, които пият тази блудкава вода, се преструват, че се гнусят от реките на немската музика! Те търсят щателно грешките на немските гении!

„Жалки дребосъчета! — мислеше си Кристоф, без да си спомня, че самият той до неотдавна беше смешен като тях. Намират недостатъци у Вагнер и Бетховен! Трябват им гении без недостатъци!... Като че ли, когато бушува буря, тя внимава да не би да наруши добрия ред на нещата!...“

Вървеше из Париж възрадан от силата си. Толкова по-добре, че е неразбран! Така ще бъде по-свободен. За да сътвориш — а нали това е ролята на гения — изцяло една вселена, органически свързана

съгласно вътрешните си закони, трябва цял да живееш в нея. Човекът на изкуството никога не е съвсем сам. Страшното е, когато мисълта ти се отразява в някое огледало, което я деформира и смалвява. Не бива да казваш на другите нищо за това, което правиш, преди да си го направил, иначе не би имал смелостта да отидеш докрай; защото ще виждаш в себе си вече не своята идея, а жалката идея на другите.

Сега, когато вече нищо не го разсейваше в бленуванията му, те бликаха като водоскоци от всички кътчета на душата му и от всички камъни по пътя му. Живееше в състояние на ясновидство. Всичко, което виждаше и чуваше, извикваше у него представа за същества и предмети, различни от това, което виждаше или чуваше. Достатъчно беше да се остави на течението на живота, за да се озове сред живота на своите герои. Техните усещания идваха сами при него. Очите на минувачите, звукът на нечий глас, донесен от вятъра, светлината върху моравата, пеещите в дърветата на Люксембургската градина птици, манастирската камбана, биеща в далечината, бледият свод, малкото късче небе, което се виждаше от неговата стая, шумовете и отсенките на различните часове на деня, всички тези възприятия не стигаха пряко до него, а чрез съществата, за които мечтаеше. Кристоф беше щастлив.

А материалното му положение беше станало по-затруднено от когато и да било. Загубил беше няколкото уроци по пиано, единствения източник на доходи. Беше септември, светското общество не се беше още върнало в Париж; мъчно се намираха ученици. Единственият му ученик беше някакъв инженер, умен, но налудничав, който на четиридесет години бе решил да стане голям цигулар. Кристоф не свиреше много добре на цигулка, но все пак знаеше повече от ученика си и известно време му даваше уроци три пъти седмично, по два франка на час. Но след месец и половина инженерът се умори, пък и внезапно откри, че главното му призвание било живописиста. В деня, когато сподели това свое откритие с Кристоф, учителят му много се смя, само че след като се посмя хубавичко, направи сметка на наличните си средства и установи, че имаше в джоба си само дванадесетте франка, които ученикът му беше платил малко преди това за последните уроци. Това не го трогна особено. Каза си само, че решително трябва да потърси други средства за препитание: да поднови тичането по издателства. Не беше весело... Уф!... Излишно

беше да се тормози предварително. Този ден времето беше хубаво. Той замина за Мьодои.

Страшно обичаше да ходи пеш. Ходенето разлюляваше в него избуялите жита на музиката: тя бръмчеше в него като пчелен кошер. И Кристоф се смееше на жужащите златисти пчели. Обикновено това беше мелодия, богата на модуляции. И скокливи, непостоянни, налудничави ритми... Опитайте се да създадете ритми, затворени в стаята си!

Ще можете само да съчетавате бледи съзвучия, лишени от живот като парижаните!

Когато се умори да върви, Кристоф се излегна в горичката. Дърветата бяха загубили част от листата си, небето беше синьозелено. Младият мъж се унесе в мечти, които скоро приеха нежните багри на светлината, която струи от октомврийското небе. Кръвта му биеше във вените. Вслушваше се в клокоченето на бързите вълни на мислите си. Те прииждаха от всички краища на хоризонта: нови и древни светове, водещи сражение, души на отдавна измрели хора, стари гости, паразити, които живееха в него подобно на жителите на някой град. Думите на Готфрид пред гроба на Мелхиор изплуваха в съзнанието му: беше гроб, пътен с възкръснали мъртъвци — всичките му непознати прадеди. Вслушваше се в множеството съществувания, с удоволствие изтръгваше звуци от вековната гора-орган, пълна с чудовища като гората на Данте. Кристоф вече не се плашеше от тях както през юношеството си. Защото господарят беше в него: волята му. Испитваше, бурна радост, когато размахваше и плющеше с камшика си, за да накара зверовете да вият и за да почувствува по-осезателно богатата менажерия в себе си. Не беше сам. Нямахше опасност някога да остане сам. Той едничък беше цяла армия — поколения здрави и жизнерадостни Крафт. Срещу враждебния Париж; срещу цял един народ — друг народ: борбата беше равна.

* * *

Беше напуснал скромната стая, която заемаше — много скъпа за него, — и нае мансарда в квартал Монруж, която, по липса на други предимства, беше много приветлива. Постоянно течение. Но той

чувствуваше необходимост да диша. От прозореца му се разкриваше просторна гледка над покривите на Париж с Монмартр в дъното. Преместването не продължи дълго: една ръчна количка беше достатъчна; Кристоф я тикаше сам. От цялата му мебелировка най-ценният предмет за него заедно със стария му куфар беше една отливка на смъртната маска на Бетховен, каквито бяха много разпространени напоследък. Той я беше опаковал така грижливо, сякаш е най-скъпа художествена творба. Не се делеше от нея. Тя беше неговият остров сред Париж. Беше и негов морален барометър. Тази маска му показваше по-ясно от собственото му съзнание температурата на душата му, най-съкровените й_ _мисли: ту натежало от облаците небе, ту вихър на страстите, ту могъщ покой.

Трябваше много да пести от храната си. Ядеше веднъж на ден в един часа на обед. Купил си беше голям салам и го беше закачил на прозореца си; с дебел резен салам, огромен комат хляб и чаша кафе, което си приготвяше сам, се нахранваше като бог. Само че с удоволствие би се хранил два пъти. Ядосваше се, че има толкова добър апетит. Строго се упрекуваше; наричаше се чревоугодник, който мисли само за търбуха си. Макар че изобщо нямаше корем. Беше по-слаб от мършаво куче. Но иначе беше здрав, с желязно телосложение и винаги бодра глава.

Не се тревожеше много за утрешния ден, макар и да имаше сериозни основания за това. Докато имаше пред себе си парите за днешния ден, никак не се измъчваше. В деня, когато остана без нищо, най-сетне реши да поднови обиколките си по издателствата. Никъде не намери работа. Връщаше се в къщи с празни ръце и мина покрай музикалния магазин, в който някога Силвен Кон го беше представил на Даниел Хехт. Влезе, без да си спомни, че е идвал вече тук при не особено приятни обстоятелства. Първият човек, когото видя, беше Хехт. Беше готов да се върне обратно, но много късно: Хехт го беше забелязал. Кристоф не пожела да покаже, че бяга и тръгна към Хехт, без сам да знае какво ще му каже, но готов да се държи със същото безочие, ако се наложи: беше убеден, че Хехт няма да му спести наглите си забележки. Нищо такова не се случи. Хехт му подаде хладно ръка; осведоми се с банална, учтива фраза как е и без да изчака Кристоф да му изложи искането си, му посочи вратата на кабинета си и се отдръпна, за да му направи път. Беше щастлив дълбоко в себе си

от посещението му, което беше предвидил в гордостта си, но беше престанал да го очаква. Без да дава вид, той твърде внимателно беше следил Кристоф; не беше пропуснал нито един случай, за да се запознае с музиката му; присъствува и на прословутия концерт на „Давид“ и враждебният прием на публиката никак не го изненада — той я презираше, защото отлично почувствува цялата красота на творбата. Едва ли в Париж имаше двама души, които бяха по-способни от Хехт да оценят художествената самобитност на Кристоф. Само че той съвсем не възнамеряваше да му го каже не само защото беше засегнат от държането на Кристоф, но и защото не можеше да бъде мил: това беше основният му недостатък. Беше искрено разположен да подпомогне Кристоф, но не би направил първата крачка: чакаше Кристоф да го помоли. И сега Кристоф беше дошъл; вместо да използва великодушно случая и да заличи спомена за недоразумението помежду им, като спести на посетителя всяка унизителна молба, той си достави удоволствието да го остави да му изложи надълго иiskanето си. Държеше да му наложи, поне веднъж, работата, която Кристоф беше отказал неотдавна. Даде му да аранжира за другия ден петдесет страници за мандолина и китара. След това, доволен, че го е накарал да се огъне, му намери не толкова противни занимания, но всеки път с такава липса на хубаво чувство, че беше невъзможно някой да му бъде признателен. Кристоф трябваше съвсем да е притиснат от оскъдицата, за да прибегне до него. Тъй или иначе, той предпочиташе да си изкарва хляба с такава работа, колкото и да му бе неприятна, отколкото да получава подаяния от Хехт — както Хехт му предложи веднъж, и то съвсем искрено. Кристоф обаче беше почувствувал първоначалното му намерение да го унижи; принуден да приема условията му, той поне отказа да приеме благодеянията му; нямаше нищо против да работи за него: давам-даваш, бяха квит; но не желаше да му бъде задължен за нищо. Той не беше като Вагнер, този безсрамен просяк в името на изкуството си, не поставяше изкуството над себе си; хлябът, който не би припечелил сам, би го задавил. Един ден, когато идваше да донесе работата, над която бе се трудил цялата нощ, завари Хехт на масата. Хехт забеляза бледото му лице и неволните му погледи към яденето; той се убеди, че Кристоф не е ял този ден и го покани да обядва с него. Намерението беше похвално, но Хехт така грозно даде да се разбере, че е забелязал окаяното

положение на Кристоф, че поканата му заприлича на милостиня; Кристоф би умрял по-скоро от глад, отколкото да приеме. Не можа да откаже да седне на масата — Хехт каза, че искал да говори с него, — но не се докосна до нищо. Заяви, че току-що бил обядвал. Стомахът му се свиваше от глад.

С удоволствие би се отказал от услугите на Хехт, но другите издатели бяха още по-лоши. Имаше и богати дилетанти, които успяваха да излюпят част от музикална фраза, без да бъдат годни дори да я напишат. Те викаха Кристоф, изпяваха му скалъпеното си произведение:

— Кажете, а? Не е ли хубаво?

Даваха му го да го доразвие — тоест да го напише изцяло, и творбата излизаше от тяхно име при някой голям издател. После бяха искрено убедени, че сами са я съчинили. Кристоф се запозна с подобен екземпляр, чистокръвен благородник, едър и подвижен, който тутакси го нарече „скъпи приятелю“, улови го под ръка и щедро изрази буйния си възторг, като се хилеше и шепнеше на ухото му всевъзможни остротии и цинизми, — примесени с възклицания: Бетховен, Верлен, Форе, Ивет Гилбер... Караше го да му работи и забравяше после да му плати. Разплащаше се с покани за обед и сърдечни ръкостискания. В края на краищата изпрати двадесет франка на Кристоф, който пък от своя страна прояви глупавия лукс да му ги върне. Същия ден нямаше и двадесет су в джоба си, а му трябваше марка от двадесет и пет су, за да прати писмо на майка си. Беше именният ден на старата Луиза и за нищо на света Кристоф не би желал да го пропусне: клетата жена толкова разчиташе на писмото на момчето си — не би могла да мине без него. Тя му пишеше малко по-често от няколко седмици, въпреки, че ѝ беше трудно да пише. Страдаше от самотата си. Не можеше обаче да се реши да дойде при Кристоф в Париж: беше много напласена, много свързана с малкия си град, с църквата, с дома, страхуваше се от пътуванията. Пък и дори да беше пожелала да дойде, Кристоф нямаше пари за нея; та той невинаги имаше и за самия себе си.

Един колет му достави веднъж голямо удоволствие: беше от Лорхен, младата селянка, заради която се беше сбил с пруските войници: тя му беше писала, че се омъжва, пращаше му вести от майка му и кошница ябълки заедно с част от сватбената пита, за да я изяде в нейна чест. Колетът се получи съвсем навреме. Тази вечер Кристоф

постеше, малки и велики пости: от закачения на пирона на прозореца салам беше останал само канапът. Кристоф се сравни със светите отшелници, хранени на скалата си от някой гарван. Само че гарванът, изглежда, имаше много работа, докато нахрани всички отшелници, защото вече не се мярна.

Въпреки всички неприятности Кристоф не загубваше веселото си настроение. Переше в легена бельото си, лъскаше си обувките и свиреше с уста като кос. Утешаваше се с думите на Берлиоз: „Нека се извисим над негодите на живота и да запеем с лек глас толкова известния весел припев: «Dies irae»^[9]“. Той си го пееше понякога за възмушение на съседите, смаяни, когато го чуеха да прекъсва песента и да избухва в смях.

Водеше строго целомъдрен живот. Както казва пак Берлиоз: „Кариерата на любовник е кариера за безделници и богаташи.“ Бедността на Кристоф, гонитбата на насъщния хляб, сдържаността му и творческата му треска не му оставяха нито време, нито вкус за наслаждения. Той не само беше безразличен към тях; отвратен от Париж, се беше отдал на един вид нравствен аскетизъм. Изпитваше страстна потребност от чистота, ужас от всяко замърсяване. Не че беше на завет от плътските желания. При други обстоятелства би им се поддал. Но неговите желания си оставаха чисти дори когато им се поддаваше, защото търсеше не насладата, а цялостното отдаване на себе си и допълване на съществуването си. А когато виждаше, че се е излъгал, той отхвърляше тези желания с ожесточение. Развратът не беше за него обикновен грях като всички други. Беше наистина големият грях, който замърсява източниците на живота. Всички, у които старото християнско начало не е било напълно погребано под чуждите наноси, всички, които и днес още се чувствуват синове на силни народи, които с цената на героични усилия са изградили западната цивилизация, лесно ще го разберат. Кристоф презираше космополитното общество, за което наслаждението е единствена цел, негово верую. Естествено, не е зле да се търси щастието, да го желаеш за хората, да се бориш срещу потискащите песимистични вярвания, струпани над човечеството от двадесет века тесногръдо християнство. Но само при условие, че става дума за великодушна вяра, бдяща над благото на другите. А вместо това какво се наблюдава? Най-жалък егоизъм. Шепя хора на удоволствието, които се стремят да доставят на

плътта си максимум наслаждение с минимум рискове, примирявайки се отлично със страданията на другите. Да, естествено, известен е салонният им социализъм!... Но дали самите те не знаят, че сладострастните им доктрини важат само за „ситите“, за угоения „елит“, подобен на техния, а са отрова за бедните?...

„Наслаждението е кариера за богаташи.“

* * *

Кристоф не само че не беше богат, но и не беше създаден да бъде богат. Спечелеше ли малко пари, тутакси бързаше да ги похарчи за музика; лишаваше се от храна, за да отиде на концерт. Купуваше последните места най-горе в театър „Шатле“ и се потапяше в музиката: тя му заместваше и вечеря, и приятелка. Отиваше там с такава жажда за щастие и такава готовност да се наслаждава, че несъвършеното изпълнение на оркестъра не успяваше да го смути. Стоеше два-три часа унесен блажено и липсата на вкус или фалшивите ноти извикваха у него само снизходителна усмивка: оставяше критиката зад вратата. Идваше да се любува, а не да съди. Публиката около него, застинала неподвижно, с полузатворени очи, се оставяше също да я носи бурният поток на мечтите. Кристоф виждаше народ, сгушен в сянката, свит на кълбо като огромна котка, лелееца видения на сладост и кръвопийство. В плътния златист полумрак тайнствено се извайваха някои лица, чието непознато очарование и безмълвен екстаз привличаха погледите и сърцето на Кристоф; той ги обикваше; слушаше чрез тях. Накрая едва ли не се сливаше духом и тялом с тях. Случваше се някое от тях да забележи това и между него и Кристоф се изтъкаваше, докато траеше концертът, една от онези неясни симпатии, които стигат чак до най-съкровени дълбини на съществуването, без нито една дума да е предала каквото и да било на съзнанието ни и от които не остава нищо, щом концертът свърши и се прекъсне токът, свързващ душите. Това състояние е добре познато на хората, които обичат музиката, особено когато са млади и най-много се вживяват в нея: музиката е така пропита от любов, че човек я вкусува напълно, когато я вкусува чрез някой друг и по време на концерт неволно търси нечий очи сред тълпата, приятел, с когото да сподели преголямата си радост.

Между тези приятели за един час, които си избираше понякога Кристоф, за да вкуси по-добре сладостта на музиката, почти на всеки концерт го привличаше едно лице. Млада шивачка, която навярно обожаваше музиката, без нищо да разбира. Тя имаше профил на зверче: малък прав нос, издаден леко над линията на устата, леко вирната брадичка, тънки, повдигнати вежди, светли очи, безгрижно личице, под чийто воал се чувствува радост и смях, прибулени от безстрастен покой. Тези покварени девойки, млади парижки работнички отразяват може би най-много изчезналото спокойствие, спокойствието на античните статуи и на лицата на Рафаело. Това е само миг в живота им, първото събуждане на наслаждението; повяхването не е далеч. Но те са изживели поне един хубав час.

Кристоф ѝ се любуваше, като я гледаше: всяко приветливо лице действуваше благотворно на сърцето му: умееше да му се радва, без да го желае; черпеше от него радост, сила, умиротворение — едва ли не добродетел. Тя, разбира се от само себе си, веднага бе забелязала, че той я гледа и между тях се бе установил, без сами да съзнават, някакъв магнетичен ток. И тъй като седяха почти все на едни и същи места на всички концерти, скоро разбраха взаимните си вкусове. При някои пасажии разменяха съучастнически погледи; когато някоя фраза ѝ харесваше особено, тя изплезваше леко език, сякаш се облизваше от удоволствие; или пък за да покаже, че нещо не ѝ харесва, издаваше презрително напред хубавата си муцунка. В тези гримаси имаше малко наивна игра, на която почти всеки се поддава, когато го наблюдават. Понякога тя искаше да си придаде по време на изпълнението на някое сериозно произведение съсредоточено изражение; извърната в профил, замислена, но с усмивка на уста, тя поглеждаше с крайчеца на окоото си дали Кристоф я гледа. Бяха станали много добри приятели, без да са си казали още нито дума и без даже да се бяха опитали — поне Кристоф — да се срещнат на изхода.

Случайността най-сетне пожела на един вечерен концерта да се озоват един до друг. След като се поколебаха за миг усмихнати, те си заговориха приятелски. Гласът ѝ беше очарователен и тя издрънка много глупости за музиката, защото не разбираше нищо, а искаше да си даде вид, че разбира; затова пък я обичаше страстно. Обичаше и най-лошата, и най-добрата, Масне и Вагнер; само посредствената я отегчаваше. Музиката беше един вид сладострастие за нея; тя я

попиваше с всички пори на тялото си, както Даная — златния дъжд. Примираше, когато слушаше прелюдията на „Тристан“; и с наслада се чувствуваше отвлечена като плячка в боя от „Ероика“. Каза на Кристоф, че Бетховен бил глухоням, но въпреки това, ако го познавала, щяла да го обича, макар и да бил порядъчно грозен. Кристоф възрази, че Бетховен не е бил чак толкова грозен; тогава те заспориха за красотата и грозотата и тя се съгласи, че всичко зависи от вкуса; което е хубаво за едни, не е хубаво за други: „това не е златен луидор, че да се харесва на всички“. Кристоф предпочиташе тя да мълчи. Тогава я чуваше по-добре. Докато свиреха „Смъртта на Изолда“, тя му подаде ръката си. Беше влажна; той я задържа в своята докрая; усещаха през преплетените си пръсти туптенето на един и същ жизнен поток.

Излязоха заедно; беше почти полунощ. Тръгнаха към Латинския квартал. Тя го беше уловила под ръка и той я придружи почти до дома и; когато стигнаха обаче до вратата ѝ, тя понечи да му покаже пътя към стаята си, но той се раздели с нея, без да обърне внимание на усмивката и на канещите го очи. В първия миг тя се смая, после побесня; а след това избухна в смях, мислейки си колко е глупав. Когато се прибра в стаята си и се разсъблече, докато се приготвяше за спане, пак се ядоса и накрая се разплака безшумно. Когато го срещна повторно на концерта, се опита да се покаже засегната, безразлична, да се държи рязко. Но Кристоф беше толкова мил, че тя не удържа решението си. Пак заговориха, но този път тя беше по-сдържана. Той ѝ говореше сърдечно и много учтиво за сериозни и красиви неща, за музикалните произведения, които слушаха, и за значението, което музиката имаше за него. Смисълът на думите му често ѝ убягваше, по все пак тя бе изпълнена с доверие. Изпитваше признателност и уважение към Кристоф, но малко му ги показваше. По мълчаливо съгласие те се виждаха само на концертите. Веднъж я срещна със студенти. Поздравиха се сдържано. Тя не сподели с никого, че го познава. Дълбоко в душата ѝ имаше сякаш неприкосновено кътче — нещо красиво, чисто, успокояващо.

И така Кристоф беше започнал вече да оказва само чрез присъствието си умиротворяващо и ободряващо въздействие. Където минеше, оставяше следа от вътрешната си светлина. Последен би осъзнал това. Около него, в дома му, имаше хора, които той никога не

беше виждал и които, без сами да подозират, малко по малко се поддаваха на благотворното му влияние.

От няколко седмици вече Кристоф нямаше пари за концерт, дори да постеше; а и с настъпването на зимата беше съвсем премръзнал в стаята си под покрива. Не можеше да стои неподвижно на масата си. Слизаше и се разхождаше из Париж, за да се стопли. Притежаваше способността да забравя понякога плъпналия около него град и да намира убежище в просторната необятна шир на времето. Достатъчно му беше да зърне над шумната улица мъртвата ледена луна, увиснала в небесната бездна, или слънчевия диск, движещ се в бялата мъгла, и врявата на улицата заглъхваше; Париж потъваше в някаква безпределна пустота и целият живот край него му се струваше само призрака на друг живот, съществувал много, много отдавна... преди векове... Най-малкият незначителен признак, неуловим за повечето хора, напомнящ величествения див живот на природата, скрит криволяво под ливреята на цивилизацията, беше достатъчен, за да го събуди в цялата му пълнота пред очите му. Тревичките, поникнали между паветата, прясно покаралите листа на някое дърво, задушено в чугунения си обръч, без въздух и без земя на сухия горещ булевард, минаващото случайно куче или птица, последни останки от фауната, изпълваща примитивната вселена, разрушена от човека; рояк мушици; невидимата епидемия, която опустошаваше някой квартал — всичко това беше достатъчно в тази задушаваша човешка оранжерия, за да го лъхне дъхът на земния дух и да събуди енергията му.

По време на тези продължителни разходки, често на гладен стомах, без да е разговарял с дни с когото и да било, мечтите му не секваха. Лишенията и мълчанието засилваха безмерно това болезнено предразположение. Нощем спеше тежко, с уморителни сънища: непрестанно виждаше все старата къща, стаята, в която беше живял като дете; преследваха го натрапчиви музикални идеи. Денем безспир разговаряше със съществата в душата си, които го обичаха и който той обичаше, далеч от него или мъртви.

През един влажен декемврийски следобед, когато вкочанелите морави бяха заскрежени, сивите покриви на къщите и куполите чезнеха в мъглата, а дърветата с оголените крехки и люшкащи се клони приличаха на удавени морски растения на дъното на океана,

Кристоф, който от предишния ден възнесе и не успяваше да се стопли, влезе в Лувъра: почти не го познаваше.

Дотогава живописиста не го вълнуваше особено. Премного беше погълнат от света на звуците вътре в себе си, за да схване добре мира на багрите и формите. Те му въздействуваха само с музикалните отзвуци, които будеха в него, но тези отзвуци му донасяха съвсем преиначена представа за самите тях. Несъмнено той предусещаше неясно, но по вътрешно чувство, еднаквите закони, на които е подчинена хармонията на зрителните и звуковите форми, дълбоките водоносни пластове на душата, от които извираат двете реки — на багрите и на звуците, заливащи двата противоположни склона на живота. Но познаваше само единия склон и се чувствуваше загубен в царството на зрението, защото му беше чуждо. Ето защо му се изплъзваше най-тънското очарование, а може би и най-спонтанното очарование на светлооката Франция, кралица в света на светлината.

А и дори да се интересуваше повече от живопис, Кристоф беше премного немец, за да се нагоди лесно към едно толкова различно виждане на нещата. Той не спадаше към ултрамодерните немци, които отричат немския начин на чувствуване и си внушават, че са луди по импресионизма или по френския осемнадесети век, ако случайно не са твърдо убедени, че ги разбират по-добре от французите. Кристоф беше може би варварин; но поне не се преструваше, че не е. Розовите задничета на Буше, тлъстите брадички на Вато, скучаещите пастири и закръглените пастирки, пристегнати в корсетите си, душите от каймак, добродетелните намигвания на Грьо, повдигнатите ризи на Фрагонар, цялото това поетично разголване не будеше в него повече интерес, от който и да било светски нецензурен вестник. Не разбираше богатата им и блестяща хармония; сладострастните, понякога тъжни бленувания на тази стара цивилизация, най-изтънчената в Европа, му бяха чужди. Колкото до френската живопис от XVII век, той не ценеше и нейната церемониална набожност и портрети на видни личности в парадна униформа. Малко студената въздържаност на най-сериозните измежду тях, известната душевна сивота в надменното творчество на Пусен и бледите лица на Филип дьо Шампан отдалечаваха Кристоф от по-старите френски художници. А не познаваше никой от съвременните. Дори и да ги познаваше, нямаше да може да ги оцени. Единственият живописец, под чието обаяние беше изпаднал в

Германия, Бьоклин, съвсем не го беше подготвил да се прехласва пред латинското изкуство. Кристоф помнеше силното впечатление, което му беше направил този груб гений, от който се излъчваше мирисът на земята и на героичните зверове, които бе открил в горите ѝ. Очите на Кристоф, ослепени от ярката светлина, от буйната пъстрота на платната на този пиян дивак, с мъка се приспособяваха към полусенките и накъсаните им меки съчетания от багри във френската живопис.

Но човек не живее безнаказано в една нова действителност. Неволно приема отпечатъка ѝ. Колкото и да се затваря в себе си, един ден забелязва, че нещо в него се е променило.

И в Кристоф нещо се беше променило в онази вечер, когато бродеше из залите на Лувъра. Беше уморен, премръзнал, беше гладен и самотен. В пустите зали наоколо се спускаше мрак, формите оживяваха. Кристоф се движеше безмълвен и вледенен край египетски сфинкове, асирийски чудовища, бикове от Персеполис, лепкавите змии на Палиси. Чувствуваше се като в приказките за добрите вълшебници. Обзет беше от тайнствено вълнение. Мечтата на човечеството го обгръщаше — странни цветя на душата.

Сред златистия прах на картинните галерии — градини с ярки и сочни багри, ливади без въздух, Кристоф, трескав, на прага на болестта, бе сякаш поразен от гръм. Крачеше, почти без да вижда, зашеметен от топлината и безбройните зали, както и от оргията от образи — виеше му се свят. Когато стигна в края на залата откъм Сена, до „Милосърдният самарянин“ на Рембранд, той се опря с две ръце на железното перило пред картината, за да не падне. Затвори за миг очи. Когато ги отвори и видя платното, до което беше почти долепен, остана възхитен.

Денят гаснеше. Денят беше вече далеч, беше отминал. Невидимото слънце изчезваше в нощта. Вълшебен час, когато виденията могат да изплуват от душата, изнурена от дневния труд, застинала. Всичко мълчи, чува се само туптенето на артериите. Нямаш сили да помръднеш, едва дишаш, чувствуваш се печален и свободен, копнееш за прегръдката на приятел, молиш се горещо за чудо, надяваш се, че то ще настъпи... Ето го! Златна вълна трепти в здрача, блика от грозната сграда, осветява рамото на мъжа, който носи умирация, залива скромните предмети и обикновените човешки същества и

всичко придобива някаква сладост, някакво неземно сияние. Само бог притиска в страшните си и нежни ръце жалките същества, слаби, грозни, бедни и мръсни, възливиия слуга със смъкнати чорапи, разкривените изплашени лица на прозореца, апатичните създания, които мълчат, сковани от ужас — цялото окаяно човечество на Рамбранд, тъмни и объркани души, които не знаят нищо, не могат да направят нищо, освен да чакат, да се страхуват, да плачат, да се молят! Но Повелителят е тук. Ще дойде, сигурно ще дойде. Не се вижда, но ореолът му е очертан и светлината, която носи на хората...

Кристоф излезе от Лувъра с неуверена крачка. Главата го болеше. Не виждаше нищо. На улицата, под дъжда, едва забелязваше локвите между паветата и водата, която шуртеше от обувките му. В края на деня жълтеникавото небе над Сена се осветяваше от някакъв вътрешен пламък, сякаш там гореше лампа. Кристоф отнасяше в очите си очарованието на нечий поглед. Всичко му се струваше нереално: не, колите не разтърсваха паважа с безмилостен трясък, минувачите не го блъскаха с мокрите си чадъри; той не вървеше по улицата: може би седеше в къщи и мечтаеше? Може би вече не съществуваше?... Внезапно — толкова беше слаб — му се зави свят, политна напред... Само за миг: стисна юмруци, стъпи здраво и възвърна равновесието си.

Точно тогава, в секундата когато съзнанието му изплува от бездната, погледът му срещна друг поглед от отсрещната страна на улицата, добре познат поглед, който като че ли го зовеше. Спря се озадачен, като се мъчеше да си спомни къде го беше виждал. Едва покъсно позна тъжните кротки очи на младата френска учителка, която той, без да иска, беше прогонил от Германия и толкова дълго бе търсил после, за да ѝ иска прошка. Тя също се беше спряла и го гледаше сред навалищата. Внезапно Кристоф видя, че тя се опитва да се провре през тълпата и да дойде при него. Спусна се към нея: наредените една след друга коли ги разделиха. Пак я зърна, тя се блъскаше от другата страна на стената от хора. Кристоф се опита да пресече улицата, но един кои го бутна, той се подхлъзна, падна на хлъзгавия асфалт и едва не го прегазиха. Когато се изправи цял в кал и мина на отсрещния тротоар, девойката беше изчезнала.

Искаше да я потърси, но му се зави още по-силно свят. Трябваше да се откаже от намерението си. Болестта го дебнеше. Той го чувствуваше, но не искаше да признае. От упорство реши да не се

прибира веднага, а да мине по най-дългия път. Излишно мъчение. Трябваше да се признае за победен. Краката му бяха подкосени, той се влачеше, едва се върна у дома си. По стълбището се задуши, трябваше да седне на стъпалата. Когато се прибра в ледената си стая, от упорство не си легна; остана седнал на стола, мокър, с натежала глава, задъхан, унесен в мелодии, трескави като него. В главата му прелитаха фрази от „Недовършената симфония“ на Шуберт. Горкият Шуберт! Когато е писал тази симфония и той е бил сам трескав и сънен, в състояние на унес, което предшествува вечния сън. Мечтаел е, седнал край огъня; тежки мелодии витаели над него подобни на застояли води; той се бавел като полузаспало дете, което се наслаждава на приказката, която само си разказва и преповтаря двадесет пъти един и същ пасаж; сънят го оборва: оборва го смъртта... Кристоф чуваше как над него се носи и друга песен с пламтящи ръце и затворени очи, с уморена усмивка и набъбнало от въздишка сърце, бленуваща смъртта, която освобождава: първият хор от кантата на Й. С. Бах „Мили боже, кога ще умра?...“ Приятно беше да потъва в пухкавите фрази, които се диплят на леки вълни. А в прибуления звън на далечните камбани... Да умре, да се слее с покоя на земята!... „Und dannselber Erde werden...“ („И да станеш самият ти земя...“)

Кристоф се отърси от нездравите мисли, от убийствената усмивка на сирената, която дебне отслабналите души. Стана и се опита да походи из стаята, но не можеше да се държи на краката си. Тресеше го. Трябваше да си легне. Чувствуваше, че този път е сериозно, но не сваляше оръжие; не беше от хората, които се изоставят на болестта, когато се разболеят; бореше се, не искаше да боледува и главно беше твърдо решил да не умира. Клетата му майка го чакаше там. Пък и трябваше да твори: нямаше да се даде да го сломят. Стискаше тракащите си зъби, напрягаше изплъзващата му се воля: така добрият плувец продължава да се бори с вълните, които го поглъщат. Час по час потъваше: бълнуваше, несвързани образи се мяркаха пред очите му, спомени от родния край или от парижките салони; тормозеха го също натрапчиви ритми и музикални фрази, които се въртяха, въртяха безкрай като циркаджийски коне; внезапно го ослепяваше златната светлина на „Милосърдният самарянин“; ужасените лица в мрака, а след това — бездна, нощ. Или пак изплуваше, разкъсваше разкривените облаци, стискаше юмруци и челюсти. Вкопчваше се във

всички, обичани в настоящето и в миналото, в приятелското лице, зърнато преди малко, в скъпата си майка, в собственото си нерушимо същество, което усещаше твърдо като скала: „Смъртта не може да се вкопчи в него...“ Но морето отново заливаше скалата, ударът на вълните омаломощаваше душата и тя биваше отнесена, цялата в пяна. Кристоф се бяхташе в блънуването, произнасяше безсмислени думи, дирижираше и изпълняваше въображаем оркестър: тромбони, тромпети, цимбали, бас и контрабас... Стържеше, духаше, удряше френетично. Нещастникът кипеше от насъбралата се в него музика. От седмици не можеше нито да чуе, нито да свири, приличаше на парен котел под налягане, който всеки миг ще се пръсне. Някои упорити фрази се забиваха като свредели в мозъка му, пронизваха тъпанчетата му, причиняваха му такава болка, че му идеше да вие. След пристъпите той се отпускате на възглавницата си, смазан от умора, плувнал в пот, изнемощял, задъхан, задушен. Сложил беше до леглото си стомна с вода, от която пиеше големи глътки. Шумовете от съседните стаи, рязко затворените врати го стряскаха. Изпитваше безумно отвращение към тези струпани около него същества. Но волята му все още се бореше, надуваше войнствени фанфари, сражаваше се срещу дяволите... „Und wenn die Welt voll Teufel wär, und wollten uns verschlingen, so fürchten wir uns nicht so sehr...“ („И дори светът да е пълен с дяволи и те да искат да ни погълнат, няма да ни уплашат...“)

Над океана пламтяща тъма, който премяташе тялото му, внезапно настъпи затишие, пробляснаха светлинни, умиротворено шепнеха цигулки и виоли, спокойно тръбяха победа тромпети и рокове, докато от болната му душа се надигаше несъкрусима мелодия, непоклатима, подобна на канара, на хорал от Бах.

* * *

Докато се бореше срещу призраците на треската и задуха, притиснал гърдите му, Кристоф смътно осъзна, че вратата на стаята му се отвори и някаква жена влезе със свещ в ръка. Сметна, че и това е халюцинация. Опита се да проговори, но не можа и пак потъна. Когато сегиз-тогиз някоя вълна на съзнание го извеждаше на повърхността, той усещаше, че са повдигнали възглавницата му, че са метнали одеяло

на краката му, че нещо пари на гърба му; или пък виждаше седнала до леглото си тази жена, чието лице не му беше напълно непознато. После дойде друг човек, като че ли лекар, който го прислуша. Кристоф не чуваше какво казва; отгатна, че спомена за болница. Опита се да протестира, да извика, че не иска, че предпочита да умре тук, съвсем сам; но от устата му излизаха само неразбираеми звуци. Жената обаче го разбра, застъпи се за него и го успокои. Той се изтощаваше в догадки коя ли е тя. Щом можа да изговори едно свързано изречение с цената на нечувани усилия, попита. Тя му отговори, че живее в съседната мансарда, че чула стоновете му през стената и си позволила да влезе, мислейки, че се нуждае от помощ. Помоли го почтително да не се уморява да говори. Той се покори. Впрочем беше смазан от направеното усилие. Лежеше неподвижно и мълчеше; мозъкът му обаче продължаваше да работи, събирайки с мъка пръснатите спомени. Къде я беше виждал?... Най-сетне си спомни: да, срещнал я беше по коридора на тавана; беше слугиня и се казваше Сидони.

С полузатворени очи той я гледаше, без тя да го забележи. Беше дребна, със сериозно лице, изпъкнало чело, вдигнати коси, с открити бледи скули и доста кокалести слепоочия; къс нос, светлосини очи и кротък и упорит поглед, дебели стиснати устни, анемичен тен, смирено и съсредоточено изражение, малко вдървено държане. Тя се грижеше за Кристоф с безмълвна и сръчна преданост, без интимности, без нито за миг да напусне сдържаността си на прислужница, която не забравя разликата в класите.

Постепенно обаче когато състоянието му се подобри и той започна да разговаря с нея, топлата сърдечност на Кристоф предразположи Сидони да заговори по-свободно с него; но тя винаги се владееше; виждаше се, че премълчава някои неща. Представляваше странна смесица от смирение и гордост. Кристоф узна, че била бретонка. Оставила беше в родното село баща си, за когото говореше много сдържано; Кристоф обаче лесно отгатна, че той само пие, забавлява се и използва дъщеря си. Тя се оставяше да я граби, без да казва нищо от гордост. И никога не пропускаше да му изпрати част от месечната си заплата. Само че не се заблуждаваше. Имаше и по-малка сестра, която се готвеше за изпит за първоначална учителка. Сидони много се гордееше с нея. Плащаше почти всички разписки по образованието ѝ. Работеше настървено, упорито.

„Мястото хубаво ли е?“ — питаше Кристоф. Да, но смятала да го напусне. Защо? Можела ли да се оплаче от господарите си? О! Не, те били много добри с нея. Нима не изкарвала достатъчно? Да... Кристоф не проумяваше; опитваше се да разбере, подтикваше я да говори. Но тя му разказваше само еднообразния си живот, не подчертаваше колко мъчно се изкарва хлябът, работата не я плашеше, тя беше за нея необходимост, едва ли не удоволствие. Тя не говореше за това, което най-много ѝ тежеше: липсата на развлечения. Той отгатваше. Малко по малко почна да чете в нея с интуицията на отзивчивото си сърце, изострена от болестта и по-проницателна, защото бе обогатена от спомена за изпитанията, понесени при подобно съществуване от скъпата му майка. Той виждаше ясно нейното безрадостно, нездравословно, противоестествено съществуване — обикновеното съществуване, което буржоазията налага на слугите: общо взето, добри, но безразлични господари, които понякога по цели дни не ѝ проговаряли освен за пряката ѝ работа. Часове и часове в задушната кухня, чието прозорче, затулено от голям бюфет, гледа към мръсна варосана стена. Всичките ѝ радости — да ѝ кажат небрежно, че сосът е хубав или че печеното е крехко. Зазидан живот без въздух, без бъдеще, без проблясък на желание или надежда, без никакви интереси. Най-лошото за нея било, когато господарите ѝ отивали на село. Не я взимали с тях за икономия. Плащали ѝ месечната заплата, но не и пътя до родното село. Давали ѝ свобода да отиде там на свои разноски. Но тя не искала, не можела да го стори. И оставала в почти опустелия дом. Нямала желание да излиза, дори не разговаряла с другите слуги, които малко презирала заради грубостта и безнравствеността им. Не ходела да се забавлява: сериозна по природа, пестелива, тя се бояла от лоши срещи. Седяла в кухнята или в стаичката си, от която виждала над комините върха на едно дърво от двора на съседната болница. Не четяла, опитвала се да работи, дремела, скучаела, плачела от отегчение. Понякога изпитвала странно желание да плаче безкрай: единственото ѝ развлечение. Но когато ѝ било много скучно, не можела и да плаче, била като вкаменена с мъртво сърце. После се отърсвала от това състояние или просто животът се възвръщал. Мислела за сестра си, вслушвала се в някоя латерна в далечината, мечтаела, дълго пресмятала колко дни ѝ трябват, за да свърши

определена работа и да спечели известна сума. Бъркала в изчисленията, започвала отново, заспивала. Дните минавали...

Пристъпите на депресия при нея се редуваха с пориви на детинска веселост. Тя се надсмиваше над другите и над себе си. Правеше чудесни преценки и наблюдения на господарите си, на грижите, които си създаваха в безделието си, главоболието на госпожата и тъжното ѝ настроение, мнимите занимания на буржоазния лъжеелит: интереса към живописиста, музикалните пиеси, поетичните сборници. С малко простоватия си здрав смисъл, еднакво далечен от снобизма на парижките, както и от непроходимата тъпост на провинциалните слуги, които се възхищават само от неразбираеми за тях неща, Сидони хранеше почтително презрение към дрънкането на пиано, глупавите разговори, всички интелектуални занимания, излишни и отегчителни при това, които запълват тези лъжливи съществування. Не можеше да сравни действителността, с която се бореше, с въобразяемите удоволствия и тегоби на живота на богатите, в който всичко сякаш е измислено от скуката. Впрочем тя не се бунтуваше. Така е било. Така беше. Приемаше и злите хора, и глупците. Казваше:

— Нужно е от всичко по малко, за да се скалъпи тоя свят.

Кристоф си въобразяваше, че я крепи вярата ѝ, но веднъж, когато заговори за по-богатите и по-щастливите Сидони подхвърли:

— В крайна сметка всички ще бъдем равни по-късно.

— Кога? — попита той. — След социалната революция?

— Революцията ли? О! Много вода ще изтече дотогава. Не вярвам в такива глупости. Винаги ще си бъде все същото.

— Тогава кога ще бъдем равни?

— След смъртта си, разбира се! От никого нищо не остава.

Кристоф се изненада много от спокойния ѝ материализъм. Не се осмели да каже: „В такъв случай не е ли ужасно, ако човек има само един живот, той да бъде като вашия, докато други са щастливи?“

Сидони обаче отгатна мисълта му и продължи с примирен и леко ироничен тон:

— Човек трябва да бъде търпелив. Не всеки може да изтегли голяма печалба. Зле си случил, толкова по-зле!

Тя и не мислеше да дири в чужбина — бяха ѝ предложили да замине за Америка — по-доходна работа. Мисълта да напусне родната

си страна съвсем не я привличаше. Казваше:

— И там няма да е по-леко.

В душата ѝ се таеше подигравателен и скептичен фатализъм. Действително спадаше към тази порода хора, които малко или почти никак не вярват в бога, не притежават особени умствени възможности, но в замяна на това са изключително жизнеспособни — френските селяни, работливи и апатични, размирни и покорни, които не обичат много живота, но държат на него и не се нуждаят от измамни надежди, за да продължат да се борят.

Кристоф още не знаеше това и се учудваше, че неуката девойка е напълно равнодушна към религията. Възхищаваше се от жизнеността ѝ, макар и обречена на живот без удоволствия и без цел, а най-вече от здравия ѝ нравствен усет, който не се опираше на нищо. Дотогава беше срещал френските трудещите се само в натуралистичните романи и в теоретичните студии на второстепенните съвременни писатели, които за разлика от писателите от века на пасторалните романи и революцията, представяха като порочно животно човека от народа, за да оправдаят собствените си недъзи... Кристоф откриваше с изненада безкомпромисната почтеност на Сидони. Не ставаше въпрос за морал, а за вътрешно чувство и гордост. Тя беше по своему аристократично горда, защото е глупаво да се смята, че народ и простолудие са синоними. Народът си има аристократи, също както буржоазията си има своите плебейски души. Благородни същества, които имат инстинкти, кръв, може би по-чисти от другите, и които го съзнават и гордо се стремят да запазят истинската си същност. Малцинство са, но дори и държани настрана, безсъмнено имат приоритет; и самото им присъствие е спирачка за другите, които са принудени да им подражават или да се преструват, че им подражават. Всяка провинция, село, групировка са в известна степен това, което са техните аристократи; и според това какви са аристократите, общественото мнение на дадено място е извънредно строго, а другаде — снизходително. Анархистичната разюзданост на мнозинствата понастоящем с нищо не променя съществуващия сам по себе си авторитет на безмълвните малцинства. По-опасно за тях е изкореняването им от родната почва и пръсването им из големите градове. Но даже и така, загубени в чуждите среди, изолирани едни от други, индивидуалностите с чиста кръв устояват, без да се смесят с

обкръжението си. От това, което Кристоф беше видял в Париж, Сидони не познаваше почти нищо, а и не се домогваше да го узнае. Сантименталната долнопробна литература във вестниците стигаше до нея точно толкова, колкото и политическите новини. Тя дори не знаеше за съществуването на Народните университети. А и да знаеше, навярно също толкова щеше да се заинтересува, колкото да отиде на проповед. Тя вършеше работата си и мислеше със собствената си глава. Никак не я беше грижа да мисли с хорските глави. Кристоф я поздрави за това.

— Че какво чудно има? — попита го тя. — Аз съм като всички други. Нима не сте виждали французи?

— Цяла година вече живея сред тях — отвърна Кристоф, — но не съм срещал нито един, който да мисли за друго, освен да се забавлява или да подражава на тези, които се забавляват.

— Естествено — забеляза Сидони. — Вие сте видели само богатите. Богаташите са едни и същи навсякъде. Нищо още не сте видели.

— Вярно — съгласи се Кристоф. — Отсега нататък почвам.

За първи път той зърна бегло онзи френски народ, който оставя впечатление, че е неизменен, сраснал със земята си, видял като нея да отшумяват толкова завоевателски племена, толкова едnodневни господари, като самият той е оставал непоклатим.

* * *

Кристоф беше вече по-добре и започна да става.

Първата му грижа беше как да върне на Сидони изхарчените по боледуването му пари. Тъй като все още не можеше да обикаля Париж и да търси работа, наложи му се да пише на Хехт: молеше го да му отпусне аванс срещу бъдеща работа. С присъщата му удивителна смесица от безразличие и благотворителност Хехт го накара да чака повече от две седмици, две седмици, през които Кристоф се изтезаваше, отказвайки едва ли не да се докосне до храната, която му носеше Сидони, приемайки само малко мляко и хляб, защото тя го насилваше да ги вземе. После той горчиво се упрекуваше, защото не ги е припечелил сам. Едва тогава получи от Хехт, без нито една дума, исканата сума. И нито веднъж през месеците, когато Кристоф беше

болен, Хехт не пожела да се осведоми как е. Той притежаваше истинска дарба да отблъсква хората дори когато правеше добро. Защото всъщност и когато правеше добро, не влагаше обич.

Сидони се отбиваше при Кристоф всеки ден за малко, следобед и вечер. Приготвяше вечерята му. Не вдигаше никакъв шум. Скромно се занимаваше с домакинството му и като видя окъсаното му бельо, без да каже нито дума, го отнесе в стаята си, за да го закърпи. Неусетно в отношенията им се беше прокраднала по-голяма топлина. Кристоф надълго ѝ разправяше за старата си майка. Сидони беше трогната; тя се поставяше на мястото на Луиза, сама, там далече; и изпитваше към Кристоф майчинско чувство. Самият той, разговаряйки с нея, се мъчеше да залъже потребността си от семейна привързаност, която измъчва повече хората, когато са слаби и болни. Чувствуваше се по-близо до Луиза със Сидони, отколкото с всеки друг. Доверяваше ѝ понякога неприятности, свързани с професията си. Тя го жалеше нежно и с лека ирония за тези интелектуални огорчения. И това му напомняше майка му и му действуваше благотворно.

Опитваше се да я предразположи също да му се довери, но тя беше много по-малко излиятелна от него. Той я питаше шеговито дали няма да се омъжи. Тя отвръщаше с обичайния си примирително-подигравателен тон, че „това не е позволено, когато си слугиня; много усложнява положението. Пък и трябва добре да случиш в избора си, а това не е лесно. Мъжете са ужасни мръсници. Ухажват ви, когато имате пари, изяждат парите ви, а после ви зарязват. Беше виждала много примери около себе си: затова самата тя не била изкушена да го стори.“ Тя не казваше, че едва не се беше омъжила, „бъдещият“ съпруг я беше изоставил, когато беше видял, че раздава всичко припечелено на близките си. Кристоф я наблюдаваше, когато тя си играеше майчински в двора с децата на едно семейство, което живееше в същата къща. Когато срещнеше някое от тях само по стълбата, понякога буйно го прегръщаше. Кристоф си я представяше на мястото на някоя от познатите си дами: Сидони съвсем не беше глупава, не беше по-грозна от много други; той си казваше, че на тяхно място би изглеждала по-добре от тях. Толкова жизнеутвърждаващи сили погребани, без някой да се интересува! А в замяна толкова много живи мъртъвци задръстват земята и си присвояват мястото и щастието на другите под слънцето!

Кристоф беше изпълнен с доверие. Беше много мил, страшно мил с нея. Галеше се като малко дете.

Понякога Сидони изглеждаше отпаднала. Той го отдаваше на умора. Веднъж посред разговора им тя стана внезапно под предлог, че имала работа, и го изостави. Най-сетне, когато друг път Кристоф ѝ засвидетелствува още по-голямо доверие, тя преустанови за известно време посещенията си; а когато дойде повторно, заговори вече с известна принуда. Той се мъчеше да отгатне с какво я е обидил. Дори я попита. Тя отговори живо, че с нищо не я е оскърбил, но продължи да се отдалечава от него. След няколко дни му съобщи, че заминава: напускала работата си и дома. Със студени и надути фрази му благодари за вниманието, което ѝ бил засвидетелствувал, изказа му пожелания за добро здраве на него и на майка му и се сбогува. Кристоф беше толкова смаян от внезапното ѝ решение, че не знаеше какво да каже: опита се да узнае причините, които я карат да замине; тя отговори уклончиво. Попита я за новия ѝ адрес: избягна да му отговори и за да сложи край на въпросите му, си тръгна. На прага той ѝ подаде ръка, тя я стисна доста силно, но лицето ѝ не я издаде и запази докрай леденото си застинало изражение. Отиде си.

Той никога не разбра защо.

* * *

Зимата не свършваше. Влажна, мъглива, кална зима. Слънцето не се показваше със седмици. Макар и да се чувствуваше по-добре, Кристоф не беше напълно оздравял. Все още имаше бодежи в десния дроб, сякаш отворена рана, която зарастваше бавно, и пристъпи на спазматична кашлица, която му пречеше нощем да спи. Лекарят му бе забранил да излиза. Със същия успех би могъл да му предпише да замине за Ривиерата или за Канарските острови! Та нали му се налагаше да излезе! Ако не отидеше да си потърси нещо за вечеря, вечерята му нямаше да му дойде на крака! Предписваха му и лекарства, които нямаше с какво да плати. Затова реши да не се допитва повече до лекарите — защо да си хвърля парите на вятъра? Освен това винаги се чувствуваше неловко с тях; не можеха да намерят общи точки помежду си: два противоположни свята. Те изпитваха

насмешливо и леко презрително съчувствие към бедния музикант, който си въобразяваше, че носи цяла вселена в себе си, а бе люшкан като сламка от потока на живота. Той пък се чувствуваше унижен, когато тези хора го преглеждаха, опипваха, прислушваха. Срамуваше се от болното си тяло. Мислеше си: „Колко ще ми бъде приятно, когато *то* умре!“

Въпреки самотата, болестта, беднотата — твърде много причини за мрачно настроение — Кристоф понасяше бодро участието си. Никога не беше проявявал толкова търпение. Сам се учудваше на себе си. Болестта често е благотворна. Сломявайки тялото, тя освобождава душата; прочиства я: през дните и нощите на принудително бездействие се надигат мисли, които се плашат от ярката светлина и изгарят под лъчите на цветущото здраве. Който никога не е боледувал, никога не се е опознал напълно.

Болестта донесе на Кристоф странно умиротворение. Тя го отърси от всичко грубовато. Той долавяше със станалите си позитивни сетива света на загадъчните сили, затаени у всеки от нас, чийто глас е заглушен от шума на живота. След посещението в Лувъра и прекараните там трескави часове, чийто спомен се бе запечатал в паметта му с най-малки подробности, той живееше в атмосфера, подобна на колорита на Рембранд — топла, проникновена, нежна. И също чувствуваше дълбоко в сърцето си чародейците отблясъци на невидимо слънце. И макар и да не вярваше вече, знаеше, че не е сам: един бог го държеше за ръка и го водеше, накъдето той трябваше да отиде. И Кристоф му се доверяваше като невръстно дете.

За първи път от години беше принуден да почива. Самата умора от възстановителния период беше за него отмора след необикновеното умствено напрежение непосредствено преди заболяването му, от което още се чувствуваше смазан. Застинал от много месеци в състояние на постоянна тревога, напрегнато втренченият му поглед постепенно се смекчаваше. Кристоф не беше загубил силата си; беше станал по-човечен. Мощният, едва ли не чудовищен живот на гения бе минал на заден план; той бе станал човек като другите, отърсен от фанатизма и пристрастието си, от всичко безпощадно и сурово, което е присъщо на действието. Не мразеше вече нищо; не мислеше вече за дразнещите неща или сещайки се за тях, само повдигаше рамене; не мислеше толкова за собствените си несгоди, а за неволите на другите хора.

Откакто Сидони му бе разкрила безмълвните страдания на скромните души, които се борят, без да се оплакват, по всички краища на земята, той забравяше себе си и се приобщаваше мислено към тях. Обикновено чужд на сантименталността, сега се поддаваше понякога на пристъпи на мистична разнеженост, резултат от физическата слабост и болестта. Вечер, облакът на прозореца, високо над двора, заслушан в тайнствените шумове на нощта — нечий вълнуващ поради разстоянието глас, който пееше в съседната къща, детски ръце свиреха наивно пиеска от Моцарт, удряйки нежно клавишите, — той си мислеше: „О, всички вие, които обичам, макар и да не ви познавам! Вие, непохабени от живота, които мечтаете за велики неща, макар и да знаете, че са неосъществими, и се борите срещу враждебния свят, искам да бъдете щастливи. Толкова е хубаво да си щастлив!... О, приятели, зная, че съществувате и ви протягам ръце... Стена ни дели. Камък по камък аз я руша, но руша същевременно и себе си... Ще се срещнем ли някога? Ще стигна ли до вас, преди да се е издигнала другата стена — смъртта?... Няма значение! Нека си остана сам цял живот стига само да работя за вас, за вашето благо, и вие да ме обикнете малко след смъртта ми!...“

Така Кристоф пиеше, възстановявайки се, млякото на двете славни кърмачки: *Liebe und Not* (Любов и бедност).

* * *

Докато волята му беше така разхлабена, той чувствуваше потребността да се приближи до другите хора. И макар да беше още много слаб и да не беше благоразумно, излизаше рано сутрин в часа, когато човешкият поток се стичаше от гъсто населените улици към далечното работно място, или вечер, когато той се връщаше обратно. Искаше да се потопи в освежителната баня на човешката симпатия. Не че заговорваше някого. Дори и не се опитваше. Достатъчно му беше да наблюдава минаващите край него хора, да отгатва вътрешния им мир, да ги обича. Наблюдаваше с топло съчувствие тези труженици, които бързаха, всички уморени предварително от очаквания ги ден, тези лица на младежи, на девойки с посърнал тен, остри черти и странни усмивки, прозрачни и подвижни лица, под които протичаха мимоходом

променливи желания, грижи, насмешки, тези толкова умни, прекалено умни, едва ли не болезнени обитатели на големите градове. Те всички вървяха бързо, мъжете четяха вестник, жените ядяха кифли. Кристоф с удоволствие би дал един месец от живота си, за да може да поспи още час или два с рошавата блондинка с подпухнали от сън очи, която минава край него със ситни, нервни и скокливи крачки като коза. О! Тя едва ли би отказала, ако той ѝ предложеше! С удоволствие би измъкнал от херметично затворените им в този час покои всички безделни богаташки, които се радват отегчено на благоденствието си, и би поставил на тяхно място, в леглата им, в безгрижния им живот тези пламенни уморени тела, тези непреситени, не особено богати, но живи и жадни за живот души. Той бе изпълнен със снизхождение към тези девойки сега; и се усмихваше на будните им уморени личица, по които се четеше поквара и чистосърдечие, дръзко и наивно желание за наслада и под всичко това смела, честна и работна натура. И не се сърдеше, когато някои от тях му се присмиваха явно и се побутваха с лакът, показвайки си една на друга високия младеж с пламенни очи.

Той се застояваше и по бреговете на Сена, унесен в мечти. Това беше любимата му разходка. Тя успокояваше малко носталгията му по голямата река, под чийто ромон бе минало детството му. Ах, това естествено не беше Vater Rhein! Ни помен от всесилната му мощ. Нито от обширните хоризонти, необятните равнини, в които погледът се рее и губи. Река със сиви очи, с бледозелена роба, с тънки точни черти, грациозна река с гъвкави движения, която се протяга нехайно и насмешливо в пищните хармонични украшения на своя град: гривните на мостовете, колиетата на паметниците и се усмихва като красива бродница на хубостта му... Пленителната парижка светлина! Първото нещо, което Кристоф бе обикнал в този град; тя проникваше в него, преобразяваше сърцето му, без той да забележи. За него това беше най-хубавата музика, единствената парижка музика! Прекарваше по цели часове вечер по кейовете или в градините на стара Франция, вкусвайки хармониите на светлината по големите дървета, окъпани във виолетова мъгла, по статуите и сивите вази, по потъмнелия камък на кралските архитектурни паметници, попили светлината на вековете — тънката атмосфера, изтъкана от бледо слънце и млечна мъгла, сред която витае в сребрист прах засменият дух на френската нация.

Една вечер Кристоф се беше спрял край моста Сен-Мишел и загледан във водата прелистваше разсеяно книгите на един букинист, изложени на парапета. Отвори случайно единичен том от съчиненията на Мишле. Беше чел вече няколко страници от този историк, който не му беше допаднал особено поради характерното му френско самохвалство, способността му да се опиянява от думите и нервната му словоохотливост. Но тази вечер още от първите страници книгата го грабна: беше попаднал на процеса на Жана д'Арк. Познаваше от Шилер Орлеанската дева, но досега тя беше за него героиня от роман, на която големият поет бе вдъхнал въображаем живот. Внезапно той прозря действителността и тя го порази. Той четеше, четеше със смазано от трагичния ужас на разказа сърце. Когато стигна до мястото, когато Жана узнава, че трябва да умре вечерта и припада от ужас, ръцете му се разтрепераха, сълзи бликнаха в очите му и той трябваше да прекъсне четенето. Болестта го бе изтощила: той бе станал смешно чувствителен и се ядосваше сам на себе си. Когато пожела да довърши откъса, вече беше късно и букинистът затваряше кутиите си. Реши да купи книгата и затършува в джобовете си: останали му бяха само шест су. Често му се случваше да остава без пари, това не го трогваше особено; беше си купил преди това нещо за вечеря, а на следния ден смяташе да получи малко пари от Хехт за една своя композиция. Но да чака до следващия ден, беше така мъчително! Защо беше изхарчил за вечеря малкото пари, които му оставаха? Ах, ако можеше да предложи на букиниста хляба и салама, пъхнати в джоба му!

На другата сутрин много рано той отиде у Хехт да му иска пари; но като мина край моста, носещ името на архангела на сраженията, „брат от рая“ на Жана, не можа да устои на изкушението и се спря. Намери отново скъпоценната книга в сандъка на букиниста; прочете я цялата; чете почти два часа. Пропусна срещата си с Хехт и за да успее да го види, трябваше да загуби едва ли не целия ден. Най-сетне се сдоби с нова поръчка и получи хонорара си. Тутакси изтича да купи книгата, макар че я беше вече прочел докрай. Страхуваше се да не би да я купи някой друг. Разбира се, това нямаше да бъде голямо нещастие, не беше мъчно да си набави друг екземпляр; но Кристоф не знаеше дали книгата е рядка, или не; пък и той държеше именно на това томче, а не на друго. Хората, които обичат книгите, често са

фетишисти. Макар и замърсени и омазнени, листовете, от които са избликнали мечтите, стават за тях нещо свято.

Кристоф препрочете у дома си в нощното безмълвие евангелието на страданията на Жана, и тъй като нямаше с кого да се съобразява, нямаше защо да сдържа сълзите си. Умиление, жалост, безкрайна мъка към клетата млада овчарка в грубите червени селски дрехи, величава, плаха, с нежен глас, изпадаща в захлас от песента на камбаните (и тя като него ги обичаше), с хубавата усмивка, изпълнена с изтънченост и доброта, с винаги готовите ѝ да рукнат сълзи — сълзи на отзивчивост, състрадание, слабост: защото тя е била едновременно така мъжествена и толкова женствена, тази чиста и смела девойка, която овладявала дивите желаниа на цяла армия от бандити и спокойно с неустрашимото си благоразумие, женска проникателност и кротко упорство, сама, предадена от всички, в продължение на цели месеци устоявала на заплахите и лицемерните ходове на хайката духовници и съдии — вълни и лисици с кървави очи и зъби, — които стеснявали обръча около нея.

Кристоф най-вече откликваше на нейното добросърдечие и мекота — тя плаче след победите, плаче над мъртвите врагове, над мъжете, които са я оскърбявали, утешава ги, когато са ранени, помага им да умрат без капка огорчение към тези, които ѝ изменят, и дори на кладата, когато пламъците вече се издигат, не мислейки за себе си, тя мисли само за монаха, който стои до нея, за да я поддържа духом, и го заставя да се отдалечи. Тя е била „нежна в разгара на най-лютия бой, добра сред злите, миротворна в разгара на войната. И в тази война, тържество на дявола, тя внесе божия дух.“

И сравнявайки я със самия себе си, Кристоф мислеше: „Аз не внесох достатъчно божия дух в борбата си.“

Препрочиташе хубавите думи на евангелиста на Жана д'Арк:

* * *

„Да си добър, да останеш добър сред несправедливите дела на хората и суровостта на съдбата... Да запазиш нежността и добронамереността си сред толкова остри диспути, да прекосиш

горчивия опит, без да му позволиш да накърни съкровището, което носиш дълбоко в себе си...”

* * *

И си повтаряше: „Сгреших. Не бях добър. Липсваше ми благосклонност към хората. Бях прекалено строг. Простете ми. Не мислете, че съм ваш враг, всички вие, срещу които се боря! Бих искал да ви сторя добро, дори и на вас. Но трябва все пак да ви попреча да вършите зло...”

И понеже не беше светец, достатъчно беше да се сети за тях и омразата му се събуждаше. Най-малко им прощаваше, че като ги гледаше, като виждаше Франция чрез тях, не можеше да си представи, че подобно цвете, ухаещо на чистота и героична поезия, е могло някога да поникне на такава почва. А това се бе случило. Може ли някой да твърди, че такава цвете няма да се роди и втори път от нея? Днешна Франция не можеше да бъде по-лоша от Франция на Шарл VII, покварената Франция, от чиито недра е излязла Орлеанската дева. Днес храмът беше празен, осквернен, полуразрушен. Няма значение! Бог бе говорил в него!

Кристоф копнееше да обикне някой французин, за да обикне Франция.

* * *

Беше към края на март. От месеци Кристоф не бе разговарял с никого, нито бе получавал писмо, освен от време на време по няколко реда от старата си майка, която дори и не знаеше, че той е болен и не му доверяваше, че самата тя е болна. Всичките му връзки със света се свеждаха до отиването му до музикалното издателство, за да занесе или взема работа. Ходеше в часове, когато беше сигурен, че Хехт го няма — за да не стане нужда да разговаря с него. Излишна предпазливост: единствения път, когато бе срещнал там Хехт, издателят едва го попита безразлично как е.

Така че той беше зазидан в безмълвния си затвор, докато една сутрин получи покана от госпожа Русен за една музикална вечер. Щеше да свири прословут квартет. Писмото беше много любезно и самият Русен беше добавил няколко сърдечни реда. Не се чувствуваше особено горд след скарването си с Кристоф. Главно защото малко след това се беше скарал с певицата си и сега я преценяваше без снизхождание. Той не беше лош човек и никога не запазваше лошо чувство към хората, на които бе навредил. Затова би му се сторило смешно, ако жертвите му проявяваха повече злопамятност от него самия. И когато му беше приятно да ги види пак, без колебание им протягаше пръв ръка.

Първият порив на Кристоф беше да вдигне рамене и да се зарече, че няма да отиде. Но с приближаването на деня на концерта решителността му се разколебаваше. Задушаваше се, че не чува вече човешка реч и особено музика. Повтаряше си обаче, че никога вече няма да прекрачи прага на тия хора. Но щом вечерта настъпи, той отиде, срамувайки се от малодушието си.

То не беше наградено особено много. Едва озовал се в тази среда на политици и сноби, отново бе обзет от още по-силно отвращение към тях: защото през месеците на самота беше отвикнал от тази менажерия. Невъзможно беше да се слуша музика тук: това беше истинско кощунство. Кристоф реши да си отиде още след първото произведение.

Обхождаше с поглед насъбралите се в кръг антипатични лица и фигури. На другия край на салона срещна нечийи очи, вперени в него, които не се извърнаха веднага. В тях имаше странно чистосърдечие, изненадващо сред всичките преситени погледи. Плахи, но ясни, умни очи, френски очи, които, щом се спрат на вас, ви гледат с абсолютна правдивост, не крият нищо от себе си, но и вие не можете да скриете нищо от тях. Тези очи му бяха познати. А при все това той не познаваше лицето, озарено от тях. Беше лице на двадесет-двадесет и пет годишен младеж, дребен на ръст, леко приведен, слабоват, с безбрадо скръбно лице, кестеняви коси, неправилни тънки черти, с известна асиметричност, придаваща на изражението нещо не смуцаващо, но леко смутено, което не беше лишено от очарование и сякаш противоречеше на ведрината на очите. Младежът стоеше изправен в нишата на една врата и никой не му обръщаше внимание.

Кристоф още веднъж го погледна: и пак срещна очите му, които се извърнаха стеснително, с мила неловкост, и пак ги „позна“; струваше му се, че ги е виждал някога на друго лице.

Неспособен да скрие чувствата си, подчинявайки се на навика си, Кристоф се запъти към младежа; приближавайки се до него, той се питаше какво ли би могъл да му каже; затова се бавеше нерешително, оглеждай се наляво-надясно, сякаш се движеше наслуки. Другият не се заблуждаваше и разбираше, че Кристоф идва към него. Той беше страшно смутен при мисълта, че ще заговори с него и му се щеше да мине в съседната стая, но стеснителността му го заковаваше на място. Озоваха се един срещу друг. Минаха няколко секунди, без да успеят да намерят тема за разговор. Неловкото положение продължаваше и всеки се виждаше смешен в очите на другия. Най-сетне Кристоф погледна младежа право в лицето и без излишни предисловия му каза усмихнат, със сърдит тон:

— Не сте ли парижанин?

При този неочакван въпрос младежът се усмихна и отговори отрицателно. Слабият му прибулен глас напомняше крехък инструмент.

— И аз така си мислех — забеляза Кристоф.

И понеже видя, че младежът се смути от забележката му, добави:

— Това не е упрек.

Но младият човек само още повече се смути.

Отново настъпи мълчание. Младежът се мъчеше да заговори. Устните му трепереха. Чувствуваше се, че зад тях се таи готова фраза, но той не се решаваше да я произнесе. Кристоф изучаваше с любопитство това подвижно лице, под чиято прозрачна кожа минаваха леки трепети; то не изглеждаше направено от същата материя като околните лица в този салон — масивни, тежки лица, продължение на шията, неделима част от тялото. Тук душата бе едва ли не на повърхността, във всяка частица плът се долавяше духовен живот.

Той все още не успяваше да изкаже мисълта си. Кристоф продължи добродушно:

— Какво търсите тук сред тези същества?

Той говореше високо със странната свобода, заради която го намразваха. Младежът, притеснен неволно, се огледа да не би да ги

слушат и тази негова реакция не се хареса на Кристоф. После, вместо да отговори, той го запита на свой ред с мила и смутена усмивка:

— Ами вие?

Кристоф се разсмя с неговия малко тежък смях.

— Вярно. Ами аз? — каза той развеселен.

Младежът внезапно се реши:

— Колко обичам вашата музика! — промълви той задавено.

После млъкна, мъчейки се безуспешно да победи стеснителността си. Изчервяваше се, усещаше това и лицето му пламваше още повече; червенина заливаше слепоочията му и дори ушите му. Кристоф го гледаше усмихнат и му идеше да го прегърне; младежът вдигна обезсърчено очи към него.

— Не, наистина, не мога... не мога да говоря за това... не тук...

Кристоф го улови за ръка, смеейки се безмълвно с голямата си затворена уста. Усети, че слабите пръсти на непознатия леко потръпват в дланта му и неволно я милват; а младежът почувствува яката ръка на Кристоф, която топло притискаше неговата. Врявата в салона стихна за тях. Те бяха сами и разбраха, че са приятели.

Това беше само едно мигновение, защото точно тогава госпожа Русен докосна леко с ветрилото си рамото на Кристоф и му каза:

— Виждам, че сте се запознали и е излишно да ви представям един на друг. Това момче дойде заради вас тази вечер.

Леко смутени, те се отдалечиха малко един от друг.

Кристоф попита госпожа Русен:

— Кой е той?

— Как? Нима не го познавате? — възкликна тя. — Той е млад поет, който пише много приятно. Ваш почитател. Добър музикант, свири хубаво на пиано. Не е за препоръчване да се оспорва таланта ви пред него: влюбен е във вас. Онзи ден едва не се спречка заради вас с Люсиен Леви-Къор.

— А! Доблестното момче!

— Да, зная, вие сте несправедлив към горкия Люсиен, макар че и той ви обича.

— О, само това не ми казвайте! Ще се намразя!

— Уверявам ви!

— Никога! Никога! Забранявам му!

— Точно това направи вашият обожател. И двамата сте еднакво безумни. Люсиен тъкмо ни обясняваше една ваша творба. Този срамежливец стана разтреперан от гняв и му забрани да говори за вас. Можете ли да си представите!... За щастие и аз се случих там. Нарочно се разсмях; Люсиен последва примера ми и нашият млад приятел млъкна съвсем смутен; накрая се извини.

— Горкото момче! — каза Кристоф.

Беше развълнуван.

— Но къде се дяна той? — попита Кристоф, без да слуша госпожа Русен, която бе заговорила за друго.

Почна да го търси, но непознатият приятел беше изчезнал. Кристоф се върна при госпожа Русен.

— Кажете ми как се казва.

— Кой? — попита тя.

— Младежът, за когото ми говорихте.

— Вашият поет ли? Той се казва Оливие Жанен.

Ехото на това име отекна в ушите на Кристоф като позната музика. За миг в очите му се мярна силуетът на млада девойка. Но новият образ, образът на приятеля, тутакси я заличи.

Кристоф се прибра в къщи. Вървеше по улиците на Париж, сред тълпата. Не виждаше и не чуваше нищо, сетивата му бяха заключени за всичко около него. Беше като в езеро, отделен от останалия свят с ограждащи го околоръст планини; ни дъх, ни шум, ни смут. Умиротворение. Той си повтаряше:

„Имам приятел.“

[1] Арно Беркен, френски писател, автор на сантиментални произведения за деца и юноши. — Б.пр. ↑

[2] Върховен довод на жената (лат.). — Б.пр. ↑

[3] Така не е полезно за вас (лат.). — Б.пр. ↑

[4] Борба за живот (англ.). — Б.пр. ↑

[5] „Тъжните души на тези, които са живели без безчестие и без похвала“ — Данте, „Божествена комедия“, „Ад“, пес. III (ит.). — Б.пр. ↑

[6] Той казва неща, а вие казвате думи (ит.). — Б.пр. ↑

[7] Героиня от едноименна драма на Ибсен. — Б.пр. ↑

[8] Хайде!... Дий!... (ит.). — Б.пр. ↑

[9] Ден на гнева (лат.). — Б.пр. ↑

КНИГА ШЕСТА

АНТОАНЕТ

На майка ми

Жанен бяха едно от старите френски семейства, които живеят от векове все в едно и също провинциално кътче, чисти от всякакви чужди примеси. Въпреки обществените промени във Франция се срещат много повече такива, отколкото човек си мисли; нужно е твърде силно сътресение, за да ги изтръгне от почвата, с която те са свързани с неподозирани от тях дълбоки корени. Разумът няма нищо общо с тяхната привързаност, а изгодите — още по-малко; колкото до книжната сантименталност към историческите спомени, те имат стойност само за някои литератори. Непобедимата връзка с невнятного и мощно усещане, общо и за най-простите, както и за най-умните, че от векове те са част от тази земя, че живеят с нейния живот, дишат нейния въздух, чуват ударите на сърцето ѝ до своето сърце, като двама души, легнали в едно и също легло един до друг, че усещат недоловимите трепети, хилядите отсенки на часовете, сезоните, ясните или забулени дни, гласа или безмълвието на неодушевените неща. И може би не най-красивите места, нито тези, където се живее най-леко, запленяват най-силно сърцето, а най-простият, най-скромният пейзаж, който е най-близък на човека, защото му говори задушевно и свойски.

Такова бе например онова кътче в сърцето на Франция, където живееха Жанен. Равна, влажна местност, старо, задрямало градче, което оглежда отегченото си лице в мътната неподвижна вода на канала. Наоколо поля и само поля, разорани ниви, ливади, малки поточета, големи гори и пак поля... Никаква живописна местност, никакъв архитектурен паметник, никакъв исторически спомен. Нищо тук не привлича. Но всичко привързва. В тази застоялост и неподвижност се таи тайнствена сила. Когато тухът я вкуси за първи път, тя му действа тягостно и той се бунтува срещу нея. Но ако от поколения е белязан от отпечатъка ѝ, не може вече да се освободи от нея; тя прониква до мозъка на костите му. И тази закостенялост, това нелишено от хармония отегчение, това еднообразие има за него очарование и сладост, които той не съзнава, отрича ги, обича ги и не би могъл да ги забрави.

* * *

Семейство Жанен винаги бяха живели там. Родословието им можеше да се проследи чак до XVI век в града и околността: естествено един чичо беше посветил живота си на благородната задача да издири всички клонове на родословното дърво на поколенията скромни и трудолюбиви хорица — селяни, чифликчии, селски занаятчии, а по-късно писари, нотариуси, настанили се най-сетне в околийския център, където Огюстен Жанен, баща на сегашния Жанен, водеше ловко сделките си като banker: практичен, хитър и упорит като селянин, честен, но без прекалени задръжки, много работлив и гуляйджия, той бе съумял да вдъхне уважение и страх на десет левги околоръст с лукавото си добродушие, откровения си език и богатството си. Трътлест, набит, силен, с малки живи очи на широко червендалесто лице, белязано от дребна шарка, някога се бе прочул като женкар и все още се заглеждаше в нежния пол. Обичаше волните шеги и хубавата трапеза. Заслужаваше си човек да го види на масата, седнал срещу сина си Антоан, с неколцина стари приятели, подобни на него: мировия съдия, нотариуса, първосвещеника на катедралата (старият Жанен охотно критикуваше свещениците, но и ядеше с тях, когато те се случеха гастрономи) — здравеняци, създадени по един и същ калъп от родината на Рабле. Грубовати шеги, удари с юмрук по масата, гръмки смехове. Пристъпите на тази веселост заразяваха и слугите в кухнята, и минувачите по улицата.

По-късно старият Огюстен се разболя от белодробно възпаление: един летен ден, когато беше много горещо, му хрумна да слезе в мазето по риза, за да налее виното си в бутилки. За двадесет и четири часа си отиде на онзи свят, макар и да не вярваше в него, снабден с всички поръчителства на църквата като добър провинциален волтерианец, който отстъпва в последния момент, за да го оставят на мира жените и защото му е все едно... Пък и за всеки случай...

Синът му Антоан наследи сделките му. Дребен затлъстял мъж, с бръснато зачервено и засмяно лице, с къдрави бакембарди, той говореше много бързо и завалено, вдигаше голяма врява и ръкомахаше отсечено и живо. Нямахше финансовия ум на баща си, но не беше лош администратор. Достатъчно беше да продължи спокойно започнатото:

то се увеличаваше постепенно от само себе си. Ползуваше се с добро име в сделките, макар и да бе допринесъл малко за успеха им. Отличаваше се само с ред и усърдие. Но беше много честен и вдъхваше всеобщо и заслужено уважение. Любезното му съвсем свободно държане, малко прекалено фамилиарно според някои, доста шумно и свойско, му беше спечелило в градчето и околните села благоприятна популярност. Не пилееше парите си, но щедро раздаваше чувствата си; лесно се просълзяваше и ако бе свидетел на нечия неволя, искрено се разстройваше, така че пострадалият не можеше да не се трогне.

Като повечето жители на градчето той се увличаше от политика, защитавайки пламенно умерено републиканските си възгледи, беше непримирим либерал, патриот и подобно на баща си краен противник на църквата. Участвуваше в градския съвет и както за колегите му, и за него бе голямо удоволствие да изиграе някой хубав номер на кюрето от енорията или на проповедника по време на постите и да предизвика възхищение сред дамите. Не трябва да забравяме наистина, че антиклерикализмът в малките френски градчета е винаги до известна степен епизод от семейната война, подмолна форма на глухата и ожесточена борба между съпрузи и съпруги, която се води почти във всеки дом.

Антоан Жанен имаше и литературни претенции. Като всички провинциалисти от неговото поколение и той бе захранен с латинските класици — знаеше наизуст няколко страници и сума пословици на латински, с Лафонтен и Боало — Боало и неговото „Поетическо изкуство“ и главно неговия „Лютрен“, — с автора на „Орлеанската дева“ и второстепенните френски поети на XVIII век, в чийто дух се мъчеше да стихоплетствува. Не беше единствен сред познатите си с тази мания; и тя допринасяше за репутацията му. Повтаряха си негови непристойни шеги в стихове, четиристишия, стихове по предварително зададени рими, стихове, чиито първи букви образуват някоя дума, епиграми и песни, понякога доста нецензурни, нелишени от известна плоска духовитост. Тайнствата на храносмилането не бяха забравени: музата на областта на Лоара често взема тръбата си като прословутия дявол на Данте:

„... Ed egli avea del cul fatto trompetta.“^[1]

Този дребничък, здрав, жизнерадостен и деен човек си беше избрал жена, съвсем различна от него, дъщерята на местния съдия, Люси дьо Вилие. Семейство дьо Вилие или по-скоро Дъовилие — защото името им се беше разпаднало на две части с течение на времето, както се разцепва на две камък, търкаляйки се по някоя урва — бяха наследствени съдии и спадаха към старите френски парламентаристи, които имаха високо съзнание за законност, дълг, обществени условности, лично и главно професионално достойнство, подсилено от свършена честност, с леко самодоволна отсянка. В миналия век се бяха замесили в бунтовния янсенизъм и бяха запазили ведно с презрението към йезуитщината известен песимизъм и недоволство. Не виждаха живота в розово. И вместо да изглаждат трудностите му, бяха склонни по-скоро да ги преувеличават, за да имат основание да се оплакват. Люси дьо Вилие беше наследила някои от тези черги, които противоречаха на доста грубоватия оптимизъм на мъжа ѝ. Стройна, с цяла глава по-висока от него, слаба, добре сложена, облечена с вкус, но с прекалено изящество, сякаш нарочно искаше да изглежда по-стара, отколкото беше, тя се отличаваше с висока нравственост, като беше много строга и към другите. Не допускаше никакво прегрешение, почти никакъв недостатък. Минаваше за студена и презрителна. Беше извънредно благочестива и това даваше повод за нескончаеми спорове между нея и мъжа ѝ. Впрочем те двамата много се обичаха; и макар и често да се препираха, не биха могли да минат един без друг. И двамата не бяха кой знае колко практични: той, защото не беше психолог — винаги беше изложен на опасността да бъде заблуден от нечие добродушно лице или хубави думи, а тя, защото беше съвсем неопитна в сферата на сделките: не разбираше нищо от тях и понеже винаги беше държана настрана от тези проблеми, никак не се интересуваше от тях.

Имаха две деца — дъщеря Антоанет и син Оливие, пет години по-малък от сестра си.

Антоанет беше хубава brunetka с мило и честно чисто френско лице, кръгло, с живи очи; изпъкнало чело, остра брадичка, малко право носле: „Възможно най-хубавото тънко и благородно носле — както казва мило един стар френски портретист, — в което се долавяше незабележим трепет, който оживяват физиономията и

издаваше тънките реакции дълбоко в нея, докато говореше или слушаше.“ Беше наследила от баща си неговото веселие и безгрижие.

Оливие беше нежно русо момче, нисичък като баща си, но съвсем различен по природа. Здравето му беше сериозно накърнено от постоянните боледувания в детството му; и макар и да бе много гален от всичките си близки поради тази причина, крехката му физика отрано го бе направила тъжен, мечтателен, плашещ се от смъртта и беззащитен в живота. Свенлив и склонен към усамотение, той отбягваше компанията на другите деца: не се чувствуваше добре сред тях. Техните игри и боеве го отблъскваха; грубостта им го ужасяваше. Оставяше се да го бият: не че му липсваше смелост, но се боеше да се защитава, да не би да причини някому болка; ако не беше закрилян от положението на баща си, щеше да бъде постоянна жертва. Беше нежен, болезнено чувствителен, една само дума, проява на симпатия или упрек, и той се обливаше в сълзи. Сестра му, много по-здрава, се подиграваше с него и го наричаше чешмичка.

Двете деца се обичаха от все сърце; бяха много различни, за да живеят заедно. Всеки клонеше на своя страна и гонеше своите химери. С годините Антоанет се разхубавяваше, околните ѝ го казваха, а и тя съзнаваше привлекателността си: чувствуваше се щастлива и ковеше вече романи за бъдещето. Оливие, болнав и тъжен, се чувствуваше постоянно уязвен при всеки свой допир с външния свят и търсеше убежище в нереалните си мисли: разказваше си приказки. Изпитваше пламенна женствена потребност да обича и да бъде обичан и тъй като живееше сам, далеч от момчетата на своя възраст, той си беше измислил двама-трима въображаеми приятели: единият се наричаше Жан, другият — Етиен, а третият — Франсоа; беше винаги с тях. Затова не беше никога с околните. Не спеше много и постоянно бленуваше. Сутрин, когато го измъкнеха от леглото му, той се унасяше, провесил боси крачка извън кревата, или много често нахлузил двата чорапа на един и същ крак. Забравяше се, потопил ръце в легена с вода. Забравяше се на работната си маса, докато пишеше или учеше урока си. Мечтаеше с часове; а после внезапно забелязваше с ужас, че нищо не е научил. На вечеря се сепваше слисан, когато го заговореха; отговаряше след две минути на въпроса; посред изречението си забравяше какво е искал да каже. Унасяше се в шепота на мисълта си и в обичайните възприятия на еднообразните провинциални дни, които

протичаха бавно в големия полупразен дом, зает само отчасти от семейство Жанен. Огромните страшни мазета и тавани, тайнствено затворените стаи, капациите на прозорците, мебелите в калъфи, покритите с платна огледала, загърнатите свещници, старите семейни портрети с натрапчиви усмивки, гравюрите от времето на Империята, отличаващи се е добродетелен и същевременно гаменски героизъм: „Алкивиад и Сократ при куртизанката“, „Антиох и Стратоника“, „Историята на Епаминонда“, „Просецият Велизарий“... Навън ударите на чука в отсрещната ковачница, неравната им песен върху наковалнята, задъхването на духалото, миризмата на обгорени копита, бухалките на перачките, клекнали край реката, глухият екот на сатъра в съседната месарница, чаткането на конски копита по паважа, скърцането на помпата и на подвижния мост над канала, тежките кораби, натоварени с купчини дърва, движещи се бавно вързани с въже, малкият плочест двор пред къщата с квадратна леха, където сред мушката и петунии растяха два люляка, а на терасата над канала — сандъчета с лаврови храсти и цъфнали нарове; понякога врявата от панаира на съседния площад, селяни в лъскави сини блузи, квичаци прасета... А в неделя, в църквата, псалтът, който пееше фалшиво, старото кюре, което задрямваше, докато траеше службата: семейната разходка по авенюто към гарата, където церемониално разменяха поздравии с други нещастници, които също се чувствуваха задължени да се разхождат заедно, докато най-сетне стигнеха до слънчевите нивя, над които летяха невидими чучулиги, или край блещукащия мъртъв канал, от двете страни на който тръпнеха тополи... А после дългите провинциални вечери, безкрайни угощения, по време на които се говореше за_ _ядене с вещина и наслада: защото на тях се събираха само познавачи; а чревоугодничеството в провинцията е главното занимание. Изкуството, в същинския смисъл на думата. Разговаряха също за сделки и за любовни похождения, а сегиз-тогиз и за болести с нескончаеми подробности... А малкото момченце, седнало в своя ъгъл, стоеше безшумно като мишле, отгризваше по мъничко, без да яде, превърнато цялото в слух. Нищо не му се изплъзваше, а ако пропуснеше нещо, въображението му го допълваше. Притежаваше странната дарба, която често се наблюдава у децата на старите семейства и старите родове, у които силно се чувствува отпечатъкът на вековете, да отгатва мислите, които още никога не бяха минавали през

главата му и които почти не разбираше. Освен това кухнята, където се приготвяха кървавите апетитни тайнства; и старата слугиня, която разказваше смешни и страшни приказки... И най-сетне късно вечер безшумното летене на прилепите, ужасът от чудовищния живот, който гъмжеше в утробата на старата къща: големите плъхове, огромните космати паяци, молитвата на колене пред креватчето, без да съзнаваш какво казваш: пресекилото звънче на съседния приют, което подканваше монахините да си легнат; леглото, островът на бляновете...

Най-приятните моменти през годината бяха дните, прекарани в едно семейно имение на няколко левги от града пролет и есен. Там Оливие можеше да мечтае колкото си иска: не виждаха никого. Както у повечето дребни буржоа, двете деца бяха държани настрана от хората от народа, слугите и стопаните, които в крайна сметка им вдъхваха лека боязън и отвращение. Бяха наследили от майка си аристократично или по-скоро чисто буржоазно презрение към физическите работници. Оливие прекарваше дните, кацнал на клоните на един ясен, зачетен във вълшебни приказки: пленителната митология, „Приказките“ на Музеус, на госпожа д'Оноа, „Хиляда и една нощ“ или пък романи за пътешествия. Защото изпитваше необяснима носталгия по далечни земи, „океански мечти“, които терзаят понякога момчетата от малките провинциални френски градове. Гъст листак скриваше къщата и той можеше да си въобразява, че е много далеч, знаейки същевременно, че е съвсем близо: защото не обичаше да се отдалечава много съвсем сам; чувствуваше се загубен сред природата. Дърветата шушнеха около него. През гъстите листа виждаше в далечината жълтеещите се лозя и ливадите, по които пасяха пъстри крави; провлечените им жални мучения изпълваха тихото задрямало поле. Петли се обаждаха пронизително от чифлик на чифлик; чуваше се неравният ритъм на ръчните вършачки в хамбарите. В този полски покой трескавият живот на безбройните живи същества продължаваше да тече пълноводно. Оливие наблюдаваше неспокойно вечно забързаните колони от мравки и натежалите от плячка пчели, които бръмчат като тръби на орган, великолепните и глупави оси, които не знаят какво искат, целия този свят от суетящи се животинки, разкъсвани сякаш от желанието да отидат някъде... Къде? Сами те не знаят. Няма значение къде! Някъде!... Оливие потръпваше сред тази сляпа и враждебна вселена.

Потреперваше като зайче от шума на паднала шишарка, от счупил се сух клон... Успокояваше се, щом дочуеше звъntenето на халките на люлката в другия край на градината, където Антоанет се люлееше настървено.

И тя мечтаеше, но по свой начин. По цял ден тършуваше из градината лакома, любопитна и засмяна, клъвваше по някое зърно от лозниците като дрозд, откъсваше крадешком някоя праскова, покатерваше се на някоя слива или я друсваше подмолно мимоходом, за да предизвика дъжд от златножълти сливки, които се топят в устата като уханен мед. Или пък береше цветя, макар че бе забранено. Бързо-бързо откъсваше някоя роза, на която бе хвърлила око още от сутринта и побягваше в беседката в дъното на градината. Там заравяше с наслада носле в упойващото цвете и го целуваше, хапеше, смучеше; после прикриваше следите от кражбата си, като го пъхваше в пазвата между двете гърдички, които за нейно удивление се издуваха под разкопчаната блузка... Друго пленително забранено удоволствие беше да сваля обувките и чорапите си и да върви боса по хладния ситен пясък на алеите, палещи на слънце, или в малкото поточе край гората, да целува с ходилата, глезените и коленете си водата, земята и светлината. Легнала под сянката на боровете, тя гледаше изящно закръглените си ръце, прозрачни под светлината на слънцето и несъзнателно целуваше копринената им кожа. Плетеше си венци, огърлици, цели рокли от дъбови и бръшлянови листа. Затъкваше в тях сини магарешки тръни, червена киселица и борови клонки със зелени шишарки: изглеждаше като малка варварска принцеса. И танцуваше съвсем сама около водоскока. Въртеше се с широко разтворени ръце, въртеше се, докато ѝ се завие свят и падне върху моравата, заровила лице в тревата, смеейки се звънко в продължение на няколко минути, без да може да се спре, без да знае защо.

Така течаха дните на двете деца, привидно едно до друго, но забавляващи се самостоятелно, освен когато на Антоанет ѝ хрумнеше да изиграе мимоходом някой номер на брат си, да го замери с шепя борови иглички, да разклати дървото, заплашвайки, че ще го събори, или да го стресне, като се втурне към него и извика внезапно:

— У! У!...

Понякога я обземаше истински бяс да го закача. Караше го да слезе от дървото под предлог, че майка им го вика. После, когато той

слезеше, тя се покатерваше горе, заемаше мястото му и не искаше вече да мръдне оттам. Тогава Оливие хленчеше и заплашваше, че ще се оплаче. Но нямаше опасност Антоанет да се задържи на дървото: тя не можеше да стои две минути спокойно. Когато се подиграеше хубавичко с Оливие, кацнала на дървото, когато го подразнесе на воля, тя се смъкваше долу, хвърляше се върху него, разтърсваше го смеешком, наричаше го „малък глупчо“, търкаляше го по земята, търкайки коса му с шепи трева. Той се опитваше да се бори, но не можеше да се равнява с нея. Тогава преставаше да мърда, легнал по гръб, неподвижен като бръмбар, и я гледаше жално и примирено, докато Антоанет притискаше с ръце слабите му рамена. Тя не можеше да устои, виждайки го победен и покорен. Прихваше да се смее, прегръщаше го буйно и го оставяше, но не преди да напъха вместо сбогуване още една шепка трева в устата му. Той мразеше най-много това, защото беше извънредно гнуслив, и плюеше, изтриваше устата си, протестираше възмутен, докато тя побягваше с все сила, заливайки се в смях.

Тя се смееше винаги. Дори нощем в съня си пак се смееше. Легнал в съседната стая, Оливие, който почти не спеше, се стряскаше сред приказките, които си разказваше, чувайки буйния ѝ смях и откъслечните думи, които ти произнасяше в тишината на нощта. Навън дърветата скърцаха под напора на вятъра, кукумявка проплакваше, кучета виеха в околните селца далече и в чифлиците в гората. В неопределената виделина на нощта Оливие виждаше тежките и тъмни клонове на боровете, които се мятаха като призраци пред прозореца му и смехът на Антоанет го ободряваше.

Двете деца бяха много набожни, особено Оливие. Баща им ги смущаваше с антиклерикалните си изявления, но всъщност той не им се бъркаше; подобно на много невярващи буржоа нямаше нищо против близките му да вярват и заради него: винаги е добре да имаш съюзници в противния лагер и никога не е сигурно накъде ще натезжат везните. Изобщо той беше деист и си запазваше правото, когато настъпи върховният час, да извика кюрето, както бе сторил баща му. Ако няма полза, то няма и вреда: не е нужно да вярваш, че ще изгориш, за да се застраховаш срещу пожар.

Болнавият Оливие беше склонен към мистицизъм. Понякога му се струваше, че вече не съществува. Нежен и доверчив, той се

нуждаеше от опора. Изповядването му носеше мъчително удовлетворение — рядката благодат да се довери на невидим приятел, чиито обятия винаги са разтворени, комуто всичко може да каже, защото всичко разбира и опрощава. Той се потапяше в този извор на смирение и любов и душата му излизаше чиста, окъпана и умиротворена. За него беше толкова естествено да вярва, че не разбираше как някой може да се съмнява. Мислеше, че хората го правят от лошотия или че това е божие наказание. Тайно се молеше просветление да осени баща му и изпита голяма радост един ден, когато влезе с него в една селска черква и баща му несъзнателно се прекръсти. Разказите от свещеното писание се бяха смесили в съзнанието му с чудните приказки за Рюбецал, Грациоз и Персиве, както и за халифа Харун-ал-Рашид. В ранното му детство и едните, и другите му се струваха еднакво реални. И също както не беше сигурен дали не познава Шакабак с разцепената устна или бърбивия бръснар и малкия гръбльо от Кашгар, или търсеше с очи в полето черната скала с вълшебния корен на иманяря, така и Ханаан и Обетованата земя ставаха, по силата на детското му въображение, бургундски или беришойски местности. Един съвсем кръгъл хълм в неговия край с малко дърво на върха, напомнящо овехтяло перо на шапка, му приличаше на планината, където Авраам бе издигнал кладата си. А големият изсъхнал храст на края на колибите беше Пламтящият храст, угасен от вековете. Дори когато вече не беше съвсем малък и критичното му чувство беше почнало да се събужда, той още обичаше да се залъгва с народните легенди, които разкрояват религията; те му доставяха такова удоволствие, че макар и да не вярваше напълно, му беше забавно да мисли, че уж вярва. Така дълго време дебнеше в събота преди Великден завръщането на камбаните, тръгнали предния четвъртък за Рим; те се завръщаха по въздуха, окичени с ленти. В крайна сметка беше разбрал, че това не е истина и все пак продължаваше да вдига глава към небето, щом чуеше звъна им. Веднъж видя — макар и да знаеше отлично, че това е невъзможно, — как една камбана със сини панделки изчезва зад къщата.

Изпитваше властна потребност да се къпе в света на легендата и вярата. Бягаше от живота. Бягаше от самия себе си. Слаб, блед, хилав, той страдаше, че е такъв и не можеше да понася, когато му го казваха. Носеше в себе си вроден песимизъм, предаден му от майка му навярно

и намерил благодатна почва у болнаво дете. Не съзнаваше това. Въобразяваше си, че всички са като него. И десетгодишното човече, вместо да си играе по време на междучасията в градината, се затваряше в стаята си и докато отхапваше от закуската си, пишеше завещанието си.

Оливие пишеше много. Всяка вечер скришом пишеше настървено дневника си, сам не знаеше защо, защото нямаше какво да каже и записваше само глупости. Да пише, беше наследствената мания у него: вековната потребност на буржоата от френската провинция — старата вярна на себе си буржоазия — да пише всеки ден за себе си, до деня на смъртта си с глупаво и едва ли не героично търпение и с най-големи подробности какво е видял, казал, направил, чул, ял ипил. За самия себе си. За никого друго. Никой никога няма да прочете бележките му; добре му е известно; а и самият той никога няма да ги препрочете.

* * *

Музиката, подобно на вярата, беше за него заслон срещу прекалено ярката светлина на деня. И двамата — и братът и сестрата — бяха музикални по рождение, особено Оливие, който беше наследил тази дарба от майка си. Впрочем вкусът им далеч не беше съвършен. Никой не би могъл да го оформи в тази провинция, където ако става дума за музика, чуваха само местната фанфара, която свиреше двойни стъпки или потпури от Адолф Адам, когато ѝ хрумнеше, органа на църквата, който изпълняваше романси, и упражненията по пиано на дъщерите на буржоазията, които удряха по клавишите на разкордираните си пиана валсове и полки, увертюрите на „Багдадският халиф“ или на „Ловът на младия Анри“, както и две-три сонати на Моцарт, все едни и същи със същите грешно изсвирени тонове. Това беше част от неизменната програма, когато канеха гости. След вечеря всеки, който имаше някакъв талант, биваше помолен да го покаже: отначало отказваше изчервен, после отстъпваше пред настояванията на гостите. И изпълняваше наизуст най-хубавата си пиеса. Всички тогава се възхищаваха от добрата му памет и от „бисерното“ му свирене.

Тази церемония се повтаряше почти всеки път, когато имаха гости на вечеря, и отравяше цялото удоволствие на децата. Когато трябваше да свирят на четири ръце „Пътуване в Китай“ от Базен или малките пиески от Вебер, поне се чувствуваха сигурни и единият, и другият, но когато трябваше да свирят сами, беше истинско наказание. Както винаги Антоанет беше по-смела. Макар и да ѝ бе смъртно досадно, понеже знаеше, че няма как да се измъкне, тя се примиряваше, сядаше решително на пианото и изсвирваше в галоп своето „Рондо“, както ѝ падне, замазваше някои пасажи, запъваше се на други, спираше и заявяваше с усмивка на публиката:

— Ах, не си спомням как беше тука!...

А после подемаше смело няколко такта по-нататък и стигаше до края. След това не криеше удоволствието си, че е свършила и докато се връщаше на мястото си, отрупвана с комплименти, признаваше смеешком:

— Сума погрешни тонове изсвирих!...

Оливиe не беше толкова лек по характер. Той не можеше да понася да се излага публично на показ, да бъде център на погледите на цяла компания. За него беше мъчение дори да говори, когато имаха гости. А да свири, и то за хора, които не обичаха музиката — той виждаше отлично това, — които се отегчаваха от нея и го караха да свири само по навик, му се струваше тирания, срещу която напразно се опитваше да се бунтува. Отказваше упорито. Понякога побягваше. Скриваше се в някоя тъмна стая, в коридора, дори на тавана въпреки ужасния си страх от паяците. Съпротивата му караше хората да бъдат още по-настойчиви и подигравателни. Примесваха се и упреците на родителите, подсилени от някой плесник, когато бунтът му приемеше много безочлив тон. И в крайна сметка винаги трябваше да свири противно на здравия разум. После през нощта се измъчваше, че е свирил лошо, защото беше честолюбив и искрено обичаше музиката.

Вкусът на градчето открай време не беше посредствен. Имаше дори известна епоха, когато се изпълняваше доста добре камерна музика в домовете на двама-трима буржоа. Госпожа Жанен често си спомняше за дядо си, който страстно стържел на виолончело и пеел арии от Глук, Далейрак и Бергон. В къщи бе останала още една дебела нотна тетрадка и куп италиански арии. Защото приятният старец беше като Андрийо, за когото Берлиоз казваше: „Обичаше Глук“, но

добавяше горчиво: „Обичаше обаче и Пичини.“ Може би дори предпочиташе Пичини. Във всеки случай италианските арии бяха много повече на брой в колекцията на дядото. Те представляваха музикалната храна за малкия Оливие. Не особено здрава храна, подобна малко на захарните изделия в провинцията, с които тъпчат децата: те развалят вкуса, разстройват стомаха и застрашават да убият завинаги охотата им към по-сериозна храна. Но лакомията на Оливие не беше опасна, понеже не му предлагаша нищо по-сериозно. Тъй като нямаше хляб, ядеше сладкиши. Така по силата на обстоятелствата Чимароза, Панзиело и Росини се превърнаха в дойки на малкото тъжно момче, на което се завиваше леко свят, докато пиеше *Asti spumante*^[2], което му предлагаша вместо мляко двамата бащи Силени, ухилени и безочливи, и двете малки подскачащи вакханки с чистосърдечна сладна усмивка от Неапол и Катания: Перголези и Белини.

Той свиреше много за лично удоволствие. Беше цял проникнат от музика. Не се опитваше да разбере това, което свиреше, а само се наслаждаваше пасивно. Никой не мислеше да му преподава хармония, а и самият той не се интересуваше. Всичко, което беше наука и научен дух, беше чуждо на семейството му, особено по майчина линия. Всички тези правници, начетени хуманисти, се чувствуваха загубени пред най-обикновена математическа задача. Цитираха като феномен един член от семейството — далечен братовчед, постъпил в службата за географските дължини. Мълвеше се при това, че полудял. Старата провинциална буржоазия със здрав и положителен ум, притъпен обаче от дългите угощения и еднообразните дни, е горда с благоразумието си. Тя има такава вяра в него, че си въобразява, че то е в състояние да разреши всяка трудност, и е склонна да счита хората на науката за един вид хора на изкуството, по-полезни може би, но не така възвишени, защото хората на изкуството поне не служат за нищо. И това безделие не е лишено от изтънченост. Впрочем всеки буржоа се ласкае от мисълта, че би могъл да стане човек на изкуството, ако е имал желание. Докато учените са едва ли не физически работници — което е опозоряващо, — по-начетени и малко смахнати надзиратели. Те са много силни на книга, но излязат ли от завода си за цифри, никакви ги няма! Не биха отишли далече, ако не ги ръководеха благоразумните хора, опитни в живота и сделките.

Нещастieto е, че не е доказано дали опитът им в живота и бизнеса е наистина толкова сигурен, колкото биха желали да смятат тези благоразумни хора. Това е по-скоро рутина, ограничена до много малък брой лесни случаи. Когато трябва да се вземе бързо и смело решение, ето че се чувствуват безсилни.

Банкерът Жанен спадаше към тази порода. Всичко беше така добре предвидено предварително, всичко се повтаряше така точно в ритъма на провинциалния живот, че той никога не беше срещал сериозни трудности в сделките си. Беше наследил баща си без специална подготовка за тази професия и тъй като всичко се бе развивало благополучно след смъртта на баща му, той отдаваше успеха на природния си ум. Обичаше да повтаря, че е достатъчно да си честен, усърден и благоразумен, и смяташе да предаде работата си на своя син, без да се интересува за вкусовете му, както и неговият баща не го бе питал какъв иска да стане. Никак не го подготвяше за бъдещата му работа. Оставяше децата да растат на воля стига само да са добри и главно щастливи: защото той ги обожаваше. Затова двете деца бяха съвсем неподготвени за борбата за живот. Оранжерийни цветя. Но нали така щяха да живеят винаги? В спокойната провинция, в богатото им уважавано семейство, с приятен, весел, сърдечен баща, обкръжен от приятели, ползущ се със завидно положение в този край, животът беше така лесен и приятен!

* * *

Антоанет беше шестнадесетгодишна. Оливие скоро щеше да се причести за първи път. Той се унасяше в шепота на своите мистични мечти. Антоанет слушаше сладостното чуруликане на опиянената надежда, която подобно на славея през април изпълва младежките сърца. Тя с наслада следеше разцъфването на душата и тялото си, радваше се, че е красива и че околните ѝ го казват. Хвалбите на баща ѝ, неблагоприятните му приказки биха били достатъчни да завъртят главата ѝ.

Той се прехласваше пред нея; забавляваше се с кокетството ѝ, с изпълнените ѝ с неѝ погледи пред огледалото, с невинните ѝ лукави хитрини. Вземаше я на коленете си, закачаше я за сърчицето ѝ, за

завоеванията ѝ, за предложенията за женитба, които уж му направили за нея. И ѝ ги изброяваше: уважавани буржоа, един от друг по-стари и по-грозни. Тя викаше ужасена и се заливаше от смях, прегърнала баща си през шията, допряла лице до бузата му. А той я питаше кой е щастливият избраник: дали не е прокурорът на републиката, за когото старата им слугиня казваше, че бил грозен като седемте смъртни гряха, или дебелият нотариус. Тя го пляскаше лекичко по лицето, за да го накара да млъкне или му затваряше устата с ръце. А той ги целуваше и пееше, подхвърляйки я на коленете си, познатата песен:

*Хубавице моя, какво ви се ще?
Не искате грозно мъжле?*

Тя отвърщаше със смях, завързвайки дългите му бакембарди под брадичката, със следния припев:

*Моля ви, госпожо, от сърце,
не грозно, хубаво мъжле!*

Възнамеряваше сама да направи избора си. Знаеше, че е или ще бъде много богата — баща ѝ повтаряше това на всички гласове, — тя беше „добра партия“. Изтънчените семейства в градчето, които имаха синове, я ухахваха вече и плетяха около нея мрежата от дребни ласкателства и вещи хитрини, съшити с бял конец, за да уловят хубавата сребърна рибка. Само че имаше опасност да останат на сухо, защото прозорливата Антоанет разбираше ясно ходовете им и се забавляваше: тя нямаше нищо против някой да я улови, но не кой да е. Беше решила вече в малката си главица за кого ще се омъжи.

Благородното семейство в този край — обикновено има само по едно във всяка област, и то претендира, че изхожда от някогашните провинциални феодали, а всъщност родословното му дърво води началото си от някой изкупвач на държавни имуществата, интендант от XVIII век или доставчик на войските на Наполеон — Бониве, които притежаваха на две левги от града замък със заострени кули, покрити с

лъскави плочи, обграден от високи гори, осеяни с езера, пълни с риба, сами правеха първите стъпки пред Жаненови. Младият Бониве усърдно ухажваше Антоанет. Той беше хубав младеж, доста едър и развит за възрастта си, който по цял ден ходеше на лов, ядеше, пиеше и спеше; яздеше и умееше да танцува, имаше кажи-речи, изтънчени маниери и не беше много по-глупав от другите. Идваше от време на време от замъка в града с ботуши, на кон или с двуколката си. Посещаваше банкера уж за някоя сделка и понякога донасяше кошница с дивеч или огромен букет цветя за двете дами. Използуваше случая, за да поухажва госпожицата. Двамата млади се разхождаха в градината. Той ѝ правеше просташки комплименти, бърбеше приятно, сучейки мустаците си и звънтейки с шпори по плочите на терасата. Антоанет го намираще пленителен. Той ласкаеше сладко гордостта и сърцето ѝ. Тя се отдаваше на приятните първи мигове на детска любов. Оливие ненавиждаше благородника, защото беше як, тежък, груб, смееше се шумно, стискаше ръката му в лапите си като в менгеме и го наричаше винаги: „Момченце...“, като го щипеше по бузата. Той го ненавиждаше главно, без да си дава сметка, защото този чужд човек обичаше сестра му... сестра му, неговото имущество, неговото, само негово и ничие друго!...

* * *

Междувременно катастрофата не беше далеч. Рано или късно в живота на тия стари буржоазни семейства, заседнали от векове върху същото парче земя и изчерпали всичките му жизнени сокове, винаги се стига до катастрофа. Те дремят спокойно и си въобразяват, че са също така вечни, както и земята, върху която живеят. Но почвата под тях умира, корените пресъхват: един удар с кирка е достатъчен, за да ги изтръгне. Тогава говорят за липса на късмет, за непредвидено нещастие. Не би било липса на късмет, ако дървото беше поустойчиво. Бурята би минала като вихрушка, която скършва някой клон, но не го поваля.

Банкерът Жанен беше слаб човек, доверчив, малко тщеславен. Обичаше да хвърля прах в очите и охотно смесваше истинската стойност с привидната. Харчеше много, за щяло и не щяло, без

прахосничеството му да накърни сериозно богатството му, защото вродената у него вековна спестовност го уравнивяваше: от време на време имаше угризения (изгаряше цял кубик дърва, а се скъпеше за кибритена клечка!) Освен това той не беше много благоразумен в сделките си. Никога не отказваше да даде пари назаем на приятелите си, а не беше трудно да си негов приятел. Не си даваше даже труд да взема винаги разписка; водеше небрежно сметка за заетите суми и не ги искаше, ако длъжниците му сами не ги върнеха. Разчиташе на честността на другите, както смяташе, че могат да разчитат на неговата честност. Впрочем той беше по-стеснителен, отколкото можеше да се очаква при свободното му и безцеремонно държане. Никога не би посмял да отпрати някои нахални просители, нито да прояви опасения относно платежоспособността им. Влагаше в сделките си добросърдечие и малодушие. Не искаше да оскърби никого и се страхуваше от оскърбление. Затова винаги отстъпваше. И за да спаси гордостта си, отстъпваше със замах, като че ли му правеха услуга, като вземаха парите му. Пък и, кажи-речи, така смяташе самият той: честолюбието и оптимизмът му лесно го убеждаваха, че всяка сделка, която сключваше, беше непременно удачна.

Подобно поведение печелеше симпатиите на кредиторите; селяните, които знаеха, че винаги могат да прибегнат до услужливостта му и които не пропускаха да се възползват от нея, го обожаваха. Но благодарността на хората, искам да кажа, на добрите хора, е плод, който трябва да се бере навреме. Оставиш ли го да презрее на дървото, той скоро загнива. Минеха ли няколко месеца, длъжниците на Жанен свикваха с мисълта, че той е бил длъжен да им направи услуга, и даже бяха склонни да смятат, че щом толкова охотно ги е подпомогнал, сигурно е имал някакъв интерес. Най-деликатните смятаха, че са квит — ако не по отношение на дълга, поне по отношение на благодарността — с някой убит от тях заек или кошница яйца от кокошарника им, които му предлагаха в деня на селския панаир.

Понеже досега в крайна сметка ставаше дума за малки суми и Жанен имаше работа с доста почтени хора, тази негова система не беше много опасна; паричните щети, за които bankerът изобщо не споменаваше пред когото и да било бяха минимални. Но съвсем другояче беше, когато Жанен се натъкна на някакъв мошеник, който

беше предприел крупна индустриална сделка и беше подочул за услужливостта на банкера и за финансовите му възможности. Тази личност с важно държане, с ордена на „Почетния легион“, уж личен приятел с двама-трима министри, един архиепископ, цяла група сенатори, видни дейци из средите на писателите и финансистите и с редактора на един всесилен вестник, съумя прекрасно да заговори с властния и свойски тон, подходящ за нашия човек. Вместо препоръка той размаха пред него — простащина, която би могла да събуди известни подозрения у някой по-прозорлив човек, писма с най-банални комплименти, които бе получил от видните си познати, за да му благодарят, загдето ги е поканил на вечеря или за да го поканят на свой ред: общоизвестно е, че французите никак не се скъпят по отношение на писмените любезности, нито биха отказали да подадат ръка или да се отзоват на поканата за вечеря на индивид, когото познават само от един час стига само да им е забавно с него и да не им иска пари. Пък и мнозина от тях не биха отказали и това на новия си приятел, ако видят, че и друг прави същото. И наистина би трябвало да е голям неудачник някой умен човек, който се опитва да облекчи ближния си от парите, които го затрудняват, защото се чуди какво да прави с тях, ако не намери в края на краищата първия овен, който ще скочи във водата, за да повлече другите. Дори да не е имало други овни преди него, Жанен щеше да бъде първият. Той наистина беше от вълненолната порода, създадена да я стрижат. Остави се да го подведат хубавите връзки, сладките приказки и ласкателствата на новия познат, както и първите добри резултати от неговите съвети. Тогава рискува на едро. И после рискува всичко. Не само своите пари, но и парите на клиентите си. Въздържаше се да ги уведоми: беше сигурен, че ще спечели; искаше да ги смае с оказаната услуга.

Предприятието се провали. Той узна непряко за това от един свой кореспондент от Париж, който му спомена мимоходом за новия крах, без да подозира, че Жанен е една от жертвите: защото банкерът не беше споделил с никого; с невъобразимо лекомислие беше пренебрегнал и дори като че ли избягнал да се посъветва с хората, които бяха в състояние да го осведомят; действувал бе тайно, главозамаян от безпогрешния си здрав разум, задоволявайки се с най-общи и неточни сведения. Случват се понякога такива груби грешки в живота: като че ли в някои моменти непременно трябва да се погубиш,

като че ли се страхуваш да не би някой да ти се притече на помощ; избягваш всеки мъдър съвет, който би могъл да те спаси, криеш се, бързаш трескаво, за да можеш да се хвърлиш във водата, без някой да ти попречи.

Господин Жанен изтича на гарата и със смазано от тревога сърце се качи на влака за Париж. Отиваше да търси приятеля си. Все още се надяваше, че новината е невярна или най-малкото преувеличена. Естествено не намери мошеника и му потвърди бедственото положение. Върна се обезумял от безпокойство, криейки всичко. Още никой не подозираше нищо. Опита се да спечели няколко седмици, няколко дни. С неизлечимия си оптимизъм вярваше, че ще намери начин да възстанови ако не своите загуби, то поне щетите, нанесени на клиентите му. Опита различни средства с несръчна припряност, която му отне всякакъв изглед за успех, ако изобщо имаше такъв. Помъчи се да сключи заеми, но отвсякъде му отказаха. Случайните сделки, в които хвърли отчаян малкото, което му оставаше, окончателно го погубиха. От този миг характерът му коренно се промени. Изпадна в състояние на невероятна уплаха: не казваше нищо, но беше раздражителен, груб, сприхав и невероятно тъжен. Когато беше с чужди хора, все още продължаваше да се преструва на весел, но всички забелязваха, че се е променил: отдаваша го на здравословното му състояние. С близките си се въздържаше по-малко; и те веднага разбраха, че той крие от тях нещо важно. Беше неузнаваем. Ту се вмъкваше бързо в някоя стая и започваше да тършува из чекмеджетата, изхвърляйки всички книжа едни върху други по паркета и изпадайки в дива ярост, че не може да намери нищо или защото искаха да му помогнат. После стоеше объркан сред хаоса от книжа. А попитаха ли го какво търси, вече сам не знаеше. Като че ли беше престанал да се интересува от домашните си; или пък ги прегръщаше със сълзи на очи. Не спеше и не ядеше вече.

Госпожа Жанен виждаше ясно, че са пред фалит, но никога не беше участвувала в сделките на мъжа си и нищо не разбираше. Зададе му ред въпроси: той грубо я отблъсна и засегната в гордостта си, тя не настоя повече, но трепереше от страх, без сама да знае защо.

Децата не подозираха опасността. Антоанет, разбира се, беше достатъчно прозорлива и също като майка си предусещаше нещастieto; но беше всецяло погълната от първата си любов и не

искаше да мисли за нищо тревожно; внушаваше си, че облаците ще се разпръснат от само себе си или че винаги ще има някакъв спасителен изход.

Може би Оливие най-добре усещаше какво става в душата на злочестия banker. Чувствуваше, че баща му страда и тайно страдеше заедно с него. Но не смееше да каже нищо: естествено той и не можеше да стори нищо. Освен това и той отпъждаше тъжните неразбираеми неща: като майка си и сестра си беше склонен да вярва суеверно, че щом не виждаш надвисналата беда, може би тя няма да те сполети. Когато усещат угроза, хората постъпват на драго сърце като щрауса: заравят главата си в пясъка и си въобразяват, че нещастieto не ги вижда.

* * *

В града започнаха да се разпространяват обезпокоителни слухове. Говореше се, че банката не се ползува с кредит. Банкерът напразно показваше привидно голяма самоувереност с клиентите си, някои по-мнителни поискаха влоговете си под един или друг предлог. Жанен разбра, че пропада. Започна да се защитава отчаяно, престори се на възмутен, заоплакваше се надменно и горчиво, че му нямат доверие; стигна дотам, че направи бурни сцени на стари свои клиенти и това негово поведение окончателно го погуби пред общественото мнение. Исканията за изтегляне на влоговете зачестиха. Притиснат до стената, подгонен, той съвсем се обърка. Замина за кратко време, отиде в един съседен балнеокурорт да си опита късмета на игралната маса с последните няколко банкноти. Проигра всичко за четвърт час и се върна.

Неочакваното му отпътуване разстрои градчето, заговориха вече, че е избягал; госпожа Жанен с голяма мъка устоя на яростната загриженост на хората: тя ги умоляваше да потърпят малко, заклеваше се, че мъжът ѝ ще се върне. Те почти не вярваха, макар от все сърце да им се щеше да вярват. Затова, когато узнаха, че се е върнал, настъпи всеобщо облекчение: мнозина бяха готови да сметнат, че са се безпокоили напразно и Жанен са премного хитри, за да не успеят винаги да се измъкнат от някое затруднение, дори и да изживеят криза.

Поведението на банкера потвърждаваше впечатлението им. Сега, когато вече знаеше ясно какво му остава да направи, той изглеждаше уморен, но много спокоен. На авенюто на гарата, след като слезе от влака, той заговори спокойно с неколцина приятели за полето, където от седмици не бе валяло, за лозята, прекрасни тази година, и за падането на правителството, оповестено от вечерните вестници.

Когато се прибра в къщи, се престори, че изобщо не забелязва вълнението на жена си, която тутакси изтича, щом чу, че влиза и му зараказва смутено и словоохотливо какво се бе случило, докато го нямаше. Тя се мъчеше да прочете по израза на лицето му дали бе успял да отклони неизвестната опасност: не го попита обаче нищо, от гордост — чакаше той да ѝ заговори пръв. Но той не каза нито дума по въпроса, който гнетеше и двамата. Безмълвно отклони желанието ѝ да му се довери и да предизвика признание и от негова страна. Заговори за жегата, за умората си, оплака се, че го боли невъобразимо глава, и седнаха на масата както всеки друг път.

Той говореше малко, вгълбен в себе си, с надиплено чело; барабанеше леко по покривката; насилваше се да яде, понеже знаеше, че го наблюдават, и гледаше разсеяно и отдалеч децата, изплашени от мълчанието, и жена си, уязвена в самолюбието си, която дебнеше всеки негов жест, без да го погледне. Към края на вечерята той като че ли се събуди; опита се да разговаря с Антоанет и Оливие, попита ги какво са правили по време на отсъствието му; но не чуваше отговорите им, слушаше само звука на гласовете им и макар да бе втренчил очи в тях, не ги виждаше. Оливие си даваше сметка: той млъкваше посред думите си и нямаше желание да продължи. Но у Антоанет след първия миг на притеснение вродената, жизнерадост беше взела връх: тя бърбеше като весела сврака, поставяше ръка върху ръката на баща си, побутваше го по рамото, за да чуе какво му разказва. Господин Жанен мълчеше; местеше очи от Антоанет към Оливие и бръчката на челото му ставаше все по-дълбока. Точно когато момичето му разказваше нещо, той не издържа повече, стана от масата и се приближи до прозореца, за да прикрие вълнението си. Децата сгънаха салфетките си и също станаха от масата. Госпожа Жанен ги прати да поиграят в градината; скоро чуха острите им викове; те се гонеха по алеите. Госпожа Жанен гледаше мъжа си, той стоеше гърбом към нея, а тя сновеше край масата уж че подрежда нещо. Внезапно госпожа Жанен

се приближи до него и му каза със задавен глас не само защото се боеше да не я чуят слугите, но защото сама бе в плен на тревога.

— Но кажи ми най-сетне, Антоан, какво има? Има нещо!... Да! Ти криеш нещо... Да не би да се е случило нещо? Да не би да си болен?

Но господин Жанен още веднъж я отстрани от себе си, вдигна нетърпеливо рамене и отвърна троснато:

— Не! Не! Казвам ти, няма нищо! Остави ме!

Тя се отдалечи възмутена; казваше си в слепия си гняв, че каквото и да се случи с мъжа ѝ, няма вече да се тревожи.

Господин Жанен слезе в градината. Антоанет продължаваше да беснее и закачаше брат си, за да го накара да я подгони. Но детето внезапно заяви, че не му се играе повече и се облегна на зида на терасата, на няколко крачки от баща си. Антоанет се опита да го подразни още, но той я отблъсна нацупен: тя му подхвърли нещо обидно и понеже нямаше нищо забавно вече в градината, тя се прибра в къщи и седна на пианото.

Господин Жанен и Оливие останаха сами.

— Какво ти е, моето момче? Защо не ти се играе вече? — попита кротко бащата.

— Уморен съм, татко.

— Добре. Да поседнем тогава за малко на пейката двамата.

Седнаха. Чудна септемврийска нощ. Ясно, тъмно небе. Сладникавият аромат на петуниите се смесваше с блудкавото, леко загнило дихание на тъмния канал, който спеше под зида на терасата. Вечерни пеперуди, големи светли сфинксове, размахваха крила около цветята и бръмчаха като чекръчета. Спокойните гласове на съседите, седнали пред входните си врати от другата страна на канала, отекваха в тишината. Вътре Антоанет свиреше италиански каватини с фиоритури. Господин Жанен бе уловил Оливие за ръка. Той пушеше. Детето гледаше в мрака, който постепенно забулваше чертите на баща му, малката светлинка на лулата, която ту се разгаряше, ту загасваше с всяко вдъхване, пак припламваше, докато най-сетне угасна напълно. Не разговаряха. Оливие запита как се казват някои звезди. Господин Жанен, доста невежа в областта на природата, подобно на почти всички провинциални буржоа, не познаваше нито една, освен големите съзвездия, известни на всички; съзнателно се престори, че детето се

интересува именно от тях и му ги назова. Оливие не възрази: винаги му бе приятно да му ги назовават и да си повтаря полугласно техните хубави тайнствени имена. Впрочем той се опитваше не толкова да задоволи любознателността си, колкото да се приближи инстинктивно до баща си. Пак замълчаха. Вдигнал глава, Оливие гледаше с отворена уста звездите и лекичко се унасяше в дрямка: топлината на бащината ръка проникваше в него. Внезапно ръката на баща му затрепера. Това се стори странно на Оливие и той попита със смях, не съвсем разсънен:

— О! Защо така трепери ръката ти, татко?

Господин Жанен измъкна пръстите си.

След малко Оливие, чиято главица продължаваше да работи самостоятелно, каза:

— И ти ли си уморен, татко?

— Да, моето момче.

Сърдечният глас на детето поде:

— Не трябва да се уморяваш толкова, татко.

Господин Жанен привлече към себе си главата на Оливие, притисна я до гърдите си и прошепна:

— Клетото ми дете!...

Но мислите на Оливие бяха взели вече друго направление.

Часовникът на кулата изби осем удара. Той се освободи от прегръдката на баща си и каза:

— Ще отида да си почета.

В четвъртък му разрешаваха да чете един час след вечеря, преди да си легне: това беше най-голямото му щастие и нищо в света не би било в състояние да го накара да пожертвува макар и една минута от този час.

Господин Жанен го остави да си отиде. Той се поразходи още малко надлъж и нашир по тъмната тераса. После и той се прибра.

В стаята децата и майката бяха седнали около лампата. Антоанет пришиваше панделка на една своя блузка, без да престане да бърби и тананика нито за миг за голямо неудоволствие на Оливие, който, седнал пред книгата си, със смръщени вежди и опрени на масата лакти, запушваше ушите си с юмруци, за да не чува нищо. Госпожа Жанен кърпеше чорапи и разговаряше със старата прислужница: права до нея, тя отчиташе дневните разходи и използваше случая да

побъбри малко с господарката си; тя разполагаше винаги с голям запас забавни истории и ги разказваше на невъобразим жаргон, който разсмиваше всички, а Антоанет се мъчеше да ѝ подражава. Господин Жанен ги загледа безмълвно. Никой не му обърна внимание. Той постоя нерешително за миг, седна, взе някаква книга, отвори я наслуки, затвори я, стана: наистина не можеше да си намери място. Запали свещ и им каза лека нощ. Приблужи се до децата и ги целуна развълнуван: те отвърнаха разсеяно на целувката му, без да вдигнат поглед към него — Антоанет заета с панделката, а Оливие — с книгата си. Оливие даже не си махна ръцете от ушите и измърмори отегчено „лека нощ“, без да се откъсне от четенето: когато четеше, не би се мръднат дори ако някой от домашните му паднеше в огъня! Господин Жанен излезе от стаята. Позабави се в съседната стая. След малко там влезе и жена му, след като слугинята си отиде, за да нареди чаршафите в скрина. Тя се престори, че не го вижда. Той се поколеба, приблужи се до нея и ѝ каза:

— Прости ми. Толкова грубо ти отговорих преди малко.

Тя бе изкушена да му каже: „Бедничкият ми, не ти се сърдя, но какво ти е най-сетне? Кажи ми какво те измъчва.“

Но вместо това, щастлива, че може да си върне, му каза:

— Остави ме на мира! Ти си отвратително груб с мен! Държиш се, както не би се държал със слугиня!

И продължи в същия тон, изреждайки огорченията си от него със злопаметна словоохотливост.

Той махна уморено с ръка, усмихна се горчиво и излезе от стаята.

* * *

Никой не чу изстрела. Едва на другия ден, когато узнаха какво се бе случило, няколко съседни си спомниха, че бяха доловили в тихата улица някакъв сух звук посред нощ, подобен на изпляскване на камшик. Не бяха обърнали внимание. Нощният покой веднага след това се бе спуснал пак над града, загръщайки в тежките си дипли живите и умрелите.

Госпожа Жанен спеше, тя се събуди един-два часа по-късно и като не видя мъжа си до себе си, стана неспокойна, обходи всичките стаи, слезе на долния етаж, отиде в помещенията на банката, които се намираха в едно съседно на къщата здание; и там, в кабинета, тя намери мъжа си: седнал в креслото, рухнал над писалищната маса и потънал в кръв, която още се стичаше капка по капка по пода. Тя изпищя пронизително, изпусна свещта, която държеше, и загуби съзнание. Чува я от къщата. Слугите се притекоха, погрижиха се за нея и отнесоха тялото на господин Жанен на едно легло. Стаята на децата беше затворена. Антоанет спеше като праведница. Оливие чу шум от гласове и стъпки: искаше му се да узнае какво става, но се побоя да не би да събуди сестра си и заспа отново. На другата сутрин новината бе обходила града, преди те да научат каквото и да било. Узнаха от старата слугиня, която им съобщи, хълцайки. Майка им не беше в състояние да мисли за каквото и да било. Състоянието ѝ вдъхваше опасения. Двете деца се озоваха сами лице с лице със смъртта. В първите мигове ужасът беше по-силен от болката. Впрочем не им оставиха време да си поплачат спокойно. Още от сутринта започнаха жестоките съдебни формалности. Антоанет, намерила убежище в стаята си, извикваше на помощ целия си младежки егоизъм и съсредоточаваше съзнанието си само върху една мисъл, единствената, която можеше да ѝ помогне да прогони ужаса от задушавашата я действителност — мисълта за своя приятел. Тя очакваше с всеки изминат час неговото посещение. Последния път, когато го бе видяла, той бе по-мил с нея от всякога: тя не се съмняваше, че щом научи за сполетялото ги бедствие, веднага ще се притече, за да сподели мъката ѝ. Но никой не дойде. Нито дума от никого. Никаква проява на симпатия. Напротив, още при първата вест за самоубийството, хората, поверили парите си на банкера, се втурнаха у Жаненови, насилиха вратата и с безпощадна жестокост вдигнаха страшни скандали на жената и децата. За няколко дни се струпаха всички нещастия: загуба на любимо същество, загуба на цялото благосъстояние, на всякакво обществено положение, на хорското уважение, изоставяне от страна на приятелите. Пълна разруха. Не остана непокътнато нищо от това, което ги крепеше в живота. И тримата бяха въодушевени от безкомпромисно чувство за нравствена чистота, което ги караше още по-силно да се терзаят от позора, макар и да бяха невинни. От тримата

най-сломена от удара беше Антоанет, защото по природа тя беше най-далеч от страданието. Госпожа Жанен и Оливие, колкото и смазани да се чувствуваха, не бяха чужди на света на терзанието. Песимисти по рождение, те не бяха толкова изненадани, колкото разбити. Мисълта за смъртта винаги бе била убежище за тях: сега, повече от когато и да било. Те я зовяха. Плачевно примирение, не ще и дума, но все пак не така страшно, както бунтът на едно младо, доверчиво, щастливо, влюбено в живота същество, което внезапно се вижда обречено на непобедима, бездънна горест или на вдъхваща ужас смърт...

Антоанет внезапно откри грозотата на света. Очите ѝ се отвориха: тя видя живота, хората; прецени обективно баща си, майка си, брат си. Докато госпожа Жанен и Оливие плачеха заедно, тя се усамотяваше в скръбта си. Младежкият ѝ мозък отчаяно разсъждаваше върху миналото, настоящето, бъдещето и тя разбра, че за нея не остава вече нищо, никаква надежда, никаква опора: не можеше да разчита на никого.

Погребението беше зловец, позорно. Църквата отказа да приеме тялото на самоубиеца. Вдовицата и сирачетата бяха оставени съвсем сами от подлите им бивши приятели. Само двама-трима се мярнаха за миг и притесненото им държане беше още по-мъчително от отсъствието на другите. Те като че ли им правеха милост с идването си и мълчанието им бе наситено с порицания и презрително съжаление. От страна на роднините беше още по-лошо: не само не чуха нито една утешителна дума, но бяха отрупани с тежки упреци. Самоубийството на банкера, вместо да потуши старата враждебност, изглеждаше едва ли не също така престъпно, както и фалирането му. Буржоазията не прощава на тези, които се самоубиват. Струва ѝ се чудовищно да се предпочете смъртта пред най-позорния живот; и тя охотно би призовала всички строгости на закона спрямо човека, който сякаш казва: „Няма нещастие, по-голямо от нещастията да живея с вас.“

Най-малодушните първи таксуват постъпките му като малодушие. А когато самоубиецът накърнява свръх това, заличавайки се от живота, техните интереси и ги лишава от отмъщение, те направо обезумяват. Нито за миг не помисляха какво ли е изстрадал клетият Жанен, за да стигне до това решение. Те биха желали да го изтерзаят хиляди пъти повече. И тъй като той им се изплъзваше, пренасяха порицанието си върху домашните му. Не си го признаваха, защото

съзнаваха, че е несправедливо, но независимо от това постъпваха така — трябваше им жертва.

Госпожа Жанен, която вече като че ли не я биваше за нищо друго, освен да стене, си възвръщаше цялата енергия, когато нападаха мъжа ѝ. Сега откриваше колко много го е обичала. И тези три същества, които нямаха никаква представа какво ще стане на следващия ден с тях, бяха напълно единодушни да се откажат от зестрата на майката, от цялото си лично богатство, за да изплатят, доколкото им бе възможно, дълговете на бащата. И тъй като не можеха повече да останат в този край, решиха да заминат за Париж.

* * *

Заминаването им приличаше на бягство.

Предната вечер — тъжна вечер в края на септември: нивята чезнеха под пелената на гъстата бяла мъгла, от която изплуваха постепенно от двете страни на пътя скелетите на зъзнещите храсти, целите мокри като растенията в аквариумите — те отидоха тримата заедно да се сбогуват с гроба на бащата. Коленичиха на тесния каменен бордюр около прясно изкопаната пръст. Сълзите им се стичаха безмълвно: Оливие хълцаше; госпожа Жанен се секнеше отчаяно. Тя сама усилваше болката си и се изтезаваше, като си повтаряше неуморно думите, които бе казала на мъжа си последния път, докато беше още жив. Оливие си спомняше разговора на пейката на терасата. Антоанет мислеше какво ще стане с тях. Нито сянка от укор в сърцето на нито един от тях към нещастника, който ги бе погубил ведно със себе си. Но Антоанет си мислеше: „О, татко! Колко много страдания ни очакват!“

Мъглата се насищаше с мрак, влагата ги пронизваше. Но госпожа Жанен не можеше да се реши да си тръгне. Антоанет видя, че Оливие трепери и каза на майка си:

— Мамо, студено ми е.

Станаха. Преди да си тръгнат, госпожа Жанен се обърна за последен път към гроба.

— Бедни приятелю мой! — промълви тя.

Излязоха от гробището в припадащата нощ. Антоанет стискаше премръзналата ръчичка на Оливие.

Прибраха се в старата къща. Последна нощ в гнездото, където бяха спали винаги, където бе протекъл животът им и животът на родителите им — стените, огнището, парчето земя, с които бяха така неразривно свързани всичките семейни радости и скърби, сякаш и те бяха част от семейството, част от живота и човек не можеше да се раздели с тях освен ведно със смъртта.

Багажът им беше стегнат. Трябваше да вземат първия сутрешен влак, преди да отворят съседните магазинчета искаха да избягнат любопитството на съседите и зложелателните им коментари. Изпитваха нужда да се притиснат един до друг, ала всеки се оттегли инстинктивно в стаята си и постоя известно време там: прави, неподвижни, без да се сетят да свалят шапката и палтото си, те докосвала с ръка стените, мебелите, всичко, с което щяха да се разделят, допираха чело до стъклата, опитвайки се да уловят и да съхранят в себе си допира с любимите неща. Най-сетне се отскубнаха с усилие от скръбните егоистични мисли и се събраха в стаята на госпожа Жанен — семейната стая с голямата ниша в дъното. Там някога се събираха вечер, когато нямаха гости! Някога!... Тази епоха им изглеждаше вече толкова отдалечена! Стояха безмълвни край оскъдния огън в камината; после се помолиха заедно, коленичили пред майчиното легло, и си легнаха много рано, защото трябваше да станат, преди да се зазори. Но дълго не можаха да заспят.

Към четири часа сутринта госпожа Жанен, която час по час бе гледала часовника, страхувайки се да не се успи, запали свещта и стана. Антоанет, която почти не бе спала, я чу и също стана. Оливие беше потънал в дълбок сън. Госпожа Жанен го погледна развълнувано и не можа да се реши да го събуди. Отдалечи се на пръсти и каза на Антоанет:

— Да не вдигаме шум! Нека горкото дете се наслади на последните минути тук!

Двете жени се облякоха напълно и опаковаха пакетите. Около къщата цареше тържественото мълчание на студените нощи, когато всичко живо — хора и животни — се сгушва с наслада в топлия сън. Зъбите на Антоанет тракаха: и сърцето, и тялото ѝ бяха ледени.

Входната врата отекна в студения въздух. Старата прислужница, която имаше ключ от къщата, идваше да окаже за последен път услуга на господарите си. Дребна, пълна, задъхана, притеснена от затлъстяването си, но необикновено чевръста за възрастта си, тя се появи със завито в шала добродушно лице, зачервен нос и насълзени очи. Беше отчаяна, че госпожа Жанен бе станала, без да я дочака, и сама бе запалила готварската печка. Оливие се събуди, когато тя влезе. Първият му порив бе да затвори отново очи и да се намести по-удобно в завивките си, за да заспи повторно. Антоанет нежно сложи ръка на рамото на брат си и го повика тихичко:

— Оливие, миличък, време е!

Той въздъхна, отвори очи, видя лицето на сестра си, наведено над неговото: тя му се усмихна тъжно и го помилва по челото. Пак му повтори:

— Хайде!

Той стана.

Излязоха безшумно от къщата, като крадци. Всеки от тях носеше по нещо. Старата прислужница тикаше пред тях големия куфар върху една ръчна количка. Оставяха почти цялото си имущество: вземаха със себе си само това, което беше върху тях, така да се каже, и малко дрехи. Жалки спомени от дома им щяха да бъдат изпратени по-късно, с малка бързина: няколко книги, портрети, старият часовник, с когото сякаш туптеше целият им живот. Въздухът режеше. Никой още не бе станал в града; капациите бяха затворени, улиците пусти. Те крачеха мълчаливо. Само прислужницата говореше. Госпожа Жанен се мъчеше да запечата в себе си за последен път декора на своето минало.

На гарата госпожа Жанен от честолубие взе билети втора класа, макар че се бе зарекла да вземе третокласни билети; нямаше смелостта да понесе това унижение в присъствие на двамата или трима служаци на гарата, които я познаваха. Мушна се бързо в едно празно купе и се затвори вътре с децата си. Скрити зад перденцата, те трепереха да не би да зърнат нечие познато лице. Но не се появи никой: в часа, когато те тръгваха, градът едва се събуждаше; влакът беше безлюден; само трима-четирима селяни и няколко вола, подали глава над преградата на вагона, те мучаха жално. След дълго чакане локомотивът изсвири продължително и влакът се заклати в мъглата. Тримата бегълци, дръпнаха перденцата и долепиха лица до стъклото, загледаха за

последен път градчето с готическата кула, почти забулена от мъглата, хълма, осеян с бедни къщурки, димящите, побелели от слана ливади — призрачен, далечен, кажи-речи, недействителен пейзаж. Когато и той изчезна зад един завой на пътя, който навлезе в дълбок изкоп, сигурни, че никой вече не ги наблюдава, клетите пътници престанаха да се съдържат. Притиснала кърпичка до устата си, госпожа Жанен ридаеше. Оливие се бе хвърлил върху нея и заровил глава в скута ѝ, покриваше ръцете ѝ с целувки и сълзи. Антоанет, седнала на другия ъгъл на купето, плачеше безмълвно. Тримата плачеха по различни причини. Госпожа Жанен и Оливие мислеха само за това, което оставяха зад себе си. Антоанет мислеше повече за предстоящите трудности: упреkwаше се; искаше да потъне в спомените си... Но с право мислеше за бъдещето: тя имаше по-ясен поглед за нещата от майка си и брат си. Те си правеха илюзии за Париж. Самата Антоанет далеч не подозираше какво ги чака там. Никога още не бяха ходили в Париж. Госпожа Жанен си въобразяваше, че колкото и трагично да беше положението им, то не беше тревожно. Тя имаше сестра в Париж, омъжена богато за висш чиновник, и разчиташе на помощта ѝ. Беше убедена освен това, че децата ѝ, с полученото образование и природните им дарования, за които се заблуждаваше като всяка майка, лесно биха си изкарвали почтено хляба.

* * *

Първото впечатление беше злокобно. Още от гарата те се отчаяха от блъсканицата в залата за багажа и шума на задръстените пред изхода коли. Валеше. Не можеха да намерят файтон. Трябваше да тичат надалече с отмалели от тежките вързопи ръце, принудени да спират посред улицата с риск да бъдат смазани или опръскани от колите. Никой кочияш не се отзоваваше на молбите им. Най-сетне успяха да спрат един, той караше стара невъобразимо мръсна таратайка. Докато качваха багажа, изтърваха в калта вързопа с одеялата. Носачът от гарата и кочияшът злоупотребиха с невежеството им, за да ги оскубят колкото могат. Госпожа Жанен даде адреса на един от посредствените, но скъпи хотели, посещавани от провинциалистите само защото преди тридесет години някой техен дядо бе отсядал там и

въпреки всички неудобства и те продължаваха да отиват в него. Направо ги обреха. Казаха им, че хотелът бил пълен и ги струпаха всичките заедно в една тясна стая, като ги накараха да платят за три самостоятелни стаи. За вечеря се опитаха да направят икономия, като не ядоха на общата маса, поръчаха си скромно ядене, но то им струваше също толкова скъпо, като при това останаха гладни. Още в първите мигове след пристигането им илюзиите им бяха разбити. И през тази първа нощ в хотела, набутани в помещение без въздух, те не можеха да заспят; ту им беше студено, ту топло, задушаваша се, подскачаха при шума на стъпки в коридора, от затварянето на вратите, от електрическите звънци; мозъците им бяха изтерзани от непрестанното трополене на коли и тежки камиони и те се ужасяваха от този чудовищен град, в който се бяха хвърлили слепешката и където се чувствуваха загубени.

На другия ден госпожа Жанен изтича при сестра си, която живееше в луксозен апартамент на булевард Осман. Без да казва на децата, тя се надяваше, че ще им предложат да се настанят у тях, докато стъпят на краката си. Посрещнаха я така, че загуби всяка илюзия. Семейство Поайе-Дьолорм беше вбесено от фалита на роднината си. Особено жената страшно се боеше да не би той да се отрази върху собственото им обществено положение и да навреди на кариерата на мъжа ѝ. Струваше ѝ се крайно неприлично, че разореното семейство идва да се вкопчи в тях и още повече да ги копрометира. И висшият чиновник мислеше същото, но той беше доста добросърдечен човек и би се показал по-отзивчив, ако жена му не го надзираваше, нещо, от което той беше много доволен. Така че госпожа Поайе-Дьолорм прие сестра си леденостудено. Госпожа Жанен се стъписа; тя се помъчи да забрави гордостта си: намекна деликатно за трудното си положение, за помощта, която бе очаквала от Поайе. Престориха се, че не са чули. Дори не ги задържаха за вечеря. Поканиха ги официално в края на седмицата. При това поканата не беше отправена от госпожа Поайе, а от мъжа ѝ; смутен от суровото държане на жена си, той се опита да го смекчи; беше престорено благодушен, но неискреността и егоизмът му лесно прозираха. Злочестите Жанен се прибраха в хотела, без да посмеят да споделят впечатленията си от това първо посещение.

Прекараха следващите дни в скитане из Париж, за да потърсят апартамент; изкачваха смазани от умора, стълбите, погнусени от

казармите със струпани човешки тела, мръсните входи, лишените от светлина стаи, толкова безрадостни след голямата провинциална къща. Чувстваха се все по-потиснати. И все така безпомощно объркани по улиците, в магазините, в ресторантите, заради което всички ги мамеха. Посегнеха ли към нещо, винаги им искаха невероятна цена. Като че ли бяха придобили способността да превръщат в злато всичко, до което се докоснеха: само че трябваше да плащат от джоба си това злато. Бяха невероятно непрактични и беззащитни.

Колкото и малка надежда да ѝ оставаше по отношение на сестра ѝ, госпожа Жанен все още си правеше известни илюзии за вечерята, на която бяха поканени. Подготвиха се за нея с разтуптяно сърце. Приеха ги като гости, а не като роднини — като между другото официалният им тон далеч не съответствуваше на скромната вечеря, която им предложиха. Децата се запознаха с братовчедите си, почти на тяхна възраст, също така недружелюбни като баща си и майка си. Момичето, много елегантно и кокетно, им говореше превзето, с учтиво превъзходство и се държеше така неестествено и сладникаво, че те се чувствуваха неудобно. Момчето пък се ядосваше, че му налагат тази вечеря с бедни роднини и седеше начумерено. Госпожа Поайе-Дьолорм, вдървена на стола си, имаше такъв вид през цялото време, дори когато предлагаше някое ядене, сякаш наставлява сестра си. Господин Поайе-Дьолорм говореше за глупости, за да не заговорят по работа. Разговорът се въртеше единствено около яденето, за да не би да се заговори по някой по-интимен и опасен въпрос. Госпожа Жанен се помъчи да намекне това, което ѝ беше на сърцето, но госпожа Поайе-Дьолорм я прекъсна рязко с някакъв незначителен въпрос. Горката жена няма смелостта да поднови опита си.

След вечерята тя накара дъщеря си да изсвири нещо на пиано, за да покаже дарбата си. Момичето, смутено и недоволно, свири ужасно. Двамата Поайе чакаха отегчено да свърши. Госпожа Поайе поглеждаше дъщеря си и свиваше иронично устни. Понеже пиеската продължи прекалено дълго, тя започна да разговаря за безразлични неща с госпожа Жанен. Антоанет, загубила напълно почва, си даде сметка по едно време, че вместо да продължи, беше започнала пак отначало и изобщо нямаше да може да се оправи. Тя прекъсна рязко, завърши с два акорда, които не бяха верни, и удари още един съвсем погрешен. Господин Поайе каза:

— Браво!

Той поръча да поднесат кафето.

Госпожа Поайе заяви, че дъщеря ѝ вземала уроци с Пюньо. Госпожицата, „която вземаше уроци с Пюньо“, каза:

— Хубавичко свириш, моето момиче...

И попита Антоанет къде е учила.

Разговорът се влачеше мудно. Изчерпали бяха всички дреболии в салона и тоалетите на двете дами Поайе. Госпожа Жанен си повтаряше: „Сега е моментът да заговоря, трябва да им говоря...“

И умираше от притеснение. Тъкмо когато направи голямо усилие над себе си и най-сетне като че ли се реши, госпожа Поайе подхвърли неочаквано, без да влага нотка на извинение в гласа си, че им било много неприятно, но били принудени да излязат към девет и половина: имали покана и не могли да я отложат за друг ден. Тримата Жанен, засегнати, станаха веднага. Опитаха се уж да ги задържат. Но само след четвърт час някой позвъни на вратата; слугата съобщи, че са дошли приятели на Поайе, съседите им, които живеят в по-долния етаж. Поайе и жена му си размениха погледи и зашушукаха припряно със слугите. Смотолявайки някакъв предлог, Поайе въведе бедните роднини в една странична стая. (Искаше да скрие съществуването и главно присъствието в дома му на компрометираното семейство.) Оставиха майката и децата сами в неотоплената стая. Децата бяха извън себе си от всички тия унижения. Очите на Антоанет бяха пълни със сълзи; тя настояваше да се отидат. Майка ѝ се възпротиви отначало, но тъй като продължаваха да чакат, без никой да дойде, и тя се реши. Излязоха. В антрето Поайе, предупреден от един слуга, ги догони и се извини с няколко банални изрази. Престори се, че иска да ги задържи, но личеше, че бърза да ги отпрати. Помогна им да облекат горните си дрехи и ги избути към вратата с усмивки, ръкостискания и полугласни любезности. Когато се прибраха в хотела, децата се заплакаха от яд. Антоанет беше вбесена, тя се зарече никога повече да не стъпи у тях.

Госпожа Жанен нае апартамент на четвъртия етаж, близо до Ботаническата градина. Стаите гледаха към олющените стени на тъмен двор, а трапезарията и гостната (госпожа Жанет държеше да има гостна) — към една многолюдна улица. Целия ден минаваха трамваи, карани с пара и погребални коли, които една след друга потъваха в

гробницето „Иври“. Въшливи италианци с орляк дечурлига седяха без работа по пейките или се караха кресливо. Не можеха да държат прозорците отворени заради шума; а вечер, когато се връщаха у дома си, трябваше да се провират през забързаното, вонящо простолюдие, да пресичат задръстените улици с кална настилка, да минават пред една пивница на партера на съседната къща; огромни, подпухнали момичета с жълти коси, с бледи, силно гримирани лица стояха пред вратата и мятаха безочливи погледи на минувачите.

Малкото пари на Жаненови се стопяваха бързо. Всяка вечер със свито сърце установяваха, че запасите им се изчерпват. Опитваха се да пестят, но не умееха: това е наука и са нужни много години изпитания, за да я усвоиш, след като не си я практикувал още от детските години. Хората, които не са пестеливи по природа, напразно губят времето си в подобни опити: изникне ли нов случай за разход, те тутакси отстъпват и отлагат пестенето за следващия път; а ако случайно спечелят или си въобразят, че са спечелили, макар и съвсем малко, бързат да вложат печалбата в нов разход, който понякога е десеторно по-голям от нея.

Само след няколко седмици средствата им се изчерпаха. Госпожа Жанен се принуди да заглуши всяко честолюбие и без да каже на децата, отиде да поиска пари от Поайе. Тя направи така, че го видя насаме, в кабинета му, и го замоли горещо да ѝ заеме малко пари, докато си намери работа, която да ѝ даде възможност да изхрани семейството си. Поайе, малодушен и доста човечен, отначало се опита да отложи въпроса, но после отстъпи. Разчувствува се неволно за миг и ѝ даде назаем двеста франка. Тутакси след това се разкая, особено когато трябваше да уведоми госпожа Поайе, която беше вбесена от слабостта на мъжа си и от интригантската постъпка на сестра си.

* * *

Жаненови по цял ден обикаляха Париж, за да търсят работа. С предразсъдъците си на богата провинциална буржоазка госпожа Жанен не приемаше за себе си и за децата си друга професия освен тези, които се наричат „свободни“ навярно защото човек е свободен да умре от глад. Тя не би позволила дори на дъщеря си да постъпи като учителка в някое семейство. Само чиновническите, държавните

служби не ѝ се струваха позорни. Въпросът беше да се намери начин Оливие да довърши образованието си, за да стане учител. Що се отнася до Антоанет, госпожа Жанен би желала тя да постъпи като учителка в някое учебно заведение или в Консерваторията, за да си бори за награда по пиано. Но учебните заведения, към които се обърна, имаха достатъчно учители, много по-квалифицирани от дъщеря ѝ с дипломата ѝ за основно образование, а колкото до музиката, трябваше да признае, че Антоанет беше съвсем посредствено надарена в сравнение с много други, които въпреки това не успяваха да си пробият път. Жаненови се сблъскаха с ужасната борба за живот и с неимоверното производство на малки и големи таланти в Париж, където те не могат да се пласират.

Децата се обезсърчиха и загубиха доверие в способностите си. Започнаха да се смятат съвсем посредствени; с настървение си го внушаваха сами на себе си и се мъчеха да го внушат и на майка си. В провинциалния колеж Оливие минаваше за орел, а сега, смазан от изпитанията, като че ли бе загубил всичките си дарования. Записаха го в една гимназия, където успяха да издействуват стипендия, но успехът му на първо време беше така плачевен, че му отнеха стипендията. Тогава той се сметна за съвсем тъп. Същевременно момчето се ужасяваше от Париж, от човешкия гмеж, от противната безнравственост на другарите си, от нелепите им разговори, от животинските нагони на някои от тях, които му правеха гнусни предложения. Той нямаше сила дори да каже, че ги презира. Чувствуваше се пропаднал нравствено при самата мисъл за тяхното падение. Намираще убежище ведно с майка си и сестра си в страстните молитви, които отправяха всяка вечер след всеки нов ден на разочарования и унижения, от които тези невинни сърца се чувствуваха омърсени и не смееха дори да ги споделят помежду си. Но при контакт с латентния атеистичен дух в Париж вярата на Оливие бе почнала да се накърнява, без той да съзнава, както прясната мазилка се рони от стената, плисне ли дъжд. Продължаваше да вярва, но бог умираше около него.

Майка му и сестра му продължаваха да тичат напразно по разни учреждения. Госпожа Жанен отиде още веднъж при Поайе. В желанието си да се отърват от тях, те им предложиха работа. Госпожа Жанен трябваше да постъпи при една стара дама, която прекарваше

зимата на Юг, за да ѝ чете, а за Антоанет бяха намерили място като учителка у едно семейство в Западна Франция, което живееше цялата година на село; условията не бяха лоши, но госпожа Жанен отказа. Тя приемаше унижението да служи някому, но не искаше дъщеря ѝ да бъде сведена до гувернантка и главно да живее далеч от нея. Колкото и да бяха нещастни или може би именно защото бяха нещастни, те предпочитаха да си останат заедно. Госпожа Поайе посрещна много зле отказа им. Тя заяви, че когато човек няма с какво да живее, не може да си позволи да бъде горделив. Госпожа Жанен не можа да се сдържи и я упрекна за коравосърдечието ѝ. Госпожа Поайе ѝ каза оскърбителни думи за фалита на мъжа ѝ и за парите, които сестра ѝ им дължи. Разделиха се скарани до гроб. Всякакви отношения бяха прекъснати. Госпожа Жанен имаше само едно желание: да може да върне парите, които бе взела назаем. Но не ѝ беше възможно.

Напразните тичания продължаваха. Госпожа Жанен отиде при депутатата и при сенатора от техния департамент, на които Жанен неведнъж бе услужвал. Навред се сблъска с неблагодарността и егоизма на хората. Депутатът изобщо не отговори на писмата ѝ, а когато позвъни у дома му, нареди да ѝ кажат, че е излязъл. Сенаторът ѝ отпрати просташки съчувствия за положението ѝ, за което обвиня „този нещастник Жанен“, като го порица сурово за само убийството му. Госпожа Жанен защити мъжа си. Сенаторът ѝ отвърна, че той знаел, че банкерът е постъпил така не от непочтеност, а от глупост, че бил наивник, лекомислен човек, който не знаел нищо, искал винаги да постъпва на своя глава, без да се посъветва с някого и без да се вслушва в приятелските предупреждения. Ако бил погубил само себе си, хората щяха да кажат: така му се пада, но без да се смятат другите пострадали, да обрече жена си и децата си на мизерия и да ги зарече, да ги остави да се оправят сами, както могат... това, виж, ако госпожа Жанен е светица, може да му го прости, но той, сенаторът, който не бил светец (*светец*), а просто нормален, здравомислещ (*здравомислещ*) и разумен човек, не виждал защо трябва да го извини — индивид, самоубиващ се в подобен случай, е мизерник. Единственото смекчаващо обстоятелство в полза на Жанен било, че не отговарял напълно за постъпките си. При тези думи той се извини на госпожа Жанен, че се е изразил малко грубо по адрес на мъжа ѝ и се позова на

симпатията, която изпитвал към нея. После отвори едно чекмедже и ѝ предложи петдесет франка милостиня; тя отказа.

Потърси работа в едно голямо учреждение. Правеше обаче постъпките си много несръчно и несистемно. Събираше цялата си смелост, за да отиде да се моли някъде, а после се връщаше така сломена духом, че няколко дни нямаше сила да мръдне. А когато отново се наканеше да отиде да пита, беше вече много късно. Не намери подкрепа и сред духовните лица било защото не виждаха никаква изгода, било защото не се интересуваха от едно разорено семейство, след като бащата е бил явно против тях. След безкрайни усилия госпожа Жанен успя най-сетне да намери място за учителка по пиано в един манастир, неблагоприятна и смешно зле платена работа. За да изкара още малко пари, тя преписваше вечер за една агенция. Бяха много сурови към нея. Почеркът ѝ и разсеяността ѝ — понякога тя прескачаше някоя дума или даже цял ред, въпреки че много се стараеше (мислеше за толкова много неща!) — ѝ навличаха оскърбителни забележки. Случваше се, след като си бе вадила очите и бе писала до изнемога чак до среднощ, да ѝ върнат преписаните страници. Тя се прибираще съвсем разстроена. По цели дни стенеше и се чудеше какво да прави. Отдавна страдаше от сърдечно заболяване, влошено от изпитанията, и се измъчваше от тежки предчувствия. Понякога изпадаше в паника, задушаваше се, като че ли щеше да умре. Не излизаше вече, без да пхне в джоба си листче с името и адреса си, в случай че падне на улицата. Какво щеше да стане, ако умре? Антоанет я поддържаше, доколкото можеше, като се преструваше, че е спокойна, макар и да не беше. Молеше я да се щади, да я остави да работи вместо нея. Но госпожа Жанен влагаше последните остатъци от гордостта си именно в това: поне дъщеря ѝ да не познае униженията, на които беше подложена самата тя.

Колкото и да се изтощаваше и да намаляваше разходите им, припечеленото от нея не им стигаше, за да живеят. Трябваше да продаде няколкото бижута, които беше запазила. Най-лошото беше, че тези пари, от които така се нуждаеха, ѝ бяха откраднати същия ден, когато ги получи. Горката жена, която беше винаги страшно разсеяна, се беше сетила да използва излизането си, за да се отбие в „Бон-Марше“, който ѝ беше на пътя. На другия ден беше именният ден на Антоанет и тя искаше да ѝ направи малък подарък. Държеше

портмонето си в ръка, за да не го загуби. Остави го машинално за миг на тезгяха, докато разглеждаше някакъв предмет. Когато посегна да си го вземе, портмонето беше изчезнало. Този удар я довърши.

Не след дълго през една душна августовска вечер — над града тегнеха задушливи изпарения — госпожа Жанен си тръгна от агенцията, където бе предала един спешен препис. Прибирайки се за вечеря, за да спести трите су за автобус, тя се преби да бърза, за да не би децата ѝ да се безпокоят. Когато се изкачи на четвъртия етаж, не можеше нито да говори, нито да диша. Не за пръв път се прибираше в такова състояние; децата вече дори не се учудваха. Тя се насили да седне веднага на масата заедно с тях.

Те не ядяха, нито едното, нито другото, омаломощени от жегата: с голямо усилие преглътнаха няколко хапки месо и няколко глътки блудкава вода. За да дадат време на майка си да се съвземе, не разговаряха — нямаха и желание да разговарят — и гледаха към прозореца.

Внезапно госпожа Жанен размаха ръце, вкопчи се в масата, погледна децата си, простена и залитна.

Антоанет и Оливие се спуснаха навреме, за да я задържат. Бяха като обезумели, викаха и я молеха:

— Мамо! Мамичко!

Но тя не отговаряше вече. Те загубиха ума и дума. Антоанет притискаше конвулсивно тялото на майка си, целуваше я и я викаше. Оливие отвори вратата на апартамента и завика:

— Помощ!

Портиерката се качи по стълбата и когато видя станалото, изтича да извика лекаря-съсед. Но когато лекарят дойде, той само констатира края. Смъртта бе настъпила мигновено — за щастие на госпожа Жанен, макар и да не се знаеше какво ѝ е минало през ума в последните мигове, разбирайки, че умира и оставя децата си в такава нищета.

* * *

Сами, за да понесат целия ужас на сполетялото ги нещастие, сами, за да плачат, сами, за да се занимават със страшните

подробности около всяка смърт. Портиерката, сърдечна жена, им помогна малко; и от манастира, където госпожа Жанен даваше уроци, дойдоха; но никой там не им съчувствуваше истински.

В първите мигове те бяха в плен на неизразимо отчаяние. Единственото нещо, което ги спаси, беше именно степента на отчаянието им: Оливие направо изпадна в транс. Това отвлече Антоанет от собствената ѝ мъка. Тя мислеше вече само как да спаси брат си; а нейната дълбока любов трогна Оливие и го изтръгна от опасния пристъп, в който го хвърли скръбта. Прегърнати крепко край леглото, където почиваше майка им, на светлината на кандилото, Оливие повтаряше, че трябва да умрат, да умрат и двамата, да умрат веднага, и сочеше прозореца. И Антоанет изпитваше същото гибелно желание; но тя все още се бореше: искаше да живее.

— За какво?

— Заради нея — отвърна Антоанет и показа мъртвата. — Тя е винаги с нас. Помисли си... След всичко, което изстрада заради нас, трябва да ѝ спестим най-тежката мъка, да ни види нещастни... Ах — поде тя поривисто, — пък и не бива да се примиряваме! Не искам! Бунтувам се! Искам да бъдеш щастлив един ден!

— Никога!

— Да, ще бъдеш щастлив. Изживяхме премного нещастни мигове. Няма да бъде винаги така; непременно ще се промени. Ти ще изградиш живота си, ще имаш семейство, ще бъдеш щастлив, искам, искам това!

— Как ще живеем? Никога няма да смогнем...

— Ще смогнем. Какво е нужно? Да преживеем, докато можеш да си изкарваш хляба. Аз се нагърбвам с това. Ще видиш. Ще съумея. Ах, ако мама ми беше позволила, вече щях...

— Какво ще работиш? Не искам да вършиш нищо унижително. Пък и самата ти не би могла...

— Ще мога... А и няма нищо унижително, стига само да е почтено, ако си изкарваш хляба като работиш. Не се безпокой, моля ти се. Ще видиш, всичко ще се оправи, ти ще бъдеш щастлив, ние ще бъдем щастливи, мили ми Оливие, и *тя* ще бъде щастлива заради нас...

Двете деца придружиха сами ковчега на майка си. По общо съгласие те решиха да не съобщават нищо на Поайе; Поайе не

съществуваха вече за тях, бяха се показали много жестоки към майка им, бяха допринесли за смъртта ѝ. И когато портиерката ги попита дали нямат роднини, те отговориха:

— Не, никого.

Пред гроба без венци двете деца се молеха за майка си, уловени за ръце. Те намираха убежище в своята неотстъпчивост и отчаяна гордост, които ги караха да предпочитат самотата пред присъствието на безразлични и лицемерни роднини. Прибраха се пеш сред тълпата, чужда на тяхната загуба, чужда на мислите им, чужда на съкровената им същност; имаха само едно общо нещо с нея: езика, на който говореха. Антоанет беше хванала под ръка Оливие. Наеха в същата къща на последния етаж едно съвсем малко апартаментче две мансардни стаи с мъничко вестибюлче, което щеше да им служи за трапезария, и кухня, в която не можеха да се обърнат. Биха могли да намерят нещо по-добро в друг квартал, но им се струваше, че тук са все още заедно с майка си. Портиерката проявяваше известно внимание, но скоро се улиса от собствените си грижи и никой повече не се заинтересува за тях.

Антоанет си издействува да замести майка си като учителка по музика в манастира. Потърси и други уроци; имаше само една мисъл: да се грижи за образованието на брат си, докато влезе в Екол Нормал. Беше решила това съвсем сама, след зряло обмисляне. Проучила беше програмите, осведомила се беше, постарала се беше също да узнае и мнението на Оливие — той нямаше мнение по въпроса — и избра вместо него попрището му. Постъпи ли веднъж в Екол Нормал, препитанието му беше осигурено до края на живота му и той щеше да си бъде сам господар. Трябваше обаче да стигне до този етап, трябваше на всяка цена да преживеят някак до този момент. Очакваха ги пет-шест страшни години — щяха да се справят. Тази мисъл придоби странна сила за Антоанет, тя изпадна под нейна власт. Животът в усамотение и оскъдица, които щеше да води, се разстилаше ясно пред нея: той беше невъзможен без страстната възторженост, която я беше обзела: да спаси брат си, да извоюва поне неговото щастие, ако самата тя не можеше да бъде щастлива. И тази седемнадесет-осемнадесет годишна девойка, доскоро лекомислена и крехка, се преобрази чрез героичното си решение: в нея се таеше пламенна преданост и горда готовност за борба, които никой не би

подозирал, най-малко самата тя. В тази преходна възраст на жената, първи дни на трескава пролет, когато толкова любовни сили избликват у нея и я заливат като скрит поток, който ромоли под почвата, обгръщат я, покриват я с талазите си и я държат в състояние на постоянно обсебване, любовта приема всевъзможни форми; тя, само се стреми да се даде, да се предложи, всеки предлог е благоприятен и невинната ѝ дълбока чувственост е готова да се видоизмени в най-различна самопожертвувателност. Любовта у Антоанет се изля в сестринска обич.

Брат ѝ, не така страстен, не разполагаше с този стимул. Пък и не той се жертвуваше, а за него се жертвуваха, което е по-лесно и по-сладко, когато човек обича. Той чувствуваше, напротив, да тегне над него угризението, че сестра му се изтощава заради него. Казваше ѝ това, а тя му отвърщаше:

— А, клетичкият ми!... Но нима не виждаш, че именно това ми помага да живея! Какъв друг стимул бих имала, ако не беше грижата за тебе?

Той я разбираше добре. И той на мястото на Антоанет ревниво би пазил тази скъпа грижа; но да бъде предмет на грижата ѝ!... Гордостта и добросърдечието му страдаха от това. И каква смазваща тежест за слабоволно същество като него беше отговорността, която поемаше, задължението да успее, след като сестра му бе заложила на тази карта целия си живот! Подобна мисъл му бе непоносима и вместо да удвои силите му, понякога направо го смазваше. Тя обаче въпреки всичко го принуждаваше да устои, да работи, да живее: а едва ли би могъл без тази принуда. В него имаше известно предразположение към поражение — а може би и към самоубийство, и той сигурно би му се поддал, ако сестра му така страстно не искаше той да бъде амбициозен и щастлив. Оливие се измъчваше, защото отиваше против природата си, но това беше пътят към спасението. И той изживяваше критичен момент, беше в страшната възраст, когато пропадат хиляди младежи отдавайки се на заблужденията на плътта или мисълта и заради две-три лудешки години жертвуват безвъзвратно целия си живот. Ако имаше време да се отдаде на мислите си, щеше да изпадне в отчаяние или да се разсее: погледнеше ли вътре в себе си, пак изпаднаше в плен на болезнените си бленувания, на отвращението от живота, от Париж, от зловонното ферментиране на тези милиони същества, примесени,

гниещи заедно. Но погледнеше ли сестра си, кошмарът се разсейваше и понеже тя живееше само за да живее той, той щеше да живее, да, щеше да бъде щастлив въпреки самия себе си.

Така те заживяха, поддържани от пламенната си вяра, изтъкана от стоицизъм, дълбоко убеждение и благородна амбиция. Цели бяха устремени към тази единствена цел — успеха на Оливие. Антоанет прие всякаква работа, всякакви унижения: даваше уроци по домовете, където я третираха едва ли не като слугиня; трябваше да придружава ученичките си на разходка като гувернантка, да ходи с часове по улиците с тях под предлог, че ги учи немски. Любовта към брат ѝ и дори гордостта ѝ намираха наслада в моралните страдания и в умората.

Тя се прибираще смазана, за да се занимава с Оливие, който прекарваше деня в училището като полупансионер и се връщаше едва вечер. Тя приготвяше вечерята — бедна вечеря върху газовата печка или върху спиртника. Оливие никога нямаше апетит, повдигаше му се от всичко, а към месото изпитваше непреодолимо отвращение; трябваше да го насилва да яде или да се чуди какво по-вкусно да му приготви, а горката Антоанет не беше кой знае каква готвачка. След като си дадеше много труд, трябваше с огорчение да чуе от него, че яденето ѝ не може да се яде. След много отчаяни усилия пред печката — безмълвни огорчения на всички несръчни млади домакини, които отравят живота и съня им понякога, без някой друг да разбере — Антоанет най-сетне придоби известно умение.

След вечеря, когато измиеше малкото съдове, които използваша — Оливие искаше да ѝ помогне в тази работа, но Антоанет не се съгласяваше, — тя майчински проверяваше уроците на Оливие. Караше го да ѝ ги разправи, прочиташе домашните му, правеше дори някои справки вместо него, като винаги внимаваше да не засегне самолюбието му. Прекарваша вечерта на единствената маса, която им служеше и за хранене, и за писане. Той приготвяше домашните си; тя шиеше или преписваше за някоя агенции. Когато той си легнеше, тя преглеждаше дрехите му или се занимаваше малко със себе си.

Колкото и трудно да им беше да се справят, и двамата единодушно решиха да пестят, за да могат да върнат на Поайе парите, които майка им беше взела от тях. Не може да се каже, че те ги притесняваха като кредитори: изобщо не даваха знак за живот; те и не

мислеха вече за тези пари, защото ги смятаха окончателно загубени. Всъщност бяха много щастливи, че са се отървали така евтино от излагащите ги роднини. Но гордостта на двете деца и синовната им почит бяха накърнени при мисълта, че майка им дължи нещо на тия презрени хора. И те се лишаваха, спестяваха от най-дребните си развлечения, от дрехи, храна, за да успеят да съберат тези двеста франка — огромна сума за тях. Антоанет охотно би се лишила от всичко само тя, но когато брат ѝ узна какво е намислила, нищо не можа да го възпре и той да участвува в решението ѝ. Изчерпваха силите си за тази непосилна задача и бяха щастливи, когато можеха да отделят настрана няколко су на ден.

С големи лишения, су по су, за три години успяха да съберат сумата. Голяма радост за тях. Една вечер Антоанет отиде у Поайе. Приеха я недружелюбно, защото смятаха, че е дошла да търси помощта им. Сметнаха за уместно да вземат предпазни мерки и сухо я упрекнаха, че никак не им се е обадила и дори не им е съобщила за смъртта на майка си, а идва при тях само когато има нужда. Тя ги прекъсна невъзмутимо и заяви, че съвсем не възнамерява да ги безпокои: дошла е просто за да им върне парите, които майка ѝ е взела назаем от тях, и като остави на масажа двете банкноти, тя им поиска разписка. Държанието им тутакси се промени и те се престориха, че не искат да приемат парите: внезапно я обикнаха — реакция, присъща на всеки кредитор спрямо длъжник, който след години им изплаща дълг, който те изобщо са смятали за загубен. Заинтересуваха се дори къде и как живее с брат си. Тя не отговори, поиска повторно разписка, каза, че бърза, поклони се ледено и си отиде. Поайе се възмутиха от непризнателността на деvojката.

Освободена най-сетне от натрапчивата мисъл за това задължение, Антоанет поднови същия живот изпълнен с лишения, но сега вече заради брат си. Само че повече внимаваше той да не разбере; спестяваше от дрехите си, а често и от храната си, за да осигури дрехи и развлечения на брат си, за да направи живота му по-приятен и по-красив, за да му даде възможност да отиде от време на време на концерт или даже на опера, най-голямото щастие за Оливие. Не му се искаше да отиде без нея; но тя измисляше предлози, за да се откаже и да го освободи от угризенията му. Твърдеше, че е много уморена, че не ѝ се излиза: стигаше дотам, да заяви, че спектакълът я отегчавал. Той

прозираше сестринската ѝ лъжа, но детският му егоизъм вземаше връх. Отиваше на театър, но веднъж в залата, угризенията му отново се събуждаха; той мислеше за това по време на целия спектакъл и радостта му бе отровена. Един неделен ден, когато тя го бе пратила на концерт в „Шатле“, той се прибра след половин час и каза на Антоанет, че отишъл само до моста Сен-Мишел и нямал сила да продължи: концертът не го интересувал вече, много му било тежко да изпита удоволствие без нея. Едва ли нещо можеше да бъде по-приятно на Антоанет, макар и да се огорчи, че брат ѝ се бе лишил от неделното си развлечение. Но Оливие съвсем не съжаляваше: когато видя, прибирайки се, грейналото от радост лице на сестра си, която напразно се мъчеше да скрие задоволството си, той се почувствува по-щастлив, отколкото би могла да го направи най-хубавата музика в света. Прекараха неделния следобед седнали един срещу друг до прозореца, той с книга в ръце, тя с ръкоделие, като нито той четеше, нито тя шиеше, а разговаряха за незначителни неща, от които нито той, нито тя се интересуваха. Никога не бяха прекарвали по-хубава неделя. Решиха да не се делят повече и Оливие да не ходи сам на концерт: не бяха способни да изпитат щастие далеч един от друг.

Тя успя да спести тайно от Оливие необходимата сума, за да наеме пиано при такива условия, че след няколко месечни вноски то щеше да стане тяхна собственост. Още едно тежко задължение, с което се нагърбваше! Сроковете за вноските бяха често кошмар за нея! Тя разсипваше здравето си, за да намери необходимите пари. Но тази тяхна лудост им осигуряваше такава щастие и на двамата! Музиката беше техният рай в суровия им живот. Тя зае огромно място в него. Те потъваха в нея, за да забравят останалия свят. Това не беше безопасно. Музиката е едно от важните съвременни средства за деморализиране. Топлата ѝ нега, навяваща представа за парна баня или есен, възбужда прекалено чувствеността и притъпява волята. Но тя беше истинска отмора за натура, принудена да работи безрадостно пряко силите си, като Антоанет. Неделният концерт беше единствената светлинна, която проблясваше в нейната седмица на труд без отдих. Двамата живееха със спомена за последния концерт и надеждата за следващия, с тези два-три часа, прекарани извън Париж, извън времето. След дълго чакане навън, в дъжда, притиснати един до друг, треперейки да не би местата да се разпродадат, те потъваха в театъра и се загубваха в

навалищата, седнали по-удобно в тъмното. Задушно им беше, околните слушатели ги притискаха, понякога едва не им приляваше от топлината и неудобството, но се чувствуваха щастливи, всеки от тях щастлив за себе си и заради другия, щастливи, че в сърцата им се стичат вълните на добросърдечие, светлина и сила, които бликаха от богатите души на Бетховен и Вагнер, щастливи, че любимото лице до тях, побледняло от умора и преждевременни грижи, светваше. Антоанет се чувствуваше така преуморена! Музиката я вземаше сякаш в скута си като майка и я притискаше до гърдите си! Тя се сгушваше в това топло и уютно гнездо и плачеше безгласно. Оливие стискаше ръката ѝ. Никой не им обръщаше внимание в тъмнината на огромната зала, в която те не бяха единствените наранени души, потърсили убежище под майчиното крило на музиката.

Антоанет намираще още опора и в религията. Тя беше така благочестива, че не пропускаше нито един ден, без да се помоли пламенно, и всяка неделя ходеше на сутрешната литургия. Притиснатата несправедливо от мизерията, тя неволно вярваше в любовта на божествения приятел, който страда заедно с хората и един ден ще ги утеши. Беше в още по-тясно общение не толкова с него, колкото със скъпите си мъртъвци, които тайно я съпътствуваха във всичките ѝ изпитания. Но беше независима духом и здравомислеща, затова оставаше настрана от другите католици и не беше гледана с много добро око. Те виждаха в нея лош дух и бяха склонни да я смятат за свободомислеща или най-малкото на път да стане такава, защото, като истинска францужойка, тя не се отказваше от свободните си преценки: вярваше не защото се подчиняваше безропотно като животно, а защото обичаше бога.

Оливие не вярваше вече. Бавното разпадане на вярата му, започнало още през първите месеци в Париж, я бе разрушило напълно. Той изживя много мъчително това защото не спадаше към хората, достатъчно силни или достатъчно посредствени, за да минат и без вяра: затова прекара кризи на смъртна тревога. Но си оставаше мистик дълбоко в сърцето си и макар и да бе престанал да вярва, беше мислено съвсем близо до сестра си. И двамата живееха в набожна атмосфера. Прибирайки се вечер, след като бяха разделени през деня, малкото им жилище беше за тях пристанището, неприкосновеното

убежище, сиромашко и ледено, но чисто. Колко далеч се чувствуваха в него от шума и покварата на Париж!

Не разговаряха много за заниманията си през деня: когато човек се връща уморен, няма особено желание да изживява отново мъчителните часове. Несъзнателно се стараеха да ги забравят. Особено в първите минути, когато сядаха да вечерят, те се въздържаха от всякакви въпроси. Казваха си добър вечер с поглед и понякога по време на цялото ядене не произнасяха нито дума. Антоанет гледаше брат си; той се унасяше в бленуване пред пълната чиния също както някога, когато беше дете. Тя го погалваше кротко по ръката.

— Хайде! — подканваше го усмихнато. — По-смело!

Той също ѝ се усмихваше и започваше да се храни. Вечерята протичаше така, без да се насилват да говорят. Бяха изжаднели за тишина. Едва към края езиците им се развързваха малко, когато умората им попреминеше и всеки, обкръжен от деликатната обич на другия, успееше да заличи в себе си мръсните отпечатъци на деня.

Оливиe сядаше на пианото. Антоанет отвикваше постепенно, за да даде възможност на него да свири, защото това беше едничкото му развлечение и той му се отдаваше страстно. Беше много надарен: женствената му природа, устроена по-скоро да обича, отколкото да действа, се вживяваше с любов в мислите на музикантите, чиито творби свиреше; той се сливаше с тях, предаваше най-малките им отсенки с предана вярност, доколкото поне му позволяваха крехките ръце и гърди, които отмаляваха при титаничните акорди на „Тристан“ или при последните сонати на Бетховен. Затова той предпочиташе да намира убежище при Моцарт и Глук; пък и Антоанет предпочиташе техните композиции.

Понякога тя пееше, но много прости песни, стари припеви. Имаше прибулено мецосопрано, тъжно и нежно. Беше толкова стеснителна, че не можеше да пее пред никого, само пред Оливиe и при това гърлото ѝ се свиваше. Имаше една мелодия от Бетховен по шотландски текст, която тя обичаше особено много: „Верният Джони“ — тя беше така спокойна, спокойна... и дълбоко в нея се долавяше такава нежност!... Тази песен ѝ приличаше. Оливиe не можеше да я чуе, без очите му да се напълнят със сълзи.

Но Антоанет предпочиташе да слуша брат си. Бързаше да привърши домакинската работа и оставяше вратата на кухнята

отворена, за да чува по-добре Оливие; но въпреки че внимаваше да работи безшумно, той се оплакваше нетърпеливо, че тя му пречи, докато нарежда чиниите. Тогава тя затваряше вратата, а щом свършеше, седнаше на едно ниско столче — не до пианото, защото той не можеше да понася никого до себе си, когато свиреше, а до камината, и там, свита на кълбо като коте, обърната гърбом към пианото и вперила очи в златните очи на огнището, където тихо догаряха брикетите, тя се унасяше в спомени за миналото. Когато часовникът избиеше девет часа, тя с мъка се опомняше, за да подкани Оливие, че е време да свърши. Мъчно беше да го изтръгне от музиката, както и тя самата мъчно се изтръгваше от бленуванията си, но Оливие трябваше още да работи и не биваше да си ляга много късно. Той не се подчиняваше тутакси; винаги му беше нужно известно време, за да може, излизайки от царството на музиката, да се залови сериозно за работа. Мислите му блуждаеха в друга насока. Често избиваше девет и половина, преди да е слязъл от облаците. Наведена над работата си от другата страна на масата, Антоанет знаеше, че той не прави нищо, но не смееше да гледа към него, за да не го раздразни, като покаже, че го наблюдава.

Той прекосяваше неблагоприятната възраст — щастливата възраст, когато дните минават в бездействие. Челото му беше чисто, очите — момински, едновременно порочни и невинни, често със сини кръгове, устата — голяма, със сочни, детски устни, усмивката му — леко подигравателна, неопределена, разсеяна, безочлива; имаше буйна коса, която падаше над очите, един немирнен кичур стърчеше отзад; сводно вързана връзка около шията — сестра му я връзваше грижливо всяка сутрин; сако, чиито копчета все се късаха, макар че тя губеше много време да ги пришива; не носеше ръкавели. Ръцете му бяха големи с костеливи китки. С подигравателен, сънен и сладострастен израз той можеше с часове да зяпа гаргите. Блуждаещите му очи обхождаха стаята на Антоанет — работната им маса беше там, — спираха се на тесния железен креват над който висеше разпятие от слонова кост, с вътъкнато зад него клонче чемшир, на портретите на баща им и майка им на една стара снимка на родния им град с кулата и огледалната повърхност на канала. Когато стигаха до бледото лице на сестра му, която работеше безмълвно, той биваше обзет от безкрайна жалост към нея и раздразнение срещу себе си: опомняше се, вбесен от

бездействието си, и работваше енергично, за да навакса загубеното време.

В свободните от занятия дни Оливие четеше. Те четяла двамата един срещу друг. Въпреки че много се обичаха, не можеха да четат гласно една и съща книга. Струваше им се, че това ще бъде липса на свян. Хубавата книга беше за тях тайна, която можеше да се нашепва само в тишината на сърцето. Когато някоя страница ги очароваше, вместо да я прочетат един другиму, те си подаваха книгата, посочвайки с пръст пасажа и си казваха:

— Прочети!

И докато единият четеше, другият, който беше вече чел този пасаж, следеше с блеснали очи по любимото лице вълнението, което бе предизвикал, и се радваше заедно с него.

Често обаче, облегнати пред разтворената книга, те не четяха, а разговаряха. Особено когато беше вече късно, чувствуваха нужда да се доверят един другиму и им беше по-лесно да говорят. Оливие беше тъжен; това малодушно същество винаги изпитваше потребността да се освободи от терзаещите мисли, като ги излее в сърцето на някой друг. Измъчваша го съмнения. Антоанет трябваше да го насърчи да го защити от самия него: непрестанна борба, която се подновяваше всеки ден. Оливие говореше мрачни и горчиви думи и когато ги кажеше, му олекваше: малко се грижеше дали тези думи не терзаеха сестра му. Много късно си даде сметка до каква степен злоупотребява с нея: той отнемаше силата ѝ и я просмукваше със собствените си съмнения. Антоанет с нищо не се издаваше. Бодра и весела по природа, тя си налагаше да изглежда привидно весела, макар отдавна да бе загубила жизнерадостта си. Имаше моменти на дълбока умора, когато се бунтуваше срещу този свой живот на постоянно самопожертвование, на който се беше обрекла. Но осъждаше тези мисли и не искаше да се задълбочава в тях. Търпеше ги неволно, но не ги приемаше. Молитвата ѝ идваше на помощ, когато сърцето ѝ не бе безсилно да се моли — и това се случва, — когато беше сякаш пресъхнало. Тогава можеше само да чака безмълвно, трескаво и засрамено наново да го осени божията милост. Оливие съвсем не подозираше тревожните мисли на сестра си. В подобни моменти тя намираще повод да се отдалечи или да се затвори в стаята си; и се появяваше отново едва когато кризата

преминеше; тогава тя се усмихваше измъчено, по-нежна от преди, изпитваща като че ли угризение заради страданието си.

Стаите им бяха разположени една до друга. Леглата им бяха долепени от двете страни на една и съща стена; можеха да си говорят полугласно през нея. И когато страдаха от безсъние, се питаха, удряйки лекичко по стената:

— Спиш ли? Аз не спя.

Преградата между тях беше толкова тънка, че те бяха като двама приятели, легнали целомъдрено един до друг в същото легло. Но вратата между стаите им беше винаги затворена поради вроден, дълбок свян, свещено чувство; тя бе отворена само когато Оливие беше болен, а това се случваше твърде често.

Крехкото му здраве все не се възстановяваше. То, напротив, като че ли повече се влошаваше. Той постоянно боледуваше: ту гърлото, ту гърдите, главата, сърцето, най-малката хрема при него застрашаваше да се превърне в бронхит; зарази се от скарлатина и едва не умря; дори без да е болен, у него имаше симптоми за сериозни заболявания, които за щастие не се проявяваха: чувствувахе бодежи в белите дробове или в сърцето. Един ден лекарят, който го преглеждаше, установи перикардит, или перипневмония, а специалистът, с когото се посъветваха по-късно, потвърди тези опасения. Ала болестта не се разрази. Всъщност главно нервите не бяха в ред при него. А се знае, че нервните страдания вземат най-неочаквани форми. Обикновено се разминават с няколко тревожни дни. Но колко жестоки бяха тези дни за Антоанет! Колко безсънни нощи! Легнала в леглото, от което час по час ставаше, за да се прислуша при вратата в дишането на брат си, тя изпадаше в плен на страшно безпокойство. Мислеше си, че той ще умре, знаеше със сигурност, че това ще се случи: трепереше, кършеше ръце, притискаше ги конвулсивно до устата си, за да не извика. „Господи божичко! — молеше горещо тя. — Не ми го отнемай! Не, не, нямаш право да сториш това!... Моля ти се! Моля ти се!... О, мила мамичко, помогни ми! Спаси го, направи да живее!...“

И цялото ѝ същество се устремяваше към една и съща мисъл: „О! Да умре посред път, когато съм направила толкова много, когато му остава съвсем малко, за да стигне до желаната цел, когато ще бъде щастлив... Не, това е невъзможно, ще бъде прекалено жестоко!...“

* * *

Много скоро Оливие ѝ създаде други безпокойства.

Той беше дълбоко порядъчен като нея, но слабоволен, прекалено свободен духом и прекалено сложен, за да не бъде неясен, скептичен и снизходителен към всичко, което не познаваше, и привлечен от наслаждението. Антоанет беше така чиста, че дълго време не можеше да разбере какво става в душата на брат ѝ. Тя внезапно прозря истината един ден.

Оливие смяташе, че е излязла. Обикновено в този час тя имаше урок, но в последния момент я бяха предупредили, че днес нямат нужда от нея. Тя тайно се бе зарадвала, макар и оскъдният ѝ бюджет да се лишаваше от няколко франка; беше така уморена, че се изтегна на леглото си. Радваше се, че ще може да си почине един ден без угризения. Оливие се прибра от училище заедно с един другар. Те се настаниха в съседната стая и започнаха да бърят. Чуваше се всяка тяхна дума: не се стесняваха, защото мислеха, че са сами. Антоанет слушаше усмихната радостния глас на брат си. Скоро обаче престана да се усмихва и сърцето ѝ замря. Те разговаряха за грозни неща с отвратителна откровеност и като че ли това им доставяше удоволствие. Тя чуваше смеха на Оливие, на нейния мъничък Оливие, и от устните му, които тя смяташе така невинни, излизаха неприлични думи, които я вледеняваха от ужас. Остра болка прониза цялото ѝ същество. Момчетата разговаряха дълго, те направо не се насищаха, а тя не можеше да не слуша. Най-сетне излязоха и Антоанет остана сама. Тогава тя се разплака: нещо у нея бе мъртво; идеалният образ, който тя си бе създадала за своя брат, за своето дете, бе омърсен: това ѝ причиняваше смъртоносна болка. Антоанет не му каза нищо, когато се видяха вечерта. Той видя, че тя е плакала, но не можа да узнае защо. Не разбра също защо държанието ѝ към него се промени. Нужно ѝ беше доста време, докато се съвземе.

Но той ѝ нанесе най-мъчителен удар, когато една нощ не се прибра. Тя го чака до сутринта, без да си легне. Не беше оскърбена само в нравствената си чистота; страдаше в най-съкровените кътчета на сърцето си, в дълбоките убежища, където тръпнат страшни чувства: тя ги бе покрила, за да не ги вижда, и не бе позволено да дръпва воала.

Оливие искаше главно да утвърди своята независимост. Той се прибра сутринта, като бе намислил как да се държи, готов да отвърне безочливо на сестра си, ако тя му направи забележка. Промъкна се в жилището на пръсти, за да не я събуди. Но когато я видя права, бледа, да го чака със зачервени очи, след като явно беше плакала, когато видя, че вместо да му отпрати най-малкия упрек, тя мълчаливо се зае да му приготвя закуска, преди той да отиде на училище, че не му каза нищо, но изглеждаше смазана и цялото ѝ същество беше жив укор, той не устоя: хвърли се на колене пред нея, зарови лице в роклята ѝ и двамата заплакаха. Той се срамуваше от себе си, беше отвратен от току-що прекараната нощ, чувствуваше се омърсен. Искаше да ѝ разкаже, но тя го спря, като покри с ръка устата му. Той зацелува дланта ѝ. Не си казаха нищо повече: разбираха се без думи. Оливие се закле никога вече да не кара Антоанет да страда и да бъде такъв какъвто тя очакваше да бъде. Но каквото и да правеше, тя не можа да забрави толкова скоро нанесената рана. Чувствуваше се, като че ли е прекарала тежка болест. Между тях остана известна неловкост. Любовта ѝ към него беше все така силна, но тя бе прозряла в душата на брат си нещо, което ѝ беше чуждо и от което се плашеше.

* * *

Тя беше още по-разстроена от това, което съзираше в сърцето на Оливие, защото по същото време разни мъже бяха започнали да преследват самата нея. Когато се прибираше вечер или главно когато ѝ се налагаше да излезе след вечеря, за да занесе или вземе нещо за преписване, изпитваше непоносима тревога да не би да я спрат, да тръгнат след нея, както ѝ се случваше, да ѝ направят просташки предложения. Всеки път, когато можеше, тя вземаше със себе си брат си уж под предлог да се поразходи; но той не се съгласяваше много охотно и тя не смееше да настоява; не искаше да пречи на работата му. Девствената ѝ провинциална душа не можеше да свикне с парижките нрави. Този град нощем беше за нея мрачна гора, в която я преследваха отвратителни животни. И тя се страхуваше да излезе от убежището си. А се налагаше да излиза. Дълго отлагаше, преди да се реши, и винаги се измъчваше от същия страх. А когато си помислеше, че и нейният

мъничък Оливие ще бъде, а може би вече е, като някой от тези мъже, които я преследваха, тя с мъка му подаваше ръка, когато се прибереше, за да му каже добър вечер. Той не можеше да си представи какво има против него, а и тя самата се упрекуваше за държането си.

Без да бъде хубава, тя имаше голямо очарование и привличаше погледите, макар и никак да не се стараше. Облечена много скромно, почти винаги в траур, не много висока, тъничка, с нежно изражение, незаговаряща никого, тя се плъзгаше мълчаливо през тълпата, отбягваше да привлече вниманието на минавачите, но въпреки това го спираше със заплениващото изражение на своите кротки очи и малката си невинна уста. Понякога забелязваше, че се харесва и се смущаваше, но все пак ѝ беше приятно. Кой може да каже колко мило и невинно кокетство се заражда неволно в една спокойна душа, която чувства симпатията на околните? Това се изразяваше с лека неловкост в държането, плах поглед встрани и беше едновременно забавно и трогателно. Нейното смущение ѝ придаваше още повече очарование. Тя възбуждаше желанията на мъжете и понеже беше бедна девойка без никакъв закрилник в живота, не се свеняха да изкажат гласно желанията си.

Понякога тя посещаваше салона на едно богато еврейско семейство, Натан, които се интересуваха за нея, защото я бяха срещнали у свои приятели, където тя даваше уроци. Въпреки стеснителността си Антоанет бе приела да присъствува на една-две вечери, организирани от тях. Господин Алфред Натан беше много известен професор в Париж, виден учен, същевременно много светски човек; той представляваше забавната смесица от наука и лекомислие, така разпространена в еврейските среди. У госпожа Натан пък се наблюдаваше смесица от действителна благотворителност и прекален вкус към светски живот. И двамата бяха много щедри в шумните си, искрени, но не особено чести прояви на симпатия към Антоанет. Изобщо Антоанет беше срещнала повече добросърдечие сред евреите, отколкото сред католиците. Те имат много недостатъци, но имат и едно голямо качество, на първо място сред всички други: отзивчивост и човечност; нищо човешко не им е чуждо, интересуват се от всяко живо същество. Дори когато са лишени от топла и искрена симпатия, те изпитват нестихваща любознателност, която ги подтиква да търсят поценните души и мисли, макар и да са съвсем различни от техните. Не

може да се каже, че правят кой знае какво, за да им помогнат. Те се интересуват от хиляди неща в едно и също време и повече от всеки друг са роби на светската суета, макар и да твърдят, че са свободни. Но поне правят нещо; и това е твърде много сред апатията на съвременното общество. Те са неговия деен фермент, жизнена подкваса. Антоанет, сблъскала се у католиците с ледената стена на безразличието, чувствуваше по-осезаемо истинската стойност на макар и повърхностното внимание, което проявяваха към нея госпожа Натан и мъжът ѝ. Госпожа Натан беше надзърнала в живота на себеотрицание, който водеше Антоанет; тя беше чувствителна за нейното физическо и морално очарование и искаше да я вземе под свое покровителство. Самата тя нямаше деца, но обичаше младежта и често събираше млади хора около себе си. Тя настоя да дойде и Антоанет, да излезе от усамотението си, да се поразсее малко. И тъй като не ѝ беше трудно да отгатне, че стеснителността на Антоанет се дължеше отчасти на притесненото ѝ материално положение, пожела дори да ѝ предложи някои хубави дрехи, но гордостта на Антоанет не ѝ позволи да ги приеме. Все пак любезната ѝ покровителка съумя да намери начин да ѝ направи няколко дребни подаръка, толкова ценни за невинното женско кокетство. Антоанет беше признателна, но се чувствуваше неудобно. Тя се насилваше да ходи от време на време на вечерите на госпожа Натан и тъй като беше млада, въпреки всичко ѝ беше приятно там.

Сред това нееднородно общество, съставено от много млади хора, младото протеже на госпожа Натан, бедна и хубава, тутакси се превърна в прицел на двама-трима нехранимайковци, които ѝ хвърлиха око, напълно уверени в успеха си. Те предварително разчитаха на стеснителността ѝ. Дори се хванаха на бас кой пръв ще я спечели.

Един ден тя получи анонимни писма — или по-точно подписани с благороднически псевдоним, в които ѝ правеха любовни признания: отначало това бяха любовни писма, настойчиви, пълни с комплименти, в които ѝ определяха среща. После много скоро те станаха по-дръзки, като се опитваха да я заплашат или оскърбят, служейки си дори с долни клевети: разсъбличаха я, подробно описваха тялото ѝ, омърсяваха я с просташкото си желание; опитваха се да спекулират с наивността на Антоанет, заплашвайки я с публично оскърбление, ако не дойде на определената среща. Тя плачеше от мъка, че е могла да

предизвика подобни предложения. И оскърбленията обгаряха като с нажежено желязо тялото и сърцето ѝ. Не знаеше как да се измъкне от това положение. Не искаше да сподели нищо с брат си: знаеше, че той би се измъчвал много и би предал още по-сериозен характер на случилото се. Нямахше приятели. Дали да не се обърне към полицията? Отказа се от това средство от страх пред скандал. Но все пак трябваше да сложи край на тези писма. Чувствуваше, че мълчанието ѝ не я защитава достатъчно, че обесникът, който я преследваше, ще упорствува и ще стигне до крайния предел, докато може да я тормози безнаказано.

Той ѝ бе изпратил неотдавна един вид ултиматум, заповядвайки ѝ да отиде на другия ден в музея „Люксамбур“. Тя отиде. След като много си блъска главата, стигна до убеждението, че преследвачът ѝ навярно я бе срещнал у госпожа Натан. Някои думи от едно писмо намекваха за нещо, което можеше да се случи само там. Тя помоли госпожа Натан да ѝ направи голяма услуга: да я придружи с колата си до вратата на музея и да я почака малко там. Влезе в музея. Пред уговорената картина изнудвачът ѝ я заговори победоносно, с превзета любезност. Тя го изгледа втренчено, без да каже нито дума. Той спря и я попита шеговито защо го гледа така. Тя отвърна:

— Гледам един подлец.

Той не се обърка от толкова малко и започна да се държи интимно. Тя каза:

— Вие се опитайте да ме заплашите с публичен скандал. Ето, аз ви го предлагам. Държите ли на него?

Тя цялата трепереше, говореше високо и беше готова да привлече вниманието върху тях двамата. Гледаха ги. Той почувствува, че девойката няма да се спре пред нищо и сниши тон. Тя му подхвърли още веднъж:

— Вие сте подлец! — И му обърна гръб.

Тъй като не искаше да изглежда победен, той тръгна след нея. Тя излезе от музея, мъжът продължаваше да върви по петите ѝ. Антоанет се насочи право към колата, която я чакаше, и отвори рязко вратичката; преследвачът ѝ се озова лице с лице с госпожа Натан, която го позна и го поздрави, обръщайки се към него по име. Той се смути и се отдалечи.

Антоанет трябваше да разкаже историята на госпожа Натан. Тя стори това против волята си, крайно сдържано. Беше ѝ мъчително да въвежда чужд човек в тайната на предишното си съществуване и страданията на оскърбената си невинност. Госпожа Натан я упрекна, че не я е предупредила по-рано. Антоанет я помоли да не казва никому нищо. Приключението свърши дотук и приятелката на Антоанет не беше дори принудена да затвори салона си за съответната личност, защото самият той не стъпи повече у нея.

* * *

Почти по същото време Антоанет изживя още едно огорчение от съвсем друго естество.

Един много порядъчен мъж, около четиридесетгодишен, консул в Далечния Изток, беше дошъл да прекара няколкомесечния си отпуск във Франция и се запозна с Антоанет у Натанови. Той се влюби в нея. Срещата им бе нагласена предварително, без да знае Антоанет, от госпожа Натан, която си бе наумила да омъжи младата си приятелка. Той беше също израилтянин. Не беше красив, не беше вече млад. Леко плешив и прегърбен, но с хубави очи, сърдечно държане и отзивчиво на страданията сърце, защото сам бе страдал. Антоанет не беше вече някогашното малко романтично момиче, разглезеното дете, което си представяше живота като разходка в хубав ден с любимия. Тя го виждаше сега като сурова битка, която трябва да се започва отново всеки ден, без да отдъхнеш нито миг, защото иначе рискуваш да загубиш целия извоюван парче по парче терен в продължение на години изнурителни усилия; и тя си мислеше, че сигурно е много приятно да можеш да се облегнеш на рамото на един приятел, да споделиш мъката си с него, да можеш да затвориш за малко очи, докато той бди над тебе. Знаеше, че това е само блян, но не беше имала още смелост да се откаже напълно от него. Всъщност тя знаеше отлично, че момиче без зестра няма на какво да се надява в обществото, сред което тя живееше. Старата френска буржоазия е известна в цял свят с грозния сметкаджийски дух, който проявява в брака. Евреите не са така долно жадни за пари. Нерядко може да се срещне при тях богат младеж, който харесва и си избира бедна девойка

или девойка от заможно семейство, която търси ревностно умен мъж. Но при френския буржоа почти винаги кесията търси кесията. Пък и какво да правят нещастниците? Те имат толкова посредствени нужди: знаят само едно — да ядат, да се прозяват, да спят и да пестят. Антоанет ги познаваше. Тя ги беше виждала още в детството си. Виждала ги бе и през очите на богатството, и през очите на бедността. Не си правеше никакви илюзии за тях, нито за собствените си възможности. Затова предложението на мъжа, който поиска да се ожени за нея, бе неочаквано радостно изживяване. Макар и отначало да не ѝ минаваше през ум за любов, постепенно тя бе изпълнена с дълбока признателност и обич към него. Би приела предложението му, ако не трябваше да замине с него за колониите и да изостави брат си. Тя отказа. Мъжът, макар и да разбра благородните ѝ основания, не ѝ прости. Егоизмът на любовта не допуска да не му се жертвуват дори добродетелите, които най-много ценят у любимото същество. Той престана да се вижда с нея, не ѝ писа, след като замина, и тя нямаше никаква вест от него до деня, когато узна — пет-шест месеца по-късно — от една покана, адресирана от неговата ръка, че се е оженил за друга.

Това много наскърби Антоанет. Съкрушена още веднъж, тя се обърна към бога. Опитваше се да си внуши, че е справедливо наказана, загдето за миг бе отклонила поглед от едничката си задача — предаността към брат си. И още по-всеотдайно ѝ се посвети.

Тя се оттегли напълно от обществото. Престана да ходи и у Натанови, които малко охладняха към нея, след като тя се отказа от партията, която ѝ предлагаша: и те не приеха основанията ѝ. Госпожа Натан, която предварително бе решила, че този брак ще се осъществи и че ще бъде съвършен, бе засегната в честолюбието си, че не бе сключен по вина на Антоанет. Разбира се, тя намираще задръжките ѝ уважителни, но крайно сантиментални; и още на другия ден престана да се интересува от тази малка гъска. Потребността ѝ да върши благотеления на хората с или без съгласието им си беше избрала между другото ново протеже, което в момента поглъщаше целия интерес и преданост, на които бе способна.

Оливие не знаеше нищо за скръбните романи, които се развиваха в сърцето на сестра му. Той беше сантиментално и лекомислено момче, което живееше в бляновете си. Съвсем несигурно бе да се разчита на

него въпреки живия му пленителен характер и сърцето му, истинско съкровище на нежност, подобно на сърцето на Антоанет. Той постоянно проваляше цели месеци усилия с непоследователност, обезсърчение, шляене, въображаема любов, по която губеше време и сили. Влюбваше се в едва зърнати хубави лица, в кокетни момиченца, с които бе разговарял веднъж в някой салон и които не му обръщаха никакво внимание. Запалваше се по някоя поема, четиво, музикант: задълбочаваше се в тях по цели месеци, без да мисли за нищо друго, за сметка на учението. Нуждаеше се от постоянно наблюдение, като същевременно сестра му се пазеше той да не забележи, за да не се засегне. Отличаваше се с трескавата свръхвъзбуда, липсата на равновесие, неспокойния трепет, свойствен на хора, застрашени от туберкулоза. Лекарят не беше скрил опасността от Антоанет. Болното вече растение, пренесено от провинцията в Париж, са нуждаеше от чист въздух и светлина. Антоанет не можеше да му ги предложи. Нямаха достатъчно пари, за да напуснат Париж през ваканцията. През останалата част от годината бяха заети цялата седмица със заниманията си, а в неделя бяха така уморени, че съвсем нямаха желание да излязат, освен за да отидат на концерт.

Някои летни неделни дни Антоанет се насилваше и завличаше Оливие в горите из околностите в посока към Шавий или Сен-Клу. Но горичките бяха пълни с шумни двойки, шлагери и мазни хартии: те не намираха в тях божествената самота, която отморява и прочиства човека. А вечерта, за да се приберат, трябваше да се блъскаат по влаковете, да се задушават, натъпкани в мръсните вагони от предградията, ниски, тесни, тъмни; трябваше да понасят непристойни сцени, шум, смехове, песни, зловония, тютюнев дим. Антоанет и Оливие, съвсем чужди по дух на простолудието се прибираха отвратени и отчаяни. Оливие умоляваше Антоанет да не подновява тези разходки, а и Антоанет нямаше вече сърце да отиде във от Париж поне за известно време. Но тя все пак упорствуваше, макар и да й беше още по-неприятно, отколкото на Оливие защото си въобразяваше, че е необходимо за здравето на брат й. И отново го принуждаваше да отидат на разходка. Новите опити не се оказваха по-удачни и Оливие я упрекваше горчиво. Тогава оставаха зазидани в душния град и въздишаха по полята от затворническия си двор.

Последната учебна година настъпи. Изпитите за Екол Нормал се провеждаха накрая. Беше вече време. Антоанет се чувствуваше много уморена. Тя разчиташе на успех; брат ѝ имаше всичките изгледи. В лиця го смятаха за един от най-добрите кандидати; а всичките му учители единодушно хвалеха работата и ума му, като се оплакваха само от липсата на вътрешна дисциплина, която го правеше много неподатлив на влияние. Отговорността, която тегнеше над Оливие, така го смазваше, че колкото повече приближаваше изпитът, възможностите му намалявала. Крайна умора, страх, че ще пропадне, и болезнена плахост го парализираха предварително. Той трепереше при мисълта, че ще трябва да отговаря публично пред журито. Винаги бе страдал от стеснителността си: в клас се изчервяваше, гърлото му се свиваше, когато трябваше да говори. Отначало можеше най-много да отговори, когато извиквала името му. При това за него беше по-лесно да отговори, когато го изпитваха ненадейно, а не когато знаеше, че те го изпитват: тогава направо се разболяваше; главата му непрестанно работеше и той си представяше всички подробности на изпита; и колкото повече траеше очакването, толкова по-натрапчива ставаше тревогата му. Можеше да се каже, че нямаше изпит, на който да не се бе явявал поне два пъти: защото го вземаше насън преди това, изчерпвайки цялата си енергия, и не му достигаха сили за действителния изпит.

Но той дори не стигна до ужасния устен изпит, при мисълта за който нощем го избиваше студена пот. На писмения, върху тема по философия, която би могла да го въодушеви при обикновени условия, той не успя да напише дори две страници за шест часа. Първите часове главата му беше празна, съвсем празна, не мислеше за нищо. Блъскаше се все едно в черна стена. После един час преди края на изпита стената се разцепи и през цепнатините проникваха няколко светли лъча. Той написа една-две превъзходни страници, недостатъчни обаче, за да се класира. По унилия му вид, когато излезе от изпита, Антоанет предвиди неизбежния неуспех и беше не по-малко сломена от него; само че не се издаде. Впрочем дори при най-отчаяните обстоятелства тя притежаваше неуморна способност да се надява.

Оливие беше скъсан.

Той бе съкрушен. Антоанет се преструваше, че се усмихва, като че ли не се е случило нищо сериозно; устните ѝ обаче трепереха. Тя

утеши брат си, каза му, че това е лесно поправим неуспех, че сигурно ще го приемат идната година и при това между първите. Не му каза колко се налагаше заради нея да изкара изпита тази година, колко изчерпана се чувствуваше тялом и духом и колко се безпокоеше, че няма да може да изкара още една такава година. Ала трябваше. Ако умреше, преди Оливие да вземе изпита, той никога не би имал смелостта да продължи сам борбата: животът щеше да го разкъса.

И така, тя скри от него умората си. Удвои дори усилията си. Лиши се от всичко, за да му достави малко развлечение през ваканцията, та да може в началото на учебната година да поднови работата по-енергично и по-уверено. Но в началото на учебната година скромният ѝ запас беше накърнен, а освен това загуби няколко урока, които ѝ докарваха най-много пари.

Още една година!... Двете деца бяха напрегнати до последен предел пред мисълта за крайното изпитание. Преди всичко трябваше да живеят, трябваше да се намерят други източници. Антоанет прие едно място на възпитателка в Германия, което ѝ намери госпожа Натан. Това би било последното, което би избрала, но нямаше друго за момента, а тя не можеше да си позволи да чака. Никога не се беше делила с брат си нито за един ден от шест години насам. И не можеше дори да си представи какъв ще бъде занапред животът ѝ, без да го вижда и чува всеки ден. Оливие мислеше за раздялата с ужас, но не смееше да каже нищо: това нещастие ги бе сполетяло по негова вина; ако беше взел изпита, Антоанет нямаше да бъде принудена да вземе това крайно решение. Нямаше право да се противопостави, да изтъкне собствената си тъга: тя трябваше да реши сама.

Прекараха последните дни заедно в безмълвна скръб като че единият от тях щеше да умре. Криеха се един от друг, когато болката им ставаше непоносима. Антоанет се съветваше с очите на Оливие. Ако той ѝ бе казал „Не заминавай!“, тя нямаше да замине, макар и да бе необходимо. До последния час, дори и във фойтона, който ги отнасяше към Източната гара, тя бе готова да се откаже от решението си: не се чувствуваше вече достатъчно силна, за да го изпълни. Една само негова дума, една само дума... Но той не я произнесе. И той се стягаше вътрешно като сестра си. Тя го накара да ѝ обещае, че ще ѝ пише всеки ден, че няма да скрива нищо от нея и че при най-малка опасност ще я извика.

* * *

Антоанет замина. Докато Оливие се прибираше с вледенено сърце в общата спалня в лиця, където се бе съгласил да постъпи на пансион, влакът отнасяше премръзналата и тъжна девойка. С отворени в нощта очи и двамата чувствуваха, че всяка минута ги отдалечава един от друг и те се зовяха тихичко.

Антоанет се ужасяваше от хората, при които отиваше. Тя се беше изменила много от шест години насам. Така дръзка някога, несмущаваща се от нищо, сега така беше свикнала с мълчанието и усамотението, че всяко излизане от тях беше за нея мъчение. Засмяната, бърлива и весела Антоанет от някогашните щастливи дни бе умряла ведно с тях. Нещастие то я бе направило стеснителна. Навярно живеейки заедно с Оливие, се бе повлияла от неговата плахост. Трудно ѝ беше да говори с другигосвен с брат си. Всичко я плашеше: изтръпваше, ако трябваше да направи едно посещение. Затова с тревога си мислеше, че сега трябва да живее с чужди хора, да разговаря с тях, да бъде постоянно изложена на погледите им. При това горката девойка, също както и брат ѝ, нямаше призвание за учителската професия: тя се справяше добросъвестно, но не вярваше в нея и нямаше чувството, че пренася полза. Беше създадена, за да обича, а не за да обучава. А никой нехаеше за любовта ѝ.

Тя намери най-малко приложение за истинското си призвание точно на новото си място в Германия. Грюнебаум, у които трябваше да преподава френски на децата, не ѝ засвидетелствуваха ни най-малко съчувствие. Държаха се рязко и фамилиарно, безразлично и недискретно; плащаха ѝ доста добре: в замяна на това смятаха, че човек, който получава пари от тях, им е задължен и си въобразяваха, че всичко им е позволено с него. Отнасяха се с Антоанет почти като със слугиня, малко повече от слугиня и не ѝ оставяха почти никаква свобода. Тя нямаше дори своя стая: спеше в малко помещение до детската стая и вратата ѝ оставаше отворена нощем. Никога не беше сама. Не зачитаха нуждата ѝ да се затвори от време на време със себе си — свещеното право на всяко човешко същество на вътрешно усамотение. Цялото ѝ щастие беше да бъде мислено с брат си, да разговаря с него; възползуваше се от най-кратките мигове на свобода.

Но и те ѝ бяха оспорвани. Пишеше ли нещо, бродеха около нея в стаята и я питаха какво пише. Четеше ли писмо, питаха я какво ѝ пишат; с присмехулна фамилиарност се осведомяваха за „братчето ѝ“. Трябваше да се крие. Направо е срамно да се разкаже до какви средства прибъгваше и на какви места се затваряше, за да прочете, без да я наблюдават, писмата на Оливие. Ако оставеше някое писмо в стаята си, можеше да бъде сигурна, че ще бъде прочетено; и тъй като извън куфара си нямаше нито едно чекмедже, което да се заключва, тя беше принудена да носи в себе си всичко, което не искаше да попадне под чужди очи. Постоянно тършуваха във вещите и в сърцето ѝ, мъчеха се да уловят тайните ѝ мисли. Не че Грюнебаум се интересуваха от тях. Но те смятаха, че тя им принадлежи, понеже ѝ плащаха; впрочем не влагаха никакво коварство; недискретността беше просто техен навик и те я проявяваха и помежду си, без никак да се засягат.

За Антоанет нямаше нищо по-непоносимо от това шпиониране, тази липса на свян, който не ѝ даваше възможност поне един час на ден да се изплъзне от любопитните погледи. Леко надменната съдържаност, която противопоставяше на Грюнебаум, ги оскърбяваше. Естествено те намираха най-високи нравствени основания, за да оправдаят просташкото си любопитство и за да осъдят желанието на Антоанет да му убегне: „Техен дълг е — мислеха си те — да познават интимния живот на девойка, която живее у тях, която е част от семейството им и на която са поверили възпитанието на децата си: те бяха отговорни за нея.“ Така говорят за слугите си някои господарки, чиято „отговорност“ не стига дотам, че да им спестят макар и само една уморителна или отвратителна работа, но се ограничава до забраната на всяко удоволствие. „Щом Антоанет отказа да признае това задължение, сигурно не е съвсем безукорна — мислеха си те. — Едно честно момиче няма какво да крие.“

Така Антоанет бе в плен на непрекъснато преследване тя постоянно бе в отбранително положение и това я караше да изглежда още по-студена и по-съсредоточена в себе си отколкото ѝ бе обичайно.

Брат ѝ пишеше всеки ден писма от дванадесет страници и тя също успяваше да му пише всеки ден, макар и само два-три реда. Оливие се мъчеше да бъде смел и да не издава много скръбта си. Но той умираше от скука. Животът му беше винаги така неразривно

свързан с живота на сестра му, че сега, когато му я бяха отнели, му се струваше, че е загубил половината си същество. Не знаеше вече как да си служи с ръцете, с краката, с мисълта си. Не знаеше как да се разхожда, нито да свири на пиано, нито да работи или да прави каквото и да било, нито да мечтае дори освен за нея. Той стоеше упорито над книгите си от сутрин до вечер, но нищо не му се удаваше: мисълта му беше другаде; тъгуваше или мислеше за нея, мислеше за писмото, получено предната вечер; вперил очи в часовника, очакваше днешното; а когато то пристигнеше, ръцете му треперела от радост — и от страх, — докато разкъсваше плика. Никога писмо от любима жена не е предизвиквало такъв трепет на неспокойна обич у влюбен мъж. Той се криеше като Антоанет, за да чете писмата ѝ; носеше ги всичките със себе си, а нощем държеше под възглавницата си последното. Докосваше го от време на време, за да се увери, че то е все още там през дългите безсънни часове, когато си мечтаеше за милата сестричка. Колко далеч се чувствуваше от нея! Беше особено потиснат, когато някое забавяне на пощата му донасяше писмото на Антоанет два дни, след като тя му го бе пратила. Два дни, две нощи между тях!... Той преувеличаваше времето и разстоянието, още повече, че никога не бе пътувал. Въображението му заработваше: „Божичко! Ами ако се е разболяла! Тя би могла да умре, без той да я види... Защо не му бе писала няколко реда предния ден?... Дали не е болна?... Да, сигурно е болна...“ Задушаваше се. Още по-често той се ужасяваше, че ще умре далеч от нея, сам сред тези безразлични същества, в омразния лицей, в безрадостния Париж. Толкова мислеше за това, че се разболяваше... „Дали да не ѝ пиша да се върне?...“ Но той се срамуваше от малодушието си. Впрочем седнеше ли да ѝ пише, за него бе такова щастие да разговаря с нея, че за миг забравяше страданията си. Заживяваше с илюзията, че я вижда, че я чува: разказваше ѝ всичко; когато бяха заедно, никога не ѝ бе говорил така интимно, така страстно; наричаше я „моята вярна, смела, скъпа, любима сестричка, която толкова обичам“. Това бяха истински любовни писма. Те заливаха с нежността си Антоанет, те бяха въздухът на нейните дни. Не пристигнеха ли сутрин в очаквания час, тя беше нещастна. Два-три пъти се случи Грюнебаум от нехайство или — кой знае? — от злорадство да ѝ ги предадат чак вечерта, веднъж дори чак на другата сутрин: тя вдигна температура. За Нова година братът и сестрата имаха

една и съща идея, без да са се наговорили: пожелаха да се изненадат и всеки изпрати на другия дълга телеграма — тя струваше скъпо! — която и двамата получиха в един и същ час. Оливие продължаваше да се допитва до Антоанет за заниманията и съмненията си. Антоанет го съветваше, утешаваше, поддържаше, вдъхваше му сила.

Самата тя обаче вече беше останала без сили. Задушаваше се в чуждата страна, където не познаваше никого, където никой не се интересуваше от нея освен жената на един учител, която беше отскоро в града и също се чувствуваше пришелка. Добрата жена беше доста майчински настроена и съчувствуваше на мъката на двете деца, които се обичаха и бяха разделени (защото тя бе успяла да измъкне от Антоанет част от историята ѝ); но тя беше така шумна, така обикновена, до такава степен ѝ липсваше — не по нейна вина — усет и дискретност, че аристократичната душа на Антоанет се затваряше уплашена в себе си. Тъй като не можеше да се довери никому, тя трупаше в себе си всичките си грижи: много тежко бреме; понякога ѝ се струваше, че ще рухне, но стискаше зъби и отново поемаше задачата си. Здравето ѝ бе засегнато: слабееше застрашително. Писмата на брат ѝ ставаха все по-отчаяни. В пристъп на униние той ѝ писа: „Върни се, върни се, върни се...“. Но едва изпратил писмото, се засрами и писа второ, в което умоляваше Антоанет да скъса първото и изобщо да не мисли за него. Преструваше се дори, че се забавлява и че няма нужда от сестра си. Мнителното му честолюбие страдаше, когато дадеше да се разбере, че не може без нея.

Антоанет не се лъжеше; тя четеше всичките му мисли, но не знаеше какво да стори. Един ден едва не замина; отиде дори на гарата, за да се осведоми за точния час на влака за Париж. После си каза, че това е лудост: парите, които изкарваше у Грюнебаум, покриваха пансиона на Оливие; докато можеха да издържат раздялата, трябваше да търпи. Липсваше ѝ вече необходимата енергия, за да вземе решение: сутрин бодростта ѝ се възраждаше, но с приближаването на вечерта силите ѝ чезнеха, тя мислеше за бягство. Страдаше от носталгия по страната, която се бе оказала толкова жестока към нея, но където бяха погребани всичките реликви на миналото ѝ, изпитваше носталгия по езика, който говореше брат ѝ и на който се изразяваше самата тя от любов към него.

Точно тогава една френска трупа мина през немското градче. Антоанет много рядко ходеше на театър — нямаше нито пари, нито особено влечение, — но този път бе обзета от неудържимо желание да чуе родния език, да се почувствува във Франция. Известно ви е останалото. Нямаше места; тя срещна младия музикант Жан-Кристоф, когото не познаваше, но като видя нейното огорчение, той ѝ предложи да сподели с него ложата, с която разполагаше: тя прие необмислено. Присъствието ѝ заедно с Кристоф в ложата предизвика клюки в градчето; недоброжелателните слухове стигнаха веднага до ушите на Грюнебаум, които, готови вече да приемат всички неблагоприятни предположения за младата францужойка и ожесточени спрямо Кристоф вследствие някои обстоятелства, които разказахме другаде, грубо освободиха от длъжност Антоанет.

Тази свенлива и девствена душа, запленена изцяло от сестринската си любов, запазена от всяка нечиста мисъл, едва не умря от срам, когато разбра в какво я обвиняват. Нито за миг не обвини Кристоф; съзнаваше, че и той е еднакво невинен като нея и че ако ѝ бе навредил, сторил го бе в желанието си да ѝ достави удоволствие: беше му признателна. Не знаеше нищо за него, освен че бе музикант, по чийто адрес много се злословеше; но в своето неведение за живота и хората тя все пак имаше вроден усет, изострен от страданията, и благодарение на него бе открила в съседа си от театъра, зле възпитан и малко налудничав, душевна чистота, равна на нейната, и мъжествена красота, чийто спомен ѝ действуваше благотворно. Лошите неща, които беше чувала за него, съвсем не накърнявал доверието, което той ѝ беше вдъхнал. Жертва самата тя, Антоанет беше уверена, че и той също бе жертва, че като нея страда още повече от злобата на хората, които я оскъряваха. И тъй като беше свикнала да забравя себе си и да мисли за другите, мисълта за изпитанията, през които навярно бе минал Кристоф, я разсейваше малко в собствената ѝ мъка. За нищо на света не би се помъчила да го види пак, нито да му пише: чувството ѝ на свян и гордост ѝ запрещаваха. Тя си каза, че той сигурно не знае колко ѝ е навредил и в добросърдечието си пожела никога да не го узнае.

Антоанет замина. Случайността пожела на един час път от града влакът, който я отнасяше, да се размине с влака, който връщаше Кристоф от един съседен град, където той бе прекарал деня.

От вагоните им, които се спряха за няколко минути един до друг, те се видяха в безмълвието на нощта, но не си заговориха. Можеха ли да си кажат нещо друго освен няколко банални думи? Биха осквернили неподдаващото се на определение чувство на взаимно състрадание и тайнствена симпатия, което се бе породило у тях и се основаваше само на увереността на мисления им взор. В тази последна секунда, когато се гледаха, непознати един на друг, те се видяха взаимно така, както никой от живеещите с тях никога не ги бе виждал. Всичко отминава: споменът за думите, за целувките, за прегръдките на влюбените; но допирът на душите, докоснали се за миг и разпознали се сред гмежа на ефирните форми, не се заличава никога. Антоанет го отнесе закътан в сърцето си — в това сърце, забулено в тъга, сред която се усмихваше мека светлинка, сякаш кротко излъчена от земята, бледа, нежна светлина, подобна на сиянието, в което плуват „Елисейските сенки“ на Глук.

* * *

Тя видя отново Оливие. Беше крайно време да се върне. Оливие се бе разболял малко преди това; нервен и притеснен, той страшно се боеше да не се разболе, докато сестра му я няма, а сега, когато наистина беше болен, не искаше да ѝ пише, за да не я тревожи. Но я зовеше мислено, молеше се да стане чудо.

Когато чудото наистина стана, той лежеше в болницата на колежа, трескав и унесен в блянове. Не извика, когато я видя. Колко пъти бе бълнувал, че тя влиза в стаята му!... Изправи се в леглото с широко отворена уста, треперейки да не би пак да е мираж. А когато тя седна на леглото до него, когато го обгърна с ръце, когато усети под устните си нежната ѝ буза, а в ръцете си вледенените ѝ от нощното пътуване ръце, когато се увери най-сетне, че това действително беше сестра му, неговата мила сестричка, момчето се разплака. Той не можеше да направи нищо друго; беше си останал „малкият глупчо“, беше си останал дете. Той я притискаше до себе си, да не би пак да си отиде. Колко бяха изменени и двамата! Какво тъжно изражение!... Няма значение! Нали бяха отново заедно! Всичко ставаше пак светло — болницата, училището, мрачният ден; те се държаха за ръце,

нямаше вече да се пуснат. Преди да му е казала каквото и да било, той я накара да му се закълне, че няма да замине пак. Нямаше нужда да я кара да се закълне: не, тя нямаше да замине, много бяха нещастни далеч един от друг; майка им беше права: всичко беше за предпочитане пред раздялата. Дори нищетата, дори смъртта, стига само да бъдат заедно.

Побързаха да наемат жилище. Биха предпочели предишното, колкото и да бе грозно, но то беше вече заето. Новият им апартамент гледаше също към двора, но над зида се виждаше върхът на малка акация и те тутакси се привързаха към нея като към приятел от полята, пленник като тях на градския паваж. Оливие бързо се възстанови или поне се върна към обичайното си състояние, което те наричаха здраве — неговото здраве всъщност би се сторило заболяване на някой поздрав организъм. Безрадостният престой на Антоанет в Германия ѝ бе донесъл поне малко пари, а преводът на една немска книга, който един издател се съгласи да вземе, добави още малко. За известно време материалните грижи бяха отстранени; и всичко щеше да бъде добре, стига само Оливие да изкараше успешно изпита в края на годината. Ами ако не успееше?

Натрапчивата тревога за изпита ги сграбчи веднага щом свикнаха с радостта да бъдат заедно. Те избягваха да говорят по този въпрос, но каквото и да правеха, постоянно се връщаха на него. Фикс-идеята ги преследваше навсякъде, дори когато опитваха да се развлекат: по време на концерт тя внезапно изникваше посред някоя музикална пиеса. Събудеха ли се нощем, тя зинваше пред тях като бездна. Към пламенното желание да облекчи сестра си и да оправдае пожертвуваната ѝ младост, у Оливие се присъединяваше и страхът от военната служба, която нямаше да може да избегне, ако не го приемеха: имаше време, когато освобождаваха от военна служба приетите в университета. Изпитваше непобедимо отвращение към принудителното физическо и морално общуване, към интелектуалното деградиране, което с право или не виждаше в казармения живот. Всичко аристократично и целомъдрено в него се бунтуваше срещу това задължение: не знаеше дали не би предпочел смъртта пред него. Някой може да се подиграва или дори да порицава това чувство в името на социалния морал, който днес се е превърнал във верую; но слепец е,

който го отрича: душевното усамотение страда дълбоко, когато е нарушено от благородната, но груба общност днес.

Изпитът започна. Оливие насмалко нямаше да може да се яви: беше неразположен и толкова се страхуваше от мъчителните мигове, които му предстояха, независимо дали щеше да бъде приет, или не, че почти му се щеше да се разболеет наистина. Този път се представи доста добре на писмения. Но беше мъчително, докато чакаха резултатите. От незапомнени времена по традиция в страната на революцията, най-консервативната страна на света, изпитите се провеждат през юли, през най-горещите дни на годината: като че ли умишлено имат намерение да довършат нещастниците и без това смазани от подготовката на чудовищно обемистите програми, от които изпитвачите не знаят дори една десета. Съобщаваха резултатите от писмения един ден след националния празник 14 юли, а народната блъсканица и веселие са така мъчителни за хора, които не са весели и имат нужда от тишина. На площада до къщата им се бяха настанили панаирджии: шумни стрелбища, дървени кончета, движени с пара, ревяха, пронизително свиреха шарманки от пладне до полунощ. Глупавата врява продължи цяла седмица. После президентът на републиката, за да поддържа популярността си, разреши на викачите още половин седмица. Това не му струваше нищо: той не ги чуваше. Но Оливие и Антоанет, с разбити мозъци, болни от шума, принудени да държат прозорците затворени и да се задушават в стаите си, си запушваха ушите и напразно се мъчеха да не чуват пронизителните идиотски припеви, скрибуцащи от сутрин до вечер: те се забиваха като ножове в главите им и горките деца се гърчеха от болка.

Устните изпити почваха почти веднага след като обявиха списъка на допуснатите до устен. Оливие замоли Антоанет да не присъствува. Тя чакаше на вратата, по-трепереща и от него. Естествено той никога не ѝ казваше дали е доволен от отговорите си. Измъчваше я да ѝ разправя какво бил казал или какво не бил казал.

Денят за обявяване на крайния резултат настъпи. В двора на Сорбоната бяха разлепени имената на приетите кандидати. Антоанет не искаше да остави Оливие да отиде сам. Когато излязоха от къщи, те си помислиха, без да го споделят, че когато се върнат, *ще знаят* и може би тогава ще съжаляват за този миг на страх, когато поне все още се

надяват. Щом зърнаха Сорбоната, краката им се подкосиха. Антоанет, толкова смела, промълви:

— Не бързай толкова, моля ти се...

Оливие погледна сестра си: тя се мъчеше да му се усмихне. Той ѝ каза.

— Искаш ли да поседнем за малко на тази пейка?

Не му се отиваше до Сорбоната. Но само след миг Антоанет каза, като му стисна ръката:

— Мина ми, моето момче, да продължим.

Не намериха веднага списъка. Прочетоха много списъци, където липсваше името Жанен. Когато най-сетне го видяха, отначало не разбраха, не можеха да повярват. После, след като се увериха, че е вярно, че Жанен е той, че Жанен е приет, не можеха да кажат нито дума. Забързаха към къщи: тя го бе уловила под ръка, държеше го за китката, той се облягаше на нея; вървяха почти тичешком, без да забелязват нищо около себе си; докато пресичаха булеварда, едва не ги премазаха. Повтаряха си: „Миличък! Миличка!...“

Изкачиха се, прескачайки стъпалата, до техния етаж. Прибраха се в стаята и се хвърлиха в прегръдките си. Антоанет улови брат си за ръка и го заведе пред портретите на баща им и майка им, които бе закачила близо до леглото си в ъгъла на стаята, който беше за нея един вид светилище; тя коленичи заедно с него пред тях.

И двамата се помолиха, плачейки съвсем тихичко.

Антоанет поръча хубава вечеря, но не можаха да я докоснат: не им се ядеше. Прекараха вечерта, като Оливие стоеше или в краката, или на коленете на сестра си, галейки се като малко дете. Почти не говореха. Нямаха вече сила даже да бъдат щастливи, чувствуваха се смазани. Легнаха си към девет часа и спаха като мъртви.

На другия ден Антоанет имаше страшно главоболие, но такава тежест и беше паднала от сърцето! На Оливие му се струваше, че за първи път най-сетне диша. Беше спасен, тя го бе спасила, беше изпълнила задачата си; а той не се бе показал достоен за това, което сестра му очакваше от него!... За първи път от години те се отдадоха на леност. Останаха в леглата си до обед, като разговаряха през отворената врата; виждаха се в едно огледало, виждаха щастливите си лица, подпухнали от умора, усмихваха се взаимно, изпращаха си

целувки, наново задрямваха смазани, смлени от изтощение, подхвърляйки си само едносрични думи.

* * *

Антоанет през цялото време бе отделяла настрана су по су, за да разполага с малка сума в случай на болест. Не беше казала на брат си каква изненада му готви. На другия ден след приемането му тя му съобщи, че ще прекарат един месец в Швейцария, като възнаграждение за изживените тежки години. Сега, когато Оливие беше сигурен, че ще учи в Екол Нормал три години на държавни разноски, а след това ще си намери работа, можеха да вършат лудории и да изхарчат всичко, което бяха спестили. При тази новина Оливие нададе радостни викове. Антоанет бе още по-щастлива, щастлива и заради брат си, щастлива, че най-сетне ще види природата, за която копнееше.

Приготовленията за пътуването не бяха лесни, но ги изпълваха през цялото време с радостна възбуда. Месец август беше доста напреднал, когато заминаха. Те не бяха свикнали да пътуват. Оливие не спа предната нощ. Той не спа и във влака. Целия ден го беше страх да не би да изпуснат влака. Бързаха трескаво към гарата, там се блъскаха в навалищата, а после се натъпкаха в третокласния вагон, където не можеха дори да се облакътят, за да подремнат: това е една от привилегиите, от които удивително демократичните френски железопътни компании остроумно лишават бедните пътници, за да доставят на богатите удоволствието, че те единствени се ползват от нея. Оливие не мигна нито секунда; не беше убеден, че са взели техния влак и дебнеше името на всяка гара. Антоанет задрямваше за малко и час по час се стряскаше; главата ѝ се люшкеше от друсането на влака. Оливие я гледаше и на мъртвешката светлина на лампата, която осветяваше от тавана тези пътуващи саркофази, внезапно остана поразен от изменените ѝ черти. Очите ѝ бяха дълбоко хлътнали устата ѝ с детски очертания бе откряната уморено; тенът ѝ беше жълт и малко бръчици надипляха тук-там кожата ѝ, отпечатък на безрадостните дни на скръб по загубените близки и на разочарования. Тя изглеждаше състарена и болна. И наистина, беше така уморена! Ако

бе се осмелила, щеше да отложи пътуването, но не искаше да разваля удоволствието на брат си. Опитваше се да се убеди, че неразположението ѝ се дължи само на преумора и че природата ще я възстанови. Ах, колко се боеше да не би да се разболее по пътя! Антоанет си даде сметка, че брат ѝ я гледа, и като се отърси с мъка от унасящата я дрямка, отвори очи — младите си, светли и бистри очи, в които сегиз-тогиз пробягваше неволно тревога, подобно на облак над малко езеро. Той я попита тихичко, с нежна загриженост как е: тя стисна ръката му и го увери, че се чувства много добре. Една топла негова дума я съживяваше.

Впрочем още с розовеещата над бледото поле зора между Дол и Понтарлие, гледката на разбуждащите се нивя, веселото слънце, което се надигаше над земята, изплъзнало се като тях от затвора на улиците, прашните къщи и тежкия парижки дим, тръпнещите ливади, обвити в леката мъгла на млечнобялото им дихание, най-малките подробности на пътя — селска камбанария, едва зърнато поточе, синята линия на хълмовете, тънеща в хоризонта, трогателният тих камбанен звън, който вятърът донасяше от далечината при една спирка на влака сред задрямалото поле, строгите силуети на стадо крави, които мечтаеха над откоса край железопътната линия — всичко поглъщаше вниманието на Антоанет, както и на брат ѝ, всичко им се струваше ново. Те приличаха на две изсъхнали дървета, които с наслада пият изпратената им от небето вода.

После стигнаха до швейцарската граница, където трябваше да слязат. Малка гара в равно поле. Не се почувствуваха добре след безсънната нощ и зъзнеха от влажната сутрешна прохлада, но времето беше спокойно, небето — чисто, усещаха около себе си дъха на ливадите, той се плъзваше в устата, по езика и гърлото и стигаше чак до гърдите им като малко ручейче. Изпиха прави, на открито, чаша топло ободрително кафе с гъсто мляко, дъхащо на трева и полски цветя.

После се качиха в швейцарските вагони и новото им устройство им причини детска радост. Но колко уморена беше Антоанет! Тя не можеше да си обясни неразположението, което все още продължаваше. Защо всичко, което виждаше около себе си — така красиво, така интересно, — ѝ доставяше всъщност толкова малко удоволствие? Та нали именно за това бе мечтала от години? Едно хубаво пътуване

заедно с брат си сред красивата природа, след като грижите останат най-сетне зад гърба ѝ... Какво ѝ е? Тя се упрекуваше и се насилваше да се възхищава, да споделя наивната радост на брат си.

Спряха в Тьон. Трябваше да продължат на следващия ден за планината. Но през нощта Антоанет вдигна висока температура с повръщания и силно главоболие. Оливие се изплаши и прекара тревожна нощ. Още рано сутринта се наложи да извикат лекар — непредвиден разход, който не беше малък за тяхната кесия. Лекарят не установи нищо сериозно за момента освен крайна умора и разнебитен организъм. И дума не можеше да става да продължат веднага пътуването си. Докторът забрани на Антоанет да става този ден и даде да се подразбере, че те трябва да останат доста дълго още в Тьон. Те бяха отчаяни — макар и доволни, че няма нещо по-опасно след всичките им страхове. Толкова жестоко бе обаче да дойдат от тъй далече, за да стоят затворени в грозната хотелска стая, която пламтящото слънце превръщаше в същинска оранжерия. Антоанет накара брат си да се поразходи. Той направи няколко крачки извън хотела; видя Аар в зелената му премяна, а високо в небето плуваше някакъв бял връх. Обзе го радостно вълнение, но не можеше да понесе сам тежестта му. Прибра се бързо в стаята на сестра си и ѝ каза умилен какво бе видял и тъй като тя се учудваше, че се е върнал толкова бързо и го подканваше да се поразходи още малко, той ѝ каза, както някога, когато се бе върнал наскоро, вместо да отиде на концерта в „Шатле“:

— Не, не, много е красиво, мъчно ми е да го гледам без тебе.

В това чувство нямаше нищо ново за тях: съзнаваха, че им е необходимо да бъдат заедно двамата, за да намерят напълно себе си. Но винаги им ставаше приятно, когато единият от тях го кажеше още веднъж. Тези нежни думи въздействаха по-добре на Антоанет, отколкото всички лекарства. Тя се усмихваше сега, щастлива и разнежена. И след една спокойна нощ, макар и да не беше разумно да тръгват веднага, тя реши, че ще се измъкнат рано, без да предупредят лекаря, който сигурно щеше да ги задържи още. Чистият въздух и удоволствието да видят всички красоти заедно ѝ подеждаха така благотворно, че ти не бе наказана за неблагоприятното си и те пристигнаха без други неприятни приключения до целта на пътуването си — едно село в планината, над езерото, на известно разстояние от Шпиц.

Останаха там три-четири седмици в малък хотел. Антоанет не вдигна повече температура, но изобщо не се възстанови напълно. Чувствуваше постоянна тежест в главата, непоносима тежест, и постоянно ѝ призляваше. Оливие често я питаше за здравето ѝ; той би желал да не е така бледа; но беше опиянен от красотата на този край и инстинктивно отстраняваше всяка тъжна мисъл. Когато тя го уверяваше, че е добре, той се опитваше да вярва, че е така, макар и да знаеше, че точно обратното е вярно. Впрочем тя се наслаждаваше дълбоко на жизнерадостта на брат си, на чистия въздух и главно на почивката. Колко приятно беше да си отдъхне най-сетне след тези страшни години.

Оливие искаше да я увлече със себе си в разходките си; тя щеше да бъде щастлива да го придружи, но няколко пъти, след като тръгваше бодро, беше принудена да се спре само след двадесет минути задъхана и примаяла. Тогава той правеше сам излетите си — безобидни изкачвания, — по време на които тя трепереше от страх, докато той се прибере. Или пък се разхождаха заедно наблизко; тя — облежната на ръката му; крачеха бавно и разговаряха. Говореше главно той, станал много приказлив и весел; споделяше с нея плановете си, разказваше ѝ разни смешки. От пътя по средата на склона, над долината, те наблюдаваха белите облаци, които се оглеждаха в неподвижното езеро, и корабчетата, които плаваха като насекоми по повърхността на локва; вдъхваха прохладния въздух, а вятърът донасяше сегиз-тогиз от далечината песента на хлопатарките на стадата ведно с мириса и на окосено сено и топла смола. И те си мечтаеха за миналото и бъдещето, както и за настоящето: от всички мечти именно то им се, струваше най-нереално и най-опияняващо. Антоанет се поддаваше понякога на веселото детско настроение на брат си: те си играеха на гоненица, замеряха се с трева. А един ден той я чу да се смее както някога, когато бяха деца, с лудешкия си момичешки смях, безгрижен, прозрачен като извор, който не бе чувал от години.

Но Оливие най-често не устояваше на удоволствието да се разходи надалече. После имаше малко угризения, а по-късно щеше да се упреква, че не се беше възползувал достатъчно от милите разговори със сестра си. Даже в хотела често я оставяше сама. Там се беше образувала компания от младежи и девойки, от която отначало те двамата страняха. После Оливие, плах, но привлечен от тях, се беше

присъединил към компанията. Той беше живял без приятели; освен сестра си познаваше само грубоватите си съученици и техните любовници, които му вдъхваха отвращение. За него беше голяма наслада да се озове сред момчета и момичета на неговата възраст, добре възпитани, приятни, весели. Макар и да беше доста стеснителен, той се отличаваше с наивна любознателност, сантиментално и целомъдрено, но страстно сърце и беглите бледи пламъчета в женските очи го хипнотизираха. И него го харесваха въпреки боязливостта му. Чистосърдечната потребност, която изпитваше да обича и да бъде обичан, му придаваше, без той да съзнава, младежка прелест и той намираще думи, жестове и топло внимание, още по-привлекателни поради несръчната им изява. Притежаваше дарбата да извиква симпатия. Макар че умът му, придобил известна злъчност в усамотението, виждаше предимно простацината на хората и техните недостатъци, които му бяха противни, той беше с тях, виждаше само очите им, чрез които му говореше едно обречено да умре някой ден същество, същество, което имаше само един живот като него и скоро щеше да го загуби като него самия; и тогава той изпитваше неволно съчувствие към това същество; за нищо на света не би му причинил мъка в този миг; независимо от волята си беше мил. Оливие беше слаб и именно поради това бе създаден да се харесва на „обществото“, което прощава всички пороци и дори всички добродетели освен една-единствена — силата, условие за всички останали.

Антоанет не се смесваше с тази компания, макар и да беше на същата възраст. Здравето ѝ, преумората, душевното униние въпреки липсата на явна причина направо я парализираха. През дългите години на грижи и настървена работа, които изхабяват и тялото, и душата, брат ѝ и тя си бяха сменили ролята: тя се чувствуваше сега далеч от света, далеч от всичко, толкова далеч!... Не можеше вече да се върне там: разговорите, шумът, смеховете, дреболиите, които вълнуваха тези младежи, я отегчаваха, уморяваха и едва ли не засягаха. Тя се измъчваше, че е такава: би желала да прилича на другите девойки, да се интересува от това, което ги интересува, да се смее на това, което ги разсмива... Вече не беше в състояние!... Сърцето ѝ беше свито, струваше ѝ се, че е мъртва. Вечер се затваряше в стаята си и често даже не запалваше лампата; седеше в мрака, докато Оливие се забавляваше долу в салона, увлечен в насладата на всяко ново

въображаемо влюбване, верен на привичката си. Тя излизаше от унеса си едва когато чуеше, че той се качва в стаята си, смеейки се и бърбейки до последния миг със своите приятелки, прощавайки се нескончаемо, преди да си кажат лека нощ пред прага на вратите си, без да може да се реши да се раздели с тях. Тогава Антоанет се усмихваше в нощта и ставаше да запали електричеството: смехът на брат ѝ я съживяваше.

Есента преваляше. Слънцето гаснеше. Природата увяхваше. Цветовете потъмняваха под памучната белота на мъглите и на октомврийските облаци; сняг заваля по върховете, мъгла покри равнината. Курортистите се разотидоха, най-напред един по един, после на групи. И раздялата с приятелите беше тъжна, дори и с чуждите хора, но най-тъжна беше раздялата с лятото, със спокойния и щастлив период, който бе като оазис в живота им. Те направиха един последен излет заедно през забулената есен в гората в подножието на върха. Не разговаряха, мечтаеха леко опечалени, притискаха се зъзнеци един до друг, загърнати в зимните си палта, с вдигнати яки и преплетени пръсти. Влажната гора мълчеше и плачеше безгласно. От дълбините ѝ долиташе нежното жално писукане на самотна птичка, предчувстваща приближаването на зимата. Хлопатарка звънтеше с кристалното си гласче в мъглата, далеч, далеч, почти заглъхнала, като че ли отекваше в нечия гръд...

Върнаха се в Париж. И двамата бяха тъжни. Антоанет не беше възстановила здравето си.

* * *

Трябваше да приготви дрехите на Оливие за Екол Нормал. Антоанет изхарчи последните си спестявания; продаде даже тайно няколко скъпоценности. Имаше ли значение? Та нали по-късно той щеше да ѝ върне всичко? Пък и тя имаше нужда от толкова малко сега, когато той нямаше да бъде заедно с нея!... Антоанет се въздържаше да мисли какво ще стане, когато той бъде далеч от къщи; шиеше бельото му и влагаше в тази работа пламенната си обич към Оливие и предчувствието, че това ще бъде последното нещо, което ще направи за него.

През дните, които им оставаха, те не се делиха: страхуваха се да не загубят и най-краткия миг. Последната вечер останаха много до късно, седнали край огъня. Антоанет в единственото кресло, а Оливие върху една табуретка в краката ѝ, галещ се по стар навик като голямо глезено дете. Беше неспокоен, но и любопитен за новия живот, който щеше да започне. Антоанет непрестанно си мислеше, че идва краят на тяхната скъпа близост, питаше се ужасена какво ще стане с нея. Като че ли за да направи тази мисъл още по-мъчителна, Оливие никога не се бе държал така мило, както тази последна вечер, с инстинктивното и невинно кокетство на хората, които чакат часа на заминаването, за да покажат най-добрата и най-очарователната си страна. Той седна на пианото и ѝ свири дълго любимите им страници от Моцарт и Глук — виденията на вълнуващо щастие и тиха тъга, с които беше така живо свързан миналият им живот.

Когато часът на раздялата настъпи, Антоанет придружи Оливие до вратата на университета. Тя се върна. Още веднъж беше сама. Но този път не както при заминаването ѝ за Германия, когато зависеше от нея да сложи край на раздялата, ако не може да издържи. Този път тя оставаше, а той си отиваше, и то задълго, за цял живот. И все пак тя беше толкова майчински настроена, че в първия миг мислеше повече за него, отколкото за себе си; мислеше си с тревога за първите дни на този толкова различен за него живот, за грубите шеги с новопостъпилите, за безобидните неприятности, които лесно вземат обезпокоителни размери в съзнанието на хора, живели сами и свикнали да се терзаят за това, което обичат. Тази грижа ѝ оказва поне благотворно въздействие, защото я разсея малко в самотата ѝ. Тя мислеше вече за този половин час, когато щеше да може да го види на другия ден в приемната. Пристигна четвърт час по-рано. Той беше много мил с нея, но зает и разсеян от новите впечатления. Следните дни, когато тя пристигаше винаги изпълнена с тревожна обич, още по-ясно пролича контрастът между това, което бяха тези мигове за нея и за него. За нея — целият ѝ живот сега. Що се отнася до него, той сигурно обичаше нежно Антоанет, но не можеше да се иска да мисли само за нея, както тя мислеше за него. Веднъж или два пъти той дойде със закъснение. Друг път, когато тя го попита дали не му е скучно, той отговори отрицателно. Всеки път в гърдите на Антоанет се забиваха остри ками. Яд я беше на нея самата, че е такава; упрекуваше се, че

реагира егоистично, знаеше отлично, че би било немислимо, дори лошо и противоестествено, ако той не може да мине без нея или тя без него, ако тя няма друга цел в живота си. Да, всичко това ѝ беше ясно. Но каква полза, че знаеше това? Тя беше безсилна; от шест години беше вложила целия си живот в тази едничка мисъл — брат си. Сега, когато единствената цел на живота ѝ беше отнета, не ѝ оставаше нищо.

Опита се смело да се залови със своите занимания: да чете, да свири, да отдели време за любимите си книги... Господи! Колко пусти бяха без него Шекспир и Бетховен!... Да, всичко това беше красиво без съмнение... Но него го нямаше. За какво ѝ са хубавите неща, когато очите на любимото същество не са там, за да ги видят? За какво ѝ е красотата, за какво ѝ е дори радостта, щом не може да ги вкуси чрез неговото сърце?

Ако беше по-силна, щеше да се опита да изгради отново живота си, да му даде съвсем нова цел. Но Антоанет бе изчерпана. Сега, когато нищо вече не я принуждаваше да издържи на всяка цена, волята ѝ се прекърши — тя рухна. Болестта, която тлееше повече от една година в нея, потискана от енергията ѝ, вече можеше да се развихри на воля.

Сама в дома си, тя по цели вечери се терзаеше край угасналия огън. Нямаше сила да го разпали наново, нито да си легне. Седеше в нощта, задрямваше, унесена в неясни блянове, зъзнеше. Преживяваше отново живота си, общуваше със скъпите покойници, с разбитите си илюзии; и страшно се натъжаваше за загубената си младост, протекла без любов, без надежда за любов. Глуха, мъчителна, непризната болка. Смехът на някое дете по улицата, несигурните му стъпки в долния етаж... Крачетата му тъпчеха право в сърцето ѝ... Обсаждаха я съмнения, лоши мисли, изнемощялата ѝ душа се поддаваше на заразата на душата на този град на егоизъм и наслада. Тя се бореше със съжаленията си, срамуваше се от някои свои желаниа, те ѝ се струваха престъпни; не можеше да разбере какво я кара да страда така: обясняваше си го с вродените порочни инстинкти. Клетата малка Офелия, разяждана от тайнствена болест, чувствуваше с ужас, че от недрата на съществото ѝ се надига стихийното грубо дихание на жизненото начало. Вече не работеше, беше изоставила повечето си уроци: така бодра, така ранобудна доскоро, сега се излежаваше чак до следобед: нямаше вече какво да я подтиква нито да стане, нито да си легне; ядеше много малко или никак. Само в дните, когато брат ѝ беше

свободен — четвъртък следобед и целия неделен ден, — тя се насилваше да се държи с него както по-рано.

Той не забелязваше нищо. Новият му живот бе много забавен и увлекателен за него и той не наблюдаваше внимателно сестра си. Прекосяваше младежката възраст, когато мъжът не е склонен към излияния, когато изглежда безразличен към неща, вълнували го доскоро и които ще го вълнуват по-късно. Понякога възрастните хора имат привидно по-свежи впечатления и по-чистосърдечни радости от младежите между двадесет и тридесет години. Тогава сме склонни да казваме, че младежите са стари духом и разглезени. В повечето случаи се заблуждаваме. Те изглеждат безчувствени не защото са разглезени, а защото са изцяло погълнати от увлечения, амбиции, желаня, натрапчиви мисли. Когато тялото е изхабено и не очаква вече нищо от живота, безкористните вълнения отново ще заемат мястото си и отново ще се отприщи изворът на детските сълзи. Оливие беше погълнат от хиляди дребни занимания, най-важното между които беше едно безсмислено любовно увлечение — винаги имаше по някое, — което така запълваше живота му, че го правеше сляп и безучастен към всичко останало. Антоанет нямаше никаква представа какво става с брат ѝ; тя виждаше само, че той се отдалечава от нея. Не само Оливие беше виновен за това. Понякога той се връщаше радостен, че ще я види и ще поговори с нея. Влизаше и веднага се вледеняваше. Неспokoйната обич, трескавостта, с която тя се вкопчваше в него, пиеше думите му, дотягаше му с грижите си, тази прекалена обич и тръпнещо внимание тутакси му отнемаха всяко желание да ѝ се довери. Той би трябвало да си каже, че Антоанет не е в обичайното за нея състояние. Сегашното ѝ държане беше така различно от нежната сдържаност, която ѝ бе присъща. Но той не разсъждаваше. Отвърщаше само с едно сухо „да“ или „не“ на въпросите ѝ. Ожесточаваше се в упоритото си мълчание, колкото повече тя се стараеше да го накара да го наруши или даже я оскърбяваше с някой груб отговор. Тогава тя млъкваше смазана. Денят им протичаше така, напълно загубен. Едва прекрачил прага на университета, Оливие биваше изпълнен със съжаления за държането си. Измъчваше се нощем, мислейки си колко много я бе огорчил. Случваше му се дори, едва прибрал се там, да пише на сестра си най-любвеобилно писмо. Само че когато го препрочетеше на другата

сутрин, той го разкъсваше. И Антоанет не узнаваше нищо за чувствата му. Тя си въобразяваше, че той не я обича вече.

* * *

Тя изпита още веднъж, ако не една последна радост, то поне последен трепет на младежка обич, в която сърцето ѝ се увлече, отчаяно пробуждане на способността ѝ да обича и на надеждата за щастие, надежда за живот! Беше между другото абсурдно и така неприсъщо на природата ѝ! Изпита това вълнение поради разстроеното си здраве, състоянието на унес и свръхвъзбуда, предвестник на болестта.

Тя отиде с брат си на един концерт в „Шатле“. Тъй като той отскоро отговаряше за музикалната критика в едно списание, местата им бяха по-добри, отколкото някога, но сред много по-неприятна публика. Бяха седнали на извънредни столчета в предните редове на партера. Щеше да свири Кристоф Крафт. И двамата не познаваха немския музикант. Когато Антоанет го видя, цялата ѝ кръв се отдръпна в сърцето ѝ. Макар че уморените ѝ очи го виждаха като през мъгла, тя не се усъмни нито за миг: позна неизвестния приятел от лошите дни в Германия. Никога не беше говорила на брат си за него; едва ли даже бе имала възможност и в себе си да призовава този спомен: цялата ѝ мисъл след това бе погълната от грижа по изхранването им. Освен това тя беше разумна францужойка и отказваше да приеме чувство без ясно определен източник и главно, без никакво бъдеще. В нея се таеше цял свят с неподозирани дълбини, където дремеха много други чувства, от които би се срамувала: знаеше, че те са там, но отклоняваше поглед с богоговеен ужас от изплъзващото се от контрола на ума ѝ същество.

Когато овладя малко смущението си, тя поиска от брат си лорнета, за да погледне Кристоф; виждаше го в профил, изправен пред пюпитъра на диригента, и разпозна поривистото му съсредоточено изражение. Носеше овехтял фрак, който му стоеше много зле. Антоанет присъствуваше безмълвна и вледенена на перипетиите на жалкия концерт, когато Кристоф се сблъска с нескритото зложелателство на публика, зле настроена в този момент към немските музиканти и раздразнена от неговите композиции. След една

симфония, която ѝ се бе сторила прекалено дълга, тя посрещна Кристоф, когато той излезе, за да изсвири няколко пиеси на пиано, с подигравателни възгласи, които явно издаваха с какво неудоволствие го вижда отново. Той все пак засвири сред примиреното отегчение на публиката; но нелюбезните забележки, разменяни на висок глас между двама слушатели от галерията, продължаваха невъзмутимо за голямо забавление на останалата публика. Тогава той спря сред пиесата, което изпълняваше, и ядосан като буйно дете, изсвири с един пръст мелодията „Малбрук отива на война“, после стана от пианото и се обърна към публиката:

— Ето каква музика ви трябва!

Публиката, за миг неуверена в намеренията на музиканта, избухна след това в крясъци. Последва неимоверна врява. Свиреха, викаха:

— Да се извини! Нека излезе да се извини!

Хората, почервенели от гняв, се мъчеха да се убедят, че наистина са възмутени; пък и може би бяха, но главно бяха очаровани от този повод да покрещят, да реагират свободно: също като ученици след два часа учене.

Антоанет нямаше сила да помръдне; беше като вкаменена; сгърчените ѝ пръсти разкъсваха безмълвно едната ръкавица. Още от първите ноти на симфонията тя имаше ясно предчувствие какво ще последва, чувствуваше глухата враждебност на публиката, даваше си сметка, че тя расте, четеше в душата на Кристоф и беше сигурна, че той няма да издържи докрай, без да избухне. Очакваше изблика му с растяща тревога, цяла се напрягаше, за да го осуети; а когато Кристоф избухна, всичко протече до такава степен, както бе предвидила, че се почувствува смазана сякаш от някаква фаталност, срещу която е била безсилна да се бори. И тъй като продължаваше да гледа неотлъчно Кристоф, който от своя страна безочливо обхождаше с очи освиркващата го публика, погледите им се срещнаха. Очите на Кристоф я разпознаха може би за миг, но в бурята, която го разтърсваше, съзнанието му не откликна: от толкова време вече не мислеше за нея. И той изчезна сред освиркванията.

Антоанет искаше да извика, да каже, да направи нещо, но се чувствуваше омотана като в кошмар. С облекчение чуваше реакцията на брат си до себе си. Без да подозира какво става в нея, Оливие

споделяше тревогата и възмущението ѝ. Беше дълбоко музикален и се отличаваше с независим вкус, който нищо не можеше да накърни: ако обичаше нещо, готов беше да го обича срещу целия свят. Още при първите тактове на симфонията долови голямо произведение, каквото никога още не беше чувал в живота си. Той повтаряше полугласно, с дълбоко въодушевление:

— Колко е хубаво! Колко е хубаво! — а сестра му се притискаше признателно до него, без да съзнава.

След симфонията той аплодира настървено, за да протестира срещу ироничното безразличие на публиката. Когато настана голямата бъркотия, беше извън себе си: стана, викаше, че Кристоф е прав, спореше с освиркващите, идеше му да се бие: плахото момче беше неузнаваемо. Гласът му се губеше в общата врява; навлече си просташки забележки: нарекоха го сополанко и му препоръчаха да отиде да спи. Антоанет, съзнаваща безполезността на всеки бунт, го улови за ръка и каза:

— Млъкни, моля ти се, млъкни!

Той седна отчаян; продължаваше да се възмуцава:

— Това е срамно! Срамно! Мизерници!...

Тя не казваше нищо, страдаше безмълвно. Той сметна, че тя не е откликнала на тази музика и ѝ каза:

— Антоанет, но нима тази музика не ти харесва?

Тя кимна утвърдително, но продължаваше да стои като вкаменена, не можеше да се съживи. Когато обаче оркестърът се нагани да засвири ново парче, тя стана рязко прошепна с ненавист на брат си:

— Ела, ела! Не мога повече да гледам тези хора!

И те си тръгнаха бързо. На улицата, хванати под ръка, Оливие говореше възбудено, Антоанет мълчеше.

* * *

През този, а и през следващите дни, сама в стаята си, Антоанет се унасяше в чувство, което не смееше да погледне открито, но то се таеше във всичките ѝ мисли, подобно на глухото пулсиране на кръвта в слепоочията ѝ, което ѝ причиняваше болка.

Известно време след това Оливие ѝ донесе Lieder на Кристоф, които бе открил у един издател. Тя ги отвори наслуки. На първата страница, където попадна погледът ѝ, тя прочете следното посвещение на немски над една песен:

„На моята мила жертва“ и една дата под него.

Тази дата ѝ беше добре позната. Обзе я толкова смущение, че не прочете нищо друго. Остави нотите и като помоли брат си да свири, отиде в стаята си и затвори вратата.

Оливие, цял в плен на удоволствието от тази нова музика, започна да свири, без да обърне внимание на вълнението на сестра си. Седнала в съседната стая, Антоанет се вслушваше в силните удари на сърцето си. Тя внезапно стана и потърси в шкафа си малкото тефтерче, където отбелязваше разходите, за да види на коя дата бе отпътувала от Германия и тайнствената дата, за която бе сигурна предварително: да, това беше вечерта на представлението, на което бе присъствувала заедно с Кристоф. Тя си легна в леглото и затвори очи цяла пламнала, притиснала с ръце гърдите си, заслушана в скъпата музика... Сърцето ѝ преливаше от признателност... Ах, защо само я болеше толкова силно глава?

Тъй като сестра му се забави, Оливие влезе при нея, когато престана да свири, и я намери в леглото. Попита я да не би да ѝ е лошо. Тя спомена нещо за умора и стана, за да му прави компания. Заговориха, но тя не отговаряше веднага на въпросите му: като че ли се връщаше от много-много далеч; усмихваше се, изчервяваше се, извиняваше се със силното си главоболие, което я видиотявало. Най-сетне Оливие си тръгна. Тя го замоли да ѝ остави нотите с песните. Дълго стоя сама в нощта, мъчейки се да ги разчете на пианото, без да свири, като докосваше само лекичко сегиз-тогиз някой клавиш, съвсем тихичко, за да не се оплачат съседите. Най-често тя дори не четеше, а само бленуваше, обзета от пристъп на нежна признателност към тази душа, която се бе смилила над нея, която бе прочела в нея с тайнствената прозорливост на добротата. Мислите ѝ блуждаеха. Чувствуваше се щастлива и печална, печална!... Ах, как я болеше глава!

Прекара нощта в сладки мъчителни мечти, потисната от скръб. През деня, за да се освободи от вцепенението си, се опита да излезе малко. Макар че главата продължаваше да я боли, отиде да купи нещо

в един голям магазин. Не съзнаваше ясно какво прави. През цялото време, без да си го признае, мислеше за Кристоф. Тъкмо когато излизаше, смазана от умора и смъртно печална, тя го зърна сред навалищата на насрещния тротоар. И той я видя в същото време. В същия миг — съвсем несъзнателно и спонтанно — тя простря ръце към него. Кристоф се спря. Този път той я позна. Вече се спусна по платното на улицата към нея. И Антоанет се мъчеше да стигне до него. Но грубият поток на тълпата я понесе като сламка, а конят на един omnibus падна на плъзгавия асфалт и се изпречи като стена пред Кристоф; струпана се мигом две редици коли и образуваха непреодолимо препятствие. Въпреки всичко Кристоф упорито се мъчеше да прекоси улицата. Той попадна сред колите и не можеше нито да пристъпи напред, нито да се върне назад. Когато най-сетне успя да се измъкне и да стигне до мястото, където бе видял Антоанет, тя беше вече далеч; напразно се беше опитала да се бори с човешката река; после примирена се бе оставила да я влачи; имаше чувството, че неумолима неизбежност тегне над нея и се противопоставя на срещата ѝ с Кристоф: човек е безсилен срещу фаталността. А когато най-сетне успя да се измъкне от тълпата, не се и опита да се върне назад, срамуваше се. Какво би се осмелила да му каже? Как ѝ се бе изтръгнал този жест? Какво ли си бе помислил той? И девойката избяга у дома си.

Успокои се едва когато се прибра. Но когато влезе в стаята си, в полумрака, тя седна пред масата си, безсилна да свали дори шапката и ръкавиците си. Беше нещастна, че не можа да говори с него, и същевременно сърцето ѝ бе заляно от светлина; не виждаше вече мрака, не виждаше вече болестта, която я разяждаше. Преживяваше безкрайно много пъти всички подробности на тази случка; променяше ги, представяше си какво щеше да се случи, ако едно или друго обстоятелство беше различно. Виждаше се, протягайки ръце към Кристоф, виждаше изражението на Кристоф, когато я позна, и се смееше, изчервявайки се. Цяла пламнала от срам, сама в тъмната стая, където никой не можеше да я види, където самата тя почти не се виждаше, тя отново му протягаше ръце. А! Това бе по-силно от волята ѝ: тя чувствуваше, че си отива и се опитваше инстинктивно да се вкопчи в мощния живот, който минаваше край нея и ѝ хвърляше

сърдечен поглед. Душата ѝ, изпълнена с обич и тревога, му викаше в нощта: „Ела ми на помощ! Спаси ме!“

Тя стана, цялата разтърсвана от треска, запали лампата и взе хартия и перо. Писа на Кристоф. Никога това стеснително и гордо момиче не би и помислило да му пише, ако не беше вече в плен на болестта. Не знаеше какво пише. Не беше вече господарка на себе си. Зовеше го, признаваше му, че го обича... Посред писмото си се спря ужасена. Поиска да го напише отново: поривът ѝ обаче беше отлетял; главата ѝ беше празна и пламтяща; със страшна мъка намираше думите; умората я смазваше. Срамуваше се... Имаше ли смисъл всичко това? Тя знаеше отлично, че само се залъгва, че никога няма да изпрати това писмо... Дори и да иска, как би стигнало до него то? Тя нямаше адреса на Кристоф... Клетият Кристоф! Какво би могъл да стори за нея дори ако знаеше всичко, дори ако беше мил с нея?... Много късно. Не, не, всичко беше напразно; това беше просто едно последно усилие на птичка, която се задушаваше и пърха отчаяно с криле. Трябваше да се примири...

Остана още дълго пред масата, погълната от мислите си, без да може да се изтръгне от вцепенението. Минаваше полунощ, когато се изправи с мъка, събрала всичката си смелост. По несъзнателен навик пхна черновата на писмото си в една книга от малката си библиотека, защото не ѝ достигаха сили нито да го прибере, нито да го скъса. После си легна, разтърсвана от тръпки. Отговорът на загадката бе намерен: тя почувствува, че изпълнява волята божия. И благодатно умиротворение се спусна над нея.

* * *

Когато се прибра в неделя сутринта, Оливие завари Антоанет на легло; тя бълнуваше. Извика лекар. Той установи скоротечна туберкулоза.

През последните дни Антоанет си беше дала сметка за състоянието си; най-сетне бе разбрала причината за духовния смут, който толкова я плашеше. За бедното момиче, което се срамуваше от себе си, мисълта, че тя не е виновна, че това се дължи само на болестта, беше едва ли не облекчение. Намери в себе си сили да вземе

някои предпазни мерки, изгори всичките си книжа и написа писмо на госпожа Натан, за да я помоли да бди над брат ѝ първите седмици след нейната „смърт“ — не смееше да напише тази дума...

Лекарят не можа да направи нищо: болестта беше в стихията си и организмът на Антоанет беше крайно изтощен след годините на непосилна умора.

Антоанет беше спокойна. Откакто знаеше, че е загубена, тя се бе освободила от тревогите си. Припомняше си за сетен път изживените изпитания; виждаше делото си изпълнено, своя скъп Оливие спасен и неизказана радост проникваше в цялото ѝ същество. Тя си повтаряше: „Това е мое дело.“

Упрекваше се за гордостта си: „Сама нямаше да успея да сторя нещо. Бог ми помогна.“

И тя благодареше на бога, че ѝ бе дал възможност да живее, докато изпълни задачата си. Сърцето ѝ се свиваше малко, че точно сега трябваше да си отиде; но не смееше да се оплаче; щеше да бъде проява на неблагодарност към бог, който би могъл да я повика по-рано. Какво щеше да стане, ако си беше отишла преди една година? Тя въздишаше и си налагаше признателно смирение.

Въпреки че се чувствуваше потисната, никак не се оплакваше, освен по време на тежкия си сън, когато стенеше понякога като малко дете. Гледаше с примирена усмивка хората и нещата. Видът на Оливие беше за нея източник на постоянна радост. Тя го зовеше с устните си, без да говори; искаше да държи ръката му в своята; молеше го да сложи главата си на възглавницата, близо до нея; и потопила очи в неговите, тя го гледаше дълго, безмълвно. После се повдигаше, прегръщаше главата му и промълвяше:

— Ах, Оливие!... Оливие!...

Свали от шията си медальона, който носеше, и го сложи на шията на брат си. Помоли изповедника си, лекаря, всички да бдят над милия ѝ Оливие. Чувствуваше се, че занаяпред тя ще живее в него, че пред прага на смъртта търсеше убежище в неговия живот, като на спасителен остров. Понякога изпадаше в опиянение, въодушевена от мистична обич и вяра, не усещаше вече болестта и тъгата ѝ се превръщаше в радост, наистина неземна радост, която искреше върху устните и в очите ѝ. Тя повтаряше:

— Щастлива съм...

Постепенно се унасяше. В последните мигове на съзнателен живот устните ѝ се задвижиха, виждаше се, че рецитира нещо. Оливие се приближи до главата ѝ, наведе се над нея. Тя и тогава го позна и му се усмихна слабо; устните ѝ продължаваха да мърдат, а очите ѝ бяха пълни със сълзи. Не се чуваше какво иска да каже... Но Оливие успя да улови като дихание думите на милата стара песен, която толкова обичаха, която тя много пъти му бе пяла:

Аз ще се върна, любими, аз ще се върна!

После Антоанет загуби съзнание и потъна в небитието.

* * *

Без сама да си дава сметка Антоанет вдъхваше дълбока симпатия на много хора, които дори не познаваше: така беше и в къщата, където живееше, макар тя да не знаеше дори имената на наемателите. Оливие срещна прояви на съчувствие от хора, които му бяха чужди. Погребението на Антоанет не бе самотно като погребението на майка им. Приятели, другари на брат ѝ, семейства, у които бе давала уроци, същества, край които бе минавала безмълвна, без да разкрива нищо от живота си, и които нищо не ѝ казваха, но ѝ се възхищаваха тайно, знаейки предаността ѝ, даже бедни хорица, жената, която ѝ помагаше в домакинството, дребни доставчици в квартала, всички я придружиха до гробището. Още същата вечер след смъртта на сестра си Оливие беше отведен от госпожа Натан, която го взе почти насила в дома си и се помъчи да го разсее в скръбта му.

Наистина само в този период на живота си той можеше да устои на такава покруса, това беше единственият момент, когато нямаше възможност да се отдаде изцяло на отчаянието. Неотдавна беше започнал нов живот, беше се свързал с група хора, потокът го влечеше въпреки волята му. Заниманията и грижите по следването му, интелектуалната треска, изпитите, борбата за живот му пречеха да се затвори в себе си: не можеше да остане сам. Това го измъчваше, но го и

спаси. Една година по-рано или няколко години по-късно, той щеше да бъде загубен.

И все пак той се усамоти, доколкото му бе възможно, в спомена за сестра си. За голямо негово съжаление не можа да запази апартаментчето, в което бяха живели заедно: нямаше пари. Надяваше се, че хората, които като че ли му съчувстваха, ще разберат колко е отчаян, че не може да запази нищо от това, което бе нейно. Но никой, изглежда, не го разбра. С отчасти взети назаем, отчасти припечелени от уроци пари той нае една мансарда и струга там всичко, което можа да се побере от мебелите на сестра му: леглото ѝ, масата ѝ, креслото ѝ. Превърна я в светилище на спомена за нея. Скриваше се там в дните, когато се чувствуваше угнетен. Другарите му си въобразяваха, че има любовна връзка. А той стоеше там с часове, мечтаейки за нея, подпрял чело с ръце; за голямо съжаление не притежаваше никакъв неин портрет освен една малка снимка, направена, когато е била дете и на която бяха двамата заедно. Той ѝ говореше, плачеше... Къде беше тя? Ах, да беше на другия край на света, където и да е, колкото и непристъпно да е, с каква радост, с какъв непобедим устрем би се спуснал да я търси през хиляди страдания, дори ако би трябвало да върви бос, ако би трябвало да върви с векове, ако поне всяка негова крачка го приближаваше към нея!... Да, дори ако беше вероятно едно на хиляда, че ще стигне до нея!... Нищо обаче... Никъде... Никакво средство да я намери някога... Каква самота го обграждаше сега! Колко несръчен, колко безпомощен се чувствуваше сега в живота, когато я нямаше нея, за да го приласкае с любовта си, да го посъветва, да го утеши!... Който е изпитал щастието да опознае макар и само веднъж пълното безгранично общение с една душа, той е изпитал най-неземната радост, радост, която ще го накара да се чувствува нещастен през целия си останал живот...

Nessun maggior dolore che ricordarsi del tempo felice
nella miseria...^[3]

Най-голямото нещастие за слабите, нежни души е да са опознали веднъж в живота си най-голямото щастие. Но колкото и мъчително да изглежда да загубиш в началото на живота си хората, които обичаш,

все пак то не е така страшно, както по-късно, когато пресекнат изворите на живота. Оливие беше млад; и въпреки вродения си песимизъм, въпреки злочестината си той чувствуваше необходимост да живее. Както често се наблюдава след загуба на любимо същество, изглежда, че Антоанет, умирайки, му бе вдъхнала част от своята душа. Така поне вярваше той. Без да споделя нейната вяра, той се мъчеше несъзнателно да си внуши, че сестра му не е умряла напълно, че тя живее в него, както му бе обещала. В Бретан вярват, че ако умреш млад, не умираш: продължаваш да живееш в местата, където си живял, докато не изминат полагащите ти се дни на живот. Така и Антоанет продължаваше да живее край Оливие.

Той препрочиташе малкото останали от нея ръкописи. За нещастие, тя бе изгорила почти всичко. Пък и не спадаше към жените, които водят дневник за душевните си преживявания. Би умряла от срам, ако нечие недискретно и нездраво любопитство би разголило душата ѝ. Имаше само малък бележник, в който си записваше съвсем неразбираемо за всеки, освен за нея някои важни събития — мъничко тефтерче, в което бе вписала без коментар някои дати, някои дребни събития в живота ѝ, повод за радост и вълнение за нея, които не е имало нужда да отбелязва подробно, за да съживи отново спомена за тях. Почти всички тези дати бяха свързани с някое обстоятелство от живота на Оливие. Беше запазила, без да загуби нито едно, всички писма, които той ѝ бе писал. Уви! Той не бе така грижлив: беше загубил почти всички нейни писма. Каква нужда имаше от писмата ѝ? Той си мислеше, че тя винаги ще бъде до него: скъпият извор на нежност изглеждаше непресекваем. Той си въобразяваше, че винаги ще може да освежава устните и сърцето си в него; беше разпилял непредвидливо получената любов, от която би желал сега да съхрани и най-малката капчица... Какво вълнение изпита, когато, прелиствайки една сбирка стихове, намери върху късче хартия тия думи, написани с молив:

„Оливие, миличък Оливие!...“

Едва не загуби съзнание. Хълцаше, притискайки до устните невидимата уста, която го зовеше от гроба си. От този ден той прегледа всичките ѝ книги и потърси страница по страница дали не е оставила друга изповед. Намери черновата на писмото ѝ до Кристоф. Така узна за безмълвния роман, който се бе зародил у нея; за първи път проникна

в сантименталния ѝ живот, който дотогава не бе подозирал, а и не се бе опитвал да узнае; изживя на нейно място последните ѝ дни на душевен смут, когато, изоставена от него, тя бе протегнала ръце към непознатия приятел. Никога не му бе доверила, че е виждала вече Кристоф. Няколко реда от писмото ѝ му разкриха, че те се бяха срещали някога в Германия. Разбра от тях, че Кристоф се бе държал мило с Антоанет при известни обстоятелства, за които той не знаеше никакви подробности, и че чувството, което Антоанет бе запазила в тайна до смъртта си, датираше именно оттогава. Кристоф, когото той обичаше вече заради красивото му изкуство, му стана веднага неизразимо скъп. Тя го бе обичала: на Оливие му се струваше, че обича нея в Кристоф. Направи всичко, за да се приближи до него. Не беше лесно да намери отново следите му, Кристоф бе изчезнал след неуспеха си, потънал бе в огромния Париж; беше се оттеглил от всички и никой повече не се занимаваше с него. След месеци Оливие случайно го срещна на улицата блед и изтощен от болестта, от която едва се съвземаше. Само че не намери смелост да го спре. Тръгна отдалече след него и го придружи чак до вратата му. Искаше да му пише, но не се реши. Какво щеше да му пише? Пък и Оливие не беше сам, сестра му беше с него: нейната любов, нейният свян бяха преминали у него; мисълта, че сестра му бе обичала Кристоф, го караше да се черви пред него, като че ли бе Антоанет. А при това с какво удоволствие би говорил за нея с него! Но не можеше; тази тайна запечатваше устните му.

Стараше се да срещне Кристоф. Ходеше навсякъде, където си мислеше, че ходи той. Гореше от желание да му подаде ръка. А щом го видеше, се криеше, за да не би Кристоф да го види.

* * *

Най-сетне Кристоф го забеляза в един приятелски салон, където се озоваха и двамата една вечер. Оливие стоеше далеч от него и не казваше нищо; само го гледаше. И навярно Антоанет витаеше тази вечер около Оливие, защото Кристоф я видя в очите на брат ѝ; и внезапно изплувалият спомен за нея го накара да се насочи през целия салон към непознатия пратеник, който му донасяше, подобен на млад Хермес, тъжния поздрав на блажената сянка.

-
- [1] И той бе превърнал задника си в тромпет (ит.). — Б.пр. ↑
- [2] Италианско шампанско (ит.). — Б.пр. ↑
- [3] Няма по-голяма мъка от спомена за щастливите дни и дни на горест... (ит.). — Б.пр. ↑

**КНИГА СЕДМА
У ДОМА**

1

Имам приятел!... Сладостта да си намерил душа, до която да се приютиш в бурята, топъл и сигурен заслон, където най-сетне можеш да отдъхнеш, докато се успокои задъханото ти, разтуптяно сърце! Да не си вече сам, да не бъдеш принуден да стоиш винаги въоръжен, с отворени, изнурени от бдения очи, докато умората те предаде на врага! Да имаш скъп другар, комуто би поверил цялото си същество. Най-сетне да вкусиш покой, да спиш, докато той бди, да бдиш, докато той спи. Да опознаеш радостта да закриляш любимия човек, който ти се доверява като малко дете. Да изпиташ най-голямото блаженство: да излееш душата си в него, да чувствуваш, че той притежава тайните ти, че разполага с теб. Остарял, изхабен, уморен се влачиш от толкова години в живота, за да се възродиш млад и освежен в тялото на приятеля, да видиш с неговия поглед обновения свят, да обгърнеш с неговите сетива мимолетните радости, да се радваш с неговото сърце на щастието, че живееш!... Да страдаш дори ведно с него... О, и страданието е радост, когато не си сам!

Имам приятел! Далеч от мен, близо до мен, винаги в мен! Имам го и съм негов. Той ме обича. Притежава ме. Обичта е сляла в една двете ни души.

* * *

Първата мисъл на Кристоф, когато се събуди на другия ден след вечерта у Русен, беше за Оливие Жанен. Изпита неудържимо желание да го види. Облече се и излезе. Нямаше още осем часа. Утринта беше топла и леко задушна. Ранен априлски ден: буреносна мараня обвиваше Париж.

Оливие живееше в подножието на хълма Сент-Жьонвиев на малка уличка до Ботаническата градина. Къщата се намираше на най-тясното място на уличката. Стълбището беше в дъното на тъмен двор и по него се носеха най-разнообразни зловония; стъпалата, с резки завои

бяха наклонени към стената, замърсена от надписи с молив. На третия етаж някаква жена с разчорлени сиви коси и разкопчана нощница отвори вратата, като чу стъпите му, и грубо я затръшна, виждайки Кристоф. Няколко апартамента на всяка площадка; през разсъхналите, зле затварящи се врати се чуваха крясъци на деца, които се боричкаха. Жалки посредствени съществування гъмжаха струпани в ниските етажи около вонящия двор. Кристоф се питаше отвратен какви ли апетити са привлекли всички тези същества тук, далеч от полята, където има поне въздух за всички, и каква ли облага могат да извлекат от този Париж, в който се обричат да живеят в същинска гробница.

Стигна до етажа на Оливие. Една връв служеше за звънец. Той дръпна толкова силно кордона, че още няколко врати отново се открянаха на стълбището при резкия звън. Оливие отвори. Кристоф се смая от простото, но грижливо изящество на вида му; грижата за външността, на която при всички други обстоятелства не би обърнал внимание, го изненада приятно в тази занемарена къща. Стори му се приветлива и здрава сред смрадната атмосфера. А и пред ясните очи на Оливие тутакси изпита повторно същото впечатление. Протегна му ръка. Оливие заекна от удивление.

— Вие, вие тук?...

Кристоф, жаден да улови нежната му душа, издадена от беглото вълнение, само се усмихна, без да отговори. Бутна лекичко Оливие и влезе в единствената стая, която служеше за спалня и работен кабинет. Тясно желязно легло до стената, близо до прозореца; Кристоф забеляза няколкото възглавници. Три стола, маса, боядисана в черно, малко пиано, книги върху полици запълваха стаята. Тя беше мъничка, прихлупена, лошо осветена и все пак в нея се долавяше като че ли отражението на бистрите очи, които я обитаваха. Всичко бе чисто, добре подредено, сякаш докоснато от ръка на жена; а няколко рози в каната за вода внасяха малко пролет между четирите стени, украсени с репродукции на стари флорентински художници.

— Значи, вие дойдохте, вие дойдохте, да ме видите? — повтаряше развълнувано Оливие.

— Разбира се! Нямахте как! — отвърна Кристоф. — Вие не бихте дошли.

— Така ли мислите? — попита Оливие и добави почти веднага: — Да, имате право. Но не защото не ми е минало през ум.

— Какво ви въздържаше?

— Прекалено голямото ми желание.

— Чудесна причина.

— Така, не ми се подигравайте. Страхувах се да не би вие да не желаете това толкова силно, колкото аз.

— А мен грижа ли ме е за това? Искаше ми се да ви видя и дойдох. Ако ви е неприятно, лесно ще го разбере.

— Ще трябва да имате много силни очи.

Те се загледаха усмихнати.

Оливие поде:

— Бях глупав вчера. Боях се, че не ви се понравих. Тая моя стеснителност е същинска болест: просто ми се схваща езикът.

— Не се оплаквайте. Във вашата страна има премного хора, които говорят; затова съм щастлив да срещна някой, който от време на време мълчи, макар и от стеснителност, тоест против волята си!

Кристоф се засмя, очарован от остроумието си.

— Значи дължа посещенията ви на моето мълчание?

— Да, заради мълчанието ви, заради естеството на вашето мълчание. Има най-различни видове мълчание: харесвам вашето, това е всичко.

— Как успяхте да изпитате симпатия към мене? Та вие едва ме видяхте.

— Това си е моя работа. Аз бързо избирам. Когато в живота край мене мине лице, което ми се нрави, бързо се решавам и тръгвам след него; трябва да го настигна.

— А никога ли не ви се случва да се излъжете, когато гоните някого?

— Често пъти.

— Може би и този път се лъжете.

— Ще видим.

— О! Аз съм загубен в такъв случай! Вие ме парализирате! Достатъчно е да си помисля, че ме наблюдавате, и малкото ми възможности ще ме напуснат!

Кристоф гледаше с благосклонно любопитство променливото лице, което час по час се изчервяваше и побледняваше. Чувствата пробягваха по него подобно на облаци над водна повърхност.

„Какво нервно създание! — мислеше си той. — Също като жена.“

Той леко го докосна по коляното.

— Хайде, хайде! Да не би да си въобразявате, че идвам въоръжен срещу вас? Ужасявам се от хората, които се занимават с психология за сметка на приятелите си. Искам само едно: да имаме и двамата правото да бъдем свободни и искрени, да се отдаваме откровено, без фалшив срам на това, което чувствуваме, без страх, че ще се затворим завинаги в него, без страх, че ще си противоречим, правото да обичаме сега и да не обичаме вече в следната минута. Не е ли по-мъжествено и по-честно така?

Оливие го погледна сериозно и отвърна:

— Не ще съмнение. Това е по-мъжествено и вие сте силен. Но аз съвсем не съм.

— А пък аз съм уверен, че и вие сте силен, само че по друг начин. Всъщност идвам при вас именно за да ви помогна да бъдете силен, ако искате. Защото казаното досега ми позволява да добавя с още повече откровеност, отколкото бих проявил без това, че без да се заричам за бъдещето, аз ви обичам.

Оливие пламна до ушите. Вкаменен от стеснение, той не можа да отговори нищо.

Кристоф обхождаше с поглед обстановката.

— Зле сте настанен тук. Нямате ли друга стая?

— Само килер.

— Уф! Не може да се диша! И вие можете да живеете тук?

— Човек свиква.

— Никога не бих свикнал.

Кристоф разкопча жилетката си и вдъхна силно.

Оливие разтвори широко прозореца.

— Сигурно винаги се чувствувате притеснен в града, господин Крафт. Аз не съм изложен на опасността да страдам от излишък на сила. Дишам толкова малко, че навсякъде смогвам да живея. И все пак някои летни ноци са тежки дори за мен. Очаквам ги със страх. Тогава сядам в леглото и ми се струва, че ще се задуша.

Кристоф погледна купчината възглавници върху леглото и умореното лице на Оливие; представи си как ли се бяхта в мрака.

— Напуснете тази къща! Защо стоите в нея?

Оливие повдигна рамене и отговори с безучастен тон:

— О, все едно тук или другаде!...

Някой пристъпваше с тежки обувци над тях. На долния етаж спореха остри гласове. Час по час стените се разтърсваха от грохота на омнибуса по улицата.

— Пък и тази къща! — поде Кристоф. — Тази къща, пропита с нечистотия, с мръсен задух, с грозна мизерия, как можете да се прибирате всяка вечер в нея? Нима това не ви обезсърчава? На мен би ми било невъзможно да живея тук. Бих предпочел да спя под някой мост!

— Аз също се измъчвах първите дни. И аз съм отвратен не по-малко от вас. Когато бях дете и ме водеха на разходка, само като минех по някои мръсни многолюдни улици, сърцето ми се свиваше. Обхващаха ме странни страхове, които не смеех да споделя. Мислех си: „Ами ако в този миг стане земетресение и остана да лежа завинаги тук?“ Това ми се струваше най-страшното нещастие. Не ми минаваше и през ум, че един ден ще живея в такъв квартал по собствено желание и че вероятно ще умра тук. Наложил се да бъда много по-невзискателен. Пак ми е отвратително, но се мъча да не мисля вече за това. Когато се качвам по стълбището, си запушвам ушите, очите, носа, всички сетива, зазиждам се в себе си. Освен това виждате ли там над покрива върха на една акация? Заставам в това ъгълче, за да не виждам нищо друго. Вечер, когато вятърът разклаща клонките ѝ, си представям, че съм далеч от Париж; вълнението на големите гори никога не ми е доставяло такава наслада, както коприненият трепет на тези дантелени листа.

— Да, предполагам, че обичате да фантазирате; но жалко е да похабявате в борбата с неприятностите на живота силата на въображението си, която би могла да послужи за създаване на неща, които живеят.

— Нима това не е съдбата на почти всички нас? Нима самият вие не се похабявате в гняв и борба?

— Аз не съм същото. Аз съм роден за това. Погледнете ръцете ми, мишците ми. Моето здраве изисква борбата. Но вие не сте достатъчно силен: това впрочем веднага личи.

Оливие погледна тъжно мършавите си китки и промълви:

— Да, слаб съм, винаги съм бил слаб. Но какво да прави? Трябва да се живее.

— Как се изхранвате?

— Давам уроци.

— Уроци по какво?

— По всичко. Помагам на ученици по латински, гръцки, история. Подготвям ги за зрелостен изпит. Чета също лекции по морал в едно градско училище.

— Лекции по какво?

— По морал.

— Що за глупост пък е това? Нима във вашите училища се преподава морал?

Оливие се усмихна.

— Естествено.

— За какво говорите, като минат десет минути?

— Имам дванадесет часа седмично.

— Значи, вие ги учите как да вършат зло?

— Защо?

— Няма нужда да се говори толкова много, за да узнаеш какво е добро.

— Или за да не го узнаеш никога.

— Бога ми, точно така: за да не го узнаеш въобще И това не е най-лошият начин, за да се постигне този резултат. Доброто не е наука, то е дело. Само неврастениците могат да се препират за морала; а първият нравствен закон е да не си неврастеник. Ама че педанти! Те приличат на безкракия, който би желал да научи другите как да ходят!

— Те нямат пред вид вас! Вие знаете, но има толкова хора, които не знаят!

— Какво от това? Оставете ги да лаят на четири крака като децата, докато се научат сами. На два или на четири крака, важното е да ходят!

Той крачеше надлъж и нашир из стаята: само четири негови крачки бяха достатъчни, за да я прекоси. Спря се пред пианото, отвори го, прелисти нотите, докосна клавишите и каза:

— Изсвирете ми нещо.

Оливие трепна уплашено.

— Аз ли? Как ви хрумна?

— Госпожа Русен ми каза, че сте добър музикант. Хайде, посвирете ми.

— Пред вас? Бих умрял от притеснение!

Този наивен възклик, излязъл право от сърцето, разсмя Кристоф, а и Оливие се засмя смутен.

— Хубава работа! — учуди се Кристоф. — Нима има такива французи?

Оливие продължаваше да отказва.

— Но защо? Защо държите да свиря?

— Ще ви кажа след малко. Свирете.

— Какво?

— Каквото искате.

Оливие седна с въздишка на пианото и покорен на волята на властния приятел, който бе спрял избора си на него, започна след дълго колебание да свири хубавото „Адажио в си минор“ от Моцарт. Отначало пръстите му трепереха и нямаха сила да натискат клавишите; после малко по малко той стана по-смел и въобразявайки си, че просто повтаря думите на Моцарт, неволно разбули сърцето си. Музиката е недискретна довереница: тя издава и най-съкровени мисли. Под божествения рисунък на „Адажио“ от Моцарт Кристоф откри невидимите черти не на Моцарт, а на непознатия приятел, който свиреше: тъжната душевна ведрина, плахата и нежна усмивка на това чувствително същество, чисто, любвеобилно, свенливо. Стигнал обаче до края на мелодията, във върховния миг, когато фразата, наситена със скръбна любов, се възвисява и прекършва, непреодолимо смущение попречи на Оливие да продължи; пръстите му спряха, гласът му секна. Той откъсна ръце от пианото и тихо промълви:

— Не мога повече.

Изправен зад него, Кристоф се наведе, обгърна го с ръце и довърши прекъснатата фраза. После каза:

— Сега познавам звученето на душата ви.

Той му протегна двете си ръце и го загледа продължително в лицето. Най-сетне каза:

— Колко странно!... Виждал съм ви вече... Познавам ви толкова добре и толкова отдавна!

Устните на Оливие потръпнаха; той едва не заговори. Но се въздържа.

Кристоф го погледа още миг. После му се усмихна безмълвно и излезе.

Слезе по стълбището с леко и радостно сърце. Срещна две грозни сополанчета; те се качваха едното със самун хляб, другото с бутилка олио. Той ги щипна приятелски по бузите. Усмихна се и на начумерения портиер. Вървеше по улицата и си тананикаше. Озова се в Люксембургската градина. Просна се върху една пейка на сянка и затвори очи. Въздухът беше неподвижен; градината почти безлюдна. Слабо долиташе неравният плисък на водоскок и скърцането на пясъка сегиз-тогиз под нечий стъпки. Кристоф бе изпълнен от непреодолима лениност, припичаше се като гуцер на слънцето: сянката отдавна се бе отместила от лицето му, но той не се решаваше да помръдне. Мислите му се въртяха в кръг: не се и опитваше да ги съсредоточи. Те бяха окъпани в щастие и светлина. Часовникът на Люксембург прозвъни; той не го чу, но само след миг му се стори, че изби пладне. Той скочи, установи изненадан, че е пропилял два часа: пропуснал бе една среща у Хехт и бе загубил цялата сутрин. Засмя се и се прибра, подсвирквайки. Съчини едно рондо под форма на канон по мелодичното подвикване на един продавач. Дори тъжните мелодии звучаха радостно у него. Когато мина край гладачницата на неговата улица, погледна по навик в магазинчето и зърна червенокосата девойка с матово, порозовяло от топлината лице; тя гладеше с голи до рамото тънки ръце и разкопчана блузка и му хвърли както обикновено дързък поглед; за пръв път нейният поглед се плъзна по него, без да го разсърди. Той пак се засмя. В стаята му нямаше ни помен от грижите, които бе оставил заранта там. Запрати наляво и надясно шапка, дреха и жилетка и се залови за работа с увлечение, готов да завладее света. Взе черновите с ноти, пръснати навсякъде. Но мисълта му се рееше някъде; той ги четеше само с очи; няколко минути след това изпаднаше отново със замаяна глава в щастливия си унес от Люксембургската градина. Два-три пъти се стресна и се опита да се съсредоточи. Напразно. Ядоса се весело на себе си, стана и потопи глава в легена със студена вода. Това малко го отрезви. Седна отново пред масата си безмълвен, с усмивка на уста. Мислеше си: „Нима има някаква разлика между това чувство и любовта?“

Инстинктивно започна да мисли безгласно, като че ли се срамуваше. Повдигна рамене.

„Няма два начина да се обича... Или да, има два вида хора: хората, които обичат с цялото си същество, и другите, които влагат в любовта само излишните си чувства. Да ме пази бог от такова пестене на сърцето!“

Някакъв свян го въздържа да отиде по-далеч в мислите си, дълго стоя усмихнат на съкровения си блян. Сърцето му пееше в тишината: „Du bist mein, und nun ist das Mainemeiner als jemals...“ — („*Ти си мой и сега аз принадлежа на себе си, както никога досега...*“)

Посегна към нотния лист и уталожен вече, записа песента на сърцето си.

* * *

Решиха да наемат заедно жилище. Кристоф искаше да се пренесат веднага, без да се тревожи, че ще загуби предплатения наем. Оливие, по-благоразумен, макар и не по-малко привързан към него, съветваше да изчакаят изтичането на срока на договора им. Кристоф не разбираше тези дребни сметки. Като много хора, които нямат пари, никак не се безпокоеше, ако ги загуби. Той реши, че Оливие има по-малко и от него. Когато един ден му направи силно впечатление неговата бедност, той тутакси си отиде и се върна след няколко часа, като хвърли победоносно на масата няколко монети по сто су, взети в аванс от Хехт. Оливие почервения и отказа да ги вземе. Кристоф така се раздражни, че искаше да ги хвърли на някакъв италианец, който свиреше в двора. Оливие го спря. Кристоф си отиде привидно засегнат, но дълбоко в себе си вбесен от собствената си нетактичност, на която отдаваше отказа на Оливие. Едно писмо от приятеля му подействува като балсам на раната му. Оливие му пишеше това, което не можеше да му каже устно: колко е щастлив, че го познава и колко е трогнат от жеста му. Кристоф отговори с безумно, страстно писмо, което напомняше писмата до Ото преди петнадесет години; беше пълно с несвързани приумици и Gemut^[1]; Кристоф опитваше да прави игри на думи на френски и немски и дори ги нотираше.

Най-сетне се подредиха. Бяха намерили в квартала Монпарнас до площад Данфер на петия етаж на стара сграда малък апартамент — три стаи и кухня, които гледаха към градинка, заградена със зидове. От

техния етаж се виждаше над насрещния по-нисък от другите зид голяма манастирска градина, каквито все още се срещат в Париж, скрити и неподозирани. По пустите алеи не се мяркаше никой. Старите дървета, по-високи и по-кичести, отколкото в Люксембургската градина, потръпваха под лъчите на слънцето; орляци птички пееха; още в зори ехтяха тръбните гласове на косовете и шумният, ритмичен хор на врабчетата; а вечер, лете, възторжените чуруликания на лястовиците, които цепеха светлия въздух и се плъзгаха по небето, изпълваха стаите им. Нощем пък, под лунната светлина, бисерните нотки на жабите напомняха мехурчета, които се разпукват на повърхността на езерото. Човек можеше да забрави, че Париж е наоколо, ако старата къща не се тресеше постоянно от трополенето на тежките коли, като че ли недрата на земята бяха разтърсени от тръпки.

Едната от стаите беше по-голяма и по-хубава от другите две. Приятелите се надпреварваха да си я отстъпват един другиму. Трябваше да теглят жребий и Кристоф, който даде идеята, успя много сръчно, по нечестен начин, нещо, за което се бе смятал неспособен, да направи така, че да загуби.

* * *

И тогава за тях започна период на пълно щастие. То не се изразяваше в нещо определено, беше във всичко. Проникваше във всяка тяхна постъпка, във всяка тяхна мисъл, не можеше нито за миг да се откъсне от тях.

През този меден месец на приятелството им, през тези първи часове на дълбоко безмълвно ликуване, познато само на „този, който може да назове една душа своя във вселената...“ — „...Ja, wer auch nur eine Seele sein nennt auf dem Erden rund...“, те почти не си говореха, не смееха да говорят: достатъчно им беше да чувствуват, че са един до друг, да разменят по някой поглед или дума, която им доказваше, че мисълта им след продължително мълчание течеше в същото русло. Без да си задават въпроси, без да се поглеждат дори, те непрестанно се виждаха. Човекът, който обича, несъзнателно се нагажда към душата на любимия; той така копнее да не го нарани, да бъде това, което е любимото същество, че по силата на тайнствена и внезапна интуиция

чете най-неуловимите пориви у него. Приятелят е прозрачен за приятеля; те разменят душите си. Чертите на единия стават сходни с чертите на другия, душата на единия с душата на другия до деня, когато дълбоката сила, демонът се освободи рязко и разкъса любовта, която го обвързва.

Кристоф говореше полугласно, стъпваше тихо, внимаваше да не вдига шум в съседство с тихия Оливие; беше преобразен от приятелството; на лицето му грееше радостно, доверчиво, младежко изражение, което му беше чуждо. Той обожаваше Оливие. Оливие много лесно би могъл да злоупотреби с тази власт над него, ако не се срамуваше от нея, защото смяташе, че не заслужава това щастие. Беше уверен, че Кристоф го превъзхожда. И самият Кристоф беше станал много скромнен. Това взаимно смирение, породено от голямата им привързаност, беше още една наслада за тях. Пленително беше да чувствуваш, че заемаш такова място в сърцето на приятеля си и да мислиш, че не си го заслужил. Затова бяха изпълнени с умиление и признателност един към друг.

Оливие беше смесил книгите си с книгите на Кристоф и не ги различаваше вече. Когато говореше за някоя от тях, той не казваше: „моята книга“, а „нашата книга“. Имаше много малък брой предмети, които той запазваше като своя собственост, без да ги смеси с общото имущество: всичко, принадлежало на сестра му или свързано със спомена за нея. С изтънчения усет, развит от любовта, Кристоф скоро забеляза това, но не проумяваше причината. Никога не се бе осмелил да разпита Оливие за роднините му: знаеше, че ги е загубил; освен това към гордата сдържаност на чувствата му се примесваше страхът да не би да разбуди в него скръбните спомени за миналото. Макар и да се изкушаваше, някаква странна стеснителност му пречеше да разгледа отблизо дори снимките на масата на Оливие, които представяха мъж и жена в тържествени пози и около дванадесетгодишно момиченце с голямо куче в краката.

Два-три месеца след като се бяха преместили, Оливие се простуди; трябваше да пази леглото. Кристоф бе открил у себе си майчински инстинкти: той бдеше над него с тревожна обич; лекарят прислуша Оливие и констатира леко възпаление на върха на дроба и препоръча на Кристоф да намаже гърба на болния с йод. Когато Кристоф се зае много сериозно с тази задача, той видя на шията на

Оливие медальон с иконка. Познаваше достатъчно Оливие, за да знае, че младежът се е отърсил повече от самия него от всякаква набожност. Не можа да не издаде учудването Оливие се изчерви.

— Това е спомен — каза той. — Бедната ми Антоанет го носеше преди смъртта си.

Кристоф трепна. Името Антоанет бе същински проблясък за него.

— Антоанет ли?

— Да, сестра ми.

Кристоф повтаряше:

— Антоанет... Антоанет Жанен... Тя бе ваша сестра?... Но — добави той, загледан в снимката на масата — тя е била малко дете, когато сте я загубили?

Оливие се усмихна тъжно.

— Това е снимка от нейното детство. Уви! Нямам друга... Тя бе на двадесет и пет години, когато ме напусна.

— Ах — възкликна Кристоф развълнуван. — И беше в Германия, нали?

Оливие кимна утвърдително с глава.

Кристоф сграбчи ръцете му.

— Но аз я познавах — извика той.

— Зная — промълви Оливие.

Той се хвърли на врата на Кристоф.

— Горкото момиче! Горкото момиче! — повтаряше Кристоф.

Те избухнаха в сълзи.

Кристоф си спомни, че Оливие е болен. Опита се да го успокои, принуди го да пъхне ръце под завивките, зави раменете му и като изтри майчински очите му, седна до възглавието му и го загледа.

— Ето защо ми се струваше познат. Още от първата вечер те познах...

Не се знаеше дали говори на приятеля до него или на тази, която я нямаше вече.

— Но ти — продължи той след малко — си знаел, нали? Защо не ми каза?

С очите на Оливие Антоанет му отговори:

— Не можех да ти кажа. Ти трябваше да го прочетеш.

Замълчаха за малко. После в нощната тишина, проснат неподвижно в леглото, Оливие тихичко разказа на Кристоф, който държеше ръката му, историята на Антоанет. Но той не му каза онова, което не трябваше да каже: тайната, която тя бе премълчала от него и която може би Кристоф знаеше.

От този миг душата на Антоанет витаеше около тях двамата.

Когато бяха заедно, и тя беше с тях. Не беше необходимо да мислят за нея: всичко, за което мислеха заедно, ѝ принадлежеше. Нейната любов свързваше сърцата им.

Оливие извикваше често образа ѝ. Откъслечни спомени, кратки случки. Те възкресяваха мимолетно някой неин плах и мил жест, сериозната ѝ младежка усмивка, замислената ѝ отлетяла миловидност. Кристоф слушаше мълчаливо и отражението на невидимата приятелка го облъхваше. Поради същността на своята природа, която по-жадно от всяка друга попиваше живота, той чуваше понякога в думите на Оливие дълбоки отгласи, които самият Оливие не долавяше; и се приобщаваше по-добре от самия Оливие към младата покойница.

Той несъзнателно се мъчеше да я замени за Оливие и беше наистина трогателно да се види как несръчният немец намираше неволно нежното внимание и предупредителността на Антоанет. Понякога не си даваше вече сметка дали обича Антоанет в Оливие или Оливие в Антоанет. Изпълнен с нежно чувство, той посещаваше тайно гроба на Антоанет: носеше ѝ цветя. Оливие дълго не се усъмни. Разбра това чак когато един ден намери пресни цветя върху гроба. Не му беше лесно да разбере със сигурност дали Кристоф е ходил там. Когато се опита да му намекне плахо, Кристоф сърдито отклони разговора. Не искаше Оливие да знае; и упорствуваше в мълчанието си, докато двамата се срещнаха в гробището „Иври“.

Оливие пък от своя страна пишеше на майката на Кристоф, без синът ѝ да знае. Той осведомяваше Луиза за живота му. Казваше ѝ колко го обича и колко му се възхищава. Луиза отговаряше на Оливие с несръчни, скромни писма, в които се чудеше как да му благодари и винаги говореше за сина си като за малко момче.

* * *

След периода на влюбено полумълчание — пленително спокойствие, изпълнено с неосъзната наслада — езикът им се развърза и те по цели часове се ровеха взаимно в душите си.

Бяха много различни един от друг, но и двамата изковани от чист метал. Обичаха се, защото бяха различни и същевременно еднакви.

Оливиe беше слаб, немошен, неспособен да се бори срещу трудностите. Когато се сблъскаше с някаква пречка отстъпваше — не от страх, а по-скоро от плахост и главно, защото се отвращаваше от грубите просташки средства, до които трябваше да прибегне, за да победи. Изкарваше си хляба, като даваше уроци, пишеше книги върху изкуството — заплащани оскъдно, както обикновено, — статии за списания — доста рядко и никога не по свободен избор — по въпроси, които не го интересуваха особено: а тези, които го интересуваха, не бяха желани; никога не искаха от него това, което му се удаваше: беше поет, караха го да пише критически отзиви; разбираше от музика, искаха да говори за живопис, той съзнаваше, че в тази област може да каже само посредствени неща, но точно това се харесваше; така говореше с посредствени хора на езика, който те можеха да разберат. Накрая му опротивяваше и отказваше да пише. Работеше с удоволствие само за списания с малък тираж, които не му плащаха, но той им сътрудничеше охотно, защото можеше да пише свободно. Само там можеше да изяви всичко истински ценно, което носеше в себе си.

Оливиe беше кротък, възпитан, търпелив привидно, но крайно чувствителен. Всяка малко по-груба дума го нараняваше дълбоко; всяка неправда го разстройваше; той страдаше заради себе си и заради другите. Някои грозни постъпки, извършени преди векове, го измъчваха, като че лично той бе тяхна жертва. Побледняваше, тръпнеше, чувствуваше се нещастен, мислейки си за злочестника, който ги бе изтърпял, и за бездънните векове, в които потъваше съчувствието му. Когато ставаше свидетел на някоя неправда, изпадаше в такъв пристъп на възмущение, че цял се разтреперваше, а понякога се разболяваше, не можеше да спи. И тъкмо защото познаваше слабостта си, той си налагаше спокойствие: знаеше, че когато се разгневи, минаваше границите и казваше непрости неща. Сърдеха му се повече, отколкото на Кристоф, който бе винаги избухлив, защото хората имаха чувството, че когато Оливиe избухва, показва съкровената си мисъл; и това беше вярно. Той преценяваше

хората без сляпото преувеличение на Кристоф, но и без неговите илюзии, съвсем трезво. А хората прощават най-малко това. Затова мълчеше, избягваше да спори, тъй като знаеше, че всеки спор е излишен. Страдаше от принудата, която си налагаше; страдаше още повече и от стеснителността си, която го принуждаваше да издаде понякога мисълта си или да не я защити докрай, дори да се извини, както в случая с Люсиен Леви-Кьор по повод Кристоф. Премина през много кризи на отчаяние, преди да определи отношението си към обществото и собственото си държане. През юношеските си години, когато по-малко можеше да владее нервите си, у него постоянно се редуваха периоди на възторг и периоди на потиснатост, като рязко преминаваше от единия към другия. В момент, когато се чувствуваше най-щастлив, можеше да бъде сигурен, че униението го дебне. И наистина то внезапно го сломяваше, без да разбере откъде е дошло. В такива случаи той не само бе нещастен, но и се упрекваше за нещастията си, осъждаше се за думите и постъпките си, за честността си, вземаше страната на другите против себе си. Сърцето му лудо се блъскаше в гърдите, той не можеше да си намери място, не му достигаше въздух. След смъртта на Антоанет и може би благодарение на умиротворяващата светлина, която се излъчва от някои любими мъртъвци — така ранните утринни зари освежават зора и душата на болните, — Оливие бе успял ако не да се освободи от душевния си смут, то поне да се примири с него и да го овладее. Малко хора подозираха тези вътрешни борби. Той затваряше в себе си тази унизителна тайна, стихийното вълнение на немоцното си изтерзано тяло, което освобождението му ведър ум наблюдаваше, без да може да го подчини на себе си, но и без да бъде накърнен от него: „спокойствие сред буря“.

Тази духовна ведрина правеше силно впечатление на Кристоф. Той я четеше ясно в очите на Оливие. Оливие имаше интуиция за човешките души и неограничен, тънък, любознателен ум, открит за всичко, неотричащ нищо, немразещ нищо, съзерцаващ света с великодушна симпатия: свеж непреситен поглед, безценен дар, който позволява да се вкуси с винаги младо сърце вечно обновяващия се външен свят. В своя духовен мир, където се чувствуваше свободен, неограничен и всевластен, той забравяше телесната си слабост, забравяше тревогата за здравето си. Приятно му беше дори да гледа

някак отдалеч, с насмешливо състрадание болнавето си тяло, винаги пред прага на смъртта. Така нямаше опасност да се вкопчи в собствения си живот, но се вкопчваше по-страстно в живота въобще. Оливие пренасяше в чувствата и в мисловната си дейност всичките си сили, отказвайки се от практическото им приложение. Не разполагаше с достатъчни жизнени сокове, за да води самостоятелен живот. Беше като бръшлян: нужно му беше да се увие около някого. Беше най-богат, когато се раздаваше. Женствена душа, която чувствуваше винаги потребност да обича и да бъде обичана. Той бе създаден за Кристоф. Също както благородните, запленияващи приятели, които съпътствуват великите художници и сякаш са издънки на мощната им мисъл: Белтрафио — на Леонардо, Кавалиере — на Микеланджело, умбрийските другари на Рафаело; Аерт вай Гелдер, останал верен на изпадналия, стар Рембранд. Те не притежават величието на големите майстори, не като че ли всичко най-благородно и чисто у творците е станало още по-духовно у приятелите. Те са идеалните спътници на гениите.

* * *

Приятелството им беше благотворно и за двамата. Присъствието на приятеля придава на живота стойност, живееш заради него и защищаваш целостта на съществуването си срещу разрушителните сили на времето.

Те се обогатяваха взаимно. Оливие имаше ведър ум и болнавето тяло. Кристоф имаше мощна физическа сила, неспокоен дух. Слепец и парализик. Сега, когато бяха заедно те се чувствуваха много богати. Под сянката на Кристоф Оливие отново придобиваше вкус към светлината; Кристоф му впръскваше малко от своята преливаща жизненост, от физическата и душевна сила, която го правеше склонен към оптимизъм дори в страданието, дори е неправдата, дори в омразата. Според закона на гения Кристоф вземаше много повече от Оливие: колкото и да дава, гениалният човек взема винаги в любовта много повече, отколкото влага самият той, *Quia nominor Leo*^[2], защото е гениален, а половината от гениалността му се състои в умението да поглъща всичко велико около себе си и да го прави още по-велико.

Народната мъдрост гласи, че богатството отива при богатите. Силата отива при силните. Кристоф се хранеше от мисълта на Оливие; той цял се проникваше от душевното му спокойствие, от безпристрастието му, от умението му да вижда нещата от разстояние, да ги разбира и да стои над тях, без да каже нито дума. Пренесени у него обаче, на по-богата почва, добродетелите на приятеля му се разгръщаха и растяха побуйно.

Те се удивляваха на богатствата, които откриваха един у друг. Всеки от тях носеше несметни съкровища, за които досега не бе имал представа: духовното богатство на своя народ; Оливие — широката култура и психологическия гений на Франция, Кристоф — съкровената музика на Германия и чувството ѝ към природата.

Кристоф не можеше да повярва, че Оливие е французин. Неговият приятел приличаше толкова малко на французите, които бе срещал! Преди да се запознае с него, той бе доста склонен да приеме за типичен съвременен френски дух Люсиен Леви-Кьор, който беше всъщност само негова карикатура! А ето че примерът на Оливие му показваше, че в Париж могат да съществуват по-свободни духом хора от Люсиен Леви-Кьор, които остават при това чисти и понасят всичко стоически. Кристоф се опитваше да докаже на Оливие, че той и сестра му навярно не са чисти французи.

— Клетя приятелю — възрази Оливие, — какво знаеш ти за Франция?

Кристоф изтъкна колко усилия е положил, за да я опознае, изброи му всички французи, които бе виждал в средите на Стивънс и Русен: евреи, белгийци, люксембургци, американци, руси, левантинци, и тук-таме по някой кореняк французин.

— Точно това имах пред вид и аз — отвърна Оливие. — Ти не си видял нито един истински французин. Няколко развратници, похотливи животни, които не са дори французи, гуляйджии, политици, излишни същества, чиято жалка суетня минава над нацията, без да я докосне. Ти си видял само мириадите оси, привлечени от хубавата есен и богатите с плод овощни градини. Не си забелязал работните кошери, града на труда, на трескавото учение.

— Извинявай — прекъсна го Кристоф, — видях и вашия интелектуален елит.

— Какво? Две-три дузини писатели? Голяма работа! В наше време, когато науката и нейното приложение така са се разраснали, литературата се превърна в повърхностен пласт на мисълта на народа. А дори и в литературата си видял само театъра, и то луксозния театър, международната кухня, предназначена за богатата клиентела на космополитните хотели. Парижките театри! Да не си въобразяваш, че някой трудещ се знае какво става там? Пастър не е ходил на театър дори десет пъти в живота си! Като всички чужденци и ти отдаваш прекалено голямо значение на нашите романи, на булевардните ни сцени, на интригите на нашите политици... Когато пожелаеш, ще ти покажа жени, които никога не четат романи, парижки девойки, които никога не са ходили на театър, мъже, интелектуалци, които никога не са се занимавали с политика. Ти не си видял нито нашите учени, нито нашите поети. Не си видял нито самотните художници, нито пламтящото огнище на нашите революционери. Ти не си видял нито един изтъкнат вярващ човек, нито един голям неверник. А що се отнася до народа, да не говорим! Освен бедната жена, която се е грижила за тебе, какво знаеш ти за него? Къде би могъл да го видиш? С колко парижани си се запознал, които живеят по-горе от втория, от третия етаж? А ако не ги познаваш, не познаваш Франция. Ти не познаваш доблестните искрени сърца в бедняшките жилища, в парижките мансарди, в безмълвната провинция, прекарвали целия си посредствен живот в сериозни мисли, в ежедневно себеотрицание — малката църква, която открай време е съществувала във Франция, малка по брой, голяма по душа, почти неизвестна, без видима дейност, която обаче представлява цялата сила на Франция, трайната безмълвна сила, докато това, което се казва елит, постоянно загива и се подновява... Ти се учудваш, че срещаш французин, който не живее, за да бъде щастлив, независимо на каква цена, но за да постигне нещо, в което вярва, или за да му посвети поне усилията си? Има хиляди хора като мене и с повече заслуги от мене, по-благочестиви, по-скромни, които до сетния си ден служат неотклонно на един идеал, на един бог, който не им отговаря. Ти не познаваш простичкия, пестелив, методичен, работлив, кротък народ със затаено дълбоко в сърцето пламъче, пожертвувания народ, който някога е защитил от егоизма на силните моята родина, стария синеок Вобан. Не познаваш народа, не познаваш и истинския елит. Чел ли си поне една от книгите, които са

наши верни приятели, с които ние разговаряме? Знаеш ли поне за съществуването на нашите млади списания, в които са вложени толкова всеотдайност и вяра? Имаш ли представа за личностите, които са наше духовно слънце и чието негласно влияние плаши армията на лицемерите, които не смеят да се сражават открито с тях и се прекланят, за да могат да забият ножа в гърба им? Лицемерът е роб, а говорим ли за роби, трябва да говорим и за господари. Ти познаваш само робите, не познаваш господарите... Гледал си нашите борби и си ги сметнал за грубо непоследователни, защото не си разбрал смисъла им. Виждаш сенките и отраженията на светлината, но не виждаш вътрешната светлина, нашата вековна душа. Опитвал ли си се някога да я опознаеш? Прозрял ли си макар и малко нашите героични борби от Кръстоносните походи до Комуната? Прониквал ли си в трагизма на френския дух? Надзърнал ли си в бездната на Паскал? Как може да бъде позволено да се клевети народ, който повече от десет века се труди и твори, народ, изваял света по свой образ и подобие чрез готическото изкуство, с класическия разум и чрез революцията, народ, който е минал двадесет пъти през огъня и се е калил в него, който двадесет пъти е възкръснал, без нито веднъж да умре!... Вие всички сте едни и същи. Всички твои съотечественици, които идват у нас, виждат само паразитите, които пият кръвта ни, авантюристите в литературата, политиката и финансите с техните доставчици, клиенти и държанки; и съдят за Франция по тези жалки типове, които се хранят от плътта ѝ. Нито един от вас не помисля за истинската, потисната Франция, за жизнените запаси, затаени във френската провинция, за трудещия се народ, безразличен към врявата на едnodневните си господари... Да, съвсем естествено е, че не знаете нищо, не ви упреквам: как бихте могли? Самите французи едва ли познават Франция. Най-добрите от нас са изолирани, пленници в собствената си страна... Никога няма да се узнае колко много сме изстрадали, верни на гения на нашата нация, пазейки в себе си като свещен залог светлината, която сме получили от нея, закриляйки я отчаяно от враждебните дихания, които се мъчат да я угасят — сами, чувствувайки около себе си отровната атмосфера на тези пришелци, които налитат настървено на мисълта ни като роят мухи, чиито гнусни ларви разяждат ума ни и мърсят сърцето ни; предадени от хората, чиято мисия е да ни защитават, нашите водачи, нашите критици,

глупаци или подлеци, които се подмазват на врага, за да им прости, че принадлежат на френската нация, изоставени от народа, който нехае за нас и дори не знае за съществуването ни... С какви средства разполагаме, за да ни опознае? Ние не можем да стигнем до него... Ах! Това е най-мъчителното! Знаем, че сме хиляди във Франция, които мислим еднакво, знаем, че говорим от негово име, а гласът ни остава нечул! Врагът е обсебил всичко: вестници, театри, списания... Печатът избягва мисълта или я приема само като средство за развлечение или като оръжие на дадена партия. Котериите и всевъзможните дружества не те пропускат да минеш, ако не потъпчеш достойнството си. Нуждата и изнурителният труд ни сломяват. Политиците, загрижени за собственото си забогатяване, се интересуват само от продажните пролетарии. Безразличната и себична буржоазия не оставя да мрем. Народът ни не знае нищо за нас; дори и хората, които се борят също като нас, обгърнати и те от мълчание, не знаят, че съществуваме, а и ние не знаем, че те съществуват... Пагубен Париж! Той играе и положителна роля, като групира всички сили на френската мисъл. Но злото, което е направил, е в най-добрия случай равно на доброто; а в епоха като нашата и доброто се превръща в зло. Достатъчно е някакъв псевдоелит да завладее Париж и да грабне тръбата на пресата, за да бъде заглушен гласът на цяла Франция. Нещо повече: самата Франция се заблуждава; тя млъква уплашена и затаява мислите си... Някога много се измъчвах от всичко това. Но сега, Кристоф, аз съм спокоен. Осъзнах силата си, силата на моя народ. Ние само трябва да изчакаме да отmine наводнението. То няма да разяде ситнозърнестия гранит на Франция. Аз ще ти помогна да го докоснеш под тинята, която те влачи. Вече тук-там изплуват по-високите скали.

* * *

Кристоф откри неимоверно мощния идеализъм, който въодушевяваше френските поети, музиканти и учени на неговото време. Докато господарите на деня заглушаваха с крясъците на просташкия си сенсуализъм гласа на френската мисъл, прекалено аристократична, за да отговори със сила на дръзката врява на тази паплач, тя продължаваше за себе си и за своя бог своята пламенна,

съсредоточена песен. Изглеждаше даже, че в желанието си да избяга от противния външен шум, тя се бе оттеглила в най-дълбоките си убежища, в сърцето на своята крепост.

Поетите, единствените заслужаващи това красиво име, раздавано щедро от пресата и академиите на всевъзможни дърдорковци, изжаднели за слава и пари, поетите, презиращи безсрамната реторика и раболепния реализъм, които разяждат само кората, без да стигнат до сърцевината, се бяха оттеглили в най-съкровени дълбини на душата; мирът на формите и мислите се вливаше в тяхното мистично виждане, както потокът се влива в езерото, приемайки отсенките на техния вътрешен живот. Силата на идеализма им, затварящ се в себе си, за да пресъздаде вселената, го правеше недостъпен за широките маси. Самият Кристоф не го разбра отначало. Сблъсъкът беше много неочакван след панаира на мисълта. Като че ли, едва излязъл от яростна схватка под ярка светлина, навлизаше в тишината и мрака. Ушите му бучаха. Не можеше да види нищо. В първия миг, с пламенната си любов към живота, контрастът го порази неприятно. Навън ревяха потоците на страстите, които разтърсваха Франция и вълнуваха човечеството. А на пръв поглед нищо от това не намираше израз в изкуството. Кристоф питаше Оливие:

— Вие се издигнахте до звездите и паднахте до преизподнята с вашата афера Драйфус. Къде е поетът, у когото е намерила отглас тази буря? В религиозните души се разиграва в този миг най-благородната борба, която се е водила от векове между авторитета на църквата и правата на съвестта. Къде е поетът, отразил тази свещена тревога? Работният народ се готви за война, нации умират, нации възкръсват, арменците са подложени на клане, Азия се събужда от хилядолетния си сън и събаря московския samodържец, ключар на Европа; Турция, подобно на Адам, проглежда за светлината; човек завладява въздуха; старата земя пращи под стъпките ни и се разпуква, поглъщайки цял един народ... Къде са всички тези удивителни събития, станали през последните двадесет години, събития, които биха могли да доставят материал за двадесет „Илиади“, къде е тяхната огнена следа в книгите на вашите поети? Нима те единствени са слепи за поезията на света?

— Търпение, приятелю, търпение! — отвърщаше му Оливие. — Замълчи, не говори, слушай...

Постепенно скърцането на световната ос заглъхваше, трополенето на тежката кола на човешката дейност стихваше в далечината и се надигаше божествената песен на тишината.

*Бръмнали пчели, ухаещи липи...
Ветрец
с устни златни, галец равнината...
Ромон тих на дъжд, на рози аромата.*

Звънтеше чука на поетите, извайващи върху вазата

тайното величие на най-скромните неща,

тъжния и радостен живот...

*сът златните му и абаносови флейти,
благочестивата радост, изворът на вяра, който
избликва
от душите,
за които всяка сянка се превръща в светлина...
Благодатната скръб, която приласкава и се усмихва
със строгия си лик,
излъчващ неземни лъчи...*

И...

безметежната скръб със кротки очи.

Симфония от чисти гласове. Нито един от тях не притежаваше мощната звучност на народните тръбачи, каквито бяха Корней и Юго;

но колко по-дълбок и по-нюансиран беше техният концерт! Най-богатата музика на Европа днес.

Оливие каза на Кристоф, който се бе умълчал:

— Ясно ли ти е сега?

Кристоф на свой ред му кимна да замълчи. Макар и да предпочиташе по-мъжествени звуци, той пиеше с наслада шепота на горите и потоците на душата, в чиито ромон се вслушваше. Те възпяваха сред ефимерните борби на народите —

нежната доброта на красотата.

Докато човечеството...

*с ужасен лай и жалби
се върти в кръг по безводното, тъмно поле,*

докато милиони същества изчерпват силите си, за да си изтръгват един другиму кървавите късчета свобода, изворите и дърветата повтаряха:

Свободен!... Свободен!... Sanctus! Sanctus!...^[3] Те не се унасяха в безметежни егоистични мечти. Трагичните гласове не бяха чужди на сърцето на поетите: гласове на гордост, гласове на любов, гласове на тревога. Пиян ураган —

със своята сурова сила има дълбока нежност

бурни сили, епични видения на хората, възпяващи въодушевляването на тълпите, борбите между човешките богове, задъханите трудещи се —

*Мастилени и златни лица, разкъсали мрака и
мъглата, изопнати или внезапно свити мускулести*

гърбове около огромни огнища и огромни наковални...

които изковават бъдещия град.

А в ярката и тъмна светлина, струяща над „ледници от ум“, се долавяше героичното огорчение на самотните души, самоизмъчващи се с отчаяно въодушевление.

* * *

Много черти на тези идеалисти се струваха на един немец по-скоро немски, отколкото френски. Но на всички бе обща любовта към „изтънчената френска реч“, а в стихотворенията им течеше сокът, подхранил митовите на Гърция. Френските пейзажи и ежедневието живот чрез някакво тайнствено вълшебство се превръщаха в зениците им във видения на Атика. Човек би казал, че у тези французи на двадесети век живееха антични души, затова те изпитваха потребността да захвърлят съвременните си дрипи и да си възвърнат красивата голота.

От цялата тази поезия се носеше ухание на богата цивилизация, узряла в течение на вековете, каквато не можеше да се намери никъде другаде в Европа. Ако някой го вдъхнеше веднъж, не можеше да го забрави. То привличаше хората на изкуството от всички страни на света. Те ставаха най-непримиримите френски поети; и класическото френско изкуство нямаше по-ревностни последователи от тези англосаксонци, фламандци и гърци.

Кристоф, воден от Оливие, се оставяше на въздействието на замислената хубост на музата на Франция, макар и да предпочиташе пред тази аристократична личност, прекалено интелектуална за неговия вкус, някоя хубава девойка от народа, простовата, здрава, яка, която не умува толкова, но умее да обича.

* * *

Същото odor di bellezza^[4] се излъчваше от цялото френско изкуство, както мирисът на зрели ягоди от горите, стоплени от есенното слънце. Музата беше едно от тези ягодови коренища, потулени в тревата. Кристоф бе минал край нея, без да я забележи, защото беше свикнал в родината си на много кичести музикални храсталаци. Само че нежният аромат го накара да се обърне и с помощта на Оливие той откри сред трънките и сухите листа, присвоили си името музика, изтънченото чистосърдечно изкуство на шепа композитори. Между блатистите поля и заводските пушеци на демокрацията, в сърцето на низината Сен-Дьони в малка свещена горичка танцуваха безгрижни фавни. Кристоф слушаше с наслада мелодичната им като флейта песен, насмешлива и безметежна: тя не приличаше на нищо чуто досега от него.

*Едничка тръстика и ето:
тревите високи зашептят
ведно с роената ливада,
със зелените върби,
с поточето, що мълви;
едничка тръстика и ето:
гората е в песен и трепет...*

Под нехайната прелест и привидния дилетантизъм на тези малки пиески за пиано, на тези песни, на тази камерна френска музика, върху която немското изкуство не благоволяваше дори да спре погледа си — та нали и самият Кристоф не бе обърнал внимание на поетичната ѝ виртуозност, — сега той почваше да съзира трескавия стремеж към обновление, неспокойството, непознато от другата страна на Рейн, с което френските музиканти търсеха в необработените области на своето изкуство зародишите, които можеха да оплодят бъдещето. Докато немските музиканти бяха застинали неподвижно на позициите на бащите си и искаха да спрат еволюцията на света до бариерата на миналите постижения, светът продължаваше своя ход напред и французите първи се спускаха да изследват новите земи. Те изследваха далечните области на изкуството, угасналите и изгряващи слънца, изчезналата Гърция и Далечния Изток, отварящ за светлината след

вековен сън тесните си ориенталски очи, в които плуват необхватни блянове. Те вдигаха шлюзите на старите традиции в западната музика, канализирана от класическия дух на ред и логика; и вливаха в басейните на Версай водите от цялата вселена: народни мелодии и ритми, екзотични и антични гами, нови или подновени интервали. Както преди тях художниците им импресионисти разкриха на окото нов свят — христофорколумбовци на светлината, — сега пък музикантите упорито преследваха завладяването на света на звуците. Те проникваха по-навътре в тайнствените убежища на слуха; разкриваха неизвестни земи в това невидимо море. Много беше вероятно впрочем да не използват завоеванията си. Верни на навика си, те бяха доставчиците на света.

Кристоф се възхищаваше от инициативността на тази музика: едва възродила се, тя крачеше вече като авангард. Каква бойкост в тази изящна дребничка особа! Той ставаше снизходителен към глупостите, които неотдавна бе открил в нея. Само тия, които не вършат нищо, никога не се лъжат. Заблуждението, което се домогва до живата истина, е по-плодотворно от мъртвата истина.

Какъвто и да бе резултатът, усилието бе изненадващо. Оливие показваше на Кристоф извършеното от тридесет и пет години насам и изразходваната енергия, за да се извика на живот френската музика, затънала в небитието преди 1870 година: без симфонична школа, без дълбока култура, без традиции, без композитори, без публика; сведена единствено до Берлиоз, който умираше от отегчение и липса на свеж въздух. И Кристоф сега изпитваше уважение към творците на националното възраждане; и не мислеше да ги упреква, че естетиката им не е достатъчно широка или че им липсва гениалност. Те бяха създали нещо повече от творба — цял музикален народ. Измежду големите труженици, изковали новата френска музика, му бе скъп един композитор: Цезар Франк; умрял, преди да види победата, подготвена от него, и той като старият Шулц бе запазил непокътнато в себе си през най-невзрачните години на френското изкуство съкровището на вярата си и гения на нацията си. Вълнуващо видение: сред Париж на насладата един неземан маестро, светец на музиката запазващ нищетата и неоценения труд неизменната ведрина на търпеливата си душа, чиято примирена усмивка озарява творбите, изпълнени с доброта.

* * *

За Кристоф, нямащ представа за духовния живот на Франция, този велик вярващ музикант сред атеистичния народ беше едва ли не чудо.

Оливиe обаче повдигаше кротко рамене и го питаше в коя европейска страна можеше да се срещне художник, изгарян от диханието на библията като пуританина Франсоа Мийе; учен, вдъхновен от по-пламенна и по-смирена вяра от проницателния Паскал, прекланящ се пред мисълта на безконечното и когато тази мисъл завладеела съзнанието му с „остра тревога“, както се изразявал самият той, „молел разума си за пощада, почти пред прага на възвишеното безумие на Паскал“. Католицизмът не представляваше принуда за героичния реализъм на първия, нито за пламенния ум на втория, който обхождаше уверено, без да се отклони нито с една крачка, „кръговете на елементарната природа, великата нощ на безкрайно малкото, последните бездни на съществуването, където се заражда животът“. Те изхождаха и двамата от френската провинция и бяха почерпили вярата, която винаги е пропивала френската земя, вярата, отричана напразно от словоохотливите демагози. Вяра, добре позната на Оливиe, защото той я носеше в гърдите си.

Кристоф можа да види благодарение на Оливиe удивителното движение за католическо обновление, започнало преди двадесет и пет години, въодушевеното усилие на християнската мисъл във Франция да се отъждестви с разума, свободата, живота: достойните за възхищение свещеници, които имаха смелостта — както се изразяваше един от тях „да приемат кръщението на хора“, които се бореха за правото на католицизма да разбере всяка честна мисъл и да се приобщи към нея — защото „всяка честна мисъл, дори когато се заблуждава, е свещена и божествена“; хилядите млади католици, положили благородната клетва да изградят свободна, чиста, братска християнска република, широко открита за всички хора с добра воля; и въпреки омразните кампании, обвиненията в еретичност, вероломните интриги отдясно и отляво (особено отдясно), на които бяха подложени, докато малочисленото им модернистично войнство напредваше по трудния пролом, водещ към бъдещето, вдигнало спокойно чело,

примилено с изпитанията, съзнаващо, че не може да се изгради нищо трайно, ако не се спой със сълзи и кръв.

Същият дух на творчески идеализъм и страстен либерализъм въодушевяваше и другите религии във Франция. Тръпка на нов живот пробягваше по огромните вкочанявали тела на протестантството и израилтянството. Обзети от благородно съревнование, всички се стремяха да създадат религията на освободеното човечество, на която то няма да пожертвува нищо: нито силата на въодушевляването си, нито силата на разума си.

Този религиозен плам не беше привилегия единствено на религиите, той бе душа на революционното движение. При него той вземаше трагичен характер. Дотогава Кристоф беше влязъл в допир само с пошлия социализъм на политиците, които мамеха изгладнялата си клиентела с блясъка на детинската и примитивната мечта за щастие или, по-откровено казано, за всеобщо наслаждение, което щяла да им достави науката, когато вземе в ръцете си властта. Кристоф виждаше, че срещу този зловонен оптимизъм се надигаше мистичната ожесточена реакция на елита, водещ борбата на работническите синдикати. Той зовеше към „войната, която ще роди възвишеното, която единствена може да даде смисъл, цел и идеал на умиращия свят“. Тези големи революционери, които се отвращаваха от „буржоазния, търгашки, миролюбив социализъм, по английски маниер“, му противопоставяха своята трагична концепция на вселената, „чийто закон е антагонизмът“, чиято постоянна храна е саможертвата, вечната, непрестанно подновявана саможертва. Ако бе съмнително дали армията, която тези водачи хвърляха срещу стария свят, ще разбере войнствения мистицизъм, прилагащ на дело едновременно и Кант и Ницше, все пак тази революционна аристокрация представляваше внушителна гледка; нейното опиянение в песимизма, ожесточеният ѝ героизъм, пламенната вяра в борбата и саможертвата напомняха военния и религиозен идеал на тевтонски орден или на японски самураи.

При това, типично явление за Франция: те бяха потомци все на същата френска нация, чиито черти се бяха запазили неизменни от векове насам. През очите на Оливие Кристоф ги съзираше у трибуните и проконсулите на Конвента, у някои мислители, дейци и реформатори от стария режим. Независимо дали това бяха калвинисти янсенисти,

якобинци или синдикалисти, на всички тях бе присъщ все същият дух на песимистичен идеализъм който се бори с природата без самозаблуждение и без обезсърчение, желязната арматура, която поддържа нацията като често я смазва с тежестта си.

Кристоф долавяше диханието на тези мистични борби и започваше да разбира величието на фанатизма, в който Франция влагаше непримирима лоялност, съвсем непозната на другите нации, повече свикнали да правят *combinazioni*^[5]. Подобно на всички чужденци, и той отначало се бе поддал на удоволствието да пуска леснодостъпни остроти за очевидното противоречие между деспотичния дух на французите и вълшебния девиз, с който тяхната република украсяваше фасадите на сградите. За пръв път прозря смисъла на войнствената свобода, която те обожаваша — надвисналия меч на разума. Не, за тях това не бе обикновена реторика, неясна идеология, както той си бе въобразявал. У народ, чиито потребности на разума стояха на челно място, борбата за разумното начало преобладаваше над всичко друго. Имаше ли значение, че тази борба изглежда безсмислена на народите, които се смятаха практични? При по-задълбочено виждане войните за завладяване на света, за империя или за пари изглеждаха не по-малко безсмислени. И от едните, и от другите след един милион години няма да остане и помен. Но ако смисълът на живота е в силата на борбата, в която човешкото същество влага възторжено всичките си сили и отдава дори и живота си за едно висше същество, малко сражения правят повече чест на живота от вечната битка, която се води във Франция, „за“ или „против“ разума. И хората, вкусили тръпчивата сладост на тази борба, намират безвкусна и недостатъчно мъжествена прехвалената апатична толерантност на англосаксонците. Англосаксонците я изкупват, като намират другаде приложение за енергията си. Но енергията им не се проявява в това. Търпимостта е благородна, когато е героизъм в разгара на партиите. В тогавашна Европа тя беше най-често само равнодушие, липса на вяра, отсъствие на живот. Англичаните, нагаждайки за собствена употреба един израз на Волтер, драговошно се хвалят, че „различието на вярванията е създадо повече търпимост в Англия“, отколкото революцията във Франция; това е така, защото в революционна Франция има повече вяра, отколкото във всички вярвания на Англия.

* * *

От този бронзов кръг на войнствен идеализъм и на сражения на разума Оливие поведе Кристоф за ръка, както Вергилий е водел Данте към върха на планината, където стоеше безмълвен и спокоен малочисленият елит на истински свободните французи.

Никъде по света няма по-свободни хора. Безметежни като птицата, плаваща в неподвижното небе... На тази височина въздухът бе така чист, така разреден, че Кристоф дишаше с мъка. Там можеха да се видят художници, домогващи се до неограничената свобода на бляна, необуздани субективисти, презиращи като Флобер „животните, които вярват в реалността на нещата“, мислители, чиято променлива, многолика мисъл се нагаждаше към безкрайния поток на подвижната действителност, „течеше и се движеше безспир“, не се спираше никъде, никъде не срещаше устойчива почва, скала и „рисуваше не съществуващото, а *прехода*, както казваше Монтен, вечния *преход* от ден на ден, от минута на минута“; учени, които съзнаваха всемирната пустота и небитие, в които човек е създал своята мисъл, своя бог, своето изкуство и наука и въпреки това продължаваха да изграждат света и законите, тази велика едnodневна мечта. Те не търсеха в науката нито спокойствие, нито щастие, нито дори истина: защото се съмняваха, че ще я постигнат; обичаха я заради самата нея, защото бе хубава, единствено тя бе хубава, единствено тя бе истинска. По върховете на мисълта се срещаха тези учени, страстни последователи на Пирон, равнодушни към страданието, разочарованието и едва ли не към действителността, заслушани със затворени очи в безмълвния концерт на душите, в нежната и грандиозна хармония на числата и формите. Тези големи математици, тези свободни философи — най-строгите и най-положителните умове в света — бяха на границата на мистичния екстаз; те дълбаеха празното пространство около тях; надвесени над бездната, те се опияняваха от шемета си; запалваха с възвишена радост в безграничната нощ светкавицата на мисълта.

Наведен край тях, и Кристоф се опитваше да погледне надолу; завиваше му се свят. Той, въобразявайки си, че е свободен, защото се бе отърсил от всякакъв друг закон извън законите на съвестта си, си даваше сметка с уплаха колко е обвързан в сравнение с тези французи,

освободени дори от всеки абсолютен закон на духа, от всеки категоричен императив, от всяко основание да живеят. Защо ли тогава живееха?

— Заради радостта да бъдат свободни — отвръщаше Оливие.

Кристоф губеше почва в подобен вид свобода и едва ли не съжеляваше за мощния дух на дисциплина, за немската авторитарност; и казваше:

— Вашата радост е самоизмама, бленуване на опиоман. Опиянявате се от свобода, а забравяте живота. Абсолютната свобода е безумие за духа, анархия за държавата... Свободата! Кой е свободен в този свят? Кой е свободен във вашата република? Мошениците. Вие, най-добрите, сте задушени. Можете само да бленувате. Скоро няма да можете и да бленувате.

— Няма значение! — възкликваше Оливие. — Ти не можеш да си представиш, клети ми Кристоф, каква наслада е да бъдеш свободен! Заслужава си да я заплатиш с опасности, страдания и даже със смъртта. Да си свободен, да чувствуваш, че всички духове около тебе са свободни, да, дори и мошениците, та това е неизразимо блаженство; струва ти се, че душата ти се носи в безкрая. Тя не би могла да живее другаде. Какво значи за мене сигурността, която ми предлагаш, хубавият ред, безупречната дисциплина между четирите стени на императорската ти казарма? Бих умрял от липса на въздух в нея. Въздух! Винаги все повече и повече въздух! Винаги все повече и повече свобода!

— На света са нужни закони — възразяваше Кристоф. — Рано или късно повелителят идва.

Оливие обаче му припомни иронично думите на стария Пиер дьо л'Етоал:

„Цялата власт на земята е толкова малко способна да ограничи френската свобода на словото, колкото да се зарови слънцето в земята или да се затвори в някоя дупка.“

Кристоф свикваше постепенно с атмосферата на неограничена свобода. От върховете на френската мисъл, където бленуват сияйни умове, той гледаше в краката си склоновете на планината, по които

пъпли героичният елит, борещ се за жива вяра, каквато и да е тя, устремен вечно към върха: свещените борци против невежеството, болестите и нищетата; трескавите изобретатели, разумните безумци, днешните прометеевци и икаровци, които завладяват светлината и прокарват пътища в простора; сторонниците на гигантската борба на науката против природата; малко по-ниско той виждаше безмълвното множество на добронамерените мъже и жени, на доблестните, скромни сърца: с цената на хиляди страдания те са стигнали досред път, но не могат да се издигнат по-нагоре, закотвени в посредствения си живот, изтляващи в неизвестност, отдадени на невзрачни грижи; още по-ниско, в подножието на планината, в теснината между стръмните склонове се водеше безкрайна битка: фанатичните привърженици на абстрактни идеи, на слепи инстинкти се сражават яростно и дори не подозират, че над исполинските скали, които ги притискат, има нещо друго; а съвсем ниско — блага и добитък, който се валя в своя тор. А склоновете на планината са осеяни навред със свежите цветя на изкуството, с уханните ягодови храстчета на музиката, с песента на изворите и птиците-поети.

Кристоф попита Оливие:

— А къде е народът ви? Виждам само избрани малцинства, добри или злосторни.

Оливие отвърна:

— Народът ли? Той обработва своята градина. Не се интересува от нас. Всяко малцинство се опитва да го спечели. Той обаче е безразличен към всички. Неотдавна все още се вслушваше, макар и за развлечение в крясъците на политическите фокусници. Сега вече пет пари не дава. Няколко милиона французи не се възползват дори от правото си на гласоподаване. Нека партиите си трошат главите помежду си, народът нехае, освен ако в стълкновенията си не изпотъпчат нивите му. Тогава, виж, той се разгневява и добре натрива с чесалото едната, и другата партия. Не действа, а противодейства без разлика в каква посока са крайностите, които пречат на труда и почивката му. Крале, императори, републики, кюрета, франкмасони, социалисти, каквито и да са водачите на тези партии, народът им иска само едно: да го закрилят срещу общите бедствия: войната, безредиците, епидемиите, а що се отнася до останалото, да го оставят да обработва мирно своята градина. Всъщност той си мисли: „Няма ли

тези животни да ме оставят на мира?“ Но тези животни са толкова глупави, че досаждат на добрия човечец и не мирясват, докато той не грабне най-сетне вилата и не ги изтика във вратата си, както това ще стане някой ден със сегашните ни господари. Някога той се палеше по големи дела; може би пак ще му се случи, макар и отдавна да е скъсал с младежките лудории. Във всеки случай избухванията му не траят дълго и той скоро се връща при вековната си другарка — земята. Тя свързва французите с Франция, а не французите. Толкова различни народи обработват от векове насам рамо до рамо тази славна земя; тя именно ги обединява. Те я обработват безспир, в радост и неволя. И всичко нейно е добро за тях, до най-малкото ѝ късче.

Кристоф се взираше. Докъдето погледът му стигаше, край пътя, около блатата, по скалите, сред бойните поля и развалините на сраженията всичко, и планината, и равнината, бе обработено: под него се разстилаше голямата градина на европейската цивилизация. Несравнимото ѝ очарование се дължеше не толкова на добрата плодородна почва, колкото на упоритото усърдие на един неуморен народ, който никога, от векове насам, не бе престанал да я разорава, засява и разкрсява.

Странен народ! Всеки го нарича непостоянен; а нищо в него не се променя. Опитното око на Оливие откриваше в готическите статуи всички днешни човешки типове от френските провинции; също както в скиците на художници като Клуе или Дюмустие — уморените иронични лица на светските хора и интелектуалците; или в живописата на Лъонен — духа и светлите очи на работниците и селяните от Ил-дьо-Франс или Пикардия. Някогашната мисъл оживяваше днешните съзнания. Духът на Паскал беше жив не само у интелектуалния и религиозния елит, но и у невзрачни буржоа или революционно настроени синдикалисти. Изкуството на Корней и Расин бе живо за народа. Дребният парижки служащ се чувствуваше по-близък до някоя трагедия от времето на Луи XIV, отколкото до романите на Толстой или драмите на Ибсен. Средновековните песни, старият френски „Тристам“ бе по-близък на съвременните французи от Вагнеровия „Триста“. Цветята на мисълта, непрестанно разцъфтяващи във френската градина още от XII век, въпреки разнообразието си бяха сродни помежду си; и всички се различаваха от окръжаващата ги растителност.

Кристоф имаше много малка представа за Франция, за да схване ясно непроменливостта на чертите ѝ. В богатия пейзаж го поразяваше най-много безкрайната разпокъсаност на земята. Всеки имаше своята градина, както казваше Оливие: и всеки парцел бе отделен от другите със стени, живи плетове, всевъзможни огради. Тук-там само се мяркаха общински ливади, гори или пък живеещите от едната страна на реката по неволя бяха по-близо един до друг, отколкото обитателите на другия бряг. Всеки се затваряше у себе си; и като че ли този ревнив индивидуализъм, вместо да отслабне след векове съседство, бе по-силен от когато и да било. Кристоф си мислеше: „Колко са сами!“

* * *

Нищо по-характерно в това отношение от къщата, в която живееха Кристоф и Оливие. Тя представляваше малък свят, една мъничка Франция, честна и трудолюбива, където отделните елементи не бяха свързани с нищо помежду си. Стара, пететажна, разклатена къща, наклонена на една страна, със скърцащи подове и разядени от червеи тавани. Когато валеше, в стаите на Кристоф и Оливие течеше: жилището им беше под покрива. Трябваше да извикат работници да го позакърпят. Кристоф слушаше как работят и разговарят над главата му. Един от тях го забавляваше, но и го дразнеше: нито за миг не преставаше да бърби, да се смее или да пее. Дърдореше глупости, подсвиркваше си безсмислени мелодии, говореше си сам на себе си, без да престава да работи; каквото и да правеше, непременно го споделяше с другите.

— Сега ще забия още един пирон. Къде ли ми пропадна чукът? Тук слагам единия пирон. До него още един. Още веднъж ще го чука. Ха така, братлето ми, сега е ред!...

Когато Кристоф свиреше, той млъкваше за миг, послушваше се, после засвирваше още по-силно с уста; на по-темпераментните пасажи отбелязваше такта върху покрива, като удряше силно с чука. Кристоф, вбесен, накрая се покатери върху стола и подаде глава през таванското прозорче, за да го наругае. Но щом го видя, възседнал ръба на покрива, с весело лице и издута от гвоздеи буза той избухна в смях, като зарази

и работника. Забравил яда си, Кристоф завърза разговор с него. Едва накрая си спомни защо се бе показал през прозореца.

— Исках да ви попитам между другото дали пианото ми не ви пречи?

Работникът отговори отрицателно, но го замоли да не свири толкова бавни мелодии, защото той неволно следвал ритъма и това забавяло работата му. За четвърт час те си казаха повече думи, отколкото Кристоф бе разменил за шест месеца с всички други обитатели на къщата.

По два апартамента на етаж — един тристаен и един двустаен. Нямахше стаи за прислугата: всяко домакинство си прислужваше само, като се изключат наемателите от партера и първия етаж, които бяха съединили двата апартамента.

На петия Кристоф и Оливие имаха за съсед по площадка абат Корней, около четиридесетгодишен свещеник, много образован, свободомислещ, с широк светоглед, някога преподавател по тълкуване на библията в една голяма семинария, но неотдавна уволнен от Рим заради съвременния си дух. Беше приел порицанието, без да се подчини дълбоко в душата си, но мълчеше, не се опитваше да се бори, отказваше се от предложената му възможност да изложи публично възгледите си, избягваше гласността и предпочиташе поражението пред явния скандал. Кристоф не можеше да разбере този примирен бунтовник. Опитал бе да разговаря с него, но свещеникът, много учтив, бе останал хладен, не разговаряше по въпросите, които най-живо го интересуваха и влагаше достойнството си да се зазида жив в мълчанието си.

На долния етаж, в апартамент, подобен на техния, живееше семейството на Ели Елсбергер — инженер, жена му и двете им малки момиченца, седем-осемгодишни; възпитани, симпатични хора, които водеха затворено съществуване главно поради неоправдан срам от притесненото им материално положение. Младата жена се справяше храбро с домакинските си задължения, но се чувствуваше унижена; готова беше да се уморява двойно повече, но никой да не знае за това: още едно чувство, непонятно за Кристоф. Изхождаха от протестантско семейство от Източна Франция. Преди няколко години и двамата бяха повалени от урагана на аферата Драйфус. Бяха се пристрастили до изстъпление в тази кауза, подобно на хиляди французи, над които в

продължение на седем години бушуваше бурята на тази свещена истерия. Бяха пожертвували спокойствието си, положението си, връзките си; бяха скъсали със скъпи приятели, едва не бяха разнебитили здравето си. Цели месеци не спяха, не ядяха, предъвкваха безспир едни и същи доводи, настървени като манияци; насъскваха се един друг; въпреки стеснителността си и въпреки страха да не станат смешни участваха в манифестации, говореха по митинги; връщаха се със замаяни глави и болно сърце; а после плачеха по цяла нощ заедно. Бяха изразходвали в тази борба толкова много възторг и страст, че в деня на победата нямаха вече сила да се радват; бяха останали без енергия, прекършени за цял живот. Въжделенията им бяха толкова възвишени, пламъкът на саможертвата беше така чист, че тържеството им се стори жалко в сравнение с мечтите им. За тези непримирими души, в които има място само за истината, комбинациите на политиката, компромисите на героите, в чието име бяха страдали, бяха горчиво разочарование. Те видяха своите другари по борба, хора, които смятаха въодушевени от същата любов към истината, да се втурват към плячката веднага след сразяването на врага, да завземат властта, да грабят почести и служби, да потъпкват справедливостта: всеки на свой ред!... Само шепа хора, останали верни на убежденията си, злочести самотници, отхвърлени от всички партии и отхвърляйки ги и те на свой ред, стояха в сянка, настрана един от друг, разяждани от тъга и неврастения, без да се надяват на каквото и да било, отвратени от хората и уморени смъртно от живота. Инженерът и жена му спадаха към тези победени хора.

Присъствието им в къщата не се усещаше; болезнено се страхуваха да не би да смуцават съседите си особено защото страдаха от тяхното невнимание, а влагаха гордостта си да не се оплакват. Кристоф съжеляваше момиченцата: радостните им изблици, потребността им да викат, да скачат, да се смеят бяха непрекъснато потискани. Той обожаваше децата и беше много мил с малките си съседки, когато ги срещнеше по стълбището. Отначало плахи, момиченцата скоро се сближиха с Кристоф, който винаги можеше да им разкаже нещо забавно или да им предложи нещо вкусно. Те разправяха за него на родителите си, а те, макар и да гледаха с лошо око отначало на неговата любезност, постепенно бяха обезоръжени от откровеното изражение на шумния съсед, чието пиано и ужасно

тропане над главите им неведнъж бяха проклинали: защото Кристоф така се задушаваше в стаята си, че се въртеше като мечка в клетка. Доста мъчно завързаха разговор. Леко селяшките маниери на Кристоф понякога караха Ели Елсбергер да повдига рамене. Инженерът напразно се помъчи да запази защитната стена, зад която се засланияше: невъзможно беше да се устои на доброто настроение на младежа, който го гледаше с честните си добри очи. Кристоф измъкваше сегиз-тогиз по някое признание от своя съсед. Елсбергер представляваше интересна смесица — смел и апатичен, тъжен и примирен. Беше достатъчно силен, за да понася достойно трудния си живот, но не и за да го промени. Едва ли не му бе благодарен, че оправдава песимизма му. Наскоро му бяха предложили едно изгодно положение в Бразилия — да стане директор на предприятие, но той бе отказал, опасявайки се от климата заради близките си.

— Добре тогава, оставете ги — посъветва го Кристоф. — Идете сам и спечелете пари за тях.

— Да ги оставя! — възкликна инженерът. — Вижда се, че нямате деца.

— И да имах, пак така щях да разсъждавам.

— Никога! Никога!... И освен това да напусна страната си!... Не, по-добре да се измъчвам тук...

За Кристоф този начин да обичаш родината и близките си, като водиш жалко съществуване заедно с тях, изглеждаше странен. Оливие разбираше инженера.

— Помисли само — казваше му той. — Да се изложиш на опасност да умреш там, на земя, която не те познава, далеч от хората, които обичаш! Всичко е за предпочитане пред този ужас! Пък и за няколкото години, отредени за съществуването ни, заслужава ли си толкова бърхане?...

— Като че ли човек трябва все да мисли за смъртта — възрази Кристоф, повдигайки рамене. — Дори и това да се случи, не е ли по-добре да умреш, борейки се за щастието на любимите същества, отколкото да гаснеш в апатия?

* * *

На същата площадка в малкия апартамент на четвъртия етаж живееше един работник електротехник на име Обер. Виж, ако този човек странеше от другите обитатели, това съвсем не беше негова вина. Излязъл от народа, той нямаше никакво желание да се върне отново сред него. Дребен, болнав, с упорито смръщено над очите чело, с жив, прям поглед, който се забиваше като свърдел, с руси мустаци, подигравателна уста, съскащ говор и глух глас, с шалче около шията, защото вечно го болеше гърло, раздразнено допълнително от страстта му да пуши безспир, трескаво активен — всичко издаваше охтичава натура. Смесица от тщеславие, ирония, горчивина, които прикриваха възторжения му и наивен, вечно разочарован от живота дух. Незаконен син на някакъв буржоа, когото не познаваше, отгледан от майка, която му бе невъзможно да уважава, той беше видял доста тъжни и грозни гледки в ранното си детство. Беше упражнявал какви ли не занаяти и беше пътувал много из Франция. Притежаващ удивителна воля за самообразование, той се бе изградил сам с цената на нечовешки усилия; четеше всичко: история, философия, декадентска поезия. Беше в течение на всичко: театри, изложби, концерти. Изпитваше някакъв разнежен култ към буржоазната литература и мисъл: просто го обайваха. Пропит беше от неясната пламенна идеология, въодушевяваща буржоазията през първите години на революцията. Твърдо вярваше в непогрешимостта на разума, във вечния прогрес — *quo non ascendam?*^[6] — в близкото възцаряване на благоденствие на земята, във всесилната наука, в човечеството-бог и във Франция, първородна дъщеря на човечеството. Възторжен и доверчив противник на духовенството, той виждаше във всяка религия и особено в католицизма мракобесие, а в свещеника — заклет враг на светлината. Социализъм, индивидуализъм и шовинизъм се смесваха хаотично в съзнанието му. Беше хуманист по дух, деспот по темперамент и анархист по поведение. Горделив, той съзнаваше празнотите в образованието си и беше много предпазлив в разговор. Възползуваше се от казаното пред него, но не обичаше да иска съвети: това го унижаваше. Умът и ловкостта му обаче не можеха да заместят липсата на образование. Беше си наумил да стане писател. Като много неуки хора във Франция, той имаше дарба за писане и голяма наблюдателност; само че мисълта му беше объркана. Показал бе няколко съчинени с голяма мъка страници на известен журналист, в

чиято преценка имаше доверие, но той му се беше надсмял. Дълбоко унижен, след този случай той не говореше вече с никого за литературните си занимания. Но продължаваше да пише: страстта му отговаряше на потребността да излее чувствата си и му носеше радост. Много бе доволен от красноречевите страници и философските си мисли, които не струваха пукната пара, а не използваше наблюденията си от действителността, които бяха крайно интересни. Смяташе се за философ и искаше да пише социални драми и идейни романи. Лесно разрешаваше неразрешимите проблеми и откриваше Америка на всяка крачка. А забележеше ли после, че други са го изпреварили, разочароваше се леко раздражен: готов беше да ги обвини в интригантство. Изгаряше от любов към славата и от жертвоготовност и страдаше, че не може да им намери приложение. Мечтаеше да стане велик писател, част от писателския елит, към който изпитваше безмерна почит. Въпреки желанието да се самозаблуждава, беше достатъчно трезв и ироничен, за да си даде сметка, че няма изгледи^[7] за успех. Но би искал поне да живее в атмосферата на буржоазните мислители, които отдалеч му се струваха блестящи. За нещастие този невинен стремеж му правеше непоносимо обществото на хората, с които беше принуден да живее поради социалното си положение. А тъй като буржоазното общество, до което се домогваше, му затваряше вратите си, той не се виждаше с никого. Затова Кристоф много лесно установи връзка с него. Но скоро трябваше да вземе предпазителни мерки: в противен случай Обер щеше да прекарва повече време при него, отколкото в собствения си дом. Беше тъй щастлив, че е срещнал музикант, с когото да разговаря за музика и театър. Но Кристоф, както можеше да се предположи, не обичаше да говори на тези теми с Обер: с човек от народа той би предпочел да говори за народа, а другият точно от това бягаше, пък и вече не можеше.

Колкото по-надолу слизаше по етажите, толкова Кристоф беше по-далеч от обитателите им. Между другото би трябвало да бъдеш магьосник, за да проникнеш у наемателите от третия етаж. От едната страна живееха две дами, застинали в дългогодишен траур: госпожа Жермен, тридесет и пет годишна, беше загубила съпруга и дъщеричката си и живееше като отшелница със свекърва си, набожна старица. От другата страна на площадката беше настанена загадъчна

личност с неопределена възраст, навярно между петдесет и шестдесет години, с десетгодишната си дъщеря. Той беше плешив, с добре поддържана красива брада, говореше кротко, държеше се изискано и имаше аристократични ръце. Наричаха го господин Ватле. Казваха, че бил анархист, революционер, чужденец, без да се знае произхода му, може би русин или белгиец. Всъщност беше от Северна Франция и не беше вече никакъв революционер, но такава слава му се носеше. Забъркан в Комуната през 1871 година, осъден на смърт, той бе останал жив, без сам да знае как, и бе живял десетина години къде ли не в Европа. Беше свидетел на толкова безчестия по време на парижките смутове и след тях и по време на изгнанието и след връщането си сред своите бивши съратници, присъединили се към властта, както и в редовете на всички революционни партии, че се беше отдръпнал от тях, запазвайки миролюбиво своите убеждения за себе си, без да ги е опетнил, но и без да ги е приложил на дело. Четеше много, пишеше от време на време леко бунтовни книги и дърпаше — както твърдяха хората — конците на много от далечните анархистични движения в Индия и Далечния Изток, занимаваше се със световната революция и в същото време с изследвания от не толкова универсално, но по-безобидно естество: общ език за всички хора по света, нова метода за популярно изучаване на музиката. Не общуваше с никого в къщата; задоволяваше се да поздравява извънредно учтиво всеки, когото срещнеше. Все пак той се съгласи да каже няколко думи на Кристоф за новата си музикална метода. Това всъщност представляваше най-малко интерес за Кристоф: никак не го засягаха знаците на мисълта му. Той винаги щеше да успее да я изрази, все едно на какъв език. Но господин Ватле упорствуваше и му обясняваше с кротка настойчивост своята система; Кристоф не успя да научи нищо за всичко останало в съществуването му. Затова когато го срещнеше по стълбата, той вече се спираше само за да погледне момичето, което беше винаги с него: русо бледо, малокръвно дете, със сини очи, малко сухо очертан профил, крехко тяло и болнаво, не особено изразително лице. Той мислеше като всички, че е дъщеря на господин Ватле. Тя беше сираче, родителите ѝ бяха работници. Ватле я бе осиновил на четири-петгодишна възраст след смъртта на родителите ѝ по време на една епидемия. Обичаше едва ли не безгранично бедняшките деца. Това беше някаква мистична страст у него, подобна на увлечението на

Венсан дьо Пол. Тъй като съвсем не вярваше в официалната благотворителност и му беше съвсем ясно какво представляват филантропичните дружества, той раздаваше милосърдие сам и при това тайно от другите: това му доставяше необяснима наслада. Беше изучил медицина, за да бъде полезен. Веднъж бе влязъл в дома на един работник от същия квартал, заварил бе болни и бе почнал да се грижи за тях. Имаше известни медицински познания, реши да ги допълни. Гледката на болно дете му бе непоносима: терзаеше го. Но затова пък каква радост, когато успееше да изтръгне от болестта някое от тези нещастни малки същества, когато върху слабото лице отново заиграеше бледа усмивка! Сърцето на Ватле се разтопяваше. Райски минути!... Те го караха да забравя неприятностите, които му създаваха често хората, който му бяха задължени. Много рядко му засвидетелстваха признателност. Портиерката се вбесяваше, че толкова индивиди с мръсни крака се качват по стълбището: тя се оплакваше ядовито. Собственикът, обезпокоен от тия събирания на анархисти, му правеше забележки. Ватле възнамеряваше да напусне апартамента, но не се решаваше: имаше си своите дребни мании; беше кротък, но упорит и не обръщаше внимание на приказките.

Кристоф спечели малко доверието му с любовта си към децата. Това бе връзката между тях. Кристоф не можеше да срещне момиченцето, без сърцето му да трепне: по някакво тайнствено сходство, което инстинктът долавя без участието на съзнанието, детето му напомняше дъщерята на Сабин, неговата далечна първа любов, ефимерна сянка, която безмълвна миловидност не можеше да се заличи от сърцето му. Затова той се интересуваше от бледото момиченце, което никога не скачаше, нито пък тичаше; едва се чуваше гласът му; то нямаше никаква приятелка на своя възраст и беше винаги само, мълчаливо, играеше си безшумно, без да се движи, с някоя кукла или парче дърво, като мърдаше тихичко устните си, разказвайки си приказки. Беше сърдечно, но безразлично; у него имаше нещо чуждо, несигурно, но приемният му баща не го забелязваше: той го обичаше. Уви! Нима този несигурен, чужд елемент не съществува винаги дори у децата от нашата плът?... Кристоф се опита да запознае малкото самотно момиче с дъщерите на инженера. Но както от страна на Елсбергер, така и от страна на Ватле се сблъска с любезно, но категорично нежелание. За тези хора беше сякаш въпрос на чест да се

погребат живи всеки в своята отделна килия. В краен случай всеки от тях би приел да помогне на другия, но се страхуваха да не би да се сметне, че се нуждаят от помощ; и тъй като и двете страни се отличаваха със същото честолюбие — и същото незавидно материално положение, — нямаше надежда някой от тях да се реши пръв да подаде ръка на другия.

* * *

Големият апартамент на втория етаж беше почти винаги празен. Собственикът на къщата го беше запазил за себе си, но почти никога не беше там. Беше бивш търговец, прекъснал рязко сделките, след като бе натрупал богатството, което си бе поставил за цел да придобие. Живееше в по-голямата част на годината извън Париж: зиме в един хотел в Ривиерата, лете на един плаж в Нормандия, като живееше като дребен рентриер; доставяше си с малко разноски илюзия за лукс, докато наблюдаваше лукса на другите, и водеше като тях непотребно съществуване.

* * *

Малкият апартамент пък беше даден под наем на бездетна двойка: господин и госпожа Арно. Мъжът беше четиридесет-четиридесет и пет годишен, учител в един лицей. Претрупан с часове, тетрадки за поправяне, частни уроци, той не бе успял да напише тезата си и накрая се бе отказал. Жената, десет години по-млада от него, беше мила, извънредно стеснителна. И двамата интелигентни, образовани, влюбени един в друг, те не познаваха никого и никога не излизаха от дома си. Съпругът нямаше време. Жената имаше премного време, но беше честно същество, което се мъчеше да превъзмогне пристъпите на меланхолия и главно ги скриваше, като запълваше дните си, както можеше: четеше, вадеше бележки за мъжа си, преписваше неговите бележки, къrpеше дрехите му, шиеше си сама рокли и шапки. Не би имала нищо против да отиде от време на време на театър; само че

Арно никак не държеше на това: той беше толкова уморен вечер. И тя се примиряваше.

Голямата им радост беше музиката. Те я обожаваха. Той не можеше да свири, а тя не смееше, макар и да можеше: когато свиреше пред някого, дори пред мъжа ѝ, човек би казал, че се мъчи дете. Все пак това им стигаше; и Глук, Моцарт, Бетховен, макар и сричани, бяха техни приятели; познаваха подробно живота им, а страданията им засилваха любовта им към тях. И хубавите книги, талантивите книги, прочетени заедно, бяха щастие за тях. Само че в сегашната литература такива почти няма: писателите не се интересуват от читателите, които не могат да им донесат нито име, нито удоволствие, нито пари, от скромните читатели, които никога не се срещат в обществото, които никъде не пишат и знаят само едно — да обичат безмълвно. Меката светлина на изкуството, която оказваше едва ли не свръхестествено въздействие върху тези честни и изпълнени с богоговение сърца, им стигаше, ведно с взаимната им обич, за да живеят в мир, доста щастливи, макар и доста тъжни двете състояния не си противоречат, — много самотни и леко наранени. И единият, и другият представляваха нещо повече, отколкото бяха извоювали в обществената стълба. Арно беше пълен с идеи, но нямаше нито време, нито смелост да пише тепърва. Трябваше да положи големи усилия, за да напечатат статия или книга от него: не си струваше труда; ненужно тщеславие! Той се смяташе толкова посредствен в сравнение с мислителите, от които се възхищаваше! Беше много влюбен в художествените творби, за да се реши „да се занимава с изкуство“. Би сметнал подобно желание за дръзко и смешно. Струваше му се, че неговата участ е да ги разпространява. Така че неговите ученици се възползуваха от идеите му: те щяха един ден да пишат книги, естествено без да споменат за него! Никой не харчеше повече пари от него за подписки за издаване на книги. Бедните са винаги най-щедри: те купуват книгите: други биха се сметнали опозорени, ако не успеят да ги получат даром. Арно се разоряваше да купува книги: това беше неговата слабост, неговият порок. Срамуваше се от него и го криеше от жена си. Тя обаче не го упрекуваше, би сторила същото. Винаги крояха чудесни планове как да спестят пари за пътуване в Италия: знаеха отлично, че никога няма да го направят; и се шегуваха с неспособността си да задържат малко пари. Арно се утешаваше: стигаше му жена му и животът в труд и

духовни радости. Дали това не стигаше и на нея? Тя отговаряше утвърдително. Не смееше да признае, че би ѝ било приятно, ако мъжът ѝ се радва на известност, чийто блясък би се отразил малко и на нея, би озарил живота ѝ, би ѝ донесъл благосъстояние: духовната радост е хубаво нещо, но и малко светлина отвън действа толкова благотворно!... Но тя не казваше нищо, защото беше стеснителна, пък и съзнаваше, че дори и той да се домогва до известност, не е сигурно, че ще успее да я постигне: вече е прекалено късно... Най-горчивото им съжаление беше, че нямат дете. Те го скриваха един от друг и се обичаха още по-нежнo: като че ли горките хора трябваше да си искат взаимно прошка. Госпожа Арно беше сърдечна и добродушна, тя много би желала да се свърже с госпожа Елсбергер. Но не смееше. Елсбергер не показваша ни най-малко желание за това. Колкото до Кристоф, и мъжът, и жената с радост биха се запознали с него. Те бяха очаровани от неговата музика, която слушаха отдалеч. Само че за нищо на света не биха направили първите стъпки: би им се сторило нахално.

* * *

Първият етаж беше зает изцяло от господин и госпожа Феликс Байл, богати бездетни евреи, които прекарваха половината година на село, в околностите на Париж. Макар и да живееха от двадесет години в къщата — по навик, защото лесно можеха да си намерят жилище, отговарящо по-добре на богатството им, — те изглеждаха винаги като временно пребиваващи чужденци. Никога не бяха заговорили с нито един от съседите си и за тях не се знаеше нищо повече, отколкото първия ден. Но това не пречеше да се приказва по техния адрес, напротив. Не ги обичаха твърде. Пък и безспорно те не правеха нищо, за да ги обикнат. А всъщност заслужаваха да бъдат опознати по-добре: и двамата бяха прекрасни, много интелигентни хора. Мъжът, около шестдесетгодишен, се занимаваше с историята на Асирия и беше известен с ценните си разкопки в Средна Азия; любознателен и широко открит ум като повечето свои сънародници, той не се ограничаваше със специалните си занимания; интересуваше се от безкрайно много въпроси: изкуство, социални проблеми, всички прояви на съвременната мисъл. Но те не го задоволяваха напълно: той

се развличаше с всички, но не се пристрастяваше към нито една. Беше много умен, прекалено умен, прекалено свободен от всяка обвързаност, готов във всеки миг да разруши с едната ръка това, което изграждаше с другата, защото твореше много: произведения и теории; беше страшно трудоспособен; по навик и за да развива ума си, продължаваше да дълбае търпеливо и дълбоко своята бразда в науката, без да вярва в ползата на дейността си. Открай време бе имал нещастieto да бъде богат, така че му беше съвсем непознато увлечението на борбата за преживяване; след експедициите му в Ориента, на които се бе наситил след няколко години, не се беше вече нагърбвал с никаква официална функция. Извън специалните си трудове той се занимаваше обаче много прозорливо с актуални проблеми, с непосредствени, практически социални реформи, с преустройството на народната просвета във Франция; даваше идеи, създаваше течения; поставяше в ход крупни интелектуални машини, но тутакси се отказваше отвлечен. Неведнъж бе скандализирил хората, спечелени от неговите доводи за дадено дело, като критикуваше най-хапливо и най-отчайващо същата кауза. Не го правеше нарочно: това беше просто необходимост на темперамента му; прекалено нервен, ироничен, той просто не понасяше недостатъците и смешните страни на хората и нещата и ги виждаше с неприятна прозорливост. И тъй като няма нито справедливи каузи, нито добри хора, които, гледани под известен ъгъл или с известно преувеличение, да нямат нещо смешно, иронията му не можеше дълго да щади нито едните, нито другите. А тази негова черта не му печелеше приятели. А той имаше най-доброто желание да направи нещо хубаво за хората; и действително правеше; само че те не му бяха особено благодарни: задължените нему никога не му прощаваха дълбоко в себе си, че се бяха видели смешни в неговите очи. За да обича хората, не трябваше да ги вижда много често. Не че бе мизантроп. Не беше толкова самоуверен за подобна роля. Всъщност беше плах спрямо обществото, на което се подиграваше; не беше съвсем сигурен кой е прав — той или другите. Избягваше да се показва много различен от тях; стараше се да им подражава привидно в държането и мненията си. Но каквото и да правеше, не можеше да се въздържи от преценка: имаше остро чувство за всичко преувеличено, за всичко неестествено; и съвсем не умееше да скрива раздражението си. Беше особено чувствителен към смешните страни на евреите,

защото ги познаваше по-добре. И тъй като въпреки свободомислието си, което не признаваше бариерите между народите, често се сблъскваше с предразсъдъците на представителите на другите националности, тъй като самият той, макар и християнин, се чувствуваше чужд на християнството, отдръпваше се с достойнство настрана, усамотяваше се в иронията си и в дълбоката привързаност към жена си.

Най-лошото бе, че самата тя не бе на завет от иронията му. Тя беше добра, дейна жена, готова да бъде полезна, винаги заета с благотворителни дела. Съвсем не така сложна по природа като мъжа си, тя беше погълната от добродетелността си и малко строгата, умозрителна, но много възвишена представа за дълга. Целият ѝ доста тъжен живот без деца, без голяма радост, без голяма любов почиваше върху нравствената ѝ вяра, състояща се предимно в желание да вярва. Иронията на мъжа ѝ не бе пропуснала да долови неволното измамничество в нейната вяра и да се забавлява по неин адрес: това беше по-силно от него самия. Той имаше също така дълбоко съзнание за дълга, както и жена му, но изпитваше същевременно безпощадната потребност да анализира, да критикува, да не позволи да бъде заблуден и тя го караше да разнищва, да разпокъсва своя нравствен императив. Не виждаше, че подкопава почвата под краката на жена си; той жестоко я обезсърчаваше. Когато си дадеше сметка, страдаше повече от нея; но злото беше сторено. Независимо от това обаче те продължаваха да се обичат вярно, да работят и да вършат добро. Само че студеното достойнство на жената беше преценявано не по-добре от иронията на мъжа; и тъй като бяха много горди, за да разгласяват добрините, които вършеха или искаха да извършат, обществото приемаше сдържаността им като безразличие, а усамотението им — като егоизъм. И колкото повече се убеждаваха, че другите имат такова мнение за тях, толкова по-малко бяха склонни да направят каквото и да било, за да го опровергават. Като реакция срещу просташката невъздържаност на толкова много техни сънародници, те бяха жертва на извънредната си дискретност, в която се криеше много гордост.

* * *

Колкото до приземния етаж, на няколко стъпала над малката градина, в него живееше майор Шабран, артилерийски офицер от колониалните войски, вече пенсиониран. Този як, все още млад мъж беше водил блестящи сражения в Судан и Мадагаскар; после внезапно беше зарязал всичко и се беше подслонил тук, не искайки повече да чуе за войската; прекарваше дните си, като прекопаваше лехите с цветя, разучаваше неуспешно упражнения за флейта, гневеше се срещу политиката или се караше на дъщеря си, която обожаваше: млада, не много хубава, но приятна тридесетгодишна жена, която се грижеше за него и не се беше омъжила, за да не го остави сам. Като се наведеше от прозореца си, Кристоф често ги виждаше: и както бе естествено, той обръщаше внимание повече на дъщерята, отколкото на бащата. Тя прекарваше част от следобедта си в градината, шиеше, мечтаеше, занимаваше се с цветята, винаги в добро настроение край стария си мърморещ баща. Чуваше се спокойният ѝ ясен глас, когато отговаряше весело на сърдития глас на майора, който непрестанно влачеше крака по пясъчните алеи; после той се прибираше, а тя оставаше, седнала на една пейка в градината, шиеше с часове, без да мръдне, без да проговори, докато вътре в къщата офицерът, останал без работа, се упражняваше на пискливата си флейта или за да се разнообрази малко, свиреше несръчно на издишания хармониум за забавление или раздражение на Кристоф — в зависимост от деня.

* * *

Всички тези хора живееха един до друг в къщата със затворена градина, херметически изолирани дори един от друг. Единствен Кристоф със своята потребност за общуване и своята преливаща жизненост ги обединяваше всички, без те да съзнават, в своята безгранична, сляпа и прозорлива симпатия. Той не ги разбираше. Нямаше начин да ги разбере. Липсваше му психологичната дарба на Оливие. Но ги обичаше. Поставяше се инстинктивно на тяхно място. Чрез някакви тайнствени излъчвания у него бавно съзряваше неясното съзнание за тези съседни, но далечни съществування, скръбното вцепенение на жената в траур, стоическото мълчание на гордите души: свещеника, евреина, инженера, революционера; за нежния блед пламък

на обич и вяра, който гореше безшумно в сърцата на двамата Арно; наивния стремеж на човека от народа към светлината; овладения бунт и излишната деятелност, която офицерът потискаше в себе си; и спокойното примирение на девойката, която мечтаеше под сянката на люляците. Кристоф обаче единствен вникваше в тази беззвучна музика на душите: те не я чуваха — всеки бе погълнат от собствената си тъга и от собствените си блянове.

Ала всички работеха: и старият учен-скептик, и инженерът-песимист, и свещеникът, и анархистът, всички тези горделиви или обезсърчени хора. А на покрива работникът пееше.

* * *

У най-добрите хора около къщата Кристоф се натъкваше на същото духовно усамотение — дори когато бяха групирани.

Оливие го бе свързал със списанието, за което пишеше. То се наричаше „Езоп“ и беше взело за свой девиз следния цитат от Монтен:

„Изкараха Езоп на продан заедно с двама други роби. Купувачът попита първия какво умее да прави; за да вдигне цената си, първият каза какви ли не чудесии за себе си; вторият отговори същото, като притури; когато дойде ред на Езоп и го попитаха също какво може да прави, той отвърна: «Нищо, защото тия двамата взеха всичко; те могат да правят всичко.»“

Истинското държане на презрителна реакция срещу „безсрамието“, както казваше Монтен, на „хората, които на думи знаят всичко, както и срещу тяхното безкрайно самомнение!“ Мнимите скептици от списанието „Езоп“ всъщност се отличаваха с добре калена вяра. Само че в очите на публиката тази иронична маска естествено не беше особено привлекателна; тя озадачаваше. Хората спечелват народа за себе си само когато му поднесат прости, ясни, силни и недвусмислени девизи за поведение в живота. Народът предпочита

една здрава лъжа пред някоя анемична истина. Скептицизмът му допада само когато прикрива някой груб натурализъм, някое християнско идолопоклонничество. Презрителният пиронизъм, с който се забулваше „Езоп“ можеше да бъде разбран от много малко умове — *alme sdegnose*^[8], — които познаваха скритата интелектуална устойчивост на сътрудниците му. Тази сила не оказваше никакво въздействие.

Те обаче нехаеха. Колкото повече се демократизираше Франция, толкова повече нейната мисъл, изкуство и наука като че ли се аристократизираха. науката, заслонена зад специалния си език в своето светилище, под троен воал, който можеха да вдигнат само посветените, беше по-недостъпна, отколкото по времето на Бюфон и енциклопедистите. Изкуството, поне изкуството, което уважаваше себе си и тачеше красотата, беше също неразгадаемо; то презираше народа. Дори между писателите, загрижени не толкова за красотата, колкото за въздействието над читателите, измежду писателите, които даваха предимство на нравствените, а не на естетичните идеи, цареше често странен аристократичен дух. Те като че ли бяха по-загрижени да запазят в себе си чистотата на вътрешния си плам, отколкото да го предадат на околните. Човек би казал, че те не държат да наложат идеите си, а просто да ги изявят.

Имаше все пак измежду многото и някои, които се занимаваха с народно изкуство. Измежду най-искрените от тях едни влагаха в творбите си анархистични, разрушителни идеи, бърни, далечни истини, може би благотворни след един век или дори след двадесет години, но които за момента разяждаха, обгаряха душите; други пишеха горчиви, иронични пиеси, много тъжни, без илюзии. След като ги прочетеше, Кристоф чувствуваше краката си подкосени цели два дни.

— И вие поднасяте това на народа? — попита Кристоф, жалейки бедните хора, които идваха да забравят мъките си за няколко часа, а им предлагаша тези злокобни развлечения. — Та вие направо ще го закопаете!

— Бъди спокоен — отвърщаше му смеешком Оливие, — народът не идва.

— Браво на него! Вие сте луди. Нима искате да му отнемете изобщо смелостта да живее?

— Защо? Нали трябва и той като нас да се научи да вижда грозотата на живота и все пак да изпълнява твърдо дълга си?

— Твърдо? Съмнявам се; но, виж, без удоволствие, в това съм сигурен. Пък и не се отива далеч, когато се убие у човека удоволствието от живота.

— Какво да се прави? Нямаме право да изопачаваме истината.

— Но нямаме и правото да кажем цялата истина на всички.

— Ти ли твърдиш това? Ти, който не преставах да изискваш истината, ти, който твърдиш, че я обичаш повече от всичко друго в света?

— Да, истината за мене, както и за хората, които имат здрава гърбина, за да я понесат. Но за другите, това е жестокост и глупост. Сега разбирам. В моята родина никога не би ми дошло наум; там, в Германия, хората не страдат, както у вас, от болестта на истината: прекалено много държат на живота; виждат благоразумно само онова, което желаят да видят. Обичам ви, защото не сте такива: вие сте смели, играете с открити карти. Но сте безчовечни. Когато си въобразявате, че сте открили някоя истина, хвърляте я в света, без да се грижите дали, подобно на лисиците от библията, тя няма със запалената си опашка да го подпали. Уважавам ви, че предпочитате истината пред щастието; но пред щастието и на другите... това, виж, не е право! Прекалявате! Трябва да обичате истината повече от себе си, но ближния си повече от истината.

— Нима трябва да го лъжем?

Кристоф му отговори с думите на Гьоте:

„Ние трябва да дадем гласност само на онези висши истини, които могат да служат за благо на човечеството. Другите трябва да запазим у себе си. Подобни на меката светлина на скритото слънце, те ще озарят всички наши постъпки.“

Но тези задръжки съвсем не вълнуваха френските писатели. Те не се запитваха дали лъкът, който държаха в ръката си, изстрелваше „идеята или смъртта“ или пък и двете заедно. Липсваше им любов. Когато някой французин има известни идеи, той иска да ги наложи на

другите. Когато няма, пак се стреми към същото. А когато види, че не може, престава да се интересува. Това беше главната причина, поради която този елит се занимаваше малко с политика. Всеки се затваряше в своята вяра или в своята липса на вяра.

Много опити бяха направени, за да се победи този индивидуализъм и да се групират силите, но повечето от тези групировки тутакси се израждаха в сборища за празни препирни или в смешни заговорнически гнезда. Най-добрите се унищожаваша взаимно. Имаше няколко прекрасни хора, заредени със сила и вяра, създадени да обединяват и да водят слабите добронамерени хора. Но всеки си имаше свое стадо и не се съгласяваше да го слее с другите. Така се бяха оформили няколко малки списания, съюзи и обединения, които притежаваха всички нравствени добродетели освен една: себеотрицанието; нито едно списание не искаше да се заличи за сметка на другите и по този начин си оспорваха трохите на читателската публика, съставена от не много на брой и не много облагодетелствувани материално добри хорица; списанията вегетираха известно време безкръвни и изнемощели от глад и най-сетне падаха, без да могат да се надигнат вече, под ударите на врага или — още по-жалко — под собствените си удари. Различните професии — писатели, театрални автори, поети, прозаисти, професори, учители, журналисти — образуваха множество малки касти, всяка със своите по-малки подразделения, затворени едни за други. Никакво взаимно проникване. Във Франция липсваше единодушие по каквото и да било освен в много редки моменти, когато то вземаше епидемична форма и обикновено изпаднаше в заблуждение: защото бе нездравно. Във всички области на френската дейност цареше индивидуализмът: в научните търсения, както в търговията, където пречеше на търговците да се обединят, да организират сдружения на собствениците на фирмите. Индивидуализмът във Франция не беше пищо развит, но упорит и затворен в себе си. Да си сам, да не дължиш нищо на другите, да не се смесваш с другите, за да не би да се почувствуващ по-малоценен в тяхното общество, за да не би да смутиш гордото си усамотение: това мислеха дълбоко в себе си всички, които основаваха „отделно“ списание, „отделен“ театър, „отделна“ групировка; списания, театри, групировки често нямаха никакво друго основание за съществуване извън желанието на основателите да не бъдат заедно с другите,

неспособността им да се обединят с другите с обща дейност или мисъл, недоверието, ако не враждебността на различните партии, което въоръжаваше едни срещу други хора, най-достойни да се разберат помежду си.

Дори когато умове, които се ценяха взаимно, се озовяха обединени в една и съща задача, както например Оливие и другарите му в списанието „Езоп“, те като че ли през цялото време бяха нащрек помежду си; не проявяваха излиятелното добродушие, така свойствено в Германия, където то лесно почва дори да досажда. Един младеж от тази група привличаше главно Кристоф, защото той отгатваше у него изключителна сила: той бе писател с непоклатима логика, упорита воля, увлечен в нравствени идеи, на които служеше непримиримо, готов да им пожертвува целия свят и себе си заедно с него; беше основал и списваше почти сам списание, за да ги защитава; зарекъл се бе, че ще наложи на Франция и на Европа идеята за една чиста, свободна и героична Франция; вярваше твърдо, че светът ще признае един ден, че той е написал една от най-смелите страници в историята на Френската мисъл; и не се лъжеше. На Кристоф много му се искаше да го опознае повече и да се свърже с него. Но нямаше начин. Макар и Оливие често да имаше работа с него, те се виждаха не много често и винаги само по работа; че споделяха нищо по-интимно, разменяха най-многого понякога някои абстрактни мисли; или по-скоро — защото ако искаме да бъдем точни, не ставаше дума за размяна, всеки пазеше ревниво идеите си, — когато биваха заедно, произнасяха монолози и единият, и другият. И все пак те бяха другари по борба и знаеха взаимната си цена.

Тази сдържаност имаше много мъчно разграничими причини дори в собствените им очи. Най-напред изключителна критичност, която съзира съвсем ясно непреодолимите различия между душите, и краен интелектуализъм, който отдава прекалено голямо значение на тези различия; отсъствие на непобедимата чистосърдечна симпатия, която трябва да обича, да изразходва излишъка си от любов. Може би също умората от непосилната задача, трудното съществуване, трескавото мислене, след което вечер си много изтощен, за да се наслаждаваш на приятелските разговори. И най-сетне това ужасно чувство, което французинът се плаши да признае, макар и често то да намира у него: „че не са от същата порода“, че спадат към различни

породи, появили се върху френската земя през различните епохи, породи, които, макар и свързани помежду си, имат малко общи идеи и не трябва много да мислят за тях в името на общия интерес. А над всичко стои опияняващата и опасна страст за свобода: вкусил ли си я веднъж, всичко си готов да ѝ жертвуваш! Това свободно усамотение е още по-ценно, защото са го извоювали с дългогодишни изпитни. Елитът прибегва до него, за да не бъде заробен от посредствеността. Това е реакция срещу тиранията на религиозните и политически блокове, огромни маси, които смазват индивида във Франция: семейството, общественото мнение, държавата, окултните сдружения, партиите, котериите, училищата. Представете си затворник, който трябва да прескочи двадесет оградни стени, за да избяга. Трябва да е много силен, ако стигне докрай, без да си е счупил врата. Сурова школа за свободолюбивата воля! Но който е минал през нея, запазва за цял живот болезнената закалка, манията за независимост и му е невъзможно да се приобщи вече към другите.

Покрай надменното усамотение съществува и примиреното. Има толкова много честни хора във Франция, които се оттеглят от живота поради доброта, гордост, сърдечност. Хиляди основания, похвални или не, им пречат да бъдат дейни. У едни покорството, стеснителността, силата на навика. У други прекланянето пред общественото мнение, страхът да не станат смешни, да не би да излязат на показ, да не би да се изложат на преценката на тълпата, да не би безкористните им постъпки да бъдат изтълкувани като заинтересовани. Някой мъж не участва в политическите и социални борби или някоя жена се въздържа от благотворителните начинания, защото виждат около себе си премного други, които вършат това недоброръчително или налудничаво, и се страхуват да не би да ги причислят към тези мошеници или глупци. У почти всички отвращение, умора, страх от дейния живот, от страданието, от грозотата, от глупостта, от опасността, от отговорностите; страшният въпрос: „Какъв смисъл има?“, който парализира добрата воля на толкова много французи днес. Те са прекалено умни — ум без широко разперени криле и виждат всички основания „за“ и „против“. Отсъствие на сила. Отсъствие на живот. Когато си много жизнен, не се запитваш защо живееш; живееш просто за да живееш — защото е прекрасно да се живее!

И най-сетне у най-добрите можеше да се наблюдава известна смесица от симпатични, небиещи на очи качества; философия без крайности, умереност в желанията, топла привързаност към семейството, към родната земя, към нравствените привички, дискретност, страх да не наложат волята си, да не притеснят другия, свян в изявата на чувствата, вечна сдържаност. Всички тези приятни и очарователни черти се съгласуваха в някои случаи с душевна ведрина, доблест, жизнерадост. Ала всичко това бе свързано с отслабването на кръвта, с постепенното намаляване на френската жизненост.

Приветливата градина долу, зад къщата на Кристоф и Оливие, заградена с четири зида, символизираше тази малка Франция. Късче зеленина, затворено за външния свят. Само понякога духащият силно вятър въвн от нея нахлуваше и в градинката и донасяше на бленуващото младо момиче полъха на далечните поля и на широката земя.

* * *

Сега, когато Кристоф съзираше вече скритите възможности на Франция, той се възмущаваше, че тя се оставя да бъде потискана от шепа негодници. Не можеше да понася сянката, в която тънеше безмълвния елит. Стоицизмът е приемливо решение, но само за хора, които нямат вече зъби. Лично той се нуждаеше от чист въздух, от широка публика, от слънцето на славата, от любовта на хиляди човешки души; беше му необходимо да прегърне любимите същества, да превърне на прах враговете си; да се бори и да побеждава.

— Можеш — каза Оливие. — Ти си силен, създаден си да побеждаваш с пороците си — извини ме, — както и с добродетелите си. Имаш щастието да не изхождаш от много аристократичен народ. Дейността не те отвращава. Би бил даже способен при нужда да станеш и политик!... Освен това имаш безценното щастие да пишеш ноти. Не те разбират и можеш да кажеш всичко. Ако хората знаеха презрението ти към тях, изразено в музиката ти, и вярата ти в това, което те отричат, и вечното ти славословене на това, което те се мъчат да унищожат, не биха ти простили и ти би се натъкнал на такива препятствия, преследвания, терзания, че би загубил най-ценните си сили в борба с тях; а когато се справиш, ще бъдеш много изтощен, за

да изпълниш делото си: животът ти ще бъде изчерпан. Великите хора, които възтържествуват, обикновено се радват на някакво недоразумение. Възхищават им се за обратното на това, което са.

— Ами! — възрази Кристоф. — Вие не знаете колко са малодушни вашите господари. Най-напред мислех, че си сам и те извинявах, че не предприемаш нищо. Но всъщност вие сте цяла армия единомислещи. Вие сте сто пъти по-силни от потисниците си, струвате хиляда пъти повече, а се оставяте да ви тъпчат с тяхното безсрамие! Не ви разбирам. Имате най-хубавата страна, най-ценната интелигенция, най-хуманно чувство и не ги използват никак, оставяте се да властвуват над вас, да ви оскърбяват, да ви тъпчат шепа обесници. Опомнете се, дявол взел го! Не чакайте помощ от небето или от някой втори Наполеон! Изправете се, обединете се! На работа, всички! Изметете къщата си!

Но Оливие повдигна рамене насмешливо и уморено ѝ отвърна:

— Да се хванем за гушата с тях? Не, това не е нашата роля, нашата мисия е по-благородна. Насилието ми е противно. Много ми е ясно какво ще стане. Старите озлобени несретници, младите наивни роялисти, омразните проповедници на грубост и ненавист ще си присвоят моята идея и ще я опошлят! Нима искаш да издигна отново някогашния девиз на ненавист: „Fuori Barbari!“^[9] или „Франция на французите!“

— Защо не?

— А, не, това не са френски девизи. Напразно ги разпространяват у нас под патриотична окраска. Те са добри за варварските страни! Нашата страна не е създадена за омразата. Нашият гений не се утвърждава, като отрича или унищожава другите, а като ги поглъща. Нека дойдат при нас и неспокойният Север, и бързивият Юг...

— И отровеният Изток?

— И отровеният Изток: ще го погълнем, както и останалото. Погълнали сме толкова други! Смешно ми е за неговото победоносно изражение и за бързивостта на някои мои сънародници. Той си въобразява, че ни е завладял, перчи се по нашите булеварди, във вестниците и списанията ни, по театралните и по политическите ни сцени. Глупак! Той е победеният. Сам ще се заличи, след като ни предложи храна. Галия има здрав стомах: за двадесет века тя е смляла

не една цивилизация. Можем да издържим и отровата... Вие, немците, може да се страхувате! За вас е необходимо да бъдете чисти от примеси, иначе ще престанете да съществувате. Но в нашия случай не става дума за чистота, а за универсалност. Вие имате император, Англия се нарича империя, но всъщност нашият латински гений е всевластен. Ние сме граждани на Града-вселена. *Urbis — Orbis*.

— Може би, докато нацията е здрава и в разцвета на своята мъжественост. Но ще дойде ден, когато енергията ѝ ще рухне; тогава има опасност да бъде залята от чуждестранния прилив. Между нас казано, не ти ли се струва, че този ден е настъпил?

— Толкова пъти са го казвали от векове насам! Но нашата история винаги е опровергавала подобни опасения. Минахме през много други изпитания от времето на Орлеанската дева, когато в запустелия Париж са бродели глутници вълци. Развилнялата се безнравственост, настървението за наслаждения, равнодушието, анархията в настоящия момент никак не ме плашат. Търпение! Който иска да живее дълго, трябва да умее да търпи. Зная много добре, че после ще дойде ред на морална реакция, която между другото ще струва също толкова и вероятно ще доведе до същите дивотии: най-шумните ѝ водачи ще бъдат тия, които днес използват обществената корупция!... Но какво значение има? Тези движения не засягат истинския френски народ. Дървото не загнива от един загнил плод. Той пада. Всички тия хора принадлежат така малко на френската нация! Какво ни засяга дали ще живеят, или ще умрат? Ще седна ли да се вълнувам да организирам заговори и революции срещу тях? Сегашното болестно състояние не е дело на даден режим. Това е проказата на лукса, паразитите на богатството и ума. Те ще си отидат.

— След като ви разядат.

— С нация като нашата няма място за отчаяние. В нея се таи такава сила, такава светлина и деен идеализъм, че те се предават дори на хората, които я експлоатират и разоряват. Дори алчните политици се поддават на очарованието ѝ. И най-посредствените, дошли на власт, са поразени от величието на нейната съдба. То ги издига над собствените им възможности; предава им от ръка на ръка факела; един след друг те подемаат свещената борба против мрака. Геният на техния народ ги увлича. Волю-неволю те изпълняват закона на бога, когото отричат, *Gesta Dei per Francos*^[10]... Мила, мила родино, никога няма да се

усъмня в тебе! Дори изпитанията ти да са смъртоносни, това ще бъде за мен още едно основание да бъда горд докрай от нашата мисия в света. Не искам моята Франция да се затвори плахо в болничната стая, боейки се от външния въздух. Не държа да продължа болнаското живуркане. Когато си бил велик като нас, по-добре умри, отколкото да престанеш да бъдеш велик! Нека световната мисъл се нахвърли върху нашата! Никак не ме е страх от нея! Водите ѝ ще се отдръпнат, след като наторят земята ми с тяхната тиня.

— Бедно мое момче! Междувременно не е много весело. Къде ще бъдеш самият ти, когато твоята Франция изплува изпод водите на Нил? Не би ли било по-добре да се бориш? Излагаш се само на опасността от поражение, на което и без това се обричаш сам за цял живот.

— Бих се изложил на много по-голяма опасност, отколкото поражението. Опасността да загубя душевното си спокойствие; а аз държа на него много повече, отколкото на победата. Не желая да мразя. Искам да бъда справедлив дори и спрямо враговете си. Искам да запазя сред бушуващите страсти яснотата на погледа си, да разбирам всичко и да обичам всичко.

* * *

За Кристоф обаче тази любов към живота, откъсната от самия живот, не се отличаваше много от примирението със смъртта и той чувствуваше, че в него се надига, както у стария Емпедокъл, химн на ненавистта и на любовта, сестра на ненавистта, плодотворната любов, която разорава и засява земята. Той не споделяше спокойния фатализъм на Оливие; и тъй като не вярваше колкото него в трайността на нацията, която изобщо не се защитава, би желал да призове здравите ѝ сили, да вдигне на крак всички честни хора от цяла Франция.

Тъй като една любовна минута с някого ви го разкрива повече, отколкото цели месеци наблюдение, Кристоф научи за Франция след една седмица близост с Оливие, почти без да излезе от дома, повече, отколкото след цяла година скитане из Париж и стажуване в интелектуалните и политическите салони. Сред всеобщата анархия, където той губеше почва под краката си, душата на неговия приятел му

се стори истински Ил-дьо-Франс — спасителен остров на разум и спокойствие сред морето. Дълбокият вътрешен покой на Оливие му правеше още по-силно впечатление, защото той не се крепеше на никаква интелектуална опора, живееше при трудни условия, тялото му беше слабо, болнаво, в плен на лесно възбудимата му нервна система. Това спокойствие не изглеждаше резултат на усилие на волята — той не беше особено волеви, — то извираше от дълбините на душата му, на нацията му. У много други хора около Оливие Кристоф долавяше далечната светлина на това ευφροσύνη — „безмълвно спокойствие на притихнало море“, и се възхищаваше от тази скрита хармония главно защото познаваше бурните, мрачни недра на собствената си душа и си даваше сметка, че всички сили на волята му едва стигаха, за да поддържат равновесието на мощната му природа.

Наблюдавайки тази невидима Франция, неговите представи за френския характер съвсем се объркваша. Вместо веселия, безгрижен, общителен и блестящ народ той се натъкваше на съсредоточени умове, усамотени, обвити в привиден оптимизъм като със светъл ореол, но затънали в дълбок, спокоен песимизъм, преследвани от натрапчиви мисли, от интелектуални увлечения, непоклатими души, които би било по-лесно да унищожиш, отколкото да промениш. Това важеше, разбира се, за френския елит, но Кристоф се питаше откъде ли той е почерпил своя стоицизъм и вяра. Оливие му отговори:

— В поражението. Вие изковахте тези наши качества, драги ми Кристоф. Ах! Този процес не беше безболезнен. Вие нямате представа в каква мрачна атмосфера израснахме ние в унижената, осакатена родина, която току-що се бе изправила лице с лице със смъртта и все още чувствуваше да тегне над нея убийствената заплаха на силата. Знаехме, че животът ни, геният ни, нашата френска цивилизация, десетвековното ни величие бяха в ръцете на груб завоевател, който не ги разбираше и всъщност ги ненавиждаше и можеше всеки миг да ги смаже завинаги. И трябваше да живеем с такава участ пред нас! Помисли си за тези французойчета, родени в потънали в траур домове, под сянката на поражението, подхранвани с отчаяни мисли, възпитавани за кървава разплата, неизбежна и може би излишна: защото, колкото и малки да бяха те, първото нещо, което осъзнаха, беше липсата на справедливост; няма справедливост на този свят: силата потъпква правото! Душата на детето деградира или израства

завинаги при подобни открития. Мнозина изпаднаха в униние. „Щом е така, защо да се борим? — казваха те. — Защо да действуваме? Няма нищо ценно. Нека не мислим по тези въпроси. Да се наслаждаваме.“ Но хората, който устояха, получиха здрава закалка; никакво разочарование не може да накърни вярата им, защото още от първия ден те съзнаваха, че пътят им няма нищо общо с пътя към щастието, но въпреки това нямат друг избор й трябва да вървят по него — иначе биха се задушили. Човек не стига изведнъж до такава твърдост. Не можем да я очакваме от петнадесетгодишни момчета. Трябва да минат преди това през много тревоги, да пролеят много сълзи. Но така е добре. Така трябва.

*О, Вяра, девица от стомана,
разори с копието си изпотъпканото сърце на
нациите!...*

Кристоф безмълвно стисна ръката на Оливие.

— Скъпи Кристоф, твоята Германия ни е причинила много страдания.

А Кристоф едва ли не се извиняваше, като че ли той бе виновен.

— Не тъжи — успокой го усмихнат Оливие. — Доброто, което тя ни е сторила неволно, е по-голямо от злото. Вие разпалихте отново нашия идеализъм, вие раздухахте в нас пламъците на науката и вярата, вие покрихте с училища Франция, вие възбудихте творческите възможности на хора като Паотъор — само неговите открития бяха достатъчни, за да изкупят войната, костваща ни пет милиарда, вие предизвикахте възраждането на нашата поезия, живопис, музика — на вас дължим пробуждането на съзнанието на нашата нация. Възнаградени сме за усилието, което ни бе необходимо, за да предпочетем вярата си пред щастието, защото по този начин придобихме чувството за такава морална сила сред всеобщата апатия в света, че вече не се съмняваме дори в победата. Виждаш ли, драги ми Кристоф, колкото и малобройни да сме, колкото и слаби да изглеждаме — капка вода в океана на германската сила, — ние сме убедени, че именно тази капка ще оцвети океана. Македонската фаланга ще извърши пробив в многочислените войски на европейското население.

Кристоф погледна хилавия Оливие, в чиито очи блестеше вяра.
— Клетни, немощни французи! Вие сте по-силни от нас!
— О, благотворно поражение! — повтаряше Оливие. — Нека
бъде благословена катастрофата! Няма да се отречем от нея. Ние сме
нейни чеда.

- [1] Задушевност (нем.). — Б.пр. ↑
- [2] Защото се наричам лъв (лат.). — Б.пр. ↑
- [3] Свят! Свят! (лат.). — Б.пр. ↑
- [4] Аромат на красота (ит.). — Б.пр. ↑
- [5] Комбинации (ит.). — Б.пр. ↑
- [6] Как да не се издигне (лат.). — Б.пр. ↑
- [7] „погледи“ (ориг.) заменено с „изгледи“ — Б.кор. (skitnik) ↑
- [8] Презрителни души (ит.). — Б.пр. ↑
- [9] Вън варварите! (ит.). — Б.пр. ↑
- [10] Божии дела, сътворени от франките (лат.). — Б.пр. ↑

Поражението допринася за оформяне на елита; то прави подбор на човешките души; отделя настрана чистите и силните и ги прави още по-чисти и още по-силни. Само че то ускорява падението на другите, сломява устрема им. С това свое въздействие поражението отделя народната маса, която запада от елита, който продължава похода си напред. Елитът съзнава това и се измъчва; дори у най-сърцатите се затаява тъга, чувство за безпомощност и усамотение. А най-лошото е, че разделени от тялото на своя народ, те са разединени и помежду си. Всеки се бори за своя сметка. Силните мислят само как да оцелеят самите те: „О, човече, помогни си сам!...“ Те не мислят вече за мъжествената максима, която гласи: „О, хора, подпомогнете се взаимно!“ Всички са лишени от доверие, от преливаща симпатия и потребност от общо действие, каквито изгражда у една нация победата, чувството за пълнота, за възвисяване до зенита.

На Кристоф и на Оливие не беше чуждо това състояние. В този Париж, изобилствуващ с души, създадени да ги разберат, в този дом, населен с непознати приятели, те бяха така сами, както в някоя пустиня на Азия.

* * *

Материалното им положение беше тежко. Източниците им — почти никакви. Кристоф печелеше само от преписването на ноти и музикалните аранжировки, които му поръчваше Хехт. Оливие неблагоприятно бе напуснал университета, обзет от пълно отчаяние след смъртта на сестра си, засилено от едно мъчително любовно разочарование в средите на госпожа Натан: нито веднъж не бе споменал за него пред Кристоф, защото се свенеше да говори за скърбите си; той притежаваше пленителното качество да запазва част от личните си изживявания само за себе си дори и с най-близките си приятели. В състоянието на духовна покруса, изжаднял за тишина,

преподавателската длъжност му бе станала непоносима. Никак не му допадаше тази професия, която налага да се изложиш на показ, да изразиш високо мисълта си и никога да не си сам. Преподаването в гимназия изисква едва ли не апостолско призвание, за да бъдеш на висота, а Оливие бе напълно лишен от него; преподаването в университета пък налага постоянен контакт с публиката, особено мъчителен за влюбените в самотата души, подобни на Оливие. Два-три пъти му се бе наложило да говори публично: беше се почувствувал необяснимо унижен. Това излагане на показ на естрадата му беше страшно противно. Той *виждаше* публиката, чувствуваше я, сякаш имаше антени, знаеше, че в по-голямата си част тя е съставена от безделни хора, дошли само да се развлекат; а ролята на смешник никак не му допадаше. Но главно говореното от катедра деформира мисълта; ако човек не се контролира, лесно може да стигне до комедиантство в жестовете, дикцията, позата, начина на излагане на мислите и дори в манталитета си. Публичната сказка е жанр, който е застрашен от две подводни скали: отегчителната комедия и светския педантизъм. Този вид монолог на висок глас в присъствие на стотици непознати и безмълвни слушатели, тази готова дреха, която трябва да прилегне на всички, а не приляга на никой, е нещо непоносимо фалшиво за всяко малко саможиво и гордо артистично сърце. Оливие изпитваше нуждата да се съсредоточи, да каже само онова, което изразява цялостно мисълта му; и той изостави учителската професия, макар че толкова трудно бе влязъл в нея. И тъй като сестра му не беше вече до него, за да го задържа по наклона на бленуванията му, той започна да пише. Вярваше наивно, че щом написаното има известна художествена стойност, то не може да не бъде признато, дори и без усилие от негова страна.

Скоро разбра, че се е лъгал. Невъзможно бе да публикува каквото и да било. Ревниво държеше на свободата си, а това му внушаваше ужас към всичко, което би могло да я накърни, и го караше да живее отделно от другите, задушен между стените на политическите църкви, чиито враждебни групировки си поделяха страната и печата. Стоеше също така настрана и от всички литературни котерии и бе отхвърлен от тях. Нямаше и не можеше да има никакъв приятел сред тях. Беше отблъснат от суровостта сухотата и егоизма на тези интелектуалци — като се изключат малцината, въодушевени от истинско призвание или

погълнати от пламенни научни изследвания. Тъжна гледка представлява човек, който е атрофирал сърцето си за сметка на ума си, когато умът не е особено голям. Ни капка доброта, а умът прилича на нож в ножница: никога не си сигурен дали няма да се забие в гърдите ти. Трябва да си винаги въоръжен. Не е възможно никакво приятелство освен със скромните хорица, които обичат хубавото, без да търсят лична облага в него, тоест хората, които живеят извън изкуството. Въздухът на изкуството е вреден за повечето хора. Само много надарените могат да го дишат, без да загубят любовта, източник на живота.

Оливие можеше да разчита само на себе си. Доста несигурна опора. Всяко търсене на работа беше непосилно за него. Никак не бе склонен да се унижи в интерес на творбите си. Срамуваше се от жалкото подмазване на младите писатели пред някой много известен директор на театър, който злоупотребяваше с пресметливостта им и се отнасяше с тях по-зле, отколкото би се осмелил да се държи със слугите си. Оливие бе неспособен за подобно нещо дори ако животът му би зависел от това. Задоволяваше се да изпраща ръкописите си по пощата или да ги предава в администрацията на театъра или списанието: те стояха там с месеци, без някой да ги прочете. Обаче веднъж случайно срещна свой бивш съученик, приятен мързеливец, който бе запазил признателното си възхищение от него, загдето му пишеше някога домашните с голяма готовност и лекота; нямаше представа от литература, но познаваше разни писатели, а това беше по-ценно в случая: нещо повече, понеже беше богат и тщеславен, от снобизъм се оставяше да го използват не много явно. Спомена няколко думи за Оливие на секретаря на едно голямо списание, където бе акционер: тутакси изровиха и прочетоха един от неговите погребани ръкописи; и след доста увъртания — защото макар и творбата да имаше като че ли известна стойност, името на автора ѝ нямаше никаква, тъй като бе неизвестно — решиха се да я приемат. Когато научи приятната вест, Оливие сметна, че е настъпил краят на мъките му. Всъщност те едва сега почваха.

Сравнително лесно е да приемат някоя ваша творба в Париж; съвсем друго е обаче тя да се публикува. Трябва да чакате, да чакате с месеци, понякога даже цял живот, ако не сте усвоили изкуството да ухажвате хората или да им дотягате, да се явявате от време на време

при ставането на тези малки монарси, да им припомняте, че съществувате и че сте решен да им досаждате колкото е необходимо. Оливие знаеше само да стои у дома си; и чезнеше в очакване. Най-много пишеше по някое писмо, на което никой не отговаряше. Не можеше вече да работи от нервна възбуда. Безсмислено! Но това не се поддава на разумно обмисляне. Чакаше всяко минаване на пощаджията, седнал пред масата, раздразнен и измъчен душевно. Излизаше само за да хвърли отначало обнадежден, но скоро разочарован поглед в пощенската кутия долу, при портiera; отиваше да се разходи, без да вижда нищо по пътя си, и имаше само една мисъл: да се прибере; а когато отминеше часът на последната поща, когато тишината на стаята му бе нарушавана само от грубите стъпки на съседите над главата му, той се задушаваше от това равнодушие. Нито една дума в отговор, нито една дума! Възможно ли беше да му отказват дори тази милост? Хората, които му я отказваха, нямаха представа каква болка му причиняват. Всеки вижда света по свое подобие. Хората с мъртво сърце виждат цялата вселена изсушена; те и не подозират трепетното очакване, надежда и страдание на младежките души; или пък дори и да си представят, те ги преценяват хладно, с жестоката ирония на преситените си тела.

Най-сетне творбата излезе. Оливие беше чакал толкова дълго, че обнародването ѝ не му достави никакво удоволствие: тя бе вече мъртва за него. Надяваше се, че ще бъде жива поне за другите. В нея имаше проблясъци на поезия и дълбок ум, които не можеха да останат незабелязани. Тя бе посрещната с мълчание; Той направи още един-два опита. Тъй като не принадлежеше към никаква литературна група, той се натъкна на същото мълчание, дори нещо повече — на враждебност. Не проумяваше. Бе вярвал най-искрено, че естествената реакция на всеки би трябвало да бъде благосклонността към една нова творба, дори ако тя не е сполучлива. Би трябвало да се изпитва признателност към човека, който е пожелал да донесе на другите малко доброта, сила или радост. А той срещаше само безразличие или отрицание. А беше убеден, че не само той единствен чувства това, което бе писал, че и други мислят по същия начин. Но той не знаеше, че тези хорица не четат творбите му и не оказват никакво влияние на общественото мнение. Дори ако неговите редове бяха попаднали под очите на двама-трима, които му симпатизират, те никога не биха му казали това;

оставаха зазидани в мълчанието си. Също както не ползуваха правото си на гласуване, те се въздържаха да вземат страна и в изкуството; не четяха книгите, защото те ги шокираха, не ходеха на театър, защото той ги отвращаваше; но оставяха враговете си да гласуват, да изберат пак техни врагове, да осигуряват шумна реклама и скандален успех на произведения и идеи, които представляваха безочливото малцинство.

Тъй като не можеше да разчита на хората, сродни духом с него, Оливие се оказа изложен на неприятелската хайка; на писатели, враждебни на неговата мисъл, на критици, които бяха на тяхно разположение.

Този пръв допир с литературния свят разкъса сърцето му. Беше чувствителен към критиката като стария Брюкнер, който толкова бе страдал от злобната критика, че вече не смееше да предложи за публично изпълнение нито една своя творба. Дори бившите му колеги от университета не го подкрепиха, макар и благодарение на професията си да бяха запазили известен усет за френската интелектуална традиция и биха могли да го разберат. Общо взето, тези прекрасни хора, подчинени на школската дисциплина, погълнати от задачата си, леко озлобени от неблагоприятната си професия, не прощаваха на Оливие, че се е опитал да прави нещо друго. Като добросъвестни чиновници, те бяха склонни да приемат превъзходството на дарованието само когато то е съгласувано с по-високо положение в йерархията.

При подобно положение имаше три възможни изхода: да сломи съпротивата със сила; да приеме унижителни компромиси или да се примири и да пише само за себе си. Оливие избра последния. Той даваше уморителни уроци, за да се изхранва, и пишеше творби, които избледняваха и ставаха химерични и нереални, понеже не можеха да разцъфнат пищно на открито.

Кристоф влетя като ураган в неговото помръкнало съществуване. Той бе възмутен от лошотията на хората и от търпението на Оливие.

— Нима в жилите ти не тече кръв? — викаше той. — Как можеш да понасяш подобен живот? Защо оставяш тези добичета да те смазват, след като съзнаваш, че ги превъзхождаш?

— Какво искаш — отвръщаше Оливие, — не умея да се отбранявам, отвращава ме борбата с хора, които презирам; зная, че те могат да употребят всякакви оръжия срещу мен, а аз не мога да сторя

същото. Не само че ми е противно да си служа с оскърбителните им средства, но бих се страхувал да не им причиня болка. Когато бях малък, оставях се глупаво да ме бият другарите ми. Смятаха ме страхливец, че се боя от ударите. Всъщност мен ме беше много повече страх да не би да ги ударя, отколкото че ще ударят мен. Веднъж, когато един мой палач ме гонеше, някой ми каза: „Защо не сложиш веднъж завинаги край? Ритни го хубавичко в корема!“ Аз се ужасих. Предпочитах да ме бият.

— В жилите ти не тече кръв! — повтаряше Кристоф. — Пък и с твоите глупави християнски идеи!... Вашето религиозно образование във Франция е сведено до вероучението; евангелието е скопено, Новият завет е обезцветен, обезсилен... вечно просълзено човеколюбиво добродушие... А свръх всичко това революцията, Жан-Жак, Робеспьер, 48-а година, евреите!... Я си вземай по един бифтек от старата Библия всяка сутрин, почти суров!

Оливие протестираше. Той изпитваше вродена антипатия към Стария завет. Това чувство бе свързано с детството му, когато тайно прелистваше илюстрираната Библия от провинциалната им библиотека, която никой не четеше — беше забранено на децата да я четат! Излишна забрана! Оливие не можеше да разглежда дълго тази книга. Той я затваряше раздразнен и натъжен; с облекчение се зачиташе в „Илиада“, „Одисея“ или дори в „Хиляда и една нощ“.

— Боговете на „Илиада“ са красиви, силни, порочни хора: разбирам ги и ги обичам или не ги обичам — отвърна Оливие. — Дори когато не ги обичам, пак ги обичам; влюбен съм в тях. Целувам ведно с Ахил красивите крака на окървавения Патрокъл. Но богът от Библията е стар, влюбен в себе си евреин, яростен безумец, който през цялото време се кара, заплашва и вие като побеснял вълк и вилнее в облаците си. Не го разбирам и не го обичам; главата ми се подува от вечните му клетви, а жестокостта му ме отвращава:

Присъда срещу Моаб...

Присъда срещу Дамаск...

Присъда срещу Вавилон...

Присъда срещу Египет...

Присъда срещу пустинята на морето...

Присъда срещу долината на видението...

Та той е безумец, който си въобразява, че единствен е съдник, обществен обвинител и палач, произнася смъртни присъди в двора на своя затвор срещу цветята и камъчетата. Човек се задушава от упоритата му ненавист, чийто повик за масово изстребление изпълва тази книга... „призив за разорение... този призив обгръща страната на Моаб; неговият вой стига чак до Еглазион; неговият вой стига чак до Беар...“ От време на време този бог си отдъхва сред кланетата, сред смазаните дечица и изнасилени и изтърбушени майки. И се размива като някой наемник от войската на Исус Навин^[1], пируващ след разграбването на завзетия град:

„И повелителят на войските гощава народите си с тлъсто месо, със сочен мозък, предлага им стари вина, отлично отлежали стари вина... Мечът на повелителя е окървавен. Покрит е с лойта на овнешките бъбреци...“

Най-грозното от всичко е коварството на този бог, който изпраща пророка си да заслепи хората, за да има основание да ги измъчва.

„Върви, вкамени сърцето на този народ, запуши очите и ушите му, за да не би да разбере, да се осъзнае и да възвърне здравето си!“ — „Докога, повелителю?“ — „Докато не остане повече нито един обитател в къщите, а земята потъне в пълно опустошение...“

Не, през целия си живот не съм срещал по-зъл човек!

Не съм глупав и признавам силата на словото. Но не мога да разделя мисълта от формата: и ако понякога се възхищавам от бога на евреите, то е също както се възхищавам от тигъра. Шекспир, създател на чудовища, никога не е успял да създаде подобен герой на ненавистта, на свещената, добродетелна ненавист. Тази книга е страшна. Всяко безумие е заразително. Опасността на безумието на еврейския бог е още по-страшна, защото неговото гордо човекоубийство си поставя очистителни цели. Тръпна пред Англия,

като си помисля, че от векове тя прилага на дело същото. Приятно ми е да чувствавам между нея и себе си дълбокия ров на Ламанш. Никога не ще смятам за истински цивилизован народа, захранен с Библията!

— В такъв случай трябва да се страхуваш от мене, защото тя ме опиянява. В нея протича лъвска кръв. Тя е храна за каменните сърца. Евангелието без Стария завет в другото блюдо е безвкусна и нездрава храна. Библията е скелетът на народите, които искат да оцелеят. Трябва да се борим, трябва да ненавиждаме.

— Ненавиждам ненавистта.

— Ако наистина си способен за ненавист! — възкликна Кристоф.

— Имаш право. Нямам сила да ненавиждам. Какво искаш? Не мога да не виждам основанията на враговете си. Винаги си повтарям думите на Шарден: „Благост! Благост!“

— Ама че овца! — ядоса се Кристоф. — Ала каквото и да правиш, ще те накарам да прескочиш трапа, насила!

* * *

И той наистина пое в свои ръце каузата на Оливие и поведе борба. Началото не беше особено успешно. Той се дразнеше при първата дума и навреждаше на приятеля си, защитавайки го: после си даваше сметка и се вайкаше за несръчността си.

Оливие не оставаше назад. Той пък водеше война заради Кристоф. Колкото и да се плашеше от борбата и да притежаваше ироничен, прозорлив ум, който осмиваше всяка крайност в думите и действията, когато се отнасяше за Кристоф, той надминаваше по избухливост всички други и дори самия Кристоф. Загубваше всяка мярка. Когато обичаш, трябва да си способен на безумие. А Оливие беше точно такъв. Все пак той беше по-ловък от Кристоф. Този младеж, така безкомпромисен и несръчен, когато се касаеше за него самия, беше способен на дипломация и дори на коварство за успеха на своя приятел; проявяваше възхитителна енергия и изобретателност, за да му спечели привърженици. Умееше да заинтересува за неговото дело музикални критици и меценати, които би умрял от срам да моли за самия себе си.

В крайна сметка не им се удаваше да подобрят лесно участието си. Взаимната им обич ги караше да вършат много глупости. Кристоф сключваше дългове, за да издаде тайно томче стихове от Оливие, без да успее да продаде нито един екземпляр. Оливие уговори Кристоф да даде концерт, на който той свири пред почти празен салон. Кристоф се утешаваше храбро с думите на Хендел: „Отлично! Музиката ми ще звучи още по-хубаво!...“ Тази дръзка поза обаче не им връщаше изхарчените пари; и те се прибираха в жилището си с натежало сърце.

Само един човек им се притече на помощ в тези трудни моменти: един около четиридесетгодишен евреин на име Тадей Мох. Имаше магазин за художествени снимки: обичаше професията си и влагаше много вкус и умение, но се интересуваше от толкова други странични неща, че пренебрегваше търговията си. Увеличаваше се главно по технически усъвършенствувания и нови способности за репродукции, които обаче въпреки изобретателността му рядко излизаха сполучливи, а му струваха скъпо. Той четеше страшно много и зорко следеше всички нови идеи във философията, изкуството, науката и политиката: имаше удивителен усет да открива оригинални и силни натурали: като че ли се поддаваше на тайното магнитно привличане около тях. Той служеше за връзка между приятелите на Оливие, тъй като те всички бяха усамотени като него и работеха отделно един от друг. Той отиваше от едните при другите и благодарение на него, без да си дават сметка, непрекъснато общуваха помежду си идейно.

Когато Оливие пожела да го представи на Кристоф, Кристоф най-напред отказа; омръзнало му бе да се сблъсква с представители на Израил. Оливие настоя смееешком, като го увери, че той познава и евреите, колкото познава Франция. Кристоф отстъпи; но когато видя за първи път Тадей Мох, той се нацупи — външно Мох беше въплъщение на еврейщината; той представляваше еврейинът, какъвто го рисуват хората, които никак не обичат евреите: дребен, плешив, неугледен, със смачкан нос, големи кривогледа очи зад огромни очила, цялото лице потънало под грозно обрасла брада, остра и черна, космати, дълги ръце, къси, криви крака. Малък сирийски Ваал. Но изражението му беше толкова добродушно, че Кристоф се трогна. Мох се държеше главно простичко и не казваше нито една излишна дума. Никакви пресилени комплименти. Много сдържан в приказките, но готов да бъде полезен. И наистина помагаше, преди още да са му поискали. Той

идваше често при тях, дори много често, и винаги им носеше някоя приятна вест: работа за единия или за другия приятел, статия върху изкуството или лекции за Оливие, уроци по музика за Кристоф. Не оставаше никога много дълго. Държеше да покаже, че не иска да им пречи. Може би долавяше раздразнението на Кристоф, който винаги издаваше лекото си неудоволствие, когато видеше на вратата брадатото лице на картагенския идол — той го наричаше Молох, — макар и в следващия миг сърцето му да преливаше от признателност към съвършената доброта на Мох.

Добросърдечието не е рядко явление у евреите: то е най-приемливата добродетел за тях, дори и когато не го прилагат на дело. Всъщност то е налице у тях под отрицателна или неутрална форма: снизходителност, безразличие, отвращение от злото, насмешлива търпимост. У Мох обаче то бе изключително действено. Той бе винаги готов да се раздава за някого или за нещо. За бедните си сънародници, за руските емигранти, за потиснатите от всички нации, за нещастните художници, за всяка злочестина, за всяка великодушна кауза. Кесията му беше винаги на разположение; и макар и да не беше кой знае колко пълна, все намираще начин да извади от нея някоя лепта: а когато я изпразнеше, измъкваше от чуждите кесии; не жалеше нито умората, нито усилията си, когато трябваше да помогне някому. И вършеше това простичко, съвсем естествено. Имаше една грешка: доста често повтаряше, че е безискуствен и искрен — най-важното обаче беше, че той действително беше такъв.

Раздвоен между раздразнението и симпатията в отношението си към Мох, Кристоф веднъж произнесе пред него жестоки думи на неовладяно дете. Трогнат от добросърдечието на Мох, той улови прочувствено ръцете му и му каза:

— Колко жалко!... Колко жалко, че сте евреин!

Оливие трепна и пламна, като че ли тези думи се отнасяха за него. Той страшно се огорчи и се помъчи да заличи оскърблението, нанесено от приятеля му.

Но Мох се усмихна с тъжна ирония и отвърна невъзмутимо:

— Още по-голямо нещастие е да си човек!

Кристоф видя в тия думи само находчивост. Но песимистичния им смисъл беше много по-дълбок, отколкото той си въобразяваше: и Оливие с тънката си чувствителност го долови интуитивно. Под Мох,

когото те познаваха, се криеше друг, съвсем различен човек, в много отношения напълно противоположен нему. Привидният му темперамент беше резултат на дълга борба с истинската му природа. Този човек, който изглеждаше простоват, беше устроен сложно: оставеше ли се на природата си, той винаги чувствуваше нужда да усложнява и най-простите неща и да изразява и най-правдивите чувства с превзета ирония. Макар и да изглеждаше скромнен понякога дори прекалено смирен, той бе всъщност горделив, но познаваше душата си и сурово я наказваше. Усмехнатият му оптимизъм, непрестанната му деятелност, винаги насочена към подпомагане на другите, прикриваха дълбокия му нихилизъм, убийственото му обезсърчение, което той се плашеше да покаже. Мох проповядваше голяма вяра в много неща: в напредъка на човечеството, в бъдещето на прочистения еврейски дух, в съдбата на Франция; той охотно отъждествяваше тези три каузи и воюваше за нов дух. Оливие не се заблуждаваше и споделяше с Кристоф:

— Всъщност той не вярва в нищо.

Въпреки целия си здрав разум и насмешлива невъзмутимост Мох беше неврастеник, който не искаше да се вгледа в пустотата, която носеше в себе си. Той се плашеше от небитието; събуждаше се внезапно нощем и стенеше от ужас. Търсеше навред поводи да прави нещо и се вкопчваше в тях като в шамандури сред морето.

Скъпо се заплаща привилегията да принадлежиш на древна раса. Носиш смазващото бреме на миналото, на изтощителни изпитания и опити, на разочарован ум и чувства — цял кюп вековен живот с горчива утайка от отегчение на дъното... Отегчението, необятното семитско отегчение, нямаше нищо общо с арийското отегчение, което също много ни тормози, но поне има ясни причини и си отива ведно с тях: защото то се дължи главно на съжалението ни, че не притежаваме това, което желаем. Но у някои евреи смъртоносната отрова е проникнала в самия извор на живота. Никакви желания, никакъв интерес: нито амбиции, нито любов, нито наслаждение. Само едно нещо оцелява, не непокътнато, но болезнено свръхчувствително у тези изкоренени от Ориента пришълци, изтощени от изразходваната мисловна енергия в течение на вековете, копнеещи за пълно душевно спокойствие, без да могат да го постигнат: мисълта, безкрайният анализ, който предварително осуетява възможността за каквато и да

било наслада и обезсърчава всяка деятелност. Най-енергичните измежду тях си измислят роли и ги играят, вместо да живеят за своя сметка. Любопитно явление! Отсъствието на интерес към действителния живот внушава на мнозина от тях — при това много умни и понякога много сериозни — призиванието или непризнатото желание да станат актьори, да се преструват, че живеят, единствен възможен начин за тях да живеят.

Мох беше също актьор по своему. Той се суетеше, за да се отвлече от мислите си. Но докато толкова много хора се суетят от себичност, той се суетеше за щастието на другите. Предаността му към Кристоф беше трогателна и изнурителна. Кристоф се държеше грубо с него, а после се разкайваше. Мох никога не му се сърдеше. Нищо не го отблъскваше. Не че беше много привързан към Кристоф. За него бе ценно собственото му чувство към хората, а не самите те. Те бяха за него само повод да върши добро, да живее.

Той вложи толкова настойчивост, че убеди Хехт да публикува „Давид“ и някои други композиции на Кристоф. Хехт ценеше дарованието на Кристоф, но не бързаше да го признае. Когато видя, че Мох е готов да издаде творбите му на свои разноски у друг издател, предпочете от честолюбие да се нагърби лично той с издаването им.

Пак на Мох му хрумна в един критичен момент, когато Оливие се разболя и двамата приятели останаха без пари, да се обърне към Феликс Вайл, богатия археолог, който живееше в същата къща. Мох и Вайл се познаваха, но не изпитваха особена симпатия един към друг. Бяха много различни: Мох, неспокоен, мистик, революционер, с може би умишлено прекалено „народно“ държане, предизвикваше насмешката на Вайл, невъзмутим и подигравателен, с изтънчени маниери и консервативен дух. Естествено имаха и някои общи черти — и двамата бяха еднакво лишени от истински интерес към живота; поддържаше ги единствено упоритата им инстинктивна жизненост. Само че нито единият, нито другият обичаха да се задълбочават по този въпрос: предпочитаха да се придържат към ролите, които си бяха избрали, а тези техни роли имаха малко допирни точки. Така че Мох срещна доста хладен прием у Вайл. Когато се опита да го заинтересува за творческите планове на Оливие и Кристоф, той се натъкна на ироничния му скептицизъм. Еврейската общност, сред която Мох минаваше за опасен „изнудвач“, се забавляваше с вечното му запалване

за една или друга утопия. И този път обаче както в толкова други случаи, той не се отчая. И докато настояваше, описвайки дружбата на Кристоф и Оливие, той успя да събуди интерес у Вайл. Забеляза това и продължи по-уверено.

Беше докоснал една чувствителна струна. Този старец, откъснат от всичко, без приятели, имаше култ към приятелството; голямото чувство в неговия живот бе една дружба, която го бе напуснала посред жизненото му поприще — тя бе неговото съкровено богатство; когато си мислеше за тази връзка, се чувствуваше по-добър. Основал бе фондове в името на приятеля си. Посветил бе книги на паметта му. Описанието на Мох за взаимната привързаност на Оливие и Кристоф го развълнува. Личната му история приличаше донякъде на тяхната. Приятелят, когото бе загубил, беше за него по-възрастен брат, другар на младини, духовен наставник, когото той обожаваше. Беше един от ония млади евреи, а блестящ ум и благороден плам, които страдат от суровата околна среда и си поставят за задача да възродят своя народ, а чрез него и целия свят, и изгарят в борбата, пламват от всички страни и се превръщат в пепел за няколко часа като факел от смола. Неговият плам бе разтопил апатията на младия Вайл. Докато приятелят му бе жив, Вайл бе крачил до него, облъхнат от ореола на вяра — вяра в науката, в мощта на духа, в бъдещото щастие, — излъчвана от този пророчески дух. След като остана сам, слаб и ироничен, Вайл се смъкна от висотите на неговия идеализъм до пясъците на Еклезиаста; всяко еврейско съзнание ги носи в себе си и те са винаги готови да попият животворната му влага. Никога обаче не бе забравил часовете, прекарани с приятеля си, сред светлината. Пазеше ревниво в себе си почти заличения им отблясък. Никога не бе говорил с никого за него, дори и с жена си, макар и да я обичаше: това бе негова светиня. И старецът, смятан за прозаичен и сух, си повтаряше тайно, стигнал до края на своя път, нежната, но горчива мисъл на един браман от древна Индия:

„Отровното дърво на обществото ражда два плода, по-сладки от водата на извора на живота: единият е поезията, другият — приятелството.“

От този ден той се интересува за Кристоф и Оливие. Съвсем дискретно, понеже му беше известна гордостта им, той помоли Мох да му набави томчето със стихове на Оливие, излязло наскоро от печат, и без двамата приятели да направят нужните постъпки, без изобщо да подозират неговите намерения, той издействува награда от Академията за тази творба, която дойде точно навреме сред материалните им притеснения.

Когато Кристоф разбра, че тази неочаквана помощ им е дошла от човек, когото той бе склонен да смята за неприятен, изпита угризения за изказванията и мислите си: и като преодоля отвращението си от официалните посещения, отиде да му благодари. Добрите му намерения не бяха възнаградени. Иронията на стария Вайл се пробуди в присъствие на младия възторжен Кристоф, макар и да се помъчи да не я покаже. И срещата им не излезе много успешна.

В деня, когато признателен, но ядосан, Кристоф се качи в таванското си жилище след посещенията при Вайл, той намери там Мох, дошъл да окаже нова услуга на Оливие, и една оскърбителна статия за своите музикални творби от Люсиен Леви-Кьор: не откровена критика, а обидно благосклонна, в която, присмивайки му се изтънчено, Леви-Кьор го поставяше наравно с второразредни или треторазредни композитори, които Кристоф не можеше изтърпи.

— Прави ли ти впечатление — каза Кристоф на Оливие, след като Мох си отиде, — че винаги имаме работа с евреи и само с евреи? Ах, дявол взел го да не би и ние да сме евреи? Кажете, че не! Като че ли ги привличаме. Срещаме ги навред по пътя си, неприятели или съюзници.

— Защото са по-умни от другите — отвърна Оливие. — Евреите са почти единствените хора у нас, с които може да се разговаря свободно по нови, животрептящи проблеми. Другите застиват неподвижно в миналото, в мъртвото. За нещастие, това минало не съществува за евреите или най-малкото то не е същото както за нас. С тях можем да разговаряме само за настоящето, а с хората от нашата националност — само за миналото. Погледни дейността на евреите във всички области: търговия, индустрия, образование, наука, благотворителност, художествени творби...

— Да не говорим за изкуството! — обади се Кристоф.

— Не казвам, че това, което правят, винаги ми допада: често то е противно. Но те поне живеят и могат да разберат хората, които живеят. Не можем да минем без тях.

— Не трябва да се преувеличава — възрази подигравателно Кристоф. — Аз ще съумея да мина и без тях.

— Би могъл може би да живееш без тях. Но за какво ти е, ако животът и творчеството ти останат неизвестни за всички, както биха били вероятно без евреите? Нима нашите единовеци ще ни се притекат на помощ? Католицизмът остава да гинат най-добрите измежду нас, без да си мръдне пръста в тяхна защита. Всички дълбоко религиозни в душата си хора, готови да дадат живота си в защита на бога, стига само да са имали смелостта да се отделят от католическата догма и да се освободят от авторитета на Рим, стават тутакси не само безразлични, но и враждебни на недостойната паплач, която се нарича католическа; тя ги обгръща с мълчание, предава ги в плячка на общия враг. Колкото и талантлив да е някой свободомислещ, ако е християнин по сърце, но не и християнин по подчинение, има ли значение за католиците, че въплъщава най-чистото и най-божественото в тяхната вяра? Той не се числи към стадото, към сляпата и глуха секта, която не може да мисли сама. Отхвърлят го, радват се на страданията му, докато той е разкъсван сам от врага и зове на помощ братята си, за чиято вяра умира. В католицизма днес има убийствено силна инерция. Той би простил по-скоро на враговете си, отколкото на тия, които искат да го пробудят и обновят... Какво би станало с нас, клети ми Кристоф, католици по рождение, които сме се освободили, какво би станало с нашето дело без шепа свободни протестанти и евреи? Евреите днес в Европа са най-дейните фактори на всичко полезно и зловредо. Те пренасят наслуки прашеца на мисълта. Не си ли имал в тяхно лице най-върлите си врагове и най-ранните си приятели?

— Това е вярно. Те са ме насърчавали, подкрепяли, те са ми отправяли думите, които ободряват в борбата, защото показват, че те разбират. Може би измежду тези приятели малцина са ми останали верни: тяхното приятелство беше като огън от слама. Но няма значение! В нощта и тази преходна светлина е много ценна! Имаш право: не трябва да бъдем благодарни.

— И главно не трябва да бъдем неразумни — продали Оливие. — Не трябва да осакатяваме нашата и без това болнава цивилизация,

като кастрим най-живите ѝ клонки. Ако за наше нещастие, евреите бъдат изгонени от Европа, нейният ум и въздействие ще западнат, докато накрая ще бъдат напълно унищожени. Особено у нас, като се има пред вид състоянието на френската жизненост, изгонването им ще представлява за нашата нация по-смъртоносна загуба на кръв, отколкото прокуждането на протестантите през XVII век. Тяхното място безспорно не съответствува понастоящем на действителното им значение. Те злоупотребяват с нравствената и политическата анархия днес и не малко допринасят за нейното разрастване по естествено влечение и защото така им отърва. Най-добрите, като например нашият прекрасен Мох, грешат като искрено отъждествяват съдбините на Франция с еврейските си мечти, които често са опасни, а не полезни за нас. Но не можем да им се сърдим, че искат да нагодят Франция към своите представи: това е, защото я обичат. Ако тяхната любов е опасна, не ни остава, освен да се предпазваме и да ги държим на мястото им, което у нас е второстепенно. Не защото смятам тяхната нация понизша от нашата: споровете за превъзходство на расите са толкова наивни и отворителни; но не е допустимо една чужда нация, която още не се е сляла с нашата, да твърди, че знае по-добре от нас какво ни е нужно. Тя се чувства добре във Франция. Нямам нищо против; но нека не се стреми да я превърне в Юдея! Едно интелигентно и силно правителство, което би съумяло да задържи евреите на мястото им, би могло да ги превърне в най-полезно средство за изграждане на величието на Франция, като същевременно би оказало услуга и на тях, и на нас. Тези нервни, неспокойни и неуверени същества имат нужда от закон, който да ги държи здраво, и от господар, достатъчно силен, но справедлив, който да ги обуздава. Евреите приличат на жените: прекрасни, когато държиш юздата им, но вземат ли властта, едните или другите, става направо непоносимо; а подчинените им представляват смешна гледка.

* * *

Въпреки взаимната любов, която им даваше възможност да четат в душата на приятеля, у всеки от тях имаше неща, които те не смогнаха да разберат правилно и които даже неприятно ги изненадваха. В

първите дни на дружбата им, когато всеки полагаше усилия да запази само тези свои черти, които им бяха общи, те не забелязваха това. Но постепенно образът на техните две нации изплува на повърхността. Стигна се до малки търкания, които въпреки хубавото чувство невинаги успяваха да избягнат.

Постоянно изпадаха в недоразумения. Душата на Оливие представляваше сплав от вяра, свобода, страст, ирония и съмнение във всичко. Но Кристоф не успяваше да открие точната ѝ формула. Оливие пък от своя страна бе неприятно изненадан, че Кристоф не е никак психолог. Този аристократичен потомък на стара интелектуална нация се усмихваше пред неумението на неговия мощен, но тежък и еднороден ум да се анализира, а се оставяше да бъде заблуден от другите и от себе си. Сантименталността на Кристоф, шумните му излияния, лесното му разчувствуване дразнеха понякога Оливие и му се струвала малко смешни. Като оставим настрана култа към силата и вярата на немците в моралното превъзходство на юмручното право — *Faustrecht*, в което Оливие и неговите сънародници напълно основателно не вярваха.

Кристоф пък не можеше да понася иронията на Оливие, която често го довеждаше до ярост; не можеше да търпи манията му да разсъждава, вечното му анализиране, неговия своего рода интелектуален цинизъм, изненадващ у човек като Оливие, така влюбен в нравствената чистота, цинизъм, изхождащ от широтата на ума му: защото неговият ум не странеше от отрицанието и се наслаждаваше на противоположните мнения. Гледището на Оливие беше донякъде историческо, сякаш пред него се разгръщаше панорама. Той изпитваше такава потребност да разбере всичко, че виждаше едновременно двете страни на всеки проблем „за“ и „против“, като ги поддържаше в зависимост от опонента си; накрая се заплиташе в противоречията си. Той озадачаваше с още по-голямо основание Кристоф. Всъщност поведението му не се дължеше нито на желание да противоречи, нито на склонност към парадокси, а на властната потребност от справедливост и здрав разум: дразнеше го нелогичността на всяко внезапно взето решение и той не можеше да не реагира. Резкият начин, по който Кристоф съдеше грозните постъпки и безнравствените хора, като преувеличаваше действителността, дразнеше Оливие; макар и не по-малко чист от него, той не беше изкован от толкова твърда стомана

и се поддаваше, откликваше и се огъваше под външните влияния. Протестираше срещу преувеличенията на Кристоф, а сам той преувеличаваше в обратно направление. Този негов недостатък го караше всеки ден да поддържа в спор с приятелите си каузата на неприятелите си. Кристоф се ядосваше. Той упрекваше Оливие за софизмите и снизходителността му. Оливие се усмихваше. Той знаеше каква липса на илюзии прикриваше неговата снизходителност! Знаеше, че Кристоф вярва в много повече неща, отколкото самият той и че ги приема по-лесно. Но Кристоф се втурваше в спора, без да гледа нито наляво, нито надясно, като глиган. Най-много го беше яд на парижката „доброта“.

— Имат много силен довод да прощават на мерзавците и страшно се гордеят с него — гневеше се Кристоф, — че мерзавците и без това били нещастни или че не отговаряли за постъпките си. Само че, първо, не е вярно, че злосторниците са нещастни. Това е нравоучителна идея, глупави мелодрами, наивен оптимизъм подобно на блажената атмосфера в драмите на Скриб и Капю — Скриб и Капю, великите парижани, хора на изкуството, достойни за вашето общество от чревоугодници, лицемери и наивни буржоа, премного страхливи, за да погледнат в лицето собствената си низост... Мерзавецът може преспокойно да бъде щастлив. Има дори повече изгледи. А колкото до безотговорността му, това е пък друга глупост. Имайте смелостта да признаете, че тъй като природата е безразлична към доброто и злото — следователно е зла, — човек може да бъде престъпен и независимо от това свършено нормален. Добродетелта не е нещо естествено. Тя е дело на човека. Нека я брани! Човешкото общество е било създадено от шепа по-силни и по-надарени хора. Техен дълг е да не допуснат героичното им дело да бъде накърнено от папачта с кучешки сърца!

И Оливие всъщност мислеше горе-долу по същия начин, но воден от някакъв таен инстинкт за равновесие, чуеше ли войнствени думи, веднага заставаше на дилетантски позиции.

— Не се вълнувай, приятелю — казваше той на Кристоф. — Нека светът мре. Като другарите от „Декамерон“ да се насладим мирно на уханните градини на мисълта, докато около хълма с кипариси, обвити в рози, във Флоренция бушува черната чума.

По цели дни той се забавляваше да разглобява изкуството, науката, философията, за да търси скритите им пружини; стигаше до

пиронизъм, при който всичко съществуващо бе само фикция на ума, въздушно построение, което нямаше дори извинението да е нужно на ума както геометрическите фигури. Кристоф беснееше.

— Машината си работеше добре; защо я разглобяваш? Излагаш се на опасността да я счупиш. Голям успех, нали? Какво искаш да докажеш? Че нищо не е нищо? Дявол взел го! Та аз отлично зная това! И се боря именно защото небитието ни обсажда от всички страни. Нищо не съществува?... Аз съществувам. Няма основание за действие?... Аз действувам. Който обича смъртта, нека мре! Аз живея, искам да живея. На едното блюдо на везните — моят живот, на другото — мисълта... Да върви по дяволите мисълта!

Той се увличаше в яда си и казваше оскърбителни думи, когато спореха. Разкайваше се, едва изрекъл ги. Би желал да си ги вземе обратно, но злото бе сторено. Оливие беше чувствителен; епидермата му лесно се ожулваше; една сурова дума, особено от човек, когото обичаше, го нараняваше. Не казваше нищо от гордост, затваряше се в себе си. Освен това не можеше да не забележи у приятеля си внезапните прояви на несъзнателен егоизъм, присъщи на всеки голям творец. Чувствуваше, че в някои часове неговият живот не е нищо за Кристоф в сравнение с някоя красива музикална творба. Пък и Кристоф съвсем не скриваше от него това! Оливие го разбираше, намираше, че Кристоф има право; но се натъжаваше.

Освен това в характера на Кристоф имаше всевъзможни неясни страни, които се изплъзваха от анализа на Оливие и го тревожеха. Внезапни изблици на странен и опасен хумор. В някои дни не му се говореше; прихващаше го някаква сатанинска злост и търсеше да го нарани. Или пък изчезваше: нямаше го никакъв цял ден и част от нощта. Веднъж не се прибра два дни подред. Бог знае какво правеше! Може би и самият той не си даваше ясно сметка... Всъщност мощният му темперамент, потискан от посредственото съществуване и от тясното жилище, като клетка за птици, понякога едва не се пръсваше. Невъзмутимостта на приятеля му го вбесяваше: искаше му се да му причини болка. Затова трябваше да бяга, да се изтощи смъртно. Обикаляше из парижките улици и в предградията, търсейки смъртно някакво приключение и понякога намираше; не би имал нищо против някоя неприятна среща, която би му дала възможност да изразходва в стълкновението излишната сила... Оливие с жалкото си здраве и

физическата си немощ мъчно можеше да го разбере. А и Кристоф сам не се разбираше. Опомняше се от тези кризи като от изнурителен кошмар. Леко засрамен, той се безпокоеше какво ли е направил и какво ли ще прави тепърва. Но щом отминеше бурята на безумие, заприличваше на необятното небе, окъпано от дъжда, очистено от всяко омърсяване, безметежно и гордо. Ставаше по-нежен от когато и да било с Оливие и се измъчваше, че му е причинил огорчение. Не можеше вече да си обясни малките им спречквания. Вината невинаги беше негова, но той все пак се считаше виновен; упрекуваше се, че с такава страст иска да наложи своето мнение: струваше му се, че е по-добре да се заблуждава заедно с приятеля си, отколкото да спечели в спор с него.

Недоразуменията им бяха мъчителни особено вечер, когато двамата приятели трябваше да прекарат нощта разединени; и двамата изпадаха в духовен смут. Кристоф ставаше, написваше няколко думи и ги пъхваше под вратата на Оливие; на другата сутрин още със събуждането си му искаше прошка. Или пък през нощта потропваше на вратата му: не можеше да чака до сутринта. И Оливие също не спеше. Той знаеше, че Кристоф го обича и не го е оскърбил нарочно; но му беше необходимо той сам да си признае това; Кристоф му го казваше и всичко се заличаваше. Какво пленително умиротворение! Колко сладко заспиваха след това!

— Ах, колко е трудно да се разбереш с някого! — въздишаше Оливие.

— Защо е необходимо винаги да се разбираме? — възразяваше Кристоф. — Отказвам се. Достатъчно е да се обичаме.

Тези малки търкания, които те се чудеха после как да изглаждат, неспокойни и нежни един към друг, като че ли засилваха взаимната им привързаност. Когато бяха скарани, очите на Оливие сякаш се превръщаха в очите на Антоанет. Двамата приятели се отрупваха с женски внимания. Кристоф не пропускаше именя ден на Оливие, без да го отпразнува с посветена нему творба, цветя, торта, подарък, купени кой знае как, защото парите често не достигаха в домакинството им. Оливие си мореше очите да преписва тайно нощем партитурите на своя приятел.

Недоразуменията между приятели никога не са особено сериозни, докато не се намеси трети човек. Това обаче не можеше да

не се случи: мнозина на този свят се интересуват от хорските отношения, за да ги объркат.

* * *

Оливие познаваше Стивънс, у които Кристоф ходеше неотдавна. Той също се бе поддадал на очарованието на Колет. Кристоф не го срещна в малкия двор на своята бивша приятелка, защото тъкмо по това време, съкрушен след смъртта на сестра си, Оливие се бе усамотил в траура си и не виждаше никого. А и Колет от своя страна не бе направила никакъв опит да го види: тя обичаше Оливие, но не обичаше нещастните хора; твърдеше, че е толкова чувствителна, че не може да понася тягостни гледки, затова чакаше Оливие да се успокои. Когато узна, че той донякъде се е излекувал от скръбта си и няма вече опасност от зараза, реши да му се обади. Оливие не чака да го моли. Беше саможив, но обичаше светския живот и лесно се поддаваше на изкушението. Освен това имаше слабост към Колет. Когато сподели с Кристоф намерението си да я посети отново, Кристоф не го порица, защото тачеше високо свободата на приятеля си, но се задоволи да повдигне рамене и да подхвърли подигравателно:

— Върви, момчето ми, щом ти е забавно.

Но самият той не го придружи. Беше решил да няма повече нищо общо с подобни кокетки. Не че бе женомразец. Напротив. Предпочиташе обаче младите жени, които работят, работнички, служащи, чиновнички, които бързат сутрин, винаги малко закъснели, не напълно разсънени към ателиетата или канцелариите. Според него жената изпълняваше напълно своето предназначение само когато развиваше някаква дейност, когато се мъчеше да съществува сама за себе си, да печели хляба и независимостта си. Струваше му се даже, че само тогава тя притежава напълно своята прелест, бодрата гъвкавост на движенията си, остротата на сетивата си, цялостното си съществуване и воля. Мразеше безделната жена, отдадена на наслаждения: тя му приличаше на сито животно, което смила с отегчение храната си, унесено в нездрави бленувания. Оливие, напротив, обожаваше това *far niente*^[2] на жените, очарованието им на цветя, които живеят само да бъдат красиви и да изпълват с уханието си

околния въздух. Беше по-артистичен, докато Кристоф беше по-човечен. В противовес на Колет Кристоф обичаше толкова повече хората, колкото по-голям дял имаха в страданията на света. Така той се чувствуваше свързан с тях с братско съчувствие.

Колет искаше да види Оливие главно откакто бе узнала за приятелството му с Кристоф: беше любопитна да узнае някои подробности. Яд я беше малко на Кристоф заради презрителното му държане: той като че ли я бе забравил; и не защото искаше да си отмъсти — не си заслужаваше, — не би имала нищо против да му изиграе някой неприятен номер. Игра на котка, която ви драци, за да ѝ обърнете внимание. Прелъстителна, каквато умееше да бъде, тя лесно накара Оливие да се разприказва. Никой не беше по-прозорлив и не се поддаваше по-малко на измама от него, когато беше далеч; но и никой не се показваше по-наивно доверчив, когато беше насаме с две мили очи. Колет проявяваше толкова искрен интерес към приятелството му с Кристоф, че той се отпусна и ѝ разказа как са се запознали, сподели дори с нея някои техни приятелски счепквания, които му се струваха забавни, след като бяха минали, като вземаше вината върху себе си. Довери също на Колет творческите планове на Кристоф и някои негови преценки — не особено ласкави — за Франция и французите. Всички тези подробности нямаха кой знае колко голямо значение сами по себе си, но Колет побърза да ги разпространи, като ги поукраси, както намери за добре, било за да ги направи по-пикантни, било от тайно лошо чувство спрямо Кристоф. И тъй като неразделният ѝ Люсиен Леви-Кьор пръв бе посветен в тях и нямаше никакъв интерес да ги пази в тайна, те тръгнаха от уста на уста, видоизменяйки се пътем. Оливие бе представян като жертва и за него се говореше с иронично и едва ли не оскърбително съжаление. Тази история привидно не трябваше да представлява интерес за никого, тъй като двамата приятели не бяха много известни; но парижанинът се интересува винаги от това, което не е негова работа. Така че тези клюки стигнаха един ден до самия Кристоф предадени му от госпожа Русен. Тя го срещна на един концерт и го запита дали наистина се е скарал с горкия Оливие Жанен. След това се осведоми за работата му и намекна за някои подробности, познати само на него и на Оливие. Когато я попита от кого ги е научила, тя му каза, че ги знае от Люсиен Леви-Кьор, който на свой ред ги е узнал от Оливие.

Този удар срази Кристоф. Буен и безкритичен, и през ум не му мина да се усъмни в неправдоподобността на тази новина. Разбра само едно: тайните, които бе доверил на Оливие, бяха предадени на Люсиен Леви-Кьор. Не можа да остане до края на концерта. Тутакси напусна залата. Около него бе пълна пустош. Той си повтаряше: „Моят приятел ми измени!...“

Оливие беше у Колет. Кристоф заключи вратата на стаята си, за да не може както обикновено Оливие да поговори с него, когато се върне. Чу, когато Оливие се върна и се опита да отвори вратата му, прошепвайки му лека нощ през ключалката. Той беше седнал на леглото си в тъмнината, стиснал глава с ръце, и си повтаряше: „Моят приятел ми измени!...“ и остана така голяма част от нощта. Едва тогава си даде сметка колко обича Оливие: не му се сърдеше за измяната; само страдаше. Човекът, когото обичате, има всички права над вас, дори и да престане да ви обича. Не можете да му се сърдите, можете най-много да се сърдите на самия вас, че сте така малко достоен за любов, щом той ви изоставя. А това е убийствена мъка.

Когато видя на другата сутрин Оливие, Кристоф не му каза нищо. Противно му беше да отправя упреци; да го укори, че е злоупотребил с доверието му, че е подхвърлил тайните му за храна на врага. Не можа да каже нито дума; но лицето му говореше вместо него: то бе враждебно и ледено. Оливие остана поразен. Не проумяваше нищо. Опита се плахо да узнае какво има против него. Кристоф се извърна грубо, без да отговори. Наранен на свой ред Оливие млъкна и се отдаде безмълвно на огорчението си. Целия ден не се видяха повече.

Ако Оливие го бе накарал да страда двадесет пъти повече, Кристоф пак не би сторил нищо, за да си отмъсти, едва ли дори и за да се защити. Оливие беше нещо свещено за него. Но възмущението, което кипеше в него, трябваше да се излее върху някого и понеже не можеше да се излее върху Оливие, то се насочи към Люсиен Леви-Кьор. С обичайната си несправедливост и пристрастие Кристоф тутакси преписа нему цялата отговорност за провинението, в което обвиняваше Оливие. Изпитваше непоносима ревност при мисълта, че подобен човек би могъл да му отнеме обичта на приятеля му, както вече го бе изместил в сърцето на Колет Стивънс. За да се ожесточи окончателно, същия ден му попадна някаква статия на Люсиен Леви-Кьор по повод представянето на „Фиделио“. В нея той говореше за

Бетховен с присмехулен тон и се подиграваше любезно с героинята за наградата „Монтион“. Кристоф виждаше по-добре от всеки друг недостатъците на операта и дори някои грешки в музиката. Той не тачеше сляпо признатите майстори. Но и невинаги беше последователен и логичен по френски маниер. Спадеше към хората, които охотно изтъкват грешките на любимите си творци, но не позволяват същото и на другите. Пък и съвсем различно беше да се критикува някой голям композитор, макар и много остро, но както критикуваше Кристоф, защото вярваше страстно в изкуството, от непримирима любов към неговото възтържествуване, тъй като той не понасяше посредствеността, нито опитите да ласкаеш в критиките си, както правеше Леви-Кьор, низостта на публиката, да размиваш галерията на гърба на великия творец. Освен това, колкото и свободен да бе Кристоф в преценките си, съществуваха музикални произведения, които той безмълвно оставяше настрана, които не трябваше да се докосват. Те бяха нещо по-хубаво и по-велико от музиката, те бяха като една необятна, благотворна душа, от която хората черпеха утеха и сила да се надяват. Музиката на Бетховен беше такава. Обстоятелството, че един подлец я оскърбява, го доведе до ожесточение. Не беше въпрос за изкуство, а въпрос за чест; всичко, което дава стойност на живота, на любовта, на героизма, на страстната добродетел, беше накърнено. Не можеше да се позволи да се посегне на всичко това, както не можеше да се позволи да се оскърби жената, която почитате и обичате: трябва да възненавиждаш и да убиеш... А какво ще кажете, когато оскърбителят беше човекът, когото Кристоф най-много презираше?

Случайността пожела двамата мъже да се срещнат още същата вечер.

За да не остане сам с Оливие, Кристоф отиде, противно на навиците си, на една вечер у Русен. Помолиха го да свири. Той се съгласи неохотно. Все пак след малко се погълна от произведението, което свиреше, но внезапно, вдигайки очи, забеляза на няколко крачки сред групата гости ироничния поглед на Люсиен Леви-Кьор, който го наблюдаваше. Той прекъсна рязко свиренето, стана и обърна гръб на пианото. Настана принудено мълчание. Госпожа Русен се приближи изненадана до Кристоф с пресилена усмивка и го попита предпазливо,

тъй като не беше съвсем сигурна дали не е стигнал до края на творбата.

— Няма ли да свирите още, господин Крафт?

— Свърших — отвърна той сухо.

Едва изрекъл тази дума, почувствува, че се държи неприлично; но вместо да го вразуми, съзнанието за непристойното му поведение още повече го възбуди. Без да обръща внимание на подигравателните погледи на присъстващите, той седна в един ъгъл на салона, откъдето можеше да наблюдава всички движения на Люсиен Леви-Кьор. Седналият до него стар генерал с румено сънливо лице, бледосини очи и вдетинено изражение се сметна задължен да му направи комплимент за оригиналността на творбата. Кристоф се поклони отегчено и измърмори нещо неразбираемо. Съседът му продължи да говори извънредно учтиво, като се усмихваше неизразително и любезно: искаше Кристоф да му обясни как може да свири наизуст толкова страници ноти. Кристоф пък се питаше дали да не събори с юмрук старика от канапето на пода. Искаше да чуе какво казва Леви-Кьор: дебнеше повод да се нахвърли върху него. От няколко минути съзнаваше, че ще извърши глупост — нищо на света не можеше да го спре. Люсиен Леви-Кьор обясняваше на струпалите се около него дами със своя вечно писклив глас какви били намеренията и тайните мисли на големите композитори. В настъпилата за миг тишина Кристоф дочу, че той говори с гаменски недомлъвки за приятелството между Вагнер и крал Луи.

— Спрете! — извика той и удари с юмрук по масата до него.

Всички се извърнаха смаяни. Люсиен Леви-Кьор срещна погледа на Кристоф, побледня леко и попита:

— На мен ли говорите?

— На тебе, куче! — извика Кристоф.

Той скочи.

— Нима трябва да омърсиш всичко голямо на този свят? — продължи той гневно. — Вън, палячо такъв, или ще те изхвърля през прозореца!

И той се запъти към него. Дамите се отдръпнаха с уплашени писъци. Настана суматоха. Тутакси обградиха Кристоф. Люсиен Леви-Кьор се повдигна леко, но после отново седна нехайно в креслото. Повика тихичко прислужника, който минаваше край него, и му връчи

картичката си; после продължи да разговаря, като че ли нищо не се е случило. Само клепачите му трепкаха нервно, а премигащите му очи хвърляха коси погледи, за да видят реакцията на другите. Русен бе застанал пред Кристоф и го тласкаше към изхода, уловил реверите на дрехата му. Кристоф, разярен и засрамен, навел глава, виждаше само широкия бял нагръдник и броеше брилянтените копчета; чувствуваше върху лицето си задъханото дишане на шишкото.

— Хубава работа, драги, хубава работа! — повтаряше Русен. — Какво ви прихваща? Що за държане? Овладейте се, дявол взел го! Не знаете ли къде се намирате? Хайде, да не сте полудели?

— Да пукна, ако стъпя още веднъж у вас! — каза Кристоф, като се освободи от него и излезе от салона.

Гостите му правеха благоразумно път. Във входното антре един прислужник му поднесе табличка: върху нея беше визитната картичка на Люсиен Леви-Кьор. Той я взе несъзнателно и я прочете гласно; после внезапно затършува из джобовете си, задъхан от гняв; измъкна ведно със сума различни предмети три-четири изпомачкани и замърсени картички и като ги хвърли така рязко на подноса, че една от тях падна на земята, измърмори:

— На! На! На!

После излезе.

* * *

Оливие нямаше представа за случилото се. Кристоф покани за свои секунданти първите познати, за които се сети: музикалният критик Гужар и един немец, доктор Барт, частен доцент в един швейцарски университет: беше се запознал и сблизил с него в някаква бирария, макар и без особена взаимна симпатия, само защото можеше да поговори с някого за родината. След като се споразумяха със секундантите на Люсиен Леви-Кьор, те избраха пистолети за дуела. Кристоф не владееше никакво оръжие и Гужар му каза, че няма да стори зле да отиде с него на някое стрелбище, за да вземе няколко урока; Кристоф отказа; и в очакване на следващия ден се залови с работа.

Работеше разсеяно. В главата му бръмчеше като в кошмар една и съща неприятна и натрапчива мисъл: „Колко неприятно беше, колко неприятно!... Но какво именно? Ах, да, този дуел утре... Малка шега! Противниците никога не се докосват!... Ала все пак би могло да се случи и това... Е добре, и после? Точно там е работата... Едно натискане на спусъка и това животното може да ме заличи от живота... Хайде, хайде! Да, утре, само след два дни ще лежа може би в тази зловонна земя. Чудо голямо! Дали тук или другаде!... И таз добра, дали пък не съм страхливец? Не, но би било нечестно за някаква глупост да пропадне целият свят от идеи, който се надига в мене... Дявол да ги вземе тези днешни двубои, при които уж се изравняват шансовете на противниците! Чудесно равенство, което дава същата цена и на живота на един мерзавец, както и на моя! Защо не ни оставят един срещу друг с юмруци и тояги? Това би било удоволствие. Но тази хладна стрелба!... При това той естествено знае да стреля, а аз никога не съм държал пистолет в ръка... Имат право: трябва да се науча... Той иска да ме убие? Аз ще го убия.“

Кристоф слезе на улицата. На няколко крачки от дома им имаше стрелбище. Той поиска пистолет и помоли да му обяснят как да го държи. При първия изстрел едва не уби собственика; стреля още два-три пъти все така неуспешно. Започна да нервничи: стреляше още по-лошо. Хората около него го гледаха и се смееха. Той не им обръщаше внимание. Заинати се, напълно безразличен към подигравките и твърдо решен да успее: и както се случва обикновено, несръчното му упорство събуди интерес у зрителите. Един от тях почна да го съветва. Така избухлив в други случаи, сега той го изслуша покорен като дете. Бореше се с възбуждението си, поради което ръката му трепереше; напрягаше волята си, смръщил вежди. По страните му течеше пот; не казваше нито дума, но от време на време трепваше гневно. После пак почваше да стреля. Остана два часа на стрелбището. Накрая почна да улучва целта. Едва ли можеше да се види по-внушителна гледка: воля, овладяваща непокорно тяло. Тя вдъхваше уважение. От първоначалните подигравчи едни си бяха отишли, други млъкваха постепенно, не можейки да се откъснат от зрелището. Когато Кристоф си тръгна, те го поздравиха приятелски.

Кристоф завари в къщи добрия Мох, който го очакваше разтревожен. Беше научил за спречкването; искаше да узнае

причината. Въпреки сдържаността на Кристоф, който не искаше да изобличи Оливие, той най-сетне отгатна. Тъй като беше хладнокръвен и познаваше добре двамата приятели, нито за миг не се усъмни, че Оливие е невинен за измамата, в която го обвиняваше Кристоф. Той се зае да проучи случая и лесно откри, че цялото зло идваше от клюките на Колет и Леви-Къор.

Бързо се върна, за да докаже това на Кристоф. Въобразяваше си, че по този начин ще възпрепятствува дуела. Стана точно обратното: Кристоф още повече се озлоби срещу Леви-Къор, когато разбра, че заради него се бе усъмнил в приятеля си. За да се отърве от Мох, който го заклеваше да не се бие, той му обеща тържествено, че ще изпълни желанието му. Но решението му бе взето. Сега бе радостен; щеше да се бие заради Оливие. Не за себе си!

* * *

Разговорът на секундантите му, докато колата се изкачваше по алеята сред гората, внезапно привлече вниманието на Кристоф. Той се помъчи да прочете мислите им и установи, че им е съвсем безразличен. Професор Барт изчисляваше в колко часа ще се свърши всичко и дали ще може да се върне навреме, за да приключи същия ден започнатата работа в отдела за ръкописи в Националната библиотека. При това той единствен се вълнуваше донякъде от изхода на дуела от национално честолубие. Нали и той беше немец! Гужар не обръщаше внимание нито на Кристоф, нито на Барт, а разговаряше по пикантни психологически въпроси с доктор Жюлиен, млад лекар от Тулуза, с когото Кристоф някога бе живял на една площадка; той все вземаше назаем ту спиртната лампа, ту чадъра, ту чашите за кафе на Кристоф и неизменно ги връщаше счупени. Даваше му в замяна безплатни консултации, изпробваше на него лекарствата си и се забавляваше с наивността му. Под невъзмутимостта му на кастилски идалго дремеше вечна шеговитост. Страшно се забавляваше с това приключение, което му изглеждаше направо смешно. Предварително си представяше колко несръчно ще се държи Кристоф. Разходката с кола през гората за сметка на Кристоф му се струваше много забавна. Това беше най-ясната точка в мислите на тримата: те гледаха на дуела като на

развлечение, което нямаше да им струва нищо. Нито един от тях не му отдаваше ни най-малко значение. Между другото бяха готови безучастно за всеки евентуален обрат.

Пристигнаха на уговореното място преди другите. Малка странноприемница сред гората. Не особено чисто място за отдих, където парижаните идваха да измият своята чест. Шипковите храсти бяха отрупани с нежен цвят. Малки масички бяха поставени под сянката на дъбовете е бронзови листа. На една от тях бяха седнали трима колоездачи: една набрашнена жена с панталон и черни чорапи и двама мъже с пуловери, затъпели и тримата от жегата; те изръмжаваха сегиз-тогиз, забравили сякаш да говорят.

Колата с новопристигналите предизвика малка суматоха в кръчмата. Гужар познаваше отдавна заведението и собствениците и заяви, че ще уреди всичко. Барт повлече Кристоф към една беседка и поръча бира. Въздухът беше приятно топъл и изпълнен с бръмчене на пчели. Кристоф забрави за какво е дошъл. Барт пресуши бутилката и каза, след като помълчаха малко:

— Знам какво ще направя.

Отпи отново от бирата и добави.

— Ще имам време: след дуела ще отида във Версай.

Гужар, раздразнен, се пазареше със собственицата за цената на поляната, където щеше да се състои дуелът. Жюлиен не бе изгубил времето си: минавайки край колоездачите, той бе изказал шумно възхищението си от голите крака на жената; последва порой от мръсни ругатни, на които той не оставаше дължен. Барт забеляза полугласно:

— Французите са отвратителни. Братле, пия за победата ти.

Той се чукна с Кристоф. Кристоф се бе унесъл; музикални откъси се лееха в мозъка му ведно с хармоничното жужене на насекомите. Спеше му се.

Колелата на втора кола изскърцаха по пясъка на алеята. Кристоф зърна бледото лице на Люсиен Леви-Кьор, усмихнат както винаги; гневът му наново пламна. Той стана; Барт стана също.

Със стегната във висока яка шия, Леви-Кьор беше облечен изящно и рязко се отличаваше от противника си, небрежен към облеклото. След него от колата слязоха граф Блок, спортист, известен с любовниците си, с колекцията си от свещени потири и с ултрароялистичните си убеждения, Леон Муе, друга модна личност,

депутат заради литературните си творби и литератор заради политическите си амбиции, млад, плешив, голоблад, със загоряло, злъчно лице, дълъг нос, кръгли очи и птичи череп, и най-сетне доктор Еманюел, много изтънчен семитски тип, доброжелателен и безразличен, член на Медицинската академия, директор на болница, известен с учените си титли и скептицизма си в областта на медицината, поради който изслушваше с иронично състрадание оплакванията на болните си, без да се опита да ги облекчи.

Новодошлите се поклониха любезно. Кристоф отвърна едва-едва, но му направи неприятно впечатление, че неговите секунданти прекалено любезно и угоднически се осуетиха около секундантите на Леви-Кьор. Жюлиен познаваше Еманюел, а Гужар — Муе. И те се приближиха до тях усмихнати и раболепни. Муе ги поздрави с хладна вежливост, а Еманюел — с присъщата си подигравателна безцеремонност. Колкото до граф Блок, останал до Леви-Кьор, бързият му поглед бе установил състоянието на рединготите и на нагръдниците на насрещния лагер и той размени насмешливо с него беглите си впечатления, почти без да отваря устата си, като и двамата продължаваха да се държат хладнокръвно и коректно.

Леви-Кьор чакаше в много добро разположение на духа сигнала на граф Блок, който ръководеше дуела. Гледаше на него като на чиста формалност. Отличен стрелец, той знаеше много добре, че противникът му е несръчен и съвсем не възнамеряваше да се възползува от предимствата си и да го улучи, в случай че секундантите не вземеха необходимите мерки, за да осуетят всяка опасност. Съзнаваше, че би извършил най-голямата глупост, ако превърне в своя жертва пред общественото мнение противник, когото би могъл да отстрани по-сигурно от пътя си съвсем безшумно. Кристоф обаче, свалил дрехата си, с разкопчана риза около мощния врат и здравите китки, чакаше, навел глава, вперил сурово лице в Леви-Кьор, напрегнал цялата си воля. Всички черти на лицето му неумолимо издаваха желанието му да убие противника си: и граф Блок си мислеше, докато го наблюдаваше, какво щастие е, че цивилизацията е премахнала, доколкото е възможно, всички рискове при дуела.

След като и двете страни изстреляха по един куршум естествено без резултат, секундантите побързаха да поздравят противниците. Честта бе задоволена. Но не и Кристоф. Той стоеше, стиснал пистолета

си и не можеше да повярва, че всичко е свършено. С удоволствие бе приел както при стрелбата предната вечер да останат на поляната и да стрелят един срещу друг, докато се улучат. Когато Гужар му предложи да подаде ръка на противника си, който рицарски се приближаваше към него с неизменната си усмивка, цялата тази комедия изпълни Кристоф с възмущение. Той хвърли вбесен оръжието си, блъсна Гужар и се нахвърли върху Леви-Кьор. С голяма мъка му попречиха да продължи двубоя с юмруци.

Секундантите се намесиха, докато Люсиен Леви-Кьор се отдалечаваше. Кристоф се отдели от тях и без да слуша смеховете и упреците им, се запъти с големи крачки към гората, като си говореше сам и жестикулираше раздражено. Не забеляза дори, че бе оставил на поляната дрехата и шапката си. Потъна в гората. Секундантите му го викаха смеешком. После се умориха и го оставиха на мира. Скоро чу трополене на коли и разбра, че са си отишли. Остана сам сред смълчаните дървета. Ядът му стихна. Просна се на земята и се затъркаля в тревата.

Малко след това в странноприемницата пристигна Мох. Още от сутринта бе по следите на Кристоф. Казаха му, че приятелят му е в гората. Той тръгна да го търси. Обиколи сечищата, умори се да го вика и се намери да се връща, когато чу, че пее; ориентира се по гласа му и най-сетне го намери на една малка полянка, разперил ръце и крака, търкалящ се в тревата като теленце. Щом го видя, Кристоф му се обади зарадван, нарече го „стари ми Молох“ разказа му, че е направил противника си на решето с куршумите си; принуди го да играят на прескочи-кобила и го накара да скача, като го налагаше здравата, докато скачаше. Добродушният Мох се забавляваше почти колкото него въпреки несръчността си. Върнаха се в странноприемницата уловени под ръка и взеха от съседната гара влака за Париж.

Оливие нямаше представа за всичко това. Той бе изненадан от милото държане на Кристоф. Не проумяваше тия резки промени. Чак на другия ден узна от вестниците, че Кристоф се е бил. Едва не се разболя, мислейки си за опасността, на която се е изложил. Пожела да узнае причината за дуела. Кристоф отказваше да я признае. Накрая, понеже много му досаждаше с въпросите си, той подхвърли смеешком:

— Заради тебе!

Оливие не можа да измъкне нито дума повече от него. Мох му разказа какво се бе случило. Оливие беше съкрушен; той скъса с Колет и помоли Кристоф да му прости неблагоприятното. Кристоф, непоправим, му издекламира една стара френска поговорка, като я нагоди злобничко, за да ядоса добрия Мох, който, съвсем възторжен, се радваше на щастието на двамата приятели:

— Моето момче, този случай ще те направи малко по-недоверчив...

*От мома безделна, бърлива,
от евреин дебел и лъжлив,
от приятелство фалшиво,
от неприятел вежлив
и от изветряло вило
Liber a rios, Domine!*^[3]

Дружбата им си остана непокътната. Угрозата, надвиснала над нея, им я направи още по-скъпа. Леките недоразумения се бяха разсеяли: дори различията между двамата приятели бяха станали още едно очарование за тях. Кристоф чувствуваше в себе си душата на своята и неговата родина, хармонично съчетани. Имаше усещането за душевно богатство и пълнота. Този щастлив прилив на сили се изразяваше у него както обикновено с поток композиции.

Оливие бе смаян. В крайната си критичност той не бе далеч от мисълта, че музиката, която обожаваше, бе казала вече последната си дума. Беше в плен на нездравото убеждение, че достигне ли се известна степен на развитие, неизбежно следва упадък; и се боеше да не би красивото изкуство, заради което обичаше живота, внезапно да секне, пресушено от почвата. Тези страхливи мисли развеселяваха Кристоф. Воден от дух на противоречие, той твърдеше, че нищо не е направено преди него, всичко предстои да се направи тепърва. Оливие му даваше за пример френската музика, която като че ли е стигнала до онази точка на съвършенство и завършена изтънченост, отвъд която няма вече нищо. Кристоф повдигаше рамене.

— Френската музика... Не е имало още истинска френска музика... А при това вие можете да кажете много красиви неща на

света. Сигурно никак не сте музикални, щом не сте се сетили досега! Ех, ако бях французин!...

И той му изброи какво би могъл да композира някой французин.

— Запалвате се за жанрове, които не са създадени за вас, а не се занимавате с творби, които подхождат на вашия гений. Вие сте народът на изяществото, на светската поезия, на красивите жестове, стъпки, пози, на модата, на елегантните костюми, а не композирате вече балети, макар че бихте могли да създадете неподражаемо изкуство на поетичния танц... Вие сте народът на остроумния хумор, а не създавате вече комични опери или изоставяте този жанр в ръцете на посредствени музиканти. Ах, ако бях французин! Щях да оркестрирам Рабле, щях да напиша забавни епопеи... Вие сте народ на белетристи, а не пишете музикални романи: защото за мен фейлетоните на Гюстав Шарпантие съвсем не са музикални романи. Не използвате дарбата си да анализирате душите, прозорливостта си за човешките характери. Ах, ако бях французин, бих рисувал музикални портрети... Искаш ли да ти скицирам девойката, седнала долу на двора под люляците?... Бих писал като Стендал за струнен квартет... Вие сте първата демокрация в Европа, а нямате театър за народа, нямате музика за народа. Ах, ако бях французин, бих превърнал в музика вашата революция, 14 юли, 10 август, Валми, Федерацията, бих въплътил народа в музика! Не фалшивия жанр на Вагнеровите декламации. Искам симфонии, хорове, танци. Не речи! До гуша ми са дошли. Ще наложа мълчание на думите! Ще нахвърля с широки щрихи в необятни симфонии, изпъстрени с хорове, необозрими пейзажи, омировски и библейски епопеи, огъня, земята, водата и сияйното небе, треската, която изпълва сърцата, бушуващите инстинкти, съдбините на нацията, тържеството на ритъма, властелин на света, повелител на милиони хора, чиито армии праща на смърт... Музика навсякъде, музика във всичко! Ако бяхте музикални, щяхте да имате музика за всеки ваш обществен празник, за официалните си тържества, за семейните си празници... Но преди всичко, преди всичко, ако бяхте музикални, щяхте да композирате чиста музика, музика, която не си поставя за цел да каже каквото и да било, музика, предназначена само да ни топли, да я вдъхваме и да живеем в нея. Залейте ни със слънце! Sat pratah^[4] (Нали така се казва на латински?)... Доста много е валяло у вас. Хващам хрема от музиката ви. Не се вижда ясно. Запалете фенерите...

Оплаквате се днес от италианските porcberie^[5] завладели театрите ви, присвоили си публиката ви, гонейки ви от собствения ви дом? Вие сте си виновни! На публиката ѝ е омръзнало вашето здрачно изкуство, хармоничните ви неврастения, педантичният ви контрапункт. Тя отива, където е животът, просташки или не, но живот! Защо бягате от живота? Вашият Дебюси е голям композитор; но той е вреден за здравето ви. Той е съучастник във вашата заспалост. Имате нужда някой да ви разбуди грубо.

— Да не би да ни предпишеш Щраус?

— И него не ви препоръчвам. Той окончателно би ви размекнал. Трябва да притежаваш стомаха на моите съотечественици, за да можеш да понесеш неумереното пиене. А и те не го понасят!... „Саломе“ от Щраус!... Шедьовър!... Не бих желал аз да съм авторът ѝ!... Мисля си за бедничкия дядо и за вуйчо Готфрид, когато ми говореха с такова страхопочитание и нежна любов за красивото изкуство на звуците!... Да разполагаш с тези неземни сили и да ги използваш така жалко!... Огненосен метеор! Изолда, еврейка-проститутка. Печален, животински разврат. Развихрилите се убийства, изнасилвания, кръвосмешение и престъпления, които клокочат в недрата на немския декаданс... А у вас гърченията на сладострастното самоубийство, което хърка във френския декаданс... На едното място звярът, на другото плячката. А къде е човекът?... Вашият Дебюси въплъщава добрия вкус; Щраус — лошия. Дебюси е блудкав, Щраус е неприятен. Единият е сребристо блато, обрасло е тръстики, от което се излъчват трескави изпарения. Другият — кален поток... Ах, как вони на пошла италианска музика, на неомайерберщина и какви нечисти чувства текат под тази пяна!... Противен шедьовър! Саломе дъщеря на Изолда... А чия майка ще бъде Саломе на свой ред?

— Да — каза Оливие, — бих желал да съм се родил половин век по-късно. Трябва да се сложи край на това препускане към бездната: или да се спре коня, или да се остави да се сгромоляса в нея. Тогава ще си отдъхнем. Слава богу, с или без музика земята няма да престане да цъфти. За какво ни е това нечовешко изкуство?... Западът догаря... Скоро... Скоро... Съзирам други светлини, изгряващи на Изток...

— Остави ме на мира с твоя Изток! — възрази Кристоф. — Западът не е казал още последната си дума. Нима си въобразяваш, че се отказвам? Та аз нося в себе си музика за векове! Да живее животът!

Да живее радостта! Да живее борбата срещу нашата съдба! Да живее любовта, която разширява сърцето! Да живее приятелството, което сгрява вярата ни, приятелството, по-сладко от любовта! Да живее денят! Да живее нощта! Слава на слънцето! Laus Deo^[6], на бога на бляна и действието, на бога, създал музиката! Осанна!...

При тези думи Кристоф седна на масата и написа всичко, което бушуваше в главата му, забравил вече какво бе казал току-що.

* * *

По това време Кристоф се радваше на пълен разцвет и равновесие на жизнените си сили. Не затъваше в естетически дискусии за стойността на една или друга музикална форма, нито в умозрителни търсения на новото: не се мъчеше дори и да намира сюжети, които да изрази чрез музика. Всичко бе добре дошло за него. Музикалният поток се лееше, без сам той да съзнава какво чувство изразява. Беше щастлив, това е всичко, щастлив да излива себе си, щастлив, че усеща да тупти в него пулсът на всемирния живот.

Неговата радост и душевна пълнота се предаваха и на околните.

Къщата със затворената градина беше много малка за него. Можеше наистина да надзърне през нея в парка на съседния манастир със самотните дълги алеи и вековни дървета; но гледката беше много красива, за да се запази дълго. Срещу прозореца на Кристоф строяха шестетажна къща, която затваряше кръгозора и ограждаше отвред със стени Кристоф. Имаше удоволствието да слуша от сутрин до вечер скърцането на макарите, дялането на камъните, заковаването на дъските. Сред работниците срещна отново своя приятел покривчията, с когото се беше запознал неотдавна на покрива. Отдалеч си кимнаха. Когато го срещна на улицата, Кристоф го заведе даже в кръчмата да се почерпят заедно за учудване на Оливие, който беше малко неприятно изненадан. На Кристоф му беше забавно смешното бръщолевене на работника и неизменното му добро настроение. Но все пак той проклинаше и него, и цялата банда сръчни строители, които издигаха преграда пред дома му и открадваха светлината му. Оливие не се оплакваше: приспособяваше се към зазидания хоризонт; той приличаше на печката на Декарт, от която потиснатата мисъл излита

право към свободното небе. Кристоф обаче чувствуваше нужда от въздух. Ограничен в това тясно пространство, той търсеше изход, като се сливаше с околните души. Просто ги попиваше. Въплътяваше ги в музика. Оливие му казваше, че изглежда влюбен.

— Ако бях влюбен — отвръщаше Кристоф, — не бих виждал вече нищо и не бих обичал нищо, не бих се интересувал от нищо извън любовта си.

— Но какво ти е тогава?

— Отлично се чувствувам, гладен съм.

— Блазе ти, Кристоф! — въздишаше Оливие. — Би трябвало да ни заемеш малко от апетита си!

Здравето е заразително, както и болестта. Първ изпита благотворното му въздействие самият Оливие. На него най-много му липсваше сила. Той се оттегляше от света, защото простацината го отвращаваше. Беше много крехък, за да стане голям творец въпреки широкия си ум и редките си дарования. Големият творец не е гнуслив. Първият закон за всяко здраво същество е да живее: този закон е още по-властен при гения; защото той живее още по-пълно. А Оливие бягаше от живота. Той витаеше в мира на поетическите си фикции — ефимерни, безплътни, нереални. Спадаше към елита, който в стремежа си към красота я търси в далечното или изобщо несъществуващо минало. Сякаш днешното питие на живота не е тъй упойващо като някогашното! Но прекият допир с живота е противен на уморените души. Те го понасят само през воала на миражите, изтъкан от отдалечението на миналото и от мъртвите слова на хората, които са живели някога. Приятелството на Кристоф изтръгваше постепенно Оливие от тези селения на изкуството. Слънцето започваше да прониква в тъмните убежища на душата му.

Инженер Елсбергер също бе засегнат от заразителния оптимизъм на Кристоф. Не се забелязваше обаче промяна в привычките му. Те бяха здраво вкоренени у него; не трябваше също да се очаква, че ще стане по-инициативен, за да напусне Франция и да опита щастието си другаде. Това би значело да се иска много от него. Но той изоставяше апатията си; придобиваше наново вкус към изследвания, книги, научни трудове, които отдавна бе изоставил. Много биха го учудили, ако му кажеха, че Кристоф е допринесъл донякъде за пробуждане на интереса

му към неговата професия. А най-учуден би бил навярно самият Кристоф.

* * *

От всички обитатели в къщата той най-бързо се свърза с малкото семейство от втория етаж. Неведнъж, минавайки пред вратата им, той се бе вслушвал в звуците на пианото: младата госпожа Арно свиреше с много усет, когато бе сама. Затова той им изпрати билети за концерта си. Те му благодариха горещо. Оттогава той се отбиваше сегиз-тогиз у тях вечер. Никога вече не можа да чуе младата жена да свири: тя беше прекалено стеснителна, за да свири пред чужд човек дори когато бе сама, откакто знаеше, че някой може да я слуша от стълбището, свиреше само под сурдинка. Кристоф обаче им свиреше; а освен това дълго разговаряха. Мъжът и жената проявяваха такава сърдечна правдивост при тези разговори, че Кристоф бе очарован. Той не вярваше, че французи можеха да обичат толкова много музиката.

— Мислиш така, защото досега си срещал само музиканти — казваше му Оливие.

— Знам — отвърщаше Кристоф, — че музикантите най-малко обичат музиката, но все пак не можеш да ме накараш да повярвам, че хората от твоята порода са цял легион във Франция.

— Няколко хиляди все пак.

— Тогава това е епидемия, някаква съвсем неотдавнашна мода?

— Не е мода — обясни му Арно. — „Който умее да свири нежно на някой инструмент или по рождение има сладък глас и не се радва, не се вълнува, не трепва от глава до пети очарован приятно, и не може да излезе извън себе си, е явно човек с изкълчена, порочна, извратена душа и трябва да се пазите от него, както от човек, нещастен по рождение...“

— Това ми е познато — заяви Кристоф. — Писал го е моят приятел Шекспир.

— Не — възрази кротко Арно. — Писал го е нашият Ронсар, живял преди него. Виждате, че тази мода във Франция не датира от вчера.

Кристоф не се учудваше, че и във Франция обичат музиката, изненадваше се, че и там обичат, кажи-речи, същите произведения, както в Германия. В артистичния свят и сред парижките сноби, с които най-напред се бе запознал, добрият тон изискваше да се отнасят към немските композитори като с прочути чужденци, от които охотно се възхищаваха, без да ги приемат напълно: на драго сърце се подиграваха на тромавостта на Глук, на варварската музика на Вагнер и им противопоставяха френската изтънченост. Затова Кристоф вече не вярваше, че някой французин може да разбере немските творби, особено така, както ги изпълняваха във Франция. Беше се върнал възмутен от една опера на Глук: изобретателните парижани не се бяха посвенили да гримират страшния старец! Бяха го разкрасили и окичили с гирлянди, смекчаваха ритъма му, подправяха музиката му с импресионистични отсенки, будещи нездрава нега... Клетият Глук! Какво бе останало от сърдечното му красноречие, от нравствената му чистота, от съвсем разголената му скръб? Дали това бе резултат от неспособността на французите да ги почувствуват? Обаче сега Кристоф виждаше колко дълбоко и нежно новите му приятели обичаха именно най-съкровено в немската душа, в старите Lieder, у немските класици. Той ги питаше дали е вярно, че тези немски композитори им са чужди и че французите могат да обичат само композитори от своята нация.

— Не е вярно! — възразяваха те. — Нашите критици си позволяват да говорят от наше име. Тъй като са послушни слуги на модата, твърдят, че и ние я следваме сяпко. Забавни същества! Те искат да ни научат какво било и какво не било френско! На нас, потомци на стара Франция!... Идват да ни учат, че Франция била vyplътена у Рамо — или у Расин — и никъде другаде! Като че ли Бетховен, Моцарт, Глук не са сядали край нашето огнище, не са бдели заедно с нас край леглото на любимите ни същества, не са споделяли мъките ни, не са съживявали надеждите ни... Като че ли не са станали членове на нашето семейство! Ако смеем да изразим гласно мисълта си, по-скоро някой френски композитор, препоръчван от парижките критици, би бил чужденец за нас.

— Истината е — каза Оливие, — че ако има граници в изкуството, те са не толкова национални, колкото социални бариери. Не зная дали можем да говорим за немско или френско изкуство, но

съществува изкуство на богатшите и изкуство на хората, които нямат пари. Глук е буржоа, той е от нашата класа. А еди-кой си френски музикант, когото се въздържам да назова по име, не е: макар и роден буржоа, той се срамува и се отрича от нас; ние също се отричаме от него.

Оливие беше прав. Колкото повече опознаваше французите, толкова повече Кристоф се изненадваше от сходството между обикновените хора във Франция и Германия. Двамата Арно му напомняха милия му стар Шулц с неговата така чиста, така безкористна любов към изкуството, себеотрицанието му, предаността му към красивото. И той ги обикваше заради неговата памет.

Кристоф установяваше не само колко са безсмислени духовните граници между честните хора от различни нации, той осъзна колко са безсмислени и границите между различните схващания на честните хора от една и съща нация. Благодарение на него, без той да полага специални усилия в това направление, двама души, които привидно много мъчно можеха да се разберат, се опознаха взаимно: абат Корней и господин Ватле.

Кристоф заемаше книги за прочит и от двамата и с безцеремонност, която неприятно изненадваше Оливие, ги даваше също ту на единия, ту на другия. Абат Корней не се дразнеше от това; той имаше усет за човешките души; без да се издава с нещо, четеше в душата на младия си съсед и съзираше религиозните елементи в нея, които самият Ватле не подозираше. Начало на сближението постави едно томче от Кропоткин, взето от Ватле; и тримата обичаха Кропоткин по различни съображения. Те случайно се срещнаха веднъж у Кристоф. Отначало Кристоф се уплаши да не би гостите му да си разменят неприятни реплики. Напротив, те се държаха съвършено вежливо един към друг. Разговаряха по безопасни въпроси: за пътуванията си, за опита си от общуването с хората. Откриха, че и двамата са изпълнени с благост и евангелски дух, с химерични надежди въпреки всички поводи за отчаяние. Испитаха внезапна симпатия един към друг, примесена с лека насмешка. Много съдържана симпатия. Никога не повдигнаха въпроса за техните убеждения. Срещаха се рядко и не търсеха повод за среща, но когато се видеха, изпитваха искрено удоволствие.

От двамата по-независим всъщност се оказа абат Корней. Кристоф не очакваше това. Постепенно откриваше величието на неговата религиозна, но свободна мисъл, мощният му спокоен мистицизъм, без никаква трескавост, който проникваше във всички мисли на свещеника, всички негови ежедневни постъпки, цялото му схващане за вселената, който го караше да живее в Христос, както според неговото убеждение Христов е живял в бога.

Не отричаше нищо, никоя жизнена сила. За него всички писания, и стари, и съвременни, религиозни и светски, от Мойсей до Бертольо, бяха достоверни, свещени, израз на бога. Светото писание беше само най-богатият екземпляр, както църквата представляваше най-висшият елит на обединените в бога братя. Но нито свещеното писание, нито Църквата можеха да затворят духа в неподвижна истина. Християнството беше живият Христос. Световната история беше само историята на постоянното разрастване на идеята за бога. Разрушението на Ерусалимския храм, разорението на езическия свят, провалянето на кръстоносните походи, плесницата, ударена на Бонифаций VIII, земята, запратена отново от Галилей в шеметната шир, безкрайната сила на най-малките в сравнение с най-великите, краят на кралската власт и на Конкордатите, всичко това объркваше временно съзнанието на хората. Едни се вкопчваха отчаяно в това, което падаше, други улавяха наслуки някоя дъска и се спускаха по течението. Абат Корней се питаше само „Къде са хората? Къде е това, което ги поддържа в живота?“ Защото той бе убеден: „Там, където е животът, там е бог.“ Ето защо изпитваше симпатия към Кристоф.

Кристоф от своя страна с удоволствие се вслушваше отново в красивото звучене на една възвишена вярваща душа. То будеше у него дълбоки далечни отгласи. По силата на вечната реакция, която у силните натури е жизнен инстинкт, инстинкт за самосъхранение, удар с веслото, който възстановява застрашеното равновесие и дава нов устрем на лодката, прекаленото съмнение и отвращението от парижкия сенсуализъм бяха възкресили от две години бог в сърцето на Кристоф. Не може да се каже, че той вярваше в него. Отричаше съществуването му. Но беше преизпълнен с него. Абат Корней му казваше, усмихвайки се, че подобно на добрия исполин, неговия патрон, и той носи в себе си бог, без да съзнава.

— На какво се дължи тогава, че не го виждам? — питаше Кристоф.

— Вие сте като хиляди други хора: виждате го всеки ден, без да подозирате, че е той. Бог се разкрива на всички под различни форми — на едни в обикновения им живот, както на свети Петър в Галилея, на други (например на вашия приятел Ватле), както на свети Тома — чрез ранните и чрез изцелените страдания, на вас — чрез достойнството на вашия идеал: „Noli me tangere“^[7]; един ден ще го познаете.

— Никога няма да се откажа — заяви Кристоф. — Аз съм свободен.

— Вие сте още по-свободен, когато вярвате в бога — отвърна невъзмутимо свещеникът.

Кристоф обаче не допускаше да го направят християнин против волята му. Той се бранеше с наивно усърдие, като че ли имаше значение дали ще залепят на убежденията му един или друг етикет. Абат Корней го слушаше с едва доловима ирония на духовно лице, но много добросърдечно. Той се отличаваше с неизменно търпение поради привичките си на вярващ. Испитанията на съвременната църква го бяха калили; макар и да го бяха потопили в дълбока меланхолия и да бяха предизвикали мъчителни духовни кризи, те не бяха накърнили същността му. Естествено жестоко бе, че висшестоящите духовници го потискаха, че епископите дебнеха постъпките му също така ревностно, както и свободомислещите, които се стремяха да използват убежденията му, да си послужат с него в борбата си против неговата вяра; еднакво неразбран и преследван както от единоверците, така и от враговете на религията си. Невъзможно бе да се съпротивлява; трябваше да се подчини. Невъзможно беше да се подчини дълбоко в себе си: защото съзнаваше, че авторитетните лица се заблуждават. Измъчваше се, ако не каже какво мисли. Измъчваше се, ако каже и бъде погрешно изтълкуван. Без да говорим за душите, за които отговаря, които очакват от него съвет, помощ, които страдат... Абат Корней страдаше и заради тях, и заради себе си, но търпеше страданията с примирение. Той знаеше колко малко значат дните на испитания в дългата история на църквата. Само че, понеже постоянно се затваряше в мълчаливото си примирение, той постепенно се обезкървяваше, ставаше плах, страхуваше се да заговори, мъчно предприемаше каквото и да било и постепенно се

поддаваше на безмълвно вцепенение. С тъга си даваше сметка, че се плъзга по наклона, но не реагираше. Срещата с Кристоф бе много полезна за него. Младежкият плам, топлото и наивно участие, което му засвидетелствуваше неговият съсед, неговите понякога нескромни въпроси му действуваха благотворно. Кристоф го принуждаваше да се върне в обществото на живите.

Електротехникът Обер се срещна с него у Кристоф. Като видя свещеника, той повдигна рамене. С усилие скри отвращението си. Дори когато тази първа реакция бе победена, той продължаваше да се чувства неловко с дългополия човек, който бе за него неподдаващо се на определение същество. Все пак удоволствието да разговаря с добре възпитани хора взе връх над антиклерикализма му. Изненада го любезният тон, установен между Ватле и абат Корней; още повече се изненада, че свещеникът се оказа демократ, а революционерът — аристократ: това объркваше всичките му досегашни представи. Напразно се опитваше да ги класира в някоя от известните му категории; защото му бе необходимо да класира хората, за да ги разбере. Не беше лесно да намери подразделение, в което да вмъкне спокойната гордост на този свещеник, който беше чел Анатола Франо и Рьонан и говореше спокойно, честно и правдиво за тях. В областта на науката абат Корней имаше за принцип да се вслушва в мнението на хората, които знаят, а не на тези, които командуват. Уважаваше авторитета на властта, но той не бе за него от същото естество, както авторитета на науката. Плът, дух милосърдие, три степени, три стъпала на божествената стълба, стълбата на Яков. Естествено нашият Обер съвсем и не подозираше неговото душевно състояние. Абат Корней казваше кротко на Кристоф, че Обер му напомня френските селяни, които бе срещнал. Млада англичанка ги пита за пътя. Говори им на английски. Те я изслушват, без да разберат. На свой ред ѝ заговарят на френски. Тя не разбира. Те я поглеждат съжалително, поклащат глава и казват, като се залавят отново за работата си:

— Не е ли жалко наистина! Толкова хубаво момиче!...

В първите дни, поразен от начетеността и изтънчените маниери на свещеника и Ватле, Обер мълчеше и жадно поглъщаше думите им. Постепенно започна да се намесва и той, поддавайки се на наивното наслаждение, което изпитваше, когато философствуваше. Изложи им обърканите си схващания. Двамата го слушаха любезно, като леко му

се надсмиваха в себе си. Обер бе очарован и не се задоволи с това; той прекали и скоро злоупотреби с неизчерпаемото търпение на абат Корней. Прочете му своите произведения. Свещеникът ги изслуша с примирение; не му досаждаха много: той се вслушваше не толкова в думите, колкото в душата на четящия. Пък и както каза на Кристоф в отговор на съчувствията му:

— Чудо голямо! И без това слушам какви ли не глупости!

Обер беше признателен на Ватле и на абат Корней. И тримата, без да се мъчат да се разберат взаимно, бяха почнали да се обичат, като самите те не съзнаваха много ясно защо. Изненадваха се, че се оказаха така близки един на друг. Никога не биха предположили преди това. Кристоф ги обединяваше.

Той имаше невинни съюзнички и в трите деца, двете момиченца на Елсбергер и осиновеното момиченце на Ватле. Беше се сприятелил с тях. Натъжаваше го усамотението им. Понеже много бе говорил и на двете сестрички за непознатата им малка съседка, той събуди у тях неудържимо желание да се запознаят с нея. Правеха й знаци от прозорците; разменяха бегли реплики по стълбището. Толкова настояваха, подтикнати от Кристоф, че издействуваха от родителите си разрешението да се срещнат с нея в Люксембургската градина. Кристоф, щастлив от успеха на тактиката си, отиде да ги види първия път, когато децата се срещнаха там. Завари ги смутени и неловки: те се държаха изкуствено и не умееха още да се радват на толкова новото за тях щастие. Той ги размрази за миг, измисли им игри, гоненица, лов: самият той участвуваше с такова увлечение, сякаш бе на десет години; разхождащите се в градината хора хвърляха развеселени погледи към едрия младеж, който се гонеше, надавайки викове, и се въртеше около дърветата, гонен от трите момиченца. Тъй като родителите все още не преодоляваха мнителността си и не бяха особено склонни да подновят често разходките в Люксембургската градина — не можеха да наблюдават отблизо децата си, — Кристоф изнамери начин да накара майор Шабран, който живееше в партера, да покани децата да играят в градината на самата къща.

Той случайно бе установил връзка с него: случаят винаги идва сам при хората, които го търсят. Работната маса на Кристоф беше пред прозореца. Вятърът отнесе няколко нотни листа в градината долу. Кристоф изтича да ги прибере, както си беше гологлав и разгърден.

Мислеше, че ще му отвори прислугата. Но на прага застана дъщерята. Малко смутен, той ѝ обясни защо бе дошъл. Тя се усмихна и го покани да влезе; отидоха в градината. Когато събра листовете си, той се наклони да си ходи и тя го изпрати до вратата, но тъкмо в този миг се натъкна на бившия офицер, който се прибираше в къщи. Майорът погледна изненадан гостенина по домашни дрехи. Момичето му го представи смеешком.

— А, вие сте музикантът, така ли? — каза офицерът. — Много ми е приятно! Ние сме събратя.

И той му стисна ръка. Те заговориха с дружелюбен насмешлив тон за концертите, които си даваха един на друг; Кристоф на пианото, а майорът — на флейтата. Кристоф искаше да си отиде, но майорът не го пусна: беше се увлякъл вече в нескончаемите си разсъждения върху музиката. После внезапно ги прекъсна и предложи:

— Искате ли да видите моите „топове“^[8].

Кристоф го последва, питайки се защо ли го интересува неговото мнение за френската артилерия. Майорът му показва победоносно своите музикални канони, изобретателни композиции, които можеха да се изпълняват като се започне от края или на четири ръце, като единият изсвири страницата от горе на долу, а другият — обратно бивш възпитаник на Политехниката, майорът открай време обичаше музиката, но той обичаше главно в нея трудните задачи; музиката му се струваше — тя действително е отчасти това — великолепно упражнение за ума; и той се мъчеше да измисля и да решава загадъчни музикални построения, едно от друго по-екстравагантни и побезсмислени. Не бе имал естествено много време, за да се отдава на манията си по време на военната кариера; но откакто бе излязъл в пенсия, с голямо увлечение ѝ посвещаваше дните си. Изразходваше за нея същата енергия, която някога бе влагал, за да преследва през африканските пустини бандите на негърските крале или да се изплъзва от техните засади. Кристоф се забавляваше с неговите музикални игри и дори на свой ред му зададе една по-трудна гатанка. Офицерът бе очарован: те устройха състезание по ловкост. Заваляха музикални ребуси от едната и от другата страна. След като се позабавляваха доста време, Кристоф се качи у дома си. Още следващата сутрин майорът му прати нова гатанка, истинска главоблъсканица, над която майорът бе мислил част от нощта. Кристоф отговори. И състезанието се поднови

до деня, когато Кристоф, отегчен, заяви, че е победен: офицерът не можеше да си намери място от задоволство. Този успех беше за него едва ли не разплата с Германия. Покани Кристоф на обед. Откровеността на Кристоф, който заяви, че композициите на майора са много слаби и започна да протестира, когато Шабран опропасти на хармониума си едно анданте от Хайдн, окончателно спечели домакина. От този ден те доста често разговаряха. Само че вече не за музика. За Кристоф не беше кой знае колко интересно да слуша несъстоятелните му мнения по този въпрос; затова той предпочиташе да насочва разговора им към военни теми. Майорът това и чакаше; музиката беше за този нещастник принудително развлечение — всъщност той скучаеше.

Охотно се спусна да разказва на Кристоф за африканските си походи. Невероятни приключения, достойни за Писаро и Кортес! Предсмаяния взор на Кристоф оживяваше тази удивителна варварска епопея; нямаше представа за нея; самите французи, почти всички, са в същото неведение, а в продължение на двадесет години шепа френски завоеватели изразходваха в нея своя героизъм, изобретателното си дръзновение и свръхчовешка енергия; загубени в черния континент, лишени от най-елементарни възможности за действие, водейки борбата винаги против волята на страхливото обществено мнение и на правителството и завоювайки за Франция, въпреки самата Франция, империя, по-голяма от нея. От тази борба лъхаше на мощна радост и кръв и Кристоф виждаше над нея съвременните кондотиери, героични авантюристи, немислими в днешна Франция, която сега със срам разпознава в тях свои чеда и свенливо се стреми да ги потули в сянка. Гласът на майора звучеше бодро, когато извикваше на живот тия свои спомени; той ги разказваше с весело добродушие, като изпъстряше странно епичните битки със спокойни описания на геоложкия строеж на земите, на нападенията в тила на противника, лова на хора, когато едно след друго си ту ловец, ту дивеч, в безпощадната схватка на живот и смърт. Кристоф го гледаше, слушаше и изпитваше състрадание към този красив човешки екземпляр, принуден да бездействува, да убива суката чрез смешни игри. Питаше се как е могъл да се примири с подобна участ. Зададе и на него същия въпрос. Все още злопаметен, майорът отначало не изглеждаше особено склонен да обясни основанията си пред един чужденец. Но французите

са словоохотливи, особено когато става въпрос да се обвиняват взаимно.

— Какво искате да правя в днешната им армия? Моряците се занимават с литература; пехотинците се увличат по социология. Занимават се с каквото щат, само не с война. Не подготвят вече за нея, подготвят против нея; занимават се с философия на войната... Философия на войната! Игра на бити магарета, които размишляват какви удари ще получат един ден! Да мъдрувам, да философствувам, а не, това не е за мене! По-добре да си стоя у дома и да си съчинявам канони!

От свян той не признаваше най-важните си огорчения: породилото се подозрение между офицерите вследствие призива към доносничество, унижението да се подчиняваш на безочливите заповеди на невежи и престъпни политици, мъката на войниците, използвани за най-долни полицейски задачи, за описи на църкви, за потискане на работнически стачки, в служба на интереса и злобата на партията на власт — антиклерикалните радикали — против останалия народ. И отвращението на стария африкански воин към новата колониална войска, включваща в състава си предимно измета на нацията, за да угоди на егоизма на останалите, които се отказват от честта и от опасностите свързани с отбраната на „голяма Франция“, отвъдморската Франция. Не бе работа на Кристоф да се намесва в тия чисто френски спорове — те не го засягаха, но той съчувствуваше на стария офицер. Каквото и да мислеше за войната, беше убеден, че войската е създадена, за да създава войници, както предназначението на ябълковото дърво е да ражда ябълки, и е погрешно да се присаждат към нея политици, естети и социолози. Все пак не му беше ясно защо този силен мъж е отстъпил мястото си на други. Щом не се бориш против враговете си, значи, си върл враг на самия себе си. У всички що-годе ценни французи се долавяше известен вкус към абдикиране, някакво странно оттегляне. Кристоф го съзираше в по-трогателен аспект у дъщерята на офицера.

Тя се казваше Селин. Имаше тънки, опънати назад по китайски маниер коси, грижливо сресани, които откриваха високото ѝ обло чело, заостреното ѝ ухо, мършавите бузи и нежна брадичка, миловидни като у селянка, хубави черни очи, умни, доверчиви, много нежни, очи на късогледа девойка, възголям нос, малка бенка над горната устна,

безмълвна усмивка, която я караше да издава напред в мила гримаса долната си, сочна устна. Беше добра, дейна, остроумна, но абсолютно лишена от любознателност. Четеше малко, не познаваше никак съвременната литература, не ходеше никога на театър, нито пътуваше (пътуванията досаждаха на баща ѝ, който бе пътувал доскоро!), не участвуваше в никакво светско благотворително начинание (баща ѝ се отнасяше критично към тази дейност), не се стремеше да разшири образованието си (той се подиграваше с учените жени), почти не мърдаше от малката градина под високите четири стени, прилична на кладенец. Не се отегчаваше особено много. Залисваше се, както можеше, и се бе примирила, без да загуби доброто си настроение. От нея и от скромния декор, който всяка жена си създава несъзнателно където и да се намира, лъхаше атмосферата на Шарден: топло мълчание, спокойни лица и внимателно, леко мудро изпълнение на обичайната работа; поезията на ежедневиия живот, на навика, на предвидените мисли и жестове в същия час и по същия начин, които въпреки това са любими; проникновена нежност; ведрата посредственост на благородните буржоазни души: съвест, честност, правдивост, спокойни занимания, мирни, но все пак поетични удоволствия. Здравно изящество, духовна и физическа чистота: всичко това мирише на пухкав хляб, лаванда, прямота и доброта. Мир в природата и в хората, покой на старите къщи и на усмихнатите души...

Топлото доверие на Кристоф привличаше хорското доверие и той много се бе сприятелил с нея. Разговаряха доста свободно. Накрая той започна да ѝ задава въпроси, на които тя отговаряше за голямо свое удивление: казваше му неща, които не бе споделяла с никого.

— Защото не се боите от мене — обясняваше ѝ Кристоф. — Няма опасност да се влюбим един в друг. Ние сме си само приятели.

— Колко сте мил! — отвръщаше му тя смеешком.

Нейната здрава природа, също както у Кристоф, не допускаше любовното приятелство, чувство, към което се домогват съмнителните души: те никога не са наясно с чувството си. Веднъж той я попита какво прави някои следобеди, когато седи на пейката си в градината с ръкоделие на колене, без да го докосне и без да мръдне с часове. Тя се изчерви и възрази, че не стои така с часове, а само по няколко минути от време на време, най-много четвърт час, „за да продължи приказката си“.

— Каква приказка?

Приказката, която си разказвала.

— Вие си разказвате приказки? О, разкажете ги и на мене!

Тя му заяви, че е много любопитен. Довери му само, че не била героиня на историите, които си измисляла.

Той се изненада.

— След като се мъчите да ги измисляте, по-естествено би било да си разказвате собствената си история, разкрасена, да си мечтаете за по-щастлив живот.

— Не бих могла — отвърна му тя. — Това би ме отчаяло.

Тя отново се изчерви, че му е разкрила част от съкровенията си мисли, после поде:

— Освен това, когато съм в градината и ме лъхне ветрец, аз се чувствам щастлива. Градината ми се струва жива. А когато вятърът е буен и идва отдалеч, той ми разказва толкова неща!

Въпреки сдържаността ѝ Кристоф долавяше дълбоката печал, затаена под доброто ѝ настроение и работливостта ѝ, която — тя ясно съзнаваше това — беше съвсем безцелна. Защо не се опита да се освободи? Тя е създадена за деен и полезен живот. Тя изтъкваше обичта на баща си, който не можеше да си представи да се раздели с нея. Кристоф напразно възразяваше, че силният и енергичен офицер не се нуждае от нея, че човек с неговата закалка спокойно може да остане сам и няма право да жертвува живота ѝ. Тя защитаваше баща си. Лъжейки благородно, твърдеше, че не той я принуждава да остане при него, а тя не би могла да се реши да го напусне. До известна степен това отговаряше на истината. Изглеждаше решено за вечни времена не само за нея и за баща ѝ, но и за всички околни, че нещата трябва да бъдат така, а не иначе. Тя имаше женен брат, който намираще за напълно естествено тя, а не той да се грижи за бащата. Самият той се занимаваше само със собствените си деца. Обичаше ги с ревнива обич, не им оставяше никаква инициатива. Тази любов беше за него и главно за жена му доброволна верига, която тегнеше над живота им и обвързваше всяко тяхно движение; като че ли, щом имаш деца, личният ти живот е свършен и трябва завинаги да се откажеш от собственото си развитие; този деен, умен, още млад мъж изчисляваше колко години още му остават да работи, преди да се пенсионира. Прекрасни хора, които линееха в атмосферата на семейна любов,

толкова дълбока, но и толкова задушшаваща във Франция. Тази любов е толкова по-потискаща, защото френските семейства са малочислени до крайност: баща, майка, едно-две деца. Трескава, страхлива любов, ограничена до най-близките, както скъперникът стиска шепата злато.

Едно случайно обстоятелство засили интереса на Кристоф към Селин и му доказва характерното за французите ограничаване на чувствата, страхът им да живеят и да вземат това, което им се полага.

Инженер Елсбергер имаше брат, десет години по-млад от него, също инженер. Добър мъж, както толкова други, от порядъчно буржоазно семейство, с артистични наклонности: тези младежи биха желали да се занимават с изкуство; но не биха желали също да загубят буржоазното си положение. Всъщност този проблем никак не е труден; и повечето хора на изкуството днес са го разрешили без опасност. Трябва просто да имаш желание, а не всички са способни дори за това малко усилие на волята; те не са достатъчно уверени, че наистина желаят това; и с постепенното укрепване на материалното им благополучие, те се оставят на течението, без да се бунтуват и без да протестират. Не бихме могли да ги упрекнем, ако са добри буржоа вместо посредствени творци. Но често дълбоко в тях остава тайно неудовлетворение поради разочарованието им, *qualis artifex pereo*, прикрито горе-долу под така наречената философия; то трови живота им, докато изхабяването с течение на годините и новите грижи не заличат следата на старото огорчение. Такъв бе случаят и с Андре Елсбергер. Той би желал да пише, но брат му, тесногръд в схващанията си, бе пожелал и той да влезе като него в научното поприще. Андре беше умен и умерено надарен без разлика за какво — и за наука, и за литература. Не беше много уверен, че е човек на изкуството, но затова пък беше напълно уверен, че е буржоа. Беше се подчинил, отначало уж временно — всеки знае какво значи тази дума — на волята на брат си; беше постъпил в Политехниката не между първите и беше я завършил по същия начин, а оттогава вършеше занаята си на инженер добросъвестно, но без никакво увлечение. Естествено беше загубил по този начин и малкото си артистични предразположения и затова говореше с насмешка за тях.

— Освен това — Кристоф разпознаваше песимистичните разсъждения на Оливие — животът не си струва труда да се торМОЗИШ,

че не си избрал правилно попрището си. Не е ли все едно дали ще има един посредствен поет повече или по-малко...

Двамата братя се обичаха; те имаха същата нравствена закалка, но не се разбираха, когато бяха заедно. И двамата на времето бяха привърженици на Драйфус. Само че Андре привлечен от синдикалистите, беше противник на войната, а Ели беше патриот.

Случваше се Андре да дойде при Кристоф, без да се отбие при брат си; Кристоф се учудваше, защото между него и Андре нямаше голяма симпатия. Андре винаги се оплакваше от някого или от нещо, а това беше уморително. А когато Кристоф говореше, Андре не го слушаше. Затова Кристоф не се мъчеше да скрие от Андре, че неговите посещения му изглеждат безсмислени; Андре обаче не обръщаше внимание и като че ли не забелязваше държането на Кристоф. Най-сетне Кристоф откри разгадката в деня, когато видя, че гостът му се е навел през прозореца и изглежда много по-заинтересуван от това, което стана в градината, отколкото от думите на Кристоф. Той му го каза. И Андре охотно му довери, че наистина познава госпожица Шабран и че тя има дял в посещенията му у Кристоф. Езикът му постепенно се развърза и той призна, че изпитвал отдавна приятелски чувства към девойката, дори нещо повече: семейство Елсбергер било отдавна близко със семейството на майора, но след дълга дружба политиката ги разделила; и оттогава изобщо не се виждали. Кристоф не скри, че това му се струва глупаво. Не можеха ли да запазят убежденията си и да продължават да се уважават? Андре заяви, че той е свободен духом, но призна, че проявява нетърпимост по два-три въпроса, по които според него не било позволено човек да има различно мнение — и той спомена прословутата афера Драйфус. И както бе прието, наговори куп безсмислици по този повод. Този навик на французите бе добре познат на Кристоф и той не се опита да спори с Андре. Само го попита дали според него ще се наложи някога край на тази афера, или проклятието ѝ вечно ще тегне над внуците и правнуците им. Андре се разсмя. Той не отговори на Кристоф, но с умиление възхвали качествата на Селин Шабран, като обвини в егоизъм баща ѝ, който намира за съвсем естествено тя да се жертвува за него.

— Защо не се ожените за нея, ако я обичате и ако и тя ви обича?

Андре изказа съжалението си, че Селин е ревностна католичка. Кристоф го помоли да му обясни какво разбира под това. Андре каза какво има пред вид: тя била истински вярваща, изцяло в плен на своя бог и неговите служители.

— Че какво значение има това за вас?

— Голямо; не желая жена ми да принадлежи на никого друг освен на мене.

— Как? Вие ревнувате дори от идеите на жена ви? Ами че тогава вие сте по-егоистичен дори от майора!

— Можете да казвате каквото си щете! Нима бихте се влюбили в жена, която не обича музиката?

— Това ми се е случвало вече!

— Как може да се живее заедно, ако не се мисли по същия начин?

— Оставете на мира мислите си! Ах, клети приятелю! Всички идеи не струват пукната пара, когато човек обича. Какво ме интересува, че жената, която обичам, обича като мен музиката? Самата тя е музиката за мен! Когато като вас човек е имал щастието да срещне мило момиче и двамата се обичат взаимно, нека всеки от своя страна вярва в каквото ще! В крайна сметка всички идеи имат, кажи-речи, еднаква стойност; и има само една истина на този свят: любовта.

— Говорите като поет. Не виждате живота. Познавам много семейства, които са се измъчвали от духовното разединение.

— Защото не са се обичали достатъчно. Трябва да знаеш какво искаш.

— Да искаш, не значи да можеш. Дори и да бих желал да се ожена за госпожица Шабран, не бих могъл.

— Любопитен съм да зная защо.

Андре заговори за своите задръжки: още не бил обезпечил материалното си положение; не бил богат; здравето му не било блестящо. Питал се дали има право да се жени. Такава голяма отговорност... Нямаше ли опасност да направи нещастна любимата девойка, а и самия себе си, без да говори за децата, които ще дойдат?... По-добре да почака или да се откаже.

Кристоф повдигна в недоумение рамене.

— И това ако е любов! Ако ви обича, тя ще бъде щастлива да се жертвува за вас. А що се отнася до децата, вие, французите, сте

смешни хора. Не бихте желали да създадете деца, освен ако сте сигурни, че ще станат закръгленички рентиери без никакви трудности в живота... Защо, дявол взел го? Какво ви засяга вас; вашата задача е само да им дадете живот, да им вдъхнете любов към живота и смелост да се борят за него. Останалото... дали ще живеят, или ще умрат... е съдбата на всички живи същества. Нима е по-добре да се откажеш от живота, отколкото да се изложиш на опасностите му?

Здравата увереност, която се излъчваше от Кристоф, се предаваше и на събеседника му, но той все още не се решаваше.

— Да, може би...

Но си оставаше само с добрите намерения. И той като другите изглеждаше лишен от воля и неспособен за действие.

* * *

Кристоф започна да се бори срещу тази инертност, на която се натъкваше у повечето си приятели французи; инертност, странно съчетана с усърдна и доста често трескава дейност. Почти всички негови познати от различните буржоазни среди бяха недоволници. Почти всички бяха еднакво отвратени от господарите на деня и от тяхната покварена мисъл. Почти у всички едно и също тъжно и гордо съзнание, че спрямо душата на тяхната нация е извършено предателство. И това огорчение на победени индивиди и класи не се дължеше на лични оскърбления; не поради тази причина те бяха изместени от дължимите им отговорни места, от дейния живот и се бяха превърнали в чиновници в оставка, човешки енергии без приложение, стара аристокрация, оттеглила се в земите си и скрила се там като ранен лъв, за да умре. Причината се коренеше в глухото, дълбоко, всеобщо чувство на духовен бунт: то се срещаше навсякъде: във войската, в магистратурата, в университета, в администрацията, във всички важни звена на управленческата машина. Обаче тези недоволници бездействуваха. Бяха предварително обезсърчени; само повтаряха:

— Няма какво да се прави.

И отклонявайки плахо мисълта и думите си от тягостните въпроси, те търсеха убежище в семейния живот.

Да се бяха оттеглили само от политическа дейност! Не, дори в тесния кръг на ежедневната си деятелност всеки от тези порядъчни хора предпочиташе да бездействува. Търпяха унизителни компромиси с мерзавци, които презираха, въздържайки се да поведат борба с тях, смятайки я предварително за безполезна. Защо например тези творци, композиторите, които Кристоф познаваше, понасяха, без да протестират, безочието на всевъзможни клоуни от печата, които издевателствуваха над тях. Там имаше невероятни глупаци, пословично невежи *in omni re scibili*^[9], които въпреки това се ползуваха от всесилен авторитет на *in omni re scibili*. Те не си даваха труд дори да пишат статиите или книгите си: имаха секретари, жалки гладни бедняци, готови да продадат душата си, ако изобщо имаха душа, за хляб и жени. В Париж това не беше тайна за никого. Въпреки това обаче те продължаваха да властвуват и се отнасяха високомерно с хората на изкуството. Кристоф крещеше от ярост, когато четеше някои техни дописки.

— Ах, мерзавците!

— На кого се гневиш? — питаше го Оливие. — Пак на някой хубостник от Панаира на мисълта?

— Не, яд ме е на порядъчните хора. Мошениците си вършат своя занаят: лъжат, грабят, крадат, убиват. Но другите — хората, които им позволяват да вършат това, макар и да ги презират, са хиляди пъти по-достойни за презрение според мене. Ако техните колеги от печата, честните, образовани критици, и хората на изкуството, на чийто гръб се подвизават тези палячовци, не ги оставяха негласно да вършат това било от стеснителност, от страх да не се изложат или поради срамна пресметливост се щадят взаимно, сключили сякаш таен съюз с врага, за да останат на завет от ударите му, ако не им даваха възможност да се представят като техни закрилници и приятели, безочливата им власт щеше да рухне, станала за посмешище. Все същото малодушие във всички области на живота. Срегнах двадесетина честни хора, които ми казаха за един индивид: „Той е мошеник.“ Нямах нито един, който да не го нарича „скъпи колега“ и да не му стиска ръката. „Мошениците са толкова много!“ — оправдават се те. Мухльовците са премного, вярно. Премного са подлите порядъчни хора.

— Добре де, какво искаш да правим?

— Действайте самите вие като полиция! Какво чакате? Небето ли да се нагърби с вашите работи? Виж, погледни например какво става в този миг. От три дни вече вали сняг. Той задръства улиците, превръща вашия Париж в кална клоака. Какво правите вие? Протестирайте срещу съответните служби, които ви оставят в мръсотията. Но опитвате ли се да излезете сами от нея? Боже опази! Стоите със скръстени ръце. Никой не се мръдва да разчисти поне тротоара пред къщата си. Никой не изпълнява своя дълг, нито държавата, нито отделните граждани: и едните, и другите се смятат квит, като се обвиняват взаимно. Толкова сте свикнали от дългите векове монархическо възпитание да не правите нищо по свой почин, че винаги имате вид на лапнимухи, очакващи чудо. Виждаш ли моето момче, ум и добродетели у вас колкото щещ, само че ви липсва кръв. Най-напред на тебе самия. Не умът и не сърцето боледува у вас. Животът линее. Животът си отива.

— Какво да се прави? Трябва да чакаме да се върне.

— Трябва да желаете връщането му. Трябва да *желаете!* И за тази цел преди всичко трябва да пуснете малко чист въздух у вас. Щом не искате да излизате от къщи, поне нека къщата ви да бъде здравословна. Оставили сте да я тровят миазмите на Панаира. Вашето изкуство и мисъл в двете си трети са покварени. А вие сте така обезсърчени, че дори и през ум не ви минава да се възмутите в най-добрия случай. Някои от вашите странни порядъчни хора стигат дотам в плахостта си, че си внушават, че те именно са виновни, а мошениците имат право. Не срещнах ли в твоето списание „Езоп“ подобни нещастни младежи, които си внушават, че обичат изкуство, което никак не им е по вкуса? Те се тровят без никаква наслада от раболепно подражание: и умират от скука, лъжейки себе си и другите.

Кристоф минаваше сред колебливците подобно на вятър, който разклаща задрямали дървета. Не се опитваше да им внуши своята мисъл; вдъхваше им само енергията да мислят сами. Казваше им:

— Прекалено смирени сте. Най-върлият ви враг е неврастеничното съмнение. Може и трябва да сме толерантни и човечни. Но не е позволено да се съмнявате в това, което смятате за правилно и вярно. Трябва да защитавате убежденията си. Каквито и да са силите ни, забранено е да се отказваме от борбата. И най-скромният човек на този свят има свой дълг, наравно с най-великия. Той има също

— макар и да не съзнава — и известна власт. Не мислете, че личният ви бунт е напразен. Всяко силно съзнание, което се осмелява да се утвърди, представлява сила. Неведнъж сте виждали през последните години, че държавата и общественото мнение са принудени да се съобразяват с преценката на някой честен човек, разполагащ само с едно оръжие — духовната си сила, изявена публично, с неотстъпно упорство... А ако се питате какъв смисъл има да си давате толкова труд, какъв смисъл има да се борите, *какъв смисъл има?*... Е добре, знайте: има смисъл, защото Франция умира, защото Европа умира, защото нашата цивилизация, прекрасно дело, изградено с цената на хилядолетни страдания от човечеството, ще загине, ако не се борим. Отечеството е в опасност, европейското ни отечество и преди всичко вашето малко френско отечество. Вашата апатия го убива. То умира с всяка ваша енергия, която умира, с всяка ваша примирена мисъл, с всяко ваше безплодно добро намерение, с всяка капка от вашата кръв, която пресъхва ненужна... На крак! Трябва да се живее! Или пък, ако трябва да умрете, умрете поне прави!

* * *

Най-трудното обаче не беше да ги накара да действуват, а да ги накара да действуват заедно. Виж, по този въпрос те не се поддаваха на въздействие. Цупеха се един на друг. Най-добрите бяха най-упорити. Кристоф имаше не един такъв екземпляр в самата им къща. Феликс Вайл, инженер Елсбергер и майор Шабран живееха в безмълвна враждебност. А при това под различните етикети на национална или партийна принадлежност и тримата се стремяха към едно и също нещо. Вайл и майорът биха имали много основания да се разберат помежду си. По силата на едно от тия противоречия, разпространени сред интелектуалците, Вайл, макар и да не излизаше от книгите си и да водеше изключително духовен живот, беше страстно увлечен по военното дело. „Ние всички сме плюнки“ — е казал полуевреинът Монтен, прилагайки за всички хора това, което важи само за някои категории духове като тази, към която спадаше Вайл. Старият интелектуалец изпитваше истински култ към Наполеон. Обграждаше се с текстове и спомени, в които оживяваше разкрасената легенда за

императорската епопея. Като толкова други свои съвременници и той бе заслепен от далечните лъчи на слънцето на славата. Участвуваше мислено в боевете, водеше сражения, обсъждаше военните операции; спадаше към стайните стратегии, от които гъмжат академиите и университетите: те обясняват Аустерлиц и поправят грешките при Ватерло. Той пръв се подиграваше с тази „Наполеониада“; тя даваше храна на иронията му; но все пак продължаваше да се опиянява от тези красиви митове като дете, което си играе. Очите му се насълзяваха от някои епизоди: а когато си дадеше сметка за слабостта си, се превиваше от смях и се наричаше старо животно. Всъщност той беше привърженик на Наполеон не толкова от патриотизъм, колкото от интерес към приключенията и от платонична любов към подвизите. Независимо от това беше най-искрен патриот, по-привързан към Франция от много чисти французи. Френските антисемисти допускат престъпление и глупост, като отчайват с оскърбителните си подозрения родолюбивите чувства на евреите, живеещи във Франция. Извън основанията, поради които всяко семейство непременно се привързва след две-три поколения към земята, където се е заселило, евреите имат специални основания да обичат народа, който е носител на най-напредничавите идеи за интелектуална свобода в Западна Европа. Те го обичат още повече, защото от сто години насам са допринесли да стане такъв и тази интелектуална свобода е отчасти тяхно дело. Как няма тогава да я бранят срещу посегателствата на всяка феодална реакция? Ще услужите на врага, ако се опитате — както биха желали да сторят шайка престъпни безумци — да скъсате връзките на евреите с тяхното второ отечество.

Майор Шабран спадаше към неблагоприятните патриоти, подстрекавани от вестниците, които им представят всеки емигрант във Франция като неин скрит враг. Въпреки природната си отзивчивост тези хора си налагат да подозират, да мразят, да отричат благородното предопределение на нацията, в която са се втели много други нации. Затова Шабран си въобразяваше, че е длъжен да не обръща внимание на наемателя от първия етаж, макар и да би му било приятно да се запознае с него. Вайл от своя страна с удоволствие би разговарял с офицера; познаваше обаче национализма му и леко го презираше.

Кристоф имаше по-малко основания от майора да се интересува от Вайл. Но той не можеше да търпи несправедливостта. Затова

защищаваше Вайл, когато Шабран го нападнаше.

Когато веднъж майорът произнасяше обичайните си тиради против съществуващото положение във Франция, Кристоф му заяви:

— Вие сте виновни. Всички се отдръпвате. Щом работите във Франция не се развиват, както ви се ще, давате си шумно оставката. Човек би казал, че за вас е въпрос на чест да се обявите победени. Никога не съм виждал хора да загубват с такова въодушевление каузата си. Нека се разберем, майоре, нали сте воювали, нима може да се води сражение по този начин?

— Не става въпрос за сражение — отвърна майорът. — Не се бием против Франция. В такава борба трябва да се говори, да се обсъжда, да се гласува, да се объркаш с папачта: това не е по мой вкус.

— Станали сте много гнуслив! Като че ли в Африка не сте виждали много по-неприятна папач!

— Честна дума, не беше така противно. Освен това винаги можехме да им разбием муцуната. Пък и за да се бориш, са нужни войници. Там имах на разположение стрелците си. А тук съм сам.

— Не може да се каже обаче, че липсват честни хора.

— Къде са?

— Навсякъде.

— Че какво се маят тогава?

— И те са като вас: не правят нищо, твърдят, че не може да се направи нищо.

— Назовете ми поне един такъв човек.

— Мога да ви назова дори трима, и то в собствената ви къща.

Кристоф каза имената на Вайл — майорът възкликна — и на двамата Елсбергер — той подскочи.

— Евреинът и привържениците на Драйфус?

— Привържениците на Драйфус ли? Че нима има значение?

— Именно те погубиха Франция.

— Те я обичат толкова, колкото и вие.

— В такъв случай са безумци, вредни безумци!

— Не можете ли да бъдете справедлив с вашите противници?

— Разбирам се отлично с честни противници, които се сражават открито. Доказателството е, че разговарям с вас, господин немец. Уважавам немците, макар и да пожелавам да им върна някой ден с

лихвата боя, който изтърпяхме от тях. Но другите, вътрешните врагове, не, това не е същото: те си служат с непочтени оръжия, с нездрава идеология, с отровено човеколюбие...

— Е, да, верен сте на духа на рицарите от Средновековието, когато за пръв път са се сблъскали с барута. Какво да се прави! Войната еволюира.

— Може! Но в такъв случай нека не се лъжем, нека признаем, че има война.

— Предположете, че общ враг заплашва Европа, няма ли да се съюзите с Германия?

— Ние вече го направихме в Китай.

— Но огледайте се наоколо! Нима вашата страна, нима всичките наши страни не са застрашени в героичния идеализъм на своите нации? Нима всички не са плячка на авантюристите в политиката и в мисълта? Не трябва ли да подадете ръка срещу този общ враг на тези ваши противници, които притежават душевна сила? Как може човек като вас да се съобразява толкова малко с действителността? Ето хора, които поддържат срещу вас различен от вашия идеал! Идеалът е сила, която не можете да отречете; в борбата, която сте започнали неотдавна, идеалът на вашите противници ви е победил. Вместо да се изтощавате в борба с него, защо не го използвате ведно с вашия идеал, защо не се борите рамо до рамо срещу враговете на всеки идеал, срещу използвачите на родината, срещу рушителите на европейската цивилизация?

— За сметка на кого? Би трябвало най-напред да се разберем. За тържеството на противниците ни ли?

— Когато сте били в Африка, не сте се интересували дали се биете за краля или за републиката. Мисля си, че мнозина от вас изобщо не са мислили за републиката.

— Пет пари не даваха за нея.

— Отлично! И Франция имаше изгода от това. Вие побеждавахте за нея и за самите вас. Добре, правете същото и тук! Разширете фронта. Не се заяждайте взаимно за дребни политически или религиозни различия. Това са глупости. Не е кой знае колко важно дали вашата нация е първородна дъщеря на църквата или на разума. Важното е тя да живее! Всичко, което възпява тържеството на живота, е благотворно. Съществува само един враг — използваческият

егоизъм: той пресушава и замърсява изворите на живота. Възпявайте силата, възпявайте светлината, любовта към живота, радостта от саможертвата. И никога не оставяйте на други грижата да действуват вместо вас. Борете се, борете се, обединете се! Хайде!

И той удари по клавишите първите тактове на марша в си бемол от „Симфонията с хорове“.

— Знаете ли — продължи той, като прекъсна свиренето, — ако бях на мястото на вашите музиканти — Шарпантие или Брюно (който носи дявола в себе си!), бих вмъкнал в една хорова симфония и „На оръжие, граждани!“, и „Интернационалът“, и „Да живее Анри IV!“ и „Боже, закрилай Франция!“, бих използвал всички средства — ето нещо такова! — и бих ви поднесъл такава яхния, че да си оближете пръстите! Би било порядъчно безвкусно — не по-безвкусно във всеки случай от техните композиции, — но бас държа, че ще влее огън във вените ви и, щете не щете, ще ви поведе на борба!

Кристоф се смееше от все сърце.

И майорът се смееше.

— Голям симпатяга сте, господин Крафт. Жалко, че не сте от нашите!

— Но аз съм от вашите! Та нали навред се води все същата борба! Нека стегнем редиците!

Майорът нямаше нищо против, но всичко се свършваше само с доброто му намерение. Тогава Кристоф се заинатяваше и пак връщаше разговора за Вайл и двамата Елсбергер. А офицерът, не по-малко упорит от него, подемаше вечните си доводи срещу евреите и привържениците на Драйфус.

Кристоф се натъжаваше. Оливие му каза:

— Не се огорчавай. Един само човек не е в състояние да измени духа на цяло общество. Би било прекрасно. Но ти и без това правиш много, без да подозираш.

— Какво правя?

— Това, че си Кристоф.

— А каква полза от това за другите?

— Голяма. Бъди само това, което си, драги Кристоф! Не се безпокой за нас.

Но Кристоф не се примиряваше. Продължаваше да спори с майор Шабран, и то доста остро понякога. Селин се забавляваше. Тя

присъствуваше на разговорите им, работейки безмълвно. Не се намесваше в спора им, но изглеждаше по-оживена; погледът ѝ бе станал по-блестящ: като че ли кръгозорът около нея се бе разширил. Тя започна да чете; излизаше по-често; интересуваше се от повече неща. А един ден, когато Кристоф водеше словесен двубой с баща ѝ по повод братя Елсбергер, майорът забеляза на устните ѝ усмивка. Попита я за какво мисли. Тя отговори невъзмутимо:

— Мисля, че господин Крафт има право.

Майорът се смая.

— Малко силно казано!... Но както и да е, независимо кой е прав или крив, ние сме си добре така. Нямаме нужда да се виждаме с тия хора. Нали, моето момиче?

— Напротив, татко — отвърна девойката. — Това би ми било приятно.

Майорът млъкна и се престори, че не е чул. Влиянието на Кристоф го засягаше много повече, отколкото му се щеше да покаже. Тесногръдието и грубостта не му пречеха да бъде честен и великодушен. Той обичаше Кристоф, обичаше откровеността и моралното му здраве и често съжеляваше, че Кристоф е немец. Макар и да избухваше по време на споровете си с него, той сам ги предизвикваше и доводите на Кристоф бавно му въздействуваха. Мъчно би признал това. Но веднъж Кристоф го завари внимателно зачетен в някаква книга, която отказа да покаже на младия си приятел. Когато изпращаше Кристоф, Селин, останала насаме с него, му каза:

— Знаете ли какво четеше баща ми? Една книга на господин Вайл.

— Какво е мнението му?

— Той казва: „Ах, какво животно!“, но не може да се откъсне от нея.

Кристоф с нищо не намекна за тази случка, когато видя повторно майора. Но той самият го попита:

— Как да си обясня, че вече не ми досажда с вашия евреин?

— Няма нужда вече.

— Защо? — попита нападателно майорът.

Кристоф не отговори, но си отиде смеешком.

* * *

Оливие беше прав. Човек въздейства върху другите не с думи. Но със собственото си същество. Има хора, които излъчват около себе си умиротворяваща атмосфера с погледите, жестовете, с безмълвното общуване с ведрата им душа. От Кристоф пък се излъчваше живот. Подобно на пролетната топлинка той бавно и неусетно проникваше през старите стени и затворените прозорци на апатичната къща, извикваше на живот сърцата, привидно мъртви, разядени и изсъхнали след многогодишни терзания, немощ и уединение. Каква мощ упражняват душите върху другите души! Еднакво неосъзната и от пасивните, и от активните! А при това животът в света се състои от приливи и отливи, управлявани от тази сила на тайнствено привличане. Два етажа под апартамента на Кристоф и Оливие живееше, както казахме, млада тридесет и пет годишна жена, вдовица от две години, загубила предната година осемгодишното си момиченце. Тя живееше със свекърва си. Двете жени не виждаха никого. Никой от наемателите на къщата не се държеше по-отчуждено с Кристоф. Почти не се срещаха; и никога не бяха разменили нито една дума помежду си.

Жената беше висока, слаба, добре сложена, с хубави, тъмни, но безцветни и безизразни очи, в които сегиз-тогиз пламваше тъжен и суров пламък, с восъчно бледо лице, хлътнали бузи и стисната уста. Старата госпожа Жермен беше много набожна и прекарваше дните си в църквата. Младата жена се усамотяваше ревниво в траура си. Не се интересуваше от нищо. Обграждаше се с реликви и с портрети на дъщеря си. Толкова напрегнато се взираше в тях, че преставаше да я вижда. Мъртвият образ убиваше живия. Тя не я виждаше вече, но упорствуваше: искаше, много искаше да мисли единствено за нея; но накрая не можеше вече дори да мисли за нея: сама бе довършила делото на смъртта. Затова се затваряше в дома си, вледенена, с вкаменено сърце, останала без сълзи, с пресекнал живот. Религията не ѝ носеше никаква подкрепа. Ходеше на църква, но без любов, без жива вяра. Даваше пари за църковни служби, но не участвуваше дейно в никое благотворително дело; цялата ѝ вяра се уповаваше на едничката мисъл — да може да види пак момиченцето си! Какво я засягаше

всичко останало? За какво ѝ бе нужен бог? Да види пак момиченцето си!... Но тя съвсем не бе сигурна. Искаше да вярва, сурово, отчаяно желаше да вярва; но се съмняваше... Не можеше да понася гледката на другите деца; мислеше си: „Защо те живеят?“

В квартала имаше едно момиченце, което по ръст и походка приличаше на нейното. Когато го видеше в гръб с малките плитчици, тя се разтреперваше. Тръгваше подир детето; но когато момиченцето се обърнеше и тя видеше, че не е *то*, идеше ѝ да го удуши. Оплакваше се, че малките Елсбергер шумели в горния етаж, макар че, възпитавани строго, те бяха много мирни. Щом горките деца тропаха малко повече в стаята си, тя пращаше прислужницата да ги подкани да пазят тишина. Кристоф я срещна веднъж, когато се прибираще с момиченцата, и се смая от суровия ѝ поглед към децата.

Една лятна вечер, когато тази жива покойница се унасяше в своето небитие, седнала в мрака до прозореца си, тя чу свиренето на Кристоф. Той бе свикнал в този час да мечтае на него. Музиката я раздразни, защото наруши пустотата, в която съзнателно се потапяше. Тя затвори гневно прозореца. Музиката я преследваше дори и в дъното на стаята. Госпожа Жермен почувствува, че в сърцето ѝ се надига омраза към нея. Би желала да попречи на Кристоф да свири, но нямаше никакво право. Всеки ден сега по същия час тя чакаше раздразнена и нетърпелива звуците на пианото. Когато то се бавеше, раздразнението ѝ ставаше още по-силно. Въпреки волята си изслушваше докрай композициите му. А когато музиката замлъкнеше, с мъка се връщаше към апатията си. А една вечер, както се бе сгушила в тъмния ъгъл на стаята си и до нея долиташе през стените и затворения прозорец далечната музика, по тялото ѝ премина трепет и изворът на сълзите ѝ отново избликна. Тя отвори прозореца и от този ден нататък винаги слушаше Кристоф, обляна в сълзи. Неговата музика беше дъжд, който капка по капка напояваше изсъхналото ѝ сърце и го съживяваше. Тя виждаше отново небето, звездите, лятната нощ; в душата ѝ се разпукваше все още като бледа виделина интерес към живота, човешка отзивчивост. Същата нощ, за пръв път след много месеци, отново видя насън момиченцето си. Защото най-сигурният път, който ни приближава до нашите мъртъвци, не е смъртта, а животът. Те живеят с нашия живот и умират със смъртта ни.

Не се опита да се запознае с Кристоф. Но чуваше, когато той минаваше с момиченцата по стълбището, и скрита зад вратата, дебнеше детското бърбене, което изпълваше с умиление сърцето ѝ.

Веднъж, тъкмо когато се канеше да излезе, тя чу трополенето на детските крачка, слизаци по стълбата малко по-шумно, отколкото обикновено, и едното детско гласче, което каза на сестричката си:

— Не вдигай толкова шум, Люсет, нали знаеш какво каза Кристоф? Заради леличката, която тъгува...

Другото дете започна да пристъпва по-тихо и заговори шепнешком. Тогава госпожа Жермен не можа да се сдържи: тя отвори вратата, сграбчи децата, прегърна ги буйно. Те се уплашиха; едното се развика. Тя ги пусна и се прибра.

Когато ги срещнеше след това, тя се опитваше да им се усмихне с пресилената си усмивка — беше загубила навика да се усмихва... и им казваше рязко по някоя мила дума, но сплашените деца отговаряха принудено, със свити гърла. Те все още се страхуваха от леличката, дори повече от по-рано; и когато сега минаваха край вратата и, тичаха по стълбата, за да не би да ги улови. А тя, от своя страна, ги наблюдаваше скришом: срамуваше се. Струваше ѝ се, че открадва по малко любов от мъничката покойница, която имаше право на цялата ѝ обич. Падаше на колене и ѝ искаше прошка. Но сега, когато инстинктът за живот и любов се бе събудил, тя беше безсилна, той вземаше връх.

Когато се прибираше една вечер, Кристоф забеляза необичайно раздвижване в къщата. Казаха му, че Ватле е умрял внезапно от гръдна жаба. Кристоф изпита силно състрадание, когато си помисли за детето, останало съвсем само. Не знаеха за съществуването на някакъв роднина на господин Ватле и можеше с пълно основание да се смята, че го оставя почти без средства. Кристоф изтича, прескачайки стъпалата, и влезе в апартамента на третия етаж, чиято врата беше отворена. Завари абат Корней до мъртвия потъналото в сълзи момиченце, което викаше баща си. Портиерката се опита несръчно да го утеши. Кристоф прегърна детето и му заговори ласкаво. Момиченцето се вкопчи отчаяно в него; той се опита да го изведе от дома им, но то отказа. Тогава той остана с него. Седнал до прозореца в гаснещата светлина на деня, той го люшкаше в ръцете си. Детето малко по малко се успокои; то заспа, както хълцаше. Кристоф го сложи

на леглото му, опитвайки се несръчно да отвърже връзките на обувките му. Нощта падаше. Вратата на апартамента бе останала отворена. Една сянка се вмъкна и прошумяха женски поли. При последните бледи отблясъци на деня Кристоф разпозна трескавите очи на жената в траур. Изправена на прага на стаята, тя каза със свито гърло:

— Дойдох... искате ли... искате ли да ми дадете детето?

Кристоф я улови за ръка. Госпожа Жермен плачеше. После тя седна до леглото на детето. След малко промълви:

— Оставете ме да бдя над него.

Кристоф се качи горе с абат Корней. Леко смутен, свещеникът се извиняваше, че е дошъл. Каза смирено, че се надява мъртвият да не му се разсърди: дошъл не като свещеник, а като приятел.

На другата сутрин, когато Кристоф слезе отново в дома на покойника, той завари момиченцето увиснало на шията на госпожа Жермен с наивното доверие, с което тези мънички същества се оставят в ръцете на хората съумели да им се понравят. То се съгласи да отиде при новата си приятелка... Уви! Забравило бе вече приемния си баща. Показваше същата привързаност и към новата си майка. Не особено успокоителна гледка. Дали в егоистичната си любов госпожа Жермен си даваше сметка? Може би. Но нима имаше значение? Трябва да обичаме. В това е щастието...

Няколко седмици след погребението госпожа Жермен отведе детето на село, далеч от Париж. Кристоф и Оливие присъствуваха на заминаването им. По лицето на младата жена се четеше тайна радост; изражение, което им бе непознато. Тя не им обърна никакво внимание. Едва когато тръгваше, забеляза Кристоф, протегна му ръка и промълви:

— Вие ме спасихте.

— Какво каза тази обезумяла жена? — попита учуден Кристоф, докато се качваха нагоре по стълбата.

Няколко дни след това той получи по пощата една снимка на непознато момиченце, седнало на табуретка, с послушно скръстени на коленете ръчички: то го гледаше с ясните си тъжни очи. Под снимката бяха написани следните думи:

„Мъничката ми покойница ви благодари.“

* * *

И така, сред всички тия хора се носеше дъхът на нов живот. Горе, в таванското жилище на петия етаж, гореше огнище на мощно човеколюбие и неговите лъчи бавно стопляха къщата.

Кристоф обаче нищо не забелязваше. За него този процес протичаше много бавно.

— Ах! — въздишаше той. — Нима наистина е невъзможно да се побратимят всички честни хора независимо от вярата и класата, след като не желаят да се опознаят взаимно? Няма ли никакво средство?

— Какво искаш? — утешаваше го Оливие. — Необходима би била взаимна търпимост и силна отзивчивост, а те могат да бъдат породени от дълбока вътрешна радост, радост от здрав нормален, хармоничен живот, радост от полезно приложение на енергията, от чувството, че служиш на нещо велико. А за това би била необходима страна в период на величие или — това е още по-ценно — на път към величието. Би трябвало също — тези две изисквания са неделими — власт, която да съумее да използва всички енергии, умна и силна власт, стояща над партиите. А няма власт, стояща над партиите, освен едноличната, която извлича своята сила от себе си, а не от множеството, власт, която не се опитва да се опре на анархичното мнозинство, но се налага на всички чрез оказаните услуги: извоювал победи генерал, диктатура в името на общественото благо, хегемония на ума... Знаем ли. Това не зависи от нас. Трябва да се появи случай и хора, които да съумеят да го използват; необходимо е щастие и гениалност. Да чакаме и да се надяваме! Силите са налице: сили на вярата, на науката, на труда на стара и нова Франция, на най-великата Франция... Какъв тласък би се дал, ако се произнесе думата, вълшебната дума, която би сплотила в едно всички тези сили. Нито аз, нито ти можем да кажем тази дума. Кой ще я произнесе? Победата? Славата?... Търпение! Важното е всичко силно в нацията да се съхрани, да не се разпадне, да не се обезсърчи преди съдбоносния час. Щастието и гениалността навестяват само народите, които са съумели да ги заслужат с вековно търпение, труд и вяра.

— Кой знае? — възразяваше Кристоф. — Те идват често по-рано, отколкото се предполага, в момента, когато най-малко ги очакват. Вие

залагате много на вековете. Пригответе се! Препашете хълбоците си! Не събувайте никога обувките си и стискайте винаги здраво тоягата в ръка... Защото не знаете дали всевишният няма да мине пред вратата ви тази нощ.

* * *

Той мина съвсем близо същата нощ. Сянката на крилото му докосна прага на къщата.

* * *

Вследствие привидно незначителни събития отношенията между Франция и Германия внезапно се изостриха. За три дни се стигна от обичайните добросъседски отношения до предизвикателния тон, предвестник на войната. Това можеше да изненада само хората, които живеят с илюзията, че разумът управлява света. Но те не бяха малко във Франция; и мнозина наблюдаваха смаяни как само за един ден се развихри грубата франкофобия на печата отвъд Рейн. Някои вестници, присвоили си и в двете страни монопола за патриотизъм, говорещи от името на нацията и диктуващи на държавата — понякога с нейно съучастничество — политиката, която трябва да води, отправяха оскърбителни ултиматуми на Франция. Възникнал бе конфликт между Германия и Англия; и Германия отказваше на Франция правото да не вземе страна в него; безочливите вестници настойчиво я караха да се обяви за Германия, като в противен случай я заплашваха, че тя ще понесе първите щети на войната; опитваха се да я направят свой съюзник под угрозата на страха и предварително се отнасяха към нея като към победен и доволен васал, с една дума, както с Австрия. В това поведение проличаваше горделивото безумие на немския империализъм, опиянен от победите си и пълната неспособност на неговите държавници да разберат другите нации: те прилагаха спрямо всички една и съща мярка, валидна за самите тях — силата, върховното право. Естествено грубата принуда имаше съвсем обратен на очаквания от Германия ефект върху една стара нация, радвала се на

вековна слава и надмощие в Европа, изобщо непознати на Германия. Задрямалата и гордост бе пришпорена; Франция тръпнеше от низините до върховете; и най-равнодушните крещяха гневно.

Немските народни маси нямаха нищо общо с тези провокации: честните хора от всички страни искат само едно — да живеят в мир; а немците са особено миролюбиви, сърдечни, жадуващи за добри отношения с всички, по-склонни да се възхищават от другите и да им подражават, отколкото да се сражават срещу тях. Но никой не пита честните хора за мнението им; а и те не са достатъчно дръзки, за да го изкажат. Хората, несвикнали да участвуват мъжествено в политическата дейност, са неизбежно обречени да бъдат нейни играчки. Те се превръщат в шумното глупаво ехо, което откликва на враждебните крясъци на печата и на предизвикателствата на водачите и може да зазвучи и като „Марсилезата“, и като „Wacht am Rhein“.

Ужасен удар за Оливие и Кристоф. За тях бе станало така обичайно да се обичат, че не проумяваха вече защо и отечествата им да не сторят същото. Основанията за тази трайна враждебност, внезапно разбудена, им се изплъзваха, особено на Кристоф; като немец, той нямаше защо да мрази народ, победен от неговия народ. Неприятно го изненадваше непоносимата надменност на някои негови съотечественици; до известна степен споделяше възмущението на французите от принудението, наложено им в духа на ултиматума на херцог Брушвик; но не проумяваше също защо пък Франция да не приеме в крайна сметка да стане съюзница на Германия. Струваше му се, че двете страни имат толкова много дълбоки причини да действуват единно, толкова общи мисли, толкова големи задачи, които да изпълняват съвместно, че упоритата им безплодна злопамятност го дразнеше. Както всички немци, и той считаше Франция единствена виновна за неразбирателството помежду им: защото, дори и да допускаше, че е мъчително за нея да преглътне спомена за поражението, виждаше в това само въпрос на честолюбие, който би трябвало да отпадне пред по-възвишените цели на цивилизацията и на самата Франция. Никога не си бе дал труд да размисли по проблема за Елзас и Лотарингия. Бяха го научили в училище да смята присъединяването на тези области за акт на справедливост, благодарение на който след вековно чуждо робство тези немски земи влязоха отново в немското отечество. Затова беше невероятно

изненадан, когато откри, че приятелят му счита същият факт за престъпление. Не беше още разговарял с него по тези въпроси, защото беше напълно убеден, че са на едно мнение, а сега Оливие му казваше — а той познаваше неговата честност и духовната му свобода — без увлечение, без гняв, но с дълбока тъга, че един велик народ може естествено да не отмъсти за подобно престъпление, но не може да го приеме, без да се опозори.

С голяма мъка се разбраха. Историческите доводи, приведени от Оливие, за правата на Франция над Елзас като латинска земя, не направиха никакво впечатление на Кристоф; съществуваха не по-малко силни доводи да се докаже и обратното: историята доставя на политиката всички доводи, от които тя се нуждае в подкрепа на приятната за нея кауза. Кристоф бе по-чувствителен за другата, не чисто френска, а човешка страна на проблема. Не беше важно дали елзасците са немци, или не. Те не желаеха да бъдат немци и само това имаше значение. Кой има право да каже: „Този народ е мой, защото е мой брат“? Ако брат му се отрича от него, дори и неправилно, вината пада върху този, който не е съумял да спечели любовта му и той няма никакво право да го свързва със своята съдба. След четиридесетгодишен гнет, грубо или прикрито потисничество, а и действителни услуги, оказани от добросъвестното и интелигентно немско управление, елзасците упорствуват в нежеланието си да бъдат немци. И дори ако волята им се сломи и отстъпят, нищо не би могло да заличи страданията на поколенията, принудени да се изселят от родната земя, или още по-печално, принудени, понеже не са могли да заминат, да търпят омразното иго, ограбването на страната им и поробването на народа им.

Кристоф признаваше наивно, че никога не бе разглеждал въпроса в този аспект; и бе смутен. Честният немец търси добронамереност в спора, на каквато невинаги е способно пристрастното честолюбие на потомъка на латинската раса, колкото и да е искрен. Кристоф и не мислеше да се опре на други подобни престъпления, извършени през всички епохи от всички нации. Много горд бе, за да търси унизителни извинения; съзнаваше, че колкото повече се издига човечеството, неговите престъпления са още по-грозни, защото не са забулени от невежество. Но той знаеше също, че ако Франция бе на свой ред победителка, нямаше да бъде по-умерена в победата от Германия и към

веригата престъпления щеше да се прибави още едно звено. Така трагичният конфликт щеше да продължава вечно и цветът на европейската цивилизация беше застрашен от гибел.

Колкото и да бе тревожен този въпрос за Кристоф, той бе още по-мъчителен за Оливие. Не стигаше огорчението от братоубийствения двубой между две нации, създадени по-скоро да се съюзят. В самата Франция част от нацията се готвеше да се сражава срещу другата част. От години се разпространяваха миролюбиви и антимилитаристични доктрини, проповядвани от най-благородните, и от най-порочните елементи на нацията. Държавата дълго ги бе оставяла да вършат необезпокоявани пропагандата си с небрежността, която проявяваше към всичко, което не засягаше непосредствените интереси на политиците; държавниците не мислеха, че е по-опасно да се поддържа открито дори най-опасната доктрина, отколкото тя да се промъква във вените на нацията и да подкопава войната в процеса на нейното подготвяне. Тази доктрина се обръщаше към свободните духом хора, които мечтаеха да основат братска Европа, като обединят усилията си за по-справедлив и по-човечен свят. Тя се обръщаше също към подлия егоизъм на папачта, която не искаше да жертвува живота си за когото и за каквото и да било. Тези мисли не бяха чужди и на Оливие, и на много от приятелите му. Един-два пъти Кристоф бе присъствувал в дома си на разговори, които го бяха смаяли. Добродушният Мох, претъпкан с човеколюбиви илюзии, казваше много благо, с блеснали очи, че трябва да се попречи на войната и че най-доброто средство е да се подстрекават войниците към бунт: нека стрелят срещу командирите си! Той бе уверен, че по този начин ще постигнат успех. Инженер Ели Елсбергер възразяваше леден, но гневен, че ако войната избухне, той и приятелите му няма да заминат за границата, преди да си разчистят сметките с вътрешните врагове. Андре Елсбергер заставаше на страната на Мох. Веднъж Кристоф присъствува на бурна сцена между двамата братя. Заплашваха се един друг, че ще се разстрелят. Въпреки шеговития тон, който допускаше подобни смъртоносни закани, човек имаше чувството, че братята са готови да извършат това, което казват. Кристоф наблюдаваше с удивление тази невероятна нация, готова винаги да се самоубие заради идеи... Безумци. Логични безумци. Всеки вижда само своята идея и се стреми да отиде докрай, без да се отклони нито на косъм. И естествено се стига до взаимно изстребление.

Човеколюбците воюват с патриотите. Патриотите воюват с човеколюбците. През това време идва врагът и смазва с един удар и отечеството, и човечеството.

— Кажете ми — питаше Кристоф Андре Елсбергер, — разбрали ли сте се с пролетариите от другите страни?

— Все някой трябва да започне. Ще започнем ние. Винаги сме били първи. Ние трябва да дадем сигнала.

— Ами ако другите не ви последват?

— Ще ни последват.

— Имате ли съглашения, предварително начертан план?

— Няма нужда от съглашения! Нашата сила струва повече от всякаква дипломация!

— Но не става дума за идеология, а за стратегия. Ако искате да сразите войната, използвайте нейните методи. Изгответе операционен план в двете страни. Съгласувайте в определена дата за Франция и Германия бунтовете на съюзническите войски. Но ако се упоавате на случайността, какво искате да стане? От една страна — случайността от друга — огромни организирани сили; резултатът е ясен: ще бъдете смазани.

Андре Елсбергер не го слушаше. Той повдигаше рамене и се задоволяваше с неясни заплахи. Достатъчно било, казваше той, шепя пясък там, където трябва, сред зъбчатите колела, и машината ще се повреди.

Но едно е да спориш на воля, теоретично, а съвсем друго да приложиш на дело идеите си, особено когато трябва незабавно да се вземе решение... Мъчителен час, когато вълната залива сърцето. Въобразявал си си, че си свободен, господар на убежденията си. А ето че се чувствуващ повлечен, въпреки желанието си. Някаква тъмна воля ти се налага в противовес на твоята воля. И тогава откриваш непознатия повелител, невидимата сила, чиито закони управляват човешкия океан.

И най-твърдите умове, най-сигурни в своята вяра, виждаха как тя се разпада, люшкаха се, трепереха, преди да вземат решение, и често, за своя изненада, вземаха обратно на предвиденото решение. Някои по-пламенни противници на войната чувствуваха, че у тях се разбужда с внезапна сила националната гордост и любов. Кристоф виждаше социалисти и дори революционери-синдикалисти, разкъсвани между

тези противоположни чувства и задължения. В първите часове на конфликта, когато той не вярваше още, че положението е сериозно, Кристоф каза на Андре Елсбергер с присъщата му немска нетактичност, че сега е време да приложи теориите си, ако не иска Германия да превземе Франция. Андре подскочи и отвърна гневно:

— Опитайте се само!... Нехранимайковци! Не ви бива да обуздаете кайзера си и да се отърсите от игото въпреки прословутата ви социалистическа партия с ценните четиристотин хиляди членове и три милиона избиратели!... Ние ще свършим това, ние! Превземете ни! Ние на наш ред ще ви завземем!...

Ведно с тревожното очакване треската обхващаше всички. Андре се измъчваше. Да си убеден, че доктрината ти е правилна, и да не можеш да я защитиш! Да се чувстваш заразен от духовната епидемия, която всява сред народите мощното безумие на колективните мисли, полъхът на войната! Тази епидемия бушуваше сред всички, които окръжаваха Кристоф, и в самия него. Не си говореха вече. Страняха един от друг.

Беше невъзможно да останат дълго в тази неизвестност. Вятърът на активната изява хвърляше волю-неволю нерешителните в единия или другия лагер. И един ден, когато се смяташе, че са в навечерието на ултиматума, когато в двете страни всички пружини бяха опънати и готови за убийствена борба, Кристоф си даде сметка, че всички бяха направили своя избор. Всички опозиционни партии инстинктивно се бяха наредили около омразното или презирано правителство, което представляваше Франция. Естетите, трибуните на поквареното изкуство, вмъкваха в циничните си статии декларации за вяроност към отечеството. Евреите призоваваха към защита на свещената земя на прадедите. Само при думата „знаме“ Хамилтон се пропълъзваше. И всички бяха искрени, всички се бяха поддали на заразата. Андре Елсбергер и приятелите му синдикалисти — не по-малко от другите, дори повече от другите. Притиснати от необходимостта, принудени да вземат решение, което им бе противно, те го вземаха мрачно, песимистично и яростно и това обстоятелство ги превръщаше в безумни оръдия на изстреблението. Работникът Обер, раздвоен между заучения си хуманизъм и вродения си шовинизъм, едва не се побърка. След много безсънни ноци най-сетне измисли една формула, която оправяше всичко: а именно, че Франция въплъщава човечеството. От

този миг той вече не разговаряше с Кристоф. Почти всички в къщата бяха затворили вратите си. Дори прекрасните Арно не го канеха вече. Продължаваха да се занимават с музика и да се ограждат с изкуство: мъчеха се да забравят общата грижа. Но мислеха неотстъпно за това. Всеки от тях поотделно, когато срещнеше Кристоф, се ръкуваше сърдечно с него, но бързешката, скришом. А ако същия ден Кристоф ги видеше заедно, те го отминаваха, без да се спрат, като го поздравяваха смутено. В замяна на това хора, които от години не си говореха, внезапно се сближаваха. Една вечер Оливие направи знак на Кристоф да се приближи до прозореца и му показва в градината под тях двамата Елсбергер, които разговаряха с майор Шабран.

Кристоф и не мислеше да се учудва на тази революция в духовете. Беше достатъчно зает със собственото си душевно състояние. Не успяваше да овладее обърканите си мисли. Макар и да имаше повече основания да се вълнува, Оливие изглеждаше по-спокоен от него. Той единствен като че ли бе останал недокоснат от заразата. Колкото и да бе потиснат от угрозата на близката война и страха от вътрешните междуособици, които предвиждаше въпреки всичко, той познаваше силата на двата противоположни идеала, които рано или късно щяха да влязат в бой; знаеше също, че ролята на Франция е да бъде опитно поле за човешкия прогрес, както и че новите идеи трябва да бъдат полети с нейната кръв, за да разцъфнат. Колкото до него, той отказваше да вземе страна в сблъскването. В това взаимно изстребление на цивилизованите нации той би повторил девиза на Антигона: „Създаден съм за любов, а не за омраза!“ За любов и разбиране, друга форма на любовта. Чувството му към Кристоф би било достатъчно, за да му посочи ясно неговия дълг. В този час, когато милиони същества се готвеха за омраза, той чувствуваше, че дълг и щастие за души като техните е да запазят непокътнати любовта и разума си в надвисналата буря. Спомняше си за Гьоте, отказал да се присъедини към движението на освободителна ненавист, което тласна в 1813 година Германия срещу Франция.

И Кристоф чувствуваше всичко това, но не беше спокоен. Макар и да бе напуснал, кажи-речи, по своя воля Германия и да не можеше да се върне в нея, макар и да бе захранен с европейската мисъл на великите немски писатели от XVIII век, така скъпи на стария му приятел Шулц, и да мразеше духа на нова Германия, меркантилен и

милитаристичен, в него се надигаше буря от чувства; и сам той не знаеше на коя страна щеше да бъде отнесен от нея. Не признаваше на Оливие, но прекарваше дните в тревога, нащрек за новини. Тайно събираше вещите си, стягаше куфара си. Не разсъждаваше. Подчиняваше се на нещо, по силно от волята му. Оливие го наблюдаваше тревожно, отгатвайки душевната борба на приятеля си. И той не смееше да го пита. Чувствуваха нужда да се приближат колкото може повече един до друг и се обичаха повече от когато и да било, но се страхуваха да заговорят; бояха се да не би да открият помежду си разлика в мисленето, която би ги отдалечила. Често очите им се срещаха с израз на неспокойна нежност, като че ли бяха в навечерието на вечна раздяла. Но мълчаха потиснати.

* * *

А междувременно, на покрива на новостроящата се къща от другата страна на двора, през тези скръбни дни, под проливния дъжд работниците забиваха последните гвоздеи и приятелят на Кристоф, бързивият покривчия, му подвикваше отдалече, засмян:

— Все пак къщата ми е завършена!

* * *

За щастие бурята отмина така бързо, както бе дошла. Неофициални ноти известиха като барометър възвръщането на хубавото време. Злостните псета от печата бяха прибрани в кучкарницата. За няколко часа духовете се отпуснаха. Беше лятна вечер. Кристоф, задъхан, донесе хубавата вест на Оливие. Той си поемаше дъх щастлив. Оливие го гледаше усмихнат, но малко тъжен. Не смееше да му зададе въпроса, който тегнеше на сърцето му. Каза му:

— Е, какво, видя ли ги сега обединени всички тия хора, които не можеха да се разберат помежду си?

— Видях ги — отвърна Кристоф в добро настроение. — Вие сте страшни шегобийци! Крещите всички един против друг. А всъщност

всички сте единомушни.

— Човек би казал, че това ти е приятно.

— Защо не? Защото единението е за моя сметка?... Чудо голямо! Достатъчно силен съм... Пък и не е зле да почувствуваме потока, който ни влече, разбудените в сърцето ни демони!

— Те ме ужасяват — каза Оливие. — Предпочитам вечното усамотение пред обединяването на моя народ на тази цена!

Те млъкнаха. Нито единият, нито другият смееше да заговори по въпроса, който ги смуцаваше. Най-сетне Оливие преодоля сдържаността си и със свито гърло промълви:

— Кажи ми откровено, Кристоф: щеше ли да заминеш?

— Да — отвърна Кристоф.

Оливие беше сигурен в отговора му. И все пак сърцето му болезнено се сви. Той каза:

— Ти би могъл да сториш това, Кристоф!...

Кристоф прокара ръка по челото си.

— Да не говорим повече за това. Не искам да мисля за тия неща.

Оливие повтаряше скръбно:

— Ти щеше да се сражаваш против нас?

— Не зная. Не съм си задавал този въпрос.

— Но беше решил в сърцето си?

Кристоф отвърна:

— Да.

— Срещу мене?

— Никога. Ти си мой. Където и да съм аз, ти си с мене.

— Тогава срещу моята страна?

— За моята страна.

— Това е ужасно — промълви Оливие. — И аз обичам родината си като теб; обичам милата ми Франция; но нима мога да убия душата си заради нея? Мога ли да изменя на съвестта си заради нея? Та това би означавало да изменя на нея самата. Как бих могъл да мразя без омраза или да играя без лъжа комедията на омразата? Съвременната държава е допуснала омразно престъпление — престъпление, което ще я погуби — в деня, когато е пожелала да обвърже със своя челичен закон свободната църква на духовете, чиято същност е да разбират и да обичат. Нека Цезар си бъде Цезар, но нека не иска да бъде бог! Нека вземе парите ни, живота ни! Той няма право над душите ни. Няма да

ги окървави. Ние сме дошли на този свят, за да пръскаме светлина, а не за да я гасим. Всеки със своя дълг! Ако Цезар желае война, нека си намери армии, които да я водят, за които войната е занаят! Не съм толкова глупав да губя времето си в напразно хленчене против силата. Но не съм войник от войската на силата. Аз съм воин от войнството на духа; ведно с хиляди братя представлявам в него Франция. Нека Цезар завладее земята, ако иска! Ние ще завоюваме истината.

— За да завоюваш, трябва да победиш — възрази Кристоф, — трябва да живееш. Истината не е твърда догма, излъчена от мозъка и наслоена като сталактити по стените на някоя пещера. Истината е животът. Не в главата си трябва да я търсите. А в сърцата на другите хора. Съюзете се с тях. Мислете каквото искате, но потапяйте се всеки ден в човешката баня. Трябва да живеете с живота на другите и да понасяте и да обичате тяхната участ.

— Нашата участ е да бъдем това, което сме. Не зависи от нас да мислим или да не мислим, дори ако това е опасно. Стигнахме до такава степен на цивилизация, когато не можем да се обръщаме назад.

— Да, стигнали сте до ръба на платото, до тази критична точка, която никой народ не може да достигне, без да го обхване желанието да се хвърли в пропастта. Религия и инстинкт са много слаби у вас. Превърнали сте се само в ум. Луди глави! Смъртта идва.

— Тя идва за всички народи: въпрос на векове.

— Нима ще пренебрегнеш вековете? Целият живот е въпрос на дни. Трябва да бъдеш дяволски абстрактен, за да застанеш в абсолютното, вместо да уловиш отлитация миг.

— Какво искаш? Пламъкът изгаря факела. Не може да си и да си бил, клети ми Кристоф.

— Трябва да бъдеш.

— Не е малко да си бил нещо велико.

— Не е малко при условие, че има още живи и велики хора, за да го оценят.

— Не би ли предпочел да си бил на мястото на гърците, които са мъртви, отколкото да бъдеш на мястото на толкова други народи, които вегетират днес?

— Предпочитам да бъда живият Кристоф.

Оливие престана да спори. Не защото му липсваха възможни отговори. Но спорът съвсем не го интересуваше. Докато го водеше, той

мислеше само за Кристоф. Въздъхна и промълви:

— Ти ме обичаш по-малко, отколкото те обичам аз.

Кристоф взе нежно ръката му в своята.

— Мили Оливие, обичам те повече, отколкото обичам собствения си живот. Но не те обичам, прости ми, повече от Живота, от слънцето на нашите народи. Ужасявам се от нощта, към която ме тика вашият лъжепрогрес. Всичките ви думи на отказ от борбата прикриват все същата бездна. Само активното начало е живо дори когато ни убива. Нямаме избор на тоя свят между пламъка, който обгаря, и нощта. Въпреки тъжната сладост на мечтите, предшествуващи свечеряването, не ми трябва това умиротворение, предвестник на смъртта! Безмълвието на необятните простори ме плаши. Нека хвърлим нови наръчни дърва в огнището! Още! Още! Да изгоря и аз, ако е нужно!... Не искам огънят да угасне! Ако угасне, свършено с нас, свършено е с живота.

— Гласът ти ми е познат — каза Оливие. — Той идва от варварските епохи на далечното минало.

Взе от полицата томче индийски поеми и прочете дивното обръщение на бог Кришна:

— „Стани и се сражай с решително сърце. Равнодушен към наслаждението и болката, към печалбата и загубата, към победата и поражението, бори се с всички сили...“

Кристоф изтръгна книгата от ръцете му и продължи по-нататък:

— „... Не притежавам нищо в света, което да ме принуждава да действам: няма нищо, което да не е мое; и все пак не се отказвам от борбата. Ако не се боря неуморно и неспирно, давайки на хората примера, който трябва да следват, всички хора биха загинали. Ако само за миг прекъсна дейността си, бих потопил света в хаоса и бих се превърнал в унищожител на живота.“

— Живота! — повтори Оливие. — Какво всъщност представлява животът?

— Трагедия — отвърна Кристоф. — Ура!

Вълнението стихваше. Всички бързаха да забравят, затаили страха в сърцата си. Никой като че ли не си спомняше вече какво бе станало. По радостта обаче, с която се бяха вкопчили отново в живота, благодатния всекидневен живот, чиято пълна цена чувствуваме само когато е застрашен, личеше, че все още мислят за надвисналата

опасност. Както винаги, когато тревогата отmine, сега живееха с двойно по-голяма охота.

Кристоф се бе отдал на творческа работа с десет пъти по-голямо въодушевление. Увличаше със себе си и Оливие. Заели се бяха да съчинят заедно — като реакция на мрачните мисли — епопея в духа на Рабле. Тя бе пропита от здравия материализъм, който следва периодите на душевна потиснатост. Оливие бе прибавил, под внушение на Кристоф, към легендарните герои Гаргантюа, монаха Жан, Панюрж и едно ново действащо лице, селянина Пасиано, наивен, хитър, лукав, налаган с тояги, ограбван, без да се противи; изнасилват жена му, обират плода на нивите му, без да се противи; неуморно обработва земята си, принуждават го да отива на война, понася всички щети, без да се противи; очаква, забавлява се с подвизите на господарите си, с ударите по гърба, казвайки си. „Няма да трае вечно!“, предвижда крайния им провал, дебне го с крайчеца на окото си и предварително се смее с голямата си безмълвна уста. И един прекрасен ден наистина Гаргантюа и монахът Жан, тръгнали на кръстоносен поход, падат в морето. Пасиано жали искрено за тях, весело се утешава за загубата им, спасява Панюрж, който насмалко не се удавя, и казва: „Знам, че ще ми играеш още номера, но не мога без тебе: оказваш благотворно въздействие на храносмилането и на настроението ми!“

Кристоф композираше симфонични картини с хорове за тази поема, героично-комични сражения, буйни народни събори, вокални буфонади, мадригали в духа на Жанекен, изпълнени с необуздана детска радост, морска буря, звънящия остров и камбаните му и пасторална симфония, от която се носеше дъхът на ливадите, веселото спокойствие на флейтите и обоите в народните песни. Двамата приятели работеха и ликуваха. Слабичкият Оливие с бледи страни се каляваше в силата. В таванското им жилище минаваха радостни вихрушки... Да твориш не само със собственото си сърце, но и със сърцето на приятеля си! Прегръдката на двама влюбени не е по-сладка и по-пламенна от общението на две приятелски души. Те накрая се бяха слели така напълно, че им се случваше да им хрумнат същите мисли в едно и също време. Или пък Кристоф написваше музиката за дадена сцена, Оливие после съчиняваше текста. Кристоф го увличаше в бурното си русло. Неговият дух закриляше духа на Оливие и го оплодяваше.

Към щастието да творят се прибави и удоволствието от победата. Хехт неотдавна се бе решил да обнародва „Давид“; партитурата, рекламирана успешно, срещна незабавен отклик в чужбина. Известен Вагнеров капелмайстор, приятел на Хехт, установен в Англия, се запали от творбата. Той я изпълни на няколко концерта със завиден успех, който ведно с въодушевлението на диригента отекна в Германия, където „Давид“ бе изпълнен също. Капелмайсторът се свърза с Кристоф; поиска му други творби и му предложи услугите си, като ревностно се зае да му прави пропаганда. В Германия откриха „Ифигения“, някога освиркана. Заговориха за гениалност. Романтичните приключения в живота на Кристоф допринесоха доста за възбуждане на любопитството. „Франкфуртер Цайтунг“ публикува пръв много интересна статия. Последваха и други. Тогава и във Франция някои се сетиха, че в страната им живее голям композитор. Един концертен директор в Париж поиска от Кристоф раблезианската му епопея, преди още да е завършена; а Гужар, предчувствайки близката слава, заговори тайнствено за таланта и един свой приятел, който той бил открил. Възхваля в прекрасна статия „Давид“, като не си спомняше даже, че предишната година му бе посветил в една своя статия само два пренебрежителни реда. Пък и никой около него не си спомняше вече. Толкова много хора в Париж тачат днес Вагнер и Франк, след като са ги осмивали; отричат неизвестните композитори, за да ги славят утре!

Кристоф съвсем не се надяваше на такъв успех. Уверен беше, че един ден ще победи; но не смяташе, че този ден е толкова близък; освен това той се плашеше от прекалено бързите успехи. Вдигаше рамене и заявяваше да го оставят на мира. Би разбрал, ако бяха одобрили „Давид“ миналата година, когато го бе композирал; сега обаче той беше вече далеч от него, беше изкачил още няколко стъпала. Охотно би казал на хората, които му говореха за предишната му творба: „Я не ми говорете повече за този боклук! Отвращавам се от това произведение, както и от вас!“

И той потъваше в новата си работа, леко ядосан, че са го откъснали от нея. Въпреки това обаче дълбоко в себе си беше удовлетворен. Първите лъчи на славата са особено приятни. Благотворно и здравословно е да победиш. Прозорецът сякаш се отваря и в къщата нахлуват първите пролетни изпарения. Колкото и да

се отнасяше с пренебрежение към предишните си творби и по-специално към „Ифигения“, сегашният успех беше разплата и беше приятно да види това жалко произведение, което му бе коствувало толкова публични оскърбления, възхвалявано от немските критици и искано от театрите. С едно писмо от Дрезден му съобщаваха, че биха били щастливи да поставят операта следващия сезон...

* * *

В същия ден, когато Кристоф получи тази вест, която най-сетне след дългите години на мизерия му даваше възможност да зърне по-спокойни хоризонти и очертаващата се в далечината победа, той получи и друго писмо.

Беше следобед. Тъкмо се миеше, разговаряйки весело с Оливие от своята стая, когато портиерката пъхна под вратата един плик. Почеркът на майка му... Той се канеше да ѝ пише: радваше се, че ще може да ѝ събщи за успех си... Отвори писмото. Само няколко реда... Колко е треперела ръката ѝ!...

„Мило мое момче, не съм много добре. Ако ти е възможно, много бих искала да те видя още веднъж. Целувам те.

Мама“

* * *

Кристоф простена. Оливие изтича разтревожен в стаята му. Не можейки да говори, Кристоф му показва писмото върху масата си. Той продължаваше да стене, без да слуша Оливие, който с един поглед бе прочел писмото и се опитваше да го успокои. Изтича към леглото си, където бе хвърлил дрехата си, облече се бързо и без да закрепи яката си (пръстите му трепереха), излезе. Оливие го настигна на стълбата: какво смяташе да прави? Да замине с първия влак? Имаше чак вечерта.

Не е ли по-добре да чака в къщи, отколкото на гарата? Имаше ли поне достатъчно пари? Пребъркаха джобовете си и като събраха всичко, което притежаваха, се оказаха само тридесетина франка. Беше през септември. Хехт, Арно, всичките им приятели бяха далеч от Париж. Нямаше към кого да се обърнат. Извън себе си от тревога, Кристоф заяви, че ще измине половината път пеш. Оливие го помоли да почака един час, като му обеща да намери необходимата сума. Кристоф се съгласи; беше неспособен да мисли. Оливие изтича в заложената къща: за пръв път прибягваше до нея. Би предпочел да изстрада всякакви лишения, отколкото да заложи някоя от вещите си, свързана всяка със скъп спомен; но ставаше дума за Кристоф и нямаше време за губене. Заложи часовника си, за когото му дадоха много по-малка сума, отколкото очакваше. Трябваше да се върне, да вземе някои свои книги и да ги занесе на букиниста. Беше мъчително, но той почти не се замисли в този миг: скръбта на Кристоф поглъщаше всички негови мисли. Върна се и завари Кристоф там, където го бе оставил, напълно сломен. Заедно с тридесетте франка, които имаха, сумата беше вече напълно достатъчна. Кристоф беше толкова отчаян, че дори не се запита как приятелят му я бе набавил и дали е задържал малко пари, за да преживее, докато го няма. И Оливие не беше помислил за това. Той даде на Кристоф всичко, което имаше. Трябваше да се грижи за него като за малко дете. Заведе го на гарата и се раздели с него едва когато влакът потегли.

Потъвайки в нощта, Кристоф гледаше пред себе си широко отворени очи и мислеше: „Дали ще пристигна, навреме?“

Той знаеше, че майка му трябва да е стигнала до крайния предел, за да му пише да отиде. И неговото нетърпение пришпорваше тръпнещия бяг на бързия влак. Той се упрекуваше горчиво, че беше оставил майка си. Същевременно съзнаваше, че упреците му са напразни: не беше господар да промени хода на събитията.

Все пак монотонното люшкане на колелата и на вагона постепенно го успокоиха и уталожиха духа му, като вълни на музика, прииждаща с мощен ритъм. Видя отново цялото си минало, още от бяновете на ранното си детство: чувства, надежди, разочарования, загуби и своята преливаща сила, опиянението от страданието, от насладата, от творчеството, бодростта, с която се вкопчваше в светлия живот и възвишените сенки, което съставляваше най-съкровения дял

от душата му, затаения в нея бог. Всичко сега му ставаше ясно от разстояние. Бушуващите в него желаниа, обърканите му мисли, грешките, заблужденията, настървените борби му приличаха на бурните вълни, влачени от великия поток към неговата вечна цел. Той откриваше дълбокия смисъл на годините на изпитания: всяко изпитание беше преграда, която рухваше под придошлите води; минаваше от тясна долина към по-широка, като я изпълваше цялата; хоризонтът се разширяваше, дишаше се по-волно. Реката си бе прокарала път между хълмовете на Франция и немската равнина, тя се бе разляла върху ливадите и бе разяла хълмовете, поглъщайки водите на двете страни. Тя течеше между тях не за да ги разделя, а за да ги свързва: те се сливаха в нея. И Кристоф за първи път осъзна своето предопределение: той трябваше като артерия да носи в двата враждуващи народа всички жизнени сили на единия и на другия бряг. Странна ведрина, умиротворение и светлина го осениха внезапно в най-мрачния час... После видението избледня и на неговия фон изплува скръбното нежно лице на старата му майка.

Едва се зазоряваше, когато пристигна в немското градче. Трябваше да внимава да не го познаят; защото заповедта за арестуването му не беше отменена. На гарата обаче никой не му обърна внимание: градът спеше; къщите бяха затворени; улиците — пусти: беше сивият час, когато светлините на нощта угасват, а денят още не е настъпил, когато сънят е най-сладък, а сънищата са озарени от развиделяващия се изток. Млада прислужница отваряше капациите на едно дюкянче, пеейки стара Lied. Кристоф едва не се задуши от вълнение. О, родина! Любима!... С радост би целунал земята. Докато слушаше скромната песен, сърцето му се топеше и той осъзна колко е бил нещастен далеч от родината и колко я обича... Вървеше, сдържайки дъха си. Когато видя тяхната къща, беше принуден да спре и да сложи ръка на устата си, за да не извика. Как щеше да завари изоставената си майка? Пое дъх и почти изтича до вратата. Беше открената. Блъсна я. Никой... Старата дървена стълба скърцаше под стъпките му. Изкачи се на горния етаж. Къщата изглеждаше празна. Вратата на майчината му стая бе затворена.

Кристоф сложи ръка на дръжката с разтуптяно сърце. Нямахше сила да я натисне.

Луиза лежеше сама в стаята си и чувствуваше, че краят ѝ е близък. От другите ѝ двама сина, единият, Родолф, търговецът, се беше установил в Хамбург, а другият, Ернст, беше заминал за Америка и не се знаеше какво е станало с него. Никой не се грижеше за нея; само една съседка се отбиваше два пъти на ден да я пита от какво има нужда, постояваше няколко минутки и отиваше да си гледа работата; не идваше много редовно и често закъсняваше. На Луиза ѝ се струваше съвсем естествено, че я забравят, както ѝ се струваше и съвсем естествено, че не се чувствува добре. Имаше ангелско търпение, защото бе свикнала да страда. Сърцето ѝ беше болно и имаше пристъпи на задух, по време на които си мислеше, че ще умре: с разширени очи и сгърчени ръце, лицето ѝ плуваше в пот. Тя не се оплакваше. Знаеше, че така трябва да бъде. Беше готова; приела беше вече светото причастие. Само едно я тревожеше: да не би бог да не я намери достойна да влезе в неговия рай. Всичко останало посрещаше търпеливо.

Тя бе превърнала тъмния ъгъл на своето последно убежище — стената на нишата около главата си — в светилище на спомените си; наредила бе снимките на хората, които ѝ бяха скъпи: трите деца, мъжа ѝ — спомняше си само любовта му през първите дни, — стария дядо и брат си Готфрид. Запазила беше трогателната си привързаност към всички, които се бяха държали мило с нея, макар и съвсем бегло. Забола беше на чаршафа на леглото си, съвсем близо до лицето си, последната снимка, която ѝ бе изпратил Кристоф; а последните му писма бяха под възглавницата ѝ. Обичаше реда и педантичната чистота и страдаше, че не всичко в стаята ѝ е съвсем добре подредено. Вслушваше се в различните шумове, които долитаха отвън и бележеха за нея отделните моменти на деня. От толкова време вече ги чуваше! Целият ѝ живот бе протекъл в това малко пространство... Мислеше за милия си Кристоф. Какво неизмеримо желание изпитваше да бъде до нея в този миг! И все пак се примиряваше дори с неговото отсъствие. Сигурна беше, че ще го срещне горе на небето. Достатъчно беше да затвори само очи и вече го виждаше. Прекарваше по цели дни унесена в спомени по миналото...

Намираше се отново в старата къща на брега на Рейн... Летен ден... Великолепен летен ден. Прозорецът бе отворен: белият път бе огрян от слънце. Чуваха се песните на птиците. Мелхиор и дядо,

седнали пред вратата, пушеха, разговаряха и се смееха високо. Луиза не ги виждаме; но се радваше, че мъжът ѝ е в къщи този ден и че дядо е в добро настроение. Тя беше в долната стая и приготвяше вечерята: превъзходна вечеря; бдеше над нея като над зеницата на очите си; приготвила им бе изненада: сладкиш с кестени; предварително се наслаждаваше на радостните викове на сина си... Но къде е той? Горе: учеше урока си по пиано. Тя не разбираше какво свири детето, но беше щастлива от обичайното му чуруликане, щастлива, че то е в къщи, седнало мирно пред пианото... Какъв хубав ден! Каруца минава по пътя с весело дрънчене. Ах, господи! Ами сладкиша във фурната! Дано само не е изгорял, докато зяпа през прозореца! Трепереше да не би дядо, когото тя толкова обичаше, не без малко страх, да бъде недоволен и да я упрекне... Слава богу, нищо лошо не се бе случило. Ето всичко бе готово, масата — сложена. Тя извика Мелхиор и дядо. Те се обадиха весело. А детето?... То не свиреше вече. От известно време пианото бе млъкнало, без тя да забележи... „Кристоф!“... Какво ли правеше? Не се чуваше никакъв шум. Винаги забравяше да слезе за вечеря: баща му пак щеше да му се скара. Тя се качи бързо по стълбата... „Кристоф!“... Той не се обаждаше. Отвори вратата на стаята, където той работеше. Никой. Стаята бе празна, пианото — затворено... Луиза се разтревожи. Какво ли е станало с него? Прозорецът бе отворен. Божичко! Ами ако е паднал!... Луиза е разстроена. Тя се навежда да погледне долу... „Кристоф!“... Няма го никъде. Обхожда всички стаи. Отдолу дядо ѝ вика: „Ела, не се безпокой, сам ще дойде!“. Но тя не иска да слезе. Знае, че детето е там: скрило се е, за да си играе, иска да я измъчва. Ах, какво лошо дете!... Да, сега е сигурна, подът изскърца; Кристоф е зад вратата. Само че ключа го няма. Ключът! Тя търси трескаво в едно чекмедже, сред много други ключове. Този, онзи... не, не е този... Ах, ето го най-сетне!... Не може да го вкара в ключалката. Ръката ѝ трепери. Тя бърза; трябва да бърза. Защо? Не знае; знае само, че трябва: ако не побърза, няма да има време. Чува дъха на Кристоф зад вратата. Ах, този ключ!... Най-сетне! Вратата се отваря. Радостен вик. Той е. Хвърля се на шията ѝ... Ах, това лошо, това добро, любимо момче!...

Луиза отвори очи. Кристоф е в стаята, пред нея.

От няколко мига той я гледаше: така променена, с отслабнало и същевременно подпухнало лице в безмълвното си страдание, което

правеше още по-покъртителна примирената ѝ усмивка. И тази тишина, тази самота около нея... Сърцето му кървеше...

Луиза го видя. Не се учуди. Усмихна се с неизразимо красива усмивка. Не можеше да му протегне ръце, нито да му каже нещо. Той се хвърли на гърдите ѝ и те се целунаха; едри сълзи се търкаляха по страните ѝ. Тя прошепна:

— Чакай!...

Кристоф видя, че тя се задъхва.

Стойха, без да помръднат. Тя галеше главата му; сълзите ѝ продължаваха да се стичат. Той целуваше, хълцайки, ръцете ѝ, заровил глава в чаршафите.

Когато пристъпът ѝ мина, Луиза се опита да проговори. Но тя вече не успяваше да намери думите си; бъркаше смисъла им и той не можеше да разбере. Имаше ли значение? Нали се обичаха, нали се виждаха, нали се докосваха: това беше важното. Попита възмутен защо са я оставили сама. Тя извини болногледачката:

— Не може винаги да бъде тук: има си работа.

Със слаб глас, запъвайки се и не доизричайки всички срички, тя бързо му предаде желанията си за гроба. Помоли Кристоф да каже на другите ѝ двама сина, които я бяха забравили, колко много ги обича. Сети се и за Оливие защото знаеше, че държи на Кристоф. Поръча на Кристоф да му каже, че му праща своята благословия — Луиза бързо се поправи плахо и употреби по-скромна дума, — своите почитания...

Пак се задъха. Той я поддържаше седнала в леглото. Пот течеше по лицето ѝ. Мъчеше се да му се усмихне. Казваше си, че няма вече какво да иска от живота, след като държеше в ръката си ръката на своя син.

Но Кристоф внезапно почувствува, че нейната ръка се сгърчва. Луиза отвори уста. Погледна сина си с безкрайна обич. И си отиде.

* * *

Още същата вечер пристигна Оливие. Непоносима му бе мисълта да остави Кристоф сам през тези трагични часове, които му бяха много добре познати. Плашеше се също от опасността, на която се излагаше Кристоф, идвайки в Германия. Искаше да бъде там, за да

бди над него. Само че му липсваха пари, за да замине. Когато се върна от гарата, след като изпрати Кристоф, той реши да продаде няколкото семейни бижута, които му оставаха. Понеже заложната къща бе затворена в този час, а той искаше да замине с първия влак, запъти се към един вехтошар в квартала, но на стълбата срещна Мох. Когато разбра намеренията му, Мох изрази силното си огорчение, че Оливие не се е обърнал към него и го принуди да приеме необходимата сума. Беше безутешен при мисълта, че Оливие е заложил часовника си и е продал книгите си, за да заплати пътуването на Кристоф, когато за него щеше да бъде такова щастие да може да им услужи. В старанието си да им бъде полезен, той предложи на Оливие да отиде заедно с него при Кристоф. Оливие с голяма мъка го разубеди.

Пристигането на Оливие бе истинска благодат за Кристоф. Беше прекарал целия ден в пълно униение сам със заспалата си навеки майка. Пазачката бе дошла, погрижила се бе за мъртвата и повече не се бе мярнала. Часовете минаха в гробовна застиналост. Кристоф не се делеше от майка си; не сваляше очи от нея; не плачеше; не мислеше; беше мъртъв самият той. Чудото на приятелството, извършено от Оливие, върна у него сълзите и живота.

*Getrost! Es ist der Schmerzen Werth das Leben,
So lang...
... mit uns ein treues Auge weint.*

„Смелост! Докато две верни очи плачат с нас, животът си заслужава да бъде изстрадан!“

Те се прегърнаха силно. После седнаха край Луиза и заговориха шепнешком... Настъпи нощта... Облегнат на леглото, Кристоф разказваше наслуки спомени от детството си, в които постоянно се връщаше образът на майка му. Млъкваше за няколко минути и пак подхващаше. Докато най-сетне млъкна напълно, смазан от умора, скри лице в ръцете си. Когато Оливие го погледна по-отблизо, видя, че е заспал. Тогава той остана да бди сам. Сънят победи и него — заспа, облегнал чело на табления креват. Луиза се усмихваше кротко, сякаш щастлива, че бди над двете си деца.

Призори ги събудиха силни удари по вратата. Кристоф отвори. Един съсед, дърводелец, беше дошъл да предупреди Кристоф, че присъствието му е разкрито и трябва да замине, ако не иска да бъде уловен. Кристоф не искаше да бяга. Не искаше да се раздели с майка си, преди да я отведе до мястото, където тя щеше да остане завинаги. Но Оливие горещо настоя да вземе влака и му обеща да изпълни всичко вместо него. Принуди го да излезе от къщата. И за да бъде сигурен, че няма да се отметне, той го изпрати чак до гарата. Кристоф упорито отказваше да замине, без поне да види голямата река, край която бе протекло детството му: душата му пазеше като морска раковина нейния ромон. Въпреки че бе опасно да се показва в града, Оливие бе принуден да отстъпи. Тръгнаха покрай брега на Рейн, която с кротка мощ се устремяваше между двата си ниски бряга към своята смърт в пясъците на север. Огромен железен мост потапяше сред мъглата двата си свода в сивата вода, подобни на две половинки от колела на исполинска каруца. Далеч в сутрешната мараня се губеха лодките, които лъкатушеха из ливадите, следвайки извивките на реката. Кристоф потъна в блянове. Оливие го изтръгна и като го улови за ръка, го поведе към гарата. Кристоф не се противеше. Приличаше на сомнамбул. Оливие го настани във влака, който току-що тръгваше. Уговориха се да се срещнат на другия ден на първата френска гара, та Кристоф да не се връща сам в Париж.

Влакът замина и Оливие се върна в къщата. На входа двама полицаи чакаха Кристоф. Те взеха Оливие за него. Оливие не побърза да разсее недоразумението, което улесняваше бягството на Кристоф. Впрочем и полицията не се показва особено огорчена от грешката си; явно не се престараваше да търси беглеца. На Оливие дори се стори, че всъщност никак не ѝ бе неприятно, че Кристоф е заминал.

Оливие остана до другия ден сутринта, за да присъствува на погребението на Луиза. Братът на Кристоф Родолф, търговецът, успя да присъствува между двата влака. Тази важна личност придружи коректно погребалното шествие и си замина веднага, без да отправи нито дума към Оливие, да го запита как е брат му или да му благодари за всичко, което бе сторил за майка им. Оливие остана още няколко часа в градчето без нито един жив познат, но населено от толкова близко познати сенки: малкият Кристоф, хората, които бе обичал, хората, които го бяха карали да страда, и скъпата Антоанет... Какво

оставаше от всички тия същества, които бяха живели, от цялото семейство Крафт, сега заличено?... Любовта към тях, която живееше в душата на един чужденец.

* * *

Следобед Оливие се срещна с Кристоф на граничната гара, където си бяха определили среща. Селце сред гористи хълмове. Вместо да чакат следващия влак за Париж, те решиха да изминат част от пътя пеш, до следващия град. Имаха нужда да бъдат сами. Тръгнаха през смълчаните горички, в които отекваха далечни глухи удари на брадва. Стигнаха до полянка на върха на един хълм. Под тях в тясна долина, все още на немска територия, забелязаха червения покрив на горска къщичка, малка ливада, и зелено езеро между дърветата. Наоколо тъмносиният океан на горите, обвити в изпарения. Мъгли се провираха между клоните на боровете. Прозрачен воал смекчаваше очертанията и притъпяваше багрите. Всичко бе неподвижно. Ни шум от стъпки, ни звук от човешки глас. Само няколко капки дъжд ромолеха по златисто-бакърените брястове, пожълтели от есента. Между камъните бълбукаше ручейче. Кристоф и Оливие се спряха унесени. Всеки си спомняше загубените близки. Оливие мислеше: „Антоанет, къде си?“, а Кристоф стенеше: „За какво ми е успехът, когато нея я няма вече?“ Но и двамата чуха утешителния глас на своите покойници: „Любими, не плачи за нас. Не мисли за нас. Мисли за него...“

Те се спогледаха и всеки от тях забрави собствената си скръб, загрижен за скръбта на другия. Уловиха се за ръце. Кротка печал ги обгърна. Постепенно лек зефир разпръсна воала на мъглите... Синьото небе цъфна отново над тях. Колко вълнуващо нежна е земята след дъжд!... Взема ни в прегръдките си с топла усмивка и ни нашепва: „Отдъхни си. Всичко е наред...“

Сърцето на Кристоф се отпусна. От два дни живееше цял в спомена, в душата на милата си майка. Изживяваше отново смирения й живот, безцветните самотни дни в безмълвната къща, останала без деца, и в мисълта на изоставилите я деца. Горката старица, така

немоцна и смела със своята спокойна вяра, благото си настроение, усмихнатото примирение и липсата на егоизъм...

Кристоф мислеше също за всички смирени души, които бе познавал. Колко близък до тях се чувствуваше в този миг! След годините на изтощителни борби в пламтящия Париж, където така бясно се преплитат и идеи, и хора, след този трагичен час, когато бе появил вятърът на престъпните безумия, които хвърлят един срещу друг заслепените народи, Кристоф се чувствуваше уморен от това трескаво и безплодно общество, от егоистичните битки, от човешкия елит, от честолюбците и тщеславните, които си въобразяват, че въплъщават разума на човечеството, а са всъщност негов кошмар. И цялата му любов се насочваше към хилядите простички души от всички нации, които изгарят безмълвно, чисти пламъци на добросърдечие, вяра, саможертва — сърце на света. „Да, познах ви, пак ви виждам, вие сте от моята кръв, вие сте мои. Подобно на блудния син ви напуснах, за да тръгна подир сенките, минаващи по пътя. Връщам се при вас. Приемете ме. Ние сме едно и също същество — и живите, и мъртвите. Където и да съм, вие сте с мене. Сега аз те нося в себе си, майко, както ти си носила мен. Всички вие, Готфрид, Шулц, Сабин, Антоанет, всички вие сте в мен. Вие сте моето богатство. Ще вървим заедно. Аз ще говоря вместо вас. С дружни сили ще постигнем целта!...“

Един слънчев лъч се плъзна между мокрите клони на дърветата, от които бавно се сцеждаше дъждовната вода. От ливадката под тях долитаха детски гласове, старинна простиодушна немска lied; пееха три момиченца, уловили се на хоро, и обикаляха къщата. А западният вятър донасяше отдалеч като ухание на рози камбанния звън на Франция...

„О покой, божествена хармония, музика на освободената душа, в която се сливат страданието и радостта, смъртта и животът, неприятелските и братските народи, обичам те, желая те, ще те постигна!...“

* * *

Нощта спусна своята пелена. Кристоф излезе от замечтаността си и видя до себе си вярното лице на приятеля. Усмихна му се и го

прегърна. После тръгнаха отново през гората, без да говорят. Кристоф проправяше път на Оливие.

*Taciti soli senza compagnia,
n'andavan k'un dinnanzi, e l'altro dopo
Come i frati minor vanno per via...^[10]*

[1] Водач и военачалник на древните евреи (Библия). — Б.пр. ↑

[2] Безделие (ит.). — Б.пр. ↑

[3] Избави ни, господи! (лат.). — Б.пр. ↑

[4] Стига ливади (лат.). — Б.пр. ↑

[5] Свинцини (ит.). — Б.пр. ↑

[6] Слава богу! (лат.). — Б.пр. ↑

[7] Не ме докосвай (лат.). — Б.пр. ↑

[8] Топ на френски означава и канон в музиката. — Б.пр. ↑

[9] Всезнаеци (лат.). — Б.пр. ↑

[10] Безмълвни, сами, без компания, вървяха единият зад другия, както братята вървят по улицата... — Данте, „Божествена медия“, пес. XXIII (ит.). — Б.пр. ↑

**КНИГА ОСМА
ПРИЯТЕЛКИТЕ**

Въпреки очерталия се извън Франция успех материалното положение на двамата приятели много бавно се подобряваше. Трудните моменти се повтаряха периодично и те пяха принудени да стягат коланите. За компенсация ядяха двойно повече, когато се опаричеха. Но в крайна сметка подобен режим беше изтощителен.

В дадения момент изживяваха гладни дни. Кристоф бе работил половината нощ, за да довърши една банална музикална пиеса за Хехт; легна си едва призори и заспа дълбоко, за да навакса загубеното време. Оливие излезе рано: имаше лекция на другия край на Париж. Към осем часа портиерът, който им носеше писмата, позвъни. Обикновено той не изчакваше и пъхаше пощата под вратата. Но тази сутрин затропа силно. Не съвсем разсънен, Кристоф стана да му отвори, като мърмореше недоволено; той не изслуша какво му разправяше словоохотливо усмихнатият портиер за някаква статия във вестника, пое писмата, без да ги погледне, бутна вратата, без да я затвори, легна си отново и тутакси заспа.

Един час по-късно пак се събуди, стреснат от стъпки в стаята; със смайване видя до леглото си непознат човек, който му се поклони сериозно. Един журналист се беше вмъкнал безцеремонно, тъй като бе намерил вратата отворена. Кристоф побесня и скочи от леглото.

— Какво търсите тук?

Той сграбчи възглавницата, готов да я запрати срещу поканения гостенин, който понечи да се отдръпне. Обясниха се. Дописникът на „Национал“ искаше да интервюира господин Крафт по повод появилата се статия в „Гран Журнал“.

— Каква статия?

Нима не я е чел? Журналистът се нае да го запознае със съдържанието ѝ.

Кристоф отново си легна. Ако не беше още замаян от съня, би изгонил журналиста, но реши, че е по-неуморително, ако го остави да бърби. Потъна в леглото, затвори очи и се престори, че спи. Щеше да изиграе наистина ролята си, но журналистът не се отчайваше и зачете със силен глас началото на статията. Още при първите редове Кристоф

наостри уши. Говореше се за господин Крафт като за първия музикален гений на епохата. Забравяйки, че се преструва на заспал, Кристоф изруга от изненада, седна в леглото и каза:

— Те са полудели. Какво ги е прихванало?

Репортьорът се възползува, за да прекъсне четенето и да му зададе редица въпроси, на които Кристоф отговори, без да се замисли. Поел бе вестника и разглеждаше изумен собствения си портрет, който се ширеше на първата страница; само че нямаше време да чете: втори журналист нахълта в стаята. Този път Кристоф се разсърди наистина и ги подкани грубо да напуснат и двамата дома му. Те се подчиниха, но не преди да отбележат разположението на мебелите в стаята, фотографиите по стените и физиономията на чудака, който ги изтикваше разгневен, но развеселен навън; той ги придружи до вратата и я залости зад тях.

Но явно нямаше да го оставят на мира тази сутрин. Още недовършил обличането, на вратата пак се зачука, този път обаче по уговорения сигнал, както постъпваха само някои близки приятели. Кристоф отвори и се сблъска с трети непознат, когото се нахвана да изпъди грубо, но гостът се възпротиви, заявявайки, че е авторът на въпросната статия. Можете ли да изгоните човек, който ви обявява за гений! Той бе принуден да изслуша начумерен хвалебствията на своя почитател. Удивляваше се на внезапната слава, паднала сякаш от облаците, и се питаше дали пак, без да подозира, предната вечер не бе изсвирил някой шедьовър. Нямаше време да се осведоми. Журналистът беше дошъл, за да го отвлече доброволно или насила и да го отведе незабавно в редакцията на вестника, защото главният редактор на вестника, всесилният Арсен Гамаш, искал да го види лично: колата ги чакала долу. Кристоф се опита да се възпротиви; но наивен и неволно чувствителен към всяка изява на приятелство, той лесно се остави да го придумат.

След десет минути бе представен на властелина, пред когото всичко живо трепереше. Славен здравеняк, около петдесетгодишен, дребен и трътлест, с голяма кръгла глава и късо подстригани сиви коси, с червендалесто лице и властен глас, с тежък и предвзет тембър и пристъпи на словоохотливост, макар и да пелтечеше. Беше се наложил в Париж с неимоверната си самонадеяност. Опитен в сделките и в боравенето с хора, егоистичен, простодушен и покварен, възторжен,

влюбен в себе си, той отъждествяваше собствените си интереси с интересите на Франция и даже на човечеството. Изгодата, преуспяването на вестника му и *salus publica*^[1] му се струваха от един и същ порядък и строго свързани помежду си. Не се съмняваше ни най-малко, че ако нещо вредеше на него, вредеше и на Франция и за да смаже някой личен противник, с чиста съвест би разстроил държавата. Между другото не беше неспособен на великодушие. Идеалист като всеки сит човек, той обичаше също като бог-отец от време на време да извади от калта някой нещастник, за да докаже колко е голяма властта му, че създава слава от нищо, че назначава министри и би могъл, стига само да пожелае, да коронясва и да сваля крале. С една дума, човек с неограничени възможности. Създаваше и гении, ако му е угодно.

Този ден бе „създал“ Кристоф.

* * *

Оливие без да съзнава ролята си, бе завъртял колелото. Макар и да не можеше да направи нищо за самия себе си, да се ужасяваше от рекламата и да бягаше от журналистите като от чума, той имаше друга представа за задълженията си, когато ставаше дума за приятеля му. Приличаше на нежните дребнобуржоазни почтени майки и безупречни съпруги, готови да се продадат, за да заплатят някое заобикаляне на закона в полза на обесника им син.

Тъй като пишеше за списанията и установяваше контакт с много критици и любители, Оливие не пропускаше случай да говори за Кристоф. И от известно време с изненада виждаше, че се вслушват в думите му. Долавяше около себе си известно любопитство и тайнствени слухове, разпространявани в литературните и светските кръгове. Какъв бе произходът им? Дали се дължаха на няколкото бележки във вестниците, появили се след неотдавнашното изпълнение на творбите на Кристоф в Англия и Германия? Като че ли нямаше точна причина. Можеше по-скоро да се наблюдава добре известното явление на прозорливите умове, които душат атмосферата в Париж и по-добре от метеорологичната обсерватория на кулата Сен-Жак знаят един ден по-рано какъв вятър ще задуха и какво ще донесе на следния ден. В този голям, наситен с нервно напрежение град, разтърсван от електрически

искри, протичат невидимите токове на славата, на латентната слава, която предшествува явната, неясната мътва из салоните — един вид *nescio quid majus nascitur Iliade*^[2], — която в даден момент избухва в рекламна статия, бруталният тръбен зов, който проглушава и най-непокорните тъпанчета с името на новия идол. Понякога се случва победната фанфара да прогони първите и най-добри приятели на човека, когото тя слави. Независимо от това обаче те стоят зад нея.

Така и Оливие имаше своя дял в статията на „Гран Журнал“. Възползувал се бе от проявения към Кристоф интерес и се бе постарал да го засили с тактични сведения за творчеството му. Въздържал се бе да свърже пряко Кристоф с журналистите; страхуваше се от някой гаф. Но по искане на „Гран Журнал“ бе се изхитрил да срещне уж случайно насаме в едно кафене Кристоф с един репортьор, без приятелят му да се усъмни. Всички тези предпазни мерки още повече възбуждаха любопитството и правеха още по-интересен Кристоф. Оливие никога още не бе се сблъсквал с рекламата; не беше си дал сметка, че пуска в ход страшна машина, която, веднъж тръгнала, не можеше нито да се насочва, нито да се възпира.

Бе смазан, когато прочете, на път за лекцията си, статията в „Гран Журнал“. Не беше предвидил недодяланата възхвала. Разчиташе, че вестникът ще изчака, преди да пише за Кристоф, да събере необходимите данни и да се осведоми по-добре по въпроса. Проявил бе непростима наивност. Ако някой вестник си дава труд да открие ново дарование, той го прави за себе си и за да отнеме от колегите си честта на откритието. Така че той трябва да бърза, макар и нищо да не разбира от това, което хвали. Рядко обаче съответният автор се оплаква: щом му се възхищават, значи, правилно са разбрали творбата му!

След като изнасяше невероятни измислици за бедственото положение на Кристоф, представяйки го като жертва на немския деспотизъм, апостол на свободата, принуден да избяга от императорска Германия и да намери убежище във Франция, приютяваща свободните души — прекрасен повод за шовинистични тиради! — „Гран Журнал“ просташки възхваляваше гениалното дарование на Кристоф, макар и да не познаваше нищо от творчеството му освен няколко посредствени пиеси от началните му опити в Германия: композиции, от които Кристоф се срамуваше и с удоволствие би унищожил. Но ако авторът на статията не познаваше никак творчеството на Кристоф, затова пък бе

съвсем наясно с намеренията му, тоест с намеренията, които му приписваше. Две-три думи, чути тук-там от устата на Кристоф или Оливие, а даже и от някой като Гужар, който заявяваше, че е добре осведомен, му бяха достатъчни, за да обрисова образа на своя Жан-Кристоф, „републикански гений, забележителен композитор на демокрацията“. Журналистът се възползуваше от случая, за да злослови по адрес на съвременните френски музиканти, особено по адрес на най-оригиналните и най-независимите, които никак нехаеха за демокрацията. Изключваше само двама-трима композитори, чиито мнения като избиратели му се струваха достойни за похвала. За съжаление музиката им съвсем не беше такава. Но това бе малка подробност. Впрочем за автора бе по-важно не толкова да възхвалява тях и дори Кристоф, колкото да разкритикува другите. В Париж, когато четете хвалебствена статия за някого, винаги е благоразумно да се попитате: „Против кого е насочена?“

Оливие се изчервяваше от срам, докато четеше вестника и си казваше: „Хубава каша забърках!“

Едва изкара лекцията си. Щом се освободи, изтича в къщи. Беше направо съкрушен, когато узна, че Кристоф е излязъл вече с журналистите! Почака го за обед. Кристоф не се върна. С всеки изминат час Оливие ставаше все по-неспокоен и си мислеше: „Какви ли глупости ще го накарат да издрънка!“

Към три часа Кристоф се прибра съвсем развеселен. Беше обядвал с Арсен Гамаш и главата му се въртеше леко от изпитото шампанско. Не можа да разбере защо се безпокои Оливие, който тревожно го разпитваше какво е говорил и правил.

— Какво съм правил ли? Славно обядвах. Отдавна не бях ял толкова хубаво.

И той му описа менюто.

— А пък вината... Опитах какви ли не.

Оливие го прекъсна и го попита кои са били сътрапезниците му.

— Сътрапезниците ли?... Знам ли? Там беше Гамаш, съвсем откровен човек, чисто злато; Клодомир, авторът на статията, прекрасен младеж; трима-четирима журналисти, които не познавам, много весели, добродушни и страшно мили с мене, с една дума, славни момчета.

Оливие не изглеждаше много убеден. Кристоф се изненада от съдържаността му.

— Но няма не си чел статията?

— Именно, четох я. Ами ти добре ли я прочете?

— Да... Искам да кажа, хвърлих ѝ поглед. Нямах време.

— Е, добре, прочети я по-хубавичко!

Кристоф я зачете. Още при първите редове прихна.

— Ах, какъв глупак!

Превиваше се от смях.

— Чудо голямо! — заяви той. — Всички критици са една стока: не разбират нищо.

Но четейки по-нататък, почна да се ядосва. Та това беше тъпо: правеха го смешен. Да го изкарат „републикански композитор“, беше истинска безсмислица... Но да оставим настрана тия неврели-некипели!... Ала да противопоставят неговото „републиканско“ изкуство на „църковното“ творчество на композиторите преди него — когато самият той бе захранен от душата на тези велики творци, — това вече беше прекалено...

— Ама че кретени! Ще ме изкарат идиот!...

И после имаше ли нужда заради него да се хулят талантиливи френски композитори, които той обичаше може би не особено много и ценеше различно, но които безспорно владееха занаята си и с чест се справяха с него? И най-лошото: приписваха му враждебни чувства спрямо неговата родина!... А, не, това беше непоносимо!

— Веднага ще им пиша! — заяви той.

Оливие се противопостави:

— Не, не сега! Много си възбуден. Утре, с трезва глава...

Кристоф не искаше да отстъпи. Когато имаше желание да каже нещо, не можеше да чака. Обеща само на Оливие, че ще му покаже писмото си. Не беше излишно. След като го поправиха малко — Кристоф главно опровергаваше приписваните му изказвания за Германия, — Кристоф изтича да го пусне в пощата.

— Така злото ще бъде наполовина поправено — заяви той, като се върна. — Моето писмо ще излезе утре.

Оливие поклати неуверено глава. После, все още загрижен, той попита Кристоф, като го гледаше право в очите:

— Нали не каза нищо неблагоприятно на обеди?

— Не, бъди спокоен — отвърна Кристоф смеешком.

— Сигурен ли си?

— Да, страхопъзльо!

Оливие се поуспокои. Кристоф обаче не, защото си припомни, че беше говорил каквото му хрумне. Тукати се беше почувствувал между свои хора. Нито за миг не му бе минало през ум да се съмнява в компанията: бяха му се сторили така сърдечни, така добре разположени към него! Пък и те наистина бяха добре настроени спрямо Кристоф. Човек изпитва винаги добри чувства към хората, на които е направил добро. А Кристоф им засвидетелствуваше такава искрена радост, че тя се предаваше и на тях. Неговата топла непринуденост, жизнерадостните му шеги, огромният му апетит и бързината, с която изчезваха течностите в гърлото му, без да го опият, не можеха да не се харесат на Арсен Гамаш, любител и той на солидното похапване, здрав и пълнокръвен селяк, изпълнен с презрение към болнавите хора, към всички, които не смеят нито да ядат, нито да пият, към жалките парижки кекльовци. Той съдеше за хората на масата. И оцени Кристоф. Още докато обядваха, му предложи да направи необходимото, за да поставят неговия „Гаргантюа“ в Операта. (За тогавашните парижки буржоа беше връх на изкуството да поставят на сцената „Проклятието на Фауст“ или „Деветте симфонии“). Кристоф избухна в смях при тази чудата идея и с голяма мъка успя да му попречи да даде по телефона нарежданията си на директора на Операта или в Министерството на изящните изкуства: ако вярваше на Гамаш, всички хора там бяха на негово разположение. Тъй като това предложение му припомни колко странно беше преобразена симфоничната му поема „Давид“ неотдавна, Кристоф се отпусна и разказа как бе минало представлението, организирано от депутатата Русен за дебюта на приятелката му. Гамаш никак не обичаше Русен и беше очарован, а Кристоф, разпален от щедро предложените вина и от симпатията на аудиторията, се впусна и в други недискретни анекдоти, от които слушателите му не пропуснаха нито дума. Единствен Кристоф ги бе забравил още със ставането от масата. А ето че при въпроса на Оливие той си ги спомни. Тръпка пробягна по гърба му. Защото не си правеше никакви илюзии; имаше достатъчно опитност, за да предположи какво ще стане. Сега, когато беше изтрезнял, си го представяше така ясно, все едно, че вече бе станало; преиначените му недискретни приказки щяха да бъдат публикувани като злободневна вестникарска хроника; а остротите му на музикална плоскост щяха да бъдат превърнати в оръжия. Колкото до

писмото, с което опровергаваше някои пасажи от статията, знаеше, както и Оливие, на какво може да разчита: да отговориш на журналист, все едно да си хабиш мастилото — журналистът има винаги последната дума. Така и може да се очаква.

Всичко мина точно както Кристоф бе предвидил. Недискретните му разкрития се появиха в печата, а опровержението му — не. Гамаш се задоволи да каже да му предадат, че то било доказателство за неговото великодушие и че подобни задръжки му правели чест, но ревниво ги запази в тайна. А неверните изказвания, приписвани на Кристоф, продължаваха да се разнасят, предизвиквайки остри критики в парижките вестници, а оттам и в Германия, където се възмуцаваха, че немски композитор може да прави такива недостойни изказвания против своята родина.

Кристоф сметна за много уместно да се възползува от интервюто, което му наложи дописникът на друг вестник, за да изяви високо любовта си към Deutsches Reich, където човек е поне толкова свободен, колкото и във Френската република. Дописникът се оказа представител на консервативен вестник, който тутакси му приписа антирепубликански изказвания.

— От трън, та на глог! — каза Кристоф. — И таз добра! Какво общо има моята музика с политиката?

— У нас са свикнали така — отвърна му Оливие. — Погледни какви битки се водят на гърба на Бетховен. Едните го превръщат в якобинец, другите в чернокапец, трети в отец Дюшен, а четвърти в царедворец.

— Ах! С какво удоволствие бих ги изритал всичките!

— Защо не? Направи го!

Кристоф наистина беше изкушен. Само че той беше безпомощен с хора, които бяха мили с него. Оливие никога не беше много спокоен, когато го оставяше сам. Защото сега час по час идваха да го интервюират; а колкото и да обещаваха да се контролира, той не можеше да не се разбъбри. Казваше всичко, което му хрумне. Идваха и журналистки, които му се представяха за негови приятелки, и го разпитваха за любовните му приключения. Други го използваша, за да злословят по адрес на един или друг. Когато Оливие се прибереше, заварваше Кристоф много гузен.

— Пак ли каза някоя глупост?

— Както винаги — отвърщаше Кристоф съкрушен.

— Ти си непоправим!

— Трябва да ме държат под ключ!... Но този път, заклевам ти се, ще бъде вече последният!

— Е, да, до следващия път...

— Не, този път вече край!

На другия ден Кристоф заявяваше победоносно на Оливие.

— Дойде още един, но аз го изхвърлих.

— Не трябва и да прекаляваш — посъветва го Оливие. — Бъди предпазлив с тях. Това са зли животни... Нападат те, речеш ли да се браниш... Толкова им е лесно да си отмъстят! Те правят капитал от най-незначителните думи!

Кристоф прокара ръка по челото си.

— Ах, божичко!

— Какво има пак?

— Като затварях вратата, му казах...

— Какво точно?

— Думите на императора.

— На императора ли?

— Да де, или пък ако не неговите, на някои от близките му...

— Нещастнико! Ще ги видиш на първата страница на вестника!

Кристоф изтръпна. Но на другия ден прочете описание на жилището си, в което журналистът не бе стъпвал, и разговор, който не бе водил.

Клюките се разкрасяват, когато се предават от уста на уста. Дописките на журналистите се обогатяваха с извращения на смисъла в чуждите вестници. Във френските статии пишеха, че Кристоф транспонираше музика за китара, когато живеел в мизерия. Той узна от един английски вестник, че свирел на китара по дворовете.

Не му се случваше да чете само похвали. Напротив! Достатъчно беше да бъде закрилян от „Гран Журнал“, за да стане тутакси прицел на нападките на другите вестници. Беше под достойнството им да допуснат техен колега да открие гений, когото те не бяха забелязали. Обсипаха го с подигравки. Засегнат, че му взеха кокала от устата, Гужар написа статия, за да уточни, както заявяваше той, истината. Говореше свойски за стария си приятел Кристоф, който направил първите си стъпки в Париж под негово ръководство; безспорно бил надарен

композитор; но — той можел да каже това, понеже били приятели — недостатъчно образован, лишен от самобитност и екстравагантно надменен; правели му много лоша услуга, като ласкаели смешно гордостта му, докато той всъщност се нуждаел от благоразумен, сведущ, разсъдлив, добронамерен и строг ментор: точният портрет на Гужар. Композиторите се смееха ехидно. Те манифестираха убийствено презрение към творец, който се радваше на подкрепата на вестниците; и като се преструваха, че се гнусят от *servum pecus*^[3], те отказваха даровете на Артаксеркс, преди да са им били предложени. Едните заклеяваха Кристоф, другите го смазваха със съжалението си. Трети се залавяха с Оливие. (Това бяха негови събратя.) Яд ги беше за неговата принципност и задето странеше от тях — всъщност повече от любов към самотата, а не защото ги презираше. Но хората най-малко прощават, когато някой може да мине без тях. Някои даваха да се подразбере, че той има лична изгода от статиите на „Гран Журнал“. Други се нагърбваха със защитата на Кристоф. Те се показваха много натъжени от безсъвестността на Оливие, който излага нежен, мечтателен, недостатъчно въоръжен за живота творец — Кристоф! — на крясъците на Панаира на мисълта, сред които той неизбежно ще пропадне. Те твърдяха, че се унищожават бъдещето на този човек, който, макар и да му липсва гений, заслужава по-добра участ с упорития си труд, а бива опияняван с лошокачествен тамян. Колко жалко! Не можеха ли да го оставят да работи търпеливо в неизвестност!

Оливие би могъл с право да им отвърне: „За да работиш, трябва да ядеш. Кой ще му даде хляб!“

Но те не биха се смутили. Биха отговорили с удивителната им невъзмутимост:

— Това е само подробност. Страданието е необходимо.

Естествено стоическите теории бяха проповядвани от светски хора. Също както онзи милионер, който отговорил на един наивник, когато го молел да подкрепи един изпаднал в нищета музикант:

— Но, господине, Моцарт е умрял от нищета!

Би им се сторило безвкусица, ако Оливие им кажеше, че Моцарт би предпочел да живее и че Кристоф бе решил да си извоюва това право.

* * *

На Кристоф му бе дошло до гуша от тези махленски клюки. Питаше се дали няма да траят вечно. Но след две седмици всичко премина. Вестниците не говореха вече за него. Само че беше станал известен. Споменаха ли името му, всеки казваше не: „Авторът на «Давид» и на «Гаргантюа» ли?“, а „Ах, да! Оня от «Гран Журнал»!...“

Това беше славата.

Оливие си даде сметка за нея от многото писма, които получаваше Кристоф, а и самият той косвено: предложения на либретисти, на организатори на концерти, засвидетелствувания на приятелски чувства в часа на успеха от страна на хора, които често се бяха държали като врагове при началните му стъпки, покани от жени. Искаха му мнението за провежданите от вестниците анкети: за обезлюдяването на Франция, за идеалистичното изкуство, за корсета на жените, за голото тяло в театъра, смята ли, че Германия е в упадък, че с музиката е свършено и прочее. Дватамата приятели се смееха. Но макар и да се подиграваше с писмата, все пак нашият Кристоф, по природа дивак, приемаше поканите за вечеря! Оливие не вярваше на очите си.

— Ти! — чудеше се той.

— Да. Точно аз — отвръщаше подигравателно Кристоф. — Въобразяваш си, че само ти можеш да ходиш на гости на дамите? Сега е мой ред, приятелче! И аз искам да се забавлявам!

— Да се забавляваш! Бедни приятелю!

Истината беше, че Кристоф от дълго време живее много затворено и внезапно бе обзет от непобедима потребност да излезе от дома си. Освен това с наивна радост вкусваше прясната слава. Между другото ужасно се наскуча на тия вечери и обществото му се стори невъобразимо глупаво. Но когато се връщаше, нарочно казваше обратното на Оливие; отиваше у разни хора; но никога не стъпваше у тях втори път; изнамираше чудати извинения със страхотна безцеремонност, за да отклони повторните им покани. Оливие бе скандализиран. Кристоф се смееше гръмко. Той не посещаваше салоните, за да подхранва известността си, а за да поднови запаса си с жизненост, музея си с погледи, жестове, отсенки на гласове, целия суров материал от форми, звуци и багри, от които се нуждае художникът, за да обогатява периодично палитрата си. Композиторът не

се храни само с музика. Интонацията на човешкия говор, ритъмът на даден жест, хармонията на нечия усмивка му внушават повече музика, отколкото симфонията на някой колега. Трябва обаче да добавим, че музиката на лицата и душите е така безвкусна и еднообразна в салоните, както и музиката на музикантите. Всеки си е изработил свой маниер и е застинал в него. Усмивката на някоя хубава жена е също така стереотипна в своята заучена миловидност, както и някоя парижка мелодия. Мъжете са по-тъпи и от жените. Под изтощителното въздействие на обществото енергията се притъпява, оригиналните характери избледняват и се заличават със страшна бързина. Кристоф бе поразен от мъртвите и агонизиращите сред музикалния свят: например някой млад композитор, пълен с жизненост и дарование, биваше унищожен от успеха; мислеше само за едно: да се опива от хвалебствията, с които го задушаваша, да се наслаждава и да спи. Виждаше се в какво ще се превърне двадесет години по късно в лицето на стария напомаден маестро в другия край на салона, богат, прочут, член на всички академии, стигнал до върха, който уж нямаше от какво да се страхува и какво да щади, а лежеше по корем пред всички, трепереше пред общественото мнение и между другото вече не мислеше, не съществуваше, а само се излагаше на показ като магаре, натоварено със собствените си реликви.

Зад всеки от тези хора на изкуството или умни мъже, били някога или могли да бъдат велики, човек можеше да бъде сигурен, че стои по някоя жена, която ги убиваше бавно. Всички тези жени бяха опасни — и глупавите, и умните, и обичащите, и безразличните; най-добрите измежду тях бяха най-опасни: защото задушаваша още по-сигурно твореца под гасилото на неблагоприятната си обич, която най-добронамерено се стараяше да опитоми гения, да го изравни, окастри, подреже, парфюмира, докато стане по мярка за тяхната чувствителност, за тяхното дребно тщеславие, за тяхната посредственост и за посредствеността на тяхното общество.

Макар че Кристоф само мимолетно прекоси този свят, той видя достатъчно, за да почувствува опасността. Не една дама се мъчеше да си го присвои за своя салон, да го използва; не може да се каже, че Кристоф не лапна наполовина въдицата на примамливите усмивки. Без здравия си разум и обезпокоителния пример на преобразованията, извършени сред околните от тези съвременни Цирцеи, той не би се

изплъзнал. Но не държеше да уголемява стадото на хубавите пазачки на пуяци. Опасността за него щеше да бъде по-голяма, ако броят на преследвачките му не беше така голям. Сега, когато всички бяха убедени, че между тях живее един гений, верни на навика си, те се надпреварваха да го задушат. Когато видят някое цвете, такива хора имат само една мисъл: да го засадят в саксия; видят ли птичка — да я сложат в клетка; видят ли свободен човек — да го превърнат в слуга.

Смутен за миг, Кристоф се опомни тутакси и прати всички по дяволите.

* * *

Съдбата има чувство за хумор: тя пропуска безгрижните през брънките на мрежата си, но внимава да улови недоверчивите, благоразумните, прозорливите. Не Кристоф се улови на парижката въдица, а Оливие.

И той се ползуваше от успеха на приятеля си: известността на Кристоф облъхна и него. Беше станал по-известен, защото той именно бе открил Кристоф, отколкото заради всичко, което бе писал от десет години насам. Така че и той имаше своя дял в поканите, отправяни към Кристоф. Той отиваше с него, за да го надзирава незабележимо. Явно беше много погълнат от тази задача, че да бди над самия себе си. Любовта мина край него и го улови.

Девојката беше руса, слаба и с много чар; меки вълнисти коси, нападали над тясното чисто чело, тънки вежди над възтежки клепачи, синьозелени очи, нежен нос е тръпнещи ноздри, леко вдлъбнати слепоочия, капризна брадичка, одухотворена, сладострастна уста, повдигната в двата ъгъла „пармска“ усмивка на невинен фавн. Шията ѝ бе дълга и крехка, тялото изящно слабо, младежкото ѝ лице, с щастливо и угрижено изражение, забулено в тревожната загадка на пробуждащата се пролет: Frühlingserwachen. Казваше се Жаклин Ланже.

Нямаше още двадесет години. Беше от богато и изтънчено, свободомислещо католическо семейство. Баща ѝ, умен, изобретателен и практичен инженер, възприемчив за новите идеи, бе забогатял благодарение на труда, политическите връзки и женитбата си. Брак по любов и по сметка — единствената женитба по любов за подобни хора

— с хубава жена, истинска парижанка, от финансовите кръгове. Парите бяха останали; любовта си беше отишла. Няколко искри обаче се бяха запазили, защото любовта бе силна и у единия, и у другия: чисто и просто не се отличаваха с прекалена вярност. Всеки си имаше своята работа и своите удоволствия. Когато бяха заедно, се разбираха като добри егоистични приятели без задръжки, но благоразумни.

Дъщеря им беше връзката помежду им, но в същото време и обект на тайно съперничество: и двамата я обичаха ревниво. Всеки откриваше себе си в нея с любимите си недостатъци, идеализирани от детското очарование, и коварно се опитваше да я отнеме от другия. Скоро детето почувствува това с вроденото лукавство на малките същества, които и без това са склонни да смятат, че цялата вселена се върти около тях, и се възползува от този факт. Караше ги да се надпреварват да ѝ доказват любовта си. Нямаше каприз, който тя да не бе сигурна, че ще бъде удовлетворен от единия, ако другият откаже; а другият тъй се боеше да не бъде изместен в обичта на детето, че тутакси предлагаше нещо още по-ценно. Девойката беше безобразно разглезена. За щастие в природата ѝ нямаше нищо порочно освен егоизма, присъщ на всички деца, но който приема болезнена форма у прекалено галените и богатите поради липсата на спирачки.

Господин и госпожа Лаиже обожаваха дъщеря си и все пак не бяха готови да жертвуват за нея нито едно от удобствата си. По-голямата част от деня детето оставаше само. Имаше премного време да мисли. Преждевременно развита и рано просветена от неблагоприятните приказки в нейно присъствие — родителите ѝ никак не се стесняваха, — на шест години Жаклин разправяше на куклите си любовни истории, чиито герои бяха мъжът, жената и любовникът. Естествено тя не виждаше в това нищо лошо. В деня, когато съзря сянката на чувство под думите, с куклите се свърши: тя запази приказките за себе си. Беше надарена с богата, невинна чувствителност, която отекваше в далечината като невидимите камбани ей там, отвъд хоризонта. От време на време вятърът я довяваше на пристъпи. Идваше кой знае откъде, девойката бе цяла обгърната от нея, чувствуваше, че червенеет, че дъхът ѝ спира от страх и наслада. Нищо не проумяваше. После това състояние отминаваше, както беше дошло, сподирено от леко бръмчене, неуловим ехтеж, който се стопяваше в синевата. Тя знаеше само, че това състояние се крие далеч, отвъд планината, и

трябваше час по-скоро да отиде там: там беше щастието. Ах! Само да можеше да стигне дотам!...

Докато стигне обаче, тя си създаваше странни представи за онова, което щеше да намери. Защото за ума на девойката най-важното беше сама да отгатне. Разговаряше по тези сериозни въпроси с една приятелка на същата възраст, Симон Адам. Всяка споделяше своите познания, опита си на дванадесетгодишно момиче, дочутите разговори, тайно прочетените книги. Застанали на пръсти, вкопчили се с камъните, момиченцата се мъчеха да надзърнат през стария зид, който скриваше бъдещето. Но каквото и да правеха и макар и да твърдяха, че виждат през пролуките, не виждаха абсолютно нищо. Представляваха смесица от чистосърдечие, поетично безочие и парижко остроумие. Говореха страшно неприлични неща, без да си дават сметка; а невинни случки превръщаха в големи трагедии. Понеже ѝ беше позволено да тършува навсякъде, Жаклин си пъхаше носа във всички бащини книги. За щастие самата ѝ невинност и инстинктът ѝ на много чисто момиче я предпазваха; достатъчно беше да се натъкне на някоя по-цинична сцена или дума, за да се отврати. Тя веднага оставяше книгата и минаваше сред тия безсрамни другарки като подплашена котка сред мръсни локви — без да се опръска.

Романите малко я привличаха: бяха много точни и сухи. Сърцето ѝ се разтуптяваше от вълнение и надежда от творбите на поетите, които естествено говореха за любов. Те се доближаваха малко до нейния манталитет на малко момиче. Не виждаха нещата, а си ги представяха през призмата на своето желание или съжаление. И те сякаш гледаха като нея през цепнатините на някакъв стар зид. Само че знаеха много повече неща. Знаеха всичко, което бе важно да се знае, и го забулваха с много нежни и загадъчни думи, които трябваше да се разнищят много предпазливо, за да се намери... за да се намери... Ах, не се намираше нищо, но тя винаги имаше чувството, че ей сега ще намери...

Двете любопитни момичета не се насищаха. Повтаряха си полугласно с лек трепет стихове от Мюсе или Сюли Прюдом, в които съзираха цели бездни порочност; преписваха ги; питаха се взаимно за скрития смисъл на съвсем недвусмислени често пасажки. Тези тринадесетгодишни женички, невинни и безсрамни, разискваха, макар и да нямаха понятие за любовта, полу на смях, полусериозно за любовта и сладострастието; и драскаха по попивателните си в клас под

бащинското око на учителя, много благ и възпитан старец, подобни стихове, които един ден той улови и загуби дъх от изненада:

*О, ела в обятията ми, ела!
Да пия от устата ти нектар,
капка по капка, безкрай!...*

Те се учеха в скъпо платено учебно заведение, чиито учители бяха професори от университета. Там можеха да намерят приложение за сантименталните си възжеления. Почти всички девойчета бяха влюбени в учителите си. Достатъчно беше да са млади и не много зле сложени, за да извършат опустошения в техните сърца. Трудеха се като истински ангелчета, за да бъдат добре гледани от своя султан. Избухваха в сърцераздирателни плачове, когато той оценяваше зле съчиненията им. А ако ги похвалеше, пламваха, бледнееха, хвърляха му признателни и кокетни погледи. Ако пък ги навикаше отделно, за да им даде съвет или да ги похвали, те се чувствуваха като в рая. Не беше нужно учителят да е орел, за да им се хареса. В час по гимнастика, когато учителят дигнеше Жаклин на ръце, за да я качи на трапеца, тя цяла се разтреперваше. А какво бясно съревнование! Какви пристъпи на ревност! Какви смирени и ласкави погледи към учителя, за да се помъчат да го отнемат от някоя нагла съперничка! В час, когато той отвореше уста да каже нещо, перата и моливите се изхабяваха да записват всяка негова дума. Не се и опитваха да разберат, важното беше да не пропуснат нито сричка. И докато пишеха, пишеха, разглеждайки бегло и любопитно и най-малките подробности в лицето и жестовете на своя идол, Жаклин и Симон се питаха съвсем тихичко:

— Мислиш ли, че ще изглежда добре с връзка на сини точкици?

После дойде ред на увлечението по хромолитографиите, по сантименталните и светски стихосбирки, влюбванията в актьори, виртуози, живи и умрели творци, Муне-Сюли, Самен, Дебюси, разменените погледи с непознати младежи на концерт, в някой салон или на улицата и започнатите тутакси мислено любовни връзки, постоянната нужда да бъдат влюбени, да се занимават с любовта, да имат повод на любов. Жаклин и Симон си доверяваха всичко: очевидно доказателство, че не изпитваха кой знае колко силни чувства; това

между другото беше и най-доброто средство да не се влюбват никога дълбоко. В замяна на това тяхното състояние приличаше на хронично заболяване; първо се подиграваха с него, но с любов го поддържаха. Те се възбуждаха една друга. Симон, романтична, но благоразумна, измисляше всевъзможни екстравагантни приключения. Само че Жаклин, искрена и пламенна, беше по-склонна от нея да ги осъществи. Двадесет пъти беше на прага да извърши най-големи глупости... Все пак не ги допусна; така се случва обикновено в юношеската възраст: има часове и тия обезумели зверчета — каквито сме били всички — са готови да посегнат на живота си или да се хвърлят в ръцете на първия срещнат. Само че за щастие почти всички се спират навреме. Жаклин написа черновици на поне десет страстни писма до хора, които само беше виждала; не ги изпрати обаче; прати само едно възторжено писмо на един грозен, прост, безсърдечен, егоистичен и ограничен критик. Влюбила се бе в него заради няколко реда, в които бе открила истински богата чувствителност. Запали се и по един голям актьор: той живееше близо до тях. Всеки път, когато минаваше край вратата му, тя си казваше: „Дали да не вляза?“

Веднъж наистина се осмели да се качи чак до неговия етаж. Но щом се озова там, хукна назад. За какво щеше да говори с него. Изобщо не го обичаше. Много ясно съзнаваше. В нейните лудории половината беше доброволно самозалъгване, а другата половина — вечната, пленителна и глупава потребност да обича. Понеже Жаклин беше много умна, всичко ѝ беше пределно ясно. Но това не ѝ пречеше да лудее. Луд, който съзнава лудостта си, е луд за двама.

Тя се движеше много в обществото. Беше обкръжена от младежи, които се поддаваха на очарованието ѝ и не един от тях бе влюбен в нея. Тя не обичаше нито един и флиртуваше с всички. Нехаеше, че ще им причини мъка. Хубавото момиче превръща любовта в жестока игра. Струва му се съвсем естествено да го обичат, а самото то си въобразява, че с нищо не е задължено спрямо младежа, който го обича; с удоволствие е склонно да смята, че на влюбения и това само му стига, за да бъде щастлив. Трябва да се каже за негово извинение, че момичето няма още представа какво представлява любовта, макар и да мисли по цял ден за нея. Въобразяваме си, че светската девойка, отгледана в топлата оранжерия, се развива по-преждевременно от селското момиче; а всъщност е точно обратното. Четивата, разговорите създават у нея

обсебващата представа за любовта, която в безделния ѝ живот често може да избие в мания; понякога се случва девойката да е прочела предварително пиесата и да знае наизуст всички думи. Затова не може да я почувствува. В любовта, както и в изкуството, човек не трябва да чете това, което са казали другите, а трябва да казва това, което чувствува; и който бърза да говори, без да има какво да каже, се излага на опасността никога да не каже нищо.

Като повечето девойки и Жаклин живееше в прашна атмосфера на изживени от други хора чувства, която, макар и да я държеше в постоянна възбуда, с пламтящи ръце, пресъхнало гърло и възпалени очи, ѝ пречеше да види действителността. Тя си въобразяваше, че я познава. И не може да се каже, че ѝ липсваше желание да я опознае. Тя четеше и слушаше. Беше научила много оттук-оттам, откъслечно, от разговорите или книгите. Мъчеше се дори да чете и в себе си. Струваше повече от средата, в която живееше. Беше по-правдива.

Една жена — за много кратко време — ѝ оказва благотворно въздействие. Тя беше сестра на баща ѝ и не се беше омъжвала. Четиридесет-петдесетгодишна, с правилни, но тъжни и некрасиви черти, Март Ланже ходеше винаги облечена в черно; в движенията ѝ се долавяше скована изтънченост; говореше много рядко, почти винаги тихо. Би минала незабелязана, ако не беше светлият поглед на сивите ѝ очи и добросърдечната усмивка на тъжната ѝ уста.

Тя се мяркаше у Ланже само в дните, когато биваха сами. Брат ѝ изпитваше към нея уважение, примесено с досада. А госпожа Ланже не скриваше от мъжа си, че тези посещения ѝ доставят много малко удоволствие. От приличие те си налагаха обаче да я канят редовно на вечеря, веднъж седмично, без да ѝ показват много явно, че го правят от задължение. Ланже говореше за себе си, тема, която винаги го интересуваше. Госпожа Ланже си мислеше за друго, усмихваше се по навик и отговаряше наслуки. Вечерята протичаше приятно в много учтива атмосфера. Не липсваха дори сърдечни излияния, когато лелята, която бе деликатна, си тръгнеше по-рано, отколкото очакваха; освен това очарователната усмивка на госпожа Ланже ставаше по-лъчезарна в дните, когато си припомняше някои особено приятни изживявания. Леля Март виждаше всичко: малко неща се изплъзваха от погледа ѝ; а тя забелязваше в братовия дом много работи, които я шокираха и натъжаваха. Но с нищо не се издаваше: каква полза имаше? Обичаше

брат си и на времето се гордееше с ума му и с успехите му, както и цялото семейство, което не смяташе, че е платило прекалено скъпо, живеейки в оскъдица, издигането на първородния син. Тя поне беше запазила вярната си преценка. Не по-малко умна от него и по-добре калена духом, по-мъжествена, подобно на толкова много френски жени, които превъзхождат много мъжете, тя виждаше ясно в него; когато той ѝ поискваше мнението, тя му го казваше открито. Но отдавна вече Ланже не ѝ искаше мнение! По-благоразумно му се струваше да не знае или — защото и той знаеше не по-зле от нея — да си затваря очите. Тя пък от гордост се отдръпваше настрана. Никой не се интересуваше от интимния ѝ живот. Беше по-удобно да не знаят нищо. Тя живееше сама, излизаше малко и имаше само неколцина приятели, при това не много близки. Лесно можеше да ѝ се удаде да използва връзките на брат си и собствените си дарования: но не правеше нищо в това отношение. Написала бе две-три статии в големите парижки списания — исторически и литературни портрети, чийто сбит, точен, ярък стил бе направил впечатление. Задоволи се с това. Можеше да завърже интересни приятелства с изтънчени мъже, които ѝ бяха показали, че се интересуват от нея и може би щеше да ѝ бъде приятно да ги познава. Не отговори на любезностите им. Случваше ѝ се, след като си бе запазила място за театър, където се даваше някое любимо произведение, да не отиде и макар да можеше да замине за някъде, където щеше да ѝ бъде приятно, да си остане в къщи. Представляваше любопитна смесица от стоицизъм и неврастения. Неврастенията обаче никак не накърняваше пълноценността на мисълта ѝ. Животът ѝ бе прекършен, но не и духът ѝ. Една стара рана, позната само ней, бе белязала сърцето ѝ. А още по-дълбока и по-непозната, непозната дори и на нея самата, бе белязалата я съдба, болестта в нея, която вече я разяждаше. Ланже обаче виждаха в нея само ясният ѝ поглед, който понякога ги смущаваше.

Докато беше безгрижна и щастлива — а обичайното ѝ състояние беше такова отначало, — Жаклин почти не обръщаше внимание на леля си. Но когато навлезе във възрастта на обезпокоителните промени в тялото и душата, които будят тревога, отвращение, уплаха, безумна тъга, в тези мигове на жестоко и безсмислено объркване, които за щастие не траят дълго, но когато човек има чувството, че умира, давящото се дете, което не смееше да извика: „На помощ!“, видя до себе си само леля Март, която ѝ протягаше ръка. Ах, колко далеч бяха

другите! Същински чужденци — и баща ѝ, и майка ѝ, с нежния им егоизъм, така доволни от себе си, че не бяха в състояние да мислят за дребните огорчения на тяхната четиринадесетгодишна кукличка! Лелята обаче ги отгатваше и ѝ съчувствуваше. Тя не казваше нищо. Просто се усмихваше. Разменяше над масата сърдечен поглед с Жаклин. Жаклин чувствуваше, че леля ѝ я разбира и отиваше да търси закрила край нея. Март слагаше ръка върху главата ѝ и я милваше, без да говори.

Девојката стана доверлива. Отиваше на гости у голямата си приятелка, когато сърцето ѝ набъбнеше от мъка. Когато и да отидеше при нея, беше сигурна, че ще срещне все същите съчувствени очи, които ще влеят в нея малко от техния покой. Жаклин не говореше на леля си за въображаемите си любовни увлечения: срамуваше се; чувствуваше, че те не са истински. Но споделяше с нея смътното си дълбоко безпокойство, което беше по-реално, единственото ѝ реално усещане.

— Лельо — въздишаше девојката понякога, — толкова бих искала да съм щастлива.

— Бедното ми дете! — казваше усмихнатата Март.

Жаклин опираше глава на коленете на лелята и целуваше ръката, която е галеше:

— Дали ще бъда щастлива? Лельо, кажи ми, ще бъда ли щастлива?

— Не зная, миличка. Това зависи малко и от тебе... Човек винаги може да бъде щастлив, ако желае...

Жаклин я гледаше недоверчиво.

— А ти щастлива ли си?

Март се усмихваше тъжно.

— Да.

— Вярно ли? Щастлива ли си?

— Нима не вярваш?

— Вярвам, но...

Жаклин млъкваше.

— Какво но?

— Аз бих искала да бъда щастлива, но не като теб.

— Бедното ми дете! И аз се надявам, че ще бъдеш щастлива другояче.

— Не — продължаваше Жаклин, тръсвайки решително глава. — Първо, защото аз не бих могла.

— И аз не бих могла да си представя, че ще бъда щастлива така. Но животът ни учи на много неща.

— О! Не искам да науча това! — възразяваше Жаклин неспокойна. — Искам да бъда щастлива така, както на мен ми се ще.

— Мъчно би могла да определиш как точно.

— Зная отлично какво желая.

Тя желаяше много неща. Но когато трябваше да ги изреди, на ум ѝ идваше само едно и тя го повтаряше като припев:

— Преди всичко бих искала да бъда обичана.

Март шиеше безмълвно. След малко тя отвърна:

— За какво ще ти бъде, ако ти самата не обичаш?

Жаклин озадачена извика:

— Но, лельо! Естествено имам пред вид някого, когото обичам! Другите нямат значение!

— Ами ако не обичаш никого?

— Що за идея! Човек винаги обича! Винаги!

Март поклащаше със съмнение глава.

— Невинаги — каза тя. — Човек иска да обича. Да обичаш, е божие откровение, и то най-голямото. Моли бог да те осени с тази благодат.

— А ако не ме обичат?

— Даже ако не те обичат. Тогава ще бъдеш още по-щастлива.

Лицето на Жаклин се удължи. Тя се нацупи.

— Не искам. Никак няма да ми бъде приятно.

Март се засмя мило, погледна Жаклин, въздъхна и пак се залови с ръкоделието си.

— Горкото ми момиченце! — повтори тя.

— Но защо винаги казваш „горкото ми момиченце“? — попита Жаклин, не напълно успокоена. — Не искам да бъда горкото момиченце. Толкова, толкова искам да бъда щастлива!

— Та аз именно затова казвам „горкото ми момиченце“!

Жаклин продължаваше да се цупи. Но това не траеше дълго. Добродушният смях на Март я обезоръжаваше. Тя я прегръщаше, преструвайки се на сърдита. Всъщност на тази възраст девойката е поласкана дълбоко в себе си от печалните предсказания за далечното,

много далечното бъдеще. Отдалеч нещастieto има поетичен ореол; и човек най-много се плаши да не би да прекара посредствено живота си.

Жаклин не забелязваше, че лицето на лелята ставаше все по-бледо. Даваше си сметка, че Март излизаше все по-рядко, но отдаваше това на домоседството ѝ, с което се подиграваше. Един-два пъти, когато ѝ отиваше на гости, се размина с лекаря, който излизаше от дома ѝ. Тя бе попитала леля си:

— Да не би да си болна, лельо?

Март отвърщаше:

— Нищо ми няма.

Но ето че тя престана вече да идва и на ежеседмичната вечеря у Ланже. Възмутена, Жаклин ѝ отпрати горчиви упреци.

— Миличка — каза ѝ кротко Март. — Чувствувам се малко уморена.

Но Жаклин не искаше и да чуе. Неудачен претекст!

— Голяма умора, да дойдеш у нас за два часа седмично! Ти не ме обичаш! Обичаш само да си седиш край огъня.

Но когато разказа у тях съвсем горда как се скарала на леля си, баща ѝ я смърри остро.

— Остави леля си на мира! Нима не знаеш, че горката жена е сериозно болна?

Жаклин побледня. Тя попита с разтреперан глас какво ѝ е. Не пожелаха да ѝ кажат. Накрая тя успя да научи, че леля ѝ умира от рак в червата. Оставало ѝ да живее само няколко месеца.

Жаклин изживя ужасни дни. Тя се успокояваше малко, когато видеше леля си. Март за щастие нямаше много силни болки. Тя запазваше своята спокойна усмивка, която изглеждала като отражение на вътрешна светлина върху прозрачното ѝ лице. Жаклин си казваше: „Не, това е невъзможно. Излъгали са се. Тя нямаше да бъде толкова спокойна...“

И пак ѝ разказваше за дребните си грижи, към които Март проявяваше още по-жив интерес. Само че понякога посред разговора им лелята излизаше от стаята, без да се издаде, че има болки. И се връщаше чак когато кризата преминеше и чертите на лицето ѝ се успокояваха. Не искаше да наемква за състоянието си, опитваше се да го скрие. Може би ѝ бе необходимо да не мисли прекалено много за него. Ужасяваше се от болестта, която я разяждаше, и нарочно

отклоняваше мисълта си от нея. Съсредоточаваше всичките си усилия, за да изживее спокойно последните си месеци. Краят настъпи по-бързо, отколкото очакваха. Скоро тя престана да вижда когото и да било извън Жаклин. После Жаклин трябваше да съкрати посещенията си. Най-сетне дойде денят на раздялата. Просната в леглото си, което не беше напускала вече цели седмици, тя се сбогува нежно с малката си приятелка, шепнейки й много гальовни и утешителни думи. После се затвори, за да умре.

Жаклин изживя месеци на отчаяние. Смъртта на Март съвпадна с най-тежките моменти на духовна покруса, срещу която само Март можеше да я защити. Тя се почувствува безкрайно изоставена. Нуждаеше се от вяра, за да намери опора. На пръв поглед не би трябвало да й липсва вяра: карали я бяха да изпълнява религиозните си задължения; майка й също ги изпълняваше добросъвестно. Но ето, тъкмо... майка й ходеше на черква, а леля Март не. Можеше ли да не ги сравни? Детските очи улавят много лъжи, които възрастните вече не забелязват. Те отбелязват много слабости и противоречия. Жаклин си даваше сметка, че майка й и хората, които твърдяха, че са вярващи, се страхуваха от смъртта, както ако не вярваха. Не, вярата не беше достатъчна опора... Пък и освен това се прибавяше личният опит, бунт, отвращение, един несръчен изповедник, който я бе засегнал... Жаклин продължаваше да ходи на черква, но без да вярва, както се ходи на гости, защото си добре възпитан. Религията, както и обществото не бяха нищо за нея. Единствената й опора бе споменът за мъртвата и тя потъваше в него. Много се упрекваше, че неотдавна в младежкия си егоизъм не бе обръщала достатъчно внимание на жената, която сега призоваваше напразно. Тя я идеализираше. И благородният пример, който Март й бе оставила със своето задълбочено и затворено съществуване, я караше да се отвращава от светския несериозен и фалшив живот. Тя виждаше вече само неговото лицемерие. А приятните компромиси, които при други обстоятелства биха я забавлявали, сега я караха да се възмуцава. Беше станала свръхчувствителна в нравствено отношение: измъчваше се от всичко. Съвестта й бе нащрек. Очите й се отвориха за някои факти, които досега не бе забелязала в безгрижието си. Един от тях я нарани до кръв. Един следобед тя беше в салона на майка си. Госпожа Ланже имаше гостенин един моден художник, превзет хубавец, който често идваше в дома им, без да бъде много

близък. Жаклин имаше чувството, че присъствието ѝ притеснява майка ѝ и него: толкова по-зле; тя остана. Госпожа Ланже, леко раздразнена, със замаяна глава от мигрената или от хапчетата против мигрена, които днешните дами хрускат като бонбони, макар че те окончателно изпразват и без това празните им глави, не внимаваше особено в думите си. Както разговаряха, тя се обърна разсеяно към гостенина си с думите: „Мили мой...“

Тутакси осъзна какво бе казала, но не трепна, той също. Продължиха да разговарят церемониално. Жаклин поднасяше чая и бе така поразена, че едва не изпусна една чаша. Имаше впечатлението, че те си разменят съучастническа усмивка зад гърба ѝ. Обърна се и улови заговорническите им погледи, които тутакси смениха изражението си. Откритието ѝ я разстрои. Тази свободно възпитана девойка, която често бе чувала да се разправят, а и сама разправяше смеешком подобни интриги, изпита непоносима болка, когато видя, че майка ѝ... Нейната майка, не, това не беше вече същото нещо! С обичайната си склонност да преувеличава Жаклин мина от едната крайност към другата. Досега не бе подозирала нищо. От този миг започна да се съмнява във всичко. Настървено се зае да тълкува различни дребни подробности в миналото поведение на майка си. Без съмнение лекомисленото държане на госпожа Ланже се поддаваше на подобни тълкувания. Но Жаклин прибавяше и от себе си. Тя би желала да се приближи до баща си, който винаги се бе чувствувал по-близък с нея и чийто начин на мислене и беше много привлекателен. Щеше ѝ се да го обича повече, да го жали. Но Ланже явно съвсем не се нуждаеше от нейното съжаление. И свръхвъзбуденият ум на девойката бе прорязан от ново подозрение, още по-ужасно от първото, че баща ѝ знае всичко, но му е по-удобно да се преструва, че не знае, и стига само да може да прави каквото си ще, всичко останало му е безразлично.

Тогава Жаклин се почувствува загубена. Не смееше да ги презира. Обичаше ги. Но не можеше вече да живее с тях. Приятелството ѝ със Симон Адам не беше никаква опора за нея в този случай. Тя съдеше строго слабостите на бившата си другарка. Не щадеше и себе си, страдаше от всичко грозно и посредствено, което съзираше в себе си. Вкопчваше се отчаяно в спомена за Март. Но и този спомен избледняваше. Тя чувствуваше, че вълните на дните го заливат и ще измият отпечатъка му. Тогава всичко щеше да бъде свършено. Тя щеше

да стане подобна на другите, щеше да потъне в тинята... О, да излезе на всяка цена от този свят! Спасете ме! Спасете ме!

* * *

В тия дни на трескава безпомощност, на страстно отвращение и мистично очакване, когато Жаклин протягаше ръце към някой неизвестен спасител, тя срещна Оливие.

Госпожа Ланже не бе пропуснала да покани Кристоф, който тази зима бе композиторът на мода. Кристоф се отзова на поканата ѝ и верен на навика си, не се държа много любезно. Въпреки това обаче госпожа Ланже го намери очарователен: той можеше да си позволи всичко, докато беше на мода; винаги щеше да се струва очарователен на парижаните. Това щеше да трае няколко месеца... Жаклин не беше толкова очарована. Самият факт, че някои хора го хвалеха, беше достатъчен, за да събуди недоверието ѝ. Освен това рязкото държане на Кристоф, високото му говорене, шумната му веселост я нараняваха. В нейното душевно състояние всяка жизнерадост ѝ изглеждаше просташка. Тя се стремеше към печалната полусянка и си въобразяваше, че тя ѝ се нрави. У Кристоф всичко бе прекалено светло. Но както разговаряше с него, той започна да ѝ разказва за Оливие: чувствуваше нужда да приобщи приятеля си към всичко приятно, което му се случваше. Той ѝ го представи в такава хубава светлина, че Жаклин, смутена от видението на душа, която съответствуваше на собственото ѝ състояние, веднага го покани. Оливие не прие веднага поканата: това даде възможност на Кристоф и Жаклин на воля да довършат въображаемия портрет, на който той трябваше да прилича, когато най-сетне се реши да дойде.

Оливие дойде у Ланже, но почти не отвори уста. Нямахше нужда да говори. Умните му очи, усмивката му, изтънчените му маниери, спокойствието, което го обгръщаше и което се излъчваше от него, не можеха да не привлекат Жаклин. Оливие беше напълно различен от Кристоф. Жаклин не се издаде с нищо, боеше се от зараждащото се чувство. Продължаваше да разговаря само с Кристоф. Но за Оливие. Кристоф, щастлив, че може да говори за приятеля си, не забелязваше, че този сюжет доставя удоволствие на Жаклин. Той говореше и за себе

си и тя го слушаше любезно, макар и никак да не се интересуваше: после неусетно връщаше разговора към случки от живота им, в които бе замесен Оливие.

Милото държане на Жаклин бе опасно за мъж, който никак не беше нащрек. Кристоф неволно се увличаше по нея; с удоволствие отиваше у тях; полагаше грижи за облеклото си; и едно чувство, добре познато от по-рано, започваше да впитва лъчезарна нега във всичките му мисли. И Оливие бе влюбен още от първите дни. Въобразяваше си, че е пренебрегнат и страдаше безмълвно. Кристоф развреждаше раната му, разказвайки му радостно за разговорите си с Жаклин. На Оливие и през ум не му минаваше, че може да се харесва на Жаклин. Макар че благодарение на съжителството си с Кристоф бе станал по-оптимистичен, нямаше вяра в себе си; виждаше се с много критични очи и не можеше да повярва, че някога ще бъде обикнат: кой между другото би бил достоен да бъде обичан само заради собствените си заслуги без чародейното и благосклонно застъпничество на любовта?

Една вечер, когато беше поканен у Ланже, той почувствува, че ще бъде много нещастен, ако срещне пак безразличието на Жаклин и под предлог, че е уморен, каза на Кристоф да отиде без него. Кристоф не подозираше нищо и отиде в най-добро настроение. В наивния си егоизъм мислеше единствено за удоволствието, че Жаклин ще бъде само с него. Няма щастието да ѝ се радва дълго. Щом узна, че Оливие е решил да не идва, Жаклин тутакси придоби начумерено, раздражено, отегчено и озадачено изражение. Загуби всякакво желание да се хареса; не слушаше Кристоф и му отговаряше наслуки. Той видя, унижен, че тя потисна една прозявка. Плачеше ѝ се. Внезапно си отиде посред приема и не се мярна повече.

Кристоф се върна сломен. По целия път се мъчеше да си обясни внезапната ѝ промяна. Няколко светлинки от истината пробляснаха в съзнанието му. В къщи Оливие го очакваше. Той го попита, мъчейки се да си придаде равнодушен изглед, как е прекарал вечерта. Кристоф му разказа неуспеха си. Докато говореше, лицето на Оливие се разведряваше.

— Нали беше уморен — попита го той, — защо не си си легнал?

— О! Сега се чувствавам много по-добре — отвърна Оливие, — никак не съм уморен.

— Да, струва ми се, че ти е подействувало благотворно оставането в къщи — закачи го шеговито Кристоф.

Той го изгледа съчувствено и лукаво и отиде в стаята си. Когато остана сам, се разсмя тихичко до сълзи.

„Ах, проклетницата! — мислеше си той. — Та тя се е подигравала с мене! А и той също ме лъжеше! Колко сполучливо криеха играта си!“

От този миг Кристоф изтръгна от сърцето си всяка егоистична мисъл за Жаклин. И като квачка, която мъти грижливо яйцето си, бдеше над романа на младите влюбени. Без да дава вид, че му е известна тяхната тайна, и без да споделя нито с единия, нито с другия, той ги подпомогна, без те изобщо да подозират каквото и да било.

Сметна за свой дълг да изучи сериозно характера на Жаклин, за да се убеди дали Оливие може да бъде щастлив с нея. И понеже не беше ловък, дразнеше Жаклин със смешни въпроси за вкусовете ѝ, за нравствените ѝ принципи...

„Ама че глупак! Какво му влиза в работата?“ — мислеше си вбесена Жаклин, обръщайки му гръб.

А Оливие разцъфваше, като виждаше, че Жаклин не обръща вече внимание на Кристоф. Кристоф пък разцъфваше, като виждаше, че Оливие е щастлив. Неговата радост беше дори по-шумна от задоволството на Оливие. И понеже не можеше да си обясни, тъй като не подозираше, че Кристоф е много по-наясно с тяхната любов, отколкото самите те, Жаклин го намираше непоносим; не можеше да разбере как Оливие се е привързал към толкова прост и нетактичен приятел. Добрият Кристоф отгатваше чувствата ѝ; той изпитваше коварна наслада да я довежда до изстъпление; после се оттегляше, отклоняваше поканата на Ланже, изтъквайки като предлог заниманията си, и оставяше сами Жаклин и Оливие.

Не може да се каже, че не го тревожеше бъдещето. Поемаше върху себе си голямата отговорност за женитбата, която се подготвяше; и се тормозеше; защото виждаше доста правилно характера на Жаклин и много неща го плашеха: първо, нейното богатство, възпитанието ѝ, средата ѝ и главно малодушието ѝ. Спомняше си някогашната си приятелка Колет. Жаклин без съмнение беше по-правдива, по-искрена, по-страстна; това младо същество пламенно се стремеше към труден живот, беше въодушевено от едва ли не героично желание...

„Само че не е достатъчно да желаш — мислеше си Кристоф, като си спомняше една непристойна мисъл на нашия приятел Дидро. — Трябва да имаш здрава гърбина!“

Искаше да предупреди Оливие за опасността. Но когато виждаше Оливие на връщане от Жаклин с окъпани от радост очи, нямаше сърце да заговори. Мислеше си: „Горките деца са щастливи. Защо да смущавам щастието им?“

Постепенно, в любовта си към Оливие, той се зарази от неговото доверие. Успокои се. Повярва, че Жаклин е такава, каквато я виждаше Оливие и каквато тя сама искаше да се вижда. Беше толкова добронамерена! Тя обичаше Оливие заради всичко, което беше така различно от нея и нейното общество: защото беше беден, защото беше безкомпромисен в нравствените си принципи, защото беше непрактичен в живота. Обичаше го така чисто и цялостно, че би желала да бъде бедна като него и едва ли не... понякога да, едва ли не да погрознее, за да бъде сигурна, че я обича заради самата нея, заради любовта, която преизпълва сърцето ѝ и за която той жадува... Ах, понякога близо до него, тя усещаше, че побледнява, и ръцете ѝ се разтреперваха. Даваше вид, че се надсмива над вълнението си, преструваше се, че е заета с нещо друго, едва-едва го поглеждаше, говореше подигравателно. Но внезапно млъкваше; избягваше в стаята си и там, затворила вратата и спуснала завесите, седеше свита надве, притискайки с ръце коленете си към гърдите, като сдържаше ударите на сърцето си; стоеше така, затаила дъх, сгушена, не смееше да мръдне да не би при най-малкото движение щастието да отлети. Сякаш безмълвно прегръщаше любовта в себе си.

Сега Кристоф мислеше единствено за успеха на приятеля си. Занимаваше се бащински с него, бдеше за външния му вид, въобразяваше си, че може да го съветва за облеклото, връзваше — и то как! — връзката му. Оливие търпеливо понасяше грижите му и във на стълбите оправяше връзката си. Усмиваше се, но беше трогнат от голямата му обич. Плах, като всеки влюбен, той не се чувствуваше сигурен в себе си и охотно се съветваше с Кристоф, разказваше му как е минала срещата му с Жаклин. Кристоф, не по-малко развълнуван, мислеше понякога с цели часове през нощта как да премахне всички пречки по пътя на приятеля си към любовта.

В парка на вилата на семейство Ланже в околностите на Париж, в малко селце на границата на гората в Ил-Адам се състоя решителния разговор между Оливие и Жаклин за по-нататъшния им живот.

Кристоф беше отишъл заедно с приятеля си там, но тъй като намери хармониум във вилата, седна да свири, като остави влюбените да се разхождат на воля. Всъщност те никак не искаха това. Страхуваха се да останат сами. Жаклин беше безмълвна и леко враждебна. При последното си посещение още Оливие бе доловил известна промяна в държанието ѝ, внезапна студенина, странни, едва ли не сурови, почти враждебни погледи. Той бе вледенен. Не смееше да ѝ поиска обяснение: страхуваше се да не би любимата да му каже жестоки думи. Уплаши се, когато Кристоф се отдалечи: струваше му се, че неговото присъствие го предпазва от надвисналия над него удар.

Жаклин не бе разлюбила Оливие. Напротив, беше още по-влюбена. И именно това я правеше враждебна. Любовта, с която неотдавна си бе играла, която толкова бе призовавала, беше сега пред нея. Тя се раззинваше като бездна пред краката ѝ и тя се дръпваше уплашена назад, престанала да разбира. Питаше се: „Но защо? Защо? Какво означава това?“

И тогава поглеждаше Оливие с очи, които го караха да страда, и си мислеше: „Кой е този мъж?“

Не проумяваше.

„Защо го обичам?“

Не можеше да си отговори... Не знаеше, но беше убедена все пак, че е влюбена; любовта я държеше в плен; тя щеше да се загуби в нея, да се загуби цяла-целеничка с волята, с независимостта, с егоизма, с мечтите си за бъдеще — това чудовище щеше да погълне всичко. И тя се противеше гневно. Изпитваше едва ли не ненавист към Оливие в някои мигове.

Отидоха до края на парка, в зеленчуковата градина, разделена от моравата със стена от високи дървета. Крачеха бавно из алеите, оградени с храстчета френско грозде с червени и бели гроздчета и лехи с ягоди, чието ухание изпълваше въздуха. Беше юни; но времето се беше застудило от бурите. Небето беше сиво, светлината сумрачна; ниски облаци се влачеха тежко като плътна маса, носени от вятъра.

Далечен, силен вятър, който никак не се чувствуваше на земята: долу не трепваше нито лист. Необятна печал обгръщаше природата и сърцата им. А в дъното на градината от невидимата вила с откренати прозорци долитаха звуците на хармониума, който мълвеше фугата в ми бемол-минор от Йохан-Себастиан Бах. Седнаха един до друг на ръба на кладенеца, бледи и съвсем безмълвни. Оливие забеляза сълзи по страните на Жаклин.

— Плачете ли? — промълви той с разтреперани устни.

И от неговите очи бликнаха сълзи.

Той хвана ръката ѝ. Тя наведе русата си глава към рамото му. Не се опитваше вече да се бори: беше победена; и чувствуваше такова облекчение! Плакаха тихичко, заслушани в музиката под подвижния балдахин на тежките облаци, които в безмълвния си полет като че ли докосваха върховете на дърветата. Мислеха за всичко, което бяха изстрадали — а кой знае? Може би и за това, което тепърва щяха да изстрадат. В някои минути музиката събужда цялата меланхолия, изтъкана от съдбата около някое човешко същество...

След малко Жаклин изтри очите си и погледна Оливие, После внезапно се целунаха. О, неизразимо щастие! Неземно щастие! Така сладко и дълбоко, едва ли не болезнено!...

— На вас ли приличаше сестра ви? — попита Жаклин.

Оливие трепна.

— Защо ме питате за нея — каза той. — Нима сте я познавали?

— Кристоф ми разказа за нея — отвърна Жаклин. — Навярно много сте тъгували...

Оливие кимна с глава много развълнуван, за да може да говори.

— Аз също много тъгувах.

И тя заговори за мъртвата си приятелка, за милата Март. Разказа му колко много бе плакала, плакала до умопомрачение.

— Ще ми помогнете ли — промълви тя с умолителен глас, — ще ми помогнете ли да живея, да бъда добра, да ѝ приличам поне мъничко? Бедната Март, ще я обикнете ли също?

— Ще ги обичаме и двете, както и те се обичат.

— Бих желала да бяха сега до нас!

— Те са до нас.

Младите хора стояха притиснати един до друг; усещаха туптенето на сърцата си. Ръмеше ситен дъжд. Жаклин потрепера.

— Да се прибираме.

Под дърветата беше почти черна нощ. Оливие целуна мокрите коси на Жаклин. Тя вдигна глава към него и той за пръв път почувствува влюбените ѝ устни, пламтящи и леко напукани устни на младо момиче. Едва не им прималя от щастие.

Когато приближиха къщата, пак се спряха:

— Колко сами бяхме преди това! — възкликна Оливие.

Той бе забравил вече Кристоф.

Спомниха си за него. Музиката бе замлъкнала. Прибраха се в къщи. Облакът на хармониума, обхванал глава с ръце, Кристоф също мечтаеше унесен в спомени за миналото. Когато вратата скръцна, той се сепна от унеса си и вдигна добродушното си лице, озарено от сериозна и нежна усмивка. Прочете в очите им какво бе станало, стисна ръцете им и им каза.

— Седнете. Ще ви изсвирия нещо.

Те седнаха, а той изсвири на пианото всичко, което преливаше в сърцето му, цялата си любов към тях. Когато свърши, те останаха известно време умълчани. После той стана и ги погледна. Изглеждаше така добър и толкова по-възрастен и по-силен от тях! За пръв път Жаклин осъзна какво представлява той. Той ги прегърна и ѝ каза:

— Ще го обичате, нали? Нали ще се обичате?

Младите хора изпитаха дълбока признателност. Но Кристоф тутакси отклони разговора, засмя се, пристъпи към прозореца и скочи в градината.

* * *

През следващите дни Кристоф настоя Оливие да направи предложение на родителите на Жаклин. Оливие не смееше: страхуваше се от отказа, който предвиждаше. Кристоф го накара също да започне да си търси работа. Дори да предположеха, че родителите на Жаклин го одобряват, той не можеше да приеме богатството на Жаклин, ако сам не

беше в състояние да си изкарва хляба. И Оливие мислеше като него, без да споделя оскърбителното му, едва ли не комично недоверие към богатите бракове. Кристоф си бе внушил, че богатството убива душата. Той охотно би повторил остроумната забележка на един беден мъдрец по повод загрижеността на някоя богата птица за задгробния живот: „Е, какво, госпожо, имате милиони и искате отгоре на това и безсмъртна душа?“

— Нямай вяра на жената! — повтаряше той на Оливие полушеговито, полусериозно. — Нямай вяра на жената и особено на богатата жена! Жената обича може би изкуството, но задушават твореца. А богатата жена отравя и изкуството, и човека на изкуството. Богатството е болест и жената я понася много по-тежко, отколкото мъжа. Всеки богат човек е непълноценно същество... Ти се смееш? Подиграваш се с мене? Защо? Нима богатият човек знае нещо за живота? Нима общува със суровата действителност? Нима усеща в лицето си суровото дихание на мизерията, мириса на хляба, който трябва да припечели, на земята, която трябва да разоре? Нима разбира, нима може дори да види живота и мъртвата природа?... Като дете един-два пъти ми се случи да се разходя с каретата на великия херцог. Тя минаваше сред ливади, където познавах всяко стръкче трева, през любимите ми гори, където препусках сам. Е добре, не виждах вече нищо! Милите гледки бяха загубили за мен очарованието си, бяха неестествени като глупците, които ме разхождаха из тях. Между ливадите и сърцето ми се изпречваше не само завесата, спусната от тези преситени души. Достатъчни бяха четирите дъски под краката ми — подвижна естрада над природата! За да усетя, че земята е моя майка, необходимо ми е да забия крака в утробата ѝ, подобно на новороденото, което излиза на бял свят. Богатството прерязва връвта, която свързва човека със земята и която свързва всички синове на земята. Как тогава би искал да продължиш да бъдеш човек на изкуството? Творецът е гласът на земята. Богаташът не може да бъде голям художник или музикант. За да бъде, необходимо му е хиляда пъти по-голямо дарование при толкова неблагоприятни условия. И дори ако успее, той ще си остане парниково цвете. Каквото и да прави великият Гьоте, душата му е осакатена, липсват му важни органи, унищожени от богатството. Ти не си така жизнестойчив като Гьоте и ще бъдеш направо разяден от богатството, особено от богатата жена, нея поне

Гъоте е съумял да избегне. Сам, мъжът все пак може да реагира срещу тази напаст. Той носи в себе си вродена суровост, хумус от груби, здравословни инстинкти, които го свързват със земята. Но жената е изцяло в плен на отровата и я предава и на другите. Тя се чувства добре сред зловонното ухание на богатството. Истинско чудо е да срещнеш жена със здрава душа в света на богатите, също както да срещнеш гениален милионер!... Освен това не обичам чудовищата. А който притежава повече от полагаемия му се дял, за да живее, е чудовище — човешки рак, който разяжда другите хора.

Оливие се смееше.

— Не мога все пак да престана да обичам Жаклин само защото не е бедна, нито да я принудя да стане бедна от любов към мен!

— Добре, щом не можеш да спасиш нея, спаси поне себе си. При това няма по-добър начин за спасение. Остани чист. Работи.

Не беше нужно Кристоф да втълпява на Оливие своите задръжки. Той бе по-мнителен и от него. Не че гледаше сериозно на остротите на Кристоф против богатите: той бе богат на времето и съвсем не мразеше богатството; намираще дори, че то подхожда много на хубавото лице на Жаклин. Непоносимо му беше обаче, че хората биха могли да изтълкуват любовта му като заинтересована. Направи постъпки да се върне в системата на образованието. Засега можеше да се надява само на някое скромно място в провинциална гимназия. Тъжен сватбен подарък за Жаклин. Заговори й плахо за тази възможност. Отначало Жаклин мъчно разбра основанията му; отдаваше ги на прекалено честолюбие, смяташе, че Кристоф му е втълпил тези смешни скрупули: няма не беше естествено, когато човек обича, да приеме със същата готовност и богатството, и бедността на любимия, и не е ли грозно да откажеш да му дължиш благосъстоянието си, което би му доставило такава радост?... Независимо от това обаче тя се съгласи с плановете на Оливие: точно суровият и неприятен аспект я привлече: тя намираще случай да задоволи жаждата си за нравствен подвиг. В състоянието й на горд бунт срещу нейната среда, предизвикано от загубата на Март и засилено от любовта й, тя бе стигнала до отрицание на всичко в себе си, което противоречеше на това мистично въодушевление; опънала беше като лък съществуването си, устремено към идеала на много чист, труден и изпълнен с лъчезарно щастие живот... Пречките, бъдещото й

посредствено материално положение, всичко бе радост за нея. Колко хубаво щеше да бъде!...

Госпожа Ланже беше прекалено заета със себе си, за да обърне внимание какво става около нея. От известно време беше заета само със здравето си; през цялото време се лекуваше от въображаеми болести и изпробваше ту един, ту друг лекар: всеки на свой ред беше месия. Това продължаваше две седмици; после идваше ред на следващия. По цели месеци прекарваше в много скъпи санаториуми, където изпълняваше богоговейно глупави предписания. Забравила беше и мъжа си, и дъщеря си.

Не толкова равнодушен, господин Ланже, беше заподозрял любовната история. Бащинската му ревност го предупреждаваше. Той изпитваше към Жаклин загадъчна обич, присъща на много бащи към дъщерите им, никога непризната, тайнствено, едва ли не свещено любопитство, че са оживели повторно в същества от своята кръв, при това от друг пол. В дебрите на сърцето има светлини и сенки, които е по-здравословно да останат непризнати. Дотогава той със забавление наблюдаваше как дъщеря му кара да се влюбват в нея младите момчета: обичаше я такава — кокетна, сантиментална и същевременно разсъдлива, какъвто беше самият той. Но когато забеляза, че приключението застрашаваше да стане сериозно, той се обезпокои. Почна да се подиграва на Оливие пред Жаклин, после да го критикува доста остро. Отначало Жаклин се смееше.

— Не говори толкова зле за него, татко, ще се чувствуващ неудобно по-късно, ако реша да се омъжа за него.

Ланже избухна в гняв. Нарече я луда. Отлично средство, за да я накара да обезумее напълно. Той заяви, че тя никога няма да се омъжи за Оливие. Тя възрази, че ще се омъжи за него. Бащата прогледна. Разбра, че не значи вече нищо за нея. Бащинският му егоизъм се възмути. Зарече се, че Кристоф и Оливие няма повече да стъпят в дома му. Жаклин се ожесточи. И една прекрасна сутрин, когато Оливие отвори вратата, тя връхлетя като вихър в стаята му, бледа и решителна, и му каза:

— Отвлечете ме! Родителите ми не са съгласни. Но аз искам. Компрометируйте ме!

Уплашен, но трогнат, Оливие не се опитваше да спори с нея. За щастие Кристоф също беше там. Обикновено той беше най-неразумен.

Но този път ги вразуми. Той им изтъкна какъв скандал ще се вдигне и колко биха се измъчили. Жаклин хапеше гневно устни.

— Отлично, тогава ще се самоубием!

Вместо да се изплаши от този довод, Оливие веднага се съгласи. Кристоф успя да внуши на младите хора да потърпят, преди да вземат отчаяно решение, трябваше да потърсят друг изход; нека Жаклин се прибере у дома си, а той ще отиде при господин Ланже и ще защити каузата им.

Странен адвокат! Още при първите му думи господин Ланже едва не го изгони; после това положение му се стори много смешно и забавно. Постепенно сериозният тон на събеседника му, неговата честност и убеденост оказаха въздействието си; все пак той не искаше да се съгласи и продължаваше да го обстрелва с иронични забележки. Кристоф се преструваше, че не чува: при някои особено жлъчни стрели се наежваше и млъкваше. После пак заговорваше. По едно време удари с юмрук по масата и каза:

— Моля ви да ми повярвате, че това посещение съвсем не ми е приятно: насилвам се, за да не отвърна на някои ваши думи; смятам обаче, че е мой дълг да говоря с вас и затова ви говоря. Забравете ме, както аз забравям себе си, и преценете само думите ми.

Господин Ланже го заслуша внимателно и когато чу за намерението на дъщеря му да се самоубие, той повдигна рамене и се престори, че му е смешно, но всъщност се развълнува. Беше достатъчно умен, за да сметне подобна заплаха за шега; знаеше, че трябва да се съобразява с неуравновесеността на влюбените девойки. Някога една негова любовница, засмяно, кротко момиче, което той сметна неспособно да изпълни дръзката си закана, се бе застреляла пред очите му с револвер; не бе умряла веднага. Още си спомняше тази сцена... Но човек не може да разчита на нищо с тези лудетини. Сърцето му се сви... „Тя иска това? Така да бъде, толкова по-зле за нея, глупачка такава!...“ Естествено той би могъл да постъпи дипломатично, да се престори, че е съгласен, да спечели време, да откъсне безболезнено Жаклин от Оливие. Но това означаваше да се потруди повече, отколкото можеше или отколкото искаше. Освен това той беше слаб човек. И самият факт, че беше казал грубо на Жаклин: „Не!“, го тласкаше сега да каже: „Да.“ Пък и какво знаем за живота? Момиченцето може би бе

право. Важното е двамата да се обичат. Ланже знаеше, че Оливие е сериозен младеж, може би надарен... Той даде съгласието си.

Вечерта преди бракосъчетанието двамата приятели останаха будни до късно през нощта. Не искаха да загубят нито миг от тия последни часове на тяхното скъпо минало. Но то беше вече минало. Тъжно сбогуване на перона на гарата в очакване на заминаването на влака; изпращачите се насилват да останат докрая, да гледат заминаващия, да разговарят. Но сърцето вече не е там; приятелят вече е заминал... Кристоф се опитваше да поддържа разговора. Млъкна посред изречението, защото забеляза, че Оливие го гледа разсеяно, и му каза усмихнат:

— Ти си вече далеч!

Оливие му се извини смутен. Беше му мъчно, че си бе позволил да се разсее в тези последни минути на близост. Но Кристоф стисна ръката му.

— Хайде, не се насилвай. Аз съм щастлив. Помечтай си, моето момче!

Облегнаха се на прозореца един до друг, загледани в тъмната градина под тях. След известно време Кристоф каза на Оливие:

— Ти бягаш от мен? Въобразяваш си, че ще ми се изплъзнеш? Мислиш за твоята Жаклин. Но аз ще те догоня, защото и аз мисля за нея.

— Бедни приятелю, а пък аз мислех за теб и дори...

Той млъкна.

Кристоф довърши смеешком изречението му.

— И дори толкова се мъчех да мисля за теб!...

* * *

Кристоф се беше докарал много и беше почти елегантен за церемонията. Не направиха религиозен брак: нито безразличният към религията Оливие, нито разбунтуваната Жаклин имаха такова желание. Кристоф бе композирал за кметството една симфонична поема, но в последния момент се отказа, когато разбра какво представлява гражданският брак. Тази церемония му се стори смешна. За да повярва човек в нея, трябва напълно да е лишен и от вяра, и от свобода. Когато

истинският католик си дава труда да стане свободомислещ, това не значи, че трябва да превърне в свещенослужител чиновника от гражданското отделение. Между бог и свободната съвест няма място за държавна религия. Държавата зарегистрирва, на нея не ѝ принадлежи правото да свързва.

Сватбата на Жаклин и Оливие съвсем не пробуди у Кристоф съжаление за решението му. Далечен и ироничен, Оливие слушаше кмета, който тромаво ласкаеше младата двойка, богатото семейство и окичените с ордени свидетели. Жаклин изобщо не слушаше; тя се плезеше тайно на Симон Адам, която дебнеше всяко нейно движение. Беше се хванала на бас с нея, че „нищо няма да изпита“ по време на церемонията и сега печелеше баса: дори следеше всичко като наблюдател. И това ѝ беше забавно. Останалите позираха за зрителите. А зрителите гледаха с любопитство. Господин Ланже важничеше. Колкото и искрено да обичаше дъщеря си, първата му грижа сега беше да види кой присъствува и да не би да не е изпратил някому покана. Единствено Кристоф беше развълнуван. Вълнуваше се вместо родителите, младоженците и кмета. Не сваляше очи от Оливие, който въобще не го поглеждаше.

Същата вечер младата двойка замина за Италия. Кристоф и господин Ланже ги изправиха на гарата. Младите бяха весели, без сянка от съжаление и не скриваха нетърпението си да са вече на път. Оливие приличаше на юноша, а Жаклин на съвсем малко момиче... Колко са тъжни подобни раздели! Бащата тъгува, че дъщеря му отпътува с чужденец и за какво?... За да се отдалечава все повече от него. Но младите хора изпитват само опияняващото чувство на свобода. Животът не поставя препятствия пред тях: вече нищо не ги спира; въобразяват си, че са се изкачили на висок връх, и да умрат, притежават всичко, не се плашат от нищо... По-късно човек осъзнава, че това е било само нов преход. Пътят продължава и лъкатуши около планината; и малцина стигат до втория преход...

Влакът ги отнесе в нощта. Кристоф и господин Ланже се връщаха заедно. Кристоф лукаво подхвърли:

— Ето че овдовяхме!

Господин Ланже се засмя. Сбогуваха се и всеки пое по своя път. Тежко им беше. Но изпитваха по-скоро някаква смесица от тъга и

нежност. Сам в стаята си, Кристоф си мислеше: „Най-добрата част от мен е щастлива.“

В стаята на Оливие всичко беше както по-рано. Двамата приятели се бяха уговорили, че докато Оливие се завърне и устрои новия си дом, мебелите му и предметите, свързани със скъпи спомени, ще останат у Кристоф. Присъствието му още се чувствуваше. Погледът на Кристоф се спря върху снимката на Антоанет, той я взе и я сложи на бюрото си: „Доволна ли си, моето момиче?“

* * *

Той пишеше често, може би прекалено често на Оливие. Получаваше малко писма от него, разсеяни и донякъде далечни. Разочарован беше, но се мъчеше да се убеди, че така трябва да бъде: не се тревожеше за бъдещето на приятелството им.

Самотата никак не му тежеше. Напротив, не беше толкова самотен, колкото му се искаше. Покровителството на „Гран Журнал“ вече му беше бремене. Арсен Гамаш беше склонен да смята, че откритите от него таланти му принадлежат: струваше му се естествено да споделя славата им, както Луи XIV е събирал около себе си Молиер, Льо Брьон и Люли. Кристоф беше на мнение, че авторът на „Химн на Егир“ не е бил по-властен и досаден за изкуството от неговия покровител от „Гран Журнал“. Защото журналистът, който не разбираше от изкуство повече от монарха, също като него имаше собствено мнение за творчеството. Не харесваше ли нещо, изобщо не можеше да го търпи: провъзгласяваше го за вредно и лошо и го унищожаваше в името на обществения интерес. Смешна и страшна гледка представляваха недодяланите и малокултурните спекуланти, които се домогваха посредством парите и печата до власт не само в политиката, но и над духа: предлагаха му колибка, наморник и храна, а ако откажеше, можеха да насъскат срещу него хайката си от хиляди тъпащи! Кристоф не беше човек, който се оставя да го корят. Стори му се нетърпимо грозно някакъв си глупак да му казва какво трябва да прави в собствената си област и той му даде да разбере, че изкуството изисква по-голяма подготовка от политиката. Отклони също, без да си пести думите, предложението да напише музиката към едно нелепо либрето,

чийто автор беше измежду първите редактори на вестника, горещо препоръчан от главния редактор. Това сложи начало на охладняването на отношенията му с Гамаш.

Кристоф никак не беше огорчен. Едва излязъл от неизвестността, той копнееше да се върне към нея. Виждаше се „изложен на ярката светлина, когато човек се губи сред другите“. Премного хора се занимаваха с него. Той размишляваше върху думите на Гъоте:

„Когато някой писател се е прочул с голямо свое произведение, обществото се стреми да му попречи да създаде второ... Талантът, търсец съсредоточение, въпреки волята си бива въвлечен в светската врява, защото всеки си въобразява, че ще може да си присвои частица от него.“

Той затвори вратата си и се сближи с няколко стари приятели от къщата. Поднови връзката си със семейство Арно, които бе изоставил напоследък. Госпожа Арно беше сама част от деня и имаше време да мисли за огорченията на другите. Тя си представяше каква празнота чувствава Кристоф след заминаването на Оливие; превъзможна стеснителността си, за да го покани на вечеря. Ако бе посмяла, щеше да му предложи да отива от време на време да хвърля поглед на домакинството му. Но не й достигна дързост; и може би по-добре: Кристоф никак не обичаше да се занимават с него. Все пак той прие поканата им за вечеря и свикна да се отбива всеки ден у тях.

Установи, че двамата съпрузи бяха все така тясно свързани и живееха в същата атмосфера на скръбна нежност, по-сива отпреди. Арно преживяваше период на душевно униние, предизвикано от похабяващата учителска професия: съществуване, наситено с изнурителен труд, един и същ всеки ден, подобно на колело, което се върти все на място, никога не спира и никога не се придвижва и педя напред. Въпреки голямото си търпение този честен човек се чувствуваше обезсърчен. Някои неправди го дразнеха и преданата му служба му се струваше безсмислена. Госпожа Арно го ободряваше ласкаво; тя изглеждаше все така спокойна духом, но бавно се обезличаваше. В нейно присъствие Кристоф поздравяваше Арно, че има толкова разумна жена.

— О, да — отвърщаше Арно, — славна жена е тя, нищо не може да я смути. Родена с късмет. А и аз покрай нея. Ако животът ни я измъчваше, щях да бъда загубен.

Госпожа Арро се изчервяваше и мълчеше. След това с равния си глас променяше темата. Посещенията на Кристоф имаха обичайното благотворно въздействие. Носеха светлина. А той от своя страна с удоволствие се топлеше край тия прекрасни сърца.

При него дойде и друга приятелка. Или по-право той отиде при нея: макар и да желаше да се запознае с него, тя не би се помъчила да го намери. Двадесет и пет годишна музикантка, получила първа награда в Консерваторията, Сесил Фльори имаше ниска талия, доста набита фигура, гъсти вежди, хубави големи очи и влажен поглед, малък грубоват нос с леко зачервен връх като човка на патица; устните ѝ бяха плътни и нежни, брадичката — енергична, тежка и пълна, челото — голямо. Косите ѝ бяха прибрани в пищен кок. Ръцете ѝ бяха здрави ръце на пианистка — големи, с раздалечен палец и пръсти със заоблени върхове. От цялата ѝ личност се излъчваше пълнокръвен живот, здраве на селянка. Живееше с майка си, за която много се грижеше: обикновена женица, която никак не се интересуваше от музика, но понеже много бе слушала да се говори, и тя говореше само за музика и беше осведомена за всичко, което ставаше в музикалния свят. Сесил водеше скромна живот, даваше по цял ден уроци, понякога и концерти, за които никъде не се споменаваха. Прибираше се късно, пеш или с омнибус, изтощена, но бодра; изсвирваше гамите си и си шиеше шапки. Обичаше да разговаря, да се смее и да пее с повод и без повод.

Не беше галеница на съдбата. Знаеше цената на малкото благополучие, придобито със собствени усилия, радостта от дребните удоволствия, от незабележимия напредък в обществото и артистичната кариера. Стига да спечелеше двадесет франка повече от предишния месец, стига да ѝ се удадеше най-сетне пассажа от Шопен, над който се трудеше вече седмици, и тя беше доволна. Работата ѝ не беше прекомерна и съответствуваше на възможностите ѝ, затова ѝ действуваше като здравословна хигиена. Да свири, да пее, да дава уроци, ѝ доставяше приятното усещане за нормална и полезна дейност, като в същото време ѝ осигуряваше известно охолство и умерен успех. Сесил имаше чудесен апетит, спеше дълбоко и никога не боледуваше.

Честна, разсъдлива и скромна, абсолютно уравновесена, тя не се измъчваше от нищо: живееше с настоящия миг, без да се грижи какво е било преди и какво ще бъде в бъдеще. И тъй като беше здрава и, както си мислеше, защитена от изненадите на съдбата, тя се чувствуваше почти винаги щастлива. С удоволствие свиреше, домакинствуваше, разговаряше или просто бездействуваше. Умееше да живее не ден за ден — беше пестелива и предвидлива — а минута за минута. Не се терзаеше от идеали. Или ако имаше някакъв идеал, той беше съвсем еснафски и всичките ѝ мисли и постъпки се ръководеха от него. Идеалът ѝ се състоеше в това да обича разумно работата си, каквато и да е в момента. Ходеше на църква в неделя. Но религията нямаше почти никакво място в живота ѝ. Възхищаваше се от възторжените натури като Кристоф, които притежават вяра или гений, но не им завиждаше: за какво ѝ бяха тяхната гениалност и безпокойство?

Но тогава как чувствуваше музиката им? Самата тя мъчно би могла да обясни. Знаеше обаче, че я чувствуваше. Превъзходството ѝ над другите виртуози беше в здравото ѝ физическо и духовно равновесие; в пълнокръвния ѝ живот, лишен от лични изживявания, чуждите вълнения намираха богата почва за разцъфване. Това никак не я смущаваше. Тя предаваше с целия им устрем страхотните страсти, раздиращи твореца, но без да погълне отровата им. Чувствуваше само силата им, а след това — благотворна умора. Когато свършеше, беше цяла в пот, изтощена, но се усмихваше спокойно — беше доволна.

Една вечер Кристоф я чу да свири и беше поразен. След концерта отиде да я поздрави. Тя му беше признателна: в залата имаше толкова малко хора, пък и тя не беше преситена от комплименти. Тъй като не бе била достатъчно ловка да се включи в някоя музикална група, нито покварена, за да се обгради с почитатели, тъй като не се стремеше към прекалена техника, нито към своеобразно тълкуване на прочути творби, нито пък си присвояваше правото да изпълнява произведенията само на един или друг велик композитор като Йохан-Себастиан Бах или Бетховен и не си беше изградила теория за изпълнителското си изкуство, а свиреше така, както чувствуваше, никой не ѝ обръщаше внимание, а критиците я пренебрегваха: защото никой не им беше казал, че тя свири хубаво, а сами не бяха я открили.

Кристоф започна да се вижда често със Сесил. Спокойната девойка с крепко здраве го привличаше като загадка. Беше силна, а

апатична. Възмутен, че е неизвестна на публиката, той ѝ предложи един негов приятел от „Гран Журнал“ да пише за нея. Но макар и да ѝ беше приятно да я хвалят, тя го помоли да не предприема нищо. Не искаше да се бори, да полага усилия, да възбужда завист; искаше само да си живее спокойно. Не говореха за нея: толкова по-добре! Не изпитваше никаква завист и първа се възторгнаше от техниката на другите виртуози. Лишена бе от амбиция, както и от желаниа. Беше неимоверно ленива духом! Когато нямаше някакво непосредствено, точно занимание, не правеше нищо, абсолютно нищо: дори не мечтаеше. Нощем или спеше в леглото си, или не мислеше за нищо. Не я преследваше болезнено мисълта за брака, която трови живота на момичетата, трепереци да не останат стари моми. Когато я запитваха не би ли желала да си намери добър съпруг, тя отвръщаше:

— Така ли? А защо не и петдесет хиляди франка рента? Вземаш каквото имаш. Ако ти предложат добър съпруг отлично! Ако не, ще минеш ѝ без него. Ако нямаш баница, това не е основание да не ти харесва хлябът. Особено ако дълго си ял корав хляб!

— Особено като си помислите, че има хора, които и хляб не ядат всеки ден! — обаждаше се майката.

Сесил имаше основания да не вярва на мъжете. Баща ѝ умрял няколко години преди това, беше слабохарактерен и мързелив; много бе навредил на жена си и на близките си. Тя имаше и брат, който бе тръгнал по лош път; не беше много ясно с какво се занимава. Мяркаше се сегиз-тогиз, за да им иска пари; бояха се и се срамуваха от него, като всеки ден се страхуваха, че може да му се случи нещо неприятно. Независимо от това го обичаха. Кристоф го срещна веднъж. Той беше при Сесил. На вратата се позвъни. Майката отиде да отвори. В съседната стая се поведе разговор, прекъсван от гневни изблици. Сесил явно се смути и на свой ред излезе от стаята, като остави Кристоф сам. Спорът продължаваше и непознатият глас ставаше заплашителен. Кристоф счете за свой дълг да се намеси: той отвори вратата. Зърна бегло млад, леко приведен мъж, обърнат гърбом към него: Сесил се спусна към Кристоф и го замоли да отиде в нейната стая. И тя го последва. Седнаха, без да говорят. В съседната стая посетителят покрещя още няколко минути, после си тръгна, като затръшна вратата. Тогава Сесил въздъхна и промълви:

— Да, това е брат ми...

Кристоф разбра.

— Ах!... И аз имах един такъв...

Сесил улови ръката му и прошепна с топло съчувствие:

— И вие ли?

— Да — отвърна той. — Това са семейните радости.

Сесил се засмя и те заговориха за друго. Не, семейните радости никак не я изкушаваха и мисълта за брак не я примамаваше: мъжете не струваха кой знае колко. Тя виждаше предимството в независимия си живот: майка ѝ достатъчно дълго бе копняла за тази свобода; тя нямаше желание да я загуби. Единствената трезва мечта, която я забавляваше, беше някой ден, по-късно, бог знае кога, да живее на село. Но тя не се мъчеше да си представи конкретно този живот; уморително ѝ бе да мисли за нещо толкова несигурно; по-добре беше да спи или да върши работата си...

В очакване да се сдобие с бленуваната къща, тя наемаше лете в предградието на Париж една къщичка, в която живееше сама с майка си. На двадесет минути от града с влака. Домът беше далеч от усамотената гара, сред ненаселени площи, но тя не се страхуваше. Не вярваше, че е изложена на опасност. Имаше и револвер, но винаги го забравяше в къщи. Впрочем почти не можеше да си служи с него.

Когато ѝ отиваше на гости, Кристоф я караше да му свири. Интересно му беше колко добре вниква в музикалните творби, особено ако я насочеше с няколко думи за вложеното чувство. Беше забелязал, че има чуден глас: тя изобщо и не подозираше това. Накара я да се упражнява: даде ѝ да пее стари немски Lieder или негови собствени. Това ѝ доставяше удоволствие и тя показва напредък, който я изненада не по-малко от него. Беше удивително надарена. Музикалната искра бе попаднала като по чудо у тази издънка на парижки дребни буржоа, лишени от всякакво артистично чувство. Филомел^[4] — той я наричаше така — разговаряше понякога за музика, но винаги чисто практично, никога сантиментално: тя като че ли се интересуваше само от техниката на пеенето и пианото. Най-често, когато беше с Кристоф и не свиреха, те разговаряха на най-обикновени теми: домакинство, готвене, домашен живот. И Кристоф, който не би понесъл нито за миг подобен разговор с някоя буржоазна дама, го водеше съвсем естествено със Сесил.

Те прекарваха така по цели вечери насаме и се обичаха искрено. Това бе спокойна, почти студена привързаност. Една вечер той бе

дошъл на вечеря и се бе забавил повече отколкото обикновено. Избухна страшна буря. Когато се нахрани да си върви, за да хване последния влак, вятърът и дъждът бушуваха; Сесил му предложи:

— Не си отивайте! Ще заминете утре сутринта.

Той се настани в малкия салон на импровизирано легло. Тънка преграда го делеше от спалнята на Сесил. Вратите не се затваряха. Той чуваше скърцането на нейното легло и спокойното дишане на младата жена. След пет минути тя вече спеше. И той скоро последва примера ѝ, без да го докосне смутна мисъл.

В същото време той си спечели нови непознати приятели сред хората, запознали се с творбите му. Повечето живееха далеч от Париж или усамотено и никога нямаше да се срещнат с него. Успехът, дори когато е просташки, има една добра страна: хиляди честни хора опознават твореца, който не би могъл да стигне до тях без глупавите вестникарски статии. Кристоф завърза кореспонденция с някои от тях. Самотни младежи, водещи трудно съществуване, копнеещи с цялото си същество към идеал, в който не бяха твърдо уверени: те жадно пиеха братската душа на Кристоф. Неизвестни провинциалисти, запознали се с неговите *Lieder*, му пишеха, както старият Шулц и се чувствуваха свързани с него. Или пък бедни музиканти — между тях и един композитор — много слаби, за да стигнат не само до успех, но и до собствена изява: бяха щастливи, че идеите им са осъществени чрез Кристоф. А най-мили от всички бяха може би хората, които му пишеха, без да казват името си: по-свободни по този начин да кажат всичко, те се доверяваха чистосърдечно на по-големия брат, в когото виждаха опора. Кристоф съжаляваше, че никога няма да опознае тези запленаващи души, които с такава радост би обикнал. Целуваше някое от тия анонимни писма, както авторът му целуваше неговите *Lieder*; и всеки от своя страна си мислеше: „Скъпи страници, колко благотворно ми въздействувате!“

Така около Кристоф се образуваше, съгласно обичайния ритъм на вселената, малкото семейство на гения, което се храни от него и го подхранва на свой ред, което постепенно се разраства и накрая се превръща в голяма колективна душа, чието средище е той, подобна на слънчева система, духовен свят, който обикаля по своята орбита в простора, присъединявайки братския си хор към хармонията на небесните светила.

Докато тя тайнствени нишки се тъчаха между Кристоф и неговите невидими приятели, в творческата му мисъл се извършваше преобразование. Тя ставаше по-широка и по-човечна. Той не се домогваше вече до музика-монолог, музика-самоизява, а още по-малко към умело построение, ценно само за посветените в тази област хора. Искаше музиката му да бъде общение с хората. Само онова изкуство е жизнено, което се свързва с другите човешки същества. В най-мъчителните си часове на усамотение Йохан-Себастиан Бах бе свързан с останалото човечество чрез вярата, намерила израз в изкуството му. Хендел и Моцарт по силата на обстоятелствата са творели за публиката, а не за самите себе си. Дори Бетховен е трябвало да се съобразява с тълпата. Това е здравословно. Добре е човечеството да припомни на гения:

„Има ли нещо за мене в твоето изкуство? Ако няма, прав ти път!“

Геният пръв печели от тази принуда. Естествено има велики творци, които изразяват само себе си. Но най-велики са тия, чието сърце бие за всички. Който иска да се срещне лице с лице с живия бог, трябва да го търси не в пустото небе на своята мисъл, а в любовта на хората.

Тогавашните творци бяха далеч от тази любов. Те творяха само за тщеславен, анархистичен елит, откъснат от обществения живот, който се гордееше, че не споделя чувствата на останалите хора, или се подиграваше с тях. Голяма чест наистина, сам да се поставиш извън живота, само за да не приличаш на другите! Нека тогава ги погълне смъртта! Колкото до нас, нека отидем при живите, нека се захраним от гръдта на земята, от най-свещените източници на нашите нации, любовта им към семейството и към родната пръст. През най-свободния век младият принц на италианското възраждане, Рафаело, прослави майчинството в своите трансверински мадони. Кой ще създаде днес в музиката „Мадона в кресло“? Кой ще ни напише музика за всички часове на живота? Вие нямате нищо във Франция, абсолютно нищо. Когато искате да предложите песни на вашия народ, вие сте принудени да преработвате творбите на старите немски композитори. Всичко трябва да се създаде или пресъздаде тепърва във вашето изкуство, от корена до върха...

Кристоф си пишеше с Оливие, установен сега в един провинциален град. Той се опитваше да поддържа с писмата

неотдавнашното плодовито сътрудничество. Би искал той да напише красиви поетични текстове, свързани с най-делнични изживявания, подобно на съдържанието на старите немски *Lieder*. Кратки откъси от светото писание или от индийските поеми, религиозни или нравствени оди, малки природни картини, любовни или семейни чувства, поезията на утрините, вечерите и нощите за обикновените, здрави сърца. Четири или шест стиха за една песен е напълно достатъчно: с най-простички изрази, без изкусно развитие, без изтънчени съзвучия. За какво ми са нужни вашите естетически виртуозности? Обичайте живота, помогнете ми да го обикна. Напишете ми „Часовете на Франция“, „Моите големи и малки часове“. И нека потърсим най-ясната мелодична фраза. Да избягваме като чумата артистичния език, който се явява вече само като жаргон на дадена класа, в каквото се е превърнала музиката на толкова композитори днес. Да имаме смелостта да говорим като хора, а не като „хора на изкуството“. Вижте какво са правили бащите ни: изкуството на класиците от края на осемнадесети век се е оформило чрез връщане към музикалния език на масите. Мелодичните фрази на Глук, на създателите на симфонии, на първите майстори на *Lied* са понякога най-обикновени и общодостъпни в сравнение с изкуствените фрази на Йохан-Себастиан Бах или Рамо. В този народен елемент се корени очарованието и огромната популярност на големите класици. Те са тръгнали от най-простите форми, от *Lied*, от *Singspiel*^[5], скромните цветенца на делничния живот са наситили с уханието си детството на Моцарт или Вебер. Направете същото! Напишете песни за всички хора! Върху тази база после ще изградите симфонии. Има ли смисъл да се бърза? Строежът на пирамидата не може да се започне от върха. Днешните ви симфонии са глави без тела. О, красиви духове, облечете се с плът! Необходими са поколения композитори, които да се чувствуват братя със своя народ. Музикалното изкуство не се гради за един ден.

Кристоф не ограничаваше своите принципи само до музиката. Той подканваше Оливие да ги приложи в литературата.

— Днешните писатели се мъчат — заявяваше той — да описват човешки чудатости или пък типове, които съществуват само в нездрави човешки групировки, извън многочисленото общество от дейни, нормални хора. Щом сами са излезли извън вратата на живота, зарежи ги и иди при хората. При хората от делничния живот, покажи този

живот: той е по-дълбок и по-необятен от морето. Най-нищожният от нас носи безкрая в себе си. Безконечното е във всеки човек, който е просто човек във влюбения, в приятеля, в жената, която заплаща с болките си лъчезарната слава на раждането, в човека, който се жертвува негласно и който ще остане неизвестен; безкраят е потокът на живота, който тече от единия към другия и обратно... Опиши скромния живот на някой от тези скромни хора, възпей безметежната епопея на редуващите се дни, еднакви и различни, синове на една и съща майка още от сътворението на света. Напиши простичко всичко това. Не се стреми към тънки изследвания, които похабяват силата на днешните творци. Обръщаш се към всички: служи си с езика на всички. Няма нито благородни, нито просташки думи: има само думи, които казват или не казват точно това, което си поставят за цел да кажат. Отдай се цял на това, което правиш; мисли това, което мислиш, и чувствуй това, което чувствуваш. Нека ритъмът на сърцето ти оживи перото ти! Стилът е душата на твореца.

Оливие одобряваше мислите на Кристоф, но му отговаряше леко насмешливо:

— Подобно произведение би могло да бъде хубаво; само че то никога няма да стигне до хората, които биха могли да го четат: критиката ще го задуши още по пътя.

— Ето го моя дребен френски буржоа! — отвърщаше Кристоф. — Тревожи се какво щяла да помисли критиката за книгата му!... Критиците, моето момче, имат само едно предназначение: да отбелязват победата или поражението. Старай се да бъдеш винаги победител!... Аз минах и без тях. Научи и ти да нямаш нужда от тях!...

* * *

Оливие обаче се бе научил да минава без много други неща! Без изкуството и без Кристоф. В този миг той мислеше вече само за Жаклин.

* * *

Любовният им егоизъм бе направил пуст света около тях; той изгаряше непредвидливо всичките си бъдещи опори.

Първоначално опиянение, когато съществата, погълнати едно от друго, мислят само как по-пълно да се слоят... Докосват се, вкусват се, мъчат се да се проникнат взаимно с всички частици на тялото и душата си. Сами двамата са вселена без закони, любовен хаос, в който размесените елементи не съзнават още какво ги различава и се насилват един друг да се погълнат жадно. Всичко у другия ги очарова; та нали другият си пак ти? За какво им е светът? Подобно на античния Андрогин, унесен в сладостна хармония, очите им са затворени за света — целият свят е в тях.

О, дни, о, нощи, изтъкани от едни и същи блянове, о, дни, отлитащи като красиви бели облаци и оставящи в очите само светла диря, топъл дъх, който ни залива с пролетна нега, златиста топлина на телата, слънчева любовна плетеница, целомъдрена липса на свян, безумни прегръдки, въздишки и смях, блажени сълзи, какво остава от вас, пращинки щастие? Сърцето едва може да си ги спомни: защото, докато вас ви е имало, времето не е съществувало.

Дни, съвсем подобни един на друг... Сладка зора... Две преплетени тела изплуват едновременно от бездната на съня; усмихнати лица примесват диханието си, отварят едновременно очи, виждат се отново и се целуват... Младежка свежест на утринните часове, девствен въздух, в който се уталожва треската на пламтящите тела... Сладка отмалялост на безкрайните дни, зад които се таи шепотът на сладострастните нощи... Летни следобеди, бленуване из полята върху кадифените морави под шумоленето на листнатите високи тополи... Бленувания през дивните вечери, когато се връщат заедно, вплели ръце под светлото небе към любовното ложе. Клоните на храстите тръпнат, милвани от вятъра. В бистрото езеро на небето плува пухестата сребристо бяла луна. Една звезда пада и умира — сърцето трепва... цял един свят угасва безшумно. По пътя край тях минава сегиз-тогиз някоя забързана, безмълвна сянка. Камбаните в градчето оповестяват със звъна си утрешния празник. Младите спират за миг, тя се притиска до него, застиват, без да промълвят ни дума... Ах, защо животът не спре, неподвижен като този миг?... Тя въздиша и прошепва:
— Защо те обичам толкова?...

След няколкоседмично пътуване в Италия те се бяха установили в един град в Западна Франция, където Оливие бе назначен учител. Не се срещаха почти с никого. Не се интересуваха от нищо. Когато бяха принудени да отидат на гости, скандалното им безразличие личеше така безцеремонно, че оскърбяваше едни и извикваше усмивка у други. Всички разговори се плъзгаха по тях, без да стигнат до съзнанието им. Бяха безочливо сериозни като всички младоженци, които сякаш ви казват: „Какво ли знаете, всички вие!...“

По хубавичкото съсредоточено и леко недоволно лице на Жаклин и в щастливите разсеяни очи на Оливие можеше да се прочете: „Ако знаехте само колко сте ни досадни!... Кога най-сетне ще си останем пак сами!...“

Но дори и когато бяха между други хора, те без стеснение оставаха сами. Можеха да се уловят погледите им, които си говореха помежду си над общия разговор. Нямаха нужда да се гледат, за да се виждат; те се усмихваха: защото знаеха, че мислят за едно и също в същото време. Когато се озовяха сами след някое светско задължение, те се развикваха от радост и вършеха какви ли не детински лудории. Бяха осемгодишни. Вдетиняваха се, говорейки помежду си. Наричаха се със смешни умалителни имена. Тя го наричаше Олив, Оливе, Олифан, Фани, Мами, Мим, Мино, Кино, Кауниц, Козима, Кобур, Пано, Нако, Понет, Наке и Кано. Играеше си на малко момиченце. Но се стремеше да бъде всичко за него, да обедини в себе си всички видове любов: да бъде майка, сестра, съпруга, влюбена девойка и любовница.

Не се задоволяваше да споделя развлеченията му; както се бе зарекла, тя споделяше и заниманията му: и това бе игра за нея. Отначало влагаше в тях забавното увлечение на жена, за която работата беше нещо ново: човек би казал, че най-неблагодарната работа ѝ доставяше удоволствие: да преписва пасажии от разни книги в библиотеката, да прави преводи на глупави книги — това съставляваше част от плана за живота ѝ, чист и сериозен, посветен изцяло на благородни мисли и общ труд. Всичко вървеше много добре, докато бе озарено от любов: защото Жаклин мислеше само за Оливие, а не за работата, която вършеше. Любопитното беше, че макар и да я вършеше поради тези подбуди, тя я вършеше добре. Умът ѝ без усилие се справяше с абстрактни текстове, които мъчно би чела в друг период от живота си. Цялото ѝ същество беше издигнато над земята от любовта;

тя не си даваше сметка: подобно на сомнамбул, разхождащ се по покривите, тя преследваше спокойно, без да вижда нищо, своя сериозен и засмян блян...

После почна да вижда покривите, но това никак не я разтревожи; попита се само какво търси горе и слезе в дома си. Работата ѝ стана досадна. Внуши си, че тя пречи на любовта ѝ. Навярно защото любовта ѝ не беше вече така силна. Но външно не личеше никак. Те все още не можеха да минат нито миг един без друг. Зазиждаха се от света, затвориха вратата си за всички, не приемаха вече никаква покана. Ревниви бяха от чувствата на другите, дори от заниманията си, от всичко, което ги разсейваше в любовта им. Писмата до Кристоф се разрешиха. Жаклин не го обичаше. Той бе скъперник, въплътяваше цяла една част от миналото на Оливие, в което нея я нямаше; освен това, колкото по-голямо място бе заемал той в живота на Оливие, толкова по-упорито тя се стремеше макар и инстинктивно да му го отнеме. Без съзнателна пресметливост тя откъсваше подмолно Кристоф от приятеля му; подиграваше се на държанието на Кристоф, на лицето му, на писмата му, на творческите му планове. Не влагаше никаква злост или коварство: самата природа бе зла и коварна вместо нея. Оливие се забавляваше със забележките ѝ; не виждаше зъл умисъл в тях; въобразяваше си, че все още обича Кристоф както по-рано; но той обичаше вече само неговата личност, а това е малко в приятелството; той не забелязваше, че малко по малко преставаше да го разбира, преставаше да се интересува от мислите му, от героичния му идеализъм, който ги обединяваше... Любовта е премного сладка за младежкото сърце; коя друга вяра може да оцелее край нея? Тялото на любимата, душата ѝ, която докосваш в тази свещена плът, изместват цялата наука и цялата вяра. С каква усмивка на съжаление човек поглежда това, което обожават другите, което самият той е обожавал неотдавна! От целия мощен живот и неговите сурови усилия той забелязва само мимолетното цвете, въобразявайки си, че е безсмъртно... Любовта поглъщаше Оливие. В началото щастието му все още намираще сили да се изрази в пленителни стихове. После и това му се стори излишно; не беше ли време, откраднато от любовта? И Жаклин като него настървено рушеше всяко друго основание за живот, убиваше дървото на живота, без чиято опора бръшлянът на любовта умира. Така те се унищожаваша и двамата в щастието.

Уви! Човек така бързо привиква с него! Когато егоистичното щастие е единствената цел в живота, животът скоро става безцелен! То се превръща в навик, в отрова, без която човек вече не може... А тъй като е принуден да мине без нея!... Щастieto е само мигновение от всемирния ритъм, един от полюсите, между които се люшка махалото на живота: за да се спре това махало, трябва да се счупи...

Те продължаваха да живеят в „отегчението на щастieto, което довежда до изстъпление чувствителността.“ Сладките часове започнаха да текат по-бавно, по-унило, те залянаха като цветя без вода. Небето беше все така синьо; но не се чувствуваше вече лекият утринен въздух. Всичко бе неподвижно; природата мълчеше; те бяха сами, както искаха. И сърцето им болезнено се сви.

Неопределимо чувство на пустота, неясно отегчение, нелишено от очарование, ги обзе. Не съзнаваха ясно състоянието си. Бяха смътно тревожни. Станаха болезнено впечатлителни. Нервите им, напрегнато вслушани в мълчанието, тръпнеха като листи при най-малкото непредвидено сблъскване с живота. Очите на Жаклин се пълнеха със сълзи, макар и да нямаше никакво основание да плаче. И колкото и да ѝ се искаше да вярва, те не бяха вече предизвикани само от любовта. След пламенните, тревожни години преди женитбата им внезапното преустановяване на всяко напрежение пред постигнатата цел, не само постигнатата, но и надмината, внезапната безполезнаост на всяко ново действие, а може би и на всяко минало действие, я довеждаха до пълно объркване, което тя не можеше да си обясни и което я сломяваше. Не желаше да го признае. Отдаваше го на нервна преумора, надсмиваше се привидно на състоянието си; но и смехът ѝ бе не по-малко обезпокоителен от сълзите ѝ. Тя смело се опита да се залови отново за работа. При първия си опит ѝ се стори непонятно вече как е могла да се интересува от толкова глупави занимания и ги отхвърли с отвращение. Направи известно усилие да поднови връзките си с обществото; и това не ѝ се удаде; тя се бе променила, отвикнала бе от хората и от посредствените разговори, към които принуждава животът в обществото: сториха ѝ се смешни; и пак се затвори в тяхното усамотение, опитвайки се да си внуши след жалките си опити, че решително единственото добро нещо е любовта. И известно време тя наистина изглеждаше по-влюбена, отколкото когато и да било. Защото съзнателно желаше това.

Оливие, не толкова страстен и по-способен за трайна нежност, беше на завет от тези терзания; лично той чувствуваше само неясен трепет от време на време. Любовта му бе защитена освен това от всекидневните му занимания, от професията му, която той никак не обичаше. Но тъй като се отличаваше с тънка чувствителност и всички пориви на любимото сърце се предаваха и на неговото, скритата тревога на Жаклин обхващаше и него.

Един хубав следобед те се разходоха в полето. Предварително се бяха радвали на тази разходка. Всичко около тях бе лъчезарно. Но още при първите стъпки мантия на унила и морна печал падна над тях; почувствуваха се вледенени. Невъзможно им бе да разговарят. Насилваха се, но всяка изречена дума отекваше сякаш в празно пространство. Завършиха разходката си като автомати, без да видят или почувствуват нещо. Прибраха се със свити сърца. Припадаше здрач. Жилището им беше пусто, черно и студено. Не запалиха веднага, за да не се видят. Жаклин влезе в стаята си и вместо да свали шапката и мантията си, седна безмълвна до прозореца. Оливие в съседната стая се облегна на масата. Вратата между двете стаи бе отворена; бяха така близо един до друг, че можеха да чуят диханието си. И в полумрака двамата плакаха горчиво и безмълвно. Притискаха устни с ръка, за да не издадат нито звук. Накрая Оливие промълви обезпокоен.

— Жаклин...

Жаклин преглътна сълзите си и отвърна:

— Какво?

— Защо не дойдеш при мен?

— Ей сега ще дойда.

Тя се съблече, изми очите си. Той запали лампата. След няколко минути тя влезе в стаята му. Не се погледнаха. Знаеха, че са плакали. И не можеха да се утешат, защото им беше ясна причината.

Доиде време, когато не можеха вече да скриват един от друг душевния си смут. И понеже не искаха да си признаят причината, потърсиха друга и не им бе трудно да я открият. Хвърлиха вината върху скучния провинциален живот. Това им донесе облекчение. Господин Ланже, уведомен от дъщеря си, не беше особено изненадан, че се е уморила вече от героизма. Той използва приятелските си връзки и издействува зет му да бъде назначен в Париж.

Когато добрата вест пристигна, Жаклин подскочи от радост и си възвърна цялото предишно щастие. Сега, когато щяха да напуснат този край, скучното градче им стана много мило: то бе осеяно с толкова любовни спомени. Прекараха последните дни във възкресяването им. Това поклонение излъчваше нежна печал. Спокойният хоризонт ги бе виждал щастливи. Някакъв таен глас им нашепваше:

„Знаеш какво оставяш. Знаеш ли какво ще намериш?“

Жаклин плака в навечерието на заминаването им. Оливие я запита за причината. Тя не искаше да му я каже.

Взеха лист хартия и си писаха, както бяха свикнали да правят, когато се плашеха да изговорят гласно нещо.

„Скъпи ми Оливие...“

„Скъпа ми Жаклин...“

„Тъжно ми е, че си отиваме.“

„Откъде?“

„От мястото, където се обичахме.“

„За да отидем къде?“

„Където ще бъдем по-стари.“

„Където ще бъдем пак двамата.“

„Но никога вече така влюбени.“

„Все по-влюбени.“

„Кой знае?“

„Аз зная.“

„А аз искам.“

После те нарисоваха в долната част на листа две кръгчета, които обозначаваха, че се целуват. Тя изтри сълзите си, засмя се, облече го като Анри III, като му сложи шапчето си и бялата си пелерина с вдигната якичка вместо рюшче.

* * *

В Париж се срещнаха отново с приятелите, които бяха оставили. При вестта за пристигането им Кристоф дойде веднага сияещ. И Оливие се радваше не по-малко от него да го види. Но още от пръв поглед изпитаха неочаквано стеснение. Опитаха се да го разпръснат. Напразно. Оливие се държеше много сърдечно. Но нещо в него бе

променено. И Кристоф го чувствуваше. Каквото и да стори ожененият ни приятел, той не е вече някогашният ни приятел. Към мъжката душа сега е примесена винаги женската душа. Кристоф я подуваше във всичко у Оливие: в блясъка на погледа му, в леките гънки на устните, които му бяха непознати, в новите отсенки на гласа и на мисълта му. Оливие не съзнаваше тия промени; но самият той се учудваше, че заварва Кристоф така различен от приятеля, когото бе оставил. Не стигаше чак до там, да мисли, че Кристоф се е променил. Признаваше, че промяната изхожда от него самия: струваше му се, че е претърпял нормална еволюция, дължима на възрастта, и се изненадваше, че не намира същия напредък и у Кристоф; упрекуваше го, че е застинал в начина си на мислене, който до неотдавна бе скъп и на него самия, а днес му се струваше наивен и остарял. Защото той не подхождаше на начина на мислене на чуждата душа, която, без той да подозира, се бе вмъкнала в него. Това чувство беше по-ясно, когато Жаклин присъствуваше на разговора им: тогава Оливие гледаше Кристоф като че през насмешлива завеса. При все това те се мъчеха да скрият взаимните си впечатления. Кристоф продължаваше да ходи у тях. Жаклин му мятеше невинно няколко зловни и бодливи стрели. Той не се засягаше. Но когато се връщаше у дома си, беше натъжен.

Първите месеци, прекарани в Париж, бяха доста щастлив период за Жаклин и следователно за Оливие. Отначало тя бе заета с обзавеждането им; намерили бяха в една стара улица в квартал Паси кокетен малък апартамент, който гледаше към квадратна градина. Изборът на мебелите и на тапетите я забавляваше няколко седмици. Жаклин вложи в това занимание прекалена енергия и дори увлечение: като че ли вечното ѝ щастие зависеше от цвета на пердетата или от профила на някой стар шкаф. После тя отново опозна баща си, майка си, приятелите си. Понеже ги бе забравила напълно през изтеклата любовна година, те представляваха за нея истинско откритие: главно защото нейната душа се бе смесила с душата на Оливие, част от неговата се бе вляла в нейната и сега тя виждаше старите си познати с нови очи. Стори ѝ се, че през това време те много са спечелили. А и Оливие не загуби много, отначало. Той и те взаимно подчертаваха стойността си. Нравствената съсредоточеност, поетичната приглушеност на нейния другар правеха по-приятни за Жаклин светските хора, които мислят само как да се забавляват, да блестят и да

се харесват; а съблазнителните, но опасни недостатъци на тоя свят, който тя познаваше много добре, защото принадлежеше на него, я караха да цени вярното сърце на своя спътник в живота. Тези сравнения много я забавляваха и тя охотно се задълбочаваше в тях, за да се увери, че е направила правилен избор. Толкова много се задълбочаваше в тях, че понякога сама вече не знаеше защо се бе спряла именно на Оливие. За щастие тези мигове бяха съвсем кратки. И дори, понеже изпитваше угризения тогава, тя бе най-нежна с Оливие именно след подобни мисли. Това обаче ѝ позволяваше да поднови сравненията си. Когато свикна с тях, те престанаха да ѝ се струват забавни и станаха по-малко безобидни: вместо да се допълват, двата противоположни свята си обявиха война. Тя се запита защо Оливие не притежава качествата или даже недостатъците, които сега ѝ бяха приятни у нейните парижки приятели. Не му го казваше открито, но Оливие долавяше погледа на своята другарка, която го наблюдаваше неблагоприятно: той бе разтревожен и оскърбен.

Все пак не беше още загубил пред Жаклин обаянието на любовта; и младото семейство би продължило доста дълго нежното си трудолюбиво съжителство, ако някои обстоятелства не бяха променили материалните им условия и не бяха нарушили по този начин неустойчивото равновесие.

Quivi trovammo Pluto il gran nemico...^[6]

Точно тогава умря една сестра на госпожа Ланже. Тя бе вдовица на богат индустриалец и нямаше деца. Цялото ѝ имущество бе наследено от Ланже. Богатството на Жаклин стана двойно, ако не и тройно по-голямо. Когато получиха наследството, Оливие си спомни думите на Кристоф за парите и каза:

— Добре си бяхме без него, може би то ще ни навреди.

Жаклин му се надсмя:

— Ех, глупчо! — каза тя. — Като че ли богатството може някога да навреди! Най-напред ние с нищо няма да променим начина си на живот.

И наистина животът им остана привидно непроменен. До такава степен, че след известно време Жаклин почна да се оплаква, че не е

достатъчно богата: явно доказателство, че нещо се бе променило. И действително, макар че доходите им се бяха утроили, те харчеха всичко, без сами да знаят за какво. Чудеха се как са смогвали да живеят по-рано. Парите просто се стопяваха, погълнати от хиляди нови разходи, които им се струваха обичайни или необходими. Жаклин се бе запознала с модните шивачи; тя бе отпратила семейната шивачка, която идваше да шие у тях в определен ден през месеца още от детските ѝ години. Къде отиде времето на шалчетата за четири су, направени от какво да е, които бяха толкова хубавички, на роклите, може би не безупречно изящни, но озарени от отблясъка на очарованието ѝ, в които имаше нещо от нея самата? Пленителната интимност, която се излъчваше от всичко около нея, постепенно изчезваше. Поезията бе отлетяла. Всичко бе станало банално.

Смениха апартамента си. Жилището, което с такава мъка и удоволствие бе обзавела, ѝ се стори тясно и грозно. Вместо скромните стаички, оградени от душите им, пред които приятелското дърво люшкеше крехкия си силует, наеха обширен, удобен апартамент с добро разпределение, който не можеха да обикнат и където умираха от скука. Вместо старите близки предмети сложиха нови мебели и завеси, които им бяха чужди. Никъде вече нямаше място за спомените им. Първите години от съвместния им живот бяха пометени от паметта им... Голямо нещастие е за две свързани същества, когато бъдат прекъснати връзките с тяхното любовно минало! Образът на това минало е страж срещу обезсърчението и враждебността, които неминуемо изместват първите нежности... Възможността да харчи лесно големи суми, бе сближила Жаклин в Париж и по време на пътуванията им — защото откакто бяха богати, те пътуваха често — с класата на богатите и ненужни същества и тяхната близост ѝ вдъхваше едва ли не презрение към останалите хора, към хората, принудени да работят.

С удивителната си способност да се приспособява към условията, тя тутакси се уеднаквяваше с тези безплодни, загниващи души. Веднага настръхваше раздразнена и смяташе за „еснафска пошлост“ идеята, че човек може и трябва да бъде щастлив, изпълнявайки семейния дълг и живеейки в *aurea mediocritas*^[7]. Загубила бе дори способността да разбира миналите дни, когато щедро се бе отдала на любовта.

Оливие не беше достатъчно силен, за да се бори. И той се бе променил. Изоставил бе учителствуването и нямаше постоянна работа. Само пишеше; и равновесието на живота му се бе нарушило. Дотогава страдаше, че не може да се отдаде изцяло на изкуството. Сега му принадлежеше изцяло, но се чувствуваше загубен в света на облаците. Изкуство, неуравновесено с някой занаят, изкуство, лишено от опората на усилената практическа дейност, изкуство, което не е пришпорвано от остена на ежедневната задача, изкуство, което няма нужда да печели хляба си, загубва най-ценното от своята сила и правдивост. То се превръща в луксозно цвете. То не е вече свещеният плод на човешката мъка, както у най-големите творци... Оливие опозна безделието: „Какъв смисъл има?“ Нищо не го караше да бърза: перото му мечтаеше, той се скиташе безцелно съвсем объркан. Бе загубил допир с хората от своята класа, които търпеливо и мъчително дълбаеха браздата си. Беше попаднал в различен свят, където не се чувствуваше като у дома си, но който все пак не го отблъскваше. Слабоволен, мил и любознателен, той с удоволствие наблюдаваше този свят, нелишен от очарование, но лишен от съдържание; не забелязваше, че се поддава на влиянието му: вярата му не беше вече така твърда.

Преобразованието у него не беше така бързо, както у Жаклин. Жената притежава опасна способност да се променя коренно наведнъж. Тези мигновени умирения и превъплъщения плашат хората, които я обичат. Естествено е обаче за всяко пълнокръвно същество, незадържано от юздата на волята, да не бъде утре това, което е днес. Също като водата, която тече. Ако мъжът я обича, трябва да върви с нея или да стане река, за да я повлече с течението си. И в двата случая мъжът трябва да се промени. Опасно изпитание: човек познава истински любовта едва след като я подложи на това изпитание. И нейната хармония е така крехка в първите години на съвместния живот, че достатъчно е често най-малкото изменение на единия от двамата влюбени, за да рухне всичко. А какво да кажем за внезапната промяна на материалното състояние или средата? Трябва да си много силен — или много безразличен, — за да устоиш?

Жаклин и Оливие не бяха нито безразлични, нито силни. Те се виждаха взаимно в нова светлина: и приятелското лице им ставаше чуждо. В часовете, когато правеха това тъжно откритие, те се криеха един от друг от състрадание, защото все още се обичаха. Оливие

търсеше убежище в работата си: тя беше нещо постоянно и му действуваше успокоително. Жаклин нямаше за какво да се залови. Не правеше нищо. Излежаваше се безкрайно в леглото или седеше с часове пред тоалетката си полуоблечена, неподвижна, унесена; и някаква глуха тъга се сцещдаше капка по капка в душата ѝ като ледена мъгла. Беше неспособна да освободи съзнанието си от натрапчивата мисъл за любовта... Любовта, най-божественото човешко изживяване, когато се свежда до себеотдаване. Най-глупавото и най-разочароващото, когато се превръща в гонитба на щастието... На Жаклин ѝ бе невъзможно да си представи друга цел на човешкия живот. В моменти на добронамереност тя се опита да прояви интерес към другите, към техните неволи: не ѝ се удаде. Страданията на другите хора предизвикваха у нея само непобедимо отвращение. Нервите ѝ не можеха да понесат нито гледката им, нито мисълта за тях. За да успокои съвестта си, направи два-три пъти нещо, което приличаше на благотворителност: резултатът се оказа посредствен.

— Вижте — казваше тя на Кристоф. — Когато човек иска да направи нещо добро, всъщност прави зло. По-добре е да се въздържа. Не съм призвана за такава дейност.

Кристоф я наблюдаваше и си мислеше за една своя случайна позната — егоистична, безнравствена и неспособна за истинско чувство гризетка, която обаче видеше ли някой да страда, изпитваше майчинско състрадание към човека, който предния ден ѝ е бил безразличен, или дори към непознатия. И най-отвратителните грижи не я отблъскваха: напротив, доставяха ѝ като че ли странно удоволствие именно тия, които изискваха най-много себеотрицание. Самата тя не съзнаваше това, сякаш в подобни случаи намираще приложение на целия си неясен и неизразен копнеж по идеал; душата ѝ, безчувствена в ежедневно съществуване, дишаше само през тия редки мигове. Чувствуваше се блажена, че може да облекчи нечие страдание; и радостта ѝ тогава изглеждаше едва ли не неуместна. Добросърдечието на тази жена, която иначе бе егоистка, егоизмът на Жаклин, която би могла да бъде добра, не бяха нито порок, нито добродетел, а просто хигиена и за едната, и за другата. Само че гризетката се чувствуваше по-добре.

Жаклин се ужасяваше пред мисълта за страданието. Би предпочела смъртта пред физическата болка. Би предпочела смъртта

пред загубата на някой свой източник на радост: красотата или младостта си. Да не се радва на цялото щастие, на което тя си въобразяваше, че има право — защото тя вярваше в щастиято, това бе у нея извор на вяра, пълна и безсмислена, едва ли не религиозна, — други да бъдат по-щастливи от нея и се струваше най-чудовищната несправедливост. Щастиято за нея не беше само вяра, то бе и най-ценното качество. Да бъдеш нещастен, ѝ се струваше недъг. Целият ѝ живот бе ръководен, кажи-речи, от този принцип. Истинският ѝ характер се бе оформил, след като бе смъкнала от себе си идеалистичните воали, с които се забулваше като девойка с плах свян. Като реакция против този някогашен идеализъм тя гледаше сега с ясен и трезв поглед на нещата. Ценеше ги дотолкова, доколкото се съгласуваха с общественото мнение и с удобното съществуване. Беше стигнала до душевното състояние на майка си: ходеше на църква и изпълняваше религиозните си обязанности с безразлична точност. Не се тормозеше вече дали върши това искрено, или не: имаше си други, по-реални терзания; и с насмешливо съжаление си спомняше нравствените си бунтове като дете. Днешният ѝ положителен дух беше също така неискрен, както и вчерашният ѝ идеализъм. Тя се насилваше. Не беше нито ангел, нито звяр. Просто скучаеща нещастница. Ах, как само скучаеше!... Беше ѝ още по-скучно, защото не можеше да си каже за свое оправдание, че не е обичана или че не може да понася Оливие. Животът ѝ изглеждаше замръзнал, зазидан, без бъдеще, тя копнееше за ново щастие, безпир подновявано щастие, наивна мечта, която не съответствуваше на посредствената ѝ възможност да бъде щастлива. Тя беше като толкова много други жени, като толкова други безделни семейства, които имат всички основания да бъдат щастливи, а постоянно се терзаят. Срещат се толкова много богати хора с прекрасни деца, цветущо здраве, умни, способни да чувствуват красивото, разполагащи с всички средства да разгърнат широка дейност, да вършат добро, да обогатят собствения си и чуждия живот. А прекарват времето си в оплаквания, че не се обичат помежду си, че обичат други или че не обичат други, вечно заети със себе си, със сантименталните си или сексуални връзки, с въображаемите си права на щастие, с противоречивия си егоизъм и обсъждат, обсъждат, обсъждат, разиграват комедията на голямата любов, на голямото страдание, като накрая почват сами да си вярват... Кой ще им каже: „Никак не сте интересни.

Неприлично е да се оплаквате, когато разполагате с толкова възможности да бъдете щастливи!“

Кой ще им отнеме богатството, здравето, всички тия чудни дарове, за които са недостойни? Кой ще наложи игото на нищетата и мъката на тези роби, неспособни да бъдат свободни, доведени до безумие от свободата си? Ако трябваше да изкарват с мъка хляба си, с радост щяха да го ядат. И ако виждаха срещу себе си страшния лик на страданието, нямаше да посмеят да разиграват комедията на бунт срещу съдбата си...

Но в крайна сметка те се измъчват. Те боледуват. Можем ли да не ги жалим? Горката Жаклин нямаше никаква вина, че се откъсва от Оливие, както и Оливие не бе виновен, че не може да я задържи до себе си. Тя беше такава, каквато я беше създала природата. Тя не знаеше, че бракът е предизвикателство към природата и когато човек ѝ хвърли ръкавицата, трябва да очаква природата да я вдигне и затова той трябва да се готви дръзновено за двубоя, който сам е предизвикал. Даваше си сметка, че се е излъгала. Ядосваше се на самата себе си. И разочарованието ѝ се насочваше срещу всичко, което бе обичала, срещу вярата на Оливие, която бе на времето и нейна вяра. Умната жена, в кратки проблясъци, притежава повече от мъжа интуиция за вечните стойности; но е по-трудно да остане на необходимата висота. Мъжът, замислил подобни идеи, ги подхранва с живота си, докато жената подхранва живота си с тях. Тя ги поглъща, но не ги създава. Трябва постоянно да се поднася на ума и на сърцето ѝ нова храна; те не са достатъчни сами на себе си. Безсилна да вярва и да обича, жената разрушава — освен ако е получила тази милост от небето — умиротворението, върховното благо.

Жаклин бе вярвала страстно до неотдавна в брачния съюз, основан на взаимна вяра, в щастието да се бориш, да страдаш и да градиш заедно с другия. Но тя бе притежавала тази вяра само докато я озаряваше слънцето на любовта. Колкото повече то приближаваше към заника, толкова вярата ѝ се струваше като безводна, мрачна планина, възвисила се в пустото небе; и Жаклин не намираше в себе си сили да продължи пътя си: има ли смисъл да стигне върха? Имаше ли нещо от другата страна? Каква невероятна лъжа!... Вече не може да разбере защо Оливие все още се залъгва с тези химери, в които протича целият живот; и си казваше, че той не е нито достатъчно умен, нито

достатъчно жизнен. Тя се задушаваше в неговата атмосфера, защото не беше създадена за нея, и инстинктът за самосъхранение я подтикваше да се отбранява, да става нападателна. Стремеше се да премахне враждебните на нея идеи на човека, когото все още обичаше. Използуваше всички оръжия на иронията и сладострастието; увиваше го с лианите на желанието си и на дребните си грижи, искаше да го превърне в свое отражение... макар и самата тя вече да не знаеше нито какво иска, нито какво представлява! Чувствуваше се унижена, че Оливие не преуспява, и за нея вече не беше важно на каква цена: защото беше стигнала до убеждението, че единственото, което различава бездарника от талантливия човек, е успехът. Съмненията ѝ в него тежаха на Оливие и той губеше най-ценните си сили. Все пак продължаваше да се бори, доколкото може, както толкова други са се борили и ще се борят, повечето напразно, в неравния двубой между вродения егоизъм на жената и интелектуалния егоизъм на мъжа, в който жената се опира на слабостта на мъжа, на разочарованията му и здравия разум — прикритие на малодушието му и на разрушителното действие на живота. Жаклин и Оливие превъзхождаха по-голямата част от тези борещи се двойки. Защото Оливие никога не би изменил на своя идеал, както хиляди други мъже, които се поддават на своята леност, тщеславие и любов и се отказват от духовното си безсмъртие. Ако бе постъпил така, Жаклин би го презрела. Но в заслепението си тя упорито рушеше именно тези устои на Оливие, които бяха и нейни, защитна броня на двамата, и ръководена от инстинктивна женска стратегия, подкопаваше приятелските връзки, които ги крепяха.

Откакто бяха получили наследството, Кристоф се чувствуваше неловко с младите си приятели. Подчертаният снобизъм и плоски шеги на Жаклин в разговорите с него умело постигаха целта си. Понякога той се възмущаваше и реагираше грубо, а това засягаше Жаклин. Забележките му никога не биха довели до скарване на двамата приятели: те бяха премного привързани един към друг. Оливие за нищо на света не би жертвувал Кристоф. Но в същото време не можеше да го наложи на Жаклин; в плен на любовта си, той не бе способен да ѝ причини мъка. Кристоф виждаше какво става в душата му и го улесни в избора, като сам се оттегли. Беше разбрал, че не е в състояние да помогне на Оливие, като бъде край него: по-скоро му пречеше. Намери благовиден предлог, за да се отдалечи от него и Оливие беше толкова

безпомощен, че прие необоснованите му обяснения. Отгатваше обаче, че Кристоф прави жертва и се терзаеше от угризения.

Кристоф не му се сърдеше. Мислеше си, че не направо наричат жената другата половина на мъжа. Защото жененият мъж е само наполовина мъж.

Опита се да преустрои живота си без Оливие. Но колкото и да си повтаряше, че раздялата им ще бъде краткотрайна, колкото и да беше оптимист, той изживя тежки часове. Загубил бе навикът да живее сам. Вярно и по-рано бе му се случвало, докато Оливие живееше в провинцията, но тогава можеше все още да се самозалъгва: казваше си, че приятелят му е далеч, но ще се върне. Сега се бе върнал, но беше по-далеч от него от когато и да било. Чувството, което няколко години бе запълвало живота му, внезапно го беше напуснало: струваше му се, че е загубил най-важния смисъл да съществува и да се бори. Откакто се беше сприятелил с Оливие, той беше свикнал да го свързва с всяка своя постъпка. Работата не можеше да запълни отсъствието му, защото Кристоф работеше, като мислеше за приятеля си. А сега, когато той беше престанал да се интересува от него, Кристоф беше като човек, изгубил равновесие: търсеше друго чувство, за да си го възвърне.

Все още можеше да разчита на приятелството на госпожа Арно и Филомел. В този период обаче тези спокойни жени не го задоволяваха.

И двете сякаш разбираха мъката на Кристоф и тайно му съчувстваха. Една вечер госпожа Арно му дойде на гости и много го изненада. Никога преди не се беше осмелявала да го посети. Изглеждаше развълнувана. Кристоф не обърна внимание на това: отдаде смущението ѝ на присъщата ѝ стеснителност. Тя седна, но остана безмълвна. За да я накара да се чувства по-свободна, Кристоф я разведе из жилището си; заговориха за Оливие, защото всичко напомняше за него. Кристоф весело разказваше, без да издаде с нищо какво бе станало помежду им. Но госпожа Арно неволно го изгледа състрадателно и попита:

— Не се ли виждате вече?

Той помисли, че е дошла да го утешава, и цял настръхна, защото не обичаше да се месят в живота му. Затова отвърна:

— Когато ни се иска!

Тя се изчерви и промълви:

— О! Нямах намерение да задавам нескромни въпроси!

Той съжали за грубостта си и улови ръцете ѝ в своите.

— Извинете. Винаги се страхувам да не би някой да го порицае. Горкото момче! То се измъчва не по-малко от мене... Не, не се виждаме вече.

— Не ви ли пише поне?

— Не — отвърна Кристоф леко смутен.

— Колко тъжен е животът! — възкликна госпожа Арно след кратко мълчание.

Кристоф повдигна глава.

— Не — отвърна той. — Животът не е тъжен. В него само понякога има тъжни часове.

Госпожа Арно поде с прикрито огорчение:

— Двама души са се обичали, не се обичат вече. Каква полза от всичко това?

— Нали са се обичали.

Тя добави:

— Вие се пожертвахте за него. Ако поне жертвата ви бе полезна за човека, когото обичахте! Но тя не го прави по-щастлив!

— Аз не съм се жертвувал — отвърна гневно Кристоф. — А дори да се жертвувам, правя го, защото това ми доставя удоволствие. Няма място за обсъждане. Човек прави каквото е длъжен да направи. Ако не го направи, ще се чувства нещастен! Нищо по-глупаво от думата саможертва! Не знам кои църковни мишки с техните бедни сърца са вложили някаква протестантска представа за мрачна и вяла тъга в тази дума! Като че ли, за да бъде една саможертва ценна, тя трябва непременно да бъде неприятна... По дяволите! Ако някоя саможертва ви носи тъга, а не радост, не я правете, не сте достойни за нея. Човек не се жертвува за тоя, дето духа, а за самия себе си. Ако не изпитвате щастие, когато се раздавате, вървете по дяволите! Не заслужавате да живеете!

Госпожа Арно слушаше Кристоф, без да се осмели да го погледне.

Тя внезапно стана и каза:

— Довиждане.

Тогава му мина през ум, че тя бе дошла да му довери нещо, и ѝ каза:

— О, извинете, аз съм такъв егоист, говоря само за себе си. Останете още малко, искате ли?

— Не, не, не мога — отвърна тя... — Благодаря ви...

И си отиде.

Известно време не се срещаха. Тя не му се обаждаше; а и той не отиваше у нея, както и при Филомел. Обичаше и двете, но се плашеше да говори за неща, които го натъжаваха. Освен това тяхното равно, спокойно и посредствено съществуване и разрежденият въздух около тях не му подходяха за момента. Той се нуждаеше от нови лица; трябваше да се вкопчи в нещо ново, в някоя нова любов.

За да се освободи от мислите си, почна да ходи на театър, макар и отдавна да го бе изоставил. Театърът впрочем му се струваше интересна школа за музиканта, който иска да наблюдава и да вижда проявите на различните чувства.

Не че френските пиеси му бяха станали по-приятни, отколкото в началото на пребиваването му в Париж. Като се остави настрана, че никак не му харесваха вечните им блудкави и груби сюжети от любовен психо-физиологичен характер, но и театралния език на французите му се струваше страшно фалшив в поетичната драма. Нито прозата, нито стиховете им съответствуваха на живия език на народа, на неговия дух. Прозата беше някакъв изкуствен език на светски хроникьор при най-добрите или на просташки фейлетонист при най-посредствените автори. Поезията оправдаваше остроумната мисъл на Гьоте:

„Поезията е подходяща за хора, които нямат какво да кажат.“

Тя се свеждаше до многословна и завъртяна проза; изкуствено търсените образи, присадени неуместно, без никаква сърдечна необходимост, се приемаха като лъжа от всяко искрено същество. Кристоф ценеше тези поетични драми точно толкова, колкото и сладникавите и кресливи италиански опери с пищни фиоритури. Той се интересува много повече от актьорите, отколкото от пиесите. Затова авторите се стараеха да им подражават. „Не можеха да се надяват, че пиесата им ще бъде изиграна с успех, ако внимателно не се постаряха да изваят характерите съобразно с пороците на актьорите.“ Положението съвсем не се бе променило от времето, когато Дидро бе написал тези редове. Актьорите се бяха превърнали в образци на изкуство. Щом някой от тях

извоюваше известен успех, той веднага откриваше свой театър и си намираще услужливи шивачи, които му ушиваха пиеси по мярка.

Между тези прочути манекени на литературната мода Кристоф бе привлечен от Франсоаз Удон. От една-две години в Париж се бяха страшно увлекли по нея. И тя си имаше свои доставчици на роли. Обаче не играеше само пиеси, фабрикувани за нея. Доста нееднородният ѝ репертоар включваше Ибсен и Сарду, Габриеле д'Анунцио и Дюма-син, Бърнард Шоу и Анри Батай. Понякога тя се зарейваше дори по царствените авенюта на класическия хекзаметър или в буйния поток от художествени образи на Шекспир. Само че не се чувствуваше много удобно там. Каквото и да играеше, играеше себе си, и то винаги и само себе си. В това беше и слабостта, и силата ѝ. Докато общественото мнение не се занимаваше с личността ѝ, играта и не се радваше на никакъв успех. В деня, когато тя събуди неговото любопитство, каквото и да играеше, започна да изглежда прекрасно. Всъщност, когато човек я видеше, забравяше жалките произведения, които тя разкрасяваше със своята жизненост. Загадката на това женско тяло, изваяно от непозната душа, беше по-вълнуваща за Кристоф от пиесите, в които играеше Франсоаз Удон.

Тя имаше красив, чист и трагичен профил. Не така ясно подчертан както римските. Нежната, парижка линия, напомняща лицата на Жан Гужон, беше по-скоро момчешка, а не женска. Къс, добре оформен нос; красива уста с тънки, горчиво присвити устни, одухотворени, леко хлътнали, младежки страни, в които имаше нещо затрогващо, отражение на душевно страдание. Волева брадичка. Бледо лице. Лице, приучено да изглежда безстрастно, но неволно прозрачно, под чиято кожа прозираше душата. Много тънки коси и вежди, очи с променлив цвят, сиви, кехлибарени, със зеленикави или златисти отсенки, очи на котка. Тя приличаше на котка и с привидната си сънливост, някакво полусънно състояние с отворени очи, нащрек, винаги мнителна, склонна към внезапни нервни изблици и затаена жестокост. Не толкова висока, колкото изглеждаше, привидно слаба, с красиви рамене и хармонично изваяни ръце, с дълги, гъвкави пръсти. Изискана в облеклото и прическата, със строг вкус, без нищо от бохемската разпуснатост или прекаленото изящество на някои актриси: и в това отношение у нея имаше нещо котешко, някакъв вроден

аристократизъм, макар и да имаше ниско потекло. А дълбоко в себе си тя бе непреодолимо саможива.

Трябва да беше малко под тридесет години. Кристоф бе чувал да говорят за нея у Гамаш с проташко възхищение като за много свободно момиче, умно и дръзко, с желязна воля, изгаряно от амбиции, но хапливо, чудато, озадачаващо, буйно, което било паднало много ниско, преди да се издигне до сегашната си слава, и затова все си отмъщавало.

Качвайки се веднъж във влака, за да отиде при Филомел в Мьодон, Кристоф завари актрисата в своето купе. Тя изглеждаше силно развълнувана и измъчена. Появяването на Кристоф явно ѝ бе неприятно. Тя му обърна гръб, загледана упорито в насрещното прозорче. Кристоф обаче, поразен от измененото ѝ лице, я гледаше втрещено с наивно и досадно съчувствие. Загубила търпение, тя го изгледа ядосано, но той не разбра. На следващата спирка актрисата слезе от купето и се качи в друг вагон. Едва тогава той се сети, малко късно, че я бе прогонил и му стана много неприятно.

Няколко дни след това, като се връщаше в Париж и чакаше влака на една гара по същата линия, той беше седнал на единствената пейка на перона. Тя се появи и седна до него. Той понечи да стане.

— Останете — каза му тя.

Бяха сами. Той се извини, че я бе накарал да смени купето няколко дни преди това. Каза ѝ, че ако е предполагал, че ѝ дотяга, би слязъл самият той. Тя му отговори с насмешлива усмивка:

— Вярно е, че бяхте непоносим с упорито втрещения си в мене поглед.

— Извинете, не можах да се въздържа да не ви гледам... Изглеждахте така измъчена.

— Какво от това?

— Но това е по-силно от мен. Ако видите, че някой се дави, няма ли да му протегнете ръка?

— Аз ли? В никакъв случай! Бих бутнала главата му под водата, за да свърши по-бързо.

Тя произнесе тези думи с огорчение и хумор и тъй като той я гледаше озадачен, Франсоаз се разсмя.

Влакът пристигна. Всичко бе пълно освен последният вагон. Тя се качи. Железничарят ги подкани да побързат. Кристоф не искаше да се

изложи пак на подобна сцена, затова се опита да потърси друго купе. Тя обаче му каза:

— Качете се!

Той влезе в купето.

— Днес ми е все едно — заяви му тя.

Заговориха. Кристоф се опита да ѝ докаже съвсем сериозно, че човек няма право да не се интересува от другите и че хората биха могли да си оказват взаимно толкова много услуги, ако си помагат и се утешават...

— Утешенията нямат никакво въздействие при мене.

И тъй като Кристоф настояваше на своето, тя добави със своята леко безочлива усмивка:

— Да, ролята на утешителя е изгодна за този, който я играе.

Той не разбра веднага какво иска да каже. Но когато разбра намека ѝ, когато си помисли, че тя го подозира в преследване на собствена изгода, докато той само ѝ съчувствуваше, Кристоф стана възмутен, отвори вратичката на купето и макар че влакът бе вече тръгнал, понечи да скочи. Тя го задържа с голяма мъка. Той седна вбесен на мястото си и затвори вратичката точно когато влакът влезе в един тунел.

— Виждате ли, щяхте да се убиете.

— Пет пари не давам!

Той не искаше повече да разговаря с нея.

— Хората са страшно глупави — заяви той. — Причиняват си болка, страдат, а когато се опиташ да помогнеш някому, подозират те. Отвратително. Такива хора не са човечни.

Тя се опита смеешком да го успокои. Сложи ръката си върху неговата, заговори мило, като го назова по име.

— Как? Нима ме познавате? — удиви се той.

— Че кой в Париж не се познава? Нали и вие сте от същата порода. Но аз наистина сгреших, като ви говорих с такъв тон. Вие сте добро момче, виждам. Хайде, успокойте се. Край! Да се помирим!

Стиснаха си ръце и заговориха приятелски. Тя каза.

— Знаете ли, не е моя вината. Толкова съм се лъгала в хората, че съм станала мнителна.

— Те и мен често са разочаровали, но винаги им вярвам — отвърна Кристоф.

— Ясно, родили сте се лапнимуха!

Той се изсмя.

— Да, не една съм глътнал през живота си, но не ми вреди. Стомахът ми е здрав. Гълтам и по-големи животни, мизерията, тази стара вещица, а при случай и мизерниците, които ме нападат. Чувствувам се само още по-добре.

— Имате късмет — забеляза тя. — Все пак сте мъж.

— А пък вие — жена.

— Не е кой знае какво щастие.

— Жената е много красиво същество — отвърна той, — а може да бъде и много добра.

Тя се разсмя.

— Добра ли? И какво прави обществото с добротата й?

— Човек трябва да се брани.

— Значи, добротата не трае кой знае колко.

— Защото не се среща много често.

— Може би. Пък и не трябва прекалено да се страда.

Прекаленото страдание изсушава душата.

Той пак едва ли не изпита състрадание към нея. Обаче си спомни как бе посрещнала неотдавна съчувствието му...

— Пак ще заговорите за изгодната роля на утешителя...

— А не, няма да кажа вече това. Чувствувам, че сте добросърдечен, искрен. Благодаря ви. Само че не ми казвайте нищо. Вие не можете да знаете... Благодаря.

Пристигнаха в Париж. Разделиха се, без да разменят адресите си, нито да се поканят взаимно.

След един-два месеца тя позвъни веднъж на вратата му.

— Идвам при вас. Необходимо ми е да поговорим малко. Мислех си понякога за вас след срещата ни.

Тя седна.

— Само за миг. Няма да ви безпокоя дълго.

Той се канеше да я заговори. Тя го помоли:

— Почакайте една минутка, моля ви се.

Млъкнаха. След малко тя се усмихна и каза:

— Не можех вече да издържам. Сега се чувствувам по-добре.

Той искаше да я запита за причината.

— Не — спря го тя. — Само не това!

Огледа се наоколо, видя и прецени обстановката. Забеляза снимката на Луиза.

— Това е майка ви, нали?

— Да.

Тя взе снимката и я разгледа с хубаво чувство.

— Добрата старица! Вие имате щастие!

— Уви! Тя умря!

— Няма значение. Имали сте я все пак.

— Вярно е, а вие?

Но тя отклони тази тема, като смръщи вежди. Не желаше да я разпитва за нея самата.

— Не, не. Поговорете ми за вас. Разкажете ми... нещо за вашия живот...

— Но няма това може да ви интересува?

— Разкажете все пак...

Той не искаше да ѝ разказва каквото и да било, но не можа да не отговори на въпросите ѝ: защото тя умееше да разпитва много добре. И той ѝ разказа точно това, което го огорчаваше, историята с неговото приятелство, откъсването на Оливие. Тя го слушаше със съчувствена и насмешлива усмивка... Внезапно го попита:

— Колко е часът? Ах, господи! Вече два часа стоя тук!... Извинете... Ах, колко отпочинала се чувствавам!...

Тя добави:

— Бих искала да дойда пак... Не често... От време на време... Би било толкова добре за мене. Само че не бих искала да ви досаждам, нито да губя времето ви... Само за минутка сегиз-тогиз...

— Аз ще дойда у вас — каза Кристоф.

— Не, не у мен. У вас. Предпочитам...

Но тя доста дълго не се мярна вече.

* * *

Една вечер той узна случайно, че била тежко болна и от седмици не играела вече. Въпреки забраната отиде при нея. Поканиха го, макар да не приемаха никого. Тя се чувствуваше по-добре, но беше изкарала пневмония и беше доста променена; но беше запазила ироничното си

изражение и острия си поглед. Явно много се зарадва на посещението на Кристоф. Накара го да седне до леглото ѝ. Заговори, без той да я подканя, и с насмешливо безразличие му довери, че едва не умряла. Той се разтревожи. Тя се надсмя над вълнението му Кристоф я упрекна, че не му се обадила.

— Да ви се обадя ли? За да дойдете да ме видите? За_ _нищо на света!

— Бас държа, че не сте и помисляли за мен!

— И спечелихте — призна тя с подигравателна, макар и тъжна усмивка. — Не съм се сетила нито за минутка, докато бях болна. Едва днес обаче... Хайде, не тъжете! Когато съм болна, не мисля за никого. Искам само едно нещо от хората: да ме оставят на мира. Обръщам се с лице към стената и чакам. Искам да бъда сама, да умра сама, като плъх.

— Тежко е обаче да страдаш сам.

— Свикнала съм. Години наред съм била нещастна. Никой никога не ми се е притичал на помощ. Сега вече съм приучена... Пък и така е по-добре. Никой не може да направи нищо за мене... Шум в стаята, досадни грижи, лицемерни вайкания... Не, не, предпочитам да умра сама.

— Много сте примирена.

— Примирена ли? Не знам дори какво означава тази дума. Не, стискам просто зъби и ненавиждам болестта, която ме измъчва.

Той я попита дали никой не идва да я види, дали никой не се грижи за нея. Тя му каза, че приятелите ѝ от театъра са доста добри хора — глупаци, но услужливи и състрадателни, макар и повърхностно.

— Но самата аз, нали ви казах, не искам да ги виждам. Лоша съм в леглото.

— Дори и при тези условия не бих се отказал — каза той.

Тя го изгледа със съжаление.

— И вие ли? И вие ли ще говорите като всички други?

— Прощавайте, прощавайте!... Боже мой! Ето че ставам вече парижанин! Срамувам се от себе си... Кълна ви се, че произнесох тези думи, без ни най-малко да размисля...

Той зарови лице в завивките ѝ. Тя се засмя откровено и го удари лекичко по главата:

— Ах, последните ви думи, виж, не са парижки! Слава богу! Сега вече сте вие. Хайде, покажете ми лицето си! Да не седнете да плачете в

завивките ми?

— Прощавате ли ми?

— Прощавам!

Тя поговори още малко с него, разпита го за заниманията му, после се почувствува уморена и отегчена и го отпрати.

Уговориха се да дойде още веднъж при нея следващата седмица. Но точно когато се канеше да тръгне към дома ѝ, той получи телеграма от нея, с която го молеше да не отива: била в много лошо настроение този ден. После, два дни по-късно, го извика. Кристоф отиде при нея. Завари я почти оздравяла, седнала или по-скоро полулегнала край прозореца. Беше ранна пролет със слънчево небе и наболи пъпки по дърветата. Тя беше по-мила и нежна от всеки друг път. Каза му, че два дни преди това не можела да види никого: щяла да го възненавиди като другите хора.

— А днес?

— Днес се чувствавам съвсем млада, обновена и обичам всичко младо и ново около себе си, като вас например.

— Не съм обаче нито съвсем млад, нито съвсем нов за вас.

— Ще бъдете такъв до смъртта си.

Поговориха за това, което той бе правил, откакто не се бяха виждали, за театъра, където тя скоро щеше да поднови представленията си. По този повод тя му каза какво мисли за театъра, който ѝ е противен, но въпреки това я държи в плен.

Каза му да не идва повече и му обеща да поднови посещенията си при него. Безпокоеше се само да не би да му пречи. Той ѝ каза в кои часове най-малко би смутила работата му. Уговориха си парола. Тя ще почука на вратата му по особен начин, а той ще отвори или не в зависимост от желанието си...

Тя съвсем не злоупотреби с разрешението. Веднъж само, когато бе канена на някаква светска вечер, където трябваше да рецитира стихове, в последния момент това ѝ се стори много досадно: телефонира пътем, че няма да може да отиде, и поръча на кочияша да я откара у Кристоф. Възнамеряваше просто да му каже добър вечер мимоходом. Но оказа се, че именно тази вечер тя му се довери и му разказа живота си още от детските си години.

Безрадостно детство! Случаен баща, когото не познаваше. Майка, съдържателка на кръчма, ползваща се с лошо име в предградието на

град в Северна Франция; колари се отбивали да пият, спели със съдържателката и се държали грубиянски с нея. Един от тях се оженил за нея, защото имала малко пари; биел я, напивал се. Франсоаз имала по-възрастна сестра, прислужничка в кръчмата; капвала от работа. Мъжът я направил своя любовница пред очите на майката; тя била охтичава и умряла. Франсоаз израснала сред побоища и безчестие. Била бледо, озлобено, затворено дете с пламенна и свенлива душа. Виждала как майка ѝ и сестра ѝ плачели, страдали, примирявали се, унижавали се и се погубвали. Била изпълнена с нечовешка воля да не се примири, да се отскубне от долната си среда; имала бунтовен дух; изпадала в нервни кризи при някои неправди; дращела и хапела, когато я биели. Веднъж се опитала да се обеси. Не успяла. Още докато се подготвяла, се убедила, че не иска да умре и се уплашила да не би опитът ѝ да излезе сполучлив. И докато, задушшаваща се, се опитвала със сгърчените си пръсти да развърже въжето, в нея се надигнало бясно желание да живее. А щом не можела да избяга от това съществуване чрез смъртта — Кристоф се усмихна тъжно, припомняйки си подобни изпитания в собствения си живот, — тя се зарекла, че ще победи, ще стане свободна, богата, ще стъпче в краката си всички, които са я потискали. Положила тази клетва в жалкия си бордей една вечер, когато чувала в съседната стая ругатните на мъжа, писъците на майка си, на която той нанасял побой, и стонове на изнасилената си сестра. Колко нещастна се чувствувала! И все пак тази клетва я облекчила. Тя стискала зъби и си мислела: „Ще ви смажа всичките!“

През цялото това мрачно детство проблеснала една-единствена светла точка.

Един ден едно момченце, с което се шляела по улиците, син на портиера на театъра, я въвел, макар че било забранено, на една репетиция. Промъкнали се в дъното на залата в тъмнината. Тя била поразена от тайнството на сцената, блестяща в мрака, от възхитителните невнятни неща, които се казвали за нея, и от царствения вид на актрисата, която наистина играела ролята на царица в някаква романтична мелодрама. Застинала от вълнение; сърцето ѝ било силно... „Ето, ето каква трябва да стана!... Ах, ако можех да стана такава!...“

Когато репетицията свършила, тя пожелала на всяка цена да види и представлението вечерта. Оставила другарчето си да излезе, като се

престорила, че тръгва след него. После се върнала и се скрила в театъра. Сгушила се под едно кресло и останала там три часа, дишайки прашния въздух. Тъкмо когато представлението щяло вече да започне и публиката заприиждала, а тя се накарала да излезе от скривалището си, преживяла унижението да я уловят, да я изгонят позорно от театъра сред присмехулните забележки на зрителите и да я върнат в къщи, където здравата я напердашили. През онази нощ щяла да умре, ако вече не била решила какво ще прави в бъдеще, за да се пребори с тези негодници и да им отмъсти.

Планът ѝ бил готов. Постъпила на работа като прислужница в хотел „Кафе дьо театр“, където отсядали актьори. Едва можела да чете и пише. Решила да се научи. Вложила дяволска енергия. Крадяла книги от стаите на гостите, четяла ги нощем на лунна светлина или призори, за да не хаби свещта. Поради нехайството на актьорите дребните ѝ кражби оставали незабелязани или собствениците на книгите се задоволявали само да ругаят. Впрочем, след като прочетяла романите, тя им ги връщала — но не непокътнати: откъсвала страниците, които ѝ харесвали. Когато връщала книгите, стараела се да ги пъхне под леглото или под някоя мебел, за да не предположат, че са изнасяни от стаята. Подслушвала, когато актьорите репетирали ролите си. И докато метяла сама коридора, подражавала полугласно на интонацията им и повтаряла жестовете им. Ако някой я изненадвал, че играе разни роли, обсипвали я с подигравки и ругатни. Мълчала ожесточено. Самообразованието ѝ можело да продължи дълго, ако не откраднала неразумно ролята на един актьор. Той изпаднал в ярост. Никой освен прислужницата не бил влизал в стаята му, обвинил я в кражба. Тя дръзко отрекла: той заплашил, че ще я претърсят. Тя се хвърлила в краката му и признала всичко: дребните си кражби и откъснатите листове, цялата си тайна. Ругал я страшно, но всъщност не бил толкова зъл, колкото изглеждал. Попитал я защо го прави. Когато отвърнала, че иска да стане актриса, избухнал в смях. Накарал я да декламира нещо. Тя му рецитирала цели страници наизуст. Смаян, той ѝ казал:

— Слушай, искаш ли да ти давам уроци?

Тя изпаднала във възторг и му целунала ръцете.

— Ах! — каза Фраксоаз на Кристоф. — Колко щях да го обичам!

Той обаче мигом добавил:

— Но да знаеш, момиченцето ми, нищо не се дава току-тъй!...

Тя била девствена. Винаги защищавала ожесточено чистотата си срещу мъжките домогвания. Някаква сурова непорочност, отвращение към кратките връзки, плод на долна чувственост без любов, ѝ били присъщи още от най-ранно детство поради погнусата от жалките гледки, които ѝ се предлагали в дома ѝ. И сега била такава... Ах, клетницата! Колко жестоко била наказана! Каква гавра на съдбата!

— И вие се съгласихте? — попита Кристоф.

— Ах! — отвърна Франсоаз. — Бях готова да се хвърля в огъня, но да избягна подобен ужас. Той заплашваше, че ще накара да ме арестуват като крадла. Нямах друг избор... Така бях посветена в изкуството... и в живота.

— Окаян тип! — възмути се Кристоф.

— Да. Намразих го. Но след това видях такива неща, че той не ми се струва най-порочният. Поне удържа думата си. Научи ме каквото знаеше — не беше много нещо! — в актьорския занаят. Въведе ме в трупата. Отначало слугувах на всички. Играех съвсем второстепенни роли. После една вечер субретката се разболя и ми повериха нейната роля. Оттогава почнах да играя. Казвах, че съм непоносима, смешна, странна. Тогава бях грозна. Останах си грозна до деня, когато решиха, че съм истинската, превъзходната жена... „Жената“... Идиоти!... Колкото до играта ми, окачествявах я като неправилна, екстравагантна. Публиката не ме харесваше. Колегите ми се подиграваха с мене. Държаха ме, защото въпреки всичко им бях полезна, а и не им струвах скъпо. Не само че не им струвах скъпо, но и плащах отгоре на всичко. Всяко напредване, всяко издигане, стъпка по стъпка съм заплатила с тялото си. Колеги, директор на трупата, импресарио, приятели на импресариото...

Тя млъкна бледа, със стиснати устни и сух поглед, но се чувствуваше, че душата ѝ плаче с кървави сълзи. За един миг изживя отново целия си предишен позор и пламенната воля за победа, която я бе поддържала, още по-пламенна при всяка нова мръсотия, която се налагало да изтърпи. Неведнъж пожелавала да умре. Но ужасно ѝ се виждало да падне сред униженията. Ако се била самоубила преди това, защо не! Или след победата. Но не и когато се била унижила, без да е получила възмездие за унижението си...

Франсоаз млъкна. Кристоф се разхождаше гневно из стаята; с удоволствие би пребил мъжете, които бяха омърсили тази жена; после я

погледна със състрадание и застанал прав до нея, улови главата ѝ с двете си ръце, притисна нежно слепоочията ѝ и промълви:

— Бедно момиченце!

Тя понечи да го отстрани от себе си. Той ѝ каза:

— Не се страхувайте от мене. Много ви обичам.

Тогава по бледите страни на Франсоаз закапаха сълзи.

Кристоф коленичи до нея и целуна „La lunga man d’ogni bellezza rièna...“ — хубавите ѝ дълги ръце, по които бяха плъзнали две сълзи.

После той пак седна. Тя се успокои и поде разказа си.

Най-сетне я лансирал един писател. Открил в това странно създание демона, гения или още по-добре за него „драматичния тип, новата жена, представителката на съвременната епоха“. Естествено и той я притежавал след толкова други. И тя се оставила да я вземе, както и при другите, без любов и дори с противоположното на любовта чувство. Само че той ѝ извоювал слава, както тя на него.

— А сега — каза Кристоф — другите хора не могат да ви направят нищо; вие можете да правите с тях каквото си искате.

— Така ви се струва — отвърна горчиво тя.

Тогава му разказа за новата подигравка на съдбата, за увлечението си по един негодник, когото презирала: някакъв писател, използвал я, изтръгнал ѝ най-скръбните тайни, превърнал ги в литературни произведения, а после я изоставил.

— Презирам го, както презирам калта по обувките си, и треперя от яд, че го обичам, че е достатъчно да ми даде най-малък знак, за да изтичам при него, за да се унижа пред този жалък тип. Но какво да правя? Сърцето ми никога не се влюбва в този, който се харесва на ума ми. И аз съм принудена да жертвувам и да унижавам едно след друго ту сърцето, ту ума си. Имам сърце, имам и тяло. И те протестират, те протестират и искат своя дял щастие. И нямам юзда, с която да ги овладея, не вярвам в нищо, свободна духом съм... Свободна ли? Робиня на сърцето и тялото си, които проявяват желанията си често и дори винаги против волята ми. Те ме повличат и ми е срамно, но какво да сторя?...

Тя млъкна и разбърка машинално пепелта в огнището в машата.

— Четох някъде, че актьорите не чувствували нищо. И наистина хората, които виждам, са големи тщеславни деца и се измъчват само от

дребни честолубиви проблеми. Не знам кой е истински актьор — те или аз. Струва ми се, че аз. Във всеки случай плащам и за другите.

Тя прекъсна изповедта си. Беше три часът през нощта. Стана да си ходи. Кристоф ѝ предложи да почака да съмне и я покани да си легне на неговото легло. Тя предпочете да остане седнала в креслото край угасналия огън, като продължи да говори в умълчаната къща.

— Утре ще се чувствувате уморена.

— Свикнала съм. Но вие... Какво ще правите утре?

— Свободен съм... Имам един урок в единадесет часа... Освен това аз съм издръжлив.

— Това е още едно основание за здрав сън.

— Вярно е, спя като пън. Колкото и да съм разстроен, сънят ме побеждава. Понякога се вбесявам, че спя толкова добре. Толкова загубени часове!... Много ми е приятно, че поне веднъж ще си отмъстя на съня, като му открадна една нощ!

Те продължиха да разговарят полугласно, с дълги паузи. Кристоф задряма. Франсоаз се усмихна и подпря главата му, за да не падне. Тя мечтаеше, седнала до прозореца, загледана в тъмната градина, която скоро просветна. Към седем часа събуди кротичко Кристоф и се сбогува с него.

През същия месец тя идваше при него в часовете, когато него го нямаше: завари вратата му затворена. Кристоф ѝ даде ключ от жилището си, за да може да влиза, когато ѝ се прииска. И тя наистина дойде неведнъж, когато Кристоф го нямаше. Оставяше букетче теменуги или няколко думи на някой лист хартия, драскулка, скица, карикатура — знак, че се е отбила.

А една вечер на излизане от театъра тя дойде при Кристоф, за да поднови сърдечния им разговор. Завари го да работи. Още при първите думи и единият, и другият почувствуваха, че не са в настроение за разговор, както последния път. Тя реши да си отиде, но беше много късно. Не че Кристоф я задържа. Тя остана по собствено желание. Стояха безмълвни и чувствуваха прилива на желанието.

И паднаха в прегръдките си.

* * *

След тази нощ тя изчезна за няколко седмици. Кристоф, у когото тази нощ бе разпалила задрямалата от месеци чувственост, не можеше да мине без нея. Тя му бе забранила да отива в дома ѝ. Той отиде в театъра. Седна, криейки се, на последните места. Изгаряше от любов и вълнение. Тръпнеше цял. Трагичната треска, която тя влагаше при изпълнение на ролята си, обгаряше и него. Най-сетне ѝ писа:

„Мила приятелко, сърдите ли ми се? Простете ми, ако не ви е било приятно с мене.“

Щом получи това смирено писмо, Франсоаз изтича у Кристоф и се хвърли в обятията му.

— Щеше да бъде по-добре да си останем просто добри приятели, но щом бе невъзможно, излишно е да се противопоставяме на неизбежното. Да става каквото ще!

И те сляха съществуванятията си. Всеки от тях запази обаче отделното си жилище и личната си свобода? Франсоаз би била неспособна да търпи присъствието на Кристоф. Пък и заради работата ѝ не беше особено удобно. Тя идваше при него, прекарваше част от деня и нощта, но всеки ден се прибираще у дома си, като понякога и преспиваше там.

През летните месеци, когато театърът бе затворен, те наеха заедно една къща в околностите на Париж, близо до Жиф. Прекараха щастливи дни там, макар и забулени с лека печал. Дни на доверие и работа. Имаха хубава светла стая, високо до покрива, с обширен открит хоризонт над полята. Нощем виждаха от леглото си през прозореца странните сенки на облаците, които плуваха по небето, залени с матова, тъмна светлина. Прегърнати, полуунесени в сън, те чуваха песента на опиянените от радост щурци или проливните дъждовни струи; есенният дъх на земята — орлови нокти, повет, глицинии, окосена трева — пропиваше къщата и самите тях. Нощна тишина. Сън един до друг. Безмълвие. В далечината лай на кучета. Пропяват петли. Зората се разпуква. Долита приглушеният звън на далечната камбанария. В сивата студена ранна утрин телата в топлото гнездо изтръпват и още по-влюбено се притискат едно до друго. Птичите трели във виещата се по стената зеленина го събуждат. Кристоф отваря очи и с разнежено сърце

наблюдава умореното лице до него на спящата приятелка, бледа след любовната нощ...

Любовта им съвсем не беше егоистична страст, а дълбоко приятелство, в което тялото изискваше също своя дял. Те не си пречеха. Всеки работеше поотделно. Талантът на Кристоф, неговото добросърдечие, устойчивата му нравственост бяха особено скъпи на Франсоаз. Тя се чувствуваше по-възрастна от него в известно отношение и изпитваше майчинско удоволствие. Съжаляваше, че не разбира нищо от творбите му. Беше затворена за музиката, освен в редки мигове, когато биваше обзета от първично вълнение, предизвикано не толкова от музиката, колкото от чувствата, от които бе пропитана не само тя, но и всичко около нея — пейзажът, хората, багрите и звуците. Но все пак тя долавяше дарбата на Кристоф в този тайнствен език, който ѝ бе непонятен. Като че ли пред нея играеше на чужд език голям актьор. Собственият ѝ талант бе съживен от него.

А Кристоф, когато създаваше някоя творба, пречупваше мислите си, възплащаваше чувствата си в тази жена, която обожаваше. И ги виждаше по-красиви, отколкото в него самия. Неоценимо богатство бе близостта с подобна душа, така женствена, слаба, добра, а в дадени моменти жестока и гениална. Той узна от нея много за живота и за хората, за жените, които познаваше малко, докато тя ги преценяваше със зорката си проникателност. Той опозна главно по-добре благодарение на нея театъра; тя го въведе в духа на това прекрасно изкуство, най-съвършено от всички изкуства, най-сбито, най-пълноценно. Разкри му това вълшебно средство на човешката мечта; той узна от нея, че не трябва да пише само за себе си, както бе склонен да прави — склонност на много хора на изкуството, които по примера на Бетховен отказват да пишат за „една проклета цигулка, когато Духът говори с тях“. Големият драматургичен писател не се срамува да пише за дадена сцена и да нагажда мисълта си към актьорите, с които разполага. Той не смята, че я смалява по този начин: защото съзнава, че ако мечтата е красиво нещо, осъществяването на дело пък е велико нещо. Театърът, подобно на фреската, представлява изкуство, намерило точното си място: живо изкуство.

Тези мисли на Франсоаз съответствуваха на убежденията на Кристоф, който в този момент на творческата си кариера се стремеше към колективно изкуство, общуващо с другите хора. Опитът на

Франсоаз го караше да долови тайнственото сътрудничество, което се създава между публика и актьор. Колкото и да бе реалистка и лишена от илюзии, Франсоаз чувствуваше силата на това взаимно внушение, вълните на симпатия, които свързват изпълнителя със зрителите, властното мълчание на хиляди души, сред което избликва гласът на един-единствен интерпретатор. Естествено тя долавяше това само в отделни проблясъци, много редки, но те се повтаряха за дадена пиеса на едни и същи пасажии. Останалото време бездушен занаят, хладен умствен механизъм. Но важното е изключението, светкавицата, която макар и за секунда осветява бездната, общата за милиони същества душа, чиято сила е изразена само от едно същество.

Великият творец трябваше да въплъти точно тази обща душа. Неговият идеал бе живият обективизъм на древния поет, който се отърсва от собственото си „аз“, за да се нагърби с колективните чувства, които се носят над света. Франсоаз изпитваше още по-силно тази потребност, защото ѝ бе невъзможно да се откаже от себе си: тя винаги играеше самата себе си. Стихийното разцъфване на индивидуалния лиризм има нещо болезнено от век и половина насам.

Нравственото величие се състои в това да чувствуваш много и да овладяваш много, да бъдеш лаконичен в речта си и целомъдрен в мисълта си, да не я излагаш на показ, да говориш с един поглед, с една дълбока дума, без детински преувеличения, без женски излияния, за хората, които могат да те разберат от половин дума, за истинските мъже. Съвременната музика, която говори много за себе си и се доверява несдържано на всеки срещнат, издава липса на свян и липса на усет. Тя прилича на болните, които безспир говорят за болестите си на другите хора, с противни и смешни подробности. Франсоаз не беше композиторка и виждаше признак за упадък в развитието на музиката за сметка на поезията, все едно, че тя бе разяждащ я полип. Кристоф протестираше, но когато размислеше, и той се питаше дали в думите ѝ няма нещо вярно. Първите *Lieder* писани по стихове на Гьоте, бяха съдържали и точни; скоро Шуберт примеси в тях своята сантименталност, Шуман — томлението на млада госпожичка и чак до Хуго Волф тази тенденция се засилва и стига до подчертана декламация, неприлични анализи, желание да не се остави нито едно кътче от душата неосветено. Тайните на сърцето са грубо разбулени.

Това, което бе казано сдържано от Софокъл, се крещи днес от безсрамните Менади, които показват голите си тела.

Кристоф се срамуваше малко от това изкуство, от което се чувствуваше също заразен. Без да иска да се връща към миналото — безсмислен и противоестествен стремеж, — той черпеше наново вдъхновение от композиторите, отличаващи се с горда сдържаност на мисълта и с чувство за голямо всеобщо изкуство: предпочиташе творбите на Хендел, който, изпълнен с презрение към съзливия пиетизъм на сънародниците си, съчинявал мощните си „Хорове“ и епични оратории, песни на народите за народите. Трудното беше да намери сюжети, които, както Библията по времето на Хендел, да пробудят общи чувства у днешните нации. Днешна Европа нямаше вече книга, поема, молитва или вероучение, които да бъдат всеобщо достояние. О позор, потискащ всички съвременни писатели, хора на изкуството, мислители! Нито един не е писал, не е мислил за всички! Единствен Бетховен остави няколко страници от новото си утешително Евангелие. Но само музикантите го четат, а повечето хора никога няма да го разберат. Вагнер се опита да издигне на байройтския хълм религиозно изкуство, обединяващо всички хора. Но благородната му душа беше премного белязана от всички пороци на упадъчната музика и мисъл на неговото време. На свещения му хълм се събраха не рибарите от Галилея, а фарисеите.

Кристоф ясно съзнаваше какво трябва да прави; липсваше му само поет, трябваше да твори сам, да се ограничи само в музиката. А тя, каквото и да говорят, не е общодостъпен език. Необходим е лъкът на думите, за да стигне до съзнанието на всички хора стрелата на звуците.

Кристоф възнамеряваше да композира поредица симфонии, вдъхновени от обикновеното ежедневие. Замисляше една „*Simphonia domestica*“ по свой маниер, различна от симфонията на Рихард Щраус. Той нямаше да отразява в нея с фотографска точност семейния живот посредством условна азбука, в която различните музикални теми да изразяват по волята на автора различни лица. Ерудирана игра на прочутия майстор на контрапункта!... Той не се опитваше да описва лица или действия, а да изрази чувства, познати на всички, в които всеки да намери отглас от собствената си душа. Първата част изразяваше сериозното и наивно щастие на една влюбена млада двойка, нежната ѝ чувственост, доверието в бъдещето. Втората беше елегия за

смъртта на едно дете. Кристоф с отвращение бе избягнал всякакъв реализъм в изявата на скръбта. Индивидуалните образи изчезваха; само една неизмерима мъка, вашата, моята, мъката на всяко човешко същество пред нещастие, което може да се случи всекиму. Смазаната от загубата душа се въздигаше постепенно с мъчително усилие, за да превърне болката си в жертва. Тя смело подемаше своя път в следващата част, свързана с втората — енергична fuga, чийто дръзновен рисунък и упорит ритъм завладяваха накрая човешкото същество и го водеха през борби и сълзи към мощен марш, изпълнен с неукротима вяра. Последната част обрисуваше заника на живота. Началните теми се появяваха отново с трогателното доверие и нежност, които не можеха да остаряят, но по-зрели, леко наранени, изплували над сенките на скръбта, увенчани от светлина, те издигаха към небето като пищни цветове химн на богоговейна любов към безконечния живот.

Освен това Кристоф търсеше и в древните книги големи и прости човешки сюжети, говорещи на всички сърца. Избрал бе два: „Йосиф“ и „Ниобея“. Но и тук той се сблъскваше с опасния проблем за свързането на поезията и музиката. Разговорите му с Франсоаз го връщаха към набелязаните някога с Корин проекти за музикална драма — изкуство на свободното слово, свързано със свободна музика, изкуство, за което няма представа нито един днешен музикант, отречено от шаблонната критика, пропита от Вагнеровата традиция. Ново произведение: защото няма смисъл да върви по стъпките на Бетховен, Вебер, Шуман, Бизе, макар и те да са създавали успешно мелодрами. Няма защо да лепва каква да е декламация на каква да е музика и на всяка цена да предизвика с тремоло просташки груби ефекти върху просташка публика. Проблемът беше да създаде нов жанр, в който гласовете да се съчетаят с инструменти, сродни тям, и тихо да прибавят към мелодичните строфи отгласа на музикални мечти и жалби. Такава форма би била приложима само към ограничен брой сюжети за интимни и съкровени мигновения на душата, за да извлече поетичния им аромат. Никое изкуство не би могло да бъде по-дискретно и по-аристократично. Естествено то има малко изгледи за развитие в епоха, която въпреки стремежите на творците е белязана с дълбока просташина и парвенющина.

Може би Кристоф не беше по-призван от другите за подобно изкуство. Самите му качества и на първо място плебейската му сила му

пречеха. Той можеше само да го замисли и с помощта на Франсоаз да осъществи няколко скици.

Така написа музиката към няколко страници от Библията, почти без да ги измени — безсмъртната сцена, в която Йосиф издава пред братята си самоличността си и след толкова изпитания, изнемогващ от вълнение и обич, прошепва думите, извикали сълзи в очите на стария Толстой:

„Не мога повече... Чуйте, аз съм Йосиф. Жив ли е още баща ми? Аз съм брат ви, изгубеният ви брат... Аз съм Йосиф...“

Хубавата свободна връзка между Кристоф и Франсоаз не можеше да трае дълго. Те изживяха заедно мигове на истинска пълнота, но бяха прекалено различни един от друг. И двамата избухливи, често се спречкваха. Сблъсъците им никога не стигаха до грубост, защото Кристоф уважаваше Франсоаз. А Франсоаз, макар и понякога жестока, беше добра към хората, които бяха добри с нея. За нищо на света не би им причинила мъка. Впрочем и единият, и другият бяха дълбоко жизнерадостни натури. Тя се надсмиваше над себе си, но се и терзаеше, защото старата ѝ страст все още я държеше в плен. Не можеше да понася това унижително положение и особено мисълта, че Кристоф може да я подозира.

Когато, мълчалива и тревожна, потъваше по цели дни в своята печал, Кристоф се чудеше, че не е щастлива. Беше постигнала целта си: беше голяма артистка, тачена, уважавана.

— Да — отвърщаше му тя, — ако бях от ония прословути актриси с души на бакалки, които се занимават с театър, както биха се занимавали с търговия, сигурно щях да бъда щастлива. Те, виж, са доволни, когато „си извоюват“ добро положение, богата буржоазна женитба и — *pes plus ultra*^[8] — кръста за храброст. На мен това не ми стига. Ако не си глупак, успехът ти изглежда по-празен и от провала. Ти поне трябва да го знаеш!

— Зная — каза Кристоф. — Ах, господи! Съвсем не си представях така славата, когато бях дете. Колко пламенно копнеех за нея! Колко лъчезарна ми се струваше! Обожавах я като кумир... Няма

значение! Все пак успехът има едно божествено качество: дава ни възможност да направим нещо добро.

— Какво добро? Победил си. Но защо? Нищо не се е променило. Театри, концерти, всичко си е останало същото. Само нова мода замества старата. Не те разбират или те разбират само донякъде и вече мислят за друго... Нима ти самият разбираш другите творци? Във всеки случай ти самият не си разбран от тях. Колко далеч от тебе са тия, които обичаш най-много! Спомни си за своя Толстой!...

Кристоф му бе писал. Беше се запалил по книгите му. Искаше да напише музиката към някои от неговите народни приказки; поискал му беше разрешение и му беше изпратил своите Lieder. Толстой не му бе отговорил, както Гьоте не бе отговорил на Шуберт и Берлиоз, когато му бяха изпратили шедьоврите си. Толстой бе накарал да му изсвирят творбите на Кристоф и се беше ядосал, защото не бе разбрал нищо. За него Бетховен бе декадент, а Шекспир мошеник. В замяна на това беше влюбен в предвзети дребни композитори, в творби за клавесин, които очароваха краля-перука^[9]; нещо повече, той считаше „Изповедта на една камериерка“ за истински християнска книга...

— Великите хора нямат нужда от нас — каза Кристоф. — Трябва да мислим за другите.

— За кои други? За еснафската публика, тези сенки, които ни скриват живота? Да играеш, да пишеш за тия хора! Да похабяваш живота си за тях! Колко е жалко!

— Ами! — възрази Кристоф. — И аз ги виждам така, но това не ме натъжава. Те не са толкова лоши.

— Славен немски оптимизъм! Втори Панглос^[10]!

— И те са хора като мене. Защо да не ме разберат!... А дори и да не ме разберат, нима ще се вайкам? От тия хиляди хора все ще се намерят един-двама, които ще бъдат с мене, това ми стига. Достатъчно е и таванско прозорче, за да вдъхнеш въздух... Помисли си за простодушните зрители, за младежите, за безобидните стари души, които твоята трагична красота издига над посредственото им всекидневие. Спомни си за теб самата, когато си била дете! Не е ли добре да дадеш на другите — па макар и само на един човек — щастие и доброто, което някой друг някога е дал на теб?

— Ти си мислиш, че има поне един? Аз вече се съмнявам... Как ни обичат най-добрите от хората, които ни обичат? Как ни виждат?

Умеят ли поне да виждат? Те ни се възхищават, като ни унижават. Изпитват същото удоволствие от играта на коя да е посредствена актриса; нареждат ни сред глупците, които презират. Всички, които се ползват с успех, са равни за тях.

— И все пак най-големите измежду всички си остават най-големи за идните поколения.

— Обикновен ефект, предизвикан от отдалечението! Планините се издигат все по-нагоре, колкото повече се отдалечаваме от тях! Виждаме по-добре височината им; но затова пък сме и по-далеч... Пък и кой казва впрочем, че са най-великите? Нима познаваш другите, изчезналите?

— Дявол да го вземе! — възкликна Кристоф. — Дори никой да не почувствува какво представлявам, нали все пак съществувам? Имам музиката си, обичам я, вярвам в нея; тя е по-истинска от всичко останало.

— Ти си свободен в твоето изкуство, можеш да правиш каквото си щеш. Но какво мога аз? Принудена съм да играя това, което ми налагат, и да го предъвквам до повдигане; във Франция още не са ни довели до състоянието на товарни животни като американските актьори, които десет хиляди пъти играят „Рип“ или „Робер Макер“, които двадесет и пет години от живота си въртят воденичния камък на една-единствена жалка роля. Но на път сме да се превърнем в това. Жалки театри! Публиката не понася гения освен в минимални дози, обръснат, подрязан, обезкосмен, намазан с модни помади... „Гений на мода“! Не е ли отчайващо? Какво похабяване на сили! Виж в какво превърнаха Муне. Какво му се падна да играе през целия му живот? Две-три роли само си заслужават да се живее: Едип, Полийокт. Останалото, каква безсмислица! И като си помислиш за всичко велико, което би могъл да създаде!... Не е по-добре и извън Франция. Какво направиха с Дузе? В какво премина животът ѝ? В безполезни роли!

— Истинската ви роля е да наложите на обществото големите литературни творби.

— Човек напразно се изтощава. Не си заслужава трудът. Щом някое такова произведение докосне сцената, то загубва възвишената си поезия и става лъжливо. Диханието на публиката го замърсява. Публика на душни градове, с вонещи бърлоги, която не знае вече какво значи чист въздух, природа и здрава поезия; трябва ѝ гримирана поезия,

подобна на нашите мутри... Ах, пък и освен това... освен това... дори и да успеем... Не, това не запълва живота, това не запълва моя живот...

— Ти още мислиш за него.

— За кого?

— Много добре знаеш. За онзи нехранимайко.

— Да.

— А ако имаше този мъж, ако той те обичаше, признай си, пак нямахме да бъдеш щастлива, пак щеше да намериш начин да се измъчваш.

— Вярно е... Ах, какво ми е най-сетне? Много се борих в живота си, много се трових и не мога вече да намеря спокойствие, нося в себе си една тревога, трескавост...

— Тя навярно е била в тебе и преди всичките ти изпитания.

— Възможно е... Да, още когато бях малка... Тази тъга ме разкъсваше.

— Но какво би желала?

— Нима зная? Повече от това, което съм.

— Това състояние ми е познато. И аз бях такъв като много млад.

— Да, но ти си възмъжал, докато аз ще си остана вечно недорасла. Аз съм незавършено същество.

— Всички сме такива. Щастието се състои в това да знаеш ясно докъде стигат границите ти и да се чувствуваш щастлив в тях.

— Не мога вече. Излязла съм извън тях. Животът ме изнасили, смаза, осакати. Струва ми се, че бих могла да бъда все пак нормална, здрава хубава жена, без да бъда като стадото.

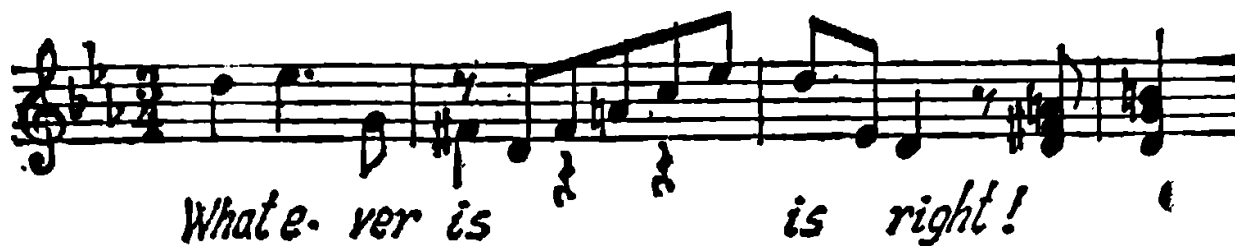
— Все още можеш да бъдеш такава. Аз те виждам така ясно!

— Кажи ми как ме виждаш.

Той я описа при условия, при които тя би се развивала естествено и хармонично, при които би била щастлива и обичана. Тя го слушаше с умиление, но след малко заяви:

— Не, невъзможно е вече.

— Добре — заключи той. — В такъв случай трябва да си кажеш подобно на стария Хендел, когато ослепява:

(Всяко зло за добро!)

И той ѝ изпя този пасаж на пианото. Тя прегърна своя мил безумец, своя оптимист. Той ѝ въздействуваше благотворно. Но тя не му въздействуваше по същия начин или най-малкото се боеше, че му вреди. Изпаднаше в кризи на отчаяние, които не съумяваше да скрие от него. Любовта я правеше малодушна. Нощем, когато си легнеха и тя се терзаеше мълчаливо, той отгатваше състоянието ѝ и умоляваше близката и същевременно далечна приятелка да сподели с него тежките си мисли. Тогава тя не можеше да устои, доверяваше му се и плачеше в обятията му, а той я утешаваше с часове добродушно, без да се сърди. Но това нейно вечно неспокойствие все пак с течение на времето започна да го уморява. Франсоаз изтръпваше при мисълта, че може да му предаде своята трескавост. Обичаше го премного, за да понесе той да страда заради нея. Предложиха ѝ ангажимент за Америка: тя прие, за да си наложи да замине. Раздели се с него с чувство на унижение. И той изпитваше нещо подобно. Да не могат да бъдат щастливи един с друг!

— Бедни приятелю — каза му тя, усмихвайки се тъжно. — Никак не ни бива. Нима друг път ще ни падне толкова подходящ случай, толкова приятелство. Но няма начин, няма начин... Много сме глупави...!

Загледаха се смутени и печални. Засмяха се, за да не заплачат, прегърнаха се и се разделиха със сълзи на очи. Никога не се бяха обичали повече, отколкото в момента на раздялата.

А след като тя замине, той се върна към своето изкуство, стария си другар... О, умиротворение на звездното небе!

* * *

Малко след това Кристоф получи писмо от Жаклин. Тя му пишеше за трети път. Писмото ѝ беше съвсем различно от обичайния ѝ

тон с него. Тя му изказваше съжалението си, че вече не го вижда и го канеше мило да им отиде пак на гости, за да не натъжава двамата си приятели, които го обичат. Кристоф беше очарован, без да се изненада прекалено много. Той наистина си мислеше, че несправедливото отношение на Жаклин спрямо него нямаше да трае вечно. Обичаше да си повтаря подигравателната забележка на стария си дядо: „Рано или късно жените изпадат в добро настроение. Трябва само да имаш търпение да го изчакаш.“

И така, той отиде пак при Оливие и бе приет с радост. Жаклин го отрупа с внимание; тя избягваше присъщия си ироничен тон, внимаваше да не каже нещо, което би могло да оскърби Кристоф, проявяваше интерес към заниманията му и говореше умно на сериозни теми. Кристоф си въобрази, че тя се е променила коренно. А тя се държеше така само за да му се хареса. Жаклин бе чула за любовната връзка на Кристоф с модната актриса, която бе станала храна на парижките клюки. И бе видяла Кристоф в нова светлина; той събуди любопитството ѝ. Когато го видя повторно, той ѝ се стори много по-симпатичен. Дори и недостатъците му ѝ се сториха нелишени от очарование. Даде си сметка, че Кристоф е богато надарен и че си заслужава човек да го обича.

Атмосферата в младото семейство не се бе подобрила; тя се бе даже влошила. Жаклин умираше от скука... Колко самотна е жената! Извън детето нищо друго не я задържа, а и детето невинаги е достатъчно, за да я задържи: защото, когато тя е истинска жена, а не само същество от женски пол, когато има богата и възискателна душа, тя е създадена за толкова неща, които не може да осъществи сама, ако мъжът не ѝ се притече на помощ!... Мъжът не е толкова сам, дори когато е по-самотен от нея! Неговият монолог е достатъчен, за да насели пустинята му. А когато е сам в семейния живот, той се приспособява по-добре към самотата си, защото я забелязва по-малко, тъй като продължава своя монолог. И той и не подозира, че звукът на гласа му, продължаващ невъзмутимо да говори в пустошта, прави мълчанието още по-страшно и самотата още по-ужасна за жената до него, за която всяка дума, несъживена от любовта, е мъртва. Той не съзнава — не е заложил като жената целия си живот върху любовта: животът му е зает другаде... Кой ще запълни живота на жената и ще задоволи безграничния ѝ копнеж, мириадите пламенни сили, които вече

четиридесет века, откакто съществува човечеството, изгарят ненужно, принесени в жертва на два единствени идола: мимолетната любов и майчинството, върховната измама, отказана на хиляди жени, която запълва само няколко години от живота на останалите?

Жаклин беше дълбоко отчаяна. Тя изживяваше мигове на истински ужас, сякаш я пронизваха кинжали. Мислеше си тревожно: „За какво живея? Защо съм се родила?“

И сърцето ѝ се свиваше.

— Господи, ще умра! Господи, ще умра!

Тази мисъл я преследваше натрапчиво особено нощем. Сънуваше, че казва: „Сега сме 1889.“ — „Не — отвърщаше ѝ нечий глас, — сега сме 1909.“ И тя бе отчаяна, че е двадесет години по-стара, отколкото се е смятала.

„Животът ми ще свърши, без да съм живяла! Какво направих с тези двадесет години? Какво направих с живота си?“

Сънуваше, че е едновременно четири малки момиченца. И четирите спяха в една и съща спалня на отделни креватчета. Бяха еднакви на ръст, но едното бе осем, другото петнадесет, третото двадесет, а четвъртото тридесетгодишно. Имаше някаква епидемия. Трите бяха вече умрели. Четвъртото се поглеждаше в огледалото и се ужасяваше: виждаше носа си удължен, чертите повехнали... значи, и то щеше да умре и тогава всичко ще свърши...

„Какво направих с живота си?“...

Събуждаше се, потънала в сълзи, и кошмарът не избледняваше с настъпването на деня, защото именно денят беше кошмарен. Какво бе направила с живота си? Кой ѝ го бе откраднал?... Тя почваше да ненавижда Оливие, невинен съучастник — имаше ли значение, че бе невинен, след като злото не е по-малко? — на сляпата съдба, която я смазваше. Упрекваше се после, защото беше добросърдечна, но се измъчваше прекалено много; и тя неволно караше това свързано с нея същество, задушавашо съществуването ѝ, да страда още повече, макар също да страдаше, за да си отмъсти. После се чувствуваше само понещастна и се ненавиждаше; съзнаваше, че ако не намери средство да се спаси, ще стане още по-зла. Търсеше пипнешком това средство около себе си; приближаваше се до всичко подобно на удавник; опитваше се да се заинтересува от нещо, от произведение или живо същество, което да стане нейно, нейно дело, нейно същество. Стараеше се да се

занимава с интелектуална работа, учеше чужди езици, започваше да пише статии, повести, рисуваше, композираше... Напразно: още първия ден губеше вяра в себе си. Беше много трудно. Пък и освен това: „Книги, художествени творби! Какво представляват те? Не знам дали ги обичам, дали те наистина съществуват...“ Понякога разговаряше оживено с Оливие, смееше се, увличаше се като че ли от разговора им, опитваше се да се разсее... Напразно: оживлението ѝ внезапно замираще, сърцето ѝ се вледеняваше, тя се скриваше в стаята си смазана, без да плаче, без да може да си поеме дъх. Беше успяла до известна степен да преобрази Оливие: той беше станал скептичен, светски. Не му бе ни най-малко признателна. Намираше го слаб като самата себе си. Излизаха почти всяка вечер. Тя разхождаше из парижките салони тревожното си отегчение, което никой не отгатваше под винаги готовата и иронична усмивка. Търсеше някой, който да я обикне и да я задържи на ръба на бездната... Напразно, напразно. Никой не отговаряше на отчаяния ѝ зов. Безмълвие.

Тя никак не обичаше Кристоф. Не можеше да понася грубите му маниери, оскърбителната му откровеност и главно безразличието му. Никак не го обичаше, имаше чувството, че той поне е силен, подобен на скала над смъртта и ѝ се искаше да се вкопчи в тази скала, в този плувец, чиято глава стърчеше над водата, или да го удави ведно със себе си...

Освен това не ѝ стигаше вече, че е разделила мъжа си от приятелите му: необходимо ѝ бе да му ги отнеме. И най-честните жени понякога изпитват инстинктивно изкушението да видят докъде стига властта им и да минат отвъд нея. В тази злоупотреба с властта им тяхната слабост доказва сама на себе си силата си. А когато жената е егоистична и тщеславна, тя намира злорадо удоволствие да открадне от мъжа си приятелството на неговите приятели. Задачата ѝ е много лесна, достатъчни са няколко погледи. Почти няма мъж, честен или не, който да не прояви слабостта да се улови на въдицата. Колкото и истински приятел да е, той навярно няма да отиде докрай, но непременно ще измами мислено приятеля си. И ако съпругът забележи, с приятелството им е свършено: те не могат вече да се гледат със същите очи. Жената, която играе тази опасна игра, най-често стига дотам — тя и не иска нищо повече; държи ги и двамата в своя власт, разделени един от друг.

Кристоф забелязваше любезностите на Жаклин, но те не го изненадваха. Когато той обичаше някого, беше наивно склонен да намира естествено да бъде обичан и той от него, без задна мисъл. Отговаряше радостно на авансите на младата жена; намираще я пленителна; забавляваше се от все сърце с нея; преценяваше я толкова благосклонно, че едва ли не бе готов да сметне, че Оливие е много неопитен, щом не успява да бъде щастлив с нея.

Придружи ги в една обиколка с кола за няколко дни; и им гостува във вилата на Ланже в Бургундия — старо семейно имение, което бяха запазили заради свързаните с него спомени, но където почти не ходеха. Къщата беше усамотена сред лозя и горички; вътре бе разнебитена, с разсъхнати прозорци; миришеше на мухъл, на зрели плодове, прохладна сянка и на иглолистни дървета, нагрени от слънцето. Живеейки рамо до рамо с Жаклин в продължение на няколко дни, Кристоф се чувствуваше проникнат от неуловимо, сладостно усещане, което никак не го безпокоеше; той изпитваше невинна, но съвсем не безплътна наслада, когато чуеше гласа ѝ, докоснеше младото ѝ тяло или го облъхнеше дъхът ѝ. Оливие, леко угрижен, мълчеше. Той не подозираше, но бе потиснат от неясна тревога, която би се срамувал да си признае. За да се накаже, той ги оставяше често сами. Жаклин четеше в душата му и бе трогната. Искаше ѝ се да му каже: „Хайде, не се опечалявай, приятелю. Пак тебе си те обичам най-много.“

Но не му казваше нищо; и тримата се оставяха на волята на случая — Кристоф не подозираше нищо, Жаклин сама не знаеше какво точно иска и разчиташе на случая да ѝ го покаже. Оливие единствен предвиждаше, предчувствуваше, но от свян, породен от честолюбието и любовта му, не искаше и да мисли по този въпрос. Когато волята мълчи, заговорва инстинктът; в отсъствие на душата, тялото поема своя път.

Веднъж след вечеря нощта им се стори толкова красива — безлунна звездна нощ — че пожелаха да се разходят в градината. Оливие и Кристоф излязоха от къщи. Жаклин се качи в стаята си, за да си вземе шала. Тя не слезе. Проклинайки вечната бавност на жените, Кристоф се върна да я извика. От известно време, без да обърне внимание, той играеше ролята на съпруг. Чу стъпките ѝ. Стаята, в която бе влязъл, бе със затворени капаци. Не се виждаше нищо вътре.

— Хайде, идвайте, безкрайно бавна госпожо! — извика весело Кристоф. — Ще изхабите огледалата от много оглеждане!

Тя не отговори. Беше се спряла. Кристоф имаше впечатлението, че е в същата стая, но тя не помръдваше.

— Къде сте? — запита той.

Тя не отговори. Кристоф също млъкна: той вървеше пипнешком в мрака. Обзе го вълнение. Спря се с разтуптяно сърце. Чу съвсем близо до себе си лекото дишане на Жаклин. Пристъпи още една крачка и пак се спря. Тя беше близо до него, той знаеше, но не можеше да се приближи повече. Няколко секунди тишина. Внезапно две ръце сграбчиха неговите и го привлякоха, а една уста се долепи до устата му. Той притисна Жаклин в прегръдките си. Безмълвни, неподвижни. Устните им бавно се откъснаха. Жаклин излезе от стаята. Кристоф я последва цял изтръпнал. Краката му се огъваха. Той се спря за миг и се облегна на стената, за да уталожки кипналата си кръв. После отиде при тях. Жаклин невъзмутимо разговаряше с Оливие. Вървяха малко пред него. Кристоф се влачеше смазан зад тях. Оливие се спря да го дочака. Кристоф също се спря. Оливие го повика приятелски. Кристоф не отговори. Познавайки нрава на приятеля си и внезапните му мълчания, в които той се зазиждаше здраво, Оливие не настоя повече и продължи да се разхожда с Жаклин. А Кристоф продължаваше да върви несъзнателно на десет крачки зад тях, като куче. Когато те спираха, спираше и той. Когато тръгнаха, тръгваше и той. Така обиколиха градината и се прибраха. Кристоф се качи в стаята си и се заключи. Не запали лампата. Не си легна. Не мислеше за нищо. Посред нощ сънят го обори, както бе седнал, опрял глава на масата. Събуди се след един час. Запали свещта, прибора трескаво листовете си, вещите си, стегна куфара си, хвърли се върху леглото и спа до разсъмване. Тогава слезе с багажа си и си отиде. Чакаха го цяла сутрин. Търсиха го целия ден. Жаклин, скривайки зад безразличие гнева си, нарочно преброи с оскърбителна ирония сребърните си прибори. Едва на следващата вечер Оливие получи писмо от Кристоф.

„Мили приятелю, не ми се сърди, че си тръгнах като обезумял. Аз съм си безумен, нали знаеш. Какво да се прави? Не мога да стана друг. Благодаря ти за топлото гостоприемство. Беше ми много приятно. Но как да ти кажа, не съм създаден за съвместен живот с другите хора. Не знам дали съм създаден за живота въобще. Моята участ е да си

седя в моето кътче и да обичам хората — отдалеч: така е по-благоразумно. Когато ги виждам от прекалено близко, ставам мизантроп. А не искам да бъда такъв. Искам да обичам хората, да обичам всички. О! Колко бих искал да сторя нещо хубаво за всички вас! Ако можех да направя да бъдете, да бъдеш щастлив! С каква радост бих дал в замяна цялото щастие, което мога да имам! Но това не ми е позволено. Човек може само да покаже пътя на другите. Не може да го измине вместо тях. Всеки трябва да търси спасението си сам. Спасете се! Спаси се! Много те обичам.

Кристоф

Моите почитания на госпожа Жанен.“

„Госпожа Жанен“ прочете писмото със стиснати устни и презрителна усмивка. Тя каза само:

— Няма що! Последвай съвета му! Спасявай се!

Но в момента, когато Оливие протегна ръка, за да си вземе обратно писмото, Жаклин смачка листа и го хвърли на земята. Две големи сълзи се търкулнаха от очите ѝ. Оливие я хвана за ръка.

— Какво ти е? — попита я той развълнуван.

— Остави ме! — извика тя гневно.

Излезе, като извика от прага:

— Егоисти!

* * *

Накрая Кристоф бе успял да превърне във врагове покровителите си от „Гран Журнал“. Лесно можеше да се предвиди: Кристоф бе получил от небето прославената от Гьоте добродетел „непризнателността“. „Отвращението да проявиш признателност се среща рядко — пишеше иронично Гьоте, — и то само при забележителни хора; излезли от по-бедни класи, те са били принудени на всяка крачка да приемат помощ, почти винаги отровна от простацината на благодетеля...“

Кристоф смяташе, че не е длъжен да се унижава заради оказаната услуга, нито пък — това бе едно и също за него, — че трябва да се откаже от свободата си. Направеше ли добро някому, той не му го заемаше срещу еди-колко си процента лихва, а му го подаряваше безвъзмездно. Неговите благодетели мислеха иначе по този въпрос. Те имаха прекалено високи нравствени изисквания спрямо хората, които би трябвало да им бъдат задължени, и се оскърбиха, когато Кристоф отказа да напише музиката за един глупав химн по случай празника-реклама, организиран от вестника им. Накараха го да почувствува, че се е държал некоректно. Кристоф не им обърна внимание. Окончателно ги вбеси, като грубо опроверга малко след това някои изказвания, които му бе приписал техният вестник.

Тогава те започнаха кампания против него. Използуваха всички оръжия. За лишен път извадиха арсенала за интриги на старата военна машина, която неведнъж е служила на всички некадърници в борбата им срещу всички творчески личности и която никога не е убивала никого, макар и въздействието ѝ върху глупците да е неизменно същото: обвиниха го в плагиатство. Изнамериха в неговите творби, както и в творбите на неизвестни негови колеги изкусно избрани и подправени пасажии и доказаха, че е откраднал вдъхновението си от други композитори. Обвиниха го, че се е опитвал да задуши млади творци. Ако поне трябваше да се справя само с хората, които лаят по занаят, критиците-джуджета, които се покатерват по раменете на големия човек и крещат: „Аз съм по-голям от теб!“

Но не, и талантливите хора се нападат помежду си: всеки се старае да стане непоносим на събратята си, макар че, както казват, светът е достатъчно обширен и всеки може да работи спокойно. А освен това всеки има върл враг в собственото си дарование.

Намериха се в Германия завистливи композитори, готови да доставят оръжие на враговете му, а дори и да измислят при нужда. Намериха се и във Франция. Националистите от музикалния печат — повечето чужденци — му хвърляха в лицето произхода му като оскърбление. Успехът на Кристоф беше станал много голям; като се прибави приносът на модата, обяснимо беше, че той дразнеше със своите крайности дори безпристрастните хора, а камо ли другите. Сред публиката на концертите си Кристоф имаше сега възторжени привърженици из средите на светските хора и писателите от

второстепенните списания; те изпадаха във възторг каквото и да направеше той и заявяваха с готовност, че преди него музиката изобщо не е съществувала. Някои се заемаха с обясняване на произведенията му и откриваха в тях философски намерения, от които самият той оставаше смаян. Други пък виждаха в тях музикална революция, щурм против традициите, които Кристоф всъщност тачеше. Не би имало никаква полза да ги обори. Те биха му доказали, че сам не съзнава какво е написал. Възхищаваха се от себе си, възхищавайки се от него. Затова кампанията срещу Кристоф срещна големи симпатии сред неговите събратя, ожесточени от пропагандата в негова полза, за която той нямаше никаква вина. Те не се нуждаеха от основания, за да не обичат музиката му: повечето от тях изпитваха спрямо него естественото раздражение на хора, лишени от идеи, но владеещи отлично заучените изразни средства, към творец с богат душевен мир, който борави едва ли не несръчно с тях поради привидната стихийност на творческото си въображение. Колко пъти всевъзможни драскачи, за които стилът се състои от школки рецепти, готварски шаблони, в които се облича мисълта, го упрекваха, че не умее да пише! Най-добрите приятели на Кристоф, които не се мъчеха да го разберат и единствени го разбираха, защото го обичаха, съвсем простичко, заради благотворното му въздействие над тях, бяха неизвестни слушатели, които нямаха думата по този въпрос. Единственият, който би могъл да отговори компетентно от името на Кристоф — Оливие, — беше далеч от него и като че ли го бе забравил. Така че Кристоф бе в плен на противници и поклонници, които се надпреварваха кой повече да му навреди. Отвратен, той не отговаряше нищо. Когато четеше присъдите, които произнасяше над него от трибуната на големия вестник един от самонадеяните критици, разпореждащи се в областта на изкуството с присъщото на невежеството и безнаказаността безочие, той повдигаше рамене и казваше: „Съди ме! И аз те съдя! Ще се срещнем след сто години!“

Междувременно злословията валяха безспир, а публиката, върна на привычките си, беше готова да приеме и най-наивните, и най-гнуслните обвинения.

И сякаш за да усложни още повече трудното си положение, Кристоф избра точно този момент, за да се скара с издателя си. А между това не можеше да се оплаче от Хехт, който редовно публикуваше

новите му произведения и беше честен в сделките. Вярно е, че честността не му пречеше да сключва неизгодни за Кристоф договори; само че ги спазваше. Дори ги спазваше прекалено добре. Веднъж Кристоф видя с изненада един свой секстет, превърнат в квартет, а поредица от пиески за пиано за две ръце неумело преработена за четири ръце, без да са го предупредили. Той изтича при Хехт и като му тикна под носа веществените доказателства, го попита:

— Познато ли ви е това?

— Естествено — отвърна Хехт.

— И вие сте се осмелили... вие сте се осмелили да бърникате творбите ми, без да поискате позволение от мен?...

— Какво позволение? — възрази спокойно Хехт. — Вашите произведения са мои.

— Те са и мои, предполагам.

— Не — отвърна Хехт кротко.

Кристоф скочи.

— Моите творби не били мои!...

— Не са вече ваши. Продадохте ми ги.

— Вие се подигравате с мен. Продадох ви хартията. Превърнете я в пари, ако искате. Но това, което е написано върху нея, е моята кръв, то е мое.

— Вие ми продадохте всичко. В замяна на тази творба тук аз ви отпуснах общо триста франка по договор, плюс тридесет сантима за всеки продаден екземпляр от оригиналното издание. Срещу това вие ми отстъпихте без никакви ограничения или задръжки всички ваши права над произведението си.

— Дори и правото да го унищожите?

Хехт повдигна рамене, позвъни и каза на един служащ:

— Донесете ми досието на господин Крафт.

Той прочете спокойно текста на договора, който Кристоф беше подписал, без да го погледне: от него следваше, съгласно обичайното правило на договорите, подписвани тогава от издателите на музикални произведения, „че господин Хехт единствен получава всички права и възможни действия на автора — правото да издава, публикува, гравира, печата, превежда, заема, продава в своя полза, под каквато форма му харесва, да изпълнява по концерти, кафе-концерти, балове, театри и пр. казаното произведение, да публикува същото в каквато иска

аранжировка за каквито и да било инструменти, дори придружено от текст, както и да променя заглавието му и пр., и пр.“

— Виждате, че ползувам доста умерено правата си.

— Очевидно — промълви Кристоф. — Трябва да ви благодаря. Можете да превърнете моя секстет в шлагер за кафе-концерт.

Той млъкна съкрушен, скрил лице в ръцете си.

— Продадох душата си! — повтаряше нещастникът.

— Бъдете сигурен — каза Хехт подигравателно, — че няма да злоупотребя.

— И вашата република — възкликна Кристоф — разрешава подобни сделки! Вие казвате, че човек е свободен, а продавате човешката мисъл на наддаване.

— Получихте дължимата цена.

— Тридесет сребърника, да — каза Кристоф. — Вземете си ги обратно!

Той претършува джобовете си, за да върне на Хехт неговите триста франка. Но ги нямаше. Хехт се усмихна леко с отсянка на презрение. Тази усмивка вбеси Кристоф.

— Искам си произведенията! — извика той. — Откупвам ги от вас!

— Нямам никакво право — отвърна Хехт. — Но тъй като никак не искам да задържам хората насила, съгласен съм да ви ги продам, ако сте в състояние да ми заплатите дължимото обезщетение.

— Ще бъда в състояние, дори ако трябва да продам самия себе си!

Той прие, без да оспорва, условията, които Хехт му представи след две седмици. Обзет от безспорно безумие, той изкупваше изданията на творбите си на петорно по-високи цени от получените за тях пари, макар че тези цени бяха най-добросъвестно изчислени от Хехт. Кристоф не можеше да плати и Хехт разчиташе именно на това. Той не държеше да го разори, защото го ценеше като композитор и като човек повече от всички други млади музиканти, но искаше да му даде един урок: защото не допускаше да се бунтуват срещу правата му. Не той бе изработил договорните норми, те бяха обусловени от епохата; така че Хехт ги намираще справедливи. Между другото той беше искрено убеден, че те бяха благоприятни и за *автора*, и за *издателя*, *който има по-добри възможности да разпространи творбата му и не се спира като него пред задръжки от сантиментално естество*,

заслужаващи може би уважение, но увреждащи интересите му. Беше решил да наложи Кристоф, но по своему, като разполага напълно с него. Искаше да го накара да почувствува, че не може така лесно да мине без неговите услуги. Сключиха условна сделка: ако в срок от шест месеца Кристоф не успее да се _издължи, творбите му оставаха пълна собственост на Хехт. Можеше да се предвиди, че Кристоф няма да намери и четвъртинката от тази сума.

Все пак Кристоф се заинати, освободи апартамента си, изпълнен с толкова спомени, за да наеме друг, по-евтин, продаде различни вещи, никоя от които за негова изненада не се оказа ценна, потъна в дългове, прибегна до услужливия Мох, за съжаление доста изпаднал и болен по това време, прикован от ревматизъм в дома си, започна да търси друг издател, като навред се сблъскваше със също такива лъвски условия, както и при Хехт, а дори и с отказ.

Точно по това време нападите срещу него в музикалния печат бяха най-остри. Един от най-разпространените парижки вестници се беше особено настървил срещу него. Някакъв анонимен редактор го беше взел за свой прицел: не минаваше седмица, без в хрониката да се появи подмолна бележка, целяща да го осмее. Музикалният критик довършваше делото на своя анонимен колега: и най-малкият повод му беше достатъчен, за да даде воля на враждебността си. Това бяха първите стрели: той обещавахе да се залови пак с него и в близко бъдеще окончателно да го разнищи. Не бързаха, защото знаеха, че никое конкретно обвинение не въздействува толкова върху публиката, както поредица от упорито повтаряни намеци. Те си играеха с Кристоф, както котката си играе с мишката. Кристоф, комуто изпрацаха тези статии, се отнасяше презрително към тях, но все пак се тормозеше. Но мълчеше. Вместо да отговори — пък и би ли могъл, дори да желаете? — той упорствуваше в излишната и несъразмерна честолубива борба със своя издател. Губеше време, сили, пари и единственото си оръжие, понеже лекомислено се решаваше да се откаже от рекламирането на творбите му от Хехт.

Внезапно всичко се промени. Обещаната съкрушителна статия във вестника не се появи. Намеците секнаха. Кампанията рязко бе преустановена. Нещо повече: две-три седмици по-късно музикалният критик на същия вестник публикува ни в клин, ни в ръкав няколко хвалебствени редове, които като че ли свидетелстваха, че бе сключен

мир. Крупен лайпцигски издател писа на Кристоф и му предложи да издаде творбите му. Сключиха договор при изгодни условия. Кристоф получи изпълнено е ласкателства писмо, носещо печата на Австрийското посолство, с което му се искаше разрешение за вмъкването на негови творби в програмите на официални вечери, устройвани от посолството. На една от тия вечери бе поканена да пее Филомел, която Кристоф бе взел под покровителството си. Веднага след това тя беше отрупана с покани от всички аристократични салони на немската и италианската колония в Париж. Самият Кристоф не можеше да не отиде на един от концертите и беше приет най-радушно от посланика. От няколкото разменени думи обаче разбра, че домакинът не е музикален и никак не познава творбите му. На какво се дължеше тогава този внезапен интерес към творчеството му? Сякаш невидима ръка бдеше над него, отстраняваше пречките, изравняваше пътя му. Кристоф се осведоми. Посланикът намекна за двама приятели на Кристоф, граф и графиня Берени, които изпитвали голяма симпатия към него. Кристоф не беше чувал дори имената им и вечерта, когато дойде в посолството, не им беше представен. Той не държеше особено да ги познава. Изживяваше период на отвращение към хората и беше равнодушен и към приятелите, и към неприятелите; не можеше да се разчита нито на едните, нито на другите. Намеренията им се изменяха при най-малкия полъх. Трябваше да свикне да живее без тях и да може да каже като стария писател от XVII век: „Бог ми даде приятели; пак той ми ги отне. Те ме изоставиха. И аз ги изоставих и вече няма да спомена нито дума.“

Откакто бе напуснал дома на Оливие, той изобщо не му се бе обадил. Всичко помежду им като че ли бе свършено. Кристоф не държеше да свързва нови приятелства. Представяше си граф и графиня Берени, подобни на толкова други сноби, които заявяваха, че са негови приятели. Не положи никакви усилия, за да се срещне с тях. Беше готов по-скоро да ги избягва.

Би желал изобщо да избяга от Париж. Чувствуваше нужда да се усамоти за няколко седмици в приятелско обкръжение. Ако можеше за няколко дни, само за няколко дни да се озове отново в родния край! Постепенно тази мисъл се превърна в болезнен копнеж. Искаше да види отново реката, небето, земята, в която спяха неговите мъртъвци! Трябваше да ги види отново. А не можеше, без да рискува свободата си:

все още беше в сила заповедта за арестуване, издадена срещу него, когато избяга от Германия. А той чувствуваше, че е готов да извърши какво ли не безумство, за да се върне в родината макар и само за__един ден.

За щастие спомена за желанието си пред един от новите си покровители. Когато младият аташе при германското посолство, с когото се срещна на една вечер, на която изпълняваха негови творби, му каза, че страната му се гордее с музикант като него, Кристоф му отвърна горчиво:

— Толкова се гордее с мене, че ще ме остави да умра пред вратите й, без да ми отвори.

Младият дипломат се осведоми за положението на Кристоф и когато след няколко дни отиде при него, той му каза:

— Високопоставени лица се интересуват от вас. Една много важна личност, която единствена може да отстрани последиците от присъдата, която тегне над вас, бе поставена в течение на положението ви; лицето благоволи да се трогне. Не зная как е било възможно творбите ви да му харесат, защото, между нас казано, не се отличава с кой знае колко добър вкус, но е умен човек с великодушно сърце. Макар че засега не може да отмени издадената срещу вас присъда, властта ще си затвори очите, ако искате да прекарате две денонощия във вашия град, за да се видите с близките си. Ето ви паспорт, ще го заверите при влизане и излизане от Германия. Бъдете благоразумен и не привличайте вниманието на хората.

* * *

Кристоф видя повторно родната земя. Той прекара двата позволени дни в разговор само с нея и с онези, които почиваха в нея. Видя гроба на майка си. Той бе обрасъл в трева, но неотдавна някой бе сложил цветя върху него. Редом с нея почиваха бащата и дядото. Седна при краката им. Гробът беше до огромната стена. Един кестен, поникнал от другата страна, край пътеката, хвърляше сянката си над него. През ниския зид се виждаха златните жита, леко разлюлени от топлия вятър; слънцето властно се разхождаше над задрямалата земя. Чуваше се писукането на пълпидъците в житата, а над гробовете леко

се клатушкаха кипарисите. Кристоф стоеше замечтан. Сърцето му беше умиротворено. Седнал със скръстени на коленете ръце, облегнат на зида, той гледаше небето. Затвори за миг очи. Колко просто беше всичко! Той беше у дома си, между близките си. Стоеше до тях, ръка за ръка. Часовете течаха. Привечер по пясъка на алеите изскърцаха нечии стъпки. Мина пазачът и изгледа седналия Кристоф. Кристоф го попита кой е оставил цветята. Пазачът му каза, че един-два пъти годишно чифликчийката от Бюир идвала при гроба.

— Лорхен ли?

Заговориха.

— Вие сте синът, нали? — попита го пазачът.

— Майка ми имаше трима сина — отвърна Кристоф.

— Говоря за онзи, който живее в Хамбург. Другите не излязоха стока.

Извърнал леко глава назад, Кристоф мълчеше. Слънцето се спускаше към хоризонта.

— Ще затварям — каза човекът.

Кристоф стана и бавно обходи с него гробището. Пазачът му показваше забележителностите на своето владение. Кристоф се спираше, за да чете написаните имена. Колко свои познати намираще събрани тук! Старият Олер, зет му, по-нататък другари от детинство, момиченца, с които бе играл, а малко по-далеч едно име, при което сърцето му трепна: Ада... Мир на всички...

Пламъците на залеза обагряха спокойния хоризонт. Кристоф излезе. Дълго се разхожда в полето. Изгряха звездите.

На другия ден пак дойде и прекара следобеда на същото място. Но приятното безмълвно умиротворение от предната вечер сега бе населено. Сърцето му пееше безгрижен и ликуващ химн. Седнал на плочата на гроба, той написа с молив в бележника си песента, която чуваше. Така изтече денят. Струваше му се, че работи в малката си някогашна стаичка, а майка му е до него, от другата страна на стената. Когато свърши и се накани да си ходи — беше се отдалечил вече на няколко крачки от гроба, — той се сети за нещо и се върна. Зарови бележника в тревата под бръшляна. Капнаха няколко капки дъжд. Кристоф си помисли. „Нотите бързо ще бъдат заличени. Толкова по-добре!... Тази песен е само за теб. За никого друго.“

Видя отново и реката, познатите улици, по които имаше толкова промени. При вратите на града, където някога се разхождаха часовете от кулите, горичката от акации, посадена в детството му, бе изпълнила цялото място, задущавайки старите дървета. Като мина край зида, който ограждаше градината на Керих, разпозна камъка, върху който се покатерваше като малко момче, за да поглежда в парка, и се учуди колко се бяха смалили улицата, зидът и градината. Спря се за миг пред входната решетка. После продължи, но точно тогава край него мина кола. Вдигна неволно очи и погледът му срещна погледа на млада, сочна, пълна и жизнерадостна жена, която го гледаше с любопитство. Тя възкликна изненадана. Махна на кочияша и колата спря.

— Господин Крафт?

Кристоф се спря.

Тя го подсети смеешком:

— Мина...

Кристоф изтича към нея, смутен едва ли не както при първата им среща. Тя беше с някакъв едър, дебел, плешив господин с победоносно вирнати мустаци, когото му представи: господин Reichsgerichtsrat^[11] фон Бромбах, мъжа ѝ. Покани Кристоф в дома си. Той се опита да откаже, но Мина не искаше и да чуе — непременно трябвало да вечеря с тях.

Тя говореше много високо и много бързо; без да изчака въпросите му, му разказваше вече живота си. Смаян от словоохотливостта и шумния ѝ говор, той чуваше наполовина думите ѝ и само я гледаше. Значи, това беше неговата малка Мина! Тя беше цветуща, здрава, пищна, с хубава кожа и розов тен, но цялото ѝ лице беше сякаш разширено, особено месестият нос. Движенията, маниерите, милото държане си бяха останали същите, само обемът бе променен.

Мина обаче не преставаше да бърбе: тя разказваше на Кристоф миналото си с интимни подробности: как се влюбила в мъжа си и той в нея. Кристоф беше смутен. Въодушевена от безкритичен оптимизъм, тя намираще прекрасни и по-хубави от другите (особено в присъствие на чужди хора) своя град, къща, семейство, мъж и самата себе си. Казваше за мъжа си — и то пред самия него, — „че бил най-забележителният мъж, когото някога била срещала“ и че у него имало „свръхчовешка сила“. „Най-забележителният мъж“ пощипваше бузите на Мина и заявяваше на свой ред, че тя била наистина „знаменита жена“.

Изглежда, че господин Reichgerichtsrat знаеше, че Кристоф е дошъл със специално разрешение и се чудеше как да се държи с него — дали да му засвидетелствува уважение, или не, като имаше пред вид, от една страна, присъдата над него, а, от друга, закрилата на височайшия му покровител; избра неутрално поведение. Колкото до Мина, тя не престава да говори. След като разказа най-подробно за себе си, заговори за Кристоф. Отрупа го с най-интимни въпроси, каквито бяха собствените ѝ отговори на предполагаемите, незададени от него въпроси. Очарована бе, че са се срещнали отново; не познаваше никоя от творбите му, но знаеше, че е известен; поласкана беше, че е бил влюбен в нея и тя го е отблъснала. Припомни му го смеешком, без особена деликатност. Поиска му автограф за албума си. Разпита го най-настойчиво за Париж. Прояви не само любопитство, но и презрение към френската столица. Понеже беше видяла „Фоли-Бержер“, Операта, Монмартр и предградието Сен-Клу, тя си въобразяваше, че познава Париж. Според нея парижанките били кокотки, лоши майки, които гледали да имат колкото може по-малко деца и никак не се занимавали с тях; оставяли ги сами в къщи, за да ходят по театри или увеселителни заведения. Не допускаше да ѝ се противоречи. След вечеря помоли Кристоф да ѝ изсвири нещо. Изказа му възхищението си. Но всъщност тя се възхищаваше не по-малко и от свиренето на мъжа си.

Кристоф видя с удоволствие госпожа фон Керих, майката на Мина. Бе запазил дълбоко в сърцето си хубаво чувство към нея, защото и тя се бе показала добра към него. Не беше загубила сърдечността си и се държеше по-естествено от Мина; но все още се обръщаше към Кристоф е присъщата си мила ирония, която някога го дразнеше. Беше си останала такава, каквато я помнеше, не беше мръднала; обичаше все същите неща; и не можеше да приеме, че някой може да направи нещо по-хубаво или различно. Съпоставяше днешния Кристоф на някогашния и предпочиташе някогашния.

Освен Кристоф никой около нея не се бе променил духовно. Застоят на градеца и тесният му хоризонт правеха мъчително впечатление на Кристоф. По-голямата част от вечерта домакините го занимаваха с клюки по адрес на хора, които той не познаваше. Те дебнеха недостатъците на съседите си и обявяваха за смешно всичко, което бе различно от тях. Зложелателното им любопитство, насочено все към дреболии, накрая стана непоносимо за Кристоф. Той се опита

да им разкаже живота си в чужбина. Но тутакси се натъкна на невъзможността им да почувствуват френската цивилизация; сам той бе страдал от нея, но започваше да я цени точно сега, когато я описваше в собствената си страна — свободния латински дух, чийто пръв закон е разбирането, стремежа да разбереш колкото можеш повече неща, без да се съобразяваш дали е „морално“. Натъкваше се отново у домакините си и най-вече у Мина на горделивостта, която го нараняваше някога и която бе забравил: горделивост, дължаща се на малодушие, а не само на добродетелност, порядъчност, лишена от истинско милосърдие, горда със своята добродетелност и презираща слабостите, които ѝ са чужди, култа към благопристойното, гневното пренебрежение спрямо превъзхождащите ги, водещи „нередовен живот“ хора. Мина беше невъзмутимо и дълбокомъдрено уверена, че винаги има право. Никакви колебания в преценките ѝ за другите хора. Заета само със себе си, тя изобщо не се стремеше да ги разбере. Егоизмът ѝ се прикриваше под неясна метафизична окраска. Говореше постоянно за своето „аз“, за развитието на своето „аз“. Може би бе добросърдечна и способна да обича, но прекалено много обичаше самата себе си. Главно много високо се ценеше. Като че ли постоянно кадеше тамян пред собственото си „аз“. Създаваше впечатлението, че би престанала напълно и завинаги да обича и най-любимия си човек, ако той би накърнил макар и само за миг — дори да съжалеше хиляди пъти впоследствие — дължимото уважение на нейното „аз“... По дяволите твоето „аз“! Помисли малко и за „ти“!...

Кристоф обаче не я гледаше със строги очи. Така раздражителен обикновено, той слушаше бърбуренето ѝ с ангелско търпение. Не си позволяваше да съди. Благоговейният спомен от детските му години я обграждаше като с ореол и той упорито търсеше в нея образа на малката Мина. Не беше невъзможно да го открие в някои нейни жестове; а и тембърът на гласа ѝ сегиз-тогиз събуждаше вълнуващи отгласи. Той потъваше безмълвен в тях, без да слуша думите ѝ, макар и да си даваше вид, че слуша, и без да престава да ѝ засвидетелствува нежно уважение. Но мъчно успяваше да се вгълби в спомена: тя говореше много високо и му пречеше да чуе истинската Мина. Накрая стана, почти уморен.

„Горката ми мъничка Мина! Искат да ме накарат да повярвам, че си тук в тази красива пълна жена, която креци и ми досажда. Отлично

зная, че не е вярно. Да си вървим, Мина. Какво търсим между тия хора?“

Той си отиде, като обеща да дойде пак на следния ден. Ако бе им казал, че си заминава още същата вечер, нямаше да го пуснат до тръгването на влака. Още щом потъна в нощта, отново си възвърна ведрото настроение, в което беше преди да срещне колата им. Споменът за досадната вечер се заличи като с гъба: не остана никаква следа; гласът на Рейн потопа всичко. Той вървеше по брега към къщата, където беше роден. Лесно я разпозна. Капаците бяха затворени: обитателите спяха. Кристоф се спря сред улицата. Стори му се, че ако потропа на вратата, познатите призраци ще му отворят. Мина в ливадката край къщата, до реката, там, където някога обичаше да разговаря с Готфрид вечер. Седна. Миналите дни изплуваха. И миналото момиченце, вкусило ведно с него сладкия блян на първата любов, възкръсна. Те изживяха отново юношеската си обич с нейните сладки сълзи и безкрайни надежди. Кристоф си каза с добродушна усмивка: „Животът не ме е научил на нищо... Колкото и да зная, винаги ще се залъгвам със същите мечти... Колко е хубаво да обичаш и да вярваш неуморно! Всичко, свързано с любовта, е защитено от смъртта! Мина, ти, която си с мене, а не с *другия*... Мина, ти, която няма никога да остарееш!...“

Прибулената луна изплува иззад облаците и по гърба на реката заблестяха сребристи люспи. На Кристоф му се стори, че някога реката не течеше толкова близо до височинката, на която бе седнал. Той се приближи. Да, неотдавна отвъд крушата имаше ивица земя, малък тревист склон, по който той неведнъж бе играл. Реката го бе разяла. Тя щурмуваше, оголила бе вече корените на крушата. Сърцето на Кристоф се сви. Той тръгна към гарата. Тук — нов квартал — бедняшки къщи строежи, високи заводски комини стърчаха отскоро. Кристоф се сети за акациевата горичка, която бе зърнал следобед, и си помисли: „Реката разяжда земята и там...“

Старото градче, задрямало в мрака, с всичко в него — живи и мъртви — му стана още по-скъпо; защото го почувствува застрашено...

Hostis habet muras^[12]

Бързо, да спасим нашите! Смъртта дебне всичко, което обичаме. Да побързаме да издълбаем върху вечния бронз лика, който отминава. Да изтръгнем от пламъците съкровището на родината, преди пожарът да погълне двореца на Приам...

Кристоф се качи в потеглящия вече влак, подобно на човек, който бяга от наводнение. Също обаче като ония, които са спасявали от прииждащите води боговете на селището си, и Кристоф отнасяше със себе си любовната искра, избликнала от родната земя, и свещената душа на миналото.

Жаклин и Оливие се бяха сблизили за известно време. Жаклин бе изгубила баща си. Тази смърт я бе разтърсила дълбоко. Когато изживя истинско нещастие, тя почувствува колко дребни и глупави са били другите ѝ терзания, а обичта, която ѝ засвидетелствува Оливие, съживи обичта ѝ към него. Сякаш се бе върнала няколко години назад към благодатните дни на любовта им. Казваше си, че е била неблагоприятна спрямо живота и че би трябвало да е признателна, че не ѝ е взел малкото, което ѝ е дал. Узнала цената на малкото, което притежаваше, тя се мъчеше грижливо да го задържи. Временното отдалечаване от Париж, което ѝ бе предписал лекарят, за да разсее скръбта ѝ, пътуването с Оливие, нещо като поклонение в местата, където се бяха обичали през първата година след женитбата им, окончателно я разнежи. Те тъжно зърваха отново при всеки завой милия лик на любовта, която смятаха за изчезнала, съзнавайки, че тя ги докосва с крилото си и пак ще изчезне — за колко време този път? Може би завинаги? И се вкопчваха с отчаяна страст в нея...

Остани, остани с нас!...

Но знаеха много добре, че ще я загубят.

Когато Жаклин се върна в Париж, тя усети, че в утробата ѝ трепти малък нов живот, запален от любовта. Любовта обаче си беше вече отишла. Бремето, което натежаваше в нея, не я свързваше наново с Оливие. Жаклин не изпитваше очакваната радост. Тя се анализираше неспокойно. По-рано, когато се терзаше, тя често си бе мислила, че появяването на едно дете би било спасение за нея. Детенцето беше налице, а спасението го нямаше. Човешкото растение забиваше коренчетата си в плътта ѝ, тя с ужас усещаше, че то расте, пие кръвта ѝ. По цели дни стоеше погълната, заслушана с блуждаещ поглед в непознатото същество, което я държеше в плен. Нещо ромолеше в нея

неясно, сладко, приспивно и тревожно. Тя се сепваше внезапно в унеса си, плувнала в пот, тръпнеща, едва ли не разбунтувана. Бъхтеше се в мрежата, в която я бе уловила природата. Искеше да живее, да бъде свободна, струваше ѝ се, че природата я бе измамила. После се срамуваше от мислите си, виждаше се чудовищна, запитваше се дали не е по-лоша или по-иначе устроена от другите жени. Постепенно пак се успокояваше, изтръпнала като дърво, цяла жизнени сокове и блянове за живия плод, който зрееше в утробата ѝ. Какъв щеше да бъде той?

Когато чу първия му вик при допир със светлината, когато видя жалкото трогателно телце, сърцето ѝ се стопи. Тя изживя в тази шеметна минута гордата радост на майчинството, най-силната радост на света: да създадеш от страданието си същество от своята плът, човек. И мощната вълна на любовта, която залива цялата вселена, я окъпа от глава до пети, понесе я на гребена си, издигна я чак до небето... О, боже, жената, която създава живот, е равна на тебе, но нейната радост не ти е позната, защото ти не си страдал...

След малко вълната стихна и душата пак падна на дъното.

Треперещ от вълнение, Оливие се надвеси над детето; усмихвайки се на Жаклин, той се опитваше да разбере какъв тайнствен живот свързваше тях двамата с това жалко същество, което още едва можеше да се нарече човешко. Нежно, с примес от отвращение, той докосна с устни жълтата, набръчкана главица. Жаклин го гледаше: тя го отстрани ревниво; сграбчи детето, притисна го до гърдите си и го обсипа с целувки. Детето се разплака, тя го върна и като обърна глава към стената, се обля в сълзи. Оливие се приближи до нея, целуна я, изпи с устни сълзите ѝ; тя също го целуна и се помъчи, да се усмихне; после помоли да я оставят да си почине с детето до нея... Уви! Какво може да се направи, когато любовта е мъртва? Мъжът, който отдава на умствените си занимания по-голямата част от себе си, никога не загубва силното чувство, без да запази в съзнанието си ясна следа, спомен. Той може да не обича вече, но не може да забрави, че е обичал. А какво да стори жената, обичала без основание, отдавайки се цяла на любовта, и престанала да обича пак без основание, откъсвайки се напълно от любимия? Да прояви добра воля? Да се самозалъгва? Ами ако е премного слаба, за да желае, и премного правдива, за да се залъгва?...

Облакътена на леглото, Жаклин наблюдаваше детето с нежно състрадание. Какво представляваше то? Все едно какво, то не беше

изцяло нейно. Беше и на *другия*. А тя вече не обичаше *другия*. Бедно детенце! Мило детенце! Яд я беше на това създание, което искаше да я свърже с мъртвото минало; но тя се навеждаше над него и го целуваше, целуваше...

Голямото нещастие на днешните жени е, че са твърде много свободни и все пак не достатъчно. Ако бяха по-свободни, щяха да търсят разни връзки и биха намерили в тях известна опора и очарование. Ако не бяха така свободни, щяха да се помирят с положението си, знаейки, че не могат да разкъсат брачните връзки, и биха страдали по-малко. Най-лошото от всичко са връзките, които не те свързват истински, и задълженията, от които можеш да се освободиш.

Ако Жаклин смяташе, че нейният малък дом ѝ е отреден завинаги, той не би ѝ се струвал толкова тесен и неуютен и тя би се стремела да го направи по-приятелски. И би го обикнала накрая, както го бе обичала в началото. Тя знаеше, че може да излезе от него, затова се задушаваше вътре. Беше свободна да се бунтува: накрая си въобрази, че е длъжна да се бунтува.

Днешните моралисти са странни същества: в тях всичко е парализирано за сметка на наблюдателната им способност. Не се опитват да правят нищо друго, освен да гледат живота; почти не се опитват да го разберат, а още по-малко да го променят. Когато проучат щателно човешката природа и запишат данните от наблюденията си, те смятат задачата си за завършена и заявяват: „Така е.“

Не се опитват да променят това, което са установили. Като че ли в техните очи самият факт, че съществуваме, е вече нравствена добродетел. Всички слабости придобиват тутакси едва ли не божествени права. Светът се демократизира. По-рано само кралят беше безотговорен. Днес всички хора са такива, особено безделниците! Какви прекрасни съветници! Най-добросъвестно и грижливо се стараят да докажат на слабите до каква степен са слаби и че самата природа е решила така за вечни времена. Какво остава на слабите, освен да скръстят ръце? Цяло щастие е, ако не почнат да се възхищават от себе си! Понеже постоянно ѝ се повтаря, че е болно дете, жената почва да се гордее, че е такава. Човек съзнателно развива недостатъците си и те разцъфват. Ако някой се забавлява да разказва мило на децата, че през юношеската възраст настъпва период, когато ненамерилата още равновесието си душа е способна на престъпления, на самоубийство, на

най-грозни физически и нравствени извращения, и е готов да ги извини, тутакси би предизвикал престъпления. Достатъчно е да кажете дори на зрелия мъж, че не е свободна личност и той наистина няма да се чувствува вече свободен човек и ще изпадне под властта на звяра в себе си. Кажете на жената, че тя е отговорна за постъпките си, че е господарка на тялото и на волята си, и тя ще бъде такава. Но понеже сте подли, вие няма да ѝ кажете това, защото е във ваш интерес да не го знае!...

Посредствената среда, в която живееше Жаклин, окончателно допринесе за заблудението ѝ. След като се бе откъснала от Оливие, тя се бе върнала в обществото, което презираше като младо момиче. Около нея и омъжените ѝ приятелки се бе образувала малка компания от младежи и богати млади жени, елегантни, безделни, умни и безволни. Цареше пълна свобода на словото и мисълта, ограничени от една-единствена подправка: остроумието. Те охотно биха взели за свой девиз девиза на абатството на Рабле:

„Прави каквото искаш!“

Само че това бе чисто самохвалство; всъщност не искаха кой знае какво; приличаха на безволните братя от Телемското абатство. Проповядваха с удоволствие свобода на инстинктите, но у тях инстинктите бяха силно притъпени; и цинизмът им бе предимно интелектуален. За тях бе наслада да се потапят в блудкавия сладострастен басейн на цивилизацията, хладка кална баня, в която човешката енергия, грубите жизнени сили, животинските инстинкти и техните издънки — вяра, воля, страсти и задължения — се втечняват. Хубавото тяло на Жаклин се къпеше в тази размекната мисъл. Оливие не можеше да ѝ попречи. Самият той бе заразен от болестта на времето; не смяташе, че има право да ограничава свободата на жената, която обичаше, и не искаше да получи нищо без любов. А Жаклин ни най-малко не му бе благодарна, защото бе убедена, че свободата е нейно право.

Най-лошото беше, че тя се бе върнала в това съмнително общество с непокътнато сърце, което се отвращаваше от всичко двусмислено и неясно: когато вярваше в нещо, тя се даваше цяла; дори в себичието си нейната пламенна и щедра душа изгаряше всички мостове зад себе си. Освен това от съвместния си живот с Оливие тя

беше свикнала с нравствена безкомпромисност, която бе готова да прояви дори при безнравствени обстоятелства.

Новите ѝ приятели бяха прекалено благоразумни, за да покажат на другите истинската си същност. Ако проповядваха на теория пълно освобождаване от моралните и светски предразсъдъци, те се пазеха на практика да не пристъпят нито един, който би им бил изгоден. Използуваха предателски морала и обществото, подобно на неверните слуги, които обират господарите си. По навик и от безделие те се мамеха едни други. Не един от тези съпрузи знаеше, че жена му има любовници. А и жените знаеха, че мъжете им си имат приятелки. Търпяха това положение. Скandalът започва едва когато се вдигне шум. А тези щастливи бракове почиваха върху негласно споразумение между съдружници или по-скоро между съучастници. Жаклин обаче, поткровена, играеше честно. Искреност преди всичко и при всички обстоятелства. И искреността беше измежду добродетелите, проповядвани по онова време. Но именно тук проличава, че всичко е чисто за чистите сърца и всичко е порочно за порочните. Колко грозно е понякога да бъдеш искрен! Погрешно е за посредствените хора да се опитват да четат в сърцето си! Те ще прозрат своята посредственост; а честолюбието няма интерес от това.

Жаклин по цял ден се изучаваше пред духовното си огледало: тя виждаше неща, които би било по-добре да не види, защото след това вече нямаше сили да откъсне поглед от тях. И вместо да се бори, наблюдаваше как те нарастват, стават огромни и постепенно завладяват не само погледа, но и мисълта ѝ.

Детето не беше достатъчно, за да запълни живота ѝ. Тя нямаше мляко. Детето отслабна. Трябваше да вземат кърмачка. Голямо огорчение отначало... Но скоро истинско облекчение. Детето сега вървеше чудесно. То растеше бързо като добро момченце, което не създава грижи, спеше по цял ден и почти не плачеше нощем. Кърмачката — здрава селянка от Ниверие, която кърмеше не за първи път и винаги се привързваше ревниво и досадно към кърмачетата, се държеше като истинска майка. Когато Жаклин дадеше някое мнение, кърмачката никога не се вслушваше; а ако Жаклин се опиташе да спори, в края на краищата си даваше сметка, че не разбира нищо от гледане на деца. След раждането на сина си не се бе възстановила напълно: установиха начало на флебит; принудена цели седмици да лежи

неподвижно, тя се измъчваше; трескавата ѝ мисъл предъвкваше една и съща натрапчива жалба: „Не съм живяла, не съм живяла, а ето че животът ми е свършен...“ Болното ѝ въображение ѝ внушаваше, че ще остане недъгава завинаги. В нея се надигаше глухо, едно и непризнато озлобление срещу невинната причина на болестта ѝ — срещу детето. Това чувство не е толкова рядко, колкото ни се струва; само че обикновено се забулва. Жените, които го изпитват, се срамуват да го признаят дори дълбоко в сърцето си; Жаклин се упрекуваше; егоизмът ѝ се бореше срещу майчинското чувство. Когато погледнеше детето, което си спеше блажено, тя се разнежваше, но тутакси след това в главата ѝ се мяркаше горчивата мисъл: „То ме уби.“

И тя не можеше да потисне гневното си бунтуване против равнодушния сън на това същество, чието щастие бе изкупила с цената на страданията си. Дори когато оздравя и детето порасна, това глухо чувство на враждебност не изчезна. Понеже Жаклин се срамуваше от него, прехвърляше го върху Оливие. Продължаваше да си въобразява, че е болна и вечната грижа за здравето ѝ, безпокойствата ѝ, подклаждани от лекарите, които ѝ предписваха безделие — а то бе в основата на всичките ѝ оплаквания, — отделяне от детето, принудителна почивка, пълно усамотение, унищожителни седмици на лежане и тъпчене в леглото като животно, което се угоява, всичко това окончателно съсредоточи мислите ѝ върху самата нея. Странни са съвременните лечения, на неврастенията, които заместват една психическа болест с друга — хипертрофия на личността! Защо не пускате кръв на болезнено егоистичните натури или чрез някаква изкуствена реакция не насочите кръвта от главата към сърцето?

Жаклин излезе от това боледуване по-здрава физически, подмладена, напълняла, но душевно по-болна от когато и да било. Няколкомесечното ѝ усамотение бе прекъснало последните духовни връзки с Оливие. Докато живееше близо до него, тя все пак неволно се поддаваше на очарованието на неговия идеализъм. Въпреки недостатъците си Оливие оставаше непоклатим във вярата си. Жаклин напразно се бореше срещу неговия по-силен дух, срещу погледа му, който проникваше в нея и я принуждаваше понякога да се упреква, колкото и да я беше яд. Но щом по силата на обстоятелствата бе разделена от него, щом престана да чувства над себе си бремето на прозорливата му любов, щом остана свободна, приятелското доверие

пomeжду им тутакси беше изместено от озлоблението, че се е поддала на обаянието му, от лошото чувство, че толкова дълго е търпяла бремето на несподеляната вече от нея обич... Кой може да опише безжалостната ненавист, която дреме в сърцето на човека, когото обичаме, въобразявайки си, че и той ни обича? Само за един ден настъпва коренен прелом. До вчера Жаклин обичаше, изглеждаше, че обича, въобразяваше си, че обича Оливие. А ето че вече не го обича. Любимият мъж е зачеркнат от мисълта ѝ. Той внезапно забеляза, че вече не представлява нищо за нея. И не разбира: изобщо не е усетил продължителната работа, която се е извършвала в нея; не е и подозирал глухата враждебност, която се е набираща против него; той не иска да види причините за откъсването и ненавистта. Често многочислени, далечни и неясни, някои от тях погребани под завесите на брачното ложе, други породени от нараненото честолюбие, от доловени и порицани сърдечни тайни, трети, нима знае самата тя? Затаила е дълбоко в себе си обида, нанесена ѝ неволно, която никога няма да прости. Мъжът никога няма да я узнае, а и тя самата не я осъзнава вече ясно; но обидата се е вдълбала в плътта ѝ и плътта ѝ никога няма да я забрави.

За да се бори срещу този страшен поток на разлюбване, би бил нужен друг човек, а не Оливие; човек, по-близо до природата, по-простоват и по-гъвкав, необременен от сантиментални задръжки, подчиняващ се на инстинктите си и способен — ако се наложи — на постъпки, от които разумът му би се отрекъл. Оливие беше победен и обезсърчен предварително: прекалено прозорлив, той отдавна виждаше у Жаклин наследствени черти, по-силни от волята ѝ, душата на майка ѝ; виждаше как потъва като камък на дъното ведно с подобните ней жени. Понеже беше слаб и несръчен, всяко негово усилие да я спаси ускоряваше падението ѝ. И той си налагаше спокойствие. Тя пък водена от несъзнателната пресметливост, се мъчеше да го накара да избухне, да ѝ каже груби, просташки, оскърбителни думи, за да има основание да го презре. А когато той избухваше, тя наистина го презираше. Ако след това той изпиташе срам и лицето му придобиеше смирено изражение, тя го презираше още повече. Ако пък не се поддадеше на гнева, ако съзнателно се овладееше, тя го намразваше. Но най-лошото от всичко бе мълчанието, в което се зазидваха с дни, когато бяха сами. Задущаващо, подлудяващо мълчание, което вбесява и най-кротките

същества и те в дадени моменти изпитват желание да причинят болка, да крещят, да накарат другия да крещи. Мълчание, черно мълчание, в което любовта окончателно се разпада, а хората, подобни на планети, движещи се всяка по своята орбита, потъват в нощта... Бяха стигнали до такава критична фаза в отношенията си, че всичко, което правеха дори за да се сблизат, ставаше повод за отдалечение. Животът им бе непоносим. Една случайност ускори развързката.

От една година насам Сесил Фльори често идваше у Жанен. Оливие я бе срещнал у Кристоф; после Жаклин я покани; и Сесил продължи да ходи у тях дори след като Кристоф не ги виждаше вече. Жаклин беше добра към нея. Макар и да не беше музикална и Сесил да ѝ изглеждаше малко проста, тя се поддаваше на очарованието на пеенето ѝ и на умиротворяващото ѝ въздействие. Оливие с удоволствие ѝ акомпанираше. Постепенно тя бе станала приятелка на младото семейство. Вдъхваше доверие: когато влизаше в салона на Жаненови с откровения си поглед, пращяща от здраве, с малко шумния си смях, който въздействуваше благотворно, тя беше като слънчев лъч, проникващ в мъглата. Оливие и Жаклин изпитваха облекчение дълбоко в сърцето си. Когато отиваше, идеше им да ѝ кажат: „Постояйте още, студено ни е!“

Докато Жаклин я нямаше, Оливие се срещаше по-често със Сесил. Той не можеше да скрие от нея част от неприятностите си. Довери ѝ се с несъзнателния порив на слабата, нежна душа, която се задушаваше и чувствава нужда да сподели, да излее мъката си. Сесил бе трогната и майчинските ѝ думи му подеждуваша като балсам. Тя жалеше двамата съпрузи. Но било защото почувствува, че не бе редно той да ѝ се довери, било поради други съображения, тя изнамери предлози да разреши посещенията си у тях. Навярно ѝ се струваше, че не постъпва лоялно спрямо Жаклин, нямаше право да бъде посветена в тайните ѝ. И Оливие изгълкува така отдръпването ѝ и го одобри, защото се упрекуваше, че бе говорил с нея. Но отдалечаването ѝ го накара да разбере какво бе станала Сесил за него. Той беше свикнал да споделя мислите си с нея. Само тя можеше да облекчи мъката, която го потискаше. Беше достатъчно прозорлив в собствените си чувства и му бе съвсем ясно как трябва да назове чувството си към нея. Разбира се, не би ѝ казал нищо. Но не можа да устои на потребността да го напише за самия себе си. Отскоро бе подновил опасния навик да разговаря

мислено с хартията. Беше се излекувал от нея през годините когато бе влюбен. Но сега, когато отново бе сам, наследствената мания пак го бе завладяла: тя му донасяше облекчение, когато се измъчваше, а същевременно бе творческа потребност от самоанализ. И така, той описваше състоянието си, разкриваше страданията си, както би ги казал на Сесил, само че по-свободно, защото тя никога нямаше да прочете тези редове.

Случайността пожела именно те да попаднат под очите на Жаклин. Това стана точно тогава, когато тя се чувствуваше по-близо до Оливие, отколкото от години насам. Нарездайки гардероба си, бе препрочела старите му любовни писма. Развълнува се до сълзи. Седнала пред изваденото чекмедже, тя изживя отново краткото си минало и изпита мъчително угризение, че сама го е разрушила. Помисли си колко ли се измъчва Оливие. Никога не бе могла да си представи хладнокръвно това: можеше да го забрави, но и бе непоносима мисълта, че той може да страда заради нея. Сърцето ѝ се разкъсваше от болка. Готова бе да се хвърли в обятията му и да му каже: „Ах, Оливие, Оливие, какво направихме ние? Та ние сме луди, луди! Нека не се измъчваме вече!“

Ако Оливие се бе върнал в този миг!...

Точно в този миг обаче тя попадна на дневника му... Всичко бе свършено. Дали Жаклин си въобрази, че Оливие наистина ѝ е изневерил? Може би. Но какво значение имаше? За нея измяната бе не толкова в самия факт, колкото в желанието. Тя по-лесно би простила на любимия си да има любовница, отколкото тайно да е подарил сърцето си на друга жена. И беше права.

„Чудо голямо!“ — ще кажат някои... (Горките хорица, те страдат от любовната измяна само когато е извършена... Всъщност, когато сърцето си остава вярно, грозните пориви на плътта имат малка стойност. Когато сърцето е изменило, всичко останало няма значение...)

Жаклин нито за миг не помисли да си възвърне Оливие. Твърде късно! Тя вече не го обичаше достатъчно. Или може би го обичаше прекалено много?... Не, това, което изпитваше, не беше ревност! Цялото ѝ доверие рухваше, цялата ѝ вяра и упование в него, което все още бе запазила тайно. Тя не си казваше, че сама ги бе пренебрегнала, че го бе отчаяла и тласнала към тази любов, навярно съвсем невинна, че

най-сетне човек не може да си наложи да обича или да не обича. През ум не ѝ минаваше да сравни с това сантиментално увлечение своя флирт с Кристоф: та тя не обичаше Кристоф! Това нямаше никакво значение. Преувеличавайки нещата в огорчението си, тя си помисли, че Оливие я мами, че не е вече нищо за него. И последната опора ѝ се изплъзваше, и то точно, когато протягаше ръка да се улови за нея... Всичко бе свършено.

Оливие никога не узна какво бе изстрадала тя този ден. Само почувствува, когато я видя, че всичко е изпепелено помежду им.

От този миг те престанаха да си говорят, освен пред чужди хора. Наблюдаваха се като преследвани зверове, наплашени, все нащрек. Йеремиа Готхелф безжалостно описва злокобното състояние на мъж и жена, които вече не се обичат и взаимно се дебнат, като всеки следи здравето на другия в очакване да се прояви някаква болест и през ум не му минава да ускори смъртта му, не я и желае, но смътно се надява на непредвидена развързка и се залъгва, че той ще бъде по-устойчив от двамата. Понякога Жаклин и Оливие си въобразяваха, че на другия му минава подобна мисъл. Всъщност не беше така, но достатъчни беше, че можеха да си я припишат. Нощем, в мигове на тревожно, безсъние, Жаклин си казваше, че Оливие е по-силен, че постепенно ѝ отнема силите и скоро ще възтържествува... Чудовищни блънвания на загубило равновесието въображение и сърце! А помислете си, че в най-съкровените дълбини на душите си те се обичаха!

Изнемогващ под бремето, Оливие вече не се и опитваше да се бори. Отказа да бъде кормчия на душата на Жаклин. Оставена сама на себе си, без пилот, Жаклин се зашемети от свободата си. Нужен ѝ беше господар, срещу когото да се бунтува: щом нямаше господар, трябваше да си го създаде. И изпадна в плен на натрапчива идея. Дотогава, колкото и да страдеше, никога не ѝ бе хрумвало да напусне Оливие. Сега обаче се почувствува освободена от всякакви връзки. Искаше да обича, преди да е станало твърде късно: защото макар и много млада, тя си мислеше, че е остаряла. Влюби се, изпита въображаемата, разяждаща страст, която се поражда към първия срещнат, едва зърнат, само защото е прочут, само заради името му. Страст, която не дава покой на душата и ѝ внушава, че животът без избрания обект е немислим, страст, която опустошава цялото същество и лишава от смисъл всичко, съществувало преди нея: всички други чувства,

нравствени принципи, спомени, гордост и уважение към околните. А когато тази идея-фикс, останала без подхранващи сокове, умира на свой ред, след като е унищожила всичко, от развалините се надига нов човек, лишен от доброта, състрадание, младост и илюзии, който само руши живота, както тревата постепенно руши древните паметници.

И както обикновено се случва, натрапчивата идея тласна Жаклин към най-жалкото същество. Клетата жена се влюби в преуспял парижки писател, нито хубав, нито млад, тромав, червендалест, сбръчкан, с развалени зъби и несантиментален, чиято главна заслуга беше, че е на мода и е разбил не едно женско сърце. Жаклин нямаше дори извинението, че не е знаела колко е себичен: защото той парадираше с това в изкуството си. Правеше го, защото знаеше, че егоизмът, поставен в художествена рамка, привлича, както огледалото привлича чучулигите, както факелът — малодушните. Доста жени от кръга на Жаклин бяха изпаднали под обаянието му. Съвсем наскоро нейна приятелка, току-що омъжена, се беше увлякла по него и след това бързо бе захвърлена. Жертвите му не умираха, когато ги изоставяше, макар и да не умееха допре да прикрийт разочарованието си — за радост на зрителите. И най-уязвената достатъчно държеше на собствения си интерес и светските си задължения, за да не напусне в увлечението си общоприетите граници. Жените се пазеха от скандал. Независимо дали мамеха мъжете и приятелките си, или самите те бяха лъгани и страдаха, всичко ставаше негласно. Изтърпяваха героично мъките си в името на общественото мнение.

Но Жаклин беше безумна: не само беше в състояние да извърши това, което казваше, но и да даде гласност на това, което вършеше. Тя не влагаше никаква пресметливост в безумията си, беше напълно безкористна. Притежаваше опасното качество винаги да бъде искрена пред себе си и да не бяга от последиците от постъпките си. Струваше повече от другите жени от своята среда: затова грешеше повече. Когато се влюби, когато допусна мисълта за изневяра, тя се впусна устремно, с отчаяна откровеност в това приключение.

Госпожа Арно беше сама и плетеше бързо и невъзмутимо, както навярно Пенелопа е работела над прословутата си тъкан. Подобно на Пенелопа и тя очакваше мъжа си. Господин Арно по цели дни отсъствуваше от къщи. Имаше лекции и сутрин, и вечер. Обикновено се връщаше да обядва, макар че много се уморяваше и гимназията беше на

другия край на Париж: той си налагаше това не толкова от привързаност към жена си или от пестеливост, колкото по навик. Понякога обаче оставаше да преговаря уроците със слабите ученици или пък се възползуваше от обедната почивка, за да поработи в една библиотека в същия квартал. Люсил Арно беше сама в празния апартамент. С изключение на чистачката, която идваше от осем до десет часа да свърши грубата работа, и доставчиците, които сутрин вземаха поръчките и после донасяха продуктите, никой не я посещаваше. Тя не познаваше вече никого в големия жилищен дом. Кристоф се беше преместил, а в къщата с люляците се бяха настанили други обитатели. Селин Шабран се беше омъжила за Андре Елсбергер; Ели Елсбергер бе заминал със семейството си. Беше отишъл да разработва някаква мина в Испания. Старият Вайл беше загубил жена си и почти през цялото време живееше в провинцията. Само Кристоф и приятелката му Сесил все още дружаха с Люсил Арно, но живееха далеч и заети с изморителната си работа, по цели седмици не се отбиваха при нея. Тя трябваше да разчита само на себе си.

Госпожа Арно не скучаеше. Нужно ѝ беше съвсем малко, за да се занимава: най-дребната грижа от всекидневието; мъничкото растение, чиито крехки листи почистваше грижливо всяка сутрин; кротката сива котка, която постепенно бе усвоила нейния начин на живот, както правят всички любими домашни животни. Тя лежеше по цял ден като нея край камината или на масата до лампата, не сваляйки поглед от нейните работливи пръсти, и понякога вдигаше към нея странните си зеници, наблюдаваше я известно време и после те пак угасваха безразлични. Самите мебели ѝ бяха сякаш другари. Всеки от тях имаше родно лице. Тя изпитваше детинско удоволствие да ги разкрасява, като избърсва леко нападалия по тях прах или като ги подрежда безкрайно грижливо в обичайния им ъгъл. Разговаряше безмълвно с тях. Усмиваше се на красивата маса, единствената ѝ старинна мебел, изящно писалище с ролетка в стил Луи XVI. Всеки ден погледът ѝ падаше със същата радост на него. Пак така грижливо преглеждаше бельото: по цели часове, стъпила на стол, заровила глава и ръце в големия селски стенен долап, тя го подреждаше, а котката я гледаше любопитно през цялото време.

Но истинското щастие настъпваше, когато, свършила работата си и хапнала нещо на обед сама — бог я знае какво ядеше, защото нямаше

голям апетит, след като завършеше необходимите покупки, тя се връщаше към четири часа и се настаняваше край прозореца или край камината с ръкоделието и котката си. Понякога намираще предлог изобщо да не излиза през целия ден. Беше щастлива, когато можеше да си остане в къщи, особено зиме, когато валеше сняг. Ужасяваше се от студа, вятъра, калта и дъжда, тъй като самата тя беше много чисто, нежно и изнежено котенце. Би предпочела да не яде, отколкото да излезе да си вземе нещо за обед, ако случайно доставчиците забравеха да се отбият при нея. В такъв случай изяждаше парче шоколад или някой плод. Но се въздържаше да го признае на Арно. В това се състояха лудориите ѝ. И през тези сумрачни дни, а понякога даже и през хубави слънчеви дни — навън синьото небе блестеше и уличният шум тътнеше около потъналия в тишина и мрак апартамент, някакъв мираж обгръщаше душата — настанена в любимото си ъгълче, с табуретка под краката и плетиво в ръце, Люсил потъваше в мислите си, застинала неподвижно, като само пръстите ѝ работеха. Поставяше до себе си някоя любима книга. Скромно издание с червени корици, превод на английски роман. Четеше много малко, най-много по една глава на ден. И книгата оставаше дълго отворена на същата страница върху коленете ѝ или даже затворена. Тя я познаваше. Бленуваше за нея. Така дългите романи на Дикенз или Текери се влачеха по цели седмици, които тя превръщаше в години в мечтите си. Те я лелееха нежно. Днешните хора, които четат бързо и лошо, не познават вече дивната сила, която струи от бавно поглъщаните книги. Госпожа Арно беше съвсем сигурна, че животът на героите от романите е също така действителен, както нейният живот. Имаше някои, които бе готова предано да обича; нежната ревнива лейди Касълууд, мълчаливата влюбена с майчинско, девствено сърце, ѝ беше като сестра. Малкият Домби беше нейното мило момченце; тя бе Дора — жената-дете, която скоро щеше да умре; протягаше ръце към детските души, които прекосяват света със смели и чисти очи; около нея се изнизваше цяло шествие приятни дрипльовци и безобидни чудаци, гонещи своите смешни и трогателни химери; а над тях се косеше духът на добрия Дикенз, който се смееше и плачеше над мечтите ѝ. Ако през подобни моменти погледнеше през прозореца, тя разпознаваше сред минувачите някой мил или страшен силует от въображаемия си свят. Зад стените на къщите отгатваше същите съществувания. Не обичаше да излиза,

защото се боеше от света, изпълнен с тайни. Забелязваше около себе си скрити драми, явни комедии. Невинаги те бяха плод на илюзия. В своето усамотение тя бе стигнала до мистична интуиция, благодарение на която четеше в погледите на минавачите много тайни от миналия и бъдещия им живот, често непознати из самите тях. Тя примесваше към истинските възприятия спомени от прочетените романи, които ги видоизменяха. Чувствуваше се удавена в необятната вселена и ѝ бе необходимо да се прибере в къщи, за да стъпи на здрава почва.

Но нима имаше нужда да четеш или наблюдава другите? Достатъчно ѝ бе да надникне в самата себе си. Това бледо, угаснало съществуване, гледано отвън, лумваше толкова силно, когато човек се вгледаше в него! Какъв пълнокръвен живот! Колко спомени, колко неподозирани съкровища!... Съществуваха ли бяха някога наистина? Те бяха реални, разбира се, защото тя ги чувствуваше такива... О, посредствени съществувания, които вълшебната пръчка на бляна преобразява коренно!

Госпожа Арно се връщаше назад към миналите години, чак до ранното си детство. Всяко хилаво цветенце на угасналите ѝ надежди цъфваше отново безмълвно... Първата ѝ детска обич към една девойка, която я бе очаровала от пръв поглед; тя бе влюбена в нея, както човек се влюбва, когато е безкрайно чист. Умираще от вълнение, когато девойката я докоснеше. Готова бе да целува краката ѝ, да стане нейна дъщеря, да се ожени за нея: идолът ѝ се омъжи, не бе щастлива, имаше дете, то умря, тя също... За втори път се влюби на около дванадесет години в едно момиченце, своя връстница, което я тиранизираше; русо дяволче, весела, властна, то се забавляваше, като я разплакваше, а после я обсипваше с целувки. Двете заедно крояха хиляди романтични планове за бъдещето: но ето че дяволчето внезапно постъпи в манастир, без никой да узнае защо; смятаха я щастлива... После една силна любов към много по-възрастен мъж. Никой нищо не узна за това нейно увлечение, дори и самият обект. А тя бе вложила пламенна преданост и безкрайно много обич... После още едно увлечение: този път я обичаха. Но поради странна стеснителност, недоверие в себе си, тя не бе посмяла да повярва, че е обичана, нито да покаже, че обича. И щастието я отмина, без тя да го улови... После... Но има ли смисъл да се разказват на другите неща, които имат смисъл само за теб самия? Толкова дребни случки бяха придобили дълбоко значение за нея.

Приятелско внимание, мила дума от страна на Оливие, казана несъзнателно. Посещенията на Кристоф и вълшебният свят, който оживяваше при изпълнението на творбите му. Поглед на непознат: да, дори на тази прекрасна, почтена и непорочна жена се случваха неволни въображаеми изневери, които я тревожеха; тя се срамуваше и ги пъдеше от мислите си и все пак — именно защото бяха толкова невинни — бяха като слънчеви лъчи за сърцето ѝ... Много обичаше мъжа си, макар и той да не отговаряше напълно на мечтания образ, но затова пък беше добросърдечен и веднъж ѝ беше казал:

— Скъпа, не можеш да си представиш какво си за мен. Ти си целият ми живот...

Сърцето ѝ се беше стопило от умиление и в този ден тя се беше почувствувала завинаги свързана с него. Всяка година засилваше взаимната им привързаност. Бяха мечтали заедно за толкова красиви неща. Мечти за работа, пътувания, деца. Какво бе станало с всичко това?... Уви!... Госпожа Арно все още копнееше по тях. Толкова често и толкова съкровено беше мислила за едно дете, че го познаваше, като че ли бе до нея. С години беше работила над образа му, като го даряваше с най-хубави и най-любими черти... Тихо!...

Това бе всичко. Цели светове. Колко неизвестни и дълбоки трагедии под привидно най-безбурни и най-посредствени съществування! И най-печалното е, че в тези съществування, изпълнени с надежди, *не се случва нищо*, а те отчаяно призовават обещаното от природата и отказано благо, терзаят се от непосилна тревога, но не я издават с нищо в държането си!

За свое щастие госпожа Арно не се занимаваше само със себе си. Собственият ѝ живот изпълваше само част от мечтите ѝ. Тя живееше и с живота на хората, които познаваше или бе познавала, поставяше се на тяхно място, мислеше за Кристоф, за приятелката му Сесил. И този ден се беше сетила за нея. Двете жени се бяха обикнали. Интересно, от двете именно силната Сесил имаше нужда да се облекне на крехката госпожа Арно. Всъщност жизнерадостната, едра и здрава девойка не беше толкова стабилна душевно, колкото изглеждаше. Тя изживяваше криза. И най-трезвите сърца не са предпазени от изненади. Едно много нежно чувство се бе вмъкнало в душата ѝ; отначало не искаше да го признае, но то беше нараснало и тя беше принудена да го приеме: обичаше Оливие. Сърдечното държане на младежа, едва ли не

женственото му очарование, уязвимостта и емоционалността му мигом я бяха привлекли. (Жената със силно майчинско чувство обича съществуването, което се нуждае от нея.) Когато по-късно узна някои подробности за семейните му неприятности, изпита опасно състрадание към Оливие. Разбира се, само тези основания не биха били достатъчни. Но знае ли някой защо даден човек се влюбва в друг? Често нито единият, нито другият имат заслуга за това, а просто такъв е моментът: той предава от засада сърцето, което не е нащрек, на първото срещнато чувство. Щом осъзна любовта си, Сесил смело се опита да изтръгне жилото ѝ, защото ѝ се струваше престъпна и безсмислена: много страда, без да се излекува. Никой не би могъл да предположи. Тя влагаше цялата си бодрост, за да изглежда щастлива. Само госпожа Арно знаеше колко много ѝ коствава. Сесил облягаше силната си глава на слабата гръд на госпожа Арно, безмълвно плачеше, прегръщаше я, а после си тръгваше със смях на устата. Обожаваше нежната си приятелка, която я превъзхождаше по духовна енергия и вяра. Не ѝ се доверяваше. Но госпожа Арно имаше способността да отгатва от половин дума. Светът за нея беше тъжно недоразумение. Нямаше изход. Човек можеше само да обича, да съчувствува, да мечтае.

А когато кошерът от мечти бръмваше прекалено силно в нея, когато ѝ се завиваше свят, тя сядаше на пианото и разсеяно прокараваше пръсти по клавишите, съвсем тихичко, за да обвие в умиротворяващата светлина на звуците миража на живота...

Храбрата женица не забравяше обаче ежедневните си задължения и когато Арно се връщаше, той заварваше лампата запалена, вечерята готова, а бледичкото усмихнато лице на жена му го очакваше. И той изобщо не подозираше пътешествията, които бе направила в негово отсъствие.

Трудното беше да води едновременно, без сблъсъци, двете съществувания: ежедневното и другото, вълнуващото духовно съществуване с необятни хоризонти. Невинаги ѝ бе лесно. За щастие и Арно живееше отчасти въображаем живот в книгите и художествените произведения, чийто вечен огън поддържаше треперливия пламък на собствената му душа. Само че през последните години той все повече бе погълнат от дребните грижи на професията си; неправдите, своеволията, неприятностите с колегите или учениците; беше се озлобил. Говореше за политика, обсипваше с хули правителството на

евреите. Изкарваше Драйфус отговорен за университетските неудачи. Мрачното му настроение постепенно се предаде и на госпожа Арно. Тя приближаваше четиридесетте. Навлизаше във възраст, когато жизнените сили са нарушени, мъчеше се да намери равновесие. Психиката ѝ претърпя големи кризи. Известно време и за двамата животът изгуби всякакъв смисъл: нямаха вече за какво да закачат паяжините си. Колкото и несъществуваща да е реалната опора, тя е необходима за мечтата. А на тях им липсваше всяка опора. Не можеха да се опрат вече един на друг. Вместо да я подпомогне, Арно се вкопчваше в нея, а тя си даваше сметка, че няма достатъчно сили, за да го поддържа, а в такъв случай не можеше да поддържа и себе си... Само чудо можеше да я спаси. И тя го зовеше...

Това чудо дойде от дълбините на душата ѝ. Госпожа Арно усети, че в самотното ѝ сърце избликва възвишената и безсмислена потребност да се труди въпреки всичко, да тъче въпреки всичко паяжината си в простора, заради радостта да тъче, като предостави на вятъра да я носи, където бе нужно. И вярата ѝ я привърза отново към живота, изнамери невидими опори. И мъжът, и жената подновиха търпеливо работата си над великолепната, безсмислена паяжина на бляновете, изтъкана с най-чистата им кръв.

Госпожа Арно беше сама в къщи... Свечеряваше се.

Звънецът на вратата отекна. Събудена от мечтите си преди обичайния час, тя трепна. Сви грижливо ръкоделието си и отиде да отвори. Влезе Кристоф. Беше много развълнуван. Тя улови сърдечно ръцете му в своите.

— Какво ви е, драги приятелю?

— Ах, Оливие се върна!

— Върнал се е?

— Да, тази сутрин той дойде и ми каза: „Кристоф, помогни ми!“

Аз го прегърнах. Той плачеше. Каза ми: „Нямам вече никого освен теб. Тя си отиде.“

Поразена, госпожа Арно склочи ръце и промълви:

— Горкичките!

— Отишла си — повтори Кристоф. — Отишла си с любовника си.

— Ами детето? — попита госпожа Арно.

— Мъж, дете, зарязала всичко.

— Клетницата! — промълви пак госпожа Арно.

— Той я обичаше. Обичаше я, както рядко се обича. Няма да се съвземе от този удар. Само ми повтаря: „Кристоф, тя ми измени... Моята най-добра приятелка ми измени!... Аз мога да му казвам колкото си ща: «Щом ти е изменила, значи, не ти е приятелка, а враг. Забрави я! Или я убий!»“

— О! Кристоф! Какво казвате? Това е ужасно!

— Да, знай, това ви се струва първобитно варварство: да убиеш! Приятно е да се чуе наистина вашето хубаво парижко общество, когато протестира против животинските инстинкти, подтикващи мъжа да убие жената, която го мами, и проповядват разумно снизхождение! Чудесни апостоли! Прекрасна гледка представлява възмущението срещу животинското на хайката от псета-мелези. Гаврят се с живота, лишават го от всякаква стойност, а после богоговейно го въздигат в култ!... Как? Нима безчестният и безсърдечен живот, нима материята, пулсиращата кръв в жалката плът им се струват достойни за уважение? Прекланят се пред материята, смятат, че е престъпление да се посегне на нея. Убийте душата, ако щете, но тялото е неприкосновено!...

— Убийците на душата са най-жестоките убийци, но едно престъпление не оправдава друго, отлично знаете това.

— Знай, мила приятелко. Права сте. Говоря, без да мисля... Кой знае! Може би бих го направил.

— Не, не, представяте се за по-лош, отколкото сте. Вие сте добросърдечен.

— Ако съм в плен на страстта, ставам жесток като другите. Видяхте ли как избухнах?... Но при вида на сълзите на любим приятел, можеш ли да не възненавидиш човека, който го кара да плаче? И има ли достатъчно строги думи, с които да осъдим една нещастница, която изоставя детето си, за да хукне подир любовника си?

— Не говорете така, Кристоф. Не знаете.

— Как? Защищавате ли я?

— Жаля я.

— Аз жаля хората, които страдат. Но не и онези, които причиняват страдания.

— Е, нима си въобразявате, че тя не е страдала също? Мислите ли, че с лека ръка е изоставила детето си и е разбила живота си? Защото нейният живот е също унищожен. Познавам я много малко, Кристоф. Виждала съм я само два пъти, и то бегло. Не ми е казала нито една

добра дума и не ѝ бях симпатична. И все пак я познавам по-добре, отколкото вие. Сигурна съм, че не е порочна. Горкото момиче! Отгатвам какво е чувствувала!

— Вие ли, моя приятелко, с вашия толкова достоен, толкова разумен живот!...

— Точно аз, Кристоф. Да, вие не знаете; вие сте добросърдечен, но сте мъж, суров като всички мъже, въпреки добротата си, сурово неразбиращ всичко, което е извън вас. Вие нямате представа за жените, които живеят близо до вас. Обичате ги по вашето, но не се мъчете да ги разберете. Толкова лесно се задоволявате със самите себе си! Убедени сте, че ни познавате... Уви! Ако знаехте какво страдание е понякога за нас да видим не че не ни обичате, но как ни обичате и какво представляваме за мъжете, които най-много ни обичат! Има моменти, Кристоф, когато забиваме нокти в дланите си, за да не изкрещим: „О, не ни обичайте! Не ни обичайте! По-добре всичко друго, отколкото такава любов!...“ Познавате ли думите на онзи поет: „Дори в дома си, сред децата си, обградена с привидни почести, жената е жертва на хиляди пъти по-тежко презрение от най-големите нещастия.“ Помислете си за това, Кристоф.

— Вашите думи ме разстройват. Не ви разбирам много добре. Но ми се струва, че отгатвам... Нима самата вие...

— И аз съм изживяла тези мъчения.

— Възможно ли е?... Но дори така да е! Никога няма да ме накарате да повярвам, че бихте постъпили като тази жена.

— Аз нямам деца, Кристоф. Не зная какво бих сторила на нейно място.

— Не, това е невъзможно. Аз вярвам във вас, много ви уважавам и се заклевавам, че такова нещо е невъзможно.

— Не се заклевайте! И аз съм била почти готова да извърша същото... Мъчно ми е, че ще унищожи добрата ви представа за мене. Но трябва да се научите малко да ни познавате, ако не искате да бъдете несправедлив. Да, и аз бях съвсем близо до подобна лудост. И ако не я извърших, може би вие имате известна заслуга. Оттогава има две години. Изживях период на разяждаща тъга. Казвах си, че не съм годна за нищо, че никой не държи на мене, никой няма нужда от мене, че мъжът ми би могъл да mine и без мене, че напразно съм живяла... Бях готова да избягам, да направя знам ли какво! Качих се при вас...

Спомняте ли си?... Вие не разбрахте причината на идването ми. А аз бях дошла да се сбогувам с вас... А после, не зная какво стана, не си спомням какво ми казахте... Но зная, че някои ваши думи — вие даже не подозирате това — бяха за мене като светлина... Достатъчно беше най-малкото нещо в онзи момент, за да ме спаси или погуби... Когато излязох от вас, аз се прибрах в къщи, заключих се и плаках целия ден... А после се почувствувах добре: кризата беше отминала.

— А нима днес съжелявате? — попита я Кристоф.

— Днес ли? — възкликна тя. — Ако бях извършила тогава тази лудост, сега щях да бъда на дъното на Сена. Не бих могла да понеса срама от постъпката си и злото, което бих нанесла на клетия си мъж.

— Значи, сте щастлива?

— Да, доколкото човек може да бъде щастлив на този свят. Толкова рядко е да срещнеш две същества, които се разбират и ценят, които знаят, че са сигурни един в друг не само поради обикновената доверчивост на влюбените, която често е илюзия, но понеже са живели заедно много години, сиви, посредствени години, дори и главно със спомена за преодолените опасности. Колкото повече остаряваме, става все по-хубаво.

Тя млъкна и внезапно се изчерви.

— Господи, как можах да ви разкажа всичко това... Какво направих... Забравете, Кристоф, моля ви се! Никой не трябва да знае!...

— Не се страхувайте — увери я Кристоф, — вашето признание е свещено за мене.

Но госпожа Арно се чувствуваше нещастна, че е проговорила, и се извърна за миг. После промълви:

— Не трябваше да ви разказвам... Но нали разбирате, направих го, за да ви покажа, че дори и в най-тясно свързаните семейства, дори и жените, които вие уважавате, Кристоф... изживяват часове не само на заблуждение, както казвате вие, но и на действително, непоносимо страдание, които могат да доведат до подобни безумства и да разрушат цял един живот, дори два живота. Не бива да бъдем прекалено строги. Хората си причиняват много страдания, дори когато се обичат истински.

— Нима тогава трябва да живеем сами, всеки на своя страна?

— Това е още по-лошо за нас. Животът на жената, обречена да живее сама, да се бори като мъжа — и често против мъжа, — е нещо

ужасно в общество, което не е свикнало с тази мисъл и което в голямата си част е дори враждебно към нея.

Тя замълча, леко наведена напред, вперила очи в пламъка на камината. После поде кротко, с леко забуления си глас, който се колебаеше за миг, спираше и пак тръгваше по пътя си:

— А при това жената остава сама не по своя вина: тя живее така не поради прищявка, а защото е принудена. Трябва да печели хляба си и да се научи да минава без мъжа, щом той не я желае, защото е бедна. Тя е обречена на самота, без да има нито една от изгодите на свободата. Защото в нашата страна не може като мъжа да се ползува най-невинно от свободата си, без да предизвика скандал: всичко ѝ е забранено. Имам приятелка, гимназиална учителка в провинцията. Ако беше затворена в тъмница без въздух, нямаше да се чувства по-самотна и по-задушена. Буржоазията затваря вратите си за тези жени, които се мъчат да се препитават, работейки. Тя проявява подозрително презрение спрямо тях; зложелателството дебне най-невинните им постъпки. Колегите им от мъжката гимназия странят от тях било защото се страхуват от клюките на градчето, било поради тайната враждебност или стеснителност, или може би защото са свикнали да ходят в кафенетата, да водят непристойни разговори, или са уморени след работа през деня и изпитват отвращение и пресищане от жените интелектуалки. Самите те не могат вече да се понасят, особено ако са принудени да живеят заедно в колежа. Директорката често е най-неспособна да разбере младите чувствителни души, обезсърчени от първите години на тази изтощителна професия и от нечовешката самота. Тя ги оставя да агонизират тайно, без да се помъчи да им помогне; счита ги за горделивки. Никой не се интересува от тях. Липсата на богатство и връзки им пречи да се омъжат. Много работни часове им пречат да си създадат интелектуален живот, който да ги увлече и утеши. Когато подобно съществуване не е подкрепено от изключително силно религиозно или нравствено чувство — бих казала дори ненормално, болезнено, защото не е естествено човек да се жертвува изцяло, — това е жива смърт. Ако умът не е зает, нима милосърдието предлага повече възможности на жената? Колко разочарования отрежда тя на жените, които са прекалено искрени, за да се задоволят с официалната или светска благотворителност, с филантропичните приказки, с омразната смесица от лекомислие, благотворителност и бюрокрация, с тази игра с

нищетата, изразена в бърбрения между два флирта! Когато някоя от тях, отвратена, прояви невероятната смелост да отиде сама сред нищетата, която познава само защото е слушала да се говори за нея, каква почти непоносима гледка! Истински ад. Какво може да направи, за да помогне? Тя се чувствува удавена в този океан от неволи. Бори се обаче, мъчи се да спаси някои нещастници, изчерпва силите си за тях, потъва ведно с тях. Ще бъде наистина щастлива, ако успее да спаси един-двама. Но кой ще спаси нея самата? Кой се интересува от спасението ѝ? Защото и тя страда поради страданието на другите и поради собствената си тревога. Колкото повече раздава вярата си, толкова по-малка става тя. Нещастниците се вкопчват в нея, а тя няма за какво да се залови. Никой не ѝ подава ръка. Понякога дори я замерят с камък... Вие познавахте, Кристоф, онази прекрасна жена, която се беше отдала на най-скромно и заслужаващо уважение милосърдно дело: тя прибираше в дома си уличните момичета, които наскоро бяха родили, нещастните същества, които Обществено подпомагане отблъсква или които се страхуват от него. Стараеше се да ги излекува физически и морално, да ги задържи при себе си ведно с децата им, да събуди в тях майчинско чувство, да им изгради отново семейно огнище и препитание с честен труд. Всичките ѝ сили се оказаха недостатъчни за тази мрачна, изпълнена с разочарования и огорчения задача — толкова малко проститутки се спасяват, толкова малко измежду тях искат да бъдат спасени! Ами дечицата, които измират! Тези невинни създания, обречени още при раждането си!... Тази жена, която се бе нагърбила с мъката на другите, тази невинна жена, която доброволно изкупваше престъплението на човешкия егоизъм, как, мислите си, я преценявахте, Кристоф? Зложелателното обществено мнение я обвиняваше, че печели пари от благотворителното си дело и даже от питомките си. Тя се принуди да напусне квартала и да замине обезсърчена. Никога не можете да си представите колко жестока борба трябва да водят независимите жени срещу днешното назадничаво и безсърдечно общество, което се гърчи в предсмъртна агония, но изразходва малкото енергия, която му остава, за да попречи на другите да живеят.

— Клетата моя приятелко, това не е само жребият на жените. И на нас ни са познати тия борби. Аз зная и убежището.

— Кое е то?

— Изкуството.

— То е добре за вас, но не и за нас. Пък и измежду мъжете колцина могат да го използват?

— Вижте нашата приятелка Сесил. Тя е щастлива.

— Какво знаете вие? Ах, колко бързо преценявате! Защото е бодра, защото не се спира много на тъжните мисли, защото ги крие от другите, вие казвате, че е щастлива! Да, тя е щастлива, че е здрава и че може да се бори. Но вие не познавате нейната борба. Мислите ли, че е била създадена за изпълнения с превратности живот на гората на изкуството? Изкуството! Като си помислите, че толкова много нещастници копнеят да се прочуят като писателки, изпълнителки, певици, сякаш това е връх на щастието! Нима са лишени от всичко друго и няма за какво да се заловят? Творчеството! За какво ни е то, ако ведно с него нямаме всичко останало? Само едно нещо на света може да ни направи истински щастливи: едно сладко детенце.

— Нали виждате, дори когато детето е налице, то не е достатъчно.

— Да, не винаги... Трудно е да бъдеш жена. Много повече, отколкото да бъдеш мъж. Вие и не подозирате това. Вие, мъжете, можете да бъдете погълнати от някое умствено занимание, от някоя дейност. Осакавявате се, но сте щастливи. Нормалната жена не може да направи това, без да страда. Не е човешко да потъпчеш част от себе си. Ако нещо ни носи радост, съжаляваме за друго. В нас живеят няколко души. Вие, мъжете, имате само една. По-силна, често пъти груба, дори отблъскваща. Възхищавам ви се. Но не бъдете прекалено големи егоисти! Много сте егоистични, без да го съзнавате, причинявате ни толкова мъка, също без да подозирате...

— Какво да се прави? Вината не е наша.

— Не, не сте виновни, Кристоф, нито вие, нито ние. В крайна сметка, нали виждате, животът не е толкова прост. Казват, че е достатъчно да се живее естествено. Но какво означава това?

— Вярно. Нищо в живота ни не е естествено. Да живееш сам, не е нормално, но и брачният живот е протиеестествен. А свободният брак предоставя слабите на произвола на силните. Самото общество не е естествено: ние сме го създали. Казват, че човекът е обществено животно. Що за глупост! Принуден е бил да стане обществено животно, за да живее! Станал е общителен за своя изгода, за своя защита, удоволствие и величие. Подписал е няколко пакта. Но природата се бунтува и си отмъщава за наложената принуда. Природата не е била

създадена за нас. Ние се стремим да я сведем до нашите пропорции. Водим борба: не е чудно, че често сме бити. Как можем да излезем от това положение? Като бъдем силни.

— Като бъдем добри.

— Ах, боже мой! Да бъдеш добър, да смъкнеш егоистичния си корсет, да дишаш, да обичаш живота, светлината, скромната си задача, малкото парче земя, където си пуснал корени. Ако не можеш да постигнеш широки хоризонти, да се помъчиш да се задълбочиш и да се възвисиш. Като дърво, лишено от простор, което расте високо към слънцето.

— Да. И преди всичко да се обичаме взаимно. Ако мъжът пожелаеше да се почувствува брат на жената, а не само нейна плячка, както и тя не е негова! Ако и двамата пожелаеха да се отърсят от гордостта си и всеки от тях да помисли малко повече за другия и по-малко за себе си!... Ние сме слаби: нека си помогнем. Нека не казваме на падналия: „Не те познавам вече.“ Нека му кажем: „Смелост, приятелю! Ще излезем от трудното положение!“

* * *

Те млъкнаха, седнали пред огъня, с котето между тях, и тримата неподвижни, потънали в мислите си, загледани в главните. Гаснещият пламък галеше с треперливото си крило тънкото лице на госпожа Арно, порозовяло от тайно възбуждение, необичайно за нея. Чудеше се, че бе изляла душата си. Никога не бе говорила толкова много за себе си. И никога вече нямаше да повтори подобен разговор. Тя сложи ръка върху ръката на Кристоф и попита:

— Какво ще правите с детето?

Всъщност тя мислеше за това още от началото. Говореше, говореше, беше станала друга жена, беше като опиянена. Но мислеше само за това. Още при първите думи на Кристоф съчини роман в сърцето си. Мислеше си за изоставеното от майката дете, за щастието да го възпита, да обгърне тази крехка душа с мечтите и любовта си. И си казваше: „Не, грехота е, не бива да се радвам на хорското нещастие!“

Но това чувство беше по-силно от нея. Тя говореше, говореше, притихналото ѝ сърце се къпеше в надежда.

— Да — отвърна Кристоф, — разбира се, че помислихме за него. Горкото детенце! Нито Оливие, нито аз сме способни да се грижим за него. Нужни му са грижите на жена. Помислих си, че някоя наша приятелка би се съгласила да ни помогне...

Госпожа Арно почти не дишаше.

Кристоф добави:

— Искях да говоря с вас. Но после, точно преди да тръгна, дойде Сесил. Когато узна случилото се и видя детето, така се развълнува, толкова се зарадва! „Кристоф...“ — каза ми тя...

Кръвта на госпожа Арно застина във вените ѝ. Тя не чу продължението; всичко потъмня пред очите ѝ. Идеше и да изкрещи: „Не, дайте го на мен!...“

Кристоф продължаваше да говори. Тя не чуваше. Но се насили. Помисли си за това, което ѝ бе доверила Сесил. „Тя има повече нужда от мен. Аз имам милия ми Арно... и всичките си занимавки... Освен това аз съм по-стара...“

Тя се усмихна и промълви:

— Така е добре.

Но пламъкът в огнището бе угаснал; ведно с розовината на страните ѝ. И по милото уморено лице се четеше вече само обичайното изражение на примирена доброта.

* * *

„Моята приятелка ми измени.“

Оливие изнемогваше под бремето на тази мисъл. Кристоф напразно се опитваше грубо да го опомни, защото го обичаше.

— Какво искаш! Приятелската измяна е всекидневен явнение, както болестта, беднотата, борбата с глупците. Човек трябва да бъде въоръжен срещу нея. Ако не може да устои, значи, е жалък.

— Ах, аз съм точно такъв. Не съм горд със себе си... Да, аз съм жалко същество, което се нуждае от обич и умира, ако я загуби.

— Животът ти не е свършил: можеш да обичаш и други.

— Не вярвам вече в никого. Няма вече приятели.

— Оливие!

— Прости ми. Не се съмнявам в теб. Макар че има мигове, когато се съмнявам във всичко... в самия себе си... Но ти си силен, ти не се нуждаеш от никого, можеш да минеш без мен.

— А тя по-добре и от мен минава без тебе.

— Жесток си, Кристоф.

— Мили мой, аз съм груб с теб, но за да те накарам да се разбунтуваш. Как, дявол взел го! Срамно е да жертвуваш хората, които те обичат, и живота си заради едно същество, което се подиграва с теб!

— Какво ме интересуват хората, които ме обичат. Аз обичам нея!

— Работи! Някога ти се интересуваше...

— Сега не се интересувам вече. Уморен съм. Струва ми се, че съм излязъл от живота. Всичко ми се струва така далечно... Виждам, но вече не разбирам... Като си помислиш, че има хора, които неуморно почват отначало, всеки ден, като часовници, глупавата си работа, вестникарските си спорове, жалката си гонитба на развлечения, хора, които се пристрастяват за или против някое министерство, книга, пътуваща комедиантка!... Ах, колко стар се чувствавам! Не изпитвам нито омраза, нито яд към когото и да било: всичко ме отегчава. Чувствавам, че няма нищо... Да пиша? За какво да пиша? Кой ще ме разбере? Пишех само за едно същество. Всичко, което бях, бях само за него... А сега нямам нищо. Уморен съм, Кристоф, уморен. Бих искал да заспя.

— Добре, моето момче, спи. Аз ще бдя над теб.

Но именно това най-трудно се удаваше на Оливие. Ах, ако страдащият човек можеше да спи с месеци, докато мъката изчезне от обновената му душа, докато стане друг! Но никой не е в състояние да му помогне, пък и той не би го желал. Би му се сторило най-жестоко мъчение да го лишат от болката му. Оливие приличаше на болник, когото треската поддържа. Истинска треска с пристъпи все в едни и същи часове, особено вечер, когато дневната светлина угаснеше. През останалото време беше отпаднал, отровен от любов, разяждан от спомени, терзан от една и съща мисъл, подобно на идиот, който преживя безспир залька и не може да го преглътне; умствените му способности бяха погълнати от една-единствена натрапчива идея.

Оливие не можеше като Кристоф да проклена нещастията си, да хули жената, която бе му го причинила. По-прозорлив и по-справедлив, съзнаваше, че също има вина и че не само той страда: и Жаклин беше

жертва, негова жертва. Отдала му беше живота си. Той какво бе сторил? Ако не беше достатъчно силен да я направи щастлива, защо се беше свързал с нея? Тя беше права, като скъса връзките, които ѝ тегнеха.

„Не тя е виновна — мислеше си той, — а аз. Не съумях да я обичам както трябва. А много я обичах. Но не съм знаел как, щом не ѝ дадох радост.“

И се самообвиняваше: може би с право. Не е кой знае колко полезно да анализираш миналото и това не би ти попречило да повториш грешките си, ако трябва да го изживееш повторно, а в същото време ти пречи да живееш в настоящето. Силната личност забравя злото, което са ѝ сторили, а — уви! — и злото, което сама е сторила, щом разбере, че не може да го поправи. Но човек не е силен по своя воля, а по темперамент. Любовта и страстният темперамент са далечни роднини. Те рядко съвпадат. Оливие обичаше: и имаше сили само да се обвинява. В състоянието на пасивност, в което бе изпаднал, организмът му бе податлив на всякакви болести. Грип, бронхит, пневмония — го връхлетяха едно след друго. Почти цялото лято беше болен. Кристоф заедно с госпожа Арно се грижеше предано за приятеля си. Успяха да победят болестта, но бяха безпомощни пред душевните му страдания и постепенно почнаха да се уморяват; неизменната му печал ги потискаше, изкушени бяха да престанат да го виждат.

Нещастieto винаги води до странно усамотение. Хората инстинктивно се ужасяват от него. Сякаш е зараза; в най-добрия случай то досажда и човек бяга по-надалеч. Колко малко същества ви прощават, когато страдате! Вечно се повтаря историята на Йов. Елифаз Теманец го обвинява, че не е търпелив, Вилдад Савхеец твърди, че злочестините на Йов са наказание за греховете му. Софар Наамец го смята самохвалец. „И най-сетне Елиуй, син Варахиилов, вузитец от Рамовия род, много се разгневил и се разсърдил на Йов, загдето страдалецът уверявал, че е праведен пред бога.“

Малцина се по природа тъжни. Мнозина са призвани, малцина са избрани. Оливие беше между избраниците. Както бе заявил един мизантроп, „на него сякаш му бе приятно да бъде измъчван“; човек не печели нищо от ролята на нещастник: става само неприятен.

Оливие не можеше да разкрие пред никого чувствата си, дори и пред най-близките си приятели. Съзнаваше, че им досажда. Дори Кристоф, толкова мил с него, губеше търпение пред упоритата му

горест, защото си даваше сметка, че е много несръчен утешител. Истината е, че този великодушен човек, който сам бе изпитал страданието, не можеше да разбере болката на Оливие. Толкова несъвършена е човешката природа! Колкото и да сте жалостив, добросърдечен, умен, дори и да сте минали през най-различни страдания, вие не сте в състояние да почувствувате болката на приятеля си, когато го боли зъб. Ако страданието му продължи, ще бъдете склонен да мислите, че преувеличава оплакванията си. А камо ли когато болката е невидима, затаена дълбоко в душата! Този, който не е засегнат от нея, се дразни, че другият се измъчва толкова много заради чувство, което няма никакво значение за него самия. И в края на краищата, за да успокои съвестта си, той си казва: „Какво мога да сторя? Всичките ми доводи не струват пукната пара!“

Всички доводи, вярно. Човек може да облекчи страданието само като го обича простишко, без да се опитва да го убеждава, без да се старае да го излекува, като го обича и го жали. Единственият балсам за любовните рани е любовта. Само че любовта не е неизчерпаема дори и у хората, които обичат най-силно. Те разполагат с ограничени запаси. Когато приятелите кажат или напишат веднъж най-топлите думи, които са могли да намерят, когато в собствените си очи са изпълнили дълга си, те се отдръпват благоразумно и около страданието се образува празно пространство, както около престъпниците. И понеже все пак се срамуват, че не са му помогнали достатъчно, те му помагат още по-малко: стараят се да ги забрави или самите те да забравят. А ако досадното нещастие упорствува, ако някой несдържан негов отглас проникне чак в скривалището им, те преценяват строго, че страдалецът е малодушен и не може да понесе изпитанието. Бъдете уверени, че ако той падне сломен от удара, в дъното на искреното им съжаление ще намерите презрителната сентенция:

„Горкичкият! Имах по-добро мнение за него!“

Какво неизказано благотворно въздействие може да има сред този всеобщ егоизъм една обикновена нежна дума, едно дискретно внимание, един изпълнен със съчувствие и любов поглед! Тогава човек чувства цената на добросърдечията. И колко бедно е всичко останало в сравнение с добротата!... Добротата сближи Оливие с госпожа Арно повече, отколкото с неговия Кристоф. Макар че Кристоф си налагаше похвално търпение; от обич той не му показваше какво мисли за него.

Но с острия си поглед, изострен още повече от страданието, Оливие долавяше борбата, която се водеше у приятеля му и колко му тежеше неговата скръб. Това бе достатъчно, за да го отдалечи от Кристоф и да му внуши желанието да му извика: „Махни се!“

Така нещастieto често разделя сърцата, които се обичат. Както веялката пресява зърното и то отделя на една страна това, което иска да живее, а на друга — това, което иска да умре. Неумолим закон на живота, по-силен от любовта! Майката, пред чиито очи умира синът ѝ, приятелят, пред чиито очи се дави приятел, ако не могат да ги спасят, продължават все пак да се борят за собственото си спасение, не умират заедно с тях. И все пак ги обичат хиляди пъти повече от собственото си съществуване!...

Въпреки голямата си обич Кристоф бе принуден да отбягва Оливие. Беше много силен, чувствуваше се отлично и се задушаваше в неговата мъка, в която не проникваше никакъв въздух. Колко се срамуваше от себе си! Вбесяваше се, че не може да направи нищо за приятеля си; и понеже изпитваше потребност да си отмъсти на някого, изливаше яда си на Жаклин. Въпреки прозорливите думи на госпожа Арно той продължаваше да я осъжда сурово, както подхожда на млад, буен и безкомпромисен човек, който не е изучил още достатъчно живота, за да не бъде така безжалостен към неговите слабости.

Отиваше да види Сесил и детето, което ѝ бяха поверили. Това подарено майчинство я бе преобразило: тя изглеждаше съвсем млада, щастлива, по-женствена, умилена. Бягството на Жаклин не бе породило в нея тайна надежда за щастие. Тя съзнаваше, че споменът за Жаклин отдалечаваше много повече Оливие от нея, отколкото нейното присъствие. Впрочем чувството, което я бе смутило, бе отминало. Това беше криза и неразумната постъпка на Жаклин бе спомогнала по-бързо да я изживее. Сесил си бе възвърнала обичайното спокойствие и дори не проумяваше какво я бе подтикнало да го наруши. Най-голямата ѝ потребност да обича бе задоволена от любовта към детето. С чудната си склонност към илюзии — или с женската си интуиция — тя откриваше любимия мъж в малкото същество. Така той беше изцяло неин, слаб и беззащитен: принадлежеше ѝ, тя можеше да го обича страстно, с любов, чиста като сърчицето на невинното дете и ясните му сини очи, две капки светлина... Не можеше да се отрече, че обичта ѝ бе

примесена с тъжно съжаление. Ах! Не е същото, разбира се, както ако детето е твое — плът от твоята плът!... И все пак беше толкова хубаво!

Кристоф гледаше сега Сесил с други очи. Спомняше си ироничната забележка на Франсоаз Удон: „Как така ти и Филомел, които сякаш сте създадени да бъдете мъж и жена, не сте влюбени един в друг?“

Но Франсоаз знаеше причината по-добре от Кристоф: човек като Кристоф рядко се влюбва в същество, което може да му донесе щастие; той се влюбва по-скоро в онази, която може да го направи нещастен. Противоположностите се привличат. Природата се стреми към самоизтребление, предпочита пълнокръвния, пламенен живот пред разумното съществуване, което щади силите си. И има право, ако е като Кристоф, чийто закон е да живее възможно най-интензивно, а не възможно най-дълго.

Не толкова проникателен като Франсоаз обаче, Кристоф си казваше, че любовта е безмилостна сила. Тя събира хора, които не могат да се понасят. Разделя същества, направени от едно и също тесто. Носи съвсем нищожно вдъхновение в сравнение с всичко, което разрушава. Щастливата любов разхлабва волята, нещастната — разбива сърцето. Нима ни дава някакво благо?

Но докато злословеше против любовта, тя му се усмихна нежно и насмешливо и му прошепна: „Неблагодарник!“

* * *

Макар и неохотно, Кристоф се почувствува принуден да отиде на още един прием в австрийското посолство. Филомел изпълняваше Lieder от Шуберт, Хуго Волф и Кристоф. Тя се чувствуваше щастлива не само от собствения си успех, но и от успеха на приятеля си, от когото сега се възхищаваше елитът на обществото. Името на Кристоф се налагаше и сред широката публика. Хора от рода на Леви-Кьор не можеха вече да си позволят да го пренебрегват. Творбите му се изпълняваха на концертите. Една негова опера бе приета в Опера-комик. Невидими покровители се интересуваха от него. Тайнственият приятел, който неведнъж се бе застъпил за него, продължаваше да оказва подкрепа на начинанията му. Неведнъж Кристоф бе

почувствувал помощта на тази любеща ръка. Някой бдеше над него, като се криеше ревностно. Кристоф се бе опитал да открие този приятел, но изглеждаше, че го бе обидил, като не го бе потърсил порано, и сега той бе неуловим. Между другото Кристоф бе отвлечен от други грижи: мислеше за Оливие, за Франсоаз; същата сутрин беше прочел във вестника, че тя се е разболяла тежко в Сан-Франциско: представяше си я сама в чуждия град в някоя хотелска стая, нежелаяща да види никого, нито пък да пише на приятелите си, стискаща зъби и очакваща смъртта в усамотението си.

Под гнета на тези мисли той избягваше хората и се беше уединил в малък страничен салон. Облегнат на стената в полутъмния ъгъл зад завеса от зелени растения и цветя, той слушаше красивия, елегичен и топъл глас на Филомел, която пееше „Липата“ от Шуберт; тази чиста музика будеше тъжни спомени. На стената срещу него едно голямо огледало отразяваше светлините и оживлението в съседния салон. Той не го виждаше. Загледан бе в себе си и очите му бяха замрежени от сълзи... Внезапно подобно на старата Шубертова липа, която трепти, той цял се разтрепера, без сам да знае защо. Застина неподвижно няколко минути с пребледняло лице. После мъглата пред взора му се разсея и той видя в огледалото пред себе си „приятелката“, която го гледаше... Приятелката ли? Коя бе тя? Той знаеше само едно, че това беше приятелката и че той я познаваше; и впил очи в нейните, облегнат на стената, той продължаваше цял да трепери. Тя се усмихваше. Той не забелязваше нито очертанятията на лицето и тялото ѝ, нито цвета на очите ѝ, нито дали беше висока или ниска, нито как бе облечена. Виждаше само едно: неземната доброта на съчувствената ѝ усмивка.

И тази усмивка внезапно събуди у Кристоф забравено възпоминание от ранното му детство... Той беше шест-седемгодишен, ходеше на училище, чувствуваше се нещастен, защото малко преди това по-големи и по-силни съученици го бяха били и унижили, всички се подиграваха с него, а учителят го бе наказал несправедливо. Сгушен в един ъгъл, изоставен, докато другите деца играеха, той плачеше тихичко. Едно тъжно момиченце, което не играеше с другите — виждаше го съвсем ясно в този момент, макар през цялото време нито веднъж да не бе си спомнял за него: нисичко, с голяма глава, много светли коси и мигли, бледосини големи очи, бледи страни, пълнички устни, леко подпухнало лице и червени ръце — се беше приближило до

него, спряло се бе, смучейки палеца си, и го бе загледало. После бе сложило ръчичката си върху главата на Кристоф и му бе казало бързо и плахо със съчувствена усмивка:

— Не плачи!...

Тогава Кристоф не бе издържал и бе избухнал в ридания, притиснал лице до престилката на момиченцето, което му повтаряше с разтреперан и нежен глас:

— Не плачи!...

Детето бе умряло няколко седмици по-късно. По време на тази случка то е било навярно вече докоснато от ръката на смъртта... Защо се сети за него в този миг? Нямаше никаква връзка между забравеното скромно дете от народа от далечното немско градче и аристократичната млада дама, която го гледаше сега. Но всички хора имат само една душа. И макар милионите същества да изглеждат различни едно от друго, както световите, които обикалят във всемира, една и съща искра на обич проблясва едновременно в сърца, разделени от векове. Кристоф зърна за миг същото сияние, което някога бе озарило безкръвните устни на малката му утешителка...

Само за миг. Човешката вълна задръсти вратата и скри от Кристоф съседния салон. Той пак потъна в сянката, далеч от огледалото: боеше се да не би то да издаде вълнението му. Когато се поуспокои, пожела да я види още веднъж. Уплаши се да не би да си е отишла. Влезе в салона и тутакси я откри сред тълпата, макар че тя изглеждаше съвсем различна от образа, зърнат в огледалото. Беше седнала сред изящно облечени дами и той я виждаше в профил. Облакътена на ръчката на креслото, тя слушаше разговорите с умна и разсеяна усмивка. Чертите на лицето ѝ наподобяваха младия свети Йоан, полузатворил очи, усмихващ се на собствените си мисли от „Спорът“ на Рафаело...

Точно тогава тя вдигна очи и го видя, без да се учуди. Той разбра, че усмивката ѝ се отнасяше за него. Поклони се развълнуван и се приближи до нея.

— Не ме ли познахте? — попита го тя.

И той веднага я позна.

— Грация...

В същия миг мина посланичката, зарадвана, че отдавна търсената среща най-сетне се е осъществила. Тя представи Кристоф на „графиня

Берени“. Кристоф бе толкова развълнуван, че дори не чу името ѝ. Не обърна внимание на чуждото име. За него тя си беше все неговата малка Грация.

* * *

Грация беше на двадесет и две години. От една година бе омъжена за млад унгарец, аташе при посолството, благородник от стар род, свързан с министър-председателя. Мъжът ѝ беше сноб, бонвиван, елегантен, преждевременно изхабен, но тя се беше искрено влюбила в него и още го обичаше, макар и да го преценяваше прозорливо. Стариат ѝ баща бе умрял. Мъжът ѝ бе назначен в посолството в Париж. Благодарение на връзките на граф Берени и на собственото си очарование и интелигентност младото стеснително момиче, което се плашеше от всичко, бе станало една от първите млади дами на парижкото общество, без да положи никакво усилие и без да изпитва ни най-малко смущение. Толкова голяма сила е да си млад и красив, да се харесваш и да съзнаваш, че се харесваш. А още по-голяма сила е да притежаваш здраво и спокойно сърце, което намира щастие в хармоничното съчетаване на желанията си със съдбата си. Красивото цвете на живота се бе разтворило, без обаче да загуби хармоничното спокойствие на латинската душа, запазена със светлината и всесилния покой на италианската земя. Съвсем естествено тя бе подчинила на обаянието си парижкото общество: никак не се учудваше и умееше да използва властта си, за да подпомогне художествените или благотворителни начинания, за които се обръщаха към нея. Тя предоставяше на други тяхното официално покровителствование, защото, макар и да се държеше според общественото си положение, бе запазила дълбоко в себе си известна независимост от дните на самотното си детство в усамотената сред полята вила и обществото я уморяваше, макар и да я забавляваше, тя умееше да прикрие скуката си под любезната усмивка, продиктувана от доброто ѝ, отзивчиво сърце.

Не бе забравила по-възрастния си приятел Кристоф. Детето, обгаряно от невинна любов, сигурно не съществуваше вече. Сегашната Грация беше много разумна и никак не беше склонна към романтика. С нежна насмешка си спомняше пресилените си детски увлечения. Но все

пак тези спомени я вълнуваха. Мисълта за Кристоф бе свързана с най-чистите часове на живота ѝ. Всеки път, когато чуеше името му, ѝ ставаше приятно и всеки негов успех я радваше, като че ли самата тя участвуваше в него: защото предугаждаше, че той ще се прочуе. Още щом дойде в Париж, се постара да се срещне с него. Покани го, като вписа в поканата и някогашното си моминско име. Кристоф не бе обърнал внимание и бе хвърлил поканата ѝ в кошчето, без да отговори. Тя не се оскърби. Продължи да се интересува, без той да узнае, за работата и дори малко и за живота му. Нейната благотворна ръка го бе подпомогнала в поведената неотдавна вестникарска кампания срещу него. Непорочната Грация нямаше нищо общо със света на печата, но когато трябваше да окаже услуга на приятел, тя бе способна да прелъсти с хитро коварство и най-неприятните хора. Покани в дома си главния редактор на вестника, който оглавяваше хайката клеветници, и мигом му завъртя главата; съумя да поласкае честолюбието му и така умело го подведе, без да загуби достойното си държане, че ѝ бяха достатъчни само няколко небрежно подхвърлени думи — колко се учудва от жалките нападки срещу Кристоф, — за да спре тутакси кампанията. Главният редактор свали оскърбителната статия, която, щеше да се появи на следващия ден, и когато дописникът поиска обяснения, здравата го скастри. Той отиде дори още по-далеч: поръча на един от своите „пишещи на всяка тема“ сътрудници да измайстори в двуседмичен срок хвалебствие за Кристоф; статията беше възможно най-възторжената и глупава. Пак Грация даде идеята да се организират концерти с творби на Кристоф в посолството и понеже знаеше, че е взел под покровителството си Сесил, помогна и на младата певица да си създаде име. Най-сетне чрез връзките си с немските дипломатически среди тя започна спокойно и уверено да привлича тихомълком вниманието на властта към изгонения от Германия Кристоф. Постепенно подбуди общественото мнение да иска от императора декрет, за да се отворят отново вратите на родината за един голям музикант, който ѝ прави чест. Ако все още беше рано да се очаква помилване, тя успя поне да издействува, да си затворят очите за няколкодневното му пътуване до родния град.

Кристоф отдавна чувствуваше, че над него витае невидима приятелка, без да открие коя е, но сега я позна в лицето на младия свети Йоан, който му се усмихваше в огледалото.

Заговориха за миналото. Кристоф почти не си даваше сметка за какво говорят. Човек нито вижда, нито чува любимото същество. И колкото по-силно обичаш, толкова по-малко съзнаваш любовта си. Кристоф изобщо не мислеше за това. Тя беше пред него: това бе достатъчно. Останалото не съществуаше.

Грация не доизказа изречението си. Млад, много висок и доста хубав мъж, облечен изящно, с обръснато лице и плешива глава, с отегчено и презрително изражение наблюдаваше Кристоф през монокъла си и се поклони с надменна любезност.

— Мъжът ми — каза Грация.

Шумът на салона отново отекна в ушите на Кристоф. Вътрешната светлина угасна. Той млъкна вледенен и като се поклони, побърза да се отдалечи.

Колко смешни и ненаситни са в изискванията си душите на хората на изкуството и колко наивни закони управляват чувствата им! Някога той бе пренебрегнал любовта на тази своя приятелка, от години не се бе сетил за нея, а едва срещнал я отново, му се струваше, че е негова, че му принадлежи и ако някой друг я е завладял, той направо му я е откраднал! Самата тя нямаше право да се отдаде другиму. Кристоф не разбираше какво става с него. Но творческият му демон съзнаваше по-ясно от него и създаде през следващите дни едни от най-хубавите му скръбни любовни песни.

Мина много време, без да я види. Беше зает с мъката и здравето на Оливие. Най-сетне един ден намери адреса, който тя му бе дала, и се реши да я посети.

Като се качваше по стълбата, чу, че работници заковават с чукове нещо. Антрето беше задръстено от сандъци и денкове. Прислужникът му каза, че графинята не може да го приеме. Но когато Кристоф си тръгна разочарован, предавайки картичката си, слугата изтича след него и го върна, като му се извини. Въведоха го в салона; килимите бяха вдигнати и навити на руло. Грация го посрещна със сияйната си усмивка, протегнала в радостен порив ръка към него. Целият му глупав яд в миг се изпари. Той улови ръката ѝ и почувствувал се щастлив, я целуна.

— Ах! — възкликна тя. — Колко съм щастлива, че дойдохте! Толкова се страхувах, че ще замина, без да ви видя.

— Да заминете! Нима заминавате?

Всичко отново помръкна.

— Нали виждате — отвърна тя, като му посочи царящия в стаята безпорядък. — В края на седмицата вече няма да бъдем в Париж.

— За дълго ли?

Тя махна неопределено с ръка.

— Знам ли!

Той се насили да каже нещо. Гърлото му бе свито.

— Къде отивате?

— В Съединените щати. Мъжът ми е назначен първи секретар в посолството.

— Значи... значи... — промълви той и устните му се разтрепераха — край на всичко...

— Мили приятелю — каза тя, трогната от тона му, — не, това не означава край на всичко.

— Нима ви срещнах отново само за да ви загубя пак?

Очите му бяха пълни със сълзи.

— Мили приятелю — повтори Грация.

Той притисна очи с ръка и се обърна, за да скрие вълнението си.

— Не тъжете — промълви тя и сложи ръка върху неговата.

В този миг той пак си спомни за малката немкиня. И двамата замълчаха.

— Защо дойдохте толкова късно? — попита го тя най-сетне. — Аз се опитах да ви видя. Никога не ми отговорихте.

— Нямах представа, нямах представа... Кажете ми, вие ли толкова пъти ме подпомагахте, без да се досетя?... На вас ли дължа, че можах да се върна в Германия? Вие ли бяхте моят добър ангел? Вие ли бдяхте над мен?

— Щастлива бях да направя нещо за вас. Толкова много ви дължа!

— Какво ми дължите? Не съм направил нищо за вас!

— Вие не знаете какво сте направили за мен.

Тя му припомни времето, когато като малко момиче го бе срещнала у чичо си Стивънс и когато той и неговата музика ѝ бяха открили красотата в живота. Постепенно, въодушевявайки се леко, тя му разказа с прозрачни, привидно забулени намеци за детските си

вълнения, за участието си в неприятностите на Кристоф, за концерта, на който го бяха освиркали, а тя бе плакала, и за писмото, което му бе писала и на което той никога не бе отговорил: защото не го бе получил. А Кристоф, слушайки я, най-искрено пренасяше в миналото сегашното си вълнение и нежност към милото, наведено над него лице.

Те разговаряха невинно, с радостна сърдечност. Докато говореше, Кристоф я улови за ръка. Внезапно и двамата млъкнаха, защото Грация си даде сметка, че Кристоф е влюбен в нея. Кристоф също осъзна чувствата си...

На времето Грация бе обичала Кристоф, без той да се интересува от чувствата ѝ. Сега Кристоф бе влюбен в Грация, ала тя изпитваше към него само спокойно приятелство. Както често се случва, достатъчно бе известна разлика в часовниците на техните две съществування, за да се измени коренно животът и на двамата...

Грация изтегли ръката си; Кристоф не я задържа. Известно време мълчаха смутени.

После Грация каза:

— Сбогом.

Кристоф повтори тъжния си вопъл:

— Значи, край на всичко!

— Може би така е по-добре!

— Няма ли да се видим още веднъж преди заминаването ви?

— Не — отвърна тя.

— Кога ще се срещнем пак?

Грация махна тъжно и неопределено с ръка.

— Какъв смисъл имаше тогава, какъв смисъл имаше да се срещнем отново?

Но прочете упрек в очите ѝ и тутакси се поправи:

— О, простете, аз съм несправедлив!

— Винаги ще мисля за вас — каза Грация.

— Уви! Аз не мога дори да мисля за вас! Не зная нищо за живота ви.

Тя спокойно му описа с няколко думи начина си на живот, как прекарва дните си. Говореше за себе си и за мъжа си с хубавата си топла усмивка.

— Ах! — възкликна той ревниво. — Вие го обичате!

— Да.

Той стана.

— Сбогом.

Тя също стана. Едва тогава Кристоф забеляза, че Грация е бременна. Той изпита неизразима смесица от отвращение, нежност, ревност и пламенно съжаление. Тя го изпрати до вратата на малкия салон. Той се обърна, наведе глава към ръцете на приятелката си, целуна ги продължително. Тя не помръдна полузатворила очи. Най-сетне той се изправи и без да я погледне, излезе бързо.

[1] Обществено благо (лат.). — Б.пр. ↑

[2] Ражда се нещо по-велико от „Илиада“ (лат.). — Б.пр. ↑

[3] Стадо роби (лат.). — Б.пр. ↑

[4] Девойка, превърната в славей (гръцка митология). — Б.пр. ↑

[5] Пиеса с музикален съпровод (нем.). — Б.пр. ↑

[6] Тук срещнахме Плутон, върлия враг... — Данте, „Божествена комедия“, „Ад“, пес. VI (ит.). — Б.пр. ↑

[7] Посредствена атмосфера (лат.). — Б.пр. ↑

[8] Най-важното (лат.). — Б.пр. ↑

[9] Луи XIV — Б.пр. ↑

[10] Герой от романа „Кандид“ от Волтер. — Б.пр. ↑

[11] Съветник при върховния съд (нем.). — Б.пр. ↑

[12] Врагът е завладял стените (лат.). — Б.пр. ↑

*... E chi allora m'avesse domandato di
Cosa alcuna, la mia risponsione sarebbe
stata solamente
AMORE
con viso vestito d'umilta...^[1]*

Голяма задушница. Навън сиво небе и студен вятър. Кристоф беше у Сесил. Тя седеше до люлката на детето, над което се бе навела госпожа Арно, отбила се пътем да го види. Кристоф бленуваше. Чувствуваше, че се е разминал с щастието; но не мислеше да съжалява: знаеше, че то съществува... Слънце, не ми е нужно да те виждам, за да те обичам! През дългите зимни дни, когато зъзна в мрака, сърцето ми е изпълнено с теб; любовта ме топли: зная, че съществуваш...

И Сесил мечтаеше. Тя гледаше детето и накрая започваше да вярва, че е нейно. О, благословена сила на въображението, създател на живота! Животът... Какво представлява животът? Той съвсем не е това, което виждат очите и хладният разум. Той отговаря на нашите мечти. А мерилото за живота е любовта.

Кристоф гледаше Сесил. Грубоватото ѝ лице и големите ѝ очи сияеха, озарени от майчинска обич: тя беше повече майка от истинската. Гледаше и нежното и уморено лице на госпожа Арно. Четеше по чертите ѝ, както във вълнуваща книга, затаените чувства и страдания на живота ѝ на съпруга, който, без човек да подозира, е понякога също толкова богат на радости и горести, както любовта на Жулиета или Изолда. Само че с повече благочестиво величие...

Socia rei humanae atque divinae...^[2]

И той си мислеше, че както вярата или липсата на вяра не обуславят единствени щастието, така децата или липсата на деца не

съставляват щастието или нещастieto на омъжените или неомъжените жени. Щастието е уханието на душата, музиката на сърцето. А най-дивната музика на душата е добротата.

В стаята влезе Оливие. Движенията му бяха спокойни: необичайна ведрина искреше в очите му. Той се усмихна на детето, стисна ръка на Сесил и на госпожа Арно и заговори спокойно. Те го гледаха с нежно удивление. Затворен в скръбта и усамотението си, подобно на гъсеница в изпредения от нея пашкул, той бе успял с големи усилия да се освободи от болката си, да я отхвърли от себе си като празна обвивка. По-късно ще разкажем при какви обстоятелства бе намерил една благородна кауза, на която да отдаде живота си: защото той имаше за него значение само доколкото можеше да го принесе в жертва. И съгласно природния закон, в деня, когато дълбоко в себе си се бе отказал от живота, той наново се бе разгорял в него. Приятелите му го гледаха. Те не знаеха какво се бе случило и не смееха да го питат. Чувствуваха обаче, че се е освободил и в душата му няма вече нито съжаление, нита горчивина за каквото и да било, за когото и да било.

Кристоф стана, приближи се до пианото и каза на Оливие:

— Искаш ли да ти изпея една мелодия от Брамс?

— От Брамс ли? — изненада се Оливие. — Нима свириш творбите на стария си неприятел?

— Днес е Задушница. Ден на всеобщо опрощение — отвърна Кристоф.

И той изпя полугласно, за да не събуди детето, няколко думи от стара народна немска песен:

*... Für die Zeit, wo du g'liebt mi hast
Da dank'f dir schön,
Und i wünsch'dass dir's anderswo
Besser mag geh'n...*

(Благодаря за кратката любов, с която ме дари, и ти желая другаде да бъдеш по-щастлива ти...)

— Кристоф! — промълви Оливие.

Кристоф го притисна до гърдите си.

— Смелост, моето момче! Не можем все пак да се оплачем от съдбата!

И четиримата седнаха около спящото дете. Мълчаха. И ако някой ги попиташе за какво мислят, те биха отговорили със смирено изражение само едно:

„Любов.“

[1] И ако тогава някой ме бе попитал нещо, моят отговор щеше да бъде само „любов“, с озарено от смирение лице... (ит.). — Б.пр. ↑

[2] Съюзница на човешките и на божествените дела... (лат.). — Б.пр. ↑

**КНИГА ДЕВЕТА
ПЛАМТЯЩИЯТ ХРАСТ**

Умиротворено сърце. Стихнали ветрове. Неподвижен въздух...

Кристоф беше спокоен. В душата му цареше мир. Изпитваше известна гордост, че е съумял да го постигне. Но дълбоко в себе си беше печален. Учудваше се на тишината. Страстите му бяха приспани; искрено вярваше, че никога вече няма да се пробудят.

Голямата му, малко груба сила, дремеше, лишена от цел и обект. В душата му — тайна празнота, непризнатото „има ли смисъл?“. Може би съзнанието за щастието, което не бе успял да улови. Не трябваше вече много да се бори нито срещу себе си, нито против другите. Не трябваше и да полага особени усилия даже в работата си. Беше стигнал до края на определен етап от съществуването си и сега жънеше плодовете на предишните си усилия. С голяма лекота черпеше от откритото от него музикално находище. И докато публиката, както винаги изоставаща, откриваше предишните му творби и се възхищаваше от тях, той вече ги чувствуваше далечни, макар и да не знаеше още дали ще успее да отиде по-напред. Творческата работа сега му доставяше равно, безбурно щастие. В този период от живота му изкуството беше за него само прекрасен инструмент, на който той свиреше като виртуоз. Съзнаваше със срам, че става дилетант.

„За да вървиш винаги напред в изкуството — казваше Ибсен, — необходимо е нещо друго и нещо повече от природното дарование: страстни чувства, страдания, които изпълват живота и го осмислят. Иначе не твориш, а само пишеш книги.“

Кристоф пишеше книги. А не бе свикнал така. Книгите му бяха прекрасни. Той би предпочел да не са толкова свършени, но да са поживи. Този почиващ си атлет, който се чудеше какво да прави с мускулите си, прозявайки се като отегчен див звяр, предвиждаше годините на спокойна работа, които го очакваха. И тъй като с вродения си германски оптимизъм охотно си внушаваше, че всяко зло е за добро, беше готов да повярва, че е достигнал отредените му от съдбата граници. Беше доволен: излязъл от бурята, отново ставаше господар на себе си. Не беше кой знае колко голяма победа!... Но какво да се

прави? Управляваш само това, което владееш, и постигаш, колкото можеш... Струваше му се, че е дошъл до своя пристан...

* * *

Двамата приятели не живееха заедно. Когато Жаклин избяга, Кристоф си мислеше, че Оливие ще се настани при него. Но за Оливие това бе невъзможно. Макар и да се нуждаеше от близостта на Кристоф, не можеше да поднови предишния начин на живот с него. След годините, прекарани с Жаклин, би му било непоносимо, би му се струвало едва ли не кошунство да въведе другиго в интимния си живот, дори ако този друг го обичаше повече от Жаклин, дори ако самият той го обичаше повече. Сложно чувство, недостъпно за разума.

Кристоф не можеше да го разбере. Той настояваше, учудваше се, огорчаваше се, негодуваше... После вроденият му усет, по-проницателен в случая от ума му, му подсказа как трябва да постъпи. Внезапно престана да настоява и реши, че Оливие е прав.

Но те се виждаха всеки ден и никога не се бяха чувствували по-близки; може би в разговорите си не споделяха най-интимните си мисли. Но и нямаха нужда от това. Разбираха се един друг без думи чрез откровението на любещите се сърца.

Говореха малко: единият погълнат от изкуството, а другият — от спомените си. Болката на Оливие се притъпяваше, без той да полага особени усилия, напротив, сякаш му беше приятно да страда: дълго време любовната мъка бе единственият смисъл на живота му. Обичаше детето си, но то беше само кресливо бебе и не можеше да заеме голямо място в съществуването му. Някои мъже са повече любовници, отколкото бащи. Безсмислено е се възмуцаваме. Природата не е еднообразна и би било абсурдно да искаме да наложим едни и същи закони на сърцето. Никой няма право да жертвува дълга си заради сърцето. Трябва да признаем поне правото на сърцето да не се чувства щастливо, като изпълнява дълга си. Оливие обичаше в детето си най-много жената, чиито плът и кръв бе то.

Доскоро той почти не обръщаше внимание на хорските страдания. Беше интелектуалец, премного затворен в себе си. Не самовлюбеност, а болезнена привичка на мечтател. Жаклин още повече

допринесе за пустотата около него: любовта ѝ очерта магически кръг между Оливие и останалите хора и този кръг остана, след като любовта си беше отишла. Освен това Оливие беше аристократ по природа. Още в детството си, въпреки отзивчивото си сърце, той странеше от тълпата поради вродена физическа и духовна изтънченост. Противни му бяха и дъхът, и мислите на човешкото множество.

Едно обикновено произшествие обаче, на което стана случаен свидетел, измени до голяма степен живота му.

* * *

Оливие беше наел много скромно жилище в горната част на Монруж, недалеч от Кристоф и Сесил. Квартал на простолюдието, а в самата къща живееха дребни рентиери и чиновници, както и няколко работнически семейства. При други обстоятелства тази чужда за него среда би го измъчвала; но сега за него нямаше никакво значение къде се намира: навсякъде беше чужденец. Не знаеше кой му е съсед, не познаваше съседите си, а и не се стремеше да узнае кои са. Когато се връщаше от работа — беше постъпил в едно издателство, — се затваряше в спомените си и излизаше само за да види Кристоф или детето си. Жилището му не беше за него дом, а тъмна камера, в която можеше да фиксира образите от миналото. Колкото по-тъмна и празна беше тя, толкова по-ясно изплуваха те. Оливие почти не забелязваше хората, с които се разминаваше по стълбите. Неволно обаче някои от тях се запечатваха в паметта му. Някои хора виждат нещата ясно едва когато те се превърнат в минало. Но тогава вече нищо не им убягва: и най-малките подробности са врязани в съзнанието им като с длето. Към тях спадаше и Оливие; сенките на живите се бяха вселили в него. Излизаха на преден план при сътресение: Оливие ги разпознаваше, без да ги е виждал дотогава, и понякога протягаше ръце да ги улови... Много късно!...

Когато един ден излизаше, видя, че пред вратата на къщата около вратарката, която оживено разправяше нещо, са се струпали хора. Той никак не беше любопитен и щеше да отmine. Но портиерката, в желанието си да събере повече слушатели, го спря и го попита дали знае какво е станало с бедните Русел. Оливие дори не знаеше кои са

тия „бедни Русел“. С любезно безразличие се спря. Когато узна, че едно работническо семейство — баща, майка и пет деца — се е самоубило от беднотия малко преди това в същата къща, той остана като другите и загледан в стената, заслуша жената, която за кой ли път разказваше историята от край до край. Докато тя говореше, в съзнанието му се заредиха спомени и той се сети, че е виждал тези хора. Поразпита... Да, познаваше ги: мъжът — като че ли още чуваше задъханото му дишане по стълбата, — работник-хлебар с бледо лице, с изпити от горещата пещ страни, брадясал; в началото на зимата се разболял от пневмония, върнал се на работа, преди да е оздравял напълно, болестта отново го повалила. От три седмици бил без работа и без сили. Жената, вечно бременна, изкривена от ревматизъм, изнемогвала — била чистачка в няколко семейства и по цели дни тичала, за да издействува от Общественото осигуряване жалката помощ, която все не ѝ отпускали. А междувременно децата идвали едно след друго: единадесетгодишно, седемгодишно, тригодишно, без да се смятат още две, умрели като малки. И като връх на нещастieto две близнечета избрали отлично момента на появяването си: родили се предишния месец!

— В деня на раждането — разправяше една съседка — най-голямото от петте, единадесетгодишното момиченце Жюстин — горкото дете! — се заплакало, чудейки се как ще смогне да носи и двете...

Оливие тутакси си припомни момиченцето — огромно чело, безцветни, опънати назад коси, мътносиви, изпъкнали очи. Когато го срещаше, все носеше провизии или по-малката си сестричка. Или пък водеше за ръчичка седемгодишното си братче, хилаво момченце с тясно лице, само с едно око. Когато се разминаваха, Оливие промълвяше с обичайната си разсеяна любезност:

— Извинете, госпожице.

Дъщерята на хлебаря не казваше нищо. Минаваше край него изправена, почти без да се отдръпне: повърхностната му учтивост ѝ доставяше тайно удоволствие. Предната вечер в шест часа я беше срещнал за последен път. Качваше кофа дървени въглища. Товарът изглеждаше много тежък, но това е нещо обичайно за децата от народа. Оливие я беше поздравил както обикновено, без да я погледне. Слезе няколко стъпала и когато неволно вдигна глава, видя малкото ѝ

тревожно личице, наведено над перилото на площадката. Тя го гледаше. Веднага тръгна нагоре. Знаеше ли къде я водеха този път стъпалата? Оливие не се съмняваше и натрапчиво бе завладян от мисълта за това дете, което носеше в тежката кофа смъртта, освобождението... Нещастните дечица, за които краят на живота означава край на мъките им. Не можа да продължи пътя си. Прибра се в стаята си. Но да остане вътре с тия мъртъвци близо до себе си... Няколко стени само го деляха от тях... Като си помисли само, че бе живял редом със злочестината им!

Отиде при Кристоф. Сърцето му бе свито; казваше си, че е чудовищно да се отдаде — както бе правил — на празни любовни съжаления, когато толкова човешки същества се терзаят от много по-жестоки несгоди, които човек би могъл да облекчи. Беше дълбоко развълнуван и състоянието му лесно се предаде и на Кристоф. И той се разстрои. Докато Оливие му разказваше произшествието, той разкъса страницата, която току-що бе написал, обвинявайки се, че себелюбиво се залъгва като дете... После събра парчетата хартия. Беше премного роб на музиката си, пък и верният му усет му подсказа, че ако унищожи едно художествено произведение, няма да ощастливи никого. Трагедията на нищетата не беше нищо ново за него. Още от детството си бе привикнал да се движи по ръба на подобни бездни, като се стреми да не падне. В този период на живота си, когато се чувствуваше в разцвета на силите си, той беше дори строг към самоубийците, защото не можеше да приеме отказа от борбата заради каквито и да било страдания. Страдание и борба, нима има нещо по-естествено? Та това е гръбнакът на вселената.

И Оливие беше минал през подобни изпитания, но той не бе могъл да се примири с тях нито лично за себе си, нито за околните. Ужасяваше се от нищетата, която бе похабила живота на неговата мила Антоанет. След като се бе оженил за Жаклин, изнежен от богатството и любовта, той с лекота бе отдалечил от себе си спомена за безрадостните години, когато той и сестра му изнемогваха, за да припечелят всеки ден правото да живеят на следващия, без да знаят дали това ще им се удаде. Сега, когато вече не се стремеше да запази егоистичния си любовен мир, тези години изплуваха отново в съзнанието му. Вместо да избягва гледката на страданието, той започна да я търси. Нямахше нужда да ходи надалеч, за да я намери. При

неговото душевно състояние той виждаше страданието навред. То изпълваше света. Светът, истинска болница... О, терзания, о, предсмъртни мъки! О, изтезания на ранената, трепкаща, загниваща жива плът! Безмълвни мъчения на сърцата, линеещи от скръб! Лишени от обич деца, девойки без надежда, прелъстени и изоставени жени, разочаровани в приятелството, любовта или вярата си мъже, жалко шествие на клетниците, осакатени от живота!... Най-жестоки са не нищетата и болестта, а човешката жестокост, взаимното настървение. Едва открянал прозорчето към земната преизподня, Оливие дочу ропота на всички потиснати: експлоатирани пролетарии, преследвани народи, подложената на сеч Армения, задушената Финландия, осакатената Полша, измъчената Русия. Африка, разкъсвана на воля от европейските вълци, нещастниците на целия човешки род. Оливие се задъха. Този ропот се надигаше отвред, той вече не можеше да си представи, че някой мисли за друго. Постоянно говореше по този въпрос на Кристоф. Смутен, приятелят му отвърщаше:

— Мълчи! Остави ме да работя!

И понеже му беше мъчно да възвърне равновесието си, той се дразнеше и му се караше:

— По дяволите! Ето че денят ми е загубен! Много спечели, нали?

Оливие му се извиняваше.

— Мили приятелю, не трябва винаги да гледаш в бездната — съветваше го Кристоф. — Няма да можеш вече да живееш!

— Трябва да подадем ръка на тези, които са долу.

— Сигурно. Но как? Като се хвърлим вътре и ние? Защото ти искаш точно това. Ти си склонен вече да виждаш в живота само тъжното. Нека бог те благослови! Подобен песимизъм е безспорно милосърден, но той потиска. Искаш ли да създадеш щастие? Бъди щастлив първо самият ти!

— Щастлив! Как може да ти даде сърце да бъдеш щастлив, когато виждаш толкова страдания? Не може да има щастие освен в стремежа да намалим тези страдания.

— Отлично. Само че не като се бия наляво и надясно ще подпомогна страдащите. Един лош боец в повече е, кажи-речи, нищо. Но аз мога да утешавам чрез изкуството си, да всявам сила и радост. Знаеш ли за колко клетници красотата на една крилата песен е опора в

мъките им? Всеки със занаята си! Вие, французите, великодушни чудаци, винаги първи протестирате против всяка неправда, било в Испания, било в Русия, без да знаете точно за какво се отнася. Аз ви обичам заради това ваше качество. Но нима си въобразявате, че оказвате благотворно влияние върху развоя на събитията? Вие се хвърляте безразсъдно в боя и резултатът е нищожен, ако не вреден... И погледни, никога вашето изкуство не е било по-посредствено, отколкото сега, когато вашите хора на изкуството си въобразяват, че участвуват в световната борба. Странно е колко много покварени дилетанти се провъзгласяват за апостоли! Те биха сторили много по-добре, ако поднесат на народа си малко по-чисто и по-силно вино. Първото ми задължение е да правя това, което правя — да композирам здрава музика за вас, която да засили кръвта ви и да внесе слънце в сърцата ви!

* * *

За да пръскаш светлина над другите, трябва да я носиш в себе си. А на Оливие тя не му достигаше. Като най-добрите хора днес и той не беше достатъчно силен, за да излъчва сила. Би могъл, но ако се обедини с други. Но с кого? Свободен по дух и в същото време дълбоко вярващ, той стоеше извън всички политически и религиозни партии. Те си съперничеха помежду си по нетърпимост и тесногърдие. Дойдеха ли на власт, гледаха само как да злоупотребят с нея. Само потиснатите привличаха Оливие. В това отношение поне той беше на едно мнение с Кристоф, че преди да се бори срещу далечните неправди, трябва да се бори срещу близките, които са около него и за които е отговорен до известна степен. Много хора се задоволяват да протестират против злото, извършено от други, без да мислят за злото, което вършат самите те.

Отначало се зае да подпомага бедните. Приятелката му госпожа Арно беше членка на някакво благотворително дружество. Оливие стана също негов член. Отначало неведнъж бе разочарован: не всички бедни, поверени на неговите грижи, бяха достойни за съчувствие. Те или откликваха зле на хубавото му отношение, или изпитваха недоверие, или страняха от него. Впрочем един интелектуалец мъчно

може да се задоволи с обикновена благотворителност. Тя облекчава такава незначителна част от всеобщата нищета! Действува винаги разпокъсано, случайно; превързва раните, които среща по пътя си; общо взето, тя си поставя скромни и неотложни задачи, и не може да стигне до корените на злото. А умът на Оливие се домогваше именно до тях.

Той се зае с проучването на проблема за социалната нищета. Не му липсваха ръководители. По онова време социалният въпрос бе станал моден. Обсъждаха го в салони, романи, на театралната сцена. Всеки си въобразяваше, че го познава основно. Част от младежта отдаваше най-ценните си сили на него.

* * *

Всяко ново поколение се нуждае от благородно увлечение. Дори и най-себелюбивите младежи притежават излишна жизненост, както и голямо количество енергия, които не могат да останат неизползувани. Те копнеят да ги изразходват в някаква дейност или по-благоразумно — за някаква теория. Авиация или революция. Гимнастика на мускулите или на идеите. Когато човек е млад, необходимо му е да си създаде илюзията, че участва в някое велико начинание на човечеството, което ще обнови света. Сетивата му откликват на всеки полъх на вселената. Той е така свободен и лек! Не се е натоварил още с бремето на семейството, не притежава нищо, не рискува нищо. Човек е много щедър, когато може да се откаже от нещо, на което още не държи. Освен това толкова е приятно да обичаш и да мразиш, да вярваш, че можеш да преобразиш земята с мечти и бойни възгледи. Младежите са като кучетата, които пазят стадото: тръпнат и лаят нахалост. Неправда, извършена на другия край на земята, ги довежда до изстъпление.

Лай в нощта. От чифлик на чифлик те си отговаряха безспир сред гъстите гори. Нощта беше неспокойна. Не беше лесно да се спи в такава време! Вятърът разносяше по въздуха ехото на толкова неправди!... Несправедливостта е безкрайна: за да поправиш една, рискуваш да причиниш други. Какви значи несправедливост? За един — това е позорният мир, разкъсаното отечество. За друг — войната. За

този — унищоженото минало, прокуденият властелин. За онзи — ограбената църква. За трети — задушеното бъдеще, угрозата, надвиснала над свободата. За народа — неравенството, а за избраниците — равенството. Различни видове несправедливост; всяка епоха си има своята и се бори срещу нея или я поддържа.

В този момент главните усилия в света бяха насочени против социалните неправди и несъзнателно съдействаха за подготвянето на нови неправди.

Безспорно социалните неправди бяха тежки и биеха на очи, откакто работническата класа, с растяща численост и мощ, бе станала един от главните двигатели на държавата. Но въпреки шумните изявления на нейните трибуни и певци, положението на тази класа беше не по-лошо, а по-добро, отколкото в миналото. И промяната бе настъпила не защото тя страдаше повече, а защото бе по-укрепнала. А тя бе укрепнала именно поради силата на враждебния ѝ капитал, благодарение на неизбежното икономическо и индустриално развитие, което сплоти работниците в армии, готови за бой, и чрез механизацията ги снабди с оръжие, като всеки майстор се превърна в господар, който командува светлината, мълнията и енергията на света. От огромното множество примитивни сили, организирани отскоро благодарение на усилията на водачите им, се излъчваше топлина на разпалена жарава, електрически вълни, които пробягваха по тялото на човешкото общество.

Каузата на това множество вълнуваше интелигентната буржоазия не със своята справедливост или с новостта и силата на идеите си, както на нея ѝ се щеше да вярва, а със своята жизненост...

Нейната справедливост? Хиляди други справедливи каузи бяха потъпкани в света, без той да се трогне. Нейните идеи? Късчета истина, събрани оттук-оттам, нагодени към ръста на дадена класа за сметка на останалите. Много безсмислени *credo*, както всяко верую — божественото право на кралете, непогрешимостта на папите, царството на пролетариата, всеобщото гласоподаване, равенството на хората, еднакво абсурдни, ако имаме пред вид само интелектуалната им стойност, а не силата, която им дава живот. Имаше ли значение, че бяха посредствени? Идеите завладяват света не в качеството си на идеи, а защото представляват живи сили. Те запленяват хората не с интелектуалното си съдържание, а с жизненото сияние, което излъчват

в дадени моменти на историята. Те сякаш миришат на дивеч: въздействуват на най-грубото обоняние. И най-възвишената идея няма да окаже никакво въздействие до деня, когато стане заразителна не заради собствените си достойнства, а заради достойнствата на обществените групировки, които я въплътяват и вливат в нея своята кръв. Тогава съхнещото растение, йерихонската роза изведнъж разцъфва, наедрява, изпълва въздуха със силния си аромат. Мислите, тези ярки знамена, с които работническата класа вървеше на щурм срещу буржоазната крепост, се бяха родили в мозъците на буржоазните мислителни. Затворени в буржоазните книги, тези мисли бяха като мъртви: музейни вещи, омотани мумии във витрини, които никой не поглежда. Но щом народът ги присвои и ги направи народни, той им предаде своята трескава жизненост, която ги деформира, но ги оживи, вдъхна безумните си надежди в тези отвлечени понятия, превърна ги в знойния вятър на Егир. Те се разпространяваха от един на друг. Стигаха до всички, без да се знае кой и как ги бе донесъл. Личностите нямаха значение. Идейната епидемия се разрастваше и понякога се случваше ограничени хора да я предадат на други, обладаващи високи качества. Всеки неволно ставаше нейн носител.

Подобни явления на интелектуална зараза са свойствени на всички епохи и на всички страни. Те се наблюдават и в страни, където аристокрацията е на власт и се стреми да запази строгото разграничение на кастите. Но никъде не избухват така мълниеносно, както в демокрациите, където не се е запазила санитарна преграда между богопомазаните и тълпата. Точно богопомазаните тутакси се поддават на заразата. Въпреки гордостта и ума си те не могат да й устоят. Защото са много по-слаби, отколкото си въобразяват. Интелигенцията представлява малък остров, разяждан, подронван и заливан от човешките приливи. Тя изплува отново едва когато вълната се отдръпне. Възхищаваме се от себеотрицанието на френските аристократи, отрекли се от правата си през нощта на 4 август. Би трябвало да се възхищаваме от нещо друго: че не са могли да постъпят иначе. Представям си, че мнозина от тях, прибрали се след това в дворците си, са си помислили: „Какво направих? Бях пиян!...“ Великолепно опиянение! Хвала на хубавото вино и на лозата, която го е дала! Лозата, чийто сок опияни привилегированите от стара Франция, не бе посадена от тях. Но виното бе източено, трябваше да се

изпие. А който го вкусеше, загубваше ума си. Дори и хората, които не отпиваха от него, чувствуваха, че им се вие свят, защото мимоходом бяха вдъхнали изпаренията на кипналото вино. Гроздобери на революцията!... Само няколко изветрели бутилки са останали вече в семейните килери от виното от 89 година; но децата на нашите внуци още ще помнят, че праядовците им са се зашеметили от него!

По-стипчиво, но също така силно вино опияняваше буржоазната младеж от поколението на Оливие. Тя пренасяше в жертва своята класа на едно ново божество. Deo ignoto^[1] — народа.

* * *

Естествено не всички бяха еднакво искрени. Мнозина виждаха в това движение повод да се откроят от класата си, давайки си вид, че я презират. За повечето това бе занимателна интелектуална игра, ораторско трениране и нямаха много сериозно отношение към него. Приятно е да си въобразяваш, че вярваш в някаква кауза, че се бориш или ще се бориш за нея или най-малкото, че би могъл да се бориш. Не е лошо даже да си мислиш, че се излагаш на известен риск. Чисто театрални вълнения.

Те са невинни, когато им се отдаваш чистосърдечно, без користни помисли. Други, по-хитри, участвуваха в играта съвсем съзнателно. Народното движение беше за тях средство за издигане. Подобно на нормандски пирати, те използваха прилива, за да тласнат лодките си навътре в сушата. Разчитаха да проникнат до устията на големите реки и да се закрепят в завладените градове, след като морето се оттегли. Проливът беше тесен, а вълната — капризна: искаше се сръчност. Но две-три демагогски поколения бяха подготвили корсари, много вещи в пиратския занаят. Те се промъкваха смело и дори с поглед не удостояваха потъващите.

Такива подлеци има във всички партии; слава богу, нито една не отговаря за тях. Но тези авантюристи вдъхваха такова отвращение у искрените и убедените хора, че караха мнозина от тях да се разочароват от своята класа. Оливие срещаше богати и образовани младежи от буржоазната класа, които съзнаваха упадъка на буржоазията и собствената си безполезност. Той бе много склонен да

им съчувствува. Повярвали отначало във възможността народът да се обнови чрез интелектуалния елит, основали народни университети и изразходвали много време и пари, те се бяха убедили в пълния неуспех на усилията си. Бяха вложили прекалено големи надежди, затова и униинето им не беше по-малко. Хората или не се бяха отзовали на повика им, или бяха побягнали. А когато се отзоваваха, разбираха всичко наопаки и усвояваха само порочното в буржоазната култура. Пък и не една шугава овца се бе промъкнала сред буржоазните апостоли и бе подкопала доверието към тях, експлоатирайки едновременно и народа, и буржоазията. Тогава добронамерените хора започнаха да смятат, че буржоазията е обречена, че е способна само да поквари народа, затова той трябва на всяка цена да се освободи от нея и да върви сам по пътя си. Не им оставаше никаква друга сфера на действие, освен да провъзгласят движението, което трябваше да се проведе без тях и против тях. Едни се примириха с този отказ с дълбока, безкористна радост, подхранвана от съзнанието за саможертва, с братско съчувствие. Да обичаш, да се раздаваш! Младостта е толкова богата със собствените си възможности, че може да се съгласи да не приеме нищо в замяна — не се бои, че ще остане без нищо. Други намираха в това отричане интелектуална наслада, властна логика; те се жертвуваха не за хората, а заради идеите. Те бяха най-дръзновени. Изпитваха горда радост да доказват с разсъжденията си неизбежната гибел на класата си. По-тягостно би им било да видят предвижданията си опровергани, отколкото да бъдат смазани ведно с класата си. В интелектуалното си опиянение те викаха на хората отвън: „По-силно! Удряйте по-силно! Дано не остане нищо от нас!“ Те бяха станали теоретици на насието.

Насилие, извършвано от други. Защото, както става обикновено, апостолите на грубата сила бяха почти във всички случаи крехки и изтънчени хора. Някои от тях бяха служители на същата държава, която се заканваха да разрушат, и то усърдни, добросъвестни и покорни служители. Проповядването от тях насилие бе отплата за безсилието им, за изтърпените обиди, за потиснатото им съществуване. То бе главно указание за бурята, бушуваща около тях. Теоретиците са като метеоролозите: те определят с научни термини не какво ще бъде, а какво е времето. Те са ветропоказателят, който показва откъде духа

вятърът. А когато се завъртят, са готови едва ли не да вярват, че те управляват вятъра.

Вятърът се бе обърнал.

В една демократична страна идеите бързо се износват. Толкова по-бързо, колкото по-бързо са се разпространили. Колко много републиканци във Франция се бяха преситили за по-малко от петдесет години и от републиката, и от всеобщото гласоподаване, и от толкова други извоювани с опиянение свободи! След фанатичния култ на масите, след блажения оптимизъм, повярвал в свещеното мнозинство и очакващ прогреса на човечеството, се бе надигнал духът на насието. Неспособността на масите да се управляват сами, тяхната продажност, безволие, подлото и малодушно отвращение към всичко, което ги превъзхожда, гнетящата липса на дръзновение — всичко предизвикваше бунт. Енергичните малцинства, всички малцинства, призоваваха към сила. Наблюдаваше се странно, но същевременно съдбоносно сближение между роялистите от „Аксион Франсез“ и синдикалистите от Всеобщата конфедерация на труда. Балзак описва в един свой роман тези герои на своето време „аристократи по темперамент, станали републиканци само от озлобление, за да видят повече нискостоящи между равните тям“. Жалко удоволствие! Трябва да принудиш нискостоящите да се признаят за такива, а единственото средство за постигане на това е власт, която да наложи надмоцието на елита — работнически или буржоазен — над болшинството, което го потиска. Младите интелектуалци, надменни дребни буржоа, ставаха роялисти от засегнато честолюбие или от омраза към демократичното равенство. А безкористните теоретици, философи на насието, истински ветропоказатели, се издигаха над тях като предвестници на бурята.

Трябва най-сетне да споменем и групата на литераторите, търсеци вдъхновение, писателите, които умеят да пишат, но не знаят за какво да пишат: като гърците в Авлида, задържани от безветрието. Те не могат да мръднат и чакат нетърпеливо попътен вятър да надуе платната им и да ги понесе независимо накъде. Сред тях се виждаха знаменитости: аферата Драйфус неочаквано ги бе откъснала от стилистичните им занимания и ги бе запратила в публичните събрания. Пример, последван от премного подражатели, според мнението на инициаторите. Много писатели се занимаваха сега с политика и си

въобразяваха, че ръководят държавните дела. Всичко им даваше повод да основават съюзи, да издават манифести, да спасяват Капитолия. След интелектуалците от авангарда дойдоха интелектуалците от ариергарда. И едните, и другите бяха една стока. Всяка партия представяше другата за умуваща, а себе си — за умна. Щастливците, в чиито вени течаха няколко капки народна кръв, бяха особено горди. Потопяха в нея перата си. Ала, общо взето, всички бяха недоволни буржоа, стремящи се да си възвърнат властта, загубена безвъзвратно поради себелюбието им. Рядко тези апостоли запазваха за дълго ревностното си усърдие. Отначало извоюваха успехи, които вероятно не се дължаха на ораторското им дарование. Честолюбието им беше приятно поласкано. После продължаваха в същия дух с по-малко успех и с тайно опасение да не станат за смях. След време последното чувство вземаше превес ведно с умората да играят роля, трудна за толкова изискани и скептични хора. Очакваха само благоприятен вятър и благоприятно настроение на околните, за да се оттеглят. Защото бяха пленници на едното и на другото. Тези волтеровци и Жозеф дьо Местровци на нашето време криеха под дръзките си писания вътрешна неувереност и плахост, опипваха почвата, страхуваха се да не се изложат пред младите, искаха да им се харесат, правеха се на юноши. Революционери или контрареволуционери само с перото си, те се примиряваха да следват литературната мода, чието създаване бяха подпомогнали.

Най-странният тип, когото Оливие срещна в малобройния буржоазен авангард на революцията, беше революционерът, станал такъв от боязливост.

Образецът, който имаше пред очите си, се наричаше Пиер Кане. Произхождаше от богатата буржоазия и от семейство, херметически затворено за новите идеи: съдии и чиновници, станали известни с роптанието си против властта и доброволното излизане в оставка. Самият той беше едър буржоа от квартала Маре, флиртуваше с църквата и мислеше малко, но трезво. Беше се оженил от безделие за жена с аристократично име, която също не беше глупава, но беше повърхностна. Този набожен, тесногръд и изостанал свят, който постоянно предъвкваше оскърбената си гордост, му беше дошъл до гуша особено защото жена му беше грозна и му досаждаше до смърт. Със средни умствени възможности, но доста буден, той бе по-скоро с

либерални убеждения, без да съзнава ясно какво представляват: в своята среда не би могъл да научи какво значи свобода. Знаеше само едно: че там няма свобода. И си въобразяваше, че е достатъчно да напусне своя кръг, за да я намери. Но сам не беше способен да направи нито крачка. Веднага се присъедини с радост към свои съученици от колежа, някои от които бяха запалени синдикалисти. В техния свят той се чувствуваше още по-чужд, отколкото в своя. Но не искаше да си го признае. Трябваше все пак да бъде някъде. А хора със своята окраска — с други думи без окраска! — не можеше да намери. И все пак подобен тип хора съвсем не са малко във Франция! Но се срамуват от себе си: спотайват се или се боядисват в някой моден политически цвят, дори и в няколко едновременно.

Както можеше да се очаква, той се сближи най-много с онзи приятел, който беше най-различен от него. Френският буржоа и провинциалист по дух стана неразделен спътник на младия лекар, — руски евреин Манус Хайман, емигрант, който подобно на много свои сънародници имаше двойната дарба да се нарежда навсякъде като у дома си и толкова лесно да се пригажда към всяка революция, че човек се питаше дали тя го интересува като забавна игра или като сериозна кауза. Собствените му изпитания, както и хорските, бяха за него едва ли не развлечение. Искрен революционер, но свикнал да разсъждава научно, той гледаше на революционерите, включително и на себе си, като на особен вид безумци. И изучаваше това безумие, като в същото време го разпространяваше. Възторженото му дилетантство и крайното му непостоянство го тласкаха към най-противоположни среди. Имаше връзки със силните на деня и дори с полицията; вреше се навред с неспокойното любопитство, заради което толкова революционери привидно играят двойствена игра, като понякога привидното се превръща в действителност. Това не е предателство, а променчивост, често съвсем безкористна. За много дейни хора борбата е театър и те са добри и честни актьори, но винаги готови да сменят ролята си! Манус беше верен на ролята си на революционер, доколкото можеше: тя най-добре подходеше на вродения му анархизъм и на удоволствието, с което потъпкваше законите на страната, в която пребиваваше временно. И все пак това беше само роля. Човек никога не знае какъв дял има измислицата в думите му; накрая самият той не можеше ясно да различи фантазията от действителността.

Умен и насмешлив, тънък психолог поради двойния си произход, вещ познавач на слабостите у другите, както и на своите, и способен да се възползува от това, той лесно бе спечелил надмощие над Кане. Забавно му беше да увлича този Санчо Панса в приключения, достойни за Дон Кихот. Разпореждаше се най-безцеремонно с него — с волята, с времето, с парите му — не за своя изгода (той не предявяваше никакви желания, не беше ясно от какво се изхранва), — а за най-рисковани манифестации в името на делото. Кане се съгласяваше. Стремеше се да си внуши, че мисли като Манус. Много добре съзнаваше, че е точно обратното: идеите на приятеля му го плашеха. Той беше твърде благоразумен. Освен това не обичаше народа. Пък и не беше смел. Този едър хлапак, висок, широкоплещест и снажен, с детско лице, гладко избръснато, лесно запъхтяващ се, говорещ любезно, надуто и наивно въпреки херкулесовските си дробове и силата си в спорта, беше най-плахият човек. Ако се гордееше, че минава в своите среди за бунтовен дух, тайно трепереше пред дързостта на приятелите си. Навярно този лек трепет не му бе неприятен, докато всичко бе още само шега. Но шегата ставаше опасна. Тези животни ставаха нападателни, исканията им нарастваха, те плашеха Кане в собственическото му себелюбие, във вроденото му чувство към имуществото, и свойствения му еснафски страх. Той не смееше да попита: „Накъде ме водите?“ Но тихичко проклинаше лекотата, с която хора, за които най-голямото удоволствие е да си трошат главите, приемат заедно с тях да си трошат главите и други хора. Нима някои го принуждаваше да върви подире им? Не беше ли свободен да напусне компанията им? Липсваше му нужната смелост. Страхуваше се да не остане самичък, подобен на дете, изоставено от родителите си, което реве по пътя. Приличаше на много други хора, които нямат никакво мнение, но са против всички възторжени убеждения; за да бъдеш обаче независим, трябва да останеш сам. А колцина са способни на това? Колцина, дори и между най-прозорливите, ще проявят безразсъдството да се отърсят от робството на някои предразсъдъци и условности, потискащи всички хора от дадено поколение? Това би значило да издигнеш стена между себе си и другите. От едната страна — свобода в пустиня, от другата — хората. Обикновено не се колебаят, предпочитат хората, стадото. То вони, но стопля. И те почват да се преструват, че мислят това, което не мислят.

Лесно им се удава: толкова не са наясно какво точно мислят!... „Познай самия себе си!...“ Как биха могли да сторят това хора, които почти нямат собствено аз? Във всяко широко разпространено вярване, религиозно или социално, малцина са истински вярващите, защото малцина са истински личности. Вярата е героична сила. Огънят ѝ запалва винаги само няколко човешки главни: дори и те често мъждукат. Апостолите, пророците и дори Исус са се съмнявали. Другите са само отблясъци, освен в особени мигове, когато душите са изсъхнали и няколко искри, отхвъркнали от голяма главня, подпалват цялото поле. След малко пожарът угасва и под пепелта проблясват въглените. Само няколко стотици християни вярват истински в Христа. Другите си въобразяват, че вярват или искат да вярват.

Така беше и с много от тия революционери. Добрият Кане искаше да вярва, че е революционер: и го вярваше. Затова се ужасяваше от смелостта си.

Всички тия буржоа се обявяваха за привърженици на различни принципи. Едни на принципите на сърцето, други на разума, трети на интереса. Първите съобразяваха начина си на мислене с Евангелието, вторите — с Бергсон, третите — с Карл Маркс, Прудон, Жозеф дьо Местр, Ницше или Жорж Сорел. Някои бяха революционери, защото бе модно, от снобизъм; други от настървение, трети от потребност да действуват, от героичен плам. Имаше и революционери от раболепие, от подражание. Всички обаче, без да съзнават, бяха носени от вятъра. Те бяха като вихрушките прах, който се вдигат надалече по белите друмища и предизвестяват приближаващата буря.

Оливие и Кристоф наблюдаваха налитащия вихър. И двамата имаха добро зрение. Но те не виждаха по еднакъв начин. Оливие, чийто пронизателен поглед проникваше в задните мисли на хората, беше натъжен от тяхната посредственост; но той съзираше затаената сила, която ги движеше, и трагичната страна на действителността още по-силно го поразяваше. Кристоф ги възприемаше по-скоро от комичната страна. Интересуваха го хората, а не идеите. Той се отнасяше с презрително безразличие към тях. Подиграваше се със социалните утопии. От дух на противоречие и поради несъзнателна реакция срещу нездравия хуманитаризъм, който бе на мода, той се показваше по-егоистичен, отколкото беше. Човекът, който се беше създал сам, здравият преуспял индивид, горд с мускулите и волята си,

беше склонен да смята за безделници хората, които не притежаваха неговата сила. Успял беше да победи, макар беден и сам, нека и другите сторят същото!... Социален въпрос! Що за въпрос? Бедността ли?

— Та аз я познавам — казваше той. — Баща ми, майка ми и самият аз сме я изпитали. Важното е да се измъкнеш от нея.

— Всички не могат да го сторят — възразяваше му Оливие. — Има болни, неудачници.

— Нека им помогнат. Това е съвсем просто. Но от подпомагане до подстрекаване, както се прави сега, разликата е огромна. Неотдавна се позоваваха на отвратителното право на по-силния. Бога ми, не знам дали правото на по-слабия не е още по-омразно. То разслабва мисълта днес, тиранизира и експлоатира силните. Човек би казал, че сега е заслуга да си болен, беден, глупав, сразен от живота и че е порок да си силен, здрав и тържествуващ. Най-смешното е, че силните първи са готови да вярват в това!... Чудесен сюжет за комедия, мили ми приятелю!

— Предпочитам да стана за смях, отколкото да разплаквам другите.

— Добро момче! Бога ми! Че кой казва противното? Видя ли гърбав, и мен ме заболява гърбът. Ние играем комедията, но ние ще я напишем.

Кристоф непрестанно се гневеше на мечтите за социална справедливост. Грубият му простонароден здрав смисъл го караше да смята, че както е било, така ще бъде.

— Ако ти кажат същото за изкуството, високо ще протестираш — забелязваше Оливие.

— Възможно е. Във всеки случай аз разбирам само от изкуство. Ти също. Нямам вяра на хора, които говорят за неща, които не познават.

И Оливие не им вярваше. Двамата приятели стигнаха дори доста далеч в недоверието си: те винаги се бяха държали настрана от политиката. Оливие признаваше, не без малко срам, че не си спомня да е използвал правото си на гласуване. От десет години не бил взел избирателната си книжка от кметството.

— Защо да се присъединявам към една комедия, която според мен е излишна? Да гласувам? За кого? Нямам никакво предпочитание

между кандидатите, които ми са еднакво непознати и които — имам всички основания да предполагам — още на следния ден след избора също ще изменят своето верую. Да упражнявам контрол над тях? Да им припомня дълга им? Целият ми живот ще мине без никаква полза. Нямам нито време, нито сили, нито ораторски данни, нито липса на задръжки и бронирано срещу нелепостите на борбата сърце. По-добре е да си стоя настрана. Приемам да понасям злото. Поне да не участвувам в него!

Обаче въпреки прекалената си прозорливост този човек, комуто беше противен механизмът на политическата дейност, запазваше химерична надежда в революцията. Знаеше, че е химерична, но не отстраняваше мисълта за нея. Расов мистицизъм. Небезнаказано принадлежиш на велик народ-разрушител в Западна Европа, на народ, който руши, за да гради, и гради, за да руши, който си играе с идеите и с живота, който постоянно разчиства миналото, за да започне по-добре отначало и като залог пролива кръвта си.

Кристоф не носеше в себе си този наследствен месианизъм. Беше премного немец, за да го подмами идеята за революция. Той си мислеше, че светът не може да се промени. Колко теории, колко приказки, какъв безплоден брътвеж!

— Не ми трябва да правя революция, нито да бръщолевя за революцията — заявяваше той, — за да си докажа, че съм силен. Главно не ми е нужно, както на тези младежи, да събарям държавата, за да върна на власт някой крал или някой Комитет на общественото спасение, за да ме брани. Странно доказателство за сила! Аз мога да се браня сам. Не съм анархист: обичам необходимия порядък, почитам законите, които управляват вселената. Но нямам нужда от посредник между себе си и тях. Волята ми умее да командува и умее също да се подчинява. Нали час по час цитирате класиците, защо не си спомните думите на Корней? „Аз съм сам и това ми е достатъчно!“ Копнежът да бъдете направляван разкрива слабостта ви. Силата прилича на светлината: слепец е, който я отрича! Бъдете невъзмутимо силни, без теории, без насилия: както растенията се стремят към слънцето, така всички малодушни ще се обърнат към вас...

Но макар и да заявяваше на всеослушание, че не желае да си губи времето с политически спорове, Кристоф беше много по-малко чужд на политиката, отколкото искаше да се покаже. Като човек на

изкуството той страдаше от социалните неуредици. Във временното уталожване на силните страсти му се случваше да се огледа около себе си и да се запита за кого пише. Тогава виждаше жалката клиента на съвременното изкуство, уморените познавачи, буржоата-дилетанти и си мислеше: „Има ли смисъл да се работи за такива хора?“

Естествено между тях се срещаха изтънчени умове, образовани хора, способни да откликнат на изкуството му и даже да вкусят новостта или (то е съвсем същото) архаизма на изисканите чувства. Но те бяха преситени, прекалено интелектуални, недостатъчно жизнени, за да повярват в реалността на изкуството. Те се интересуваха само от играта — било на съзвучията или на идеите. Повечето бяха отвлечени от други светски интереси, тъй като бяха свикнали да пилеят силите си в най-различни занимания, без нито едно от тях да бъде „необходимо“. Беше им почти невъзможно да проникнат през обвивката на изкуството и да достигнат до сърцевината му. Изкуството не беше плът и кръв за тях: то бе само литература. Критиците, изхождащи от техните среди, издигаха в теория — и при това нетърпяща възражение — безпомощността си да излязат извън пределите на дилетантизма. Когато случайно някои от тях имаха достатъчно тънък усет, за да откликнат на мощните акорди на изкуството, те бяха безсилни да ги издържат и оставаха за цял живот травмирани. Невроза или парализа. Какво търсеше изкуството в тази болница? И все пак то не можеше да мине без тези изродени представители на съвременното общество: защото в техни ръце бяха парите и печатът; само те можеха да осигурят на човека на изкуството средства за препитание. Така че той трябваше да се примири с унижението да предлага на светските вечери, като развлечение или по-скоро като лек срещу скуката или повод за ново отегчение на публика от сноби и уморени интелектуалци най-съкровеното си животрепящо изкуство, музиката, в която е вложил всичко, което се таи в душата му.

Кристоф търсеше истинската публика, публика, за която артистичните емоции са също така действителни, както житейските вълнения и която ги изживява с девствена душа. Затова се чувствуваше тайно привлечен от новия обещан свят — народа. Спомените от детството му, за Готфрид и другите скромни хорица, които му бяха разкрили съкровения живот и бяха споделили с него свещения хляб на музиката, го караха да вярва, че ще намери истински приятели именно

там. Подобно на други наивни младежи и той лелееше величави замисли за народно изкуство, за народни концерти и народен театър, макар и да нямаше съвсем ясна представа какви ще бъдат. Очакваше от някаква революция възможността за обновление на изкуството и твърдеше, че социалното движение представлява за него интерес само с оглед на това. Но той се лъжеше. Беше премного жизнен, за да не се увлече от делото, което по онова време беше най-жизнено.

В създалата се обстановка най-малко го интересуваха буржоазните теоретици. Плодовете на подобни дървета твърде често са съвсем сухи. Целият им жизнен сок застива в идеи. Кристоф не можеше да се оправи сред тия идеи. Той не оказваше предпочитание дори на собствените си схващания, натъкнеше ли се на тях, организирани в някоя система. С добродушно презрение се държеше настрана както от теоретиците на силата, така и от теоретиците на слабостта. Във всяка комедия най-неблагодарна е ролята на умуващия. Публиката предпочита пред него не само симпатичните, но дори и антипатичните герои. В това отношение Кристоф беше като публиката. Хората, които умуваха по социалния въпрос, му се струваха скучни. Забавно му беше обаче да наблюдава другите — хората, които искрено вярват, и хората, които искат да вярват, — заблудените и стремящите се към заблуда, тоест ловките мошеници, които се занимават с разбойническия си занаят, и овцете, създадени, за да бъдат стригани. Той се отнасяше снизходително към малко смешните хорица от рода на дебеланкото Кане. Не се дразнеше от посредствеността им, както Оливие. Наблюдаваше всички подобни хора със съчувствие и лека насмешка; струваше му се, че не участва в комедията, разигравана от тях, и не съзнаваше, че постепенно се увлича в играта самият той. Въобразяваше си, че е само зрител, който се любува на вихрушката. А вихърът го бе обгърнал и го носеше ведно с облака прах.

* * *

Разиграваната социална пиеса беше двустранна. Интелектуалците разиграваха комедия в комедията: народът изобщо не я слушаше. Истинската пиеса се играеше именно от него. Но не беше

лесно да се следи развитието ѝ. Самият той не се оправяше с лекота в нея. Затова тя изобилствуваше с неочаквани епизоди.

Не само защото се говореше много повече, отколкото се действуваше. Всеки французин, независимо дали спада към буржоазията или народа, консумира толкова думи, колкото и хляб. Само че не всички ядат един и същ хляб. Съществуват луксозни слова, пригодени за изтънчените дворци, и по-питателни — за гладните уста. Дори ако думите са едни и същи, те не са замесени еднакво: вкусът, мирисът и смисълът им е различен.

Когато Оливие за пръв път вкуси този хляб на едно народно събрание, той не му се услади; зальците заседнаха на гърлото му. Повдигаше му се от плоските мисли, от безцветните, примитивни и тежки изречения, от разплутите клишета, от наивната логика, цялата тази не добре разбита майонеза от абстрактни идеи и несвързани факти. Ако поне за сметка на нестройността си езикът бе наситен със сочността на народния говор! Вестникарски речник, вехти дрипи, взети от запаса на буржоазната реторика. Оливие се учудваше главно от липсата на простота. Той забравяше, че простотата в литературата не е вродена, а придобита, че тя е дар за малцина избраници. Градското простолудие не умее да говори просто; то винаги търси предимно усуканите фрази. Оливие не разбираше какво въздействие могат да имат върху аудиторията помпозните изрази. Не притежаваше ключа на разгадката. Наричаме чужди обикновено езиците на други народи, но и в една и съща нация има почти толкова езици, колкото и обществени съсловия. Само за много тесен кръг хора думите са обогатени от вековната им употреба. За другите те представляват отражение само на собствения им опит или опита на класата им. Някои думи, банални вече за интелектуалния елит и отхвърлени от него, приличат на празна къща, в която се настаняват нови обитатели. Ако искате да се запознаете със собственика, влезте в дома.

Точно така постъпи Кристоф.

* * *

Един негов съсед, служител в железниците, го свърза с работниците. Четиридесет и петгодишен, дребен, преждевременно

състарен, оплешивял, с потънали в орбитите очи, хлътнали бузи, голям гърбав нос, уста, издаваща интелгентност, и грозни уши: явни белези на израждане. Казваше се Алсид Готие. Не беше от народа, а от дребната буржоазия, от добро семейство, изхарчило за образованието на единствения си син цялото си скромно имущество, но неуспяло да му осигури средства да завърши. Беше получил твърде млад длъжност в държавно учреждение, нещо, което за бедната буржоазия е едва ли не пристан, а всъщност се оказва гибел, смърт приживе. Веднъж започнал работа, не беше успял да се измъкне. Беше допуснал грешката — в съвременното общество това е грешка — да се ожени по любов за хубавичка работничка, чиято природна грубост скоро се бе проявила с пълна сила. Беше му родила три деца. Трябваше да изхранва това тежко семейство. Така умният и копнеец с всички сили да завърши образованието си мъж бе здраво омотан от мизерията. Чувствуваше скрити сили в себе си, задушени от трудностите на живота, но не можеше да намери изход. Никога не беше сам. Работеше в счетоводството, зает по цели дни с механична работа, в една стая с други свои колеги, бърбиви простаци. Те говореха всевъзможни нелепости и си отмъщаваха за безсмисленото си съществуване, като злословеха по адрес на шефовете и се подиграваха с него заради интелектуалните му домогвания, понеже бе имал неблагоприятното да ги споделя с тях. Когато се прибереше в къщи, намираше неуютно и зловонно жилище, шумна, заядлива жена, която не го разбираше и го смяташе за ленивец или чуждак. Децата не му приличаха по нищо, те приличаха на майката. Справедливо ли беше всичко това? Справедливо ли беше? Толкова разочарования, страдания, постоянна оскъдица, изсушаваща професия, която го държеше в плен от сутрин до вечер, невъзможност да се съсредоточи макар и за един час — всичко това го бе довело до състояние на изнемога и нервна възбуда. За да забрави неволите си, отскоро бе почнал да прибегва към алкохола, който окончателно го съсипваше. Кристоф бе поразен от трагичната му съдба: незавършена личност, без достатъчна култура, без артистичен усет, но създадена за велики дела, а смазана от липсата на щастие. Готие се вкопчи в Кристоф подобно на давеция се, когато ръката му срещне сигурната ръка на добър плувец. Той изпитваше към Кристоф симпатия, примесена със завист. Водеше го на събрания на хората от народа и му показва неколцина водачи на революционните партии, към

които се приобщаваше само от ненавист към обществото. Защото беше неосъществен аристократ. Горчиво страдаше, че се е смесил с народа.

Кристоф, много по-народен от него, главно защото не бе принуден да бъде човек от народа, се пристрасти към митингите. Речите го забавляваха. Той не споделяше отвращението на Оливие. Не беше така чувствителен към езиковите недостатъци. За него всички бърбурки струваха еднакво. Той изобщо се отнасяше с презрение към красноречието. Но без да се мъчи да проумее добре цялата тази реторика, той долавяше музиката чрез говорещия и чрез слушателите. Властта на оратора се умножаваше стократно от отзвучите у слушателите. Отначало Кристоф обърна внимание само на оратора и пожела да се запознае с някои от тези сладкодумци.

С най-голямо влияние над тълпата се ползуваше Казимир Жусие — дребен мургав и блед мъж, тридесет-тридесет и петгодишен, с монголско лице, слаб, болнав, с пламтящи и същевременно студени очи, рядка коса и заострена брада. Властта му се дължеше не толкова на жестовете му — оскъдни и в повечето случаи несъгласувани с думите му, не се дължеше и на гласа му, хриплив, свистящ, задъхващ се от патос, колкото на самата му личност, на безумната увереност, която се излъчваше от него. Той сякаш не допускаше, че може да се мисли иначе освен като него. И тъй като мислеше така, както на неговите слушатели му се искаше да мислят, те се разбираха взаимно без особена мъка. Той им повтаряше по три, по четири, по десет пъти нещата, които те очакваха да чуят; не се уморяваше да набива настървено един и същ, гвоздей и слушателите му, увлечени от примера му, правеха същото, докато гвоздеят се впиеше в тялото. Към това лично обаяние се прибавяше и доверието, което вдъхваше неговото минало, престижът на многобройните му политически присъди. Той излъчваше неукротима енергия. Но прозорливият наблюдател можеше да съзре дълбоко в него насъбралата се умора, пресищането след толкова усилия и бунтуването срещу съдбата. Беше от хората, които за един ден изразходват повече енергия, отколкото им се полага за цял живот. Още от детските си години изнемогваше от работа и мизерия. Беше опитал всички занаяти: стъклар, покривчия, печатар; здравето му бе разрушено, охтиката го разяждаше; тя го караше да изпада в пристъпи на горчиво обезсърчение относно каузата и самия себе си или пък го разпалваше. Той съчетаваше в себе си

съзнателна и болезнена грубост, политичност и увлечение. Беше се образовал криво-ляво; знаеше много добре някои неща от областта на науката, социологията и различните занаяти, които бе упражнявал; много слабо владееше други, но беше еднакво уверен и в едните, и в другите. В него съжителствуваха утопии и осъществими идеи, невежество, практицизъм, предразсъдъци, житейски опит, подозрителност и омраза към буржоазното общество. Но прие добре Кристоф. Гордостта му беше поласкана, че известен композитор иска да се запознае с него. Спадаше към породата на водачите и неволно се държеше властно с работниците. Макар и съвсем искрено да се стремеше към свършено равенство, той го осъществяваше по-лесно с хората, които стояха над него, отколкото с по-нискостоящите.

Кристоф се срещна и с други водачи на работническото движение. Те не изпитваха голяма симпатия помежду си. Ако общата борба изграждаше — макар и трудно — единство в действието, тя съвсем не създаваше душевно единство. Явно беше, че класовото разграничение почиваше на външни и преходни обстоятелства. Старите враждебни настроения бяха само отложени и прикрити, но те всички продължаваха да съществуват. В тези среди се срещаха северняци и южняци, дълбоко презиращи се взаимно. Представителите на различните занаяти си завиждаха за надниците и гледаха един на друг с явно чувство на превъзходство. Но съществената разлика беше и ще си остане винаги разликата в темпераментите. Лисиците, вълците и рогатият добитък, зверовете с остри зъби и преживящите животни, тези, които са създадени, за да ядат, и онези, които са създадени, за да бъдат изядени, се побутваха мимоходом в стадото, групирано от случайното класово подразделение и общия интерес. Не само се подушваха, но се разпознаваха и козината им настръхваше.

Понякога Кристоф се хранеше в малък ресторант-млекарница, чийто собственик беше бивш колега на Готие, Симон, също железничар, уволнен поради участието в стачка. Заведението се посещаваше от синдикалисти. Стояха пет-шест души в една от задните стаи, която гледаше към вътрешен двор. Беше тясна и тъмна и от нея непрестанно се носеше песента на две канарчета в клетка, копнеещи за светлина. Жусие идваше с любовницата си, хубавата Берт, здрава и кокетна мома с бледо лице и огнена коса, с блуждаещи и засмени очи. За полата ѝ се бе залепил млад хубавец, умен, но позъор, Леопол

Грайо, механик: той бе естетът на компанията. Макар и да се обявяваше за анархист и най-върл противник на буржоазията, по душа той беше буржоа от най-омразния тип. От години насам всяка сутрин поглъщаше еротичните упадъчни новели на евтините литературни вестници. Главата му съвсем се бе объркала от тях. Интелектуалната му изтънченост, проявяваща се главно в чувствената игра на въображението, се съчетаваше у него с безразличието му към чистотата и доста просташкия му начин на живот. Беше се пристрастил към чашката подправен алкохол, интелектуален алкохол, каквито са луксът и нездравите възбуждения на порочните богаташи. Понеже нямаше възможност да ги вкусува реално, инжектираше ги като опиат в мозъка си. От това остава лош вкус в устата и краката, ти отмаляват, но затова пък се чувствуваш равен на богатите. И ги ненавиждаш.

Кристоф не можеше да го понася. Много по-симпатичен му беше Себастиан Кокар, електротехник, който заедно с Жусие беше един от любимите оратори. Той не се заплиташе в теории. Невинаги му бе ясно къде отива. Но караше все направо. Истински французин. Около четиридесетгодишен здравеняк, с едро румено лице, кръгла глава, вълниста брада, шия на бик и гръмък глас. Превъзходен работник подобно на Жусие, само че обичаше да се смее и да пие. Хилавият Жусие наблюдаваше пращящия от здраве свой другар със завистлив поглед; макар и да бяха приятели, в отношенията им се таеше враждебност.

Собственичката на заведението Орели, четиридесет и петгодишна жена, навярно хубава на младини и все още привлекателна, макар и повяхнала, сядаше при тях с ръкоделие в ръка, слушаше разговорите им със сърдечна усмивка и мърдаше устни, докато те говореха. Вмъкваше при случай някоя дума в разговора и отмерваше такта на словата си с глава, без да престава да работи. Имаше женена дъщеря и още две деца на седем и десет години — момиче и момче, които пишеха домашните на единия край на мръсната маса, плезеха се и улавяха, без да искат, откъслеци от разговори, неподходящи за тях.

Оливие се опита да придружи един-два пъти Кристоф. Но той не се чувствуваше добре с тия хора. Когато тези работници не бяха задължени да се явят на работа в строго определен час, когато не ги

призоваваше упорито фабричната сирена, човек мъчно би могъл да си представи с каква готовност губеха времето си било след работа, било между две смени, било просто от безделие или поради безработица. Кристоф, който се намираше в периода на творческа незаетост, когато умът, завършил едно произведение, чака назряването на следващото, също не бързаше за никъде. С удоволствие седеше с тях, облакът на масата, пушеше, пиеше и разговаряше. Но Оливие беше оскърбен в навиците си на буржоа, в наследените си привички за умствена дисциплина, редовен труд и най-добросъвестно пестене на времето. Той не обичаше да губи така по цели часове. Пък и не умееше нито да бърби празни приказки, нито да пие. И най-сетне физическото отвращение, тайната враждебност, която отблъсква един от друг хора, замесени от различно тесто, неприязънта на сетивата, пречеща на общуването на душите, плътта, бунтуваща се срещу сърцето. Когато Оливие останеше сам с Кристоф, той му говореше силно развълнуван, че е длъжен да се побратими с народа. Но когато беше лице с лице с народа, беше безсилен да приложи това на дело. Затова пък Кристоф, макар и пет пари да не даваше за неговите идеи, без никакво усилие се чувствуваше брат на първия срещнат на улицата работник. Оливие беше искрено огорчен, че се чувствува чужд на тия хора. Той се стараеше да бъде като тях, да мисли и да говори като тях. Не можеше. Гласът му беше глух, прибулен, не звучеше като техните гласове. Когато се опитваше да употреби някой техен израз, думите засядаха на гърлото му или звучаха странно изкуствено. Той се наблюдаваше, притесняваше се и притесняваше и тях. Даваше си ясно сметка за тона. Знаеше, че им е чужд и подозрителен, че не беше симпатичен никому и когато си отиваше, всички въздъхваха облекчено. Улавяше случайно сурови, ледени погледи, беглите враждебни погледи, които хвърлят към буржоата ожесточените от нищетата работници. Някои от тях бяха насочени може би и към Кристоф, но той нищо не забелязваше.

От цялата компания само децата на Орели искаха да се сближат с Оливие. Те съвсем не бяха враждебно настроени към буржоата. Момченцето беше очаровано от буржоазната култура; то бе достатъчно умно, за да я обича, по недостатъчно, за да я разбере. Момиченцето, много хубавичко — Оливие го бе завел веднъж у госпожа Арно, — беше омагьосано от лукса; то изпитваше безмълвно очарование само като седнеше в някой красив фотьойл или като докоснеше скъпа рокля;

в него говореше инстинктът на бъдеща проститутка, която копнее да се измъкне от простолюдието и да попадне в рая на буржоазното охолство. Оливие съвсем не бе склонен да развива у него тези вкусове и това наивно преклонение пред неговата класа не можеше да го утеши за глухата враждебност от страна на другите. Той се измъчваше от тяхната недоброжелателност. Така копнееше да ги разбере! И всъщност ги разбираше, дори прекалено добре може би, защото премного ги наблюдаваше, а това ги дразнеше. Той не влагаше нескромно любопитство, но просто бе свикнал да анализира хорските души.

Скоро прозря тайната драма в живота на Жусие: болестта, която подкопаваше здравето му, и жестоката игра на любовницата му. Тя го обичаше и се гордееше с него, но преливаше от жизненост; той знаеше, че няма да може да я задържи, и се разкъсваше от ревност. Тя се забавляваше; дразнеше мъжете, омотаваше ги в мрежата на погледите и сладострастието си. Беше страдна флиртаджийка. Може би му изменяше с Грайо. А може би просто ѝ бе приятно да го накара да мисли, че му изменя. Във всеки случай, ако още не бе станало, скоро щеше да стане. Жусие не смееше да ѝ забрани да обича, когото и се ще. Та нали сам той проповядваше правото да бъдеш свободен не само за мъжа, но и за жената? Тя му го припомни с насмешлива безочливост веднъж, когато той я ругаеше. В него се водеше мъчителна борба между свободомислието му и буйните му инстинкти. Със сърцето си той още принадлежеше на миналото и беше деспотичен и ревнив: с разума си беше човек на бъдещето, човек на утопията. А тя бе жената — вчерашната, днешната, вечната жена. И Оливие, който присъствуваше на този прикрит двубой, чиято безпощадност му бе позната от собствен опит, бе изпълнен със състрадание към Жусие, виждайки неговата слабост. Жусие обаче отгатваше, че Оливие разбира какво става в душата му и съвсем не му бе признателен за това.

Още един човек следеше със снизходителен поглед тази игра на любов и ненавист. Собственичката Орели. Без да дава вид, тя не пропускаше нищо. Познаваше живота. Тази добра, здрава, спокойна и уравновесена жена бе живяла доста разпуснато на младини. Била цветарка и имала любовник буржоа, а след него и други. После се бе омъжила за един работник. Станала бе порядъчна съпруга и майка. Но

разбираше всички безумства на сърцето, и ревността на Жусие, и жаждата за забавления на „младежта“. Опитваше се да ги помири с няколко сърдечни думи:

— Трябва да сте отстъпчиви! Не си заслужава да се огорчавате за такива дреболии...

Не се учудваше, че съветите ѝ никак не помагат...

— Съветите никога не помагат. Човек трябва сам да изстрада...

Отличаваше се с прекрасното, свойствено на хората от народа безгрижие, по което нещастията сякаш се плъзгаха, без да оставят следа. И тя бе изживяла своя дял. Загубила беше петнадесетгодишното си любимо момче... Голяма скръб... Но сега отново бе енергична и засмяна. Обичаше да казва:

— Дадеш ли воля на мислите си, не би могъл да живееш!

И тя вече не мислеше за нещастieto си. Не от себелюбие. Просто не би могла да постъпи иначе, беше прекалено жизнена. Настояцето я поглъщаше: невъзможно ѝ беше да се връща към миналото. Нагаждаше се към съществуващите условия, би се нагодила и към бъдещите. Ако избухнеше революция и обърнеше всичко с главата надолу, тя би съумяла винаги да остане на краката си, би правила необходимото и би била на мястото си, където и да попадне. Всъщност нямаше кой знае колко доверие в революцията. Тя изобщо не вярваше много в каквото и да било. Няма нужда да прибавяме, че си гледаше на карти в някои трудни моменти и никога не пропускаше да се прекръсти, щом срещне погребение. Много свободомислеща и толерантна, тя бе изпълнена със здравия скептицизъм, присъщ на парижкото простолудие, което се съмнява така естествено, както диша. Макар и да бе съпруга на революционер, тя все пак се отнасяше с майчинска насмешка към идеите на мъжа си и неговата партия, пък и на другите партии, както към всички лудории на младежката и зрялата възраст. Мъчно можеше да се развълнува. Но се интересуваше от всичко. Еднакво бе готова да посрещне както добрата, така и злата участ. Изобщо оптимистична натура.

— Защо да се троя?... Всичко ще се уреди в края на краищата, стига да съм здрава!...

За нея не беше трудно да намери общ език с Кристоф. Нямаха нужда от много приказки, за да разберат, че са сродни природи. От време на време разменяха весела усмивка, докато другите спореха и

крещяха. По-често обаче тя се смееше сама, докато гледаше как и Кристоф на свой ред се увлича в споровете, внасяйки тутакси повече жар от всички останали.

* * *

Кристоф не забелязваше усамотението и притеснението на Оливие. Той не се стараеше да разгадае какво става в душата на хората. Но пиеше и ядеше с тях, смееше се и се гневеше. Те не изпитваха недоверие към него, макар че спореха остро. Той им казваше в лицето каквото мислеше. Всъщност щеше да бъде много затруднен, ако трябваше да каже дали е с тях, или против тях. Но той не си задаваше този въпрос. Навярно, ако бе принуден да избира, би се обявил за синдикализма против социализма и всяка държавна система. Държавата бе за него чудовищна сила, която фабрикува чиновници, хора-механизми. Разумът му одобряваше мощните корпоративни групировки, чиято секира с двойно острие сразява и мъртвата абстракция на теорията за социалистическата държава, и безплодния индивидуализъм, това раздробяване на енергиите, това разсейване на колективната сила в индивидуални слабости — голямата съвременна напасть, за която е отговор на отчасти френската революция.

Природата обаче е по-силна от разума. Когато Кристоф влизате в съприкосновение със синдикатите — тези страшни коалиции на слабите, мощният му индивидуализъм се изправяше на задните си крака. Неволно презираше хората, които трябва да се приковат един към друг, за да тръгнат на бой. И ако приемаше те да се подчинят на този закон, заявяваше, че той не е създаден за самия него. Не бива да се забравя освен това, че ако слабите са симпатични, когато са потиснати, те престават да извикват симпатия, когато станат на свой ред потисници. Кристоф, който неотдавна викаше на честните изолирани хора; „Обединете се!“, изпита неприятно усещане, когато за пръв път попадна на едно такова събрание на честни хора, смесени с други, не толкова честни, но затова пък преизпълнени със съзнанието за правата си, за силата си и готови да злоупотребят с нея. Най-добрите, тези, които Кристоф обичаше, приятелите, които бе срещнал в *Дома*, на всички етажи, никак не печелеха от участието си в тези

бойни сдружения. Те бяха много деликатни и боязливи и затова се плашеха. Бяха предназначени първи да бъдат смазани от тия сдружения. Тяхното положение спрямо работническото движение беше същото, както и на Оливие. Кристоф симпатизираше на трудещите се, които се организират. Но беше възпитан в култ към свободата, а революционерите се грижеха най-малко за нея. Кой впрочем днес милее за свободата? Неколцина избраници без никакво въздействие над света. За свободата настъпиха мрачни дни. Римските папи преследват светлината на разума. Парижките папи гасят небесната светлина. А господин Пато — уличната. И империализмът тържествува: теократичният империализъм на римската църква, военният империализъм на меркантилните и мистични монархии, бюрократичният империализъм на капиталистическите републики, диктаторският империализъм на революционните комитети. Клета свобода, ти не си за този свят!... Злоупотребата с властта, проповядвана и провеждана на дело от революционерите, изпълваше Кристоф с възмущение. Те никак не уважаваха жълтите работници, които отказваха да страдат за общата кауза. Но им се струваше отвратително да ги принудят насила да участвуват в общото дело. А между това трябваше да избере своя път. Всъщност сега трябваше да избере не между империализма и свободата, а между един или друг империализъм. Оливие заявяваше:

— Нито единия, нито другия. Аз съм за потиснатите.

Кристоф ненавиждаше тиранията на потисниците не по-малко от него. Но той бе въввлечен по пътя на силата след армията на разбунтуваните работници.

Но сам не подозираше това. Заявяваше високо на събеседниците си в заведението на Орели, че не е с тях.

— Докато всичко за вас се свежда до материални интереси, няма място за мене. В деня, когато се дигнете в името на едно убеждение, ще бъда с вас. Иначе каква работа имам аз между два търбуха? Аз съм човек на изкуството. Моят дълг е да браня изкуството, нямам право да го подчинявам на една или друга партия. Известно ми е, че напоследък амбициозни писатели, подбудени от нездрава жажда за популярност, ни дадоха лош пример. Струва ми се, че те не оказаха кой знае колко голяма услуга на каузата, която защитаваха, но измениха на изкуството. Нашето призвание е да запазим светлината на духа. Защо

да го намесваме в борбите, които водите слепешката? Кой ще вдигне факела, ако ние го изпуснем? Самите вие ще се радвате, ако го намерите непокътнат след боя. Огнярите трябва постоянно да поддържат огъня под парния котел, докато на палубата на парахода се води сражение. Ние трябва всичко да разбираме, но нищо да не ненавиждаме. Творецът е компасът, който по време на буря винаги сочи север...

Смятаха го за дърдорко, а колкото до компаса, казваха, че самият той е без компас. И си позволяваха да го презират дружески. За тях човекът на изкуството бе хитрец, който се нарежда винаги така, че да работи възможно най-малко и най-приятно.

Той им отвърщаше, че работи колкото тях и даже повече от тях и че работата го плаши по-малко, отколкото тях. Нищо не го отвращаваше повече от саботажа, от лошата работа, от безделието, издигнато в принцип.

— Тези жалки типчета се боят за скъпоценната си кожа — казваше той. — Боже мой! Ами че аз още от десетгодишната си възраст работя без отдиш. Вие именно не обичате работата и всъщност сте буржоа... Ако поне бяхте годни да разрушите стария свят! Но не можете! А и не искате! Не, не искате! Колкото и да крещите, и да заплашвате, и да се преструвате, че ще унищожите всичко! Имате само една мисъл: да сложите ръка на всичко, да си легнете в топличкото легло до буржоазията. Ако се изключат няколко стотици бедняци, изкопчии, които винаги са готови да жертвуват своя или чуждия живот, без да знаят защо ей така, заради удоволствието или заради мъката, заради вековната мъка, другите мислят само как да офейкат, кай да избягат при първия удобен случай в лагера на буржоазията. Стават социалисти, журналисти, сказчици, литератори, депутати, министри... Хайде, хайде! Недейте много да се възмущавате от този или онзи! И вие сте същата стока! Казвате, че бил предател?... Така да е. А чий ред е сега? Всички ще минете по този път. Нито един от вас няма да устои на примамката. Пък и как бихте могли да устоите? Нали ви казвам, че сте търбуси. Празни търбуси, които мислят само как да се натъпчат.

Тогава те се ядосваха и започваха да говорят всички в един глас. И докато спореха, увлечен от пламенната си натура, Кристоф се оказваше по-революционно настроен от другите. Колкото и да се стремеше да се овладее, при вида на всяка неправда цялата му

интелектуална гордост, цялото му чисто естетическо схващане за света, създаден за радост на духа, ставаха на пух и прах. Може ли да се говори за естетичен свят, когато осем души от всеки десет живеят в бедност или оскъдица, във физическа или нравствена нищета! И таз добра! Трябва да си безсрамник от привилегированите кръгове, за да твърдиш такова нещо! Творец от рода на Кристоф не можеше да не бъде дълбоко в себе си на страната на трудещите се. Кой страда повече от безнравствеността на обществените условия, от скандалното имуществено неравенство? Човекът на изкуството умира от глад или става милионер само в зависимост от прищевките на модата и на хората, които спекулират с нея. Общество, което оставя избраниците си да загинат или ги възнаграждава по чудат начин, е чудовищно. То трябва да бъде унищожено. Всеки човек, независимо дали работи, или не, има право на насъщен хляб. Всяка работа, независимо дали е добра или посредствена, трябва да бъде заплатена не според реалната си стойност — кой съдник би могъл безпогрешно да я оцени? — а според законните и нормални нужди на работника. А на човека на изкуството, на учения, на изобретателя, които правят чест на обществото, то може и трябва да обезпечи достатъчно материални средства, за да разполагат с време и възможности да го прославят още повече. Това е всичко. „Джокондата“ не струва един милион. Не може да има съотношение между парите и произведението на изкуството. Художествената творба не стои нито над, нито под тях: тя чисто и просто е извън техния обсег. Не става дума да се заплати стойността ѝ, художникът просто трябва да живее. Дайте му възможност да се изхранва и да живее спокойно! Богатството е излишно. То е кражба спрямо другите. Трябва да се каже недвусмислено: всеки човек, който притежава повече, отколкото е необходимо за живота му, за живота на близките му или за нормалното развитие на умствените му способности, е крадец. Неговият излишък е недостигът на другите. Ние се усмихваме тъжно, когато ни се говори за неизчерпаемото богатство на Франция, за изобилстващите в нея крупни състояния, ние, трудещият се народ, работници, интелектуалци, мъже и жени, които още от детството си се трудим до изнемога, за да припечелим колкото да не умрем от глад, ние, пред чиито очи често падат под тежестта на бремето най-добрите, ние живите сили на нацията! А вие, претъпканите с богатствата на света, вие сте богати с нашите страдания и нашите агонии. Това не ви

смуцава, никога няма да ви липсват успокоителни софизми; свещените права на собствеността, здравата война за живот, висшите цели на прогреса, това баснословно чудовище, проблематичното „по-добре“, за което се жертвува доброто — доброто на другите! И все пак истината е, че вие имате прекалено много. Имате прекалено много жизнени блага. А ние нямаме достатъчно. А струваме повече от вас. Ако неравенството ви се харесва, внимавайте да не би утре да се обърне против вас!

* * *

И така, бушуващите около Кристоф страсти го зашеметяваха. После той сам се удивляваше на тия свои престъпи на красноречие. Но не им отдаваше значение. Забавляваше се от възбуждението си, приписвайки го на изпитото вино. Съжаляваше само, че то не е по-силно: и хвалеше рейнските вина. Продължаваше да си въобразява, че е чужд на революционните идеи. Само че се наблюдаваше едно странно явление: оспорвайки ги, Кристоф влагаше все по-голяма страст, докато разгорещеността на събеседниците му като че намаляваше.

Те имаха по-малко илюзии от него. Дори най-разпалените водачи, от които буржоазията се плашеше, бяха всъщност неуверени и до мозъка на костите си еснафи. Кокар, чийто смях напомняше цвилене на жребец, говореше гръмогласно и размахваше заплашително ръце, но дори и наполовина не вярваше в словата, които изричаше. Само се хвалеше, че е привърженик на насилието. Буржоазната пъзливост му бе добре известна и той се забавляваше да вдъхва страх у буржоата, като се представяше по-силен, отколкото беше. Не се свенеше да признае това смеешком пред Кристоф. Грайо критикуваше всичко, всяко начинание и проваляше всичко. Жусие упорито поддържаше твърденията си и не искаше да признае, че греши. Той съзнаваше отлично слабостта на доводите си, но това го караше да ги поддържа още по-упорито. Готов бе да жертвува победата на своята кауза заради тържеството на принципите си. Само че той минаваше от пристъпи на сляпа вяра към пристъпи на ироничен скептицизъм,

когато осъждаше горчиво измамността на идеологиите и безполезността на всички усилия.

Същото беше и с повечето работници. Опиянени от думите за миг, почти веднага след това изпадаха в униние. Имаха огромни илюзии, които обаче не почиваха на нищо, защото не ги бяха създали и завоювали сами, а ги бяха получили съвсем готови по силата на закона за най-малкото съпротивление, от който се ръководеха, когато търсеха развлечение в кръчмата или вертепа. Неизлечима леност на мисълта, за която имаха премного извинения: приличаха на смазано от умора животно, което гледа само да си легне и да преживя спокойно храната и мечтите си. Но след като избродеха мечтите, у тях оставаше още по-голяма умора и униние. Работниците много често се увличаха по някой водач, но скоро почваха да се съмняват в него и да го отричат. Най-тъжното беше, че не грешаха: водачите им един след друг се привличаха от успеха, богатството, ставаха роби на тщеславието си. С изключение на Жусие, неподатлив на съблазни поради заплашващата го охтика и близка смърт, колко други изменяха на работническата кауза или се уморяваха! Бяха жертва на язвата, която по онова време разяждаше политиците от всички партии: развърщаваха ги жените или парите, или и двете неща едновременно (впрочем те се свеждаха до същото). Както в правителствените среди, така и в опозицията, се срещаха много талантиливи хора с данни на големи държавници — в друга епоха може би наистина биха станали, — но не бяха дълбоко убедени и бяха безхарактерни; потребността, навикът и пресищането от плътски наслади ги бяха похабили. Жаждата за удоволствие ги тласкаше към безсмислени постъпки в разгара на величавите им замисли или ги караше внезапно да зарежат всичко и да се отдадат на отдих и забавления. Достатъчно дръзновени бяха, за да се изложат на смърт в боя, но малцина от тези водачи бяха способни да умрат без празно самохвалство на поста си, уловили здраво кормилото.

Съзнанието за тази основна слабост намаляваше силите на революцията. Работниците губеха времето си във взаимни обвинения. Стачките завършваха неуспешно поради вечните разногласия между водачите или между цеховете, реформистите и революционерите, поради дълбоко затаената страхливост под гръмките заплахи, поради наследственото стадно чувство, което при първото законно подканване заставяше разбунтуваните пак да нахлузят ярема, поради подлото

себелюбие и низостта на хората, които се възползуваха от бунта на другите, за да се подмажат на господарите, които заплащат скъпо користната им преданост. Да не говорим за стихийността на тълпите и за анархистичния им дух. Те нямаха нищо против да вдигат синдикални стачки с революционен характер, но не искаха да ги смятат за революционери. Нямаха никакъв вкус към щиковете. Биха желали да си направят омлет, но без да счупят яйцата. Във всеки случай предпочитаха съседът им да достави счупените яйца.

Оливие гледаше, наблюдаваше и никак не се учудваше. Той беше разбрал колко недостойни са тези хора за делото, за което са се заели; но си даваше сметка и за съдбоносната сила, която ги увеличаваше; забелязваше, че Кристоф, без да съзнава, се беше поддал на течението. Колкото за самия себе си, той не би имал нищо против да се увлече, но течението го отхвърляше. Затова стоеше на брега и гледаше течащата вода.

Течението беше силно; то повдигаше огромни вълни от страсти, интереси и вяра, те се сблъскваха и се разбиваха с кипнала пяна, подмятани на различни страни. Начело вървяха водачите, най-малко свободни от всички, защото ги тласкаха напред и може би самите те бяха най-малко убедените. Бяха вярвали до неотдавна, приличаха на свещениците, на които толкова много се бяха подигравали; заключени като тях в обета си, във вярата, която са изпитвали и която са принудени да проповядват докрай. Зад тях се тълпеше стадото, грубо, неуверено, късогледо. Повечето вярваха наслуки, просто защото течението сега се бе насочило към тези утопии. Вечерта нямаше да вярват вече, защото течението щеше да промени посоката си. Мнозина вярваха от жажда за дейност, от желание за приключения. Други — по силата на логика, лишена от здрав смисъл. Някои от добродушие. По-прозорливите използваша идеите само като оръжие в боя. Те се бореха за точно установена надница, за намален работен ден. Алчните лелееха тайно надеждата за груба разплата за бедняшкото си съществуване.

Но течението, което ги носеше, беше по-мъдро от всички тях. То знаеше къде отива. Имаше ли значение, че временно трябваше да се разбие в дигата на стария свят? Оливие предвиждаше, че социалната революция сега ще бъде смазана. Но той знаеше също, че тя ще достигне своите цели чрез поражението си не по-зле, отколкото чрез победата си, защото потисниците удовлетворяват исканията на

угнетените само когато се страхуват от тях. Така че несправедливите насилнически действия на революционерите услужваха на каузата им не по-малко от справедливостта ѝ. И едното, и другото бяха част от замисъла на сляпата и сигурна в себе си сила, която тласка напред човешкото стадо.

„Погледнете се какво представлявате вие, които бог е признал. Според плътта няма много мъдреци, нито много силни, нито много благородни между вас. Но той е избрал безумното в този свят, за да смути мъдреците; избрал е слабото, за да смути силните, и е избрал грозното, презряното и нищожното, за да унищожи значителното...“

Но независимо от това кой повелител управляваше световните съдбини — Разумът или Безумието, — макар и бъдещият социален строй, подготвян от синдикализма, да представляваше известен относителен напредък, Оливие не смяташе, че си заслужава той и Кристоф да похабят всичките сили на мечтите и жертвоготовността си в тази делнична борба, която нямаше да създаде нов свят. Мистичната му надежда в революцията бе разколебана. И народът не беше по-добър, нито по-искрен от другите класи; главно той не се отличаваше съществено от тях.

Сред потока интереси и нечисти страсти погледът и сърцето на Оливие бяха привлечени от островчетата на независимите, малките групички на искрено убедените, които изплуваха тук-там като цветя над вълните. Колкото и да искат да се смесят с тълпата, избраниците напразно се стремят да се слоят с нея; тя се домогва до тях, до избраниците от всички класи и всички партии, защото те носят огъня. И свещеният им дълг е да бдят този огън никога да не угасне.

Оливие бе избрал вече своя път.

* * *

През няколко къщи от дома му, малко по-ниско от нивото на улицата, се намираще барачката на един обуцар, скована от дъски, с облепени с хартия стъкла на прозорците. Слизаше се по три стъпала и трябваше да се наведеш, ако искаш да стоиш прав. Имаше място само колкото за поличката с обувки и за две столчета. Верен на традицията на обуцарите, собственикът на обуцарничката по цял ден пееше.

Свиреше, набиваше подметките, ревеше с пресипналия си глас шеговити или революционни песни или пък подвикваше от барачката си на минувачите. Една сврака със счупено крило, която се разхождаше скокливо по тротоара, му идваше на гости от съседната портиерска стаичка. Тя заставаше на първото стъпало пред входа на барачката и гледаше общаря. Той спираше за миг, подхвърляше ѝ някоя закачка с напевен глас или пък ѝ изсвирваше с уста „Интернационалът“. Тя стоеше с вдигната човка и слушаше важно. От време на време политваше надолу, с човката напред, сякаш за да му се поклони, и пляскаше несръчно с криле, за да се задържи на крачката си. После внезапно се обръщаше кръгом, зарязваше събеседника си посред изречението му и литваше до облегалото на една пейка, откъдето започваше да дразни кучетата от квартала. Обущарят пак започваше да кове подметките, а бягството на слушателката не му пречеше да довърши прекъснатата реч.

Беше петдесет и шестгодишен, с жизнерадостно грубо лице, малки засмени очи под огромни вежди, плешиво теме, което се подаваше като яйце от гнездото коси, космати уши, черна щърба уста, която зееше като кладенец, когато се разсмееше, мръсна, щръкнала брада, в която обичаше да заравя ръцете си — огромни клещи, почернели от ваксата. Известен бе в квартала под името чичо Фьойе или Фьойет, или пък чичо Ла Фьойет^[2], а когато искаха да го дразнят — Лафайет: защото в политиката старецът се придържаше към най-крайни убеждения. На младини бе участвувал в Комуната, бе осъден на смърт, а впоследствие заточен. Горд беше със спомените си и в ожесточението си смесваше Баденге с Галифе и Футрике. Беше редовен посетител на революционните митинги и поклонник на Кокар, оратора с красива брада и гръмогласен глас, заради мъстта, която проповядваше. Не пропускаше нито една негова реч, пиеше думите му, смееше се с все гърло на шегите му, пенеше се ведно с него, когато той хулеше враговете на работниците, и ликуваше пред мисълта за предстоящата борба и за обещания рай. На следващия ден в общарницата препрочиташе във вестника си резюме от речта му; четеше на глас за самия себе си и за чирака си; за да го вкуси по-добре, караше чирака си да му го чете и го удряше по главата, ако прескочеше някой ред. Вярно, че невинаги предаваше поръчките си в обещания

срок, но в замяна на това обувките, излезли от ръцете му, бяха здрави. Те повреждаха краката на хората, но сами оставаха невредими.

Старикът живееше с тринадесетгодишния си внук, гърбаво, хилаво и рахитично момче, което чиракуваше при него. Майка му бе избягала от семейството си на седемнадесет години с някакъв работник-негодяй, който скоро след това станал апаш, бил уловен, осъден и изчезнал безследно. Останала сама с детето, отхвърлена от родителите си, тя отгледала малкия Еманюел. Пренесла върху него и любовта, и омразата, която изпитвала към любовника си. Тя имала буен, болезнено ревнив нрав. Обичала безумно детето си, но и го биела грубо, а когато се разболеело, изпадала в отчаяние. В дни на лошо настроение го пращала да си легне гладно, без зальк хляб. Когато го влачела за ръка по улиците, ако се уморяло и не искало вече да ходи или паднело на земята, тя го карала да стане с ритници. Говорела несвързано и лесно минавала от сълзи към истеричен смях. Умряла. Дядото прибрал детето, тогава шестгодишно. Той много го обикнал, но му показвал по своему любовта си: държал се сурово с него, обсипвал го с ругатни, дърпал му ушите и го биел от сутрин до вечер, за да го научи на занаята си: същевременно му втълпявал своя социален и антиклерикален катехизис.

Еманюел знаеше, че дядо му не е лош, но винаги бе готов да вдигне лакът, за да се защити от плесниците му. Старецът го плашеше особено когато си пийнеше. Чичо Ла Фьойет неслучайно бе получил този прякор: той се напиваше здравата два-три пъти в месеца. И тогава говореше каквото му хрумне, смееше се, хвалеше се и накрая момченцето получаваше по някоя и друга плесница. Най-често всичко се свършваше с повече врява, отколкото е истински бой. Но детето беше наплашено; пък и болезненото му състояние го правеше чувствително. Беше преждевременно развито и бе наследило от майка си нейния див и неуравновесен нрав. Грубостите на дядо му го разстройваха не по-малко от революционните му декламации. Външните впечатления отекваха в него, както барачката се тресеше от минаващите тежки камиони. Във възбуденото му въображение се смесваха като биещи камбани ежедневните възприятия, детските му огорчения, спомените за преждевременните изпитания, разказите за Комуната, откъси от вечерни беседи, от вестникарски фейлетони, от политически речи, както и наследствените бурни и неясни чувствени

инстинкти. Всичко това образуваше някакъв приказен, чудовищен свят, тресавище в нощния мрак, прорязвано от ослепителни изблици на надежда.

Обущарят мъкнеше чирака си в кръчмата на Орели. Там Оливие забеляза малкия гръбльо с гласче на лястовица. Седнал сред работниците, с които почти не разговаряше, той имаше много време, за да проучи болезненото лице на детето, с изпъкнало чело, с плахо, унижено изражение. Присъствувал беше на просташките закачки, които му отправяха, докато то се мръщеше безмълвно. Беше забелязал как при някои революционни думи светлите му кадифени очи блясваха от възторг пред въображаемото бъдещо щастие, щастие, което дори някога да се осъществеше, едва ли щеше да промени много осакатеното му съществуване. В подобни мигове погледът му озаряваше грозното лице и човек го забравяше. Самата Берт бе поразена от това; веднъж тя му го каза и без предупреждение го целуна по устата. Момчето подскочи, побледня от изненада и се дръпна отвратно назад. Момичето дори не забеляза реакцията му: вече бе започнало да спори ожесточено с Жусие. Единствен Оливие видя смущението на Еманюел: той не сваляше поглед от детето, което се бе сгушило в тъмния ъгъл с разтреперани ръце и навело чело, хвърляше крадешком пламенни и гневни погледи към момичето. Той се приближи до него и го заговори кротко и учтиво, опита се да го опитоми... Колко благотворно въздействува милото държане върху същество, лишено от внимание! Все едно капка вода, която жадно попива безводната пръст. Достатъчни бяха няколко думи, една усмивка и дълбоко в сърцето си Еманюел се привърза към Оливие и реши, че и Оливие му принадлежи. Когато по-късно го срещна на улицата и откри, че са съседи, той изтълкува тази случайност като знамение на съдбата, че не се е излъгал. Дебнеше кога Оливие ще мине край обущарницата, за да му каже добър ден. Случваше се Оливие от разсеяност да не погледне към него и Еманюел се чувствуваше засегнат.

Той изпита голямо щастие в деня, когато Оливие влезе при чичо Фьойет и си поръча обувки. Когато бяха готови. Еманюел ги занесе на Оливие. Дебнеше кога ще се върне, за да бъде сигурен, че ще го завари у дома му. Погълнат в мислите си, Оливие почти не му обърна внимание, плати, без да каже нищо. Детето като че ли очакваше нещо,

оглеждаше се наляво, надясно и си тръгна със съжаление. Добросърдечният Оливие отгатна какво става в душичката му, усмихна се и се опита да завърже разговор, макар че винаги му бе трудно да разговаря с човек от народа. Този път успя да намери простите и непринудени думи. Благодарение на вродения си усет към хорските страдания той видя в това дете — може би доста наивно — една наранена от живота птичка, подобна на него самия, която се утешаваше, скрила глава под крилото си, свита върху клончето си, като си мечтаеше за безумни полети в сияйната шир. Някаква инстинктивна доверчивост сближаваше детето с него. То бе привлечено от този мълчалив човек, който не крещеше, не казваше груби думи, при когото то се чувствуваше защитено от суровата улица. Стаята, населена с книги, вълшебните думи на вековете, му вдъхваше богоговейна почит. То отговаряше охотно на въпросите на Оливие, но внезапно проявяваше свенлива гордост. Речникът му беше много беден. Оливие предпазливо помагаше на тази тъмна заекваща душа да се разгъне. Той успяваше да прочете в нея смешната и трогателна вяра в обновлението на света. Не му беше до смях, защото съзнаваше, че мечтите му са неосъществими и че неговата вяра няма да промени човека. И християните са лелеели неосъществими мечти. И те не са променили човека. Къде е нравственият прогрес от епохата на Перикъл до епохата на господин Фалиер?... Но всяка вяра е красива. И когато помръкнат вярванията, които са извървели вече своята орбита, трябва да поздравим вярванията, които изгряват тепърва: те никога няма да бъдат прекалено много! Оливие наблюдаваше с разнежено любопитство треперливата светлинка, която грееше в съзнанието на детето. Каква странна главичка!... Той не успяваше да проследи движението на тази мисъл, негодна за продължително умствено усилие, което сякаш все подскачаше: изоставаше далеч зад него, заплетена от някое внезапно видение, възникнало кой знае как от случайно произнесена дума, а после бързо го догонваше, надминаваше го с един скок, претворявайки най-обикновената мисъл, най-благоразумните буржоазни думи във вълшебен свят, с героично и безумно верую. Тази дремеща душа, която сегиз-тогиз внезапно се сепваше в съня си, изпитваше мощна детинска потребност от оптимизъм. За всичко, което ѝ се казваше — независимо дали от областта на изкуството или науката, — тя измисляше

мелодраматичен благополучен завършек, който съответствуваше на мечтите ѝ.

От любопитство Оливие се опита да прочете нещичко на детето в неделните дни. Струваше му се, че ще събуди интереса му с реалистични, битови разкази. Прочете му „Детство“ от Толстой. Книгите не му направиха кой знае какво впечатление. Момчето казваше вяло:

— Ами да, всичко това се знае.

И не разбираше защо писателите си дават толкова труд да пишат за обикновения живот.

— Момче като момче! — казваше той презрително.

И историята не събуди у него голям интерес, а науката го отегчаваше. Тя беше за него скучен предговор към вълшебна приказка. Невидимите сили, поставени в услуга на човека, му напомняха страшните сразени духове. Защо са нужни всички тези обяснения? Когато си намерил нещо, няма нужда да казваш как си го намерил, а какво си намерил. Анализирането на мислите е буржоазен лукс. Душата на простия човек се нуждае от синтез на готови идеи, скалпени криво-ляво, по-скоро лошо, отколкото хубаво, но които зоват към действие, наситени с живот и заредени с електричество. От литературата, с която Еманюел се запозна, най-много го трогна епичният патос на Виктор Юго и мълниеносната реторика на революционните оратори, които не разбираше много добре и които, също като и Юго, невинаги разбираха самите себе си. И за него, както и за тях светът не беше стройна съвкупност от причини или факти, а безконечно пространство, потънало в мрак и прорязвано от широкия размах на светли крила. Оливие напразно се опитваше да го приобщи към своята буржоазия логика. Непокорна и отегчена, душата на момчето се изплъзваше и се чувствуваше най-добре в сумрака и сблъсъка на своите видения, както влюбената жена се отдава със затворени очи.

Оливие се чувствуваше едновременно привлечен и озадачен от всичко у детето, което беше така сродно с него самия — самота, горда безпомощност, идеалистична пламенност, както и от онова, което му бе съвсем чуждо — неуравновесеност, слепи необуздани желания, диви инстинкти, липса на всякаква представа за доброто и злото в рамките на обикновения морал. Той само отгатваше част от тези диви

пориви. Никога не предположи какъв хаос от неясни страсти бушуваше в сърцето на малкия му приятел. Нашият буржоазен атавизъм ни прави невероятно благоразумни. Не смеем дори да погледнем в себе си. Ако разкрием една стотна от мечтите на порядъчния мъж или необяснимите трепети, които пробягват по тялото на непорочната жена, бихме предизвикали скандал. Да наложим мълчание на чудовищата! Да затворим решетката! Но нека не забравяме, че те съществуват и са готови да излязат наяве в неопитните души. Детето изпитваше всички чувствени желания, които се смятат за перверзни; те го обхващаха ненадейно, като вихрушки. Бяха ожесточени от грозотата му, което го изолираше от другите. Оливие и не подозираше за съществуването им. Еманюел се срамуваше пред него. Той се поддаваше на благотворното влияние на неговия душевен покой. Примерът за подобен живот му действуваше като укротител. Той се влюби силно в Оливие. Потиснатите му страсти избликваха в бурни мечти: човешко щастие, социално братство, чудеса на науката, фантастична авиация, детска, примитивна поезия — цял героичен свят на подвизи, наивност, разврат, саможертва, в който трескаво се бяхташе опиянена незаетата му воля.

Не разполагаше с много време да се отдава на тези мечти в работилницата на дядо си, който нито за миг не млъкваше, а все си подсвиркваше, чукаше или бърбеше от сутрин до вечер. Но винаги има място за мечтане. Само за една секунда от живота си можеш да изживееш прав, с отворени очи, толкова много бленувани дни! Работата на физическия труженик се нагажда отлично към откъслечното мислене. Без усилие на волята неговият ум мъчно би могъл да проследи по-дълга верига от строго свързани разсъждения; дори ако успее да го стори, тук-там ще липсва по някоя брънка. Но в промеждутъците на ритмичните жестове се вмъкват отделни представи, изникват образи. Равномерните движения на тялото ги раздухват, както ковашкият мех раздухва огъня. Мисълта на народа! Сноп огън и дим, дъжд от искри, които гаснат, припламват и пак угасват! Но понякога една такава искра подпалва богатите купи на буржоазията...

Оливие успя да нареди Еманюел в една печатница. Това бе заветното желание на детето. Дядо му не се противопостави. Той се радваше, че внук му ще стане по-образован от него; освен това

уважаваше печатарското мастило. Работата в новия занаят беше по-уморителна, отколкото общуването, но сред тълпата работници Еманюел се чувствуваше по-свободен в мислите си, отколкото сам в общуващата редом с дядо си.

Най-приятният момент на деня беше обедният час. Далеч от потока работници, които задръстваха масичките по тротоара и тезгяхите на винопродавците в квартала, той се запътваше, куцукайки, към съседната градинка. Там, седнал на конче върху пейката, под балдахина на кичест кестен, край бронзов фавн, танцуващ с грозд в ръка, той развиваше хляба и салама, загърнати в мазна хартия. Дъвчеше бавно, обкръжен от врабчета. Малки водоскоци хвърляха съскащата мрежа на ситния си дъжд върху зелената морава. Синкави гълъби с кръгли очи гугукаха на огряно от слънце дърво. Отвред долиташе непрестанният тътен на Париж: трополене на коли, шумното море от стъпки, обичайните улични викове, далечната весела песен на майстора, поправящ фаянсови изделия, звънкия чук на каменаря по паветата, благородното ромолене на фонтана — трескавата, позлатена обвивка на парижките мечти... И малкият гръбльо, яхнал пейката, се унасяше в блажено вцепенение, забравил болките в гръбнака и осакатената си душа: къпеше се в неясно, но опияняващо щастие...

„... Мека светлина, слънце на справедливостта, което утре ще грееш над нас, не си ли ни огряло вече? Всичко е така хубаво, така прекрасно! Богат си, силен си, чувствуваш се добре, обичаш... Обичам. Обичам всички и всички ме обичат... Ах, колко ми е добре! Колко хубаво ще бъде утре!...“

Фабричните сирени засвирваха; детето се пробуждаше, поглъщаше последния си зальк, пиеше жадно вода от чешмата и прибрало се под своята гърбава черупка, тръгваше подскачайки и накуцвайки да заеме мястото си в печатницата пред сандъчетата с чародейни букви, които един ден щяха да напишат жадуваното „Мане, Текел, Фарес“ на революцията.

* * *

Чичо Фьойе имаше стар приятел, лавкаджията Труйо, чието магазинче за хартия и кинкалерия се намираше от другата страна на

улицата и на витрината му се виждаха розови и зелени бонбони в буркани и хартиени кукли без ръце и крака. През тротоара, единият от прага на лавката си, другият от барачката си, те си намигваха, поклащаха глави, правеха различни мимики. По някое време, когато обущарят се схванеше от много седене, те си подвикваха. Ла Фьойет крещеше пискливо, а Труйо ревеше като прегракнало теле. Отиваха да изпият по чашка в съседната кръчма. Не бързаха да се приберат. Бяха страшни дърдорковци. Познаваха се почти от половин век. И лавкаджията бе играл на времето в голямата мелодрама през 1871 година. Човек не би предположил това, ако видеше този невъзмутим шишко, с черно кепе на глава, облечен в бяла престилка, със сиви мустаци на ветеран, мътни бледосини очи с червени жилчици и дълбоки торбички под тях, с меки, лъщящи бузи, вечно потен, влачещ болния си от подагра крак, задъхан, говорещ завалено. Но нищо не бе загубил от някогашните си илюзии. Приютил се в Швейцария за няколко години, той бе срещнал там другари от различни националности, по-специално руси, които го бяха приобщили към прелестите на анархичното братство. По този въпрос той не бе съгласен с Ла Фьойет, който като добър стар французин беше привърженик на здрава власт и абсолютизъм в свободата. Иначе и двамата твърдо вярваха в социалната революция и в бъдещия работнически рай. Всеки бе влюбен в един водач, който за него въплътяваше идеалното същество, каквото би желал да бъде. Труйо държеше на Жусие, а Фьойе — на Кокар. Те безкрайно спореха по въпросите, които ги разделяха, смятайки, че общите им мнения бяха напълно доказани. (Между две черпения бяха склонни да мислят, че идеите им са вече, кажи-речи, осъществени.) От двамата повече обичаше да умува обущарят. Той вярваше по разум. Или поне така си въобразяваше: защото един бог знае колко странен беше неговият разум! Той би свършил работа само нему. Не толкова осведомен по въпросите за разума, както по въпроса за обувките, той искаше всички да разсъждават по неговия калъп. Лавкаджията, по-ленив, не си даваше труд да доказва убежденията си. Човек доказва само това, в което се съмнява. А той изобщо не се съмняваше. Виждаше в неизменния си оптимизъм нещата такива, каквито ги желаеше, и ги забелязваше или ги забравяше, когато биваха различни. Неприятните опити се плъзгаха по кожата му, без да оставят следа. И двамата бяха стари романтични

деца без здраво чувство за действителността. Революцията, чието име само ги опияняваше, беше за тях красива приказка, която си разказваш дълго и вече не знаеш дали ще се сбъдне някога, или се е сбъднала вече. И двамата вярваха в човечеството-бог, като бяха пренесли към него наследствените си привички, създадени от вековното преклонение пред богочовека. Излишно е да прибавяме, че и двамата бяха противници на духовенството.

Забавното беше, че добрият лавкаджия живееше с много набожната си племенница, която го разиграваше, както ѝ хрумне. Тази дребна, много мургава, пълничка жена с живи очи, надарена с рядка словоохотливост, подсилена от марсилския ѝ акцент, беше вдовица на редактор от Министерството на търговията. Останала сама, без средства, с едно момиченце, чичо ѝ я бе прибрал и тази буржоазка, която бе много претенциозна, едва ли не смяташе, че върши благодеяние на роднината си, като продава в магазина му; тя се разпореждаше с маниери на детронирана царица, но за щастие на клиентелата и на преуспяването на търговията на чичо ѝ тези нейни маниери бяха смекчени от вродената ѝ жизненост. Роялистка и ревностна привърженичка на църквата, както подхождаше на такава видна особа, госпожа Александрин излагаше на показ чувствата си с усърдие, подсилвано от злорадото удоволствие да дразни стария неверник, у когото се беше приютила. Тя бе станала господарка на дома и отговорничка за съвестта на всичките му обитатели. Ако не можеше да върне чичо си в правата вяра — тя се заричаше да го пипне *in extremis*^[3], тя ръсеше на воля дявола със светена вода. Забождаше по стените иконки с образа на Богородицата от Лурд и на свети Антоним от Падуа. Украсяваше камината с всевъзможни благословени фигурки под стъклени похлупаци, а дойдеше ли май, нареждаше в стаята на дъщеря си олтар на Богородица със сини свещи. Не беше ясно кое надделяваше в показната ѝ набожност — искрената ѝ любов към чичото, когото искаше да върне в лоното на вярата, или удоволствието да го дразни.

Добрият човек, безволен и апатичен, не се противеше. Не се решаваше да отвърне на войнствените предизвикателства на страшната си племенница: при острия ѝ език, беше невъзможно да се сражава с нея. Пък и той жадуваше за мир. Само веднъж се разсърди: когато един малък свети Йосиф се опита да се промъкне в спалнята му, над леглото

му. Този път обаче спечели. Защото едва не получи удар и племенницата му се уплаши. Тя не поднови опита си. За всичко друго чичото отстъпи, като се преструваше, че не забелязва нищо. Малко му се повдигаше от набожната атмосфера в дома му, но избягваше да мисли по този въпрос. Всъщност той се възхищаваше от племенницата си и лошото ѝ държане с него едва ли не му беше приятно. Освен това и двамата се надпреварваха да глежат момиченцето, малката Рен или Ренет, както я наричаха.

Тя беше тринадесетгодишна и все боледуваше. От месеци костната туберкулоза я държеше прикована към леглото, едното ѝ бедро бе гипсирано и тя напомняше мъничка Дафне, обвита в кора. Имаше очи на ранена кошута, а лицето ѝ бе безцветно като листата на растенията, лишени от слънце. Главата ѝ бе прекалено голяма и русите, бледи, много тънки и изопнати коси я караха да изглежда още по-голяма, но чертите на лицето ѝ бяха подвижни и нежни, имаше закачливо носле и добросърдечна наивна усмивка. Набожността на майката беше преминала у болното, с нищо незаето дете в истинска екзалтация. То цели часове шепнеше молитви, премятайки кораловите зърна на броеницата си, благословена от папата. От време на време спираше, за да я целуне страстно. През целия ден не правеше почти нищо: ръкоделието го изморяваше, пък и госпожа Александрин не му беше вдъхнала любов към него. В най-добрия случай четеше наивни религиозни брошури, някоя блудкава чудотворна история или пък описанията на разни престъпления, придружени от цветни илюстрации в неделните вестници, които глупавата му майка пъхаше в ръцете му. От време на време изплиташе с кука по някоя бримка, като мърдаше устни, обръщайки по-малко внимание на плетивото, отколкото на диалога, който водеше с някоя своя любима светица или със самия бог. Защото не бива да си въобразявате, че само Жан д'Арк може да разговаря с бога. На всички ни се е случвало. Само че обикновено небесните посетители ни оставят да говорим сами, седнали до огнището, и не казват нито дума. Ренет не беше много придирчива. Щом мълчат, значи, са съгласни. Впрочем тя имаше да им казва толкова неща, че едва им оставаше време да отговарят: отговаряше вместо тях. Беше безмълвна бърберица, наследила словоохотливостта на майка си, само че потокът думи се изливаше вътре в нея, в съкровени разговори със самата себе си, подобно на

ручей, който изчезва под земята. Естествено и тя участвуваше в заговора срещу чичото с цел да го върнат в правата вяра: тя се радваше на всяка педя земя от къщата, извоювана от силите на светлината за сметка на силите на мрака. Зашиваше иконки в подплатата на дрехите на стареца или пък пъхваше в джоба му зърно от броеница, което чичото, за да направи удоволствие на детето, се преструваше, че не е забелязал. Властта на двете набожни женички над явния враг на църквата възмущаваше и забавляваше обуцаря. Той бе неизчерпаем в грубите си шеги за жените в панталони и се подиграваше с приятеля си, че се оставя да го водят за носа: нямаше основание да злорадствува толкова, защото самият той цели двадесет години бе търпял издевателствата на свадливата си целомъдрена жена, която го наричаше пияница, докато той трепереше пред нея. Лавкаджията, леко смутен, се защищаваше не особено енергично, като завалено проповядваше търпимост в духа на Кропоткин.

Ренет и Еманюел бяха приятели. Още от ранното си детство те се виждаха всеки ден. Еманюел рядко се осмеляваше да влезе в къщата им. Госпожа Александрин го гледаше с лошо око като внук на безверник и мръсен чирак. Но Ренет по цял ден лежеше на шезлонг до прозореца в партера. Еманюел потропваше по стъклата, като минаваше край нея, и долепил нос до стъклото, се кривеше за добър ден. Лете, когато прозорецът беше отворен, той се спираше, хванал се за горните пречки на прозореца: въобразяваше си, че тази поза е изгодна за него, защото вдигнатите му непринудено рамене прикриваха уродливостта му. Ренет, при която не идваше почти никой, съвсем не забелязваше вече, че Еманюел е гърбав. Еманюел, който от своя страна изпитваше срам и отвращение от момичетата, правеше изключение за Ренет. Малкото болно, почти неподвижно момиче беше за него нещо недосегаемо и далечно. Само вечерта, когато хубавата Берт го бе целунала по устата, а и следващия ден той странеше от Ренет с инстинктивно отвращение. Мина край къщата, без да се спре, навел глава. Бродеше наоколо на известно разстояние, недоверчив като подивяло куче. По-късно дойде отново при нея. Ренет беше толкова малко жена!... На излизане от печатницата той минаваше, стараейки се още повече да се смали между подшивачките в дългите им работни престилки, подобни на нощници, едри засмени девойки, чиито похотливи очи разсъбличаха мъжете мимоходом, и бързаше към

прозореца на Ренет. Беше благодарен на малката си приятелка, че е недъгава: можеше да прояви превъзходство спрямо нея и дори да се държи покровителствено. Разказваше ѝ уличните произшествия, като си приписваше симпатичната роля. Понякога, когато биваше особено галантно настроен, носеше на Ренет зиме печени кестени, а лете череша. Тя от своя страна му даваше от многоцветните бонбони, с които бяха пълни двата буркана на витрината; разглеждаха заедно илюстрираните пощенски картички. Това бяха щастливи мигове. И двамата забравяха жалкото тяло, държащо в плен детската им душа.

Случваше се обаче да влязат и в спор, подобно на възрастните, по политически или религиозни въпроси. Тогава и те ставаха също така глупави като възрастните. Доброто им разбирателство изчезваше. Тя говореше за чудеса, за деветини, за благочестиви картинки в рамка от хартиена дантела и за дни на опрощение на греховете. Той заявяваше, че това са глупости и празна суета, както бе чувал да казва дядо му. Когато обаче той на свой ред се опитваше да ѝ разкаже за политическите събрания, където го бе водил дядото, тя го прекъсваше презрително и казваше, че всички тези мъже са пияници. Разговорът се изостряше. Започваха да говорят за родителите си. Повтаряха той за сметка на майка ѝ, тя за сметка на дядо му оскърбителните думи, които бяха чували от общаря и от госпожа Александрин. После се нахвърляха един върху друг, старайки се да си кажат неприятни неща. Това им удаваше лесно. Той казваше грубости, но тя умееше да намира най-язвителни думи. Тогава той си отиваше, а когато дойдеше пак, ѝ казваше, че е бил с други, хубави момичета, че много се смели заедно и пак щели да се видят следната неделя. Тя не отговаряше нищо; преструваше се, че пет пари не дава за думите му, но внезапно се разяряваше, замерваше го с куката си по главата и го пъдеше, казвайки му, че го ненавижда. После скриваше лице в ръцете си. Той си тръгваше, не особено горд с победата си. Искаше му се да отстрани двете слаби ръчички, да признае, че е излъгал. Но от гордост си налагаше да не се върне при нея.

Един ден отмъстиха за Ренет. Той беше с другарите си от печатницата. Те никак не го обичаха, защото странеше от тях и или не говореше, или говореше прекалено хубаво, наивно претенциозно, все едно, че четеше книга или по-скоро статия от вестник — той бе претърпан с такива четива! Този ден те разговаряха за революцията и

бъдещите дни. Той се екзалтираше и ставаше смешен. Един негов другар му подметна грубо:

— Първо, такива като тебе няма да са нужни, много си уродлив. В бъдещото общество няма да има гръблъовци. Ще ги хвърлят във водата още при раждането им!

Тези думи го пресякоха в разгара на красноречието му. Той млькна съкрушен. Другите се запревиваха от смях. Цял следобед той не отвори уста. Вечерта се запъти към дома си. Бързаше да се прибере, за да се скрие в някой ъгъл и да страда насаме. Оливие го срещна. Остана поразен от пръстеното му лице.

— Мъчно ли ти е нещо, моето момче? Защо?

Еманюел не искаше да се довери. Оливие настоя сърдечно. Момчето продължаваше упорито да мльчи, но челюстта му трепереше, като че ли бе готово да избухне в плач. Оливие го улови за ръка и го заведе в стаята си. Макар и самият той да изпитваше също вроденото и жестоко отвращение към грозотата и недъгавостта, от което не могат да се освободят хората, които нямат по рождение души на милосърдни сестри, той не издаде чувството си.

— Оскърбиха ли те?

— Да.

— Какво ти направиха?

Момчето изля сърцето си. Каза, че е грозно. Каза, че другарите му заявили, че тяхната революция не е за него.

— Тя не е и за тях, моето момче, нито за нас. Революцията не се прави за един ден. Ние работим за хората, които ще дойдат след нас.

Момчето изглеждаше разочаровано, че революцията няма да дойде скоро.

— Нима не ти е приятна мисълта, че се трудиш, за да създадеш щастието на хиляди момчета като тебе, на милиони човешки същества?

Еманюел въздъхна и каза:

— Не би било зле и ние да имаме малко щастие.

— Мили мой, не трябва да бъдеш неблагодарен. Живееш в най-хубавия град, в най-богатата на чудеса епоха. Не си глупав, имаш зорки очи. Помисли си колко много неща можеш да видиш и да им се радваш, ако се огледаш.

И той му изтъкна някои от тях.

Детето го изслуша, поклати глава и отвърна:

— Да, но няма да можем да излезем от кожата си.

— Не, ще излезеш.

— Когато дойде краят.

— Нима си сигурен?

Момчето се смая. Материализмът беше част от веруюто на дядо му. То си мислеше, че само поповете вярват във вечния живот, а знаеше, че приятелят му не е поп. Затова се запита дали Оливие говори сериозно. Но Оливие го улови за ръка и надълго му говори за идеалистичната си вяра, за единството на безграничния живот, който няма нито начало, нито край и чиито милиарди същества и мигове са само лъчи на едно-единствено слънце. Само че той не му казваше това под тази абстрактна форма. Говорейки му, инстинктивно се нагаждаше към съзнанието на детето. Старинните митове, дълбоките правдиви представи за старите космогонии изплуваха в паметта му. Полушеговито, полусериозно той говореше за метапсихозата и за безчислените форми, в които прелива и се прецежда душата, подобно на извор, който минава от водохранилище във водохранилище. Примесваше и откъслечни спомени от християнски легенди и картини от окръжаващата ги лятна вечер. Беше седнал до отворения прозорец: момчето стоеше право до него, стиснало ръката му. Беше събота вечер. Камбаните биеха. Първите, завърнали се отскоро ластовици докосваха с крилата си стените на къщите. Високото небе се усмихваше над града, тънещ в мрак. Сдържайки дъха си, детето слушаше приказката, която му разказваше големият му приятел. А Оливие на свой ред, разпален от вниманието на малкия си слушател, вярваше на собствените си измислици.

В живота настъпват решителни минути, когато внезапно в тъмната душа се разгаря вечен огън, както мигновено пламват електрическите светлини нощем в големия град. Достатъчно е да отхвъркне една искра от друга душа и да предаде на чакащата душа огъня на Прометей. Тази пролетна вечер спокойните думи на Оливие запалиха в съзнанието, потулено в жалкото, уродливо тяло, напомнящо изтърбушен фенер, светлината, която никога нямаше вече да угасне. Емануел не разбираше нищо от разсъжденията на Оливие и почти не ги слушаше. Но легендите и картините, които бяха за Оливие красиви приказки, един вид притчи, се превръщаха в плът и кръв у детето,

ставаха действителност. Приказката оживяваше и трептеше край него. И гледката през прозореца — минувачите по улицата, богати и бедни, ластовиците, докосващи с крилете си стените, уморените под бремето на товара си коне, камъните на къщите, попиващи вечерния здрач, и бледнеещото небе, в което гаснеше светлината — целият този външен свят внезапно се отпечата в него като огнена целувка. Това беше само проблясък. Светна и угасна. Той се сети за Ренет и промълви:

— Но хората, които ходят в църква и които вярват в добрия господ, са все пак побъркани, нали?

Оливие се усмихна.

— Те вярват подобно на нас. Всички вярваме в едно и също. Само че те вярват по-малко от нас. За да видят светлината, на тях им е нужно да затворят капациите на прозорците си и да запалят лампата. Въплъщават бога в човека. Ние имаме по-добро зрение. Но и ние, и те, всички обичаме една и съща светлина.

* * *

Момчето се връщаше в къщи през тъмните улици, където още не бяха запалили уличните фенери. Думите на Оливие звучаха в ушите му. То си казваше, че е също така жестоко да се подиграваш с хората, които не виждат добре, както с гърбавите. И си мислеше за Ренет и нейните толкова хубави очи. Мислеше си, че ги бе накарал да плачат. Това му бе непоносимо. Върна се назад и се спря пред къщата на лавкаджията. Прозорецът беше още откренат. Той долепи безшумно глава и я повика тихичко:

— Ренет!

Тя не отговори.

— Ренет! Искам ти прошка.

Гласът на Ренет прозвуча в мрака:

— Ти си лош! Мразя те!

— Прощавай! — повтори той.

Еманюел млъкна. После, обзет от внезапен порив, той промълви още по-тихо, смутен и леко засрамен:

— Знаеш ли, Ренет, и аз като тебе вярвам в добри богове.

— Вярно ли?

— Вярно.

Той ѝ каза това главно от великодушие, но след това сякаш сам повярва мъничко.

Известно време и двамата не казаха нищо. Не се виждаха. Такава дивна нощ навън! Недъгавото момче прошепна:

— Колко хубаво ще бъде, когато умрем!...

Чуваше се лекото дишане на Ренет.

— Лека нощ, жабче — промълви Еманюел.

Умиленият глас на Ренет отвърна:

— Лека нощ.

Той си тръгна с леко сърце. Беше радостен, че Ренет му прости. Но дълбоко в душата си така често обижданото момче беше едва ли не доволно, че някой друг се бе измъчил заради него.

* * *

Оливие се върна към уединението си. Кристоф не закъсня да се присъедини към него. Тяхното място решително не беше в революционното социално движение. Оливие не можеше да се приобщи към народа, а Кристоф не желаше. Оливие се отделяше в името на слабите и угнетените, а Кристоф — в името на силните, независимите. Но макар и да се бяха отдалечили, единият на кърмата, другият на носа на кораба, те все пак бяха на същия кораб, който носеше армията на работниците и цялото общество. Свободен и сигурен, че следва собствената си воля, Кристоф наблюдаваше с предизвикателно любопитство коалицията на пролетариата. Той обичаше от време на време да взема по една народна баня. Това го освежаваше — излизаше от нея по-бодър и подмладен. Продължаваше да се среща с Кокар и да се храни от време на време при Орели. Попаднеше ли там, преставаше да се наблюдава и се отдаваше на настроението си; парадоксът не го плашеше и той изпитваше коварно удоволствие да подтиква събеседниците си да стигнат до най-крайните, безсмислени и безумни изводи, защитавайки принципите си. Никога не се знаеше дали говори сериозно, или се шегува: защото се разпалваше, говорейки, и накрая забравяше, че е почнал с парадокс. Човекът на изкуството се поддаваше на опиянението на околните. В

един такъв момент на естетическа възбуда той импровизира в задната стаичка на заведението на Орели революционна песен, която присъстващите тутакси подеха, а на другия ден я разнесоха по работническите групи. Той се излагаше. Полицията го следеше.

Манус, който поддържаше тайно връзка с центъра на врага, бе предупреден от един свой приятел, Ксавие Бернар, млад чиновник в полицейското управление, който се занимаваше с литература и твърдеше, че бил луд по музиката на Кристоф — защото дори овчарските кучета на Третата република се бяха заразили от дилетантството и анархистичния дух.

— Вашият Крафт се е забъркал в лоша игра — му бе казал Бернар. — Много се е разпасал. Знаем какво трябва да мислим за него, но началството горе няма да има нищо против да пипне един чужденец, при това немец, в тия революционни бъркотии: класическо средство да се очерни партията и да се всее съмнение в редовете ѝ. Ако този глупчо не внимава, ще бъдем принудени да го арестуваме. А това е досадно. Предупредете го!

Манус предупреди Кристоф. Оливие го замоли настойчиво да бъде благоразумен. Кристоф не обърна сериозно внимание на предупреждението.

— Ами — каза той. — Всеки знае, че не съм опасен. Имам право да се позабавлявам! Обичам тия хора. Те работят като мене и вярват в същото, в което вярвам и аз. Всъщност не в едно и също, защото сме от различни лагери... Още по-добре! Значи, ще се бием. Нямам нищо против... Какво искаш от мене? Не мога да стоя като тебе свит в черупката си. Задушavam се сред буржоата!

Оливие, чиито дробове не бяха така взискателни, се чувствуваше добре в малкото си жилище и в спокойната компания на двете си приятелки, макар че едната от тях, госпожа Арно, сега се бе посветила на благотворителна дейност, а другата, Сесил, бе погълната от грижи по детето, и то до такава степен, че вече говореше само за него и с него на глупавия бебешки език, който се мъчи да се нагоди към неясното писукане на птиче и да предаде неговата лишена от смисъл песен с човешка реч.

От временното общуване с работническите среди му бяха останали две познанства. Двама независими като него. Единият — Герен, беше тапицер. Работеше, както му хрумне, много своеобразно,

но майсторски. Обичаше занаята си. Имаше вроден усет за художествените предмети, развит от наблюдението, работата и посещенията в музеите. Оливие му бе дал да поправи една старинна мебел: работата беше трудна и майсторът се беше справил умело. Беше вложил много време и труд, а поиска много скромно възнаграждение от Оливие, толкова бе доволен, че работата му се е удала. Оливие се заинтересува за него, разпита го как живее, опита се да разбере какво мисли за работническото движение. Герен не мислеше нищо; пет пари не даваше за работническото движение. Той не принадлежеше на работническата класа. Не принадлежеше на никоя класа. Беше си той. Четеше малко. Цялото му умствено развитие се дължеше на вродения му усет, на окото, ръката, на вкуса, присъщ на всеки истински парижанин. Беше щастлив човек. Този тип не се среща рядко сред дребната работническа буржоазия, която е най-умната част от нацията, защото отлично умее да съчетава ръчната работа със здравата умствена дейност.

Другият познат на Оливие беше по-своеобразен. Беше раздавач и се казваше Юртлу. Истински красавец — висок, със светли очи, малка руса брада и мустаци, с открито и весело изражение. Той влезе един ден в стаята на Оливие, когато му донесе препоръчано писмо. Докато Оливие се разписваше, огледа библиотеката, разчитайки заглавията на книгите.

— Ха! — възкликна. — Вие имате класиците... — И прибави: — Аз събирам всичко, което е писано за Бургундия.

— От Бургундия ли сте? — попита Оливие.

Раздавачът издекламира със смях:

— *Солен бургундец
с шпага на кръста,
с остра брада,
скачай, бургундецо, скачай!*

И продължи:

— Аз съм от Авалон. Притежавам семейни документи, които датират от хиляда двеста и някоя година...

Заинтригуван, Оливие пожела да узнае повече подробности. Юртлу само това и чакаше. Той действително беше от едно от най-старите семейства в Бургундия. Негов прапрадядо беше участвувал в кръстоносния поход на Филип-Август. Друг бил държавен секретар на Анри II. Упадъкът започнал през XVII век. По време на революцията разореното семейство напълно западнало. Сега отново изплуваше на повърхността благодарение на честния труд, на физическата и нравствената сила на раздавача Юртлу, както и на верността му към неговия род. Най-приятното занимание за него беше да събира исторически и родословни документи, свързани с прадедите му и родното място. През свободното си време той се ровеше из архивите, преписваше разни стари книжа. Когато не можеше да ги разбере, молеше някой свой клиент, завършил Археологическия институт или Сорбоната. Бележитите му предци не му замайваха главата. Говореше за тях със смях, без сянка от недоволство срещу съдбата. Отличаваше се с безгрижна и здрава жизнерадост, много приятна за околните. Като го наблюдаваше, Оливие си мислеше за тайнствения кръговрат на живота на родовете, течащ пълноводно цели векове, а после с векове изчезващ под земята, за да избликне отново по-късно, набрал сили от земните недра. Народът му се струваше огромно водохранилище, където се губят реките на миналото и извираат реките на бъдещето и макар да носят друго име, всъщност често пъти са същите.

Герен и Юртлу му харесваха; но не му подходеше да общува с тях. Почти не намираше общи теми за разговор. Малкият Еманюел му беше по-интересен. Той идваше при него всяка вечер. След необикновения разговор в детето бе станала истинска революция. Беше се нахвърлило на книгите, настървено за знания. Излизаше от тях по-затъпяло. Изглеждаше по-глупаво от преди. Почти не можеше да говори. Оливие с мъка изтръгваше от него само едносрични думи. Запиташе ли го нещо, отговаряше с безсмислици. Оливие се обезсърчаваше. Стараеше се да не се издаде, но беше уверен, че се е излъгал и че момчето е наистина тъпо. Той не забелязваше страхотния трескав растеж, който се извършваше в тази душа. Беше лош педагог, способен да хвърли наслуки в нивата шепи плодородно зърно, но негоден да плевти бурените и да прекара бразди. Присъствието на Кристоф допринасяше за объркаността му. Оливие се стесняваше да му представи ученика си; срамуваше се от тъпотата на Еманюел, която

ставаше направо неизбежна в присъствие на Кристоф. Детето се затваряше в сурово мълчание. То мразеше Кристоф, защото Оливие го обичаше. Непоносима му беше мисълта, че някой друг заема място в сърцето на учителя му. Нито Кристоф, нито Оливие подозираха каква необузdana любов и ревност разкъсваха детето. При това Кристоф беше минал неотдавна по същия път! Но той не можеше да се разпознае в това същество, изковано от друг метал. В тази тъмна сплав от обременена наследственост всичко — и любовта, и омразата, и дремещата гениалност, отекваше съвсем различно.

* * *

Наближаваше Първи май.

Тревожни слухове се носеха из Париж. Самохвалците от Общата конфедерация на труда допринасяха за тяхното разпространяване. Вестниците им съобщаваха за настъпването на славния ден, свикваха работническата милиция и надаваха бойния си вик, който улучва буржоазията в най-чувствителното ѝ място: търбуха... *Ferì ventrem!*^[4] Заплашваха я с обща стачка. Уплашените парижани заминаваха за село или се запасяваха като пред обсада. Кристоф срещна Кане, мъкнец в колата си два бута шунка и чувал картофи. Беше извън себе си. Не беше наясно на чия страна е. Едно след друго се провъзгласяваше ту за републиканец, ту за роялист, ту за революционер. Култът му към насието се бе превърнал в обезумял компас, чиято стрелка скачаше от север на юг и от юг на север. Пред хората продължаваше да приглася на перченията на своите приятели, но дълбоко в себе си бе приел първия диктатор, който би помел червения призрак.

Кристоф се подиграваше на тази всеобща паника. Беше убеден, че няма да стане нищо. Оливие не беше толкова сигурен. Поради буржоазния си произход и той леко трепереше пред спомена и очакването на революцията, както всеки буржоа.

— Хайде, хайде! — заявяваше Кристоф. — Можеш да си спиш спокойно. Революцията ти е още далеч! Всички ви е страх от нея. Страх ви е от боя... Този страх е навсякъде. У буржоата, у народа, в цялата нация, във всички европейски нации. Хората са останали без кръв и се страхуват да не я загубят съвсем. От четиридесет години

всичко се върши само на думи. Погледни само вашата прочута афера Драйфус! Малко ли крещяхте: „Смърт! Кръв! Сеч!...“ Ах вие, недорасли гасконци! Колко слюнка и мастило! Без никакви капки кръв!

— Не бъди така сигурен — отвърщаше Оливие. — Този страх от кръвта е тайното предчувствие, че при първата пролята капка звярът ще се развилнее; маската на цивилизацията ще падне, животното ще покаже муцуната си с кръвожадни зъби и бог знае тогава дали някой ще съумее да го обуздае! Всеки се колебае пред войната, но ако тя избухне, ще бъде безпощадна...

Кристоф повдигаше недоверчиво рамене и заявяваше, че неслучайно героите на тази епоха бяха самохвалкото Сирано и напереното петле Шантьоклер — двамата герои на думи.

Оливие поклащаше глава. Той знаеше, че във Франция самохвалството е началната стъпка към действието. И все пак точно за Първи май и той не очакваше революция, също както Кристоф. Премного бяха тръбили за нея и правителството беше нащрек. Имаше основание да се вярва, че стратегите на бунта щяха да отложат стълкновението за по-подходящ момент.

* * *

Във втората половина на април Оливие се разболя от грип; той го нападаше всяка зима почти по същото време и събуждаше стария му бронхит. Кристоф се пренесе да живее при него за два-три дни. Оливие бързо оздравя. Но както винаги след болестта беше физически и духовно отпаднал и това се проточи известно време, макар и да нямаше температура. Продължаваше да пази леглото, лежеше с часове и нямаше никакво желание да стане, загледан в Кристоф, който работеше на бюрото, гърбом към него.

Кристоф бе погълнат в работата си. Когато се умореше да пише, ставаше внезапно и сядаше на пианото. Не свиреше това, което бе композирал, а каквото му хрумнеше. Тогава можеше да се наблюдава странно явление. Докато новата му композиция бе замислена в стил, напомнящ предишните му творби, импровизациите му изглеждаха композирани от другото. Те идваха от свят с неравно и хрипливо дишане. В тях имаше нещо налудничаво, буйно, несвързано или унило,

чуждо на могъщата логика, която цареше в останалите му произведения. Като че ли тези необмислени импровизации, които се изплъзваха от зоркото око на съзнанието, които избликваха по-скоро от плътта, отколкото от мисълта, подобно на животински вопъл, издаваха душевна неуравновесеност, буря, готвеща се за в бъдеще. Кристоф дори не си даваше сметка за това. Но Оливие го слушаше, гледаше го и беше някак неспокоен. В своето състояние на физическа немощ той бе станал особено проникателен и далновиден: виждаше това, което оставаше незабележимо за всеки друг.

Като удари един последен акорд, Кристоф спря да свири, плувнал в пот, с блуждаещи очи; той се огледа с все още невиждащ поглед, срещна очите на Оливие и като се разсмя, се върна на работната си маса.

— Какво беше това, Кристоф?

— Абсолютно нищо. Размътвам водата, за да улова риба.

— Ще напишеш ли тази композиция?

— Това ли? Какво точно?

— Това, което изсвири сега.

— Кое изсвирих ли? Изобщо не си го спомням вече.

— Но за какво мислеше?

— Не зная — отвърна Кристоф и прокара ръка по челото си.

Той пак се залови да пише. В стаята на двамата приятели настана тишина. Оливие продължаваше да го гледа. Кристоф чувствуваше погледа му. Той се обърна. Очите на Оливие бяха спрени на него с толкова обич!

— Ленивецо! — подхвърли му той весело.

Оливие въздъхна.

— Какво ти е? — попита го Кристоф.

— О, Кристоф, като си помисля, че в тебе има толкова много неща, съвсем близо до мен, истински съкровища, които ти ще дадеш на другите, без аз да имам своя дял!...

— Луд ли си? Какво те прихваща?

— Какъв ще бъде животът ти? През какви опасности, през какви изпитания ще минеш още?... Бих желал да бъда с теб... Но няма да видя нищо от твоето развитие. Ще си остана глупаво на пътя.

— Колкото до глупостта, ти наистина си глупав. Да не би да си въобразяваш, че дори и да искаш ще те оставя на пътя?

— Ще ме забравиш — промълви Оливие.

Кристоф стана и седна на леглото до Оливие. Улови ръцете му, влажни от пот — той беше толкова слаб! Яката на ризата му бе откопчана. Виждаше се тънката кожа, опъната като платно, издуто от вятъра едва ли не до скъсване, и слабите гърди. Кристоф закопча отново яката със здравите си пръсти. Оливие не помръдна.

— Мили Кристоф — каза му той нежно. — Все пак имах голямо щастие в живота си!

— А, престани вече, що за мисли — ядоса се Кристоф. — Ти си толкова здрав, колкото и аз.

— Да.

— Защо тогава дрънкаш глупости?

— Сбърках — каза Оливие със засрамена усмивка. — Грипът ме омаломощи.

— Трябва да се стегнеш. Хайде, стани!

— Не сега, по-късно.

Той продължи да мечтае. На другия ден стана. Но само за да продължи бленуванията си до огъня.

Април беше мек и мъглив. През топлата завеса на сребристите мъгли зелените листенца развиваха пашкулчетата си, невидимите птички възпяваха скритото слънце. Оливие разплиташе мрежата на спомените си. Виждаше се отново като дете, във влака, отнасящ го далеч от родния град сред мъглата ведно с майка му, която плачеше. Антоанет седеше сама в другия ъгъл на вагона. Нежни профили, тънки пейзажи изплуваха пред очите му. Красиви стихове сами подреждаха напевните си срички и ритми. Беше близо до масата. Достатъчно бе да протегне само ръка, за да вземе перото си и да напише тези поетични видения. Но му липсваше воля — беше така уморен. Знаеше, че уханието на мечтите му ще се пръсне, щом пожелае да ги задържи върху хартията. Винаги ставаше така. Най-хубавото от душата му оставаше неизразено. Духът му приличаше на изпълнена с цветя долина, но никой нямаше достъп до нея. А ако откъснеше някое цвете, то повяхваше. Само няколко бяха оцелели, макар и линеейки: няколко крехки новели, няколко стихове, които сладко навяваха смърт. Това творческо безсилие дълго бе едно от най-големите огорчения на Оливие. Да се чувствава преизпълнен от живот, без да може да запази макар и частица от него!... Сега вече се бе примирил. Цветята не се

нуждаят от хорските погледи, за да цъфтят. Те са дори още по-хубави в полята, където никой не ги бере. Колко са щастливи нацъфтелите поля, замечтани под слънчевите лъчи! Слънце почти нямаше, но мечтите на Оливие още по-добре разцъфваха в негово отсъствие. Колко приказки, печални, нежни, фантастични, си разказа той през тези дни! Те избликваха кой знае откъде, плуваха като бели облаци в лятно небе; стапяха се във въздуха, други заемаха мястото им; той бе препълнен с тях. Понякога небето опустяваше, Оливие се унасяше, заслепен от светлината му, докато наново плъзнаха с развени платна безмълвните ладии на мечтите му.

Вечер идваше малкият гръбльо. Оливие беше така преизпълнен с приказките си, че веднъж му разказа една от тях, усмихнат и съсредоточен в себе си. Колко пъти му се случваше да говори така, загледан пред себе си, без детето да промълви нито дума! Накрая той забравяше присъствието му... Кристоф пристигна посред разказа и бе поразен от красотата му. Той помоли Оливие да започне приказката отначало. Оливие отказа:

— Аз съм като тебе — каза му той. — Не я помня вече.

— Не е вярно — възрази Кристоф, — ти си дяволски французин и винаги знаеш какво говориш и какво правиш, никога нищо не забравяш.

— Уви! — въздъхна Оливие.

— Хайде тогава, започни от началото.

— Това ме уморява. Има ли смисъл?

Кристоф се разсърди:

— Не е хубаво така. За какво ти служи мисълта? Защо хвърляш това, което имаш! То е загубено навеки.

— Нищо не се губи.

Малкият гръбльо излезе от вцепенението, в което го държеше разказът на Оливие. Той седеше обърнат към прозореца, с помътнели очи, навъсено лице и враждебно изражение — не можеше да се отгатне за какво мисли. Стана и каза:

— Утре времето ще бъде хубаво.

— Бас държа — каза Кристоф на Оливие, — че той дори не те е слушал!

— Утре е Първи май! — добави Еманюел и мрачното му лице грейна.

— Това пък си е неговата приказка. Утре ще ми я разкажеш — каза Оливие.

— Бабини деветини! — заяви Кристоф.

* * *

На другия ден Кристоф дойде да вземе Оливие, за да се разходят заедно из Париж. Оливие беше вече здрав, но все още изпитваше необяснима умора. Не държеше да излезе. Чувствуваше неясен страх, не обичаше да се смесва с тълпата. Беше смел в сърцето и ума си, но телесно слаб. Страхуваше се от блъсканиците, от спречкванията, от каквато и да е грубост. Прекалено ясно съзнаваше, че е предопределен да бъде жертва, без да може, а и без да желае, да се защити. Защото се ужасяваше при мисълта, че може да причини някому страдание. Болезнените натури повече от другите се отвращават от физическото страдание, защото им е по-добре познато, и въображението им тутакси го извиква по-ярко. Оливие се червеше от малодушието на тялото си, което противоречеше на стоицизма на волята му и се мъчеше да го преодолее. Но тази сутрин всеки допир с хората му бе мъчителен. Той би предпочел да остане затворен в стаята си целия ден. Кристоф му се скара, присмя му се, настоя да излезе на всяка цена, за да се изтръгне от вялостта си: от десет дни не бе излизал на чист въздух. Оливие се преструваше, че не чува. Тогава Кристоф каза:

— Добре. Ще изляза без теб. Ще отида да погледам техния Първи май. Ако не се върна тази вечер, знай, че са ме прибрали.

И той тръгна, но Оливие го догони по стълбището. Не искаше да пусне приятеля си да отиде сам.

По улиците имаше малко хора. Няколко млади работнички, закичени с момини сълзи. Работници, облечени празнично, се разхождаха със скупаещо изражение. По ъглите на улиците, близо до станциите на метрото стояха на купчини преоблечени полицаи. Решетъчните врати на Люксембургската градина бяха затворени. Времето беше все още топло и мъгливо. Толкова отдавна не бяха виждали слънце!... Двамата приятели вървяха под ръка. Разговаряха малко; много се обичаха един друг. Всяка дума извикваше у тях

съкровени спомени. Когато минаваха край едно кметство, се спряха да погледнат барометъра, който като че ли се покачваше.

— Утре — каза Оливие — ще видя слънцето.

Бяха съвсем близо до дома на Сесил. Хрумна им да се отбият да целунат детето.

— Ще го направим на връщане.

От другата страна на реката започнаха да срещат повече хора. Мирно разхождащи се, с празнични дрехи и изражения. Зяпльовци с децата си, празноскитащи. Двама-трима носеха на реверите си червени цъфнали шипки. Изглеждаха съвсем безобидни: това бяха по неволя революционери, хора — оптимисти, които при най-малкия повод можеха да се почувствуват щастливи: да речем, ако времето е хубаво или просто поносимо в този почивен ден и те бяха признателни... без сами да знаят на кого... на всичко, окръжаващо ги. Вървяха, без да бързат, сияещи, възхищавайки се от пъпките на дърветата, от тоалетите на минаващите момиченца. Казваха гордо:

— Само в Париж могат да се срещнат толкова хубаво облечени деца!...

Кристоф пускаше остроти по повод прословутата предричана акция... Горките хорица... Той ги обичаше, като съвсем мъничко ги презираше.

Постепенно тълпата се сгъстяваше. Съмнителни бледи лица, мръсни мутри се мяркаха в общия поток, дебнеци в очакване на часа и плячката. Тинята беше раздвижена. На всяка крачка човешката река ставаше все по-мътна. Сега тя течеше безцветна. Подобно на мехурчета, дошли от дъното, които се издигат на мазната повърхност, се чуваха подвикващи гласове, изсвирвания, крясъци на амбулантни търговци, които се издигаха над глухата глъч на множеството и даваха представа колко дебели са нейните слоеве. В края на улицата, до заведението на Орели, тълпата шумеше като отприщен бент. Там тя се сблъскваше с кордоните на полицията и войската. Тя бе образувала плътна маса пред тях, която се вълнуваше, освиркваше, пееше, смееше се, като се люшкаше насам-натам... Смях — единственото средство, с което народът изразява хилядите неясни чувства, които не могат да намерят излаз в думите.

Тълпата не беше враждебно настроена. Тя не знаеше какво иска. В очакване да узнае, просто се забавляваше, по свой начин, възбудена,

груба, но все още без злост, като се стремеше да мине напред и я отблъскваха, като оскърбяваше полицаите или отправяше закачки към съседите. Постепенно обаче тълпата почна да се раздрава. Идващите отзад недоволни, че не можеха да видят нищо, бяха по-предизвикателни, защото рискуваха по-малко, прикрити от човешкия щит. А тези, които бяха на предна линия, притиснатите между тласкащата ги напред тълпа и отблъскващите ги полицаи и войска, се ожесточаваха, защото положението им ставаше неудържимо. Натискът на потока зад тях правеше стократно по-голяма собствената им сила. И всички, колкото повече се притискаха един до друг, подобно на добитък, чувствуваха стадната топлина, която проникваше в гърдите и хълбоците им. Струваше им се, че вече образуват едно цяло. Всеки беше всички, всеки беше великанът Бриаре^[5]. От време на време вълна кръв нахлуваше в сърцето на чудовището с хиляда глави. Погледите се изпълваха с ненавист, виковете ставаха кръвожадни. Хората, скрити на третия и четвъртия ред, започнаха да хвърлят камъни. По прозорците на къщите се бяха струпали цели домочадия. Мислеха, че се намират на спектакъл. Подстрекаваха тълпата и очакваха с лек тревожен и нетърпелив трепет войската да стреля. Кристоф се връзваше като клин в плътната маса, пробивайки си път с колене и лакти. Оливие вървеше след него. Човешкият блок се открехваше за миг, пропускаше ги и тутакси се затваряше зад тях. Кристоф ликуваше. Беше напълно забравил, че само пет минути преди това отричаше възможността за работнически бунт. Но едва стъпил в човешкия поток, тутакси бе увлечен от него: чужд на френското простолудие и на неговите искания, той веднага се беше слял с него. Малко му важеше какво иска то: нали искаше нещо! Малко му важеше къде отива самият той; вървеше, вдъхвайки полъха на безумието...

Оливие го следваше, също повлечен от течението, но без радост, напълно трезв, нито за миг негубещ самообладание, хиляди пъти почужд от Кристоф на страстите на този народ, който бе негов, и носен все пак от тях като отломка. Болестта, която го бе изтощила, бе разхлабила връзките му с живота. Колко далеч се чувствуваше от тия хора!... Понеже не беше обезумял и умът му бе свободен, най-малките подробности се запечатваха в съзнанието му. Той гледаше очарован златистия тил на една девойка пред него, бледата ѝ тънка шия. В същото време му се повдигаше от острата миризма на много тела.

— Кристоф — повика умолително той.

Кристоф не го чу.

— Кристоф!

— Е?

— Да се прибираме.

— Страх ли те е! — подхвърли Кристоф.

И продължи да се провира напред. Оливие го последва с тъжна усмивка.

Няколко реда пред тях, в опасната зона, където тълпата образуваше плътна стена, той зърна на покрива на една вестникарска будка своя приятел гръблото. Вкопчил се с две ръце, приклепнал в неудобно положение, той гледаше смеешком отвъд бариерата на войската, а после се обръщаше с победоносно изражение към тълпата. Забеляза Оливие и му отправи лъчезарен поглед. После пак се залови да дебне откъм площада, с разширени от надежда очи, очаквайки... Какво точно? Какво щеше да стане... Той не бе единственият. Мнозина около него очакваха чудото! И когато погледна Кристоф Оливие разбра, че и той го очаква.

Оливие извика детето, заповяда му да слезе, Еманюел се престори, че не го е чул и не погледна повече към него. Беше видял Кристоф и му доставяше удоволствие да се излага на опасност в тази бъркотия отчасти, за да покаже на Оливие колко е смел, отчасти, за да го накаже, че е с Кристоф.

Междувременно двамата приятели се срещнаха в тълпата с някои свои приятели: Кокар със златната брада очакваше само дребни стълкновения и с опитно око наблюдаваше кога чашата ще прелее. Подалеч се виждаше хубавата Берт, която разменяше волни закачки със съседите си, които я опипваха. Беше успяла да се провере на първата редица и си дереше гърлото да оскърбява полицаите. Кокар се приближи до Кристоф. Когато го видя, младият музикант пак почна да се шегува:

— Какво ви казах? И този път няма да стане абсолютно нищо!

— Не се знае — отвърна Кокар. — Стойте по-далеч. Положението скоро ще стане сериозно.

— Що за шега! — подхвърли Кристоф.

Точно в този миг кирасирите, на които им бе омръзнала да ги замерят с камъни, пристъпиха напред, за да очистят достъпа до

площада. Централната рота се понесе бегом напред. Тутакси всеки се втурна да бяга, накъдето му видят очите. Съгласно евангелската сентенция първите станаха последни. Само че те се постараха не за дълго да бъдат на опашката. За да оправдаят бягството си, се нахвърлиха с ожесточени крясъци към преследвачите си:

— Убийци!

Макар че още не бе даден нито един изстрел.

Берт се провираше между редиците като змиорка, надавайки остри писъци. Тя се присъедини към приятелите си и защитена от широкия гръб на Кокар, си пое дъх, притисна се до Кристоф и го ощипа по ръката било от страх, било заради нещо друго, погледна закачливо Оливие и се закани с юмрук на врага, като продължаваше да крещи.

Кокар улови Кристоф под ръка и му каза:

— Хайде да отидем у Орели.

Трябваше да прекосят само няколко метра. Берт и Грайо ги изпревариха. Кристоф се канеше да влезе, последван от Оливие. Улицата се вълнуваше. От тротоара, пред заведението, те се намираха над уличното платно Оливие си отдъхна, излязъл от потока. Отвращаваше го мисълта да попадне в душния въздух на кръчмата и да слуша крясъците на тези побеснели хора. Той каза на Кристоф:

— Ще се прибера в къщи.

— Иди си, мили, и аз ще се върна след един час.

— Не се излагай вече, Кристоф.

— Бъзльо! — засмя се Кристоф.

Той влезе в заведението.

Оливие се канеше да завие зад кръчмата. Още няколко крачки и щеше да се озове в една напречна уличка, която щеше да го отдалечи от блъсканицата. Внезапно се сети за малкия си приятел. Обърна се и го потърси с очи. Видя Еманюел точно когато той се изтърколи от наблюдателния си пост и падна на земята, блъскан от тълпата. Бягащите хора го тъпчеха, а зад тях идваха полицаите. Оливие не размисли нито миг: скочи от тротоара и изтича на помощ. Един работник-изкопчия видя опасността, извадените саби и Оливие, който протягаше ръка на момчето, за да го вдигне. Грубият напор на полицията ги събори и двамата. Оливие извика и се втурна на свой ред. Други другари го последваха с крясъци, като към тях се присъединиха

тия, които бяха на прага на кръчмата. При виковете им наизлязоха и някои, които бяха вътре. Двете неприятелски групи се хванаха за шиите като кучета. Жените, останали на тротоара, пицяха злокобно.

Така дребничкият буржоа-аристократ отприщи боя, макар че го желаше по-малко от всеки друг...

Повлечен от работниците, и Кристоф се беше хвърлил в битката, без да знае кой я беше предизвикал. През ум не му минаваше, че и Оливие е замесен в нея. Смяташе, че той е вече далеч, на завет. Невъзможно беше да се види каквото и да било в стихийната схватка. Едва успяха да разберат кой кого напада. Оливие бе потънал във водовъртежа като лодка, която отива право на дъното... Едно замахване със сабя, предназначено не за него, и той беше пронизан в областта на сърцето. Току-що бе паднал и тълпата минаваше по тялото му. А вълната отнесе Кристоф чак на другия край на сражението. Той не влагаше никаква ненавист. Оставяше да го блъскат и блъскаше другите на свой ред развеселен като на селски панаир. Толкова малко си даваше сметка за сериозността на положението, че когато огромен полицай го сграбчи през кръста, му хрумна смешната мисъл да му предложи:

— Да изиграем ли един валс, госпожице?

Но втори полицай скочи на гърба му. Кристоф се разтърси като глиган и ги заблъска с юмруци и двамата. Нямахше намерение да се остави да го уловят. Един от противниците му, онзи, който бе скочил върху него, падна на земята... Другият, ожесточен, извади сабята си. Кристоф видя острието ѝ на два пръста от гърдите си, той се отмести и извивайки китката на полицаия, се опита да изтръгне сабята му. Вече не разбираше нищо. До този миг всичко му се бе струвало само игра... Боричкаха се двамата, дишайки в лицата си. Нямахше време да разсъждава. Видя жажда за убийство в очите на противника си и жаждата за кръв се разпали и у него. Разбра, че ще го заколят като агне. С бързо движение изви китката на полицаия и насочи сабята му срещу собствените му гърди. Заби я, почувствува, че убива, уби... И внезапно всичко стана различно за него. Той изрева опиянен.

Ревът му има невъобразимо въздействие. Тълпата подуши кръвта. В миг тя се превърна в кръвожадна хайка. От всички страни стреляха. По прозорците на къщите се развяха червени знамена. Старата традиция на парижките революции мигом издигна барикада.

Изровиха паветата от улицата, смъкнаха уличните фенери, повалиха няколко дървета, обърнаха един омнибус. Използуваха изкопа, направен преди няколко месеца за строящото се метро. Чугунените решетки в основата на дърветата послужиха за снаряди. Намериха се оръжия в джобовете и в къщите. За по-малко от час вълнението се превърна в истинско въстание. Целият квартал се превърна в обсадена крепост. Кристоф, неузнаваем, реवेशе с все гърло своята революционна песен, подета от двадесетина гласа.

* * *

Оливиe бе отнесен у Орели. Беше в безсъзнание. Положиха го на едно легло в задната стаичка. При краката му стоеше смазан гърбавият Еманюел. Отначало Берт страшно се бе уплашила: помислила бе, че е ранен Грайс и първият ѝ възклик, когато разпозна Оливиe, беше:

— Какво щастие! Аз пък си помислих, че е Леопол!...

Сега, изпълнена със състрадание, тя прегръщаше Оливиe и придържаше главата му на възглавницата. С обичайната си невъзмутимост Орели бе разкъсала дрехите му и се опитваше да му даде първа помощ. Манус Хайман се случи там съвсем навреме със своя неразделен Кане. От любопитство, както Кристоф, и те бяха дошли да погледат манифестацията. Бяха присъствували на сблъскването и бяха видели как Оливиe падна. Кане плачеше като дете, като същевременно си мислеше: „Какво търся в тази нелепа история?“

Манус прегледа ранения и тозчас прецени, че положението му е безнадеждно. Той изпитваше хубави чувства към Оливиe, но по характер беше такъв, че не задържаше дълго вниманието си върху непоправимото. Затова престана да се занимава с Оливиe и се загрижи за Кристоф. Възхищаваше се от него като от патологичен случай. Познаваше идеите му за революцията, затова искаше да предпази Кристоф от безсмислената опасност, на която се излагаше за чуждо нему дело. Не само рискуваше да му строшат главата в суматохата. Ако го хванеха, непременно щяха да го съдят. Отдавна го бяха предупредили: полицията го дебнеше и щяха да го обвинят не само заради неговите глупости, но и щяха да го накарат да отговаря за другите. Ксавие Бернар, когото Манус малко преди това бе срещнал, се

пъхаше в тълпата не само за забавление, а от професионален дълг. Той му беше кимнал мимоходом и му бе подхвърлил:

— Вашият Крафт е идиот. Можете ли да си представите, че се подвизава на барикадата? Този път няма да го изпуснем. Дявол да го вземе! Накарайте го да се измъкне оттам!

Лесно е да се каже, но не и да се направи! Ако Кристоф случайно узнаеше, че Оливие умира, той щеше съвсем да побеснее. Щеше да убива, докато го убият. Манус каза на Бернар:

— Ако не тръгне веднага, той е загубен. Ще го отвлека!

— Как?

— С колата на Кане, тя е там, зад ъгъла на улицата.

— Извинявай, извинявай — възрази Кане задъхан.

— Ще го заведеш в Ларош — продължи Манус. — Ще пристигнете навреме за експреса от Понтарлие. Изпрати го с него в Швейцария.

— Никога няма да се съгласи.

— Ще се съгласи. Ще му кажа, че там ще се срещне с Жанен, че той вече е заминал.

Без да слуша възраженията на Кане, Манус отиде да потърси Кристоф на барикадата. Той не беше много смел и се свиваше на две при всеки изстрел. Броеше суеверно паветата, по които стъпваше — чифт или тек, — за да разбере дали ще бъде убит. Но все пак не се върна и отиде до самата барикада. Когато пристигна, завари Кристоф да се забавлява, стреляйки с револвер във въздуха, стъпил на едното колело на обърнатия омнибус. Около барикадата — тинята на Париж, изблъвана от улицата, беше придошла като мръсна канална вода след проливен дъжд. Първите бойци се бяха удавили в нея. Манус извика Кристоф, който стоеше гърбом към него. Кристоф не го чу. Манус се покатери до него и го дръпна за ръкава. Кристоф го отблъсна и едва не го събори. Манус, упорит, отново се покатери и му изкрещя:

— Жанен!...

В общата врява останалата част на изречението му се загуби. Кристоф тутакси млъкна, изпусна револвера си и като се смъкна от колелото, тръгна до Манус, който го поведе със себе си.

— Трябва да бягате — каза Манус.

— Къде е Оливие?

— Трябва да бягате! — повтори Манус.

— Защо, дявол взел го?

— След един час барикадата ще бъде превзета. Тази вечер ще ви арестуват.

— Какво съм направил?

— Погледнете ръцете си... Хайде... Вашият случай е ясен, няма да ви пощадят. Всички са ви видели. Нямайте нито миг за губене.

— Къде е Оливие?

— У дома си.

— Ще отида при него.

— Невъзможно е. Полицията ви чака при вратата. Той ме изпрати да ви предупредя. Бягайте!

— Но къде искате да отида?

— В Швейцария. Кане ще ви вземе с колата си.

— Ами Оливие?

— Нямаме време за разговори...

— Не тръгвам, без да го видя.

— Ще го видите там. Ще се срещнете там утре. Ще вземе първия влак. Бързо! Ще ви обясня!

Той сграбчи Кристоф за ръка. Замаян от шума и безумния вихър, който бушуваше в него, неспособен да разбере какво бе направил и какво искаха от него, той не се възпротиви. Манус го улови под ръка, задърпа с другата си ръка Кане, който не бе очарован от ролята си в тази каша, и набута и двамата в колата. Добрият Кане би бил много нещастен, ако арестуват Кристоф, но би предпочел някой друг да го спаси. Манус добре го познаваше и понеже се опасяваше от страхливостта му, преди да се раздели с тях, размисли и когато моторът захърка, също се качи.

* * *

Оливие не бе дошъл в съзнание. В стаята бяха вече само Орели и малкият гръбльо. Тъжна стая, без въздух и без светлина! Беше почти нощ... Оливие изплува за миг от небитието. Почувствува върху ръката си устните и сълзите на Еманюел. Усмихна се вяло и с усилие постави ръката си върху главата на детето. Колко тежка бе станала ръката му!... Той пак потъна...

* * *

До главата на умиращия, на възглавницата, Орели бе сложила малко първомайско букетче, няколко стръкчета момина сълза. Зле затворен кран капеше в двора над едно ведро. За миг в недрата на мисълта на Оливие трепнаха образи, както трепва светлината, преди да угасне... Къща в провинцията с глицинии, плъзнали по стените; градина, в която играе едно дете: то е легнало на моравата; водоскок ромоли в каменното си корито. Едно момиченце се смее...

[1] Неведомият бог (лат.). — Б.пр. ↑

[2] Буре (фр.). — Б.пр. ↑

[3] В предсмъртния му час (лат.). — Б.пр. ↑

[4] Удряй в корема (лат.). — Б.пр. ↑

[5] Сторък великан с петдесет глави (древна митология). — Б.пр.

↑

Излязоха от Париж. Прекосиха обширни равнини, потънали в мъгла. В подобна вечер десет години преди това, Кристоф бе пристигнал в Париж. И тогава пак бягаше, както днес. Само че тогава приятелят беше жив, приятелят, който го обичаше; и Кристоф, без да знае, бързаше да го срещне...

Първите часове Кристоф беше още възбуден от боя; говореше много и на висок глас, разказваше доста несвързано какво бе видял и какво бе правил. Беше горд с подвизите си. Манус и Кане също говореха, за да го разсейват. Постепенно трескавата му възбуда стихна и Кристоф млъкна. Двамата му спътници продължаваха да говорят сами. Кристоф беше като зашеметен от следобедните приключения, но никак не се чувствуваше унил. Спомни си за времето, когато бягаше от Германия. Бяга, все бяга!... Засмя се. Навярно такава е неговата орис! Обстоятелството, че напускаше Париж, никак не го огорчаваше, земята е широка! Хората са едни и същи навсякъде. За него нямаше значение къде ще бъде, стига само да бъде там със своя приятел. Разчиташе, че ще се срещне с него още на следващата сутрин...

Пристигнаха в Ларош. Манус и Кане не се отделиха от него, докато не го настаняха във вагона и докато влакът не потегли. Кристоф ги помоли още веднъж да му повторят къде трябва да слезе, както и името на хотела и пощата, където щеше да получи вести от тях. Въпреки волята им, когато се сбогуваха с него, лицата им бяха мрачни. Кристоф им стисна весело ръка.

— Хайде, хайде! — извика той. — Я не стойте като на погребение! Пак ще се видим, какво толкова! Проста работа. Утре ще ви пишем!

Влакът тръгна. Те го погледаха, докато се отдалечаваше.

— Горкият! — промълви Манус.

Качиха се отново в колата. Не разговаряха. След известно време Кане каза на Манус:

— Мисля си, че извършихме престъпление.

Отначало Манус не отговори нищо, но после каза:

— Ами! Мъртвите са си мъртви. Трябва да се спасят живите!

С настъпването на нощта възбуждението на Кристоф напълно се уталожихо. Сгушен в единия ъгъл на купето, той размишляваше, изтрезнял и вледенен. Погледна ръцете си и видя по тях чужда кръв. Потръпна отвратен. Сцената с убийството отново изплува пред очите му. Спомни си, че бе убил човек. Вече не знаеше защо. Започна да възкресява стълкновението, само че този път гледаше на него с други очи. Не разбираше вече как е бил замесен в него. Припомни си деня от момента, когато бе излязъл заедно с Оливие. Пресече отново мислено Париж с него до момента, когато вихърът го бе понесъл. Оттук нататък вече не разбираше нищо. Веригата на мислите му бе скъсана. Как бе могъл да споделя ударите, крясъците, желанията на всички ония хора, чиято вяра му беше чужда? Та това не бе той!... Съзнанието и волята му бяха забулени!... Той бе смаян и засрамен. Значи, не беше господар на себе си? Кой тогава бе неговият господар? Експресът го носеше в нощта, но душевната тъма, на която бе в плен, беше също толкова непрогледна и непознатата сила също така главозамайваща... Той се опита да се отърси от душевния си смут, но го обхвана нова тревога. Колкото повече приближаваше до целта на пътуването си, толкова по-неспокоен беше за Оливие. Изпитваше необяснима тревога.

Когато пристигна, погледна през прозореца на вагона дали няма да зърне на перона добре познатото мило лице... Никой. Слезе, огледа се наоколо. Един или два пъти едва ли не му се стори... Не, това не беше *той*. Отиде в уговорения хотел. Оливие не беше и там. Кристоф нямаше основания да бъде изненадан: нима Оливие можеше да пристигне преди него?... Но от този миг започна тревожното очакване.

Беше вече съмнало. Кристоф се качи в стаята си. После пак слезе. Закуси. Поскита из улиците. Преструваше се сам пред себе си, че съзнанието му е свободно. Гледаше езерото, витрините на магазините. Шегуваше се с келнерката от ресторанта, прелистваше илюстрираните списания... всъщност нищо не го интересуваше. Денят се влачеше бавен и тягостен. Към седем часа Кристоф, понеже се чудеше какво да прави и беше вечерял по-рано, без всякаква охота, се качи в стаята си, като помоли, щом дойде очакваният от него приятел, веднага да го заведат при него. Седна пред масата с гръб към вратата. Нямаше с какво да се занимава, не беше взел никакъв багаж, нито книга; само вестника, който си бе купил малко преди вечеря. Мъчеше

се да го чете, но вниманието му бе заето с друго: вслушваше се в шума от стъпки по коридора. Всичките му сетива бяха свръхвъзбудени от уморителния ден на очакване и безсънната нощ.

Внезапно чу, че вратата се отваря. Някакво неопределимо чувство го накара да не се обърне веднага. Почувствува, че една ръка докосва рамото му. Тогава той се обърна и видя Оливие, който му се усмихваше. Кристоф никак не се изненада и промълви само:

— Ах, ето те най-сетне!

Видението изчезна...

Кристоф скочи буйно, като блъсна масата и събори стола. Косите му настръхнаха. За миг застина, посинял от ужас, зъбите му тракаха...

От този миг — макар и нищо да не знаеше и да си повтаряше: „Не зная нищо“, той знаеше всичко. Сигурен беше в това, което щеше да се случи.

Не го съдържаше в стаята. Излезе на улицата и скита цял час. Когато се върна, портиерът му предаде във фоайето на хотела писмо. *Писмото*. Сигурен беше, че то го очаква в хотела. Ръката му трепереше, когато го пое. Качи се в стаята си, за да го прочете. Отвори го, разбра, че Оливие е мъртъв, и загуби съзнание.

Писмото беше от Манус. Манус му пишеше, че като е скрил това нещастие предната вечер, за да ускори заминаването му, той само се е подчинил на желанието на Оливие, който искал приятелят му да се спаси, че Кристоф нищо не би помогнал, ако бе останал, освен да погуби и себе си, че бил длъжен да остане жив заради паметта на приятеля си, заради другите си приятели и заради собствената си слава... и пр. и пр. Орели беше добавила три реда с едрият си треперлив почерк, за да му каже, че тя ще се погрижи за клетия млад господин...

Когато Кристоф дойде на себе си, той изпадна в истински ярост. Искаше да убие Манус. Изтича на гарата. Холът на хотела бе празен, улиците — безлюдни. Редките закъснели минавачи в нощта не обърнаха внимание на този мъж с безумни очи, който дишате с мъка. Беше се вкопчил в своята идея-фикс, подобно на булдог, захапал плячката си: „Да убие Манус! Да го убие!...“ Искаше да се върне в Париж. Нощният бърз влак беше заминал преди един час. Трябваше да чака до сутринта. Невъзможно му бе да чака! Взе първия влак, който заминаваше в посока към Париж. Той се спираше на всяка гара. Сам във вагона, Кристоф крещеше:

— Не вярно! Не е вярно!

На втората спирка след френската граница влакът спря окончателно. Не отиваше по-далеч. Тръпнец от гняв, Кристоф слезе и разпита за друг влак. Той се сблъска с безразличието на полузадрямалите железничари. Каквото и да направеше, щеше да пристигне много късно. Много късно, за да завари Оливие. Нямаше да успее дори да се срещне с Манус. Щяха да го арестуват преди това. Какво да прави? Какво всъщност искаше? Да продължи пътя си? Да се върне назад? Имаше ли смисъл? Имаше ли смисъл?... Мина му през ум да се предаде на един полицаи, който идваше срещу него. Неясният инстинкт за самосъхранение го въздържа и му внуши да се върне в Швейцария. Никакъв влак не тръгваше вече нито в едната, нито в другата посока, преди два-три часа. Кристоф седна в чакалнята, но не можа да остане там, излезе от гарата, тръгна наслуки в нощта. Озова се сред пустото поле — ливади, тук-там осеяни с борове, предвестници, на голямата гора. Той потъна в нея. Едва направил няколко крачки, се хвърли на земята и застана:

— Оливие!

Легна напреко на пътя и се разрида.

Изправи се едва когато в далечината изсвири локомотив. Тръгна към гарата. Обърка пътя, вървя цялата нощ. Имаше ли значение къде отива? Да върви, за да не мисли, да върви, докато престане да мисли, докато падне мъртъв. Ах, ако можеше да умре!

Призори се озова във френско село, доста отдалечено от границата. Цялата нощ се беше отдалечавал от нея. Влезе в някаква странноприемница, яде лакомо, стана и тръгна пак. През деня се повали посред една ливада. Спа в нея до вечерта. Когато се събуди, започваше нова нощ. Яростта му бе стихнала. Останала му беше само жестоката болка, която не му позволяваше да си поеме дъх. Довлече се до един чифлик и помоли за парче хляб и стиска слама, за да пренощува. Чифликчията го погледна внимателно, отрязва му една порязаница от домашния хляб, заведе го в обора и го заключи вътре. Легнал на сламата до издаващите блудкава миризма крави, Кристоф лакомо изяде хляба си. По лицето му се стичаха сълзи. Не можеше да утоли нито глада, нито скръбта си. И тази нощ сънят го освободи за няколко часа от мъките му. На другия ден го събуди шумът на отварящата се врата. Той остана да лежи неподвижно. Не искаше да се

върща към живота. Чифликчията се спря пред него и го загледа продължително; държеше в ръката си някаква хартия, към която сведе очи. Накрая той пристъпи към Кристоф и тикна под носа му един вестник. На първата страница — неговият портрет.

— Това съм аз — каза Кристоф. — Предайте ме.

— Станете — отвърна чифликчията.

Кристоф стана. Мъжът му кимна да върви след него. Минаха зад хамбара и тръгнаха по пътека, която се виеше между овощни дървета. Стигнаха до един кръст. Селянинът показа един път на Кристоф и му каза:

— Границата е натам.

Кристоф тръгна машинално. Не знаеше защо върви. Сломен беше и духом, и тялом. На всяка крачка му се искаше да спре. Чувствуваше обаче, че ако спре, няма да може вече да се дигне от мястото, където ще се отпусне. Вървя пак целия ден. Нямаше нито су, за да си купи хляб. Пък и избягваше да минава през селата. Воден от странен инстинкт, който се изплъзваше от разума му, този мъж, който искаше да умре, се страхуваше да не би да го уловят. Тялото му приличаше на бягащо, преследвано животно. Физическите му неволи — умората, гладът и смътният ужас, който се надигаше в изтощеното му същество, заглушаваха засега нравствената му покруса. Копнееше само да намери убежище, където да се затвори с нея и да ѝ се отдаде на воля.

Мина границата. Зърна в далечината град, над който стърчаха кули и тънки камбанарии, фабрични комини, чиито дълги пушеци се стичаха като бавни, черни реки всичките в една посока под ръмящия дъжд, в сивия въздух. Беше на края на силите си. Точно тогава си спомни, че познаваше в този град един лекар от своя край, Ерих Браун, който му бе писал миналата година след един негов успешен концерт, за да му припомни съществуването си. Колкото и безинтересен да му беше Браун и колкото и чужд да беше на неговия живот, воден от инстинкта си на ранено животно, Кристоф напрегна последните си сили, за да рухне в дома на някой, който не му е съвсем непознат.

* * *

Той влезе в сивия, червеникав град под завесата на пушеците и дъжда. Вървеше направо, без да вижда нищо, осведомяваше се за пътя, бъркаше, връщаше се обратно, блуждаеше наслуки. Беше съвсем изнемощял. За последен път напрегна опънатата си до скъсване воля, за да се изкачи по стръмните улички, чиито стълби водеха до върха на тесен хълм, отрупан с къщи, които се тълпяха около мрачна църква. Шестдесет стъпала от червен камък, като след всеки три или шест имаше тясна площадка за вратата на някоя къща. На всяка площадка Кристоф си поемаше дъх, залитайки. Горе над църковната камбанария кръжаха гарвани.

Най-сетне той прочете на една врата името, което търсеше. Потропа. Уличката тънеше в мрак. От умора затвори очи. В него бе черна нощ... Цели векове минаха бегом...

Малката врата се откряна. На прага се показва една жена. Лицето ѝ тънеше в сянката, но силуетът ѝ се очертаваше на светлия фон на малка градина, в дъното на дълъг коридор, огряна от залязващото слънце. Жената беше висока, стоеше изправена, без да говори, чакайки той пръв да каже нещо. Той не виждаше очите ѝ, усещаше само погледа ѝ. Попита дали тук живее доктор Браун и каза кой е. Думите с мъка излизаха от гърлото му. Беше смазан от умора, жажда и глад. Без да каже нито дума, жената влезе в къщата и Кристоф тръгна след нея. Тя го въведе в тъмна стая със затворени капаци. Той се блъсна в мрака с нея; коленете му се докоснаха до безмълвното ѝ тяло. Тя излезе и затвори вратата, като го остави сам, без светлина. Той стоеше неподвижно, за да не би да бутне нещо, облегал на стената, опрял чело до гладката мазилка. Ушите му бръмчаха, пред очите му играеха тъмни петна.

На горния етаж някой отмести стол, чу се изненадан възглас, шумно се затвори врата. По стълбата се чуха тежки стъпки.

— Къде е той? — попита нечий познат глас.

Вратата на стаята се отвори.

— Как? Оставили сте го на тъмно? Анна! Ах, дявол взел го! Донесете свещ!

Кристоф беше толкова слаб, чувствуваше се така загубен, че грубият, сърдечен глас му подеждва благотворно в жалкото състояние, в което беше. Той сграбчи протегнатите към него ръце. В стаята светна. Двамата мъже се загледаха. Браун беше дребен, с

червендалесто лице и черна брада, остра и неравно поникнала, с добродушни засмени очи зад стъклата, с голямо, издуто, сбръчкано и неизразително чело, гладки, сресани на път коси. Беше направо грозен, но на Кристоф му беше приятно да го гледа и да стиска ръцете му. Браун не скри изненадата си.

— Господи! Колко сте се променили! И какъв е видът ви!

— Идвам от Париж. Избягах — промълви Кристоф.

— Зная, зная, четохме във вестника: пишеха, че са ви заловили. Слава богу! Ние с Анна много се безпокояхме за вас.

Той замълча и посочи на Кристоф безмълвната фигура, която го бе приела в къщата.

— Жена ми.

Тя се беше спряла при вратата с лампа в ръка. Сдържан израз, добре очертана брадичка. Светлината падаше върху кестенявите ѝ коси с червеникави отблясъци и върху матовите ѝ страни. Тя подаде ръка на Кристоф доста сковано, притиснала лакът до тялото си. Той я пое, без да я погледне. Едва се държеше на краката си.

— Дойдох... — опита се той да обясни. — Помислих си, че вие не бихте имали нищо против... ако не ви притеснявам много... да ме приютите за един ден...

Браун не го остави да довърши.

— За един ден ли?... За двадесет, петдесет, колкото искате! Докато сте в нашия град, ще живеете у нас. И надявам се да останете повече. Това е чест и щастие за нас.

Топлите му думи разстроиха Кристоф. Той се хвърли в прегръдките на доктора.

— Мили ми Кристоф, мили ми Кристоф — шепнеше Браун. — Но той плаче... Какво му става?... Анна! Анна! Бързо! Той губи съзнание!

Кристоф се бе отпуснал безжизнено в ръцете на домакина. Припадъкът, който предусещаше от няколко часа насам, го повали на земята.

Когато отвори очи, лежеше в голямо легло. Дъх на влажна пръст долиташе от отворения прозорец. Браун се беше навел над него.

— Извинете — промълви Кристоф, като понечи да се изправи.

— Но той умира от глад! — извика Браун.

Жена му излезе и се върна с една чаша; даде му да пие. Браун му поддържаше главата. Кристоф се посъживи, но умората бе по-силна от глада. Едва отпуснал глава на възглавницата, той заспа. Браун и жена му останаха край него. Когато се убедиха, че той се нуждае главно от отдих, те го оставиха сам.

* * *

Това беше сън, траещ като че ли цели години, тежък, угнетителен сън, напомнящ олово в дъното на езеро, когато човек е в плен на натрупалата се умора и на чудовищни кошмари, които вечно бродят край дверите на волята. Искаше да се събуди, изгаряше от огън, чувствуваше се сломен и загубен в непознатата нощ; чуваше някакви часовници, които прозвъняваха нескончаеми половинки. Не можеше нито да диша, нито да мисли, нито да помръдне. Беше омотан, със затъкната уста, като човек, когото искат да удавят, опитваше се да се освободи и потъваше отново на дъното... Най-сетне изгря зората, лъсна сива зора на дъждовен ден. Непоносимата температура, която го изгаряше, беше спаднала, но тялото му лежеше, смазано сякаш под цяла планина. Той се събуди. Ужасно пробуждане.

— Защо да отворям отново очи? Защо да се събудям? Нека остана неподвижен като клетото ми момче, което лежи под земята...

Проснат на гръб, той не помръдваше, макар че тялото му бе изтръпнало в леглото. Ръцете и краката му тежаха като камъни. Беше в гроб. Зловеща светлина. Няколко капки дъжд звъннаха по стъклата. Птиче жално писукаше в градината. О, какво мъчение е животът! Колко жесток и излишен!...

Часовете течаха. Браун влезе. Кристоф не обърна към него глава. Когато видя, че очите му са отворени, Браун го повика весело. И тъй като Кристоф продължаваше да гледа втренчено тавана с унило изражение, той се зае да разсее тъгата му. Седна на леглото и заговори шумно. Този шум бе непоносим на Кристоф. Той направи свръхчовешко усилие, за да промълви:

— Моля ви се, оставете ме сам...

Добрят човек тутакси промени тона си.

— Искате да бъдете сам? Но, разбира се! Естествено! Лежете си спокойно. Почивайте си, не говорете. Ще ви носим яденето и никой няма да разговаря с вас.

Само че му беше невъзможно да говори лаконично. След нескончаеми обяснения той излезе от стаята, стъпвайки внимателно с грубите си обувки, под които паркетът скърцаше. Кристоф отново остана сам, потънал в смъртната си умора. Мисълта му се разтваряше като че ли в някаква мъчителна мъгла, той се изтощаваше, за да проумее... Защо се бе запознал с Оливие? Защо го бе обикнал? Какъв бе смисълът на жертвата на Антоанет? За какво изобщо бяха всички тези съществування, всички тези поколения, толкова много изпитания и надежди, които завършваха със смъртта на Оливие и потъваха ведно с нея в пустотата?... Безсмислие на живота. Безсмислие на смъртта. Едно зачеркнато от живота същество, цял един род изчезнал, без да остави следа. Не се знае кое взема връх гнусното или смешното. Искаше му се да се изсмее злостно от отчаяние и ненавист. Безсилието пред тази огромна скръб, огорчението му от това безсилие го убиваха. Сърцето му бе разбито...

Никакъв шум в къщата освен стъпките на доктора, излизащ да посети пациентите си. Кристоф бе загубил всяка представа за времето, когато се появи Анна. Тя му носеше вечерята на поднос. Погледна я, без да помръдне, без да раздвижи дори устни, за да ѝ благодари. Но във втренчените му очи, които като че ли нищо не виждаха, се отпечата с фотографическа яснота образа на младата жена. Доста по-късно, когато я опозна по-добре, той продължаваше да я вижда все такава. По-пресните възприятия не успяха да заличат първата представа. Тя имаше гъсти, събрани на тежък кок коси, изпъкнало чело, широки скули, къс и правилен нос, упорито свеждаше очи, а когато срещнеше друг поглед, очите ѝ ставаха убогливи и неискрени. Устните ѝ бяха малко месести, плътно прилепнали, видът ѝ беше начумерен, почти суров. Беше висока, изглеждаше здрава и добре сложена, но като че се чувствуваше неудобно в тясната си рокля и движенията ѝ бяха сковани. Без да каже нито дума, тя сложи безшумно подноса на масата до леглото и си излезе с прибрани до тялото ръце и наведено чело. Кристоф и не помисли да се изненада от странното и малко смешно нейно появяване. Не се докосна до яденето и продължи да страда безмълвно.

Денят изтече. Пак се свечери и Анна отново му донесе ядене. Тя намери недокоснато това, което му бе оставила сутринта, и го отнесе обратно, без да каже нито дума. Дори не се сети да каже някоя топла дума, с каквато всяка жена инстинктивно се обръща към болен човек. Като че ли Кристоф не съществуваше или почти не съществуваше за нея. Този път той изпитваше глухо раздразнение, докато следеше несръчните ѝ, сковани движения. Все пак признателен ѝ беше, че не се опитва да го заговори. Оцени още повече мълчанието ѝ, когато след нея нахълта докторът; той бе разбрал, че Кристоф не се е докоснал до яденето си сутринта, и възмутен от жена си, че не го е накарала насила да го изяде, сам се опита да принуди Кристоф. За да бъде оставен на мира, Кристоф изпи няколко глътки мляко. После се обърна към стената.

Втората нощ премина по-спокойно. Тежкият сън повлече Кристоф в небитието. Не остана нито следа от омразния живот... Събуждането обаче беше още по-потискащо. Кристоф си припомни най-подробно съдбоносния ден, нежеланието на Оливие да излезе от къщи, настойчивите му молби да се приберат и си заповтаря отчаяно: „Аз го погубих!...“

Невъзможно му беше да стои повече сам, неподвижен, разкъсан от ноктите на сфинкса с неумолими очи, който продължаваше да му задава довеждащите го до безумие въпроси, облъхвайки го с мъртвешкото си дихание. Стана трескаво. Едва се довлече до вратата и заслиза по стълбата. Щом чу човешки глас, понечи да побегне.

В трапезарията видя Браун. Той посрещна Кристоф с обичайните си дружески възклицания и веднага го заразително за парижките събития. Кристоф улови ръката му.

— Не, не ме питайте нищо. По-късно... Не бива да ми се сърдите. Не мога. Страшно съм уморен...

— Зная, зная — отвърна ласкаво докторът. — Зле сте с нервите. Това е от преживените вълнения. Не говорете. Не се тревожете. Чувствайте се свободен. Тук сте у дома си. Няма да се занимаваме с вас.

Той удържа на думата си. За да не уморява с присъствието си своя гост, изпадна в другата крайност: не смееше вече да разговаря дори с жена си; говореха тихо, вървяха на пръсти. Раздразнен от

умишленото мълчание и шепот, Кристоф помоли Браун да не изменят заради него обичайния си начин на живот.

И така, през следващите дни никой не се занимаваше с Кристоф. Той седеше с часове в някой ъгъл или бродеше из къщата, сякаш унесен в мечти. За какво мислеше? Не би могъл да каже. Вече почти нямаше сили да страда. Беше унищожен. Сърцето му бе така пресушено, че се ужасяваше. Имаше само едно желание: да бъде погребан заедно с *него* и да се сложи край на всичко. Веднъж видя вратата на градината разтворена и излезе. Но толкова се разстрои от ярката светлина, че бързо се прибра и залости вратата на стаята си, като затвори и капациите. Хубавите дни бяха изтезание за него. Намразил беше и слънцето. Природата го смазваше с неумолимото си безразличие. На масата изяждаше безмълвно храната, която му поднасяше Браун, и свел очи, не продумваше. Един ден Браун му показва пианото в салона. Кристоф се извърна ужасен. И най-малкият шум му беше противен. Мълчание, мълчание и нощ... Чувствуваше в себе си само огромна празнота, нужда от празнота... Свършено беше с неговата жизнерадост, с птицата с мощни криле, която в буен порив политаше с песен! По цели дни седеше в стаята и само неравното тиктакане на часовника в съседната стая му създаваше усещането, че живее, набивайки се в съзнанието му. И все пак дивната птица на радостта не го беше напуснала, понякога тя литваше внезапно и се блъскаше в решетките, а дълбоко в душата му се надигаше бурна скръб — „отчаяният вопъл на съществуването, останало само в необятната, обезлюдена шир...“

За нещастие в този свят човек почти никога няма спътник. Само спътнички може би и случайни приятели. Лесно раздаваме името приятел. А всъщност едва ли имаме повече от един приятел в живота си. И малцина са хората, които го имат. Но това щастие е толкова голямо, че човек просто не може да живее, ако го загуби. То е изпълвало живота ви, без да съзнавате. Отива си: съществуването ги опустява. Загубили сте не само любимия приятел, но и всякакъв смисъл да обичате, не откривате смисъл и в това, че са ви обичали. Защо сте живели? Защо?

Ударът, нанесен на Кристоф със смъртта на Оливие, беше още по-жесток, защото го сполетя точно когато цяло го му същество беше тайно разколебано. Има периоди, когато в дълбините на човека се

извършват неосъзнато сериозни преобразования. Тогава тялото и душата са по-уязвими спрямо всичко, което идва отвън. Духът е отслабнал, разяжда го неясна тъга, човек е преситен и равнодушен към делата си и неспособен да види онова, което в бъдеще ще прави. При подобни кризи повечето хора са обвързани със семейни задължения, защитна броня, макар и тя безспорно да им отнема необходимата вътрешна свобода да преценят собствените си възможности, да се ориентират и да започнат нов, пълноценен живот. Колко потиснати горести, колко горчиви разочарования... Върви, върви! Трябва да превъзмогнеш това състояние!... Служебните задължения, грижата за семейството поддържат човека като впряг, както смазаният от умора кон спи прав, но продължава да върви. Но напълно свободният човек е лишен от опора в подобни часове на пустота, лишен е от подтик, който да го принуди да върви напред. Продължава да крачи по навик: не знае накъде. Силите му се подкопани, съзнанието замъглено. Горко му, ако в този миг на сомнамбулизъм внезапно го пробуди гръм! Той ще рухне!...

* * *

Най-сетне няколко писма от Париж успяха да стигнат до Кристоф и го измъкнаха от отчаяната му апатия. Бяха от Сесил и госпожа Арно. Носеха му утешителни думи. Жалки утешения! Безполезни утешения!... Хората, които говорят за скръбта, не са истински скърбящите... Тези писма бяха за него по-скоро отзвук от изчезналия глас... Не намери сили да отговори; и писмата секнаха. В унието си той се стараше да заличи следите си. Да изчезне... Страданието е несправедливо: всички, които бе обичал, не съществуваха вече за него. В продължение на седмици настървено се мъчеше да съживи умрелия приятел: разговаряше с него, пишеше му.

„Моя душа, не получих днес писмо от теб. Къде си? Върни се, върни се, кажи ми нещо, пиши ми!...“

Но нощем, въпреки че много му се искаше, не можеше да го види в съня си. Човек рядко сънува съществата, които е загубил, защото загубата им е много мъчителна. Те изплуват по-късно ведно със забвението.

И все пак външният живот постепенно се прокрадваше в гробницата на неговата душа. Кристоф започна да долавя различните шумове в къщата и несъзнателно да проявява интерес към тях. Узна в кои часове, колко пъти на ден и по какъв начин се отваря и затваря пътната врата в зависимост от посетителите. Разпознаваше стъпките на Браун: представяше си го, като се връща от визитациите си, докато се спира в антрето и окачва шапката и палтото си все по същия вманиачено грижлив начин. А когато не чуеше някой обичаен шум в определеното време, без да иска, търсеше причината за тази промяна. На масата започна да следи машинално разговора. Забеляза, че почти винаги Браун единствен говори. Жена му се задоволяваше с кратки отговори. Браун не се смущаваше от липсата на събеседници. Той разказваше с добродушна бърливост кои болни е посетил и какви клюки е чул. Веднъж Кристоф случайно го погледна, докато разправяше нещо: лицето на Браун грейна, той се чудеше как да привлече вниманието му.

Кристоф се опита да се върне към живота... Каква умора! Чувствуваше се стар, стар като света!... Сутрин, когато станеше и се погледнеше в огледалото, не можеше да понася тялото си, жестовете си, глупавото си изражение. Да стане, да се облече, защо?... Полагаше огромни усилия, за да се застави да работи. Повдигаше му се! Какъв смисъл имаше да твори, след като всичко е обречено да загине? Музиката му бе станала непоносима. Можеш да съдиш правилно за изкуството — а и за всичко друго — само чрез страданието. Нещастieto е пробният камък. Само тогава проличават тези, които надживяват вековете, които са по-силни от смъртта. Малцина устояват. Внезапно разкриваш посредствеността на някои души, на които много си разчитал — любими художници, близки приятели. Кой изплува? Колко кухо отеква красотата на света, когато по нея почука с пръсти скръбта!

Но и скръбта се уморява, и нейната ръка отмалява. Нервите на Кристоф не бяха вече така напрегнати. Той спеше, все спеше. Като че ли никога нямаше да утоли жаждата си за сън.

И най-сетне една нощ заспа толкова дълбоко, че се събуди едва следобед на другия ден. Къщата беше безлюдна. Браун и жена му бяха излезли. Прозорецът беше отворен, лъчезарният ден се усмихваше. Кристоф се почувствува освободен от смазващото го бреме. Стана и

слезе в градината. Тесен правоъгълник, ограден със стени, покрит с трева и градски цветя; люлка, по която се виеха пълзящи растения и рози. Тънка струйка вода се сцеждаше от облепена с раковини и камъчета пещера; акация, опряла стъбло о стената, навеждаше уханните си клони над съседната градина. Отвъд нея се издигаше старата църковна камбанария, иззидана от червени тухли. Беше четири часът следобед. Градината тънеше вече в сянка. Слънцето все още огряваше върха на дървото и червената камбанария. Кристоф седна под беседката, гърбом към стената, извърнал назад глава, загледан в бистрото небе, което прозираше между преплетените вейки на лозницата и розите. Стори му се, че се събужда след тежък кошмар. Всичко около него бе застинало безмълвно. Над главата му висеше унило клонче от розовия храст. Внезапно най-хубавата роза започна да рони листата си и умря. Снежнобелите ѝ листенца се пръснаха. Все едно угасна невинен живот. Така просто!... Смъртта на розата придоби вълнуващ смисъл за Кристоф. Той се опита да си поеме дъх и скри лице в ръцете си, се разрида...

Камбаните се обадиха от черковната кула. Други гласове им отговориха от по-отдалечените църкви... Кристоф не съзнаваше, че времето тече. Когато повдигна глава, камбаните бяха млъкнали, слънцето бе изчезнало. Той се чувствуваше облекчен от сълзите; душата му бе окъпана. В него избликна струйка музика, докато гледаше тънкия лунен сърп, който се плъзгаше по здрачното небе. Стресна го шум от стъпки. Качи се в стаята си, превъртя два пъти ключа и отприщи извора на музиката. Браун го извика за вечеря; почука на вратата, опита се да я отвори. Кристоф не му отговори. Обезпокоен, Браун погледна през ключалката и се успокои, защото видя, че Кристоф покриваше с ноти листата, върху които бе почти легнал.

Няколко часа по-късно Кристоф слезе изчерпан; докторът го чакаше търпеливо в стаята на долния етаж, зачетен в някаква книга. Кристоф го прегърна, извини се за досегашното си държане и без Браун да го пита, заразказва драматичните събития през последните седмици. Само този път заговори за тях, като при това не беше сигурен дали Браун правилно го разбира: защото говореше несвързано. Нощта беше напреднала и въпреки любопитството си Браун умираше за сън.

Най-сетне — часовникът удари два часа — Кристоф забеляза умората му. Казаха си лека нощ.

От този миг Кристоф се промени. Временната му възбуда не трая дълго, той пак изпадна в плен на скръбта си, но вече нормална скръб, която не му пречеше да живее. Нямаше как, трябваше да се върне към живота! Загубил най-скъпото си същество на света, раздиран от мъка, носещ смъртта в душата си, този човек беше така тиранично, така пълнокръвно жизнен, че жизнеността му се прокрадваше в печалните му думи, блестеше в погледа му, излъчваше се от устата и движенията му. Но в самата сърцевина на неговата жизненост се беше загнездил червей, който я разяждаше. Кристоф имаше пристъпи на отчаяние. Изпитваше остра болка. Понякога беше спокоен, насилваше се да чете или да се разхожда: внезапно си припомняше усмивката на Оливие, умореното му нежно лице... Сякаш нож се забиваше в сърцето му... Той залиташе, улавяше се за гърдите и стенеше. Веднъж свиреше нещо от Бетховен с някогашното си увлечение... Внезапно спря, просна се на пода, зарови лице във възглавниците на едно, кресло и застана: „Мое момче!...“

Най-мъчителното беше усещането, че вече всичко е изживял. А то го обземаше на всяка крачка. Постоянно се натъкваше на едни и същи жестове, едни и същи думи, постоянно се повтаряха предишните изживявания. Всичко му беше познато, можеше да предвиди всичко. Дадено лице, напомнящо някого от миналото, щеше да каже еди-какво си — той беше сигурен предварително в отговора — и то действително казваше същите неща. Аналогични същества минаваха през аналогични фази, сблъскваха се със същите препятствия, изхабяваха се по същия начин. Ако е вярно, че „нищо не е по-уморително в живота от повторното влюбване“, колко по-уморително е повторното живеене! Човек може да полудее. Кристоф се мъчеше да не мисли за това, защото беше необходимо да не мисли, за да може да живее, а трябваше да живее. Мъчително лицемерие, което не иска да излезе наяве, от срам, едва ли не от жалост, непобедима потребност да се живее, която се спотайва! Макар и да знае, че няма утешение, човек сам си създава утешения. Дълбоко убеден, че животът няма никакъв смисъл, сам си изковава основания да живее. Внушава си, че трябва да живее, макар никой друг освен него да не държи на това. Ако се наложи, той е готов да измисли, че умрелият го подтиква да живее. Дори и да съзнава, че

приписва на мъртвия думите, които му се ще да каже. Каква жалка история!...

Кристоф отново пое своя път; стъпките му сякаш си възвърнаха предишната увереност, сърцето му затвори дверите към своята скръб; той никога вече не заговори за нея с другите, а и избягваше да остане насаме с нея — изглеждаше спокоен.

„Истинските страдания — пише Балзак — са привидно спокойни в коритото, което са си издълбали, и сякаш са задрямали, но всъщност продължават да разяждат душата.“

Ако някой познаваше истински Кристоф и го наблюдаваше внимателно, докато сновеше насам-натам, свиреше или дори се смееше — сега той се смееше! — би почувствувал, че в този силен мъж с пламтящи от жизненост очи има нещо разрушено, и то в самата сърцевина на съществуването му.

* * *

Щом отново се бе закотвил в живота, трябваше да си осигури средства за препитание. И дума не можеше да става за него да напусне града. Швейцария беше най-сигурното убежище; а и къде би могъл да намери по-предано гостоприемство? Гордостта му обаче не можеше да приеме мисълта да бъде в тежест на приятеля си. Въпреки възраженията на Браун, който не искаше да вземе нищо от него, той не бе спокоен, докато не си намери няколко урока по пиано, които му дадоха възможност да заплаща редовно известна сума на своите домакини. Намирането на уроци не беше много лесно, слухът за революционните му подвизи се беше разпространил и буржоазните семейства не бяха склонни да въведат в домовете си човек, който минаваше за опасен или в най-добрия случай за странен, следователно не съвсем *порядъчен*. Но същевременно известността му като музикант и ходатайството на Браун му обезпечиха достъп до четири-пет не толкова страхливи семейства, по-любопитни или желаещи от снобизъм да се отличават от другите. И те обаче най-зорко го наблюдавала и поддържаха необходимата дистанция между учители и учениците.

Животът у Браун протичаше по точно установен ред. Сутрин всеки се занимаваше с работата си: докторът отиваше при болните си,

Кристоф даваше уроците си, госпожа Браун пазаруваше или се грижеше за спасението на душата си. Кристоф се връщаше към един часа, обикновено преди Браун, който не позволяваше да го чакат. Сядаше на масата с младата жена. Това не му беше особено приятно, защото тя не му беше никак симпатична и той не можеше да завърже разговор с нея. Тя изобщо не се опитваше да измени отношението му, макар да беше невъзможно да не го съзнава. Не се стараеше да се хареса нито с облеклото, нито с ума си. Никога не го заговаряше първа. Липсата на изящество в движенията и дрехите ѝ, несръчността ѝ биха отдалечили всеки мъж като Кристоф, чувствителен към женската миловидност.

Когато си припомнеше одухотворената елегантност на парижанките, той неволно си мислеше, гледайки Анна: „Колко е грозна!“

А това не беше вярно; и той скоро забеляза колко хубави бяха косите, ръцете, устата, очите ѝ — в редките мигове, когато му се удадеше да срещне вечно убягващия ѝ поглед. Но не промени преценката си. От учтивост се чувствуваше задължен да говори с нея, търсеше с мъка тема за разговор. Тя никак не му помагаше. Два-три пъти направи опит да я разпита за града, за мъжа ѝ, за нея самата. Нищо не можа да измъкне. Отговаряше възможно най-банално. Насилваше се да се усмихва. Но усилието ѝ създаваше неприятно впечатление. Усмивката ѝ беше принадлежна, гласът — глух; почти след всяка дума млъкваше; всяко изречение беше последвано от мъчително мълчание. Накрая Кристоф започна да разговаря колкото може помалко с нея: тя му бе признателна. И двамата изпитваха облекчение, когато докторът се върнеше. Той беше винаги в добро настроение, шумен, улисан, непринуден, прекрасен човек. Ядеше, пиеше, говореше, смееше се, като минаваше мярката във всичко. Анна разговаряше малко с него, но в разговорите им ставаше дума, кажи-речи, само за яденето, което ядяха, и за цените на разните продукти. Понякога за забавление Браун я закачаше за благочестивите ѝ занимания и за проповедите на пастора. Тя застиваше недоволно и млъкваше оскърбена. По-често докторът разказваше за болните си. Много охотно описваше с най-големи подробности някои отблъскващи случаи и това караше Кристоф да излиза от кожата си. Той хвърляше салфетката си на масата с отвратена гримаса за радост на разказвача.

Браун тутакси млъкваше и успокояваше смеешком приятеля си. При следващото ядене пак започваше. Тези болнични шегички като че ли имаха свойството да размиват Анна. Тя излизаше от безмълвието си и се изсмиваше внезапно и нервно. Нейният смях в случая издаваше нещо животинско. Може би и тя изпитваше не по-малко отвращение от Кристоф към случките, които я размиваха.

Следобед Кристоф имаше малко уроци. Обикновено оставаше в къщи с Анна, а докторът излизаше. Не се виждаха. Всеки работеше в стаята си. Отначало докторът бе помолил Кристоф да даде няколко урока по пиано на жена му; според него тя била много музикална. Кристоф накара Анна да му изсвири нещо. Тя не чака да я молят, въпреки че не ѝ беше приятно; но и в това прояви обичайната си липса на очарование: свиреше механично, невъобразимо безчувствено. Всички тонове бяха равни за нея: никъде никакво ударение; когато се наложи да обърне страницата, тя спря посред една музикална фраза, без да бърза, а после продължи от следващия тон. Кристоф така се раздражни, че едва не я наруга. Не можа да изтърпи да не си излезе преди края на пиесата. Тя ни най-малко не се смути, продължи невъзмутимо до последния тон и не се показа нито оскърбена, нито обидена от нелюбезността му. Като че ли дори не я забеляза. Само че повече не стана дума за музика между тях. Когато Кристоф излизаше следобед и се връщаше неочаквано, случваше се да завари Анна на пианото, изучавайки с ледено и глупаво упорство някой такт, повтаряйки го петдесет пъти неуморно, без никакво въодушевление. Никога не свиреше, когато знаеше, че Кристоф е в къщи. Отделяше на грижите по домакинството всичкото си време, което не посвещаваше на благочестивите си занимания. Шиеше, пришиваше, надзираваше прислужницата, като маниачка поддържаше ред и чистота. Мъжът ѝ я считаше славна жена, малко странна „като всички жени“, но и „предана като всички“ — обичаше да добавя той. По последната точка Кристоф имаше *in petto* задръжки. Брауновата психология му се струваше крайно опростителска, но в крайна сметка това си беше негова работа и Кристоф престана да се занимава повече с този въпрос.

След вечеря се събираха в салона. Браун и Кристоф разговаряха, Анна работеше. По настояване на Браун Кристоф се бе съгласил да свири и свиреше до късно в обширния зле осветен салон, гледащ към

градината. Браун изпадаше в захлас... Кой не познава подобни хора, влюбени страстно в творби, които не разбират или разбират погрешно! (Та те именно за това ги обичат!) Кристоф вече не се сърдеше. Беше срещал толкова глупци в живота си! Но при някои особено наивни и нелепи възторжени възклицания той преставаше да свири и се качваше в стаята си. Накрая Браун се досети защо и сложи сурдинка на забележките си. Впрочем любовта му към музиката бързо бе утолена; той не можеше да слуша внимателно повече от четвърт час: вземаше вестника си или дремеше, оставяйки Кристоф на мира. Седнала в дъното на стаята, Анна не казваше нито дума; тя държеше ръкоделието си на скута и уж работеше, но очите ѝ бяха втренчени в една точка, а ръцете — неподвижни. Понякога излизаше безшумно посред някоя музикална пиеса и не се появяваше вече.

* * *

Така минаваха дните. Кристоф възвръщаше постепенно силите си. Тромавата, но топла сърдечност на Браун, спокойствието в къщата, умиротворяващият редовен домашен живот, необикновено изобилната храна — съгласно немския хранителен режим — възстановяваха силите му. Физическото му здраве беше укрепнало, но духовният механизъм все още боледуваше. Възраждащата се жизненост подчертаваше още по-осезаемо разколебания дух, все още неуспяващ да си възвърне равновесието, подобно на неправилно натоварена лодка, която подскача при най-малко стълкновение.

Живееше в пълно усамотение. Не можеше да установи никаква духовна близост с Браун. Общуването му с Анна се свеждаше едва ли не само до разменяните сутрин и вечер приветствия. Отношенията с учениците му бяха по-скоро враждебни: той не скриваше от тях, че най-доброто, което биха могли да направят, с да престанат да се занимават с музика. Не познаваше никого. Вината не беше само негова, макар че след понесената загуба той се бе отдръпнал далеч от хората. И те страняха от него.

Беше се установил в стар град с умни и енергични обитатели, но изпълнени с патрицианска гордост, затворени в себе си и самодоволни. Буржоазна аристокрация, обичаща труда и високата култура, но

тесногръда, набожна, невъзмутимо убедена в своето превъзходство и в превъзходството на града си, чувстваща се добре в тесния семеен кръг. Стари родове с многочислени разклонения. Всяко семейство събираше роднините в определен ден. Едва открехваше вратите си за останалия свят. Тези могъщи семейства с вековни богатства не изпитваха никаква нужда да извадят на показ заможността си. Те знаеха какво представляват, това им стигаше: мнението на другите нямаше никакво значение. Можеше да се срещнат милионери, облечени като дребни буржоа; говореха на дрезгавия диалект със сочни изрази, отиваха най-добросъвестно в кантората си всеки божи ден, дори когато стигнеха възрастта, в която и най-трудолюбивите хора си разрешават правото на отдих. Жените им се гордееха с домакинската си вещина. Никаква зестра на дъщерите: богатите принуждаваха децата си да изкарат на свой ред суровото чиракуване, през което са минали те. Строга пестеливост в ежедневието. Но много благородно изразходване на огромните богатства за художествени колекции, картинни галерии, социални мероприятия; почти винаги анонимни дарения, значителни и постоянни, било за разни благотворителни фондации, било за обогатяване на музеите. Смесица от величие и недостатъци, свойствена на предишните поколения. Това общество, за което останалият свят като че ли не съществуваше (макар да го познаваха добре поради бизнеса, широките връзки и продължителните далечни пътувания с учебна цел, които синовете задължително предприемаха), това общество, за което известното име, прославеният чужденец нямаша никакво значение до деня, когато то не го е приело и признало, налагаше най-строга дисциплина на членовете си. Всички взаимно се подкрепяха и наблюдаваха действията на останалите. В резултат се бе оформило някакво колективно съзнание, което заличаваше индивидуалните различия под булото на религиозно и духовно уеднаквяване, макар че тези различия бяха много подчертани при тези сурови личности. Всички бяха религиозни, всички ходеха редовно на черква. Нито един не се съмняваше или най-малкото не признаваше, че се съмнява. Невъзможно беше човек да си даде сметка какво точно става в душите им, още по-херметично затворени за чуждите погледи, защото знаеха, че са зорко наблюдавани — всеки си присвоява правото да надниква в съвестта на ближния си. Казваха, че дори онези, които напускаха града и се чувстваха

освободени, щом пристъпеха вратите му, отново мигом изпадаха в плен на традициите, обичаите и атмосферата му: най-големите неверници незабавно се чувствуваха принудени да ходят на църква и да вярват. Обратното би им се сторило противоестественно. Липсата на вяра беше характерна за по-низшата класа, която имаше по-лоши маниери. Не беше допустимо човек от тяхната обществена среда да не изпълнява религиозните си задължения. Ако някой явно не изповядваше същата религия, той се самоизключваше от класата си и вече не беше приеман от нея.

Изглежда обаче, че гнетът на тази дисциплина не им се виждаше достатъчен. Те като че ли не се чувствуваха достатъчно обвързани в рамките на своята каста. Вътре в това голямо Verein те бяха образували множество малки Verein, за да се оковат напълно. Наброяваха се няколко стотици такива Verein. И броят им се увеличаваше с всяка измината година. Имаше дружества за всичко: за филантропия, за благочестиви и успоредно с това търговски мероприятия, за изкуство, за наука, за пеене, за музика, за умствени и физически упражнения или просто за да се събират и забавляват заедно. Имаше квартални и професионални. В дружество бяха обединени хората от едно и също съсловие, с еднакъв доход, с еднакво тегло, с еднакво кръщелно име. Казваха, че възнамерявали да основат дружество на непринадлежащите към никое дружество, но това не им се удаде, тъй като не намерили необходимите за целта дванадесет участника.

Душата беше пристегната от този троен корсет — градът, кастата, дружеството. Тайна принуда упражняваше натиск над характерите. Повечето свикнаха още от детството си, още от векове; тя им се струваше свещена. Биха сметнали за непристойно и нездравословно, ако се лишат от корсет. Никой не би предположил, че те чувствуват известно притеснение, ако се съди по доволните им усмивки. Но природата си откъщаваше. От време на време се проявяваше някой разбунтуван индивид, някой ярко изявен творец в областта на изкуството или необуздан мислител — той грубо разчупваше оковите и създаваше затруднения на пазачите на града. Те бяха толкова умни, че ако не успееш да задушат размирника още в зародиша му, когато той се окажеше по-силен, те никога не упорствуваха в борбата против него — тази борба би могла да стигне до скандал. Просто го купуваха. Ако бе художник, настаняваха го в

музея, ако бе мислител — в библиотеката. Колкото и да се дереше, плещейки какви ли не нелепости, те се преструваха, че не го чуват... Той напразно тръбеше, че е независим: те го включваха в своята среда, като по този начин неутрализираха въздействието на отровата: лечение чрез хомеопатия. Тези случаи обаче бяха редки, повечето разбунтувания не излизаха на бял свят. Тези мирни домове криеха зад стените си неизвестни трагедии. Случваше се някой техен обитател да се запъти с обичайната си спокойна походка към реката и да се хвърли в нея без никакви обяснения. Друг се затваряше за шест месеца или настаняваше жена си в санаториум, за да възстанови душевното си равновесие. Обсъждаха случая без стеснение, като нещо съвсем естествено, с невъзмутимото спокойствие, което беше една от хубавите черти на града и което съумяваха да запазят дори при допир със страданието и със смъртта.

Тази достолепна буржоазия, строга към себе си, защото ясно създаваше цената си, беше по-малко строга към другите, защото ги уважаваше по-малко. Тя се показваше дори доста либерална спрямо чужденците, пребиваващи временно в града, подобно на Кристоф или някои немски учители, политически емигранти, защото те ѝ бяха безразлични. Впрочем тя ценеше ума. Напредничавите идеи никак не я тревожеха: убедена беше, че няма да могат да въздействуват на нейните синове. Засвидетелствуваше на пришълците ледено добродушие, което ги държеше на известно разстояние.

* * *

Кристоф и без това не се мъчеше да проникне в нейните среди. Той се намираше в състояние на болезнена чувствителност и сърцето му бе невероятно уязвимо. Склонен беше и без това да вижда навсякъде себелюбие, безразличие и да се затваря в себе си.

Освен това пациентите на Браун и доста тесният кръг, към който спадаше жена му, бяха част от малката протестантска общност, отличаваща се с извънредно строгите си морални схващания. На Кристоф там се гледаше с лошо око по две причини — защото бе католик по рождение и защото всъщност беше невярващ. От своя страна и той не одобряваше много неща в тази среда. Макар и да не

вярваше вече, той бе белязан от вековния печат на католицизма си, по-скоро поетичен, а не разсъдъчен, снизходителен към човешката природа, стремящ се не толкова да обясни и разбере, колкото да обича или да не обича. Освен това той неволно бе свикнал в Париж, с интелектуалната и духовна свобода. Неизбежно трябваше да се сблъска с това дребнаво набожно общество, където недостатъците на калвинисткия дух бяха особено засилени: религиозният рационализъм подрязваше крилата на вярата и тя увисваше над бездната: защото изхождаше както всеки мистицизъм от подлежащо на оспорване а priori^[1]. Това не беше вече поезия, нито проза, а поезия в проза. Интелектуална гордост, непрекословна, опасна вяра в разума — *техния* разум. Можеха да не вярват в бог и в безсмъртието, но вярваха в разума, както католикът вярва в папата или идолопоклонникът в идола си. През ум не им минаваше да оспорят тази вяра. Животът напразно доказваше несъстоятелността ѝ, те бяха готови да отрекат по-скоро него самия. Липса на психология, неразбиране на природата, на скритите сили, на корените на съществуването, на „Духа на земята“. Те живееха в някакъв измислен от тях свят, населен от недорасли, опростени, схематични същества. Някои от тях бяха образовани и практични хора; бяха чели и видели много. Но нищо не виждаха, нито четяха както трябва. Извличаха само абстрактни заключения. В жилите им нямаше достатъчно кръв. Отличаваха се с високи морални качества, но не бяха достатъчно човечни: а няма по-голям грях от това. Чистосърдечието им, често безспорно благородно и наивно, понякога комично, ставаше за нещастие в някои случаи трагично. То ги тласкаше към суровост във взаимоотношенията им, към спокойна, незлоблива, уверена в себе си, страшна безчовечност. Та нали истината, правото и добродетелта бяха на тяхна страна? Разумът е силно слънце: то осветява, но и ослепява. В тази суха светлина, без изпарения и сенки, душите израстват обезцветени, с обезкървени сърца.

А ако нещо в този момент бе лишено от смисъл за Кристоф, това бе именно разумът. Това слънце осветяваше за неговите очи само стените на бездната, без да му показва как да излезе от нея, без дори да му даде възможност да зърне дъното.

Колкото до артистичните среди, Кристоф нямаше случай, а му липсваше и желание да общува с тях. Музикантите бяха, общо взето,

почтени консерватори от неошумановата и брамсовата епоха, срещу която Кристоф някога се бе борил. Само двамина правеха изключение: органистът Кребс, собственик на реномирана сладкарница, славен човек и добър музикант, който, за да си послужим с думите на един негов съотечественик, щеше да бъде още по-добър, „ако не даваше толкова много овес на своя Пегас“, и един млад композитор, евреин, оригинален талант, изпълнен с голяма неясна сила, който търгуваше с швейцарски изделия: дърворезби, хижи и бернски мечки. По-независими от другите музиканти, навярно защото за тях изкуството не беше професия, те с удоволствие биха се сближили с Кристоф. При други условия и Кристоф би бил любопитен да се запознае с тях, но в този период от живота му всяка артистична и чисто човешка любознателност у него беше притъпена. Беше по-чувствителен към това, което го отдалечаваше от хората, а не към това, което го сближаваше с тях.

Единственият му приятел и довереник на мислите му беше реката, която прекосяваше града — същата мощна родна река, която миеше далеч на север родния му град. Кристоф си припомняше край нея детските си мечти... Но поради гнетящата го тъга и спомените му, както и самият Рейн вземаха мрачна окраска. Привечер, облегнат на парапета на някой кей, той гледаше трескавата река, струящите тежки и тъмни талази, забързани, вечно убягващи, сред които се различаваха само подвижни траурни воали, хиляди ручей, потоци и водовъртежи — те ту се появяваха, ту изчезваха, подобно на хаотичните мисли в блънуващото съзнание, които безспир възникват и се разсейват. В този здрачен кошмар се плъзгаха като ковчези призрачни лодки без нито един човешки силует. Мракът се съгъстваше. Реката ставаше бронзова. Мастилено черната ѝ броня проблясваше под светлините на града и пръскаше тъмни искри. Медни отблясъци от газовите фенери, лунни отблясъци от електрическите лампи, кървави отблясъци от свещите зад стъклата на прозорците. Шепотът на реката изпълваше тъмнината. Вечно клокочене, по-тъжно от морето със своята монотонност.

Кристоф вдъхваше дълбоко по цели часове тази песен, навяваща смърт и печал. С мъка се отскубваше от реката. Качваше се после към жилището си по стръмните улици с червени стъпала, изтъркани по средата; сломен тялом и духом, той се държеше за желязното перило,

взидано в стените, което блестеше, осветено от фенера горе на площада пред потъналата в мрак църква...

Непонятно му беше вече защо хората живеят. Когато си спомнеше за борбите, на които бе свидетел, той горчиво се възхищаваше на човечеството и на неговата дълбока вяра. Редуваха се противоположни идеи, реакцията следваше акцията; демокрация, аристокрация; социализъм, индивидуализъм; романтизъм, класицизъм; прогрес, традиция; и все така до веки веков. Всяко ново поколение, изгарящо най-много за десет години, е убедено със същия възторг, че единствено е стигнало до върха и замерва с камъни предшествениците си. То се вълнува, крещи, отрежда си слава и мощ и пада, замеряно с камъни от новодошлите, изчезва на свой ред... Кой ще дойде сега?...

Музикалното творчество не беше убежище за Кристоф. То беше стихийно, безцелно, прекъслечно. Да пише? За кого? За хората ли? Той изживяваше дълбока криза на мизантропия. За себе си ли? Съзнаваше прекалено ясно безсмислието на изкуството, неспособно да запълни пустотата на смъртта. Само сляпата сила, затаена в него, го повдигаше с мощното си крило, но пак се отпускате пречупена. Приличаше на буреносен облак, гърмящ в мрака. Откакто Оливие бе изчезнал, не му оставаше нищо, нищо! Той се ожесточаваше срещу всичко, което бе запълвало съществуването му, срещу чувствата си, срещу мислите, които по-рано си въобразяваше, че споделя с останалото човечество. Днес му се струваше, че е бил жертва на илюзия. Целият обществен живот почиваше на огромно недоразумение, произтичащо от човешката реч... Ти си въобразяваш, че мисълта ти може да общува с мисълта на другите хора? Всичко се свежда само до словесни отношения. Казваш думи и чуваш думи. Нито една дума обаче няма същия смисъл в две различни уста. И това все още не е нищо: нито една дума, нито една-едничка няма пълния си смисъл в живота. Думите изливат извън рамките на преживяната действителност. Ти казваш: любов и омраза... Няма любов, няма омраза, няма приятели, няма врагове, няма вяра, няма страст, няма добро, няма зло. Само студени отблясъци на светлини от слънца, угаснали от преди векове... Приятели? Не липсват хора, които се домогват до това име!... Каква блудкава действителност! Какво представлява тяхното приятелство; какво представлява изобщо приятелството в общоприетия му смисъл? Колко мигове от живота си отдава на бледия спомен за приятеля си

човекът, който твърди, че е приятел? Какво е готов да жертвува за него не от това, което му е необходимо, но от това, което му е излишно, от безделните си мигове, от скуката си? Какво жертвувах самия аз за Оливие? (Защото Кристоф не изключваше себе си, той изключваше само Оливие от общото нищожество, в което за него се сливаха всички човешки същества.) И изкуството е еднакво измамно, както и любовта. Какво място заема всъщност то в живота? Как го обичат хората, които твърдят, че са влюбени в него?... Ограничеността на човешките чувства е невъобразима. Извън инстинкта за съхранение на рода, тази космическа сила, която е лостът на вселената, всички чувства са само прашинки. Повечето хора не са достатъчно жизнени, за да се отдадат изцяло на някоя страст. Те се щадят благоразумно и пестеливо. Те са от всичко по-малко и нищо завършено. Човек, който безрезервно се отдава на всичко, което прави, на всичко, което го терзае, на всичко, което обича, и на всичко, което мрази, е най-голямото чудо, което може да се срещне на земята. Силното чувство е подобно на гения — истинска рядкост. Или, с други думи, то не съществува!...

Така си мислеше Кристоф; а животът се канеше жестоко да го опровергае. Чудото се среща навсякъде, както огънят се таи в камъка: достатъчно е само един удар, за да избликне. Ние не подозираме какви демони дремят у нас.

... Pego non mi destar, deh! parla basso!^[2]

Една вечер, докато Кристоф импровизираше на пианото, Анна стана и излезе, както правеше често по време на свиренето му. Като че ли музиката я отегчаваше. Кристоф не ѝ обръщаше вече внимание: безразлично му беше какво мисли тя. Продължи да свири. После, тъй като му хрумна нещо, което пожела да запише, той спря и изтича в стаята си да вземе нотни листа. Като отвори вратата на съседната стая и тръгна бързо с наведена глава в мрака, той силно се сблъска с нечие неподвижно изправено до входа тяло. Анна... Ударът и изненадата накараха младата жена да извика. Опасявайки се да не би да ѝ е причинил болка, Кристоф я улови сърдечно за ръцете. Те бяха ледени. Тя като че ли трепереше от студ — или може би от вълнение? Пошепна някакво неясно извинение:

— Аз търсех в трапезарията...

Той не чу какво бе търсила, а може би и самата тя не каза. Стори му се странно, че се разхожда в тъмното, за да търси нещо. Но толкова беше свикнал със странните постъпки на Анна, че не ѝ обърна особено внимание.

Един час по-късно той се върна в малкия салон, където прекарваше вечерите заедно с Браун и жена му. Той седна на масата под лампата и започна да пише. Анна шиеше вдясно от него, на края на масата, наведена над ръкоделието си. Зад тях, в ниско кресло до огъня, Браун четеше някакво списание. И тримата мълчаха. От време на време се долавяше ромоленето на дъжда по пясъка на градинските алеи. За да се усамоти напълно, Кристоф бе седнал накриво, обърнат гърбом към Анна; на стената срещу него едно огледало отразяваше масата, лампата и лицата им, наведени над работата. На Кристоф му се стори, че Анна го гледа. Отначало това не го обезпокои. После това настойчиво усещане започна да го притеснява, той вдигна очи към огледалото и видя... Тя наистина го гледаше. И при това с какъв поглед! Той се вкамени, сдържайки дъха си, взрян в отражението ѝ. Тя не знаеше, че той я наблюдава. Светлината на лампата падаше върху бледото ѝ лице, чието обичайно сериозно безмълвие сега бе отстъпило място на напрегната съсредоточеност. Очите ѝ — тези непознати очи, които никога досега не бе успял да улови — бяха втренчени в него: тъмносини, с големи зеници, с пламтящ, суров поглед; те не се откъсваха от него, ровеха в душата му с безмълвна, упорита страст. Нейните ли очи? Възможно ли беше това да са нейните очи? Той ги виждаше и не можеше да повярва. Дали наистина ги виждаше? Обърна се внезапно... Очите бяха наведени. Той се опита да я заговори, да я принуди да го погледне в лицето. Тя му отговори с безизразно лице, без да откъсне от ръкоделието заслонения под непрогледната сянка на синкавите клепачи с къси, гъсти мигли поглед. Ако Кристоф не беше сигурен в себе си, щеше да сметне, че е станал жертва на илюзия. Но той знаеше, че действително го бе видял...

И тъй като съзнанието му беше заето с работата му и Анна малко го интересуваеше, странното впечатление бързо се заличи.

Една седмица по-късно той опитваше на пианото една песен, която наскоро беше съчинил. Браун имаше манията, било поради съпружеско честолубие, било от закачливост, да тормози жена си да

пее или да свири. Тази вечер беше особено настойчив. Обикновено Анна се задоволяваше с едно доста сухо „не“. След това не си даваше повече труд да отговаря на подканванията, молбите или шегите му. Този път, за голямо удивление на Браун и на Кристоф, тя сгъна ръкоделието си, стана и се приближи до пианото. Изпя песента, без дори да погледне нотите преди това. Истинско чудо — *чудото*. Гласът ѝ, дълбок и плътен, не напомняше с нищо приглушения ѝ дрезгав глас, когато говореше. Уверен още от първия тон, без сянка от смущение, без никакво усилие, той придаваше на музикалната фраза вълнуваща широта и чистота. Достигна такава сила в страстта, че Кристоф изтръпна: гласът на Анна звучеше като гласа на собственото му сърце. Загледа я смаян, докато тя пееше, и я видя за първи път. Видя тъмните ѝ очи, в които припламваше дива светлина, видя жестоката ѝ усмивка, сладната уста със стиснати устни, здравите бели зъби, красивите силни ръце, едната от които се опираше на пианото, и добре сложеното тяло, пристегнато от дрехата, отслабнало от прекалено строгия ѝ живот, но чиято младост, сила и хармоничност можеха да се отгатнат.

Тя престана да пее и седна отново с ръце на коленете. Браун я похвали; само че според него тя бе пяла без мекота. Кристоф не каза нищо. Той я гледаше. Тя се усмихваше неопределено, чувствувайки погледа му. Тази вечер между тях се промъкна многозначително мълчание. Тя съзнаваше, че се е издигнала над възможностите си или може би, че за пръв път е била това, което е в действителност. Не знаеше защо.

* * *

От този ден Кристоф почна да наблюдава внимателно Анна. Тя отново бе изпаднала в плен на своята мълчаливост, студено равнодушие и бяс за работа, което дразнеше дори мъжът ѝ и който ѝ помагаше да приспи тъмните пориви на смутения си дух. Кристоф напразно я дебнеше зорко, той не откриваше вече в нея нищо друго освен надутата еснафка от първите дни на познанството им. В отделни моменти тя се вглъбяваше в себе си, без да прави нищо, с втречени очи. Оставяха я в това положение и четвърт час по-късно я заварваха пак така; не бе помръднала. Когато мъжът ѝ я запитваше за какво

мисли, тя се събуждаше от унеса си, усмихваше се и отвърщаше, че не мисли за нищо. И казваше истината.

Нищо не бе в състояние да наруши невъзмутимостта ѝ. Веднъж, докато се обличаше, петролната лампа в стаята ѝ избухна. За миг Анна бе обвита в пламъци. Слугинята избяга, викайки за помощ. Браун се обърка, засуети се, завика и едва не загуби съзнание. Анна скъса връзките на пеньоара си, смъкна подпалилата се вече пола и я стъпка с крака. Когато Кристоф дотича изплашен с каната, която бе сграбчил глупаво, той видя Анна на един стол, по долна фуста, с голи ръце: без ни най-малко да се смути, тя гасеше пламналите пердета с ръце. Обгори се, но не каза нищо по този повод и изглеждаше ядосана само задето са я видели разсъблечена. Изчерви се прикри несръчно раменете си с ръце и се оттегли с изражение на оскърбено достойнство в съседната стая. Кристоф се възхити от спокойствието ѝ, но не беше в състояние да каже дали то доказваше смелостта или безчувствеността ѝ. Бе склонен да го обясни с второто. Наистина тази жена като че ли не се интересуваше от нищо, нито по отношение на другите, нито по отношение на себе си, Кристоф се съмняваше дали има сърце.

Това стана за него несъмнено след една случка, на която бе свидетел. Анна имаше малко черно куче с умни, топли очи, галеното дете на дома. Браун го обожаваше. Кристоф го вземаше със себе си, когато се затваряше в стаята си, за да работи, и често, затворил вратата си играеше с него, вместо да пише. Когато излизаше от къщата, то стоеше на прага, дебнеше го и тръгваше по петите му, защото си търсеше другар за разходка. Кученцето тичаше пред него, преплитайки лапички, и така бързо тупаше с тях по земята, че сякаш подхвърчаше. От време на време се спираше, гордо с пъргавината си, и го гледаше, изпъчило гърди, наперено. Обичаше да важничи; лаеше яростно по някой пън, но забележеше ли отдалече друго куче, побягваше и цяло разтреперано търсеше закрила в краката на Кристоф. Кристоф му се присмиваше и много го обичаше. Откакто се бе отдалечил от хората, той се чувствуваше по-близък до животните; намираше ги достойни за съжаление. Тези нещастни животни, когато човек е добър с тях, се привързват към него така доверчиво! Човек е до такава степен пълен господар на живота и смъртта им, че злоупотребява грозно с властта си, ако се държи грубо с тези безпомощни предани нему същества.

Колкото и ласкаво да беше това мило животно с всички, то явно предпочиташе Анна. Тя не правеше нищо, за да го привлече, но с удоволствие го галеше, позволяваше му да се сгушва в скута ѝ, грижеше се за храната му и като че ли го обичаше, доколкото можеше да обича. Един ден кучето не съумя да се предпази от колелата на някаква кола. Тя го прегази почти пред очите на господарите му. Беше още живо и виеше жално. Браун изтича извън къщата гологлав. Грабна кървавото телце, стараяйки се да облекчи страданията на животното. Анна дойде, погледна, без да се наведе, намръщи се погнусена и се отдалечи. Браун със сълзи на очи остана до агонизиращото животно. Кристоф се разхождаше нервно из градината, стискайки юмруци. В това време Анна спокойно даде някакви нареждания на слугинята. Той я запита:

— Нима тази гледка никак не ви вълнува?

Тя отвърна:

— Не можем да направим нищо, нали? По-добре да не мислим за това.

Той почувствува ненавист към нея. После се замисли над странния ѝ отговор. Засмя се. Каза си, че Анна би трябвало да му даде своята рецепта да не мисли за тъжните неща и че животът е лесен за хора, които притежават щастието да нямат сърце. Мина му през ум, че ако Браун умре, Анна никак няма да се смути, и се зарадва, че не е женен. Самотата не му се струваше толкова безрадостна, колкото веригата на навика, която ви свързва за цял живот със същество, за което сте предмет на омраза или — още по-лошо! — за което не сте нищо. Решително тази жена не обичаше никого. Набожността съвсем я бе изсушила.

Един ден, в края на октомври, тя изненада Кристоф. Бяха на масата. Той разговаряше с Браун за едно любовно престъпление, с което се занимаваше целият град. Две девойки италианки, две сестри, били влюбени в един и същ мъж от селото. Тъй като нито едната, нито другата била готова да се жертвува доброволно, хвърлили жребий коя от двете трябва да отстъпи. Загубилата трябвало да се хвърли в Рейн. Когато съдбата казала думата си, необлагодетелствуваната от нея не показала особена готовност да приеме решението. Другата сестра се възмутила от неспазването на дадената дума. От оскърбления минали към бой, и то с нож в ръка. После внезапно вятърът се обърна:

прегърнали се плачешком и се заклели, че не могат да живеят една без друга. Но тъй като все пак не можели да се примирят да разделят помежду си любимия, решили да го убият. Така и направили. Една нощ двете влюбени поканили в стаята си любовника, горд с двойната си победа. Докато едната го обвивала страстно с ръце, другата го промушила страстно в гърба. Чули виковете му. Изтръгнали го в доста жалко състояние от прегръдките на сестрите и ги арестували. Те протестирали, твърдели, че това засяга лично тях и че след като те двете се били споразумели да се отърват от нещо, което им принадлежало, никой няма право да се бърка. Жертвата била, кажи-речи готова да одобри извода им само че правосъдието отказало да го разбере. За Браун той също бе непонятен.

— Те са луди! — повтаряше той. — Луди за връзване! Трябва да ги затворят в приют за душевно болни... Разбирам човек да се самоубие от любов. Разбирам дори да убиеш мъжа или съответно жената, когато обичаш и си измамен... Тоест не извинявам подобно престъпление, но го допускам като остатък от кръвожаден атавизъм; това е варварско, но логично: убиваш човека, който ти причинява страдание. Но да убиеш любимото същество, без да си озлобен срещу него, без да го мразиш, само защото и други го обичат, това е вече безумие... Разбираш ли подобна постъпка, Кристоф?

— А! — отвърна Кристоф. — Свикнал съм да не разбирам. Има ли любов, няма разум!

Анна мълчеше и като че ли не слушаше; внезапно тя вдигна глава и изрече спокойно:

— Няма нищо нелогично. Това е съвсем естествено. Когато обичаш, искаш да унищожиш любимото същество, та никой друг да не може да го притежава.

Браун погледна смаян жена си. Той удари по масата, скръсти ръце и възкликна:

— Откъде пък ти хрумна такава мисъл!... Как? Нима и ти имаш мнение? Какво знаеш ти по тия въпроси?

Анна се изчерви леко и млъкна. Браун поде:

— Когато обичаш, искаш да унищожиш? Ама че чудовищна нелепост! Да унищожиш това, което ти е скъпо, е равносилно да унищожиш самия себе си. Но, напротив, когато обичаш, естественото чувство е да направиш нещо хубаво за съществото, което ти е дало

нещо хубаво, да милееш за него, да го защитаваш, да бъдеш добър с него, да бъдеш добър с всички! Да обичаш, та това е раят на земята!

Втренчила очи в мрака, Анна го изчака да довърши, разтърси глава и каза хладно:

— Човек става лош, когато обича никого.

* * *

Кристоф не подновяваше опита си с пеенето на Анна. Страхуваше се от разочарование или от нещо друго? Не би могъл да каже. Анна изпитваше същите опасения. Тя избягваше да остава в салона, когато той почваше да свири.

Но една ноемврийска вечер, докато четеше край огъня, той забеляза, че Анна седи с ръкоделие на коленете, унесена в мечти. Гледаше празното пространство и Кристоф откри в погледа ѝ странния пламък от необикновената вечер. Той затвори книгата си. Тя почувствува, че е наблюдавана, и пак се залови с шева си. Виждаше винаги всичко изпод сведените си клепачи. Кристоф стана и каза:

— Елате.

Тя впери в него погледа си, в който се четеше известно смущение, разбра и го последва.

— Къде отивате? — попита Браун.

— На пианото — отвърна Кристоф.

Той засвири. Тя запя. Тутакси той я видя пак такава, каквато му се бе показала първия път. Навлизаше направо в неговия героичен свят, като че ли той беше и неин. Той продължи опита, засвири втора композиция, после трета, още по-бурна, развихряйки в нея бурята на страстите, възбуждайки и нея, и себе си. После, стигнали до пароксизъм, той спря внезапно и я попита, впил очи в нейните:

— Коя сте вие всъщност?

Анна отговори:

— Не зная.

Той продължи грубо:

— Какво имате в себе си, за да пеете така?

Тя каза:

— Просто пея това, което ме карате да пея.

— Така ли? В такъв случай то си е намерило мястото. Питам се само дали аз или вие сте го създали. Нали и вие си мислите за такива неща?

— Не зная. Струва ми се, че човек излиза от себе си, когато пее.

— А пък аз си мисля, че именно тогава вие сте върна на себе си.

Замълчаха. Страните ѝ бяха влажни от пот. Гърдите ѝ се повдигаха безмълвно. Тя бе втренчила очи в пламъка на свещите и машинално стържеше восъка, потекъл от ръба на свещника. Той удряше лекичко клавишите, загледан в нея. Размениха още няколко принудени думи с дрезгав тон, опитаха се да поведат банален разговор и изобщо млъкнаха, боейки се да не се задълбаят прекалено много.

На следващия ден почти не разговаряха, поглеждаха се крадешком, едва ли не със страх. Но свикнаха вечер да се занимават с музика заедно. Скоро посветиха на това и следобедите си, като с всеки изминат ден се пристрастяваха все повече и повече. Винаги все същата необяснима страст завладяваше Анна още при първите акорди, изгаряше я от глава до пети и превръщаше набожната еснафка във властна Венера, докато траеше музиката, във възплъщение на всички душевни бесове.

Учуден от внезапното увлечение на Анна по пеенето, Браун не се мъчеше да потърси обяснение за тази женска прищявка; той присъствуваше на домашните концерти, отмерваше такта с глава, даваше мнението си и се чувствуваше напълно щастлив, макар че би предпочел по-нежна музика. Струваше му се, че изразходват прекалено много сили. Кристоф поддушваше във въздуха опасността: но главата му бе замаяна: омаломощен от кризата, която наскоро бе преживял, той не се съпротивяваше; не си даваше ясно сметка какво става в него самия и не искаше да види какво става в Анна. Един следобед по средата на пиеса, преливаща от френетична пламенност, Анна престана да пее и без никакво обяснение напусна стаята. Кристоф я почака — тя не се върна. Когато след половин час мина по коридора край стаята ѝ, той я зърна през откренатата врата: потънала в мрачни молитви, тя бе застинала с ледено лице.

* * *

В същото време мъничко, съвсем мъничко доверие се прокрадаваше между тях. Той се опитваше да я накара да заговори за миналото си — тя разказваше само най-обикновени неща; с голяма мъка изтръгваше от нея някои подробности. Благодарение на не особено въздържания и добродушен Браун той успя да надзърне в тайната на живота ѝ.

Тя беше родена в града. Истинското ѝ име беше Анна-Мария Зенфл. Баща ѝ, Мартен Зенфл, принадлежеше към старо много богато семейство, което от векове се занимаваше с търговия и в което кастовата гордост и религиозната непримиримост бяха стигнали до крайност. Воден от скитническия си дух, подобно на мнозина свои сънародници, той бе прекарал няколко години в Далечния Изток и в Южна Америка. Участвувал бе дори в смели експедиции в Централна Азия, тласкан от интересите на търговската им фирма, както и от любовта си към науката, а и за собствено удоволствие. Понеже много бе скитал по широкия свят, той не само се обигра, а и се отърси от предишните си предразсъдъци. Така че когато се върна в родния град, се ожени въпреки протестите на близките си, защото беше с горещ темперамент и с много упорит нрав, за дъщерята на чифликчия от околността, момиче със съмнителна репутация, което отначало му бе любовница. За него женитбата беше единственото средство да задържи край себе си хубавата девойка, без която вече не можеше. След като безуспешно наложи ветото си, семейството затвори вратите си за сина, въстанал срещу свещения му авторитет. Градът — или по-скоро всички по-издигнати хора, както винаги солидарни по въпроса за моралното достойнство на общността, единодушно осъдиха неразумната двойка. Пътешественикът изпита на свой гръб, че и в страната на тесногръдите последователи на Христос е също тъй опасно да се противопоставиш на предразсъдъците на хората, както и в страната на Далай-Лама. Той не беше достатъчно силен да пренебрегне общественото мнение. Беше изхарчил по-голямата част от наследството си; не намери никаква работа: всички врати бяха затворени за него. Изхаби силите си в безплоден гняв срещу оскърбителното поведение на неумолимия град. Здравето му, подкопано от нередовния живот и тропичните трески, не издържа. Той умря от удар пет месеца след женитбата си. Четири месеца по-късно и жена му, добродушна, слабохарактерна и глупава,

която след сватбата си всеки ден плачеше, умря при раждане, като остави на брега, който самата тя напуснаше, малката Анна.

Майката на Мартен беше още жива. Не беше простила нито на сина си, нито на жената, която не признаваше за снаха, преди смъртта им. Но след като младата жена не беше вече между живите — застигнало я бе божие то възмездие, — тя прибра детето. Беше тесногръда, набожна жена. Богата и стисната, тя имаше магазин за копирени платове на една мрачна улица в стария град. Отнасяше се към дъщерята на сина си не като към внучка, а по-скоро като към сираче, гледано по милост и задължено в замяна на това едва ли не да слугува. Но все пак тя се погрижи да даде на Анна сериозно образование, но не се освободи от недоверчивата си строгост към нея: като че ли детето беше виновно за прегрешението на родителите и настървено преследваше греха в него. Старата жена не му разрешаваше никакво развлечение. Опълчваше се срещу природата на детето във всичките ѝ прояви — жестове, думи, дори мисли. Уби радостта в този млад живот. Отрано Анна свикна да скучае в църквата, без да го показва. Беше обкръжена от ужасите на ада; детските ѝ очи с притворно сведени клепачи ги виждаха всяка неделя на вратата на стария Münster^[3] под формата на непристойни, сгърчени статуи; между краката им гори огън, а по бедрата им пълзят жаби. Тя свикна да потъпква инстинкти си, да лъже сама себе си. Щом порасна достатъчно, за да може да помага на баба си, започна да работи от сутрин до вечер в тъмния магазин. Възприе привичките, установени около нея, духа на ред и строга пестеливост, на безсмислени лишения, отегченото безразличие, презрителното и мрачното отношение към живота, естествена последица от религиозните вярвания на хората, които не са религиозни по природа. Отдаде се така страстно на благочестие, че дори старата жена го намираще прекалено. Злоупотребяваше с постенето и самоизтезанията; известно време си бе наумила да носи корсет със забодени по него карфици, които се забиваха в тялото ѝ при всяко движение. Виждаха, че бледнее; не знаеха какво ѝ е. Накрая, когато ѝ призля, извикаха лекар. Тя отказа да даде да я прегледат — би умряла по-скоро, отколкото да се съблече пред мъж, но призна какво бе направила и лекарят вдигна такъв скандал, че тя обеща друг път да не прави така. За по-голяма сигурност след този инцидент баба ѝ подложи на инспекция тоалета ѝ. Анна не

изпитваше мистична наслада от тези мъчения, както би могло да се предположи. Въображението ѝ беше бедно: неспособно бе да разбере поезията в случая с Франциск Асизки или света Тереза. Нейната набожност беше безрадостна и конкретна. Когато се самоизмъчваше, тя не се домогваше до някои облаги в задгробния живот; а поради смъртна скука, която се насочваше против нея самата, и тя изпитваше някакво жестоко удоволствие, причинявайки си болка. По някакво необяснимо изключение този суров и хладен ум, наследен от бабата, беше отворен за музиката, без самата тя да съзнава дълбочината на тази склонност. Беше безчувствена към другите изкуства. Сигурно никога не бе погледнала картина. Нямаше никакво отношение към пластичната красота — бе лишена от вкус поради надменното си равнодушие. Представата за хубаво тяло будеше в нея само представата за голота или с други думи, както у селянина, за когото говори Толстой, само чувство на отвращение. Това отвращение беше още по-силно у Анна, защото тя смътно долавяше при общуването си с хора, които ѝ харесваха, главно тайното желание, а не толкова спокойното впечатление от естетическите ценности. Нямаше представа за собствената си красота, нито за силата на потисканите си инстинкти; или по-скоро не искаше да си даде сметка за тях и свикнала да се лъже, успяваше да се самозаблуди.

Браун я срещна на една сватбена вечеря, на която тя бе попаднала по изключение: защото почти не я канеха, поради лошата репутация, която продължаваше да ѝ създава осъдителният ѝ произход. Беше двадесет и две годишна. Той ѝ обърна внимание. Не може да се каже, че тя правеше усилия да привлече мъжките погледи. Седнала до него на масата, вдървена и лошо облечена, тя почти не отвори уста. Браун обаче през цялото време разговаряше с нея, тоест говореше сам по време на вечерята, и се върна възхитен. С обичайната си проникателност той бе поразен от чистосърдечието и непорочността на съседката си. Удивил се бе на здравия ѝ разум и спокойствието ѝ; ценеше също цветущото ѝ здраве и домакинските способности, които тя явно притежаваше. Направи официално посещение на баба ѝ, отиде повторно у тях, поиска ръката ѝ и молбата му бе удовлетворена. Никаква зестра: госпожа Зенфл завещаваше на града, на търговските мисии, цялото си състояние.

Нито за миг младата жена не беше изпитала любов към съпруга си. Пък и не ѝ се струваше, че може да става въпрос за това в порядъчния живот; по-скоро смяташе, че би трябвало да отстрани тази мисъл като престъпна. Но тя ценеше добросърдечието на Браун. Признателна му беше, макар да не го показваше, че се е оженил за нея въпреки съмнителния ѝ произход. Освен това в нея бе силно развито чувството за съпругеска чест. От седем години, откакто бяха женени, нищо не бе смутило брачния им съюз. Живееха един до друг, без да се разбират ни най-малко, но и без да се безпокоят ни най-малко за това: в очите на обществото бяха образцово семейство. Малко излизаха от дома си. Браун имаше доста многобройна клиентела, но не бе успял да наложи жена си. Тя не се харесваше, пък и петното на рождението ѝ все още не бе заличено. Анна от своя страна не полагаше никакви усилия да бъде приета в тези кръгове. Още помнеше презрителното държане, което бе отровило детските ѝ години. Освен това тя се притесняваше в обществото и затова не съжаляваше, че не се сецат за нея. Правеше и приемаше необходимите посещения, свързани с работата на мъжа ѝ. Посетителките бяха дребни буржоазки, любопитни и клюкарки. Клюките им не представляваха никакъв интерес за Анна. Тя не се и мъчеше да прикрие безразличието си. А това не се прощава. Така визитите станаха все по-редки и Анна остана сама. Точно това искате: нищо вече не смуцаваше бляновете, които тя предъвкваше, както и смътното бунтуване на плътта ѝ.

* * *

От няколко седмици Анна изглеждаше болна. Лицето ѝ бе хлътнало. Избягваше присъствието на Кристоф и на Браун. Прекарваше по цели дни в стаята си, потънала в мислите си. Не отговаряше, когато я питаха нещо. Браун не се трогваше обикновено от прищевките на жена си. Обясняваше поведението ѝ на Кристоф. Като почти всички мъже, предопределени да бъдат лъгани от жените си, и той си въобразяваше, че много добре ги познава. Той всъщност познаваше доста добре жените, само че това не служи за нищо. Знаеше, че те често имат пристъпи на упорита замечтаност, на продължително и враждебно мълчание. И си мислеше, че тогава човек

трябва да не ги закача, да не се опитва да разбере причината и главно да не допусне самите те да се опомнят в опасния подсъзнателен водовъртеж, увличащ духа им. И все пак здравето на Анна бе започнало да го тревожи. Той сметна, че унинието ѝ се дължи на начина ѝ на живот, вечно затворена, без да излиза никога вън от града, а кажи-речи, и от дома си. Настоя тя да ходи на разходка. Той почти не можеше да я придружава: в неделя тя беше заета с благочестивите си обязанности, а през седмицата той имаше много прегледи. Колкото до Кристоф, той избягваше да излиза с нея. Един-два пъти бяха правили заедно кратки разходки до вратите на града: бяха се отегчили смъртно. Разговорът не вървеше. Природата като че ли не съществуваше за Анна: тя не виждаше нищо. Всички пейзажи бяха за нея трева и камъни. Нейната безчувственост действуваше вледеняващо. Кристоф се бе опитал да я накара да се възхити на една красива местност. Тя погледна, усмихна се студено и заяви, като се насили да каже нещо приятно.

— Да, да, мистична гледка...

Със същия тон би казала: „Има много слънце!“

Кристоф така се бе раздразнил, че бе забил ноктите в дланта си. Оттогава той вече не я питаше за нищо и когато тя излизаше, той изнамираше някакъв предлог, за да остане в къщи.

Всъщност не беше вярно, че Анна бе безчувствена към природата. Тя не обичаше това, което е прието да се смята красив пейзаж — просто не го отличаваше от другите. Но обичаше полето, независимо какво, стига само да има земя и въздух. Но тя не подозираше този свой вкус, както изобщо нямаше представа и за другите си силни чувства. А и хората, които живееха с нея, още по-малко подозираха съществуването им.

След много настояване Браун увеща жена си да направят двудневен излет в околностите. Тя се съгласи от досада, за да я остави на мира. Уредиха разходката за един неделен ден. В последния момент докторът, който се радваше като дете, бе задържан от един спешен случай. Кристоф тръгна с Анна.

Чудесен безснежен зимен ден: чист, студен въздух, ясно небе, силно слънце и леден ветреца. Качиха се на околоръстната линия, която стигаше до сините хълмове, образуващи ореол около града. Купето им беше пълно. Бяха разделени един от друг. Не разговаряха.

Анна беше мрачна: предната вечер за голяма изненада на Браун бе заявила, че няма да отиде на църковната служба на другия ден. За пръв път я пропускаше. Някакъв бунт ли?... Кой би могъл да разбере каква борба ставаше в нея? Гледаше втренчено, смъртно бледа отсрещната седалка...

Слязоха от влака. Враждебната студенина помежду им не се разсея в началото на разходката. Вървяха един до друг. Тя крачеше с твърда походка, без да обръща внимание на пейзажа. Не носеше нищо и размахваше широко ръце. Токчетата ѝ звънтяха по замръзналата почва. Постепенно лицето ѝ се оживи. Бързият ход зарумени бледите ѝ страни. Устата ѝ се откряваше, за да пие свежия въздух. Когато завиха по една пътечка, която лъкатушеше нагоре, тя започна да се катери по стръмнината в права линия, като коза. Изкачваше се по сипеите с риск да падне, като се залавяше за храстите. Кристоф тръгна подире ѝ. Тя се катереше по-бързо, плъзгаше се, задържаше се за тревите. Кристоф ѝ извика да спре. Тя не отговори и продължи да се изкачва превита на две. Прекосиха мъглите, които се влачеха над долината като сребрист воал, разкъсан от храстите; озоваха се под яркото слънце на билото. Когато стигна до върха, Анна се обърна — лицето ѝ бе просветнало; тя дишаше с отворена уста. Погледна насмешливо Кристоф, който се катереше по наклона, съблече мантията си, запрати му го в лицето и после, без да го остави да си поеме дъх, продължи да бяга напред. Кристоф подгони. Играта им се хареса; въздухът ги опияняваше. Тя се спусна по стръмен сипей; под краката ѝ се търкаляха камъни, тя не залиташе, плъзгаше се надолу, скачаше, летеше като стрела. От време на време поглеждаше назад, за да измери с колко е изпреварила Кристоф. Той се приближаваше. Тогава тя хукна през една горичка. Сухите листа шумоляха под краката им, клоните, които тя отстраняваше, го шибяха по лицето. Тя се спъна в корените на едно дърво. Той я улови. Анна се мъчеше да се отскубне, блъскайки го с ръце и крака, опитвайки се да го събори. Тя викаше и се смееше. Гърдите ѝ се повдигаха силно, притиснати до него. Страните им се докоснаха: устните му се овлажниха от потта, която се стичаше по слепоочията на Анна; той вдъхна мириса на мокрите ѝ коси. Тя се освободи, като го тласна силно и го загледа без капка смущение с предизвикателни очи. Той бе смаян от силата, която се таеше в нея, без да намери приложение в обичайния ѝ живот.

Отидоха до близкото село, като весело тъпчеха сухата шума, пращяща под стъпките им. Гарваните, които ровеха из нивите, отлитаха при появяването им. Слънцето пареше, а вятърът хапеше. Кристоф бе уловил Анна за ръка. Тя бе облякла лека рокля. Той чувствуваше под плата влажното ѝ топло тяло. Накара я да облече мантото си, тя отказа и нарочно разкопча и яката си. Седнаха в една странноприемница, на чиято фирма бе нарисуван дивак („При дивака“). Пред вратата имаше малка елха. Залага бе украсена с немски четиристишия, две цветни литографии, едната сантиментална — „През пролетта“, другата патриотична — „Битката при Сен-Жак“, и едно разпятие с череп в подножието на кръста. Анна яде със зверски апетит, какъвто Кристоф дотогава не подозираше у нея. Весело пийнаха местното бяло вино. След яденето пак поеха през полето като добри другари. Никаква задна мисъл. Просто се радваха на бързия ход, на кръвта, която пееше в телата им, на шибацията ги вятър. Езикът на Анна се бе развързал. Тя вече не изпитваше недоверие към него. Бъбреше без задръжки всичко, което ѝ минеше през ум.

Разказа му детството си: баба ѝ я водила при една своя приятелка, която живеела близо до катедралата. Докато старите дами разговаряли, пращали детето да си играе в голямата градина, над която тегнела сянката на Münster. Анна седяла в един ъгъл и не помръднала. Слушала шепота на листата, дебнела гъмжащите насекоми; приятно и страшно ѝ било. Не му каза, че се страхувала от дяволите — въображението ѝ било обсебено от тях. Разказвали ѝ били, че те бродели около църквите, без да смеят да влязат вътре. Струвало ѝ се, че ги вижда под форма на различни животни: паяци, гущери, мравки, всички безформени животинчета, които пълзяха под листата, по земята или в цепнатините на стените. После тя заговори за къщата, в която живеела, за стаята без слънце; с удоволствие си спомняше за нея; тя бе прекарала в нея много безсънни нощи, разказвайки си всевъзможни неща.

— Какви неща?

— Дивотии.

— Разкажете ми!

Тя поклати отрицателно глава.

— Но защо не?

Анна се изчерви, после се засмя и добави:

— Разказвах си ги и денем, докато работех.

Тя се замисли за миг, засмя се отново и завърши!

— Всевъзможни дивотии, лоши работи.

Той попита шеговито:

— Значи, не се страхувахте?

— От какво?

— Да не бъдете осъдена на вечни мъки.

Лицето ѝ застина.

— Не трябва да говорите за това.

Кристоф отклони разговора. Изказа ѝ възхищението си от силата, която бе проявила малко преди това, когато се боричкаха. Доверчивото ѝ изражение се възвърна и тя му разказа подвизите си като малко момиче. (Тя каза, „като момче“, защото, когато била малка, много ѝ се искало да участва в игрите и сраженията на момчетата.) Когато веднъж била с един свой другар, по-висок цяла глава от нея, тя внезапно го ударила с юмрук, надявайки се, че той ще ѝ отвърне. Но той побягнал, оплаквайки се че го бият. Друг път на село се покатерила на гърба на черна крава, която си вървяла по пътя. Уплашеното животно я блъснало в едно дърво: Анна едва не се убила. Наумила си и да скочи от прозореца на първия етаж, защото не вярвала, че ще може да го направи; имала късмет и се отървала само с навяхване. Измисляла странни и опасни физически упражнения, когато останела сама в къщи. Подлагала тялото си на всевъзможни чудати изпитания.

— Кой би повярвал това за вас, като ви гледа така сериозна? — изненада се Кристоф.

— О, ако някой ме видеше понякога в стаята ми, когато съм сама!

— Как? Нима дори и сега?

Тя се засмя. Попита го — скачайки от една тема на друга — дали ходи на лов. Той отрече буйно. Тогава тя заяви, че веднъж стреляла по един кос и го улучила. Той се възмути.

— Добре де, че какво от това! — каза тя.

— Но нима нямате сърце?

— Отде да знам.

— Не смятате ли, че и животните са живи същества като нас?

— Напротив. Тъкмо това исках да ви попитам дали мислите, че животните имат душа.

— Да, така ми се струва.

— А пасторът казва, че нямат. Аз пък мисля, че имат. При това — добави тя съвсем сериозно — ми се струва, че съм била животна в някое мое предишно съществуване.

Той се разсмя.

— Няма нищо смешно — възрази тя, макар и смеешком. — Това е една от приказките, които си разказвах, когато бях малка. Въобразявах си, че съм котка, куче, птичка, жребец, юница. Чувствах в себе си техните пориви. Много ми се искаше макар за един час да вляза под тяхната кожа или перушина и ми се струваше, че това ми се удава. Не ме ли разбирате?

— Странно създание сте вие. Но ако се чувствувате сродна с животните, как можете да им причинявате болка?

— Човек винаги причинява болка някому. Едни измъчват мене, аз измъчвам други. Това е в реда на нещата. Не се оплаквам. Човек не трябва да бъде прекалено деликатен в живота! Често си причинявам болка за собствено удоволствие!

— На вас самата?...

— На мене. Вижте. Един ден си забих с чук гвоздей в ръката.

— Защо?

— Ей така.

(Не му призна, че бе искала да се разпъне на кръст.)

— Дайте ми ръката си — каза му тя.

— Какво искате да правите с нея?

— Дайте я.

Той ѝ подаде ръката си. Тя я улови и я стисна толкова силно, че той извика. Започнаха да се надпреварват по селски кой ще причини повече болка на другия. Бяха щастливи, без задна мисъл. Всичко останало — оковите на живота им, миналите скърби, страхът от бъдещето, бурята, готвеца се да избухне в тях — беше изчезнало.

Бяха изминали няколко левги. Не чувствуваха умора. Внезапно Анна се спря, просна се върху шумата и замълча. Легнала на гръб, с ръце под главата, тя гледаше небето. Какъв покой! Какво блаженство!... На няколко крачки от нея бликаше невидим извор и бълбукането му напомняше биенето на вена, ту по-силно, ту по-слабо. Хоризонтът беше седефен. Лека мъгла се носеше над виолетовата земя и от нея изплуваха голите черни дървета. Слънце от края на зимата,

младо, бледорусо слънце, което задрямва. Птиците пореха въздуха като блестящи стрели. Задушевните гласове на селските камбани се зовяха и си отговаряха от село на село... Седнал до Анна, Кристоф я съзерцаваше. Тя не мислеше за него. Хубавата ѝ уста се смееше беззвучно. Той си мислеше: „Нима това сте вие! Не мога вече да ви позная.“ — „Но аз също не мога да се позная. Струва ми се, че съм друга жена. Не се страхувам вече, не се страхувам от Него... Ах, как ме задушаваше Той, как ме караше да страдам! Като че ли бях закована в ковчегата си!... Сега дишам; тялото ми, сърцето ми са мои. Тялото ми. Свободното ми тяло. Свободното ми сърце. Силата ми, красотата ми, радостта ми! А те ми бяха непознати! Аз не се познавах! Какво направихте с мен?..."

Струваше му се, че тя въздиша тихичко. Ала тя не мислеше за нищо или мислеше само, че е щастлива и че всичко е наред.

Вечерта се спускаше. Под завесите от сиволилава мъгла слънцето угасваше още в четири часа, уморено от живота. Кристоф стана и пристъпи към Анна. Той се наведе над нея. Тя обърна към него очите си, още изпълнени с шемета на необятното небе. Изминаха няколко секунди, преди да го познае. Тогава впи очи в него със загадъчна усмивка, която му предаде тяхното смущение. За да му убегне за миг, той затвори очи. Когато ги отвори повторно, тя още го гледаше. Стори му се, че от цели дни се гледаха така. Четяха взаимно в душите си. Но не им се искаше да узнаят какво са прочели.

Кристоф ѝ подаде ръка. Тя я пое без нито дума. Върнаха се в селото, чиито кули стърчаха в дъното на долината, подобни на асо пика. На върха на покрива си от зеления сали керемиди една от тях носеше като шапчица, накривена над челото, празно щъркелово гнездо. На кръстопътя близо до селото минаха край чешма, над която се издигаше една католическа светица, изящна дървена Магдалена, малко сладникава, протегнала напред ръце. Отговаряйки на нейния жест, Анна неволно протегна към нея ръце и като стъпи на каменния перваз, напъха в ръцете на хубавата светица клонките самодивски чемшир и кичурите червенозърнеста калина, пощадени от птичите човки и мраза. По пътя срещнаха група празнично облечени селяни и селянки. Жени с много тъмна кожа и румени бузи, с тежки кокове, навити на руло, светли рокли и отрупани с цветя шапки. Те носеха бели ръкавици, над които се виждаха червените им китки. Пееха доста

фалшиво прилични песни с остри, безстрастни гласове. В един обор мучеше крава. Дете, болно от коклюш, кашляше в една къща. Малко по-отдалеч долитаха звуците на носов кларинет и на корнет-а-пистон. На селския площад, между кръчмата и гробището, танцуваха. Четирима музиканти свиреха, качени на една маса, Анна и Кристоф седнаха пред кръчмата и загледаха танцуващите. Двойките се блъскаха и си подхвърляха шумни закачки. Момичетата крещяха, заради удоволствието да викат. Пиещите отмерваха с юмрук такта по масите; при други обстоятелства тази грубовата жизнерадост би отвратила Анна; тази вечер тя ѝ се наслаждаваше. Беше свалила шапката си и гледаше с оживено лице. Кристоф страшно се забавляваше със смешната сериозност на музиката и музикантите. Бръкна в джоба си, извади молив и на гърба на една кръчмарска сметка започна да драска точки и бастунчета: композираше танци. Скоро изпълни листчето. Поиска други, които изписа като първото с едрия си, припрян и неравен почерк.

Анна, опряла страна до неговата, разчиташе през рамото му и тананикаше полугласно; тя се опитваше да налучка края на фразата, пляскаше с ръце, когато отгатнеше или когато не можеше да го отгатне, затруднена от някой внезапен изблик. Когато свърши, Кристоф занесе на музикантите току-що написаните ноти. Те бяха славни немци, които добре владееха занаята си: разчетоха композицията му, без да им мигне окото. Тя беше изпъстрена със сантиментален и забавен хумор, с неравен ритъм, прекъснат сякаш от пристъпи от смях. Буйното ѝ веселие беше неудържимо: краката танцуваха против волята. Анна се улови на хорото, където ѝ попадна, и се завъртя като луда; един фуркет отскочи от косите ѝ; къдриците нападаха свободно по лицето ѝ. Кристоф не откъсваше очи от нея. Възхищаваше се на това красиво, здраво същество, обречено поради безпощадна дисциплина досега на мълчание и неподвижност; пред него тя се явяваше такава, каквато никой не я бе видял и каквато всъщност беше под чуждата маска — опиянена от силата си вакханка. Тя го извика. Той изтича към нея и я обгърна. Танцуваха, докато се блъснаха, въртейки се, в един зид. Спряха зашеметени. Беше тъмна нощ. Отдъхнаха за миг, после се сбoguваха с компанията си. Обикновено вдървена с хората от народа от притеснение или надменност, този път Анна протегна мило ръка на

музикантите, на кръчмаря и на селските младежи, до които се беше уловила на хорото.

Останаха сами под светлото ледено небе и поеха обратно по пътя през нивите, по който бяха минали сутринта. Анна беше все така оживена. Постепенно почна да говори по-малко, после въобще престана, било от умора, било защото изпадна в плен на тайнствената вълнуваща нощ. Тя се облегна нежно на ръката на Кристоф. Когато слизаха по склона, по който се бе катерила няколко часа преди това, Анна въздъхна. Пристигнаха на гарата. Край първата сграда Кристоф се спря да я погледа. Тя също го погледна и тъжно му се усмихна.

Във влака същата навалица, както на идване. Не можаха да разговарят. Седнал отсреща, той не сваляше очи от нея. Нейните бяха наведени. Анна ги вдигна към него, после ги отмести и той не успя вече да ги привлече. Тя гледаше навън в нощта. Неясна усмивка блуждаеше по устните ѝ ведно с малко умора в ъглите. После усмивката се заличи. Изражението стана унило. Стори му се, че тя задрямва, унесена от тракането на влака, и се опита да я заговори. Тя му отговори хладно, лаконично, без да обърне глава. Опита се да се самозалъже, че промяната се дължи на преумора, но знаеше отлично, че причината бе друга. Колкото повече се приближаваха до града, лицето на Анна застиваше, животът в нея угасваше, красивото тяло, изпълнено с първично изящество, се прибираше в каменния си калъф. Когато слезе от вагона, тя не се облегна на протегнатата му ръка. Прибраха се, без да разговарят.

* * *

Няколко дни след това, към четири часа следобед, двамата останаха сами. Браун бе излязъл. Още от предната вечер градът бе обвит в бледозелена мъгла. Бученето на невидимата река се бе засилило. Светлините на електрическите трамваи проблясваха в мъглата. Дневната виделина гаснеше потушена; тя сякаш беше вече извън времето. Настъпил бе час, когато всяко съзнание за действителността се загубва, час извън вековете. След хапливия вятър през предишните дни влажният, внезапно омекнал въздух беше топъл

и приятен. Небето изглеждаше натежало от сняг и се огъваше под бремето.

Бяха сами двамата в салона, чиято строга и стегната наредба отразяваше вкуса на домакинята. Не казаха нищо. Той четеше, тя шиеше. Кристоф стана и се приближи до прозореца. Опря лицето си до стъклата и се замечта. Бледата светлина на тъмното небе, отразена в синкавата земя, предизвикваше някакъв шемет у него; мисълта му бе тревожна. Опита се да я задържи: тя му се изплъзваше. Завладя го безпокойство — чувствуваше, че потъва, и от струпаните развалини в опразненото му същество се надигаше бавно пламтящ вихър. Беше гърбом към Анна. Тя не го виждаше, съсредоточена в работата си. Но по тялото ѝ пробягваше трепет. Няколко пъти се убоде с иглата, без да усети. И двамата бяха омагьосани от връхлитащата опасност.

Той се изтръгна от унеса си и закрачи из стаята. Пианото го привличаше и плашеше. Избягваше да го погледне. Когато мина край него, ръката му не устоя и докосна един клавиш. Звукът затрептя като човешки глас. Анна се сепна и изпусна ръкоделието си. Кристоф вече бе седнал и свиреше. Почувствува, без да види, че Анна става, приближава се, застава до него. Преди да осъзнае какво прави, той поде религиозната, но страстна мелодия, която тя беше изпяла първия път, когато му се бе разкрила. Той импровизира върху същата тема бурни вариации. Без да ѝ каже нито дума, тя запя. Загубиха представа за всичко окръжаващо ги. Свещеното безумие на музиката ги отнесе в ноктите си...

* * *

О, музико, ти разкриваш бездните на душата! Ти нарушаваш равновесието на духа! Обикновените души във всекидневието приличат на затворени стаи. Чезнат неизползувани силите, добродетелите и пороците, които не смеем да разгърнем; трезвият практичен разум, малодушният здрав смисъл държат ключовете на стаята. Показва само няколко еснафски подредени шкафове. Но вълшебната пръчка на музиката отваря всички врати. Демоните на сърцето се показват; и душата се оголва... Докато сирената пее, укротителят държи в своя власт дивите зверове. Всесилният разум на

великия музикант обуздава разбудените страсти. Но когато музиката затихне, когато укротителят си отиде, страстите избликват с рев в тресящата се клетка и търсят жертвата си...

* * *

Мелодията заглъхна. Тишина... Докато пееше, Анна се бе подпряла с ръка на рамото на Кристоф. Не смееха да мръднат и цели трепереха. Внезапно — все едно мълния — тя се наведе към него, той се повдигна към нея; устните им се сляха, той вдъхна нейното дихание...

Анна го отблъсна и побягна. Той остана, без да помръдне в тъмната стая. Браун се прибра. Седнаха на масата. Кристоф бе неспособен да мисли. Анна сякаш отсъствуваше; тя гледаше „другаде“. Малко след вечеря се оттегли в стаята си. Кристоф също, се оттегли, защото не можеше да остане насаме с Браун.

Към полунощ докторът, който си беше вече легнал, бе извикан при един болен. Кристоф чу стъпките му по стълбището, после той излезе. От шест часа валеше. Къщите и улиците бяха засипани. Въздухът беше сякаш натъпкан с памук. Навън нито стъпки, нито трополене на коли. Градът изглеждаше мъртъв. Кристоф не спеше. Чувствуваше как в него нараства с всяка минута ужас. Не можеше да се помръдне: закован в леглото, по гръб, с отворени очи. Металическа светлина, излъчвана от земята и белите покриви, заливаше стените на стаята... Неуловим шум го накара да изтръпне. Само неговото трескаво ухо можеше да го долови. Някой леко стъпваше по пода на коридора. Кристоф се изправи в леглото си. Лекият шум доближи, секна; изскърца дъска. Някой се беше спрял зад вратата, чакаше... В продължение на няколко, секунди, може би на няколко минути — пълна неподвижност... Кристоф не дишаше, бе плувнал в пот. Снежните парцали навън докосваха като с крило стъклата. Една ръка опипа вратата и я отвори. На прага се появи бяло очертание и бавно се приближи; на няколко стъпки от леглото то се спря. Кристоф не различаваше нищо, но чу дишане и биенето на собственото си сърце. Бялата сянка застана до леглото и пак се спря. Лицата им бяха толкова

близо, че диханията им се смесваха... Тя падна върху него. Прегърнаха се безмълвно, ожесточено, без да промълвят нито дума...

Час, два, век. Вратата на къщата се отвори. Анна се отскубна от плътната прегръдка, плъзна се от леглото и напусна Кристоф, без да каже нищо, както бе дошла. Той чу босите ѝ нозе, отдалечаващи се, докосващи бързо паркета. Тя се прибра в стаята си, където Браун я завари легнала и уж заспала. Остана така цялата нощ с отворени очи, стаила дъх, неподвижна в тясното легло до заспалия Браун. Колко нощи бе прекарала вече по същия начин!

Кристоф също не заспа. Беше отчаян. Този мъж се отнасяше трагично сериозно към любовта и особено към брака. Ненавиждаше лекомислието на писателите, чието изкуство използва прелюбодеянието за подправка. Прелюбодеянието му вдъхваше отвращение, в което се преплитаха плебейската му суровост и нравствената му висота. Изпитваше богоговейно уважение и едновременно с това физическо отвращение към жената, принадлежаща на другиго. Кучешкото кръвосмешение, в което живее известен европейски елит, извикваше погнуса у него. Прелюбодеянието, със знанието на съпруга, е гадост; без знанието на мъжа е долна лъжа на мерзък слуга, който се крие, за да измами и омърси господаря си. Колко пъти той бе презирал безжалостно хората, които се бяха провинили пред очите му в подобна подлост? Скъсвал бе с приятели, опозорили се по този начин в очите му. А ето че на свой ред се бе омърсил със същото безчестие! Обстоятелството на престъплението му го правеха още по-грозно. Беше дошъл в този дом болен и нещастен. Негов приятел го бе приел, подпомогнал, утешил. Неизменно му бе засвидетелствувал добротата си. Неуморно се бе грижил за него. Беше задължен нему, че още живее. И като признателност той току-що бе откраднал честта и щастието му, скромното му семейно щастие! Той должно му бе изменил, и то с кого? С една жена, която не познаваше, не разбираше, не обичаше... Не я ли обичаше? Цялата му кръв се възбунтува. Любовта беше много слаба дума, за да изрази огнения поток, който го обгаряше, щом помислеше за нея. Това не беше любов, но беше хиляди пъти по-силно от любовта... Нощта беше истинска буря за него. Ставаше, потапяше лице в ледената вода, задушаваше се и зъзнеше. Кризата завърши със силна треска.

Когато стана, съвсем разбит, си помисли колко ли по-сломена от срам се чувствуваше тя. Приблужи се до прозореца. Слънцето блестеше върху ослепителния сняг. В градината Анна простираше бельо на едно въже. Работеше внимателно и като че ли нищо не я смущаваше. В походката и в жестовете имаше някакво ново достойнство и тя неволно заставаще в поза на статуя.

Видяха се на обед. Браун отсъствуваше за целия ден. Кристоф никога не би понесъл да се срещне с него. Искаше да говори с Анна. Но не бяха сами: прислужницата влизаше и излизаше, трябваше да се овладяват. Кристоф търсеше напразно погледа на Анна. Тя не го гледаше. Никакво указание за смущение и все същата необичайна увереност и благородство в най-малките ѝ движения. Той се надяваше, че ще могат най-сетне да поговорят след обета, но слугинята се бавеше с раздигането на масата, а когато те преминаха в съседната стая, тя все гледаше да ги следи и постоянно имаше нещо да вземе и да донесе; тършуваше в коридора, до откренатата врата, която Анна не бързаше да затвори. Като че ли ги шпионираше. Анна седна до прозореца с вечното си ръкоделие. Кристоф, потънал в креслото, с гръб към светлината, бе отворил книга, която не четеше. Анна можеше да го види в профил и внезапно забеляза измъченото му лице, обърнато към стената. Тя се усмихна жестоко. От покрива на къщата и от дървото на градината топящият се сняг се счеждаше върху пясъка с леко ромолене. Някъде далече със смях се гонеха по улицата деца, замервайки се със снежни топки, Анна сякаш бе задрямала. Тишината измъчваше Кристоф; той би крещял от болка.

Най-сетне прислужницата слезе в долния етаж и излезе от къщата. Кристоф стана и се обърна към Анна. Готвеше се да каже: „Анна! Анна! Какво направихме ние?“

Анна го гледаше; упорито наведените ѝ очи отново се бяха отворили и заляха Кристоф с палеция си огън. Силният блясък замая взора му, той се олюля; всичко, което искаше да ѝ каже, се заличи за миг. Тръгнаха един към друг и отново паднаха в прегръдките си...

Вечерната сянка се спусна. Кръвта им още бучеше. Тя се бе изтегнала на леглото гола, с широко разперени ръце, без да направи нито жест, за да се покрие. Той бе заровил лице във възглавницата и стенеше. Тя се надигна към него, улови главата му в ръце, загали очите му и устата му с пръсти; доближи лицето си до неговото и потопа взор

в неговия. Очите ѝ бяха дълбоки като езеро; те се усмихваха, безразлични към всяко страдание, съвестта му се замъгли. Той млъкна. Тръпки пробягваха по телата им на буйни вълни...

Когато тази нощ се прибра сам в стаята си, мисълта за самоубийство изплува в съзнанието му.

На следващия ден, едва станал, той потърси Анна. Сега неговите очи избягваха нейните. Щом ги срещнеше, това, което имаше да ѝ казва, се изплъзваше от мисълта му. Той все пак направи усилие над себе си и заговори колко подло са постъпили. Едва разбрала за какво намеква, Анна буйно му затвори устата с ръка. Тя се дръпна от него със склучени вежди, стиснати устни и зло изражение. Той продължи да говори. Тя захвърли на земята ръкоделието си и отвори вратата с намерение да излезе. Той я улови за ръцете, затвори вратата, каза, че тя е много щастлива, щом може да заличи от съзнанието си мисълта за извършеното престъпление. Тя се забъхта ожесточено в ръцете му и извика гневно:

— Млъкни!... Страхливец! Нима не виждаш, че страдам?... Не искам да говориш! Остави ме!

Лицето ѝ беше хлътноло, погледът ѝ беше враждебен и подплашен като на наранено животно; очите ѝ биха го умъртвили, ако можеха. Той я пусна. Тя изтича да се скрие в другия ъгъл на стаята. Той нямаше желание да я гони. Сърцето му бе изпълнено с огорчение и отвращение. Браун се прибра. Те го гледаха с глупаво изражение. Нищо не съществуваше извън страданието им.

Кристоф излезе. Браун и Анна седнаха на масата. Посред вечерята Браун внезапно скочи да отвори прозореца: Анна бе припаднала.

Кристоф изчезна за две седмици от града под предлог, че заминава някъде. Анна остана цялата седмица, затворена в стаята си с изключение на часовете за ядене. Отново изпадна под властта на съвестта си, привычките, целия си предишен живот, от който си бе въобразила, че се е отърсила и от който човек никога не се отърсва. Тя напразно се мъчеше да затвори очи пред истината. С всеки изминат ден грижата навлизаше все по-надълбоко в сърцето ѝ, докато най-сетне се настани в него. Следващата неделя тя пак отказа да отиде на черква. Но по-другата се върна там и повече не я напусна. Не беше подчинена, но победена. Бог бе неин враг — враг, от чиято власт тя не можеше да

се отърве. Отиваше при него с глухия гняв на робиня, принудена да се покори. Лицето ѝ по време на службата издаваше само враждебна студенина, но дълбоко в душата ѝ религиозната ѝ съвест бе раздирана от дива борба, безмълвна, но ожесточена против повелителя, чийто упрек я преследваше. Тя се преструваше, че не чува гласа му. И остро спореше с бога, стиснала челюсти, сбърчила упорито чело, със суров поглед. Мислене с ненавист за Кристоф. Не можеше да му прости, че бе я изтръгнал за миг от душевния ѝ затвор, за да я захвърли отново там, на произвола на палачите ѝ. Не спеше вече. И денем, и нощем предъвкваше все същите мъчителни мисли. Не се оплакваше. Продължаваше упорито да ръководи всичко в къщата, да изпълнява всичките си задължения, запазвайки докрай твърдостта и неотстъпчивостта си в ежедневния живот, работейки акуратно като машина. Слабееше, някаква скрита болест като че ли я разяждаше. Браун я разпита с топла загриженост. Пожела да я прегледа. Тя го отблъсна ожесточено. Колкото повече угризения изпитваше към него, толкова по-сурово ставаше държането ѝ.

Кристоф бе решил да не се връща вече. Сломяваше тялото си от умора. Правеше дълги обиколки, извънредно трудни упражнения: гребеше, ходеше, катереше се по планините. Нищо не бе в състояние да угаси огъня в него.

Беше плячка на страстта си. У гениите тя е потребност на природата. Дори най-целомъдрените, Бетховен, Брукнер постоянно са били влюбени; всички човешки сили у тях придобиват максимален размах. И тъй като са пленени от въображението, мозъкът им е бойно поле на нестихващи страсти. Най-често временни увлечения: едното унищожава другото и всички изгарят в пожара на творческото вдъхновение. Но когато пламъкът на наковалнята стихне, беззащитната душа изпада във властта на страстите, от които не може да се лиши; тя копнее за тях, тя ги създава: необходимо ѝ е да бъде разкъсвана от тях... Пък и независимо от буйното желание, което тормози плътта, нуждата от нежност тласка наранения и разочарован от живота мъж към майчинските ръце на утешителката. Богато надареният мъж се чувства повече дете от всеки друг; повече от всеки друг той има нужда да се довери на някоя жена, да опре чело върху нежните длани, в скута на жената.

Но Кристоф не осъзнаваше това... Той не вярваше в неумолимостта на страстта — романтична глупост! Вярваше в дълга и във възможността да се бори със силата на волята... Волята му... Къде беше тя? Нямахме и следа от нея. Той бе в плен на натрапчива мисъл. Остенът на спомена го тормозеше денем и нощем. Уханието от тялото на Анна опияняваше устните и ноздрите му. Беше като тежка лодка без компас, без кормило, на произвола на вятъра. Напразно си налагаше изтощителното бягство — винаги се виждаше върнат на същото място и крещеше на вятъра:

— Сломи ме! Какво искаш от мене?

Защо, защо бе срещнал тази жена?... Защо се бе влюбил в нея? Нима заради нейните душевни или интелектуални качества? Не липсваха други жени, по-умни и по-добри от нея. Нима заради плътта ѝ? Бе имал други любовници, които отговаряха повече на вкуса му. Какво го държеше тогава? Обичаш, защото обичаш. Да, но все пак трябва да има някакво основание дори ако обикновеният разум не може да го долови! Безумие? Това не е отговор. На какво се дължи това безумие?

* * *

Защото всеки човек носи заключена в себе си невидима душа, слепи сили, демони. Всяко човешко усилие, откакто човек съществува, се е стремил да издигне срещу това скрито дълбоко в него море дигите на своя разум и на своите религии. Но ако се надигне буря (а по-богатите души са по-податливи на бури), ако дигите не устоят, ако демоните бъдат пуснати на воля, ако се сблъскат с други души, в които са се развихрили същите демони... Двете човешки създания се хвърлят едно срещу друго и падат в прегръдките си. Омраза? Любов? Копнеж за взаимно унищожение? Страстта е все едно хищна душа.

След петнадесетдневни напразни усилия, за да избяга, Кристоф се върна в къщата на Анна. Не можеше повече да живее далеч от нея. Задушаваше се.

Въпреки това той продължаваше да се бори. Вечерта на завръщането му и двамата изнамериха претексти, за да не се видят и да не вечерят заедно. През нощта заключиха с ключ стаите си и се

затвориха, изпълнени с уплаха. По средата на нощта тя изтича боса и потропа на вратата му. Той отвори, тя се вмъкна в леглото му и легна до него вледенена. Плачеше тихо. Кристоф усети сълзите ѝ на бузата си. Тя се мъчеше да се успокои, но болката ѝ бе по-силна и тя се разхълца, притиснала устни до шията на Кристоф. Разстроен от мъката ѝ, Кристоф забрави собственото си страдание, опитваше се да я утеши, казвайки ѝ нежни думи. Тя стенеше:

— Много съм нещастна, бих искала да умра...

Жалните ѝ думи пронизваха сърцето му. Опита се да я прегърне. Тя го отблъсна.

— Мразя ви!... Защо дойдохте?

Отскубна се от ръцете му и се премести в другия край на леглото. То бе тясно. Въпреки стремежа да не се докосват, телата им бяха едно до друго. Анна беше обърнала гръб на Кристоф и трепереше от ожесточение и мъка. Смъртно го ненавиждаше. Кристоф мълчеше смазан. Анна чу в тишината задавеното му дишане. Тя се обърна внезапно и обви ръце около шията му.

— Бедни ми Кристоф! Карам те да страдаш...

За пръв път му заговори със състрадание.

— Прости ми! — добави тя.

Той промълви:

— Нека си простим взаимно!

Тя се надигна, като че ли не можеше да си поеме дъх. Седнала в леглото с приведен гръб, прошепна:

— Загубена съм... Бог пожела така. Той ме изостави... Нима мога да сторя нещо против него?

Тя остана дълго така, после си легна и не помръдна. Слаба виделина предизвести зората. Той видя в здрачната светлина изтерзаното лице до себе си. Каза тихичко:

— Съмва се.

Тя не помръдна.

Той добави:

— Така да бъде! Нима има значение?

Анна отвори очи, стана от леглото с изражение на смъртна умора. Седнала на ръба на кревата, тя се загледа в пода. Промълви с безцветен глас:

— Мислех да го убия тази нощ.

Той подскочи от ужас.

— Анна!

Тя гледаше прозореца с мрачно изражение.

— Анна! — повтори той. — За бога!... Не него!... Той е най-добрият от трима ни!...

Тя повтори:

— Не него. Да.

Спогледаха се.

Отдавна знаеха това. Знаеха какъв беше единственият изход. Непоносимо им беше да живеят в лъжа. Никога не бяха и помисляли да избягат заедно: съзнаваха, че това не би било никакво разрешение; защото най-жестокото им страдание се коренеше не във външните пречки, които ги разделяха, а вътре в самите тях, в различните им души. Еднакво невъзможно им беше, както да живеят заедно, така и да не живеят заедно. Никакъв изход.

От този миг те повече не се докоснаха. Сянката на смъртта витаеше над тях. Бяха станали неприкосновени един за друг.

Избягваха обаче да определят точния ден. Мислеха си: „Утре, утре...“ И отвърщаха очи от този утрешен ден. Мощният дух на Кристоф имаше пристъпи на бунт; той не приемаше поражението, презираше самоубийството и не можеше да се примири с такъв жалък и преждевременен край на богатия си живот. Колкото до Анна, как би приела, без да е принудена, мисълта за смърт, която води към вечна смърт? Но убийствената необходимост ги преследваше неотлъчно и кръгът около тях се стесняваше.

* * *

Една сутрин за пръв път след измяната Кристоф се намери насаме с Браун. Дотогава бе съумявал да го избягва. Тази среща му бе непоносима. Трябваше да изнамери някакъв предлог, за да не подаде ръка на Браун. Трябваше да изнамери някакъв предлог, за да не яде на масата редом с него: зальците засядаха в гърлото му. Да се ръкува с него, да яде хляба му, каква целувка на Юда! Най-противното не беше презрението към самия себе си, а тревогата за Браун, ако случайно узнае... Тази мисъл го разпъваше на кръст. Той знаеше отлично, че

клетият Браун никога не би си отмъстил, че може би не би имал дори силата да ги възненавиди; но какво падение! С какви очи би го погледнал! Кристоф се чувствуваше неспособен да срещне укорителния му поглед. А неизбежно беше рано или късно Браун да узнае. Нима вече не подозираше нещо? Виждайки го отново след двуседмично отсъствие, Кристоф бе поразен от промяната, Браун не беше същият човек. Жизнерадостта му бе отлетяла или бе станала принудена. На масата той поглеждаше крадешком Анна, която не говореше, не ядеше и изгаряше като лампа. С плаха и трогателна предупредителност той се опита да се погрижи за нея: тя отблъсна грубо вниманието му; тогава той наведе лице над чинията си и млъкна. Посред яденето Анна хвърли салфетката си на масата и излезе, задушаваше се. Двамата мъже довършиха безмълвно обета или най-малкото дадоха вид, че ядат. Не смееха да вдигнат очи. Когато свършиха, Кристоф се наклони да си отиде, но Браун внезапно го улови сърдечно за ръка.

— Кристоф! — каза му той.

Кристоф го погледна смутен.

— Кристоф — повтори Браун (гласът му трепереше), — знаеш ли какво й е?

Думите му прободоха като с нож Кристоф. Той замълча за миг. Браун го гледаше плахо. После много бързо почна да се извинява:

— Ти я виждаш често, тя има доверие в тебе...

Кристоф насмалко не целуна ръцете на Браун, за да му поиска прошка. Браун видя разстроено лице на Кристоф. Тук такси уплашен, той предпочете да не види нищо и умолявайки го с поглед, измънка припряно, подсказвайки му едва ли не:

— Не нали? Ти не знаеш нищо?

Кристоф отвърна сломен:

— Не.

О, какво мъчение да не можеш да се обвиниш, да се унижиш, защото това би разкъсало сърцето на човека, когото си оскърбил? Какво мъчение да не можеш да кажеш истината, когато четеш в очите на този, който ви я иска, че той не желае, не желае да узнае истината!...

— Да, да, благодаря, благодаря ти... — промълви Браун.

Той стоеше, все още вкопчен в ръкава на Кристоф, като че ли искаше да го пита още нещо, но не смееше и избягваше да срещне погледа му. После го пусна, въздъхна и си отиде.

Кристоф бе смазан от новата си лъжа. Той изтича в стаята на Анна. Разказа ѝ, заеквайки от смущение, какво бе станало. Анна го изслуша мрачно и каза:

— Какво от това? Нека знае! Има ли значение?

— Как можеш да говориш така? — извика Кристоф. — На никаква цена! На никаква цена не желая той да страда!

Анна избухна.

— А какво, ако страда? Нима аз не страдам? Нека се измъчва и той!

Казаха си жестоки думи. Той я обвини, че обича само себе си. Тя го упрекна, че мисли повече за мъжа ѝ, отколкото за нея.

Но само след миг, когато той ѝ заяви, че не може повече да живее така и че ще признае всичко на Браун, този път тя го нарече егоист, извика, че пет пари не дава за неговата съвест, но Браун не трябва да узнае нищо.

Въпреки тежките си думи тя мислеше за Браун не по-малко от Кристоф. Без да изпитва истинска обич към мъжа си, тя бе привързана към него. Зачиташе богоговейно осветените от обществото, връзки и задължения, които те влекат със себе си. Не мислеше навярно, че съпругата е длъжна да бъде добра и да обича мъжа си; но смяташе, че трябва да изпълнява най-добросъвестно тегобите на домакинството и да му бъде вярна. Струваше ѝ се позорно, че е изменила на дълга си.

Освен това тя знаеше по-добре от Кристоф, че Браун скоро ще узнае всичко. Не може да се отрече заслугата ѝ, че скри това от Кристоф било защото не искаше да увеличава притеснението му, било по-скоро от гордост.

* * *

Колкото и затворен да бе домът на Браун, колкото и скрита да оставаше буржоазната трагедия, която се разиграваше в него, все нещичко се бе прокраднало навън.

В този град никой не може да се похвали, че е успял да скрие живота си. Странно нещо. По улиците никой не ви гледа; вратите на къщите и капаците на прозорците са затворени. Но в ъглите на прозорците са закачени огледала; а когато минавате, чувате сухото изскърцване на открехнатите щори. Никой не се интересува от вас и като че ли не ви обръщат никакво внимание, но вие забелязвате, че нито една ваша дума, нито един ваш жест не са изпуснати: знае се какво сте правили, какво сте казали, какво сте видели, какво сте яли, въобразяват си дори, че знаят какво сте мислили. Обграден сте от невидимо, всеобщо наблюдение. Слуги, доставчици, роднини, приятели, безразлични вам хора, непознати минавачи, всички, по негласна уговорка, участвуват в неволното шпиониране, чиито отделни елементи бог знае как се централизират. Наблюдават не само постъпките ви, мъчат се да изучат и сърцето ви. В този град никой няма право да запази тайната на съвестта си, а всеки има правото да надникне в нея, да се порови в съкровенията ви мисли и ако те дразнят общественото мнение, да ви поиска сметка. Невидимият деспотизъм на колективната душа потиска индивида: през целия си живот той си остава дете под попечителство; нищо негово не му принадлежи — той е на града.

Достатъчно беше Анна две седмици поред да не отиде на черква, за да събуди подозрения. Обикновено никой сякаш не забелязваше присъствието ѝ на службата; тя живееше уединено и градът като че ли забравяше съществуването ѝ. Вечерта на първата неделя, когато не беше отишла, отсъствието ѝ бе общоизвестно, запечатано в паметта на всички. На следната неделя нито един от благочестивите погледи, които попиваха свещените слова от Библията или от устните на пастора, като че ли не се отклони разсеяно от строгата си съсредоточеност; и все пак нито един не пропусна да установи при влизане в черквата и да провери на излизане, че мястото на Анна остана празно. На другия ден при Анна се извървяха гостенки, които изобщо не бе виждала от няколко месеца. Отбиваха се при нея по различни поводи, едни, защото се опасявали да не би да е болна, други, защото внезапно се бяха заинтересували от заниманията ѝ, от мъжа ѝ или от дома ѝ. Някои се показаха необяснимо добре осведомени за всичко, което ставаше в дома ѝ; нито една не намекна — умишлено несръчно — за отсъствието ѝ от две неделни служби. Анна каза, че

била неразположена, заета. Гостенките я изслушваха внимателно, кимаха съчувствено — Анна знаеше, че не ѝ вярват нито дума. Погледът им шареше околоръст, тършуваше, отбелязваше, записваше. Те си оставаха все така добродушно студени, бърбраха шумно и превзето, но в очите им пламтеше нескромното любопитство, което ги измъчваше. Две-три попитаха прекалено безучастно как е господин Крафт.

Няколко дни след това — докато Кристоф го нямаше — дойде и самият пастор. Красив, добродушен мъж, с цветущо здраве, любезен, невъзмутимо спокоен, като човек, който има ясното съзнание, че истината е на негова страна, цялата истина. Осведоми се загрижено за здравето на своята енорияшка, изслуша учтиво и разсеяно извиненията ѝ, които не бе искал, прие чаша чай, пусна няколко безобидни шеги, изказа мнението си по повод алкохолните напитки, че виното не спада към тях, защото е споменато в Библията, послужи си с няколко цитата, разказа един анекдот, а преди да си отиде, намекна неясно за опасността от лошата компания, за някакви разходки, за нечестивия дух, за порочното танцуване и долните пориви. Изглеждаше, че има пред вид изобщо епохата, а не Анна. Млъкна за малко, изкашля се, стана, помоли най-церемониално Анна да предаде поздравите му на господин Браун, каза някаква шега на латински, поклони се и излезе. Анна се вледени от намека му. Дали наистина беше намек? Как би могъл да узнае за разходката на Кристоф и Анна? Не бяха срещнали там никой познат. Но нима всичко не се знае в този град? Музикантът с характерни черти и младата жена в черно, танцуващи в кръчмата, сигурно са привлекли вниманието; описали са ги и понеже всяка клюка се разнася от уста на уста, мълвата бе стигнала до града, чието пробудено зложелателство не е пропуснало да познае Анна. Естествено това бе само подозрение, но особено примамливо; прибавяха се и сведенията, доставени от прислужницата на Анна. Общественото любопитство беше сега нащрек, очакваше те да се компрометират, дебнейки ги с хиляди невидими очи. Безмълвният, подмолен град ги следеше неотлъчно, като котка, дебнеща от засада.

Въпреки опасността Анна може би не би отстъпила; може би усещането на тази подла враждебност щеше да я подтикне към безумно предизвикателство, ако самата тя не носеше в себе си фарисейския дух на ненавистното ѝ общество. Възпитанието беше

оковало природата ѝ. Макар и да осъждаше тиранията и глупостта на общественото мнение, тя го тачеше; подчиняваше се на присъдите му дори когато те засягаха нея. Ако бяха в противовес със съвестта ѝ, тя би била готова да упрекне собствената си съвест. Презираше града, но би ѝ било непоносимо неговото презрение.

А приближаваше моментът, когато общественото злословие щеше да има случай да се развихри. Скоро щеше да дойде карнавалът.

* * *

Карнавалът в този град бе запазил още по времето, когато става нашата история — впоследствие той се измени, — своя някогашен волен и първобитен характер. Верен на произхода си — отначало той е бил отприщване на безсрамието на човешкия дух, подчинен волю или неволю на игото на разума, — той не е бил никъде по дързък, отколкото през епохите и в страните, където тегнеха неприятно нравите и законите, пазители на разума. Затова градът на Анна по необходимост трябваше да остане негова избрана сфера на действие. Колкото повече нравствената нетърпимост сковаваше жестовете, връзваше езика, толкова по-дръзки бяха жестовете и по-волни гласовете през тия няколко дни. Всичко затаено в душата: ревност, скрита омраза, безочливо любопитство, инстинкт за вредителство, присъщи на общественото животно, разцъфваха буйно и радостно един вид като разплата. Всеки имаше правото да излезе на улицата и маскиран благоразумно да прикове на позорния стълб посред площада омразната личност, да разголи пред минавачите всичко, което е успял да научи след цяла година търпеливи усилия, да извади на показ цялото си съкровище от срамни тайни, събирани капка по капка. Един ги демонстрираше върху коли; друг разхождаше прозрачни фенери, в които с надписи и картини бе изложена тайната история на града. Трети се осмеляваше даже да се маскира като своя неприятел, и то така явно, че гаменчетата от улицата го назоваваха по име. През тези три дни излизаха вестници с всевъзможни клюки. Хора от доброто общество негласно участваха в тази игра на Pasquino^[4]. Никакъв контрол освен по отношение на политическите намеци, тъй като тази буйна свобода бе довела на няколко пъти до спречквания между

градските власти и представители на чужди държави. Но нищо не предпазваше гражданите едни от други. И страхът от обществено оскърбление, надвиснал постоянно над всички, не малко допринасяше, за да поддържа в нравите привидната безупречност, с която градът се гордееше.

Анна носеше бремето на този страх — впрочем неоправдан. Тя имаше малко основания да се опасява. Заемаше премного малко място в общественото мнение, за да хрумне някому да я нападне. Но в абсолютното усамотение, в което се бе зазидала, в състоянието на изтощение и нервна свръх възбуда, в което бе изпаднала след няколкото седмици безсъние, въображението ѝ бе готово да допусне и най-неразумните страхотии. Преувеличаваше си неприязънта към хората, които не я обичаха. Казваше си, че в подозренията си, те са по следите ѝ. Достатъчно беше една дреболия, за да я погуби. А как можеше да бъде сигурна, че не е направила това дребно опущение? И тогава — публично оскърбление, безжалостно разобличение, излагане на сърцето ѝ на произвола на минувачите; толкова жестоко опозоряване, че Анна умираше от срам, мислейки си за подобна възможност. Разказваха, че няколко години преди това една девойка, подложена на подобно преследване, била принудена да избяга от този край ведно с близките си... И човек не можеше да стори нищо, абсолютно нищо, за да се защити, не можеше да направи нищо, за да възпрепятствува това, нито дори да узнае какво се готви срещу него. Съмнението беше по-влудяващо дори от сигурността. Анна се оглеждаше като подгонен звяр. Чувствуваше се обкръжена в собствения си дом.

* * *

Прислужницата на Анна беше минала четиридесетте и се наричаше Беби. Едра, яка, с тясно лице, кокалесто на скулите и слепоочията, по-широко и удължено в долната част и подпухнало под брадата, тя напомняше смачкана круша, ходеше вечно усмихната, а очите ѝ се впираха като свърдели: бяха хлътнали дълбоко в орбитите под зачервени клепачи с невидими мигли. Изражението ѝ беше винаги превзето весело, винаги очарована от господарите си, винаги на

тяхното мнение, осведомяваща се загрижено за здравето им с разнежено любопитство; усмихваше се, когато ѝ даваха нареждания, усмихваше се, когато ѝ отправяха упреци. Браун я смяташе безкрайно предана. Блаженото ѝ изражение коренно се отличаваше от студенината на Анна. Тя обаче ѝ приличаше по много неща: и тя като нея говореше малко, беше облечена като нея строго и грижливо, беше много набожна, ходеше с нея на църква, изпълняваше точно благочестивите си задължения, като най-добросъвестно се грижеше за поддържането на дома: безупречна чистота, точност, държане и готвене. С една дума, беше образцова прислужница и съвършен тип за домашен враг. Анна, чийто женски инстинкт почти не се лъжеше в тайните мисли на другите жени, никак не се заблуждаваше и относно нея. Двете жени се мразеха, знаеха това, но не се издаваха.

Нощта след завръщането на Кристоф, когато Анна, в плен на терзанията си, отиде при него, въпреки че бе взела решение никога вече да не го види, тя пристъпваше безшумно, опипвайки стените в мрака. Вече се канеше да влезе в стаята на Кристоф, когато почувствува под босите си крака не обичайния допир със студения и гладък паркет, а някакъв топъл прах, който лесно се размазваше под тежестта ѝ. Тя се наведе, докосна го с пръсти и разбра на дължина два-три метра целият коридор бе посипан с тънък пласт пепел. Без да знае, Беби се бе сетила за старата хитрина, използвани по времето на бретонските народни песни от джуджето Фросен, за да издебне Тристан, когато отивал в спалнята на Изолда: безспорна истина е, че за всички векове съществуват само ограничен брой човешки типове и за доброто, и за злото. Удивително доказателство за мъдрата пестеливост на вселената! Анна не се поколеба: тя продължи да върви напред, презрително дръзка; влезе при Кристоф, не му каза нищо въпреки безпокойството си; но на връщане взе метлата, оставена до печката и внимателно заличи по пепелта следите от стъпките си, след това се отдалечи. Когато на сутринта Анна и Беби се видяха, едната пак бе студена, а другата усмихната както обикновено.

Понякога при Беби се отбиваше един неин роднина, малко по-възрастен от нея; той беше нещо като вратар в храма. Пазеше по време на Gottesdienst^[5] пред вратата с бяла на черни ивици лента на ръката, украсена със сребърен жълъд. Подпираше се на тръстиков бастун с извита ръчка. По професия беше производител на ковчези. Казваше се

Сами Витши. Беше много висок, слаб, с леко наведена глава, с бръснато сериозно лице на стар селянин. Беше благочестив и знаеше всички клюки на всички жители на енорията. Беби и Сами възнамеряваха да се оженят. Те ценяха взаимните си сериозни качества, твърдата си вяра и злобата си. Но не бързаха да свършат тази работа; продължаваха да се изучават благоразумно. Напоследък посещенията на Сами бяха много зачестили. Той влизаше в къщата, без някой да го чуе. Всеки път, когато минеше край кухнята, Анна зърваше през стъклената врата Сами, седнал до печката, докато Беби шиеше нещо на няколко крачки от него. Макар и тя да говореше, нищо не се долавяше. Виждаха се само разплутото от блаженство лице на Беби и мърдащите ѝ устни. Голяма строга уста на Сами се сгърчваше, без да се отвори, в конвулсивен смях, но нищо не излизаше от гърлото му; къщата изглеждаше няма. Когато Анна влезеше в кухнята, Сами ставаше почтително и стоеше прав, без да каже нищо, докато тя не излезеше. Щом чуеше, че вратата се отваря, Беби демонстративно прекъсваше разговора, какъвто и да е той, и насочваше към Анна раболепната си усмивка в очакване на нарежданията ѝ. Анна предполагаше, че говорят за нея, но премного ги презираше, за да се унижи да ги подслушва.

В деня, след като Анна изигра остроумната клопка с пепелта, първото нещо, което видя, щом влезе в кухнята, бе метличката, с която си бе послужила през нощта, за да заличи отпечатъците от босите си крака. Беше я взела от стаята на Кристоф. Сами я държеше в ръцете си. Анна в същия миг си припомни, че бе забравила да я върне на мястото ѝ; бе я оставила в собствената си стая, където зорките очи на Беби тутакси я бяха открили. Двамата клюкари бяха възстановили случилото се. Анна не трепна. Беби проследи погледа на господарката си и като се усмихна прекалено широко, се опита да обясни:

— Метлата беше счупена, затова я дадох на Сами да я оправи.

Анна не си даде труд да изобличи грубата ѝ лъжа. Тя дори като че не чу. Погледна с какво се занимава Беби, направи ѝ някаква забележка и си излезе невъзмутимо. Но едва затворила врата, тя загуби всякаква гордост и не можа да се въздържи да не подслуша, скрита зад ъгъла на коридора — унижена до дън душа, че е принудена да прибегва до подобни средства... Задавено хихикане; после толкова тихичко шушукане, че не можа да разбере нищо. Но в страха си Анна

си въобрази, че чува; ужасът ѝ подсказа думите, които се опасяваше да чуе; въобрази си, че говорят за предстоящия карнавал и за някакъв шутовски концерт. Никакво съмнение! Искала да вмъкнат епизода с пепелта... Вероятно Анна се лъжеше, но в нейното състояние на болезнена свръхвъзбуда, преследвана в продължение на две седмици от мисълта за публичното опозоряване, тя не само сметна недостоверното за възможно, но започна да го счита за несъмнено.

От този миг решението ѝ бе взето.

Същата вечер — сряда преди постите — Браун бе извикан на консултация на двадесетина километра от града: щеше да се върне едва на другия ден сутринта. Анна не слезе за вечеря и остана в стаята си. Беше избрала тази нощ, за да изпълни негласното обещание, което бе поела. Само че бе решила да го изпълни сама, без да казва нито на Кристоф. Презираше го. Мислеше си: „Той обеща. Но той е мъж себичен и лъжлив; има своето изкуство и навярно бързо е забравил.“

Освен това може би в нейното диво сърце, което изглеждаше недостъпно за добротата, имаше място за съжаление спрямо другаря. Но тя беше прекалено сурова и страстна, за да си го признае.

Беби каза на Кристоф, че господарката ѝ я е натоварила да я извини, била неразположена и искала да си почине. И така, Кристоф вечеря сам под надзора на Беби, която го уморяваше с брътвежа си, мъчеше се да го накара да говори и манифестираше толкова добро чувство към Анна, че Кристоф изпита недоверие, въпреки че лесно вярваше на хората. Точно тази вечер той възнамеряваше да се възползува от случая, за да води решителен разговор с Анна. И не можеше да отлага повече. Не беше забравил задължението, което бяха поели заедно призори същия ден. Беше готов да го изпълни, ако Анна държеше на това. Само че той виждаше безсмислието на двойната им смърт, която не беше никакво решение, а скръбта и скандалът щяха да легнат на плещите на Браун. Мислеше си, че най-доброто разрешение беше да се отскубнат един от друг, той да се опита още веднъж да замине и ако намери сили да остане далеч от нея — съмняваше се след безплодния опит, който бе направил, но си казваше, че ако не може да понесе раздялата, винаги ще има време да прибегне сам до крайното средство.

Надяваше се след вечеря да се отскубне за миг и да се качи в стаята на Анна. Но Беби вървеше по петите му. Обикновено тя

приключваше рано работата си. Тази вечер безкрайно дълго ми кухнята. А когато Кристоф сметна, че се е отървал от нея, тя намисли да нарежда някакъв долап в коридора, който водеше към стаята на Анна. Кристоф видя, че се е настанила за дълго там, стъпила върху едно столче. Разбра, че няма да се махне оттам цялата вечер. Беше страшно изкушен да я бутне долу ведно с купчината чинии, но се въздържа и я помоли да отиде да види как е господарката ѝ и дали не би могъл да ѝ пожелае лека нощ. Беби отиде, върна се и наблюдавайки го злорадо, каза, че госпожата е по-добре, че ѝ се спи и моли никой да не влиза при нея. Раздразнен и възбуден, Кристоф се опита да чете, не можа и се качи в стаята си. Беби дебнеше запалената му лампа, докато угасне, и се качи на свой ред, като се зарече да следи какво ще стане. От предпазливост остави врата си откритата, за да може да чува всички шумове в къщата. За свое нещастие, щом си легнеше, веднага заспиваше, и то така дълбоко, че нито гръмотевицата, нито дори любопитството биха могли да я събудят, преди да се съмне. Сънят ѝ не беше тайна за никого. Неговият отглас стигаше чак до долния етаж.

Щом Кристоф чу обичайното хъркане, той отиде при Анна. Трябваше да говори с нея. Някакво безпокойство го измъчваше. Дойде до вратата, натисна дръжката: вратата бе заключена. Потропа тихичко: никакъв отговор. Долепи уста до ключалката, помоли тихичко, после по-настойчиво: никакво движение, нито шум. Колкото и да си казваше, че Анна спи, обзе го тревога. И както се слушваше, долепил лице до вратата, лъхна го внезапно някаква миризма, която като че ли излизаше изпод прага. Той се наведе и я разпозна: миришеше на газ. Сърцето му се вледени. Разтърси вратата, без да мисли, че би могъл да събуди Беби. Вратата не се поддаде... Той разбра: в тоалетната до спалнята на Анна имаше малка газова печка; тя я бе отворила. Трябваше да издъни вратата, но въпреки объркването си Кристоф беше все още достатъчно благоразумен, за да се сети, че Беби не биваше да чуе. Натисна безмълвно едното крило, като наблегна с все сила. Добре затворената здрава врата изскърца, но не помръдна. Друга врата водеше от спалнята на Анна в кабинета на Браун. Той изтича към нея. И тя беше заключена, но ключалката ѝ беше отвън. Той се опита да я откърти. Не беше лесно. Трябваше да извади четири дебели бурми, завинтени в дървото. Разполагаше само с ножчето си. Не виждаше нищо, защото не смееше да запали свещ: имаше опасност да вдигне във въздуха

жилището. Пипнешком успя да вкара ножчето си в главичката на едната бурма, после на другата, като счупи острието и се поряза. Струваше му се, че бурмите са безкрайно дълги, че никога няма да ги извади. Същевременно, докато работеше трескаво и припряно, потънал в ледена пот, един спомен от детските му години изплува в паметта му; видя се отново десетгодишен, затворен за наказание в тъмния килер. Беше откъртил ключалката и бе побягнал от къщи... И последната бурма излезе. Махна ключалката, от която нападаха стърготини. Кристоф се втурна в стаята, изтича към прозореца, разтвори го. Лъхна струя студен въздух. Блъскайки се в мебелите, Кристоф намери леглото, опипа го, докосна тялото на Анна, треперещите му пръсти се плъзнаха през чаршафа по неподвижните крака чак до кръста: Анна бе седнала в леглото и цяла трепереше. Не бе имала време да изпита първите признаци на задушаването: стаята беше висока, а и през цепнатините на прозорците и не плътно затворените врати нахлуваше свеж въздух. Кристоф я взе в обятията си. Тя се освободи гневно.

— Махай се!... Ах, какво направи?

Замахна и го удари; после сломена от вълнение, падна върху възглавницата и се разхълца.

— Ох! Ох! Сега пак трябва да почвам всичко отначало!

Кристоф хвана ръцете ѝ и я упрекна нежно и строго:

— Да умреш! И то сама, без мене!

— О, ти! — отвърна тя горчиво.

Тонът на гласа ѝ казваше красноречиво: „Ти искаш да живееш!“

Той ѝ се скара, опита се да упражни насилие върху волята ѝ.

— Безумна! Не знаеш ли, че можеше да вдигнеш къщата във въздуха?

— Точно това исках — отвърна тя разярено.

Кристоф се опита да пробуди религиозните ѝ страхове: той напипа вярната струна. Едва докоснал този въпрос, тя завика и го замоли горещо да млъкне. Той продължи безмилостно, мислейки си, че това е единственият начин да съживи волята ѝ за живот. Тя не отвърщаше вече нищо, само хълцаше конвулсивно. Когато млъкна, тя прошепна с насъбрана омраза:

— Доволен ли си сега? Добре се потруди! Окончателно ме хвърли в отчаяние. Какво ще правя сега?

— Ще живееш.

— Да живея! Но нима не знаеш, че е невъзможно? Ти не знаеш нищо! Нищо!

Той попита:

— Но какво има?

Анна повдигна рамене.

— Слушай!

И тя му разказа с кратки, нервни думи всичко, което бе скрила от него досега: за дебненето на Беби, за пепелта, за сцената със Сами, за карнавала, за надвисналото публично оскърбление. Тя вече не различаваше основателните опасения от въображаемите, продиктувани от страха. Той слушаше смазан, по-неспособен дори от нея да разграничи в нейния разказ действителната опасност от мнимата. През ум не му минаваше, че е бил предмет на шпиониране. Мъчеше се да проумее и не можеше да каже нищо — беше беззащитен срещу подобни врагове. Изпитваше само сляпа ярост и желание да набие някого.

— Защо не изгони Беби?

Анна не благоволи да отговори. Ако я бе изгонила, а не търпяла, Беби щеше да бъде още по-озлобена. Кристоф сам разбра, че въпросът му е безсмислен. Мислите му бяха страшно объркани. Той търсеше някакво решение, искаше да предприеме нещо незабавно. Каза, стиснал юмруци:

— Ще ги убия!

— Кого? — попита тя, изпълнена с презрение към тази излишна закана.

Кристоф се почувствува омаломощен и загубен в мрежата от тъмно вероломство, в която не можеше да улови никого, в която всички бяха съучастници.

— Подлеци! — извика той съкрушен.

Отпусна се на колене пред леглото, притиснал лице до тялото на Анна. Мълчаха. Тя чувствуваше смесица от презрение и съжаление към този мъж, който не умееше да защити нито себе си, нито нея. Той усещаше до страната си зънещите крака на Анна. Прозорецът беше останал отворен, а навън бе мразовито: в гладкото като огледало небе тръпнеха заледените звезди.

Когато тя вкуси жестоката наслада да го види смазан като нея, Анна каза студено и уморено:

— Запалете една свещ!

Той запали свещ. Анна тракаше със зъби, свита на кълбо, притиснала ръце до гърдите си и подвила колене до брадичката си. Той затвори прозореца. Седна на леглото. Взе в ръцете си краката на Анна, леденостудени. Стопли ги с дланите си, с устата си. Тя се трогна.

— Кристоф — промълви тя.

Очите ѝ бяха трагични.

— Анна!

— Какво ще правим?

Той я погледна и отвърна:

— Ще умрем!

Тя възкликна радостно:

— О! Наистина ли желаш това? И ти ли искаш?... Значи, няма да бъда сама?

Тя го зацелува.

— Мислеше, че ще те оставя?

Тя отвърна тихо:

— Да.

Кристоф си даде сметка колко много е страдала.

След няколко мига той я запита с поглед. Тя разбра.

— В писалището. Вдясно. Долното чекмедже.

Той отиде да потърси. В дъното съзря револвер. Браун го бе купил като студент. Никога не си бе служил с него. Кристоф намери и няколко куршума и ги донесе. Анна погледна, но тутакси отмести поглед към уличката. Кристоф почака, после попита:

— Не искаш ли вече?

Анна се обърна рязко.

— Искам!... Бързо!

Тя си мислеше: „Нищо не може вече да ме спаси от вечната бездна! Повече или по-малко, все едно!“

Кристоф зареди несръчно револвера.

— Анна — промълви той с треперещ глас. — Един от двама ни ще види как умира другият.

Тя изтръгна оръжието от ръцете му и каза егоистично:

— Първо аз!

Погледнаха се още веднъж... Уви, дори в този върховен момент, когато се канеха да умрат един за друг, двамата се чувствуваха така

далеч един от друг! Всеки си мислеше с ужас: „Но какво правя? Какво правя?“

И четеше същата мисъл в очите на другия. Безсмислието на постъпката поразяваше главно Кристоф. Целият му живот си отиваше напразно; напразни борби, напразни страдания, безсмислени надежди, всичко хвърлено на вятъра, пропиляно — един жалък жест щеше да заличи всичко... Ако беше в нормално състояние, той би изтръгнал револвера от ръцете на Анна, би го хвърлил през прозореца и би извикал: „Не! Не желая!“

Но осемте месеца страдания, съмнения и разкъсваща скръб по загубения приятел, както и безумната развихрена страст подкопаха силите му, сломиха волята му; даваше си сметка, че е безсилен да предприеме каквото и да било, че не е господар на самия себе си... Ах! Пък и имаше ли значение?...

Сигурна във вечната нощ, Анна напрягаше цялото си същество, за да вкуси напълно последната минута живот, скръбното лице на Кристоф, осветено от треперливата свещ, сенките по стената, шумът от стъпки по улицата, допирът до стоманата... Тя се вкопчваше в тези усещания, както давещият се улавя за отломката, потъваща ведно с него. После всичко е ужас. Защо не удължи очакването? Но тя си повтори: „Трябва!...“

Сбогува се с Кристоф без излишна нежност, като забързан пътник, който се тревожи да не изпусне влака; разтвори нощницата си, опипа областта на сърцето и допря лудото на револвера. Коленичил, Кристоф зарови лице в чаршафите. Преди да натисне спусъка, тя постави лявата си ръка в ръката на Кристоф. Като дете, което се бои да тръгне само в нощта...

Изтекоха няколко ужасни секунди... Анна не стреляше. Кристоф искаше да вдигне глава, да улови ръката ѝ, но се страхуваше, да не би жестът му да я накара да стреля. Не се чуваше нищо. Той примираше... Чу се стон... Кристоф се изправи. Видя Анна с изкривено от ужас лице. Револверът беше паднал на леглото пред нея. Тя жално повтаряше:

— Кристоф!... Револверът направи засечка!...

Той взе оръжието; то бе ръждясало, но функционираше добре. Може би куршумът бе се повредил от въздуха? Анна протегна ръка към револвера.

— Стига! — замоли я той.

Тя му заповяда:

— Патроните!

Кристоф ѝ ги подаде. Тя ги разгледа, взе един, зареди револвера, без да престане да трепере, и отново го опря на гърдите си, като натисна спусъка. И този път не се чу изстрел.

Анна хвърли револвера на пода.

— Ах! Това е прекалено! Това е прекалено! — извика тя. — *Той* не желае смъртта ми!

Тя се гърчеше в завивките; беше като обезумяла. Кристоф се опита да се доближи до нея; тя го отблъсна с викове. Накрая изпадна в нервна криза. Кристоф остана с нея до сутринта. Най-сетне Анна се успокои, но приличаше на мъртва, бездиханна, със затворени очи, а изпъкнало чело и скули и смъртнобледа кожа.

Кристоф оправи леглото, прибра револвера, закрепил отново извадената ключалка и си отиде: беше седем часът и Беби всеки миг щеше да влезе.

* * *

Когато Браун се върна, той завари Анна в същото апатично състояние. Разбра, че нещо особено се е случило, но не можа да научи нищо нито Беби, нито от Кристоф. Целия ден Анна не помръдна. Не отвори очи; пулсът ѝ беше толкова слаб, че едва се долавяше. От време на време спираше и Браун с тревога си въобрази, че сърцето ѝ вече не бие. Голямата му обич го караше да се съмнява в лекарското си умение. Изтича при един колега и го доведе. Двамата лекари прегледаха Анна и не можаха да установят дали това е начало на треска или истеричен припадък. Трябваше да наблюдават болната. Браун не се отдели от леглото ѝ. Отказа да яде. Привечер пулсът ѝ не показваше треска, но безкрайна слабост. Браун се опита да вкара в устата ѝ няколко лъжици мляко; тя тутакси ги повърна. Тя се отпускате в ръцете на мъжа си като счупена кукла. Браун прекара нощта, седнал до нея, ставайки час по час, за да я прислушва. Беби, която никак не се развълнува от болестта на Анна, но беше човек на дълга, отказа също да си легне и остана да бди заедно с него.

В петък Анна отвори очи. Браун я заговори. Тя не обърна внимание на присъствието му. Лежеше неподвижно, вперила очи в една точка на стената. Към обед Браун видя, че едри сълзи се търкалят по слабите ѝ страни. Той ги обърса нежно. Сълзите продължаваха да се стичат една по една. Браун отново се опита да ѝ даде малко храна. Тя прие съвсем безучастно. Вечерта започна да говори несвързани думи. Споменаваше Рейн; искаше да се удави, но нямаше достатъчно вода. Упорствуваше и в бълнуването си с опитите си за самоубийство, като измисляше странни форми на смърт, но смъртта винаги бягаше. Понякога Анна спореше с някого и тогава лицето ѝ добиваше гневно и изплашено изражение; обръщаше се и към бога и настойчиво му доказваше, че той е виновен. Или пък в очите ѝ пламваше похотливост и тя изричаше непристойни думи, които човек не би повярвал, че знае. В един миг забеляза Беби и ѝ даде точни нареждания за прането на следния ден. През нощта задряма. Внезапно се повдигна от възглавницата. Браун изтича до нея. Тя го погледна със странно изражение и запелтечи припряно и неразбираемо. Той я попита:

— Анна, мила, какво искаш?

Тя каза с остър глас:

— Иди го доведи!

— Кого? — попита той.

Тя го погледна още веднъж със същото изражение, после внезапно избухна в смях; прокара ръка по челото си и простена:

— Ах, господи! Да можех да забравя!

Сънят я победи. Тя бе по-спокойна до сутринта. Призори помръдна леко. Браун повдигна главата ѝ и ѝ даде да пие. Тя погълна покорно няколко капки и като се наклони към ръцете на Браун, ги целуна. Отново се унесе.

В събота сутринта се събуди към девет часа. Без да каже нито дума, отметна завивките и пожела да стане. Браун се втурна към нея и се опита да я накара отново да легне. Тя упорствуваше. Попита я какво иска да прави. Тя отвърна:

— Ще отида на службата.

Той се опита да я вразуми, да ѝ припомни, че не е неделя и храмът е затворен. Тя мълчеше, но седнала на стола до леглото, нахлузваше дрехите си с треперещите си пръсти. Докторът, приятел на Браун, влезе. И той се присъедини към Браун, за да я разубеди. После,

като видя, че тя не отстъпва, той я прегледа и накрая се съгласи. Взе Браун настрана и му каза, че болестта на жена му изглежда чисто душевна, че засега трябва да избягват да ѝ противоречат и не вижда опасност, ако тя излезе, стига само Браун да я придружи. Тогава Браун каза на Анна, че ще отиде с нея. Тя отказа и пожела да отиде сама. Но още при първите си стъпки в стаята, залитна. Тогава, без да каже нито дума, тя улови Браун под ръка и двамата излязоха. Беше много изтощена и се спираха по пътя. На няколко пъти я попита дали иска да се прибере. Но тя тръгна пак. Когато стигнаха до църквата, вратата ѝ бе затворена, както той ѝ бе казал. Анна седна на пейката до входа и остана там тръпнеща, докато часовникът удари дванадесет часа. После улови пак Браун под ръка и те се върнаха безмълвно. Вечерта обаче тя пак пожела да отиде на църква. Браун напразно я умоляваше. Трябваше да излязат.

Кристоф прекара тези два дни в пълно уединение. Браун беше премного разтревожен, за да мисли за него. Само веднъж в събота сутринта, опитвайки се да отклони Анна от намерението ѝ да излезе, той я бе попитал дали не иска да види Кристоф. На лицето ѝ се изписа толкова силно отвращение и ужас, че Браун остана поразен. И името на Кристоф не бе произнесено повече.

Кристоф се бе затворил в стаята си. Безпокойство, любов, угризение, цял хаос от болка го терзаше. Обвиняваше се за всичко. Изнемогваше от отвращение от себе си. На няколко пъти ставаше, за да признае всичко на Браун, но тутакси го спираше мисълта, че обвинявайки себе си, ще направи нещастен още един човек. И страстта не го щадеше. Бродеше в коридора пред стаята на Анна, но щом чуеше, че отвътре се приближават стъпки, бягаше в своята стая.

Когато Браун и Анна излязоха следобеда, той ги проследи, скрит зад пердето на прозореца си. Видя Анна. Така изправена и горда обикновено, сега тя вървеше прегърбена, с наведена глава и жълто лице, смазана под тежестта на мантото и шала, с който я бе увил мъжът ѝ. Беше грозна. Но Кристоф не забеляза грозотата ѝ, той видя само колко е нещастна. Сърцето му преля от жалост и любов. Искаше му се да изтича към нея, да се просне в калта, да целува краката ѝ, тялото ѝ, опустошено от страстта, да моли за прошка. И си мислеше, гледайки я: „Ето моето дело! Ето го...“

Но погледът му срещна в огледалото собствения му образ. Той съзря същото опустошение върху своите черти; видя смъртта в себе си, както и в нея, и си помисли: „Мое дело ли? Не. Това е дело на жестокия повелител, който подлудява хората и ги убива.“

Къщата беше пуста. Беби беше излязла, за да разкаже на съседите събитията през деня. Времето минаваше. Часовникът изби пет часа. Ужас обзе Кристоф при мисълта, че Анна щеше да се върне и пак ще настъпи нощ. Почувствува, че няма да има сила да остане и тази нощ под същия покрив. Разумът му бе застрашен от бремето на страстта. Не знаеше какво ще направи, не знаеше какво иска, знаеше само, че желае Анна. На каквато и да е цена. Спомни си жалкото лице, което бе видял малко преди това под прозореца си, и си каза: „Трябва да я спася от мен!...“

Усети прилив на воля. Събра с шепи пръснатите свитъци нотни листа по масата, завърза ги, взе шапката, палтото и излезе. В коридора край вратата на Анна ускори крачка, обзет от страх. Долу хвърли последен поглед върху пустата градина и избяга като крадец. Ледена мъгла пронизваше като с иглички кожата. Кристоф вървеше край стените. Отиде на гарата. Качи се на влака, който отиваше в Люцерн. От първата спирка писа на Браун, че спешна работа му налага да отсъства за няколко дни и че е отчаян, че го оставя в такъв момент. Молеше го да го осведомява за състоянието на Анна на посочения от него адрес. В Люцерн взе влака за Готард. През нощта слезе на една малка гара между Алторф и Гьошенен. Не се осведоми за името, никога не го узна. Влезе в първата странноприемница близо до гарата. Локви вода задръстваха пътя. Валеше като из ведро. Валя цялата нощ. Валя и през целия следващ ден. Водата се стичаше като водопад от един пробит капчук. Небето и земята бяха удавени, разтворени, подобно на мисълта му. Легна си във влажните чаршафи, които миришеха на дим на локомотив. Не можа да лежи дълго. Мисълта за опасностите, които грозяха Анна, толкова изпълваше съзнанието му, че нямаше място за собственото му страдание. Трябваше да заблуди злобата на обществото, да я насочи по друга следа. И трескавото състояние, в което беше, му хрумна странна мисъл: науми си да пише на един от малкото музиканти, които познаваше в града, Кребс, сладкар-органист. Даде да се подразбере, че някаква сантиментална история го тегли към Италия, че бил в плен на тази своя страст още

преди да се настани у Браун, че се опитал да се излекува, но тя се оказала по-силна. Всичко това бе написано достатъчно ясно, за да може Кребс да разбере, но и забулено, за да може той да прибави нещичко и от себе си. Кристоф молеше Кребс да запази тайната му: той знаеше, че този човечец беше болезнено бърз и разчиташе основателно, че едва получил тази вест, Кребс ще я разнесе из целия град. За да заблуди окончателно общественото мнение, Кристоф завърши писмото си с няколко доста студени думи за Браун и болестта на жена му.

Прекара останалата част от нощта и следващия ден разкъсан от натрапчивата мисъл: Анна... Анна... Ден по ден изживяваше отново с нея последните месеци. Виждаше я през миража на страстта. Винаги я бе подчинявал на желания образ, приписвайки ѝ нравствено величие и трагична съвест, които му бяха необходими, за да я обича повече. Тези измами на страстта бяха двойно по-убедителни сега, когато присъствието на Анна не ги опровергаваше. Той виждаше една здрава и свободна натура, която бе потисната и се бяхтеше в оковите си, която копнееше за волен, широко разгърнат живот, а после биваше обхваната от страх и се бореше против инстинктите си, защото те не можеха да се съгласуват с участта ѝ и още повече я утежняваха. Тя го зовеше: „На помощ!“ Той прегръщаше красивото ѝ тяло. Спомените го терзаеха: изпитваше някакво гибелно удоволствие да разврежда раните си. С приближаването на деня чувството за всичко, което бе загубил, стана толкова непоносимо, че не можеше вече да диша.

Без да съзнава какво прави, той стана, излезе, плати за стаята и взе първия влак, който отиваше в града на Анна. Пристигна в тъмно. Запъти се право към къщата. Между уличката и градината на Браун се простираше дворът на съседите им, ограден със зид. Кристоф се покатери по зида, скочи в чуждата градина, а оттам мина в градината на Браун. Озова се пред къщата. Всичко тънеше в мрак, като се изключи слабата светлина на кандилото, което хвърляше червеникаво отражение върху един прозорец — прозореца на Анна. Анна беше там. Страдаше там. Трябваше да направи само една крачка, за да влезе. Протегна ръка към дръжката на вратата. После погледът му се плъзна по ръката му, по вратата, градината; внезапно осъзна постъпката си; пробуди се от кошмарния сън, който го държеше в плен вече седем-осем часа, потрепера, отърси се с рязко движение от инертната сила,

която приковаваше краката му към земята. Изтича към зида, отново го прескоча ѝ побягна.

През същата нощ за втори път напусна града, ѝ на другия ден потърси убежище в едно планинско село под снежните вихри... Да погребете сърцето си, да приспи мисълта си, да забрави, да забрави...

[1] Предварително становище (лат.). — Б.пр. ↑

[2] Моля те, не ме събуждай! Говори тихо! (ит.). — Б.пр. ↑

[3] Катедра̀ла (нем.). — Б.пр. ↑

[4] Народно име на антична статуя в Рим, на пиедестала на която слагали написани злободневни шеги и анекдоти. — Б.пр. ↑

[5] Богослужение (нем.). — Б.пр. ↑

3

*„E pero leva su, vinci l’ambascia
Con l’animo che vince ogni battaglia,
Se col suo grave corpo non s’accascia...*

*Leva’mi allor, mostrandomi fornito
Medlio di lena ch’io non mi senfia;
E dissi: «Va, ch’io son forte ed erdito.»“^[1]*

Господи, какво съм ти сторил? Защо ме съкрушаваш? Още от детските години ме обрече на нищета и борба. Борих се, за да роптая. Обикнах страданията си. Опитах се да запазя чиста душата, която ми бе дал да спася огъня, който бе вложен в мен... Господи, ти, именно ти ожесточено рушиш сътвореното от теб, ти угаси огъня, ти омърси душата ми, лиши ме от всичко, което беше смисъл на живота ми. Имах две съкровища на този свят: приятеля и душата си. Вече нямам нищо, ти ми отне всичко. Само едно човешко същество беше мое в човешката пустиня и ти ми го взе. Сърцата ни бяха неделимо цяло, ти ги разкъса, позволи ни да изпитаме сладостта на духовното единение, за да ни накараш да опознаем ужаса, когато се загубим. Издълба пропаст около мен, в мен. Бях сломен, болен, безволен, беззащитен, подобен на плачещото в нощта дете. Ти избра точно този час, за да ми нанесеш удар. Приблужи се с приглушени стъпки, откъм гърба ми, като предател, и ме прониза; насъска срещу мен страстта, кръвожадното си псе; бях изнемощял, ти го знаеше, но можех да се боря; ти ме повали, опустоши всичко в мен, всичко омърси, всичко разруши... Отвращавам се от себе си. Ако можех поне високо да призная болката и срама си! Или пък да ги забравя, да ги удавя в потока на творческата си мощ! Но силата ми е прекършена, творческата ми енергия изчезна. Аз съм мъртво дърво... О, защо не съм мъртъв! Освободи ме, господи, умъртви тялото и душата ми, отскубни ме от земята, изкорени ме от

живота, не ме оставяй да се бъхтам безкрайно в бездната! Моля за пощада!... Убий ме!

Така Кристоф зовеше в мъката си бог, макар че разумът му не вярваше в него.

Беше се приютил в уединен чифлик в Швейцарска Юра. Къщата с калкан, обърнат към гората, бе скрита в една гънка на високото хълмисто плато. Неравният терен я защищаваше от северните ветрове. Отпред се простираха ливади и се спускаха гористи склонове. Скалата внезапно свършваше отвесно; изкривени ели се вкопчваха за ръба ѝ, а букове с разперени ръце сякаш се мятаха назад. Угаснало небе. Изчезнал живот. Абстрактно пространство с неясни очертания. Всичко спеше под снега. Само лисици скимтяха нощем в гората. Беше краят на зимата. Късна зима. Безкрайна. Точно когато изглеждаше, че свършва, започваше отново.

И все пак от една седмица старата вкочанясала земя усещаше, че сърцето ѝ отново почва да тупти. Ранна измамна пролет витаеше във въздуха и под заледената кора на дърветата. От увисналите като криле клони на буковете снегът се топеше. През бялата пелена, покриваща ливадите, вече се подаваха няколко стръкчета нежно зелена трева. На тези места влажната черна почва дишаше като през малки уста. По няколко часа на ден скованата под ледените си одежди вода отново почваше да ромоли. В оголялата гора се чуваха звънките, все още слаби птичи свирукания.

Кристоф не забелязваше нищо. За него всичко беше неизменно. Безкрай крачеше из стаята си. Или пък се разхождаше навън. Невъзможно му бе да стои спокойно. Душата му бе жертва на демоните в нея. Те се разкъсваха взаимно. Потиснатата страст продължаваше да се блъска яростно в стените на къщата. Отвращението от страстта налиташе със същото настървение. Те се хващаха за гърлото и борейки се, раздираха сърцето му. Същевременно Кристоф се терзаше и от спомена за Оливие, от отчаянието, предизвикано от смъртта му, от натрапчивото желание да твори, което не можеше да намери удовлетворение, от гордостта му, която се бунтуваше пред бездната на небитието. Всички дяволи бушуваха в него. Нито миг отдих. Или ако настъпеше измамно затишие, ако бурните вълни се уталожеха за миг, той се виждаше сам, без да открие нищо от предишното си аз: мисъл, любов, воля, всичко бе убито.

Да твори! Това бе единственото спасение. Да изостави на вълните жалкия си разбит живот! Да намери убежище, плувайки в бляна на изкуството!... Да твори! Той жадуваше за това... но не можеше вече.

Кристоф никога не бе работил методично. Когато бе силен и здрав, смущаваше го по-скоро буйния прилив на творческо вдъхновение, отколкото опасението, че то може да обеднее. Следваше прищявката си. Работеше, когато му хрумне, в зависимост от случайните обстоятелства, без да се подчинява на някакво правило. Всъщност той работеше навсякъде и винаги; съзнанието му бе непрестанно заето. Много пъти Оливие, не така богат и по-разсъдлив, го бе предупреждавал:

— Внимавай! Доверяваш се много на силата си. Тя е като планински поток. Днес пълноводен, а утре може да пресъхне. Човекът на изкуството трябва да каптира дарбата си. Да не ѝ позволява да се пилее наслуки. Канализирай силата си. Наложил си установени навици, хигиена на ежедневиия труд, в определени часове. Те са необходими на твореца, както военните жестове и походка са необходими на човека, който трябва да се сражава. Настъпват критични мигове — такива мигове настъпват винаги, — тази желязна броня крепи душата. На мен лично това ми е добре познато! Ако не съм умрял досега, дължа го именно на нея!

Но Кристоф се смееше и заявяваше:

— Това е добре за тебе, мили! Няма опасност да загубя някога вкуса към живота! Имам прекалено добра охота!

Оливие повдигаше рамене.

Изобилието влече след себе си оскъдица. Най-тежко боледуват най-здравите хора.

Думите на Оливие се оправдаваха сега. След смъртта на близкия приятел изворът на душевния му живот не пресекна изведнъж; но той бликаше на пресекулки; ту избълбукваше внезапно, ту се скриваше под земята. Кристоф не обръщаше внимание. Какво значение имаше това? Скръбта и зараждащата се страст поглъщаха съзнанието му. Но когато ураганът отмина, когато той отново се наведе към извора, за да пие, не намери вече нищо. Пустиня. Нито струйка вода. Душата бе пресъхнала. Напразно задълба пясъка с надежда водата наново да избликне от подземните пластове, напразно се опита да твори на всяка

цена. Душевният механизъм не се подчиняваше. А Кристоф не можеше да извика на помощ навика, верния съюзник, който единствен остава упорит и постоянен край нас, когато всички основания да живеем ни напуснат, и без да казва нито дума, без да направи нито жест, с втренчени очи и безмълвни устни, но със сигурна ръка, която не знае трепет, ни води през опасната теснина, докато отново ни огрее дневната светлина и ни се прииска да живеем.

Кристоф бе останал без помощ; ръката му не срещаше ничия ръка в тъмнината. Не можеше вече да се изкачи към дневната светлина.

Това бе върховното изпитание. Той имаше чувството, че е на границата на лудостта. Ту безсмислена и безумна борба срещу собственото му съзнание, маниакални натрапчиви мисли, обсебеност от броене: броеше дъските на паркета, дърветата на гората; в главата му се въртяха цифри и акорди, чийто смисъл му се изплъзваше, и се сражаваха в пълен боен ред. Ту изпадаше в пълно униние, сякаш бе мъртъв.

Никой не се занимаваше с него. Живееше в едно крило на къщата, отделно от другите обитатели. Сам оправяше стаята си — и то не всеки ден. Оставяха му храната долу. Не виждаше човешко лице. Хазяинът му, стар, мълчалив и егоистичен селянин, не се интересуваше от него. Дали Кристоф яде, или не яде, негова работа. Едва ли дори им правеше впечатление дали се е прибрал вечерта, или не. Веднъж се загуби в гората и затъна до кръста в снега. Насмалко нямаше да може да се върне. Стремеше се да се убие от умора, за да не мисли. Не му се удаваше. Сегиз-тогиз само спеше по няколко часа като смазан.

Само едно живо същество като че ли се грижеше за неговото съществуване: старо санбернарско куче, което слагаше голямата си глава с кръвясали очи върху коленете на Кристоф, когато седнеше на пейката пред къщата. Дълго се гледаха. Кристоф не го отблъскваше. Тези очи не го тревожеха, като болния Гъоте той не изпитваше желание да извика: „Махай се!... Каквото и да правиш, демоне, няма да ти се дам!“ Напротив, с радост потапяше взор в страстните умоляващи очи и беше готов да им се притече на помощ; чувствуваше пламенната душа, която го зовеше.

В този момент, размекнат от страданието, изтръгнат жив от живота, лишен от човешки егоизъм, той виждаше жертвите на човека,

бойното поле, върху което той шестува победоносно, изстребвайки други живи същества; и сърцето му бе изпълнено с жалост и ужас. Дори по времето, когато бе щастлив, винаги бе обичал животните; не можеше да понася жестокостта спрямо тях. Изпитваше отвращение към лова, без да смее да го признае, за да не би да стане смешен. Може би не смееше да го признае и пред себе си, но това отвращение беше причината за неговото отчуждаване от някои хора: никога не би могъл да приеме за приятел човек, който убива животно ей така, за удоволствие; знаеше по-добре от всеки друг, че животът почива на много страдания и безкрайна жестокост. Не може да се живее, без да се причинява страдание. Не става дума да си затвориш очите и да се залъгваш с думи. Не става дума също да заключиш, че трябва да се откажеш от живота и да хленчиш като дете. Не. Ако днес не съществува друго средство, за да се живее, трябва да се убива, за да се живее. Но този, който убива, за да убива, е мизерник. Несъзнателен мизерник, но все пак мизерник. Човек постоянно трябва да се стреми да намалява страдание го и жестокостта в света — това е негов пръв дълг.

В обикновения живот тези мисли бяха затаени дълбоко в сърцето на Кристоф. Не искаше да мисли по тези въпроси. Имаше ли смисъл? Можеше ли да стори нещо? Негов дълг бе да бъде Кристоф, да изпълни делото си, да живее на всяка цена, да живее за сметка на по-слабите... Не той бе създал вселената... Да не мисли, да не мисли по тези въпроси!...

Но след като нещастieto тласна и него в редовете на победените, трябваше да се замисли над всичко това. Неотдавна той осъждаше Оливие, който затъваше в безплодни угризения и напразно съчувствие към нещастията, които хората изживяват или причиняват. Сега отиваше по-далеч от него поради своята буйна природа. Той проникваше до дъното на трагедията на вселената; страдаше за всички мъки по света, чувствуваше се жив одран. Не можеше да мисли за животните без тръпка тревога. Четеше в погледите им и откриваше душа, подобна на неговата, душа, която не можеше да говори, но очите крещяха вместо нея: „Какво съм ви сторило? Защо ме измъчвате?“

Най-баналната гледка, която бе виждал стотици пъти: теленце, което мучи жално, затворено в сандък с решетка, големите му черни изпъкнали очи със синкавобяло, роговите клепачи, белите клепки,

къдравите бели кичури косми на челото, лилавата муцунка, кривите крака; агне, носено от селянин за четирите крака, вързани заедно, с увиснала глава, което се мъчи да се изправи, стене като дете, блее и плези сивия си език; кокошки, струпани в кошница; квичене на прасе, което колят в далечината; рибата, на която изваждат вътрешностите върху кухненската маса... му беше вече непоносима. Сърцето му се свиваше от неизказаните изтезания, които човек налага на тези невинни същества. Ако приемем, че животното има макар мъничко съзнание, представяте ли си какъв ужасен кошмар е светът за него? Тези безчувствени, слепи и глухи хора, които го заколват, изгърбушват, нарязват на парчета, пекаат живо, забавляват се със страдалческите му гърчения! Има ли нещо по-жестоко сред канибалите на Африка? В страданието на животните има нещо още по-непоносимо за една свободна съвест, отколкото в страданието на хората. Защото измъчването на хората поне е признато за нещо лошо и мъчителят е престъпник. Но хиляди животни се избиват безполезно всеки ден без сянка от угризение. Ако някой би намекнал за подобно нещо, би станал смешен. А това е непростително престъпление. То само е достатъчно да оправдае всички човешки страдания. То зове за отмъщение срещу човешкия род. Ако бог съществува и го търпи, то зове за отмъщение срещу бог. Ако съществува подъл бог, и най-скромната жива душичка трябва да бъде спасена. Ако бог е добър само за по-силните, ако няма правда за нещастните, за по-низшите същества, пренесени в жертва от човечеството, не съществува никаква доброта, не съществува никаква справедливост...

Уви! Изтребленията, извършени от човека, са незначителни в сравнение с огромната касапница на вселената! Животните се разкъсват помежду си. Мирните растения, безмълвните дървета са кръвожадни зверове помежду си. Горски покой — реторично клише за писатели, които познават природата само чрез книгите си!... В близката гора, на няколко крачки от къщата, се водеха страхотни битки. Букове-убийци се нахвърляха върху ели с нежни розови тела, обгръщаха кръшната им талия на древни колони и ги задушаваша. Втурваха се към дъбовете, прекършваха ги, правеха си патерици от тях. Буковете, тези сторъки Бриареи, десет дървета в едно! Те сееха смърт около себе си. А когато по липса на неприятел се срещнеха един друг, започваха ръкопашен бой, пронизваха се, вплитаха се, гърчеха се

като допотопни чудовища. В по-ниските части на гората акациите, тръгнаха от края, влизаха навътре, нападаха боровата гора, притискаха и дращеа корените на врага, отравяха ги със секретите си. Борба до смърт, в която победителят ставаше собственик не само на мястото, но и на останките на победения. Тогава пък малките чудовища довършваха делото на големите. Гъбите, поникнали между корените, смучеха болното дърво, което постепенно губеше сърцевината си. Черните мравки превръщаха на прах изгнилата дървесина. Милиони невидими насекоми гризяха, пробиваха, стриваха на прах това, което някога бе живот... И какво безмълвие съпътствува тези сражения! О, покой на природата, трагична маска, която скрива страдалческия и жесток лик на Живота!

* * *

Кристоф бе едва ли не на дъното. Но той не беше човек, който би се оставил да потъне без борба, с долепени до тялото ръце. Макар и да искаше да умре, той правеше всичко възможно, за да живее. Спадеше към хората, които — както казва Моцарт — „се стремят да действуват, докато накрая няма вече никаква възможност да направят каквото и да било“. Чувствуваше, че загива и затъвайки, пляскаше с ръце наляво и надясно, търсейки опора, за която да се залови. Стори му се, че е намерил желаната опора. Спомни си за детенцето на Оливие. Тутакси пренесе върху него цялата си воля за живот; вкопчи се в тази мисъл. Да, трябваше да го издири, да го изиска, да го възпита, да го обича, то да заеме мястото на баща му, да съживи бащата в сина. Как не бе се сетил за това в егоистичното си страдание? Писа на Сесил, при която бе оставено детето. Зачака трескаво отговора. Цялото му същество бе устремено към тази едничка мисъл. Мъчеше се да бъде спокоен, оставаше му една възможност да се надява. Изпълнен беше с вяра: познаваше добросърдечията на Сесил.

Отговорът пристигна. Сесил му пишеше, че три месеца след смъртта на Оливие една дама в траур дошла при нея и й казала:

— Върнете ми детето!

Това бе жената, която неотдавна бе изоставила детенцето си и Оливие, но така променена, че била станала просто неузнаваема.

Любовното ѝ безумие не продължило дълго. Самата тя се уморила побързо от любовника си, отколкото той от нея. Върнала се сломена, отвратена, състарена. Прекалено шумният скандал, предизвикан от авантюрата ѝ, затворил много врати за нея. Хората с най-малко задръжки били може би най-строги. Самата ѝ майка се държала така оскърбително с нея, че Жаклин не можела да остане в дома ѝ. И тя разбрала до дъно лицемерието на обществото. Смъртта на Оливие окончателно я разбила. Изглеждала така измъчена, че Сесил разбрала, няма право да ѝ откаже. Тежко ѝ било да върне малкото същество, което била свикнала да гледа като свое. Но как да бъде по-сурова към някого, който има повече права от нея и е по-нещастен? Искала да пише на Кристоф и да се посъветва с него. Но Кристоф не отговорил нито веднъж на писмата, които му писала, тя не знаела адреса му, не знаела даже дали е жив или мъртъв... Радостта идва и си отива. Какво да се прави. Трябва да се примири. Важното е детето да е щастливо и обичано...

* * *

Писмото пристигна вечерта. Едно възвръщане на закъснелата зима наново бе довело снега. Той валя цялата нощ. В гората, където вече бяха покарали новите листа, клоните на дърветата пращяха и се кършеха под тежестта. Същински артилерийски огън. Сам в стаята си, без светлина, сред фосфоресциращия мрак, Кристоф слушаше трагедията на гората и подскачаше при всеки трясък. Приличаше на едно от тия дървета, превито под бремето, прекършено. Казваше си: „Сега вече всичко е свършено!“

Нощта мина, пак настъпи ден. Дървото все още стоеше право. През целия следващ ден и цялата следваща нощ, както дни и нощи още наред, дървото все се огъваше и пращеше; но то не рухна. Кристоф нямаше вече никакво основание да живее, но живееше. Нямаше никаква причина да се бори, но се бореше в ръкопашна схватка с невидимия враг, който смазваше гърба му. Яков и ангелът. Не очакваше нищо от тази борба. Не очакваше нищо друго освен края, но се бореше непрестанно. И умоляваше:

— Повали ме най-сетне! Защо не ме поваляш?

Дните минаваха. Кристоф излезе от тази криза опустошен. Държеше се все пак упорито на крака, излизаше, ходеше. Щастливи са хората, чиято здрава натура ги поддържа в минути на жизнено затъмнение! Краката на баща му и дядо му поддържаха тялото на сина, готово да рухне. Жизнената сила на мощните предци повдигаше съкрушения дух, както конят носи мъртвия конник.

Кристоф крачеше по гребена на едно възвишение между два дола. Слизаше по тясната пътека с остри камъни, между които се гърчеха възлестите корени на ниски хилави дъбчета; без да знае къде отива, той стъпваше по-уверено, отколкото ако се подчиняваше на ясно желание. Не беше спал; от няколко дни почти не беше ял. Пред очите му имаше мъгла. Спускаше се към низината. Беше страстната седмица. Забулен ден. Последният пристъп на зимата бе победен. Топлата пролет скоро щеше да се разпукне. От селцата долу долетя камбанен звън. Най-напред от едното, сгушено като гнездо в една падина в подножието на планината, с пъстри сламени покриви, черни и бели, покрити с дебел кадифен мъх. После се обади камбаната на друго, невидимо, на другия скат на планината. И най-сетне от селата в низината, отвъд някаква река. А в далечината, тътнеше град, едва различим в мъглата... Кристоф се спря. Сърцето му замираше. Гласовете на камбаните като че ли му казваха: „Ела при нас! Тук е покоят. Тук болката умира. Умира ведно с мисълта. Ние така приятно люшкаме душата, че тя заспива в обятията ни. Ела и си отдъхни, няма да се събудиш повече...“

Колко уморен се чувствуваше! Как би желал да спи! Но той разтърси глава и промълви:

— Не търся покой, а живот!

И пак закрачи. Мина цели левги, без да усети. В състоянието му на полусъница от изнемога най-простите възприятия отекваха най-неочаквано в съзнанието му. Въображението му изтъкваше фантастични светлини по земята и във въздуха. Някаква сянка, пробягваща по безлюдната бяла пътека пред него, без той да може да разбере от какво е предизвикана, го накара да потрепери.

Когато излезе от една горичка, той се озова близо до някакво село. Върна се назад: видът на хората му бе неприятен. Не можа все пак да избегне една усамотена къща над селцето; задната ѝ част се сливаше със силно наклонения терен. Приличаше на санаториум —

голяма градина със слънчево изложение я ограждаше. Няколко човешки същества блуждаеха с несигурна стъпка по покритите с пясък алеи. Кристоф не им обърна внимание, но когато зави по пътеката, се срещна лице с лице с един мъж с бледи очи, пълно жълто лице, който гледаше пред себе си, отпуснат на една пейка под две тополи. Друг мъж бе седнал до него. И двамата мълчаха. Кристоф ги отмина. Но едва направил няколко крачки, той се спря. Очите на мъжа му бяха познати. Обърна се. Мъжът не беше помръднал. Продължаваше да гледа втренчено някакъв предмет пред себе си. Но спътникът му гледаше Кристоф. Кристоф му кимна и той се приближи.

— Кой е този човек? — попита Кристоф.

— Пансионер от санаториума — отвърна мъжът, като му посочи сградата.

— Струва ми се, че го познавам.

— Възможно е. Той е бил много известен писател в Германия.

Кристоф произнесе едно име.

Да, точно това име беше. Той се бе срещал с него по времето, когато пишеше за списанието на Манхайм. Тогава бяха неприятели. Кристоф едва започваше, другият беше вече прочут. Той беше силен, самоуверен мъж, презиращ всичко извън себе си, известен белетрист, чието реалистично и сладострастно изкуство се издигаше над обичайните посредствени творби. Макар и да го ненавиждаше, Кристоф не можеше да не се възхищава от съвършенството на неговото материалистично, искрено, но ограничено изкуство.

— Това го е хванало преди една година — каза пазачът. — Лекували са го, сметнали са го за излекуван и той се върнал у дома си. После пак се разболял. Една вечер се хвърлил от прозореца си. В първите дни на престоя си тук се вълнуваше и крещеше. Сега е много спокоен. По цял ден си седи така, както го виждате.

— Какво гледа? — попита Кристоф.

Той се приближи до пейката. Загледа със състрадание бледото лице на победения, тежките клепачи, които падаха над очите: едното беше почти затворено. Лудият като че ли не съзнаваше, че Кристоф стои пред него. Кристоф го повика по име, улови го за ръка; ръката му бе мека и влажна и се отпусна като мъртва в неговата. Той не посмя да я задържи. Мъжът вдигна за миг към Кристоф блуждаещите си очи, после пак се загледа пред себе си с тъпа усмивка. Кристоф го попита:

— Какво гледате?

Мъжът отвърна полугласно, без да помръдне:

— Чакам.

— Но какво?

— Възкресението.

Кристоф трепна. Бързо се отдалечи. Тази дума го опари като огън.

Той потъна в гората, изкачи отново склона в посока към къщата си. В смущението си обърка пътя; озова се сред гъста борова гора. Мрак и тишина. Няколко слънчеви петна, светлочервеникави, пронизваха сянката, проверели се кой знае откъде. Кристоф стоеше като хипнотизиран от тези светли петна. Всичко наоколо изглеждаше тъмно. Той стъпваше върху губера от борови игли, спъваше се в коренищата, които се подаваха над почвата като набъбнали вени. В подножието на дърветата нямаше нито едно растение, нито дори мъх. В клоните не се чуваше птича песен. Долните вейки бяха мъртви. Целият живот се беше съсредоточил горе, където имаше слънце. Скоро и този живот щеше да угасне, Кристоф навлезе в гора, разяждана от тайнствена болест. Дълги, тънки лишеи обвиваха като в паяжини със своите мрежи клоните на елите, омотаваха ги от долу до горе, преминаваха от едно дърво на друго и задушаваша гората. Все едно морски водорасли със скрити пипала. А и тишината напомняше океанските дълбини. Горе слънцето бледнееше. Мъгли се плъзнаха предателски в мъртвата гора и обкръжиха Кристоф. Всичко изчезна. Половин час той бродеше наслуки, уловен в мрежата на бялата мъгла, която постепенно се сгъстяваше, почерняваше и драцеше гърлото му. Той си въобразяваше, че върви все направо, а се въртеше в кръг под огромните паяжини, които висяха от задушени ели. Когато минаваше през тях, мъглата оставяше малки капчици. Най-сетне брънките ѝ се разхлабиха, завесата ѝ се разкъса и Кристоф успя да излезе от подводната гора. Той се озова отново сред живите дървета, където безмълвно воюваха ели и букове. Но и там все същата неподвижност. Тази тишина, нарастваща от часове насам, го изпълваше с тревога. Кристоф се спря и се вслуша в нея...

Изведнъж той дочу в далечината някакъв засилващ се тътен. Вятър предвестник задуха в дълбините на леса. Като пренебрежлив кон той мина по върховете на дърветата, които се огънаха. Като бога на

Микеланджело, прелитащ като вихрушка. Кристоф го усети над главата си. Гората и сърцето му изтръпнаха. Предвестникът...

Пак настана тишина. В плен на свещен ужас Кристоф се прибра бързо с олюляващи се нозе. На прага на къщата се огледа неспокойно назад, като подгонен. Природата изглеждаше мъртва. Горите по склоновете на планината спяха, потиснати от тежка печал. Неподвижният въздух бе вълшебно прозрачен. Никакъв шум. Само погребалната музика на потока, чиято вода разяждаше скалата, звънеше, за да разгласи смъртта на земята. Кристоф си легна; тресеше го. В обора до стаята му животните мърдаха, неспокойни и те като него...

Нощ. Той задряма. В тишината отново се надигна далечният ропот. Вятърът пак задуха, този път същински ураган, пролетният вятър, стоплящ с огнения си дъх зиморничавата дремеща земя, вятърът, който топи ледовете и събира очакваните дъждове. Той бучеше като гръмотевица от другата страна на дола в гората. После дойде по-близо, засили се, изкачи се по склоновете и цялата планина зарева. Кон изцвили в обора, а кравите се размучаха. Изправен в леглото си, с настръхнали коси, Кристоф слушаше. Вихърът налетя, зави, ветропоказателите заскрибуцаха, керемидите от покрива полетяха, къщата се разтрепера. Саксия падна и се счупи. Прозорецът на Кристоф, не добре затворен, се разтвори с трясък. И в стаята нахлу топлият въздух. Той облъхна Кристоф право в лицето, облъхна разголената му гръд. Той скочи от леглото, с отворена уста, задъхан. Като че ли в опустошената му душа се втурваше живият бог. Възкресение!... Въздухът изпълваше гърдите му, потокът на новия живот проникваше дълбоко в него. Струваше му се, че ще се пръсне, искаше да вика, да вика от болка и радост, а от устата му излизаха само нечленоразделни звуци. Залиташе, удряше се в стените, сред листовете, развени от вятъра. Най-сетне се строполи посред стаята и извика:

— О, ти, ти! Най-сетне ти се върна.

* * *

— Ти се върна! Ти се върна! О ти, когото бях загубил!... Защо ме изостави?

— За да изпълня мисията, от която ти се отрече.

— Коя мисия?

— Борбата.

— Каква нужда имаш да се бориш? Нима не си господар на всичко?

— Аз не съм господар.

— Не си ли всичко, което съществува?

— Не съм всичко, което съществува. Аз съм животът, който се бори против небитието. Аз не съм небитието. Аз съм огънят, който гори в нощта. Не съм нощта. Аз съм вечната борба. А никоя вечна съдба не витае над борбата. Аз съм свободната воля, която се бори вечно. Бори се и гори заедно с мен!

— Победен съм. Не съм годен за нищо.

— Победен ли? Всичко ти се струва загубено? Други ще бъдат победители. Не мисли за себе си, мисли за армията си!

— Аз съм сам, нямам никого освен себе си, нямам армия.

— Не си сам и не принадлежиш на себе си! Ти си един от моите гласове, ти си една от моите ръце. Говори и нанасяй удари вместо мен. Ако ръката се счупи, ако гласът заглъхне, аз все пак си оставам прав; боря се чрез други гласове, чрез други ръце. Дори победен, ти си част от армията, която е винаги непобедима. Помни това и ще побеждаваш до смъртта си!

— Господи, толкова страдам!

— Да не би да си въобразяваш, че аз не страдам? Цели векове вече смъртта ме преследва и небитието ме дебне. Само с победоносни битки си проправям път. Реката на живота е червена от кръвта ми.

— Да се борим, винаги да се борим?

— Трябва винаги да се борим. И бог се бори. Бог е завоевател. Кръвожаден лъв. Небитието го обсажда и бог го смазва. А ритъмът на борбата му създава висшата хармония. Достатъчно ти е да знаеш, че тя съществува. Изпълнявай спокойно дълга си, а останалото предостави на боговете.

— Нямам вече сили.

— Пей за онези, които са силни.

— Гласът ми заглъхна.

— Моли се!

— Сърцето ми е омърсено.

— Изтръгни го! Вземи моето!

— Господи, не ми е трудно да забравя себе си, да изхвърля мъртвата си душа. Но мога ли да изхвърля моите мъртъвци, мога ли да забравя моите любими?

— Изостави мъртъвците ведно с мъртвата си душа! Ще ги намериш отново живи ведно с моята жива душа!

— О ти, който ме изостави, ще ме изоставиш ли пак?

— Пак ще те изоставя. Не се съмнявай. Ти не трябва да ме напускаш вече!

— Но ако животът ми угасне?

— Запали друг живот.

— Ако нося смъртта в себе си?

— Животът е отвън. Хайде, отвори му дверите си! Безумецо, защо се затваряш в съборения си дом? Излез от себе си! Има и други жилища.

— О, живот! О, живот! Разбирам... Търсех те в себе си, в опустошената си, уединена душа. Душата ми се руши. През прозорците на раните ми нахлува въздух; сега пак дишам и отново те намирам, живот!...

— И аз те намерих отново... Мълчи и слушай!

* * *

Кристоф чу като ромолене на извор песента на живота, която се надигаше в него. Наведен от прозореца, той видя гората, вчера мъртва, а сега кипяща под вятъра и слънчевите лъчи, бурна като море. По гръбнака на дърветата минаваха вълните на вятъра с радостни тръпки. И приведените клони протягаха възторжено ръце към ослепителното небе. А потокът звънтеше като празнични камбани. Същият пейзаж, вчера притихнал в гроба, днес бе възкръснал; животът се бе върнал в него ведно с любовта и сърцето на Кристоф. Чудо на душата, докосната от благодат! Тя се събужда за живота! И всичко около нея оживява. Сърцето пак започна да тупти. Пресъхналите източници пак почват да бликат.

И Кристоф отново навлезе в свещената борба... Но колко нищожни са неговите стълкновения, колко нищожни са борбите на всички хора сред гигантската схватка, в която падат слънца като снежинки, пометени от урагана!... Той бе отърсил душата си от всичко свое. Както в нереалните блянове витаеше над самия себе си, виждаше се отвисоко в съвкупността на всички явления; и още от пръв поглед разбра смисъла на страданията си. Борбата му беше част от великата космическа битка. Поражението му бе само мимолетен епизод, тутакси преодолян от други. Той се бореше за всички, всички се бореха за него. Те споделяха мъките му, той споделяше славата им.

* * *

„Другари, врагове, напред! Стъпчете ме! Нека по тялото ми минат колелата на оръдията, които ще победят! Не мисля за стоманата, която се врязва в плътта ми, не мисля за крака, който смазва главата ми, мисля за моя Отмъстител, за Повелителя, за Предводителя на безчислената армия. Моята кръв е цимент за бъдещата му победа...“

* * *

За него бог не беше безстрастен творец, Нерон, съзерцаващ от бронзовата си кула предизвикания от него пожар. Бог страда. Бог се бори. Ведно с хората, които се борят за хората, които страдат. Защото той е животът, капката светлина, която, паднала в нощта, се разстила и попива мрака. Но нощта е безгранична, затова и божествената борба е вечна. Никой не знае какъв ще бъде изходът. Героична симфония, в която дори сблъскващите се едни в други и сливащи се дисонанси създават ведра хармония! Както буковата гора води безмълвно ожесточени сражения, така и животът воюва във вечен мир.

Тези борби, този покой отекваха у Кристоф. Той беше подобен на раковина, в която шуми океанът. Тръбни призови, вихри от звуци, епични викове се носеха на крилата на властни ритми. Защото всичко се превръщаше в музика в отворената му за звуците душа. Тя възпяваше светлината. Възпяваше нощта. И живота. И смъртта. Пееше

за победителите. И за него самия, победения. Тя пееше. Всичко в нея пееше. Тя беше вече само песен.

Като пролетни дъждове потоците музика попиваха в напуканата от зимата почва. Срам, тъга, горест разкриваха сега истинското си предназначение, те бяха разложили пръстта и я бяха оплодотворили, палешникът на страданието, разкъсвайки сърцето, даде път на нови източници на живот. Степта разцъфна отново. Но не вече с цветята на предишната пролет. Родена бе нова душа.

Тя се раждаше всеки миг. Защото не беше още вкостенена като душите, достигнали пределния си растеж, като душите, обречени на смърт. Тя не беше статуя, а разтопен метал. Всяка секунда създаваше от нея нова вселена. Кристоф не се опитваше да очертае границите ѝ. Оставяше се на радостта на човека, който, отхвърлил бремето на миналото си, тръгна на дълго пътешествие с подмладена кръв и свободно сърце, вдишва морския въздух и си въобразява, че ще пътува безкрайно. Наново бе обзет от творческата сила, разлята в света, и богатството на света го изпълваше с възторг. Обичаше, ближният беше за него все едно самият той. Виждаше във всичко свой ближен, от тревата, която тъпчеше, до ръката, която стискаше. Дървото, сянката на облак върху планината, дъхът на ливадите, нощният небосвод, бръмнал кошер от рояци звезди... буйно кипнала кръв... Не се опитваше нито да говори, нито да мисли... Да се смее, да плаче, да се слее с това живо чудо!... Да пише, но защо да пише? Нима може да се напише неизразимото?... Но независимо дали бе възможно, или не, той трябваше да пише. Това бе неговият дял. Идеите го поразяваха като мълнии, където и да се намираше. Невъзможно бе да чака повече. И той пишеше, с каквото му се случи, върху каквото му падне. Често би бил неспособен да каже какво означават фразите, които бликаха от него. А ето че още докато пишеше, нови и нови идеи му хрумваха... Той пишеше, пишеше върху ръкавелите на ризата си, върху хастара на шапката си, но колкото и бързо да пишеше, мисълта му беше по-бърза и той бе принуден да си служи със своеобразна стенография.

Това бяха само безредно нахвърляни бележки. Трудностите започнаха, когато поиска да изрази идеите си с обичайните музикални форми; тогава откри, че нито един от старите кальпи не му подхожда; че ако иска да запечата точно виденията си, най-напред трябва да забрави всичко, което бе чувал или композирал дотогава, да се отърси

от всякакъв формализъм и традиционна техника, да захвърли тези патерици на безпомощния дух, това готово легло за ленивците, които за да не мислят сами, лягат в мислите на другите. Неотдавна, когато си въобразяваше, че е достигнал зрелостта в живота и творчеството си — той всъщност се беше доближил само до края на едно от съществуванията си, — той изразяваше мисълта си на остарял език. Чувството му се подчиняваше на предварително установена логика, която му диктуваше част от фразите му и покорно го водеше по утъпканите пътища към предварително определения завършек, където публиката го чакаше. Сега вече нямаше път, чувството трябваше да го проправи, умът щеше да върви след него. Неговата роля не беше даже да опише страстта; трябваше да се слее с нея и да се опита да възприеме вътрешния ѝ закон.

В същото време отпадаха и противоречията, сред които отдавна Кристоф се бяхташе, без да иска да признае. Макар и да беше истински творец, той често включваше в изкуството си чужди нему задачи: приписваше му обществена мисия. И не съзнаваше, че в него има двама души: творецът, който създава, без да се грижи за каквато и да било нравствена цел, и човекът на действието, мислителят, който иска изкуството му да бъде морално и социално. Понякога двамата се поставяха взаимно в много затруднено положение. Сега, когато всяка творческа идея му се налагаше като висша действителност със свой органичен закон, той бе освободен от робуването на практичния разум. Естествено никак не се бе отказал от презрението си към вялата безнравственост на своята епоха; все още смяташе, че развращаващото изкуство е най-низката степен на изкуството, защото се явява негова болест, гъба, поникнала върху загнил дънер; но ако изкуството, домогващо се до наслаждение, е изкуство, сведено до вертепа, Кристоф не му противопоставяше плоския утилитаризъм на изкуството, служещо на морала, този безкрил Пегас, впрегнат в рало. Най-висшето изкуство, единствено достойно за това име, стои над временните закони: то е комета, устремена към безкрая. Независимо дали тази сила е полезна, или изглежда безполезна, дори опасна в практическо отношение, тя е сила, тя е огън; тя е светкавица, избликнала от небето: с това тя е свещена, с това тя е благотворна. Нейните блага могат случайно да се окажат полезни в практическо отношение, но истинските ѝ, божествени блага са подобно на вярата от

свръхестествен характер. Тя е подобна на слънцето, от което изхожда. Слънцето не е нито нравствено, нито безнравствено. То е върховното начало. То побеждава тъмнината. Така и изкуството...

Тогава Кристоф, който бе изцяло в негова власт, с изумление осъзна напиралите в него непознати сили, чието съществуване не подозираше: съвсем различни от страстите му, от горестите му, от съзнателната му душа... една нова душа, безразлична към всичко, което бе обичал и изстрадал, към целия му живот, радостна, своеобразна, дива, непонятна душа! Тя го бе възседнала и раздираше хълбоците му с шпорите си. И в редките мигове, когато той можеше да си поеме дъх, се питаше, преглеждайки отново току-що написаното: „Как това е могло да излезе от мен?“

Беше жертва на тази умствена треска, позната на всеки гений, на тази воля, независима от собствената му воля, на „тази неведома загадка на вселената и живота“, наричана от Гьоте „дяволщина“, срещу която той винаги е бил въоръжен, но въпреки това ѝ се е подчинявал.

И Кристоф композираше, композираше. По цели дни, по цели седмици. Има такива периоди, когато духът, оплоден, може да се подхранва единствено от себе си и продължава да твори едва ли не безкрайно. Достатъчно е едно леко докосване, малко цветен прашец, довеян от вятъра, и вътрешните зародиши покълват, милиарди зародиши... Кристоф нямаше време да мисли, нямаше време да живее. Творческата душа царуваше върху развалините на живота.

* * *

И после всичко секна. Кристоф излезе от това състояние смазан, овъглен, състарен с десет години, но спасен. Излязъл бе от себе си и се бе преселил в бога.

Кичури бели коси внезапно се бяха появили в черната му грива, подобно на есенните цветя, които поникват в ливадите за една септемврийска нощ. Нови бръчки разсичаха страните му. Но очите си бяха възвърнали предишното спокойствие и устата изразяваше примирение. Той бе умиротворен. Сега разбираше. Разбираше суетата на гордостта си, суетата на човешката гордост въобще под страшния пестник на Силата, която движи световите. Никой не е господар на

себе си с пълна увереност. Трябва да бъде нащрек. Ако заспим, Силата връхлита върху нас и ни отвлича... в какви бездни? Или пък потокът се отдръпва и ни оставя в сухото си корито. Не е достатъчно дори да искаш, за да се бориш. Трябва да се смириш пред непознатия бог, който flat ubi vult^[2], който вдъхва, когато пожелае, където пожелае, любов, смърт или живот. Волята на човека не може да стори нищо без неговата воля. Една секунда му е достатъчна, за да унищожи години на труд и усилия. И ако му хрумне, може да извлече вечното от тинята. Никой не е изложен толкова много на произвола му, както художника, който твори: защото, ако е наистина голям, той казва само това, което Духът му подсказва.

И Кристоф разбра мъдростта на стария Хайдн, който всяка сутрин падал на колене, преди да посегне към перото... *Vigila et ora*^[3]. Бдете и се молете. Молете бога, за да бъде с вас. Останете в любовно и благоговейно общение с Духа на живота!

* * *

Към края на лятото един парижки приятел, който се отби в Швейцария, откри убежището на Кристоф. Той му отиде на гости. Беше един музикален критик, който винаги се бе проявявал като най-голям ценител на творбите му. Придружаваше го известен художник, който се представяше за меломан и също поклонник на Кристоф. Осведомиха го за големия успех на творбите му: свиреха ги навсякъде в Европа. Кристоф прояви малко интерес към тази вест, миналото бе мъртво за него и тези композиции бяха вече без значение. По настояване на госта си той му показва какво е съчинил напоследък. Критикът не разбра нищо. Сметна, че Кристоф е полудял.

— Никаква мелодия, никакъв такт, никаква разработка на темата, някакво течно ядро, разтопена материя, която още не е изстинала, взема всички форми, а няма нито една постоянна; не прилича на нищо, проблясъци сред хаоса.

Кристоф се усмихна.

— Горедолу това е — отвърна той. — „Очите на хаоса, пробляскващи през покривалото на порядъка...“

Само че събеседникът му не разбра думите на Новалис.

„Изчерпал се е“ — помисли си той.

Кристоф и не се помъчи да го накара да разбере.

Когато гостите му се сбогуваха, той ги изпрати малко, за да им покаже красотите на планината. Но не отиде много далече. По повод на ливадата музикалният критик си припомни декорите на един парижки театър, а художникът отбелязваше различните тонове, критикувайки безпощадно неумелите им съчетания: те бяха според него в швейцарски вкус, торта със сироп от ревен, кисели и плоски в стила на Ходлер. При това той умишлено подчертаваше равнодушието си към природата, което не беше съвсем неискрено. Преструваше се, че изобщо не я познава.

— Природата ли? Че какво е това? Не ми е познато! Светлина, багра, на добър час! Пет пари не давам за природата!...

Кристоф им стисна ръка и ги остави да си отидат. Всичко това не го засягаше вече. Те бяха от другата страна на дола. Това беше добре. Никому не би казал: „Тръгнете по същия път, за да дойдете при мен!“

Творческият огън, който го бе изгарял в продължение на месеци, бе стихнал. Но Кристоф пазеше в сърцето си благотворната му топлина. Знаеше, че огънят пак ще лумне: ако не в него, в някой друг. Където и да пламнеше, той все така щеше да го обича, защото това щеше да бъде същият огън. В този угасващ септемврийски ден той го виждаше разлят по цялата природа.

* * *

Изкачи се към къщата си. Бурята бе минала. Сега грееше слънце. Ливадите димяха. От ябълковите дървета се ронеха плодове във влажната трева. Опънати между клоните на елите, паяжините, блестящи още от дъжда, приличаха на архаичните колела на микенските колесници. На границата на окъпаната от дъжда гора кълвач се смееше пресекливо. Мириади оси, танцуващи в слънчевите лъчи, изпълваха свода на горите с непрекъснатото си глухо бръмчене на орган.

Кристоф се озова на поляна в една гънка на планината, затворена падинка, правилно заоблена, заляна от светлината на залязващото слънце: червена пръст; по средата малка златиста нива, късно жито и

ръждиви тръстики, околоръст пояс от гора, узряла от есента — медночервени букове, руси кестени, калини с коралови гроздове, череша с малки огнени езичета, боровинкови храстчета с оранжеви, лимонени, тъмнокафяви или с цвят на прахан листа. Същински пламтящ храст. А от сърцето на пламтящата чаша излетя чучулига, опиянена от зърна и слънце.

И душата на Кристоф беше като чучулигата. Знаеше, че след малко ще падне, а и много пъти още. Но знаеше също, че неуморно ще излита към слънцето, като пее своите трели и говори на хората долу за лъчезарните небеса.

[1] „Стани, превъзмогни униинето веч:
духът във всяка битка побеждава,
плътта щом не го омаломощава.

Изправих се тогаз, привидно ободрен,
макар потиснат още духом,
и казах: «Виж, силен съм и дръзновен!»“

Данте, „Божествена комедия“, „Ад“, пес. XXIV (ит.). — Б.пр. ↑

[2] Духа, накъдето иска (лат.). — Б.пр. ↑

[3] Бди и се моли (лат.). — Б.пр. ↑

КНИГА ДЕСЕТА УТРЕШНИЯТ ЛЕН

[1]

Животът отминава. Тялото и душата изтичат като поток. Годините се записват в сърцевината на стареещото дърво. Целият видим свят се износва и подновява. Само ти не отминаваш, безсмъртна музико! Ти си като море дълбоко в нас. Най-съкровеното в душата ни. Животът не оглежда мрачното си лице в твоите светли зеници. Далеч от теб бягат като стадо облаци палещите, ледени, трескави дни, подгонени от неспокойството, ненамиращи никога пристан. Само ти не отминаваш. Ти си извън вселената. Защото си вселена самата ти. Имаш свое слънце, повело хорото на планетите ти, имаш своя гравитация, свои числа и свои закони. Царствено спокойна си като звездите, сребърни рала, тикани от невидим орач, които прокарават в безбрежната нива на нощта своите светли бразди.

Музико, ведра приятелко, колко успокояваща е лунната ти светлина за уморените от яркия блясък на земното слънце очи! Отвърнала се от общия водопой, размътен от стъпилите в тинята жадни хора, душата се притиска до твоята гръд и суче млечната струя на бляна. Музико, девствена майко, носеща в целомъдреното си тяло всички страсти, обемаща в езерото на очите си с цвета на тръстика, на бледозелена стичаща се от ледниците вода, всичко добро и всичко зло, ти си отвъд злото, ти си отвъд доброто; свие ли някой гнездото си в тебе, живее извън вековете; върволицата на дните му ще се превърне само в един ден и смъртта, която настървено забива зъби във всичко, ще ги строши, ако се опита да го ухапе.

Музико, леляла скръбната ми душа, музико, възвърнала ѝ отново умиротворението, твърдостта и жизнерадостта, моя любов и мое съкровище, целувам чистите ти устни, заравям лице в медните ти коси, притискам парещите си клепачи до меките ти длани. Не говорим нищо, очите ни са затворени, но долавям дивната светлина на твоя взор, пия усмивката на безмълвната ти уста и сгушен до сърцето ти, чувам пулса на вечния живот.

[1] Мило изкуство, как често в мрачни часове (нем.). — Б.пр. ↑

1

Кристоф не брои вече отлитащите години. Той няма вече биография. Неговата биография са произведенията, които създава. Непрестанният роман на извора Музика изпълва душата му и я прави недостъпна за външните шумове.

Кристоф победи. Името му се наложи. Косите му побеляха. Вече е доста възрастен. Но това му е безразличие. Сърцето му е все още младо. Не се е отказал ни най-малко от силата и вярата си. Отново е спокоен; само че не така, както преди да мине през Пламтящия храст. Запазил е дълбоко в себе си тътена на бурята и спомена за зърнатата за миг бездна под бушуващите вълни. Знае, че само с божие разрешение можеш да се похвалиш, че си господар на себе си, защото никой човек не е достатъчно силен в тази битка. Кристоф носи в себе си две души: едната е високо, брулено от ветровете и дъждовете плато. Другата е снежен връх над него, окъпан в светлина. Там не можеш да се застоиш дълго; но почувствува ли се вледенен от мъглите долу, знаеш пътеката, която води към слънцето. Кристоф никога не е сам в обвитата си с мъгли душа. Той чувства до себе си присъствието на крепката приятелка, света Цецилия, с широко отворените ѝ, заслушани в небето очи. И подобно на апостол Павел от картината на Рафаело подпрял се безмълвно и замислено на мечата си, той вече не се трови с гневни и борчески мисли; изгражда мечтата си. В този период от живота си той пишеше главно композиции за пиано и камерна музика. В тази област има повече свобода за смели изяви. Има по-малко посредници между мисълта и конкретното ѝ осъществяване: не е имала време да загуби силата си по пътя. Фрескобалди, Купрен, Шуберт и Шопен бяха изпреварили с половин век революционерите на оркестровата музика със своите изразни и стилни дръзновения. От звуковото тесто, замесват със силните ръце на Кристоф, излизаха непознати хармонични съчетания, нанизани от шеметни акорди, получени от най-далечните сродства със звуците, достъпни за чувствителността на съвременниците му. Те дяволски очароваха духа. Но на публиката е нужно време, за да свикне със завоеванията на

големия творец, който безстрашно се гмурка към дъното на океана. Малцина само следваха Кристоф в смелите му последни композиции. Славата му се дължеше главно на първите му творби. Чувството, че никой не те разбира, много по-мъчително, когато се радваш на признание, отколкото в дните на неуспех, защото изглежда непоправимо, се бе засилило у Кристоф след смъртта на единствения му приятел и се изразяваше с едва ли не болезнен стремеж към уединение.

Междувременно Германия отново бе отворила вратите си за него. Във Франция забвение бе покрило трагичната схватка. Беше свободен да се установи, където пожелае. Но се плашеше от спомените, които го дебнеха в Париж. И макар че прекара няколко месеца в Германия, макар че от време на време се връщаше там, за да дирижира творбите си, не остана окончателно в родината си. Много порадки в нея го нараняваха. Те бяха присъщи не само на Германия, но човек е повзискателен към своята страна, отколкото към всяка друга, и страда повече от нейните недостатъци. Пък и не можеше да се отрече, че Германия носеше най-тежкия дял от греховете на Европа. Победителят поема отговорност, нагърбва се със задължения спрямо победените. Негласно се задължава да върви пред тях, да им сочи пътя. Луи XIV в качеството на победител донесе на Европа блясъка на френската мисъл. Каква светлина дари на света Германия след Седан? Святкането на щиковете? Безкрила мисъл, лишена от великодушни пориви деятелност, груб реализъм, който не би могъл дори да бъде наречен здрав; насилие и корист — дух на търговски пътник. Четиридесет години Европа тънеше в тъмнина под гнета на страха. Каската на победителя бе скрила слънцето. Ако победените, много слаби, за да я махнат, имат право само на съжаление, примесено с малко презрение, какво чувство заслужава човекът с каската?

Но от известно време денят сякаш се канеше да настъпи отново: през пролуките на шлема се промъкваше светлината. За да зърне слънцето между първите, Кристоф беше напуснал родината и с удоволствие се беше върнал в страната, приютила го по принуда неотдавна, Швейцария. Подобно на много умове тогава, жадни за свобода и задущаващи се в тесния обръч на враждуващите народи, той търсеше убежище над тях, където може да се диша. Някога, по времето на Гьоте, Рим на свободните папи беше островът, на който кацаше като

птица мисълта на всички народи, за да бъде на завет от бурите. Къде да се приюти сега? Островът е зял от морето. Онзи Рим вече го няма. Птиците отлетяха от Седемте хълма. Останаха им само Алпите. Там сред алчната Европа е оцеляло — за колко ли време още? — островчето на двадесет и четирите кантона. Вярно, то не излъчва поетическото обаяние на вечния град; историята не е примесила в неговия въздух аромата на боговете и героите, но от голата земя се надига мощна музика; в очертанятията на планините се долавят героични ритми; и повече, отколкото където и да било другаде, тук човек е в допир с първичните сили. Кристоф не търсеше романтична наслада. Обикновено поле, няколко дървета, поточе и синият небесен свод биха му били достатъчни, за да живее. Спокойният пейзаж на родната земя му беше по-близък от исполинските Алпи. Но той не можеше да забрави, че тук бе възвърнал отново силата си; тук бог му се бе явил в Пламтящия храст. И всеки път, когато се връщаше, той потръпваше от признателност и вяра. И не само той. Колко много борци, наранени от живота, са намирали отново на тази земя необходимата енергия, за да подновят борбата и за да вярват в нея!

Живеейки в тази страна, той се бе научил да я познава. Повечето хора, които минават през нея, виждат само брадавиците ѝ: проказата на хотелите, скверняща най-хубавите черти на тази здрава страна, градове, натъпкани с чужденци, чудовищен пазар, на който затлъстели богаташи от цял свят идват да си купят здраве, лакомия около масите за гости, непростимо разхищение на месо, хвърляно в трапа на зверовете, шлагерна музика, която служи за акомпанимент на хазартните игри, италиански палячовци, пред чиито отвратителни песни богати скучаещи глупци примират от наслада, просташки витрини на магазините: дървени мечки, хижи, наивни сувенири, имитирани раболепно без никаква изобретателност, достопочтени книжари, предлагащи порнографски брошури — цялата нравствена пошлост на тези места, които поглъщат всяка година, без да доставят никакво удоволствие, милионите на безделниците, неспособни да си намерят нито по-изтънчени, нито дори по-бурни развлечения от простолюдието.

И те не знаят нищо за народа, който ги посреща. Не подозират неговите запаси от нравствена сила и гражданска свобода, натрупвани от векове, въглени от пожара, запален от Калвин и Цвингли, които още

тлеят под пепелта, мощен демократичен дух, който винаги ще остане непознат на Наполеоновата република, простота на институциите и широта на обществените мероприятия, примера, който тези малки Съединени щати, съставени от трите главни западноевропейски нации, дават на света, миниатюрна бъдеща Европа. Те познават още по-малко скритата под твърдата кора Дафне, дивата искряща мечта на Бьоклин, суровия героизъм на Ходлер, спокойното добродушие и здравата откровеност на Готфрид Келер, живите традиции на народните празници и пролетните сокове, които протичат в древните дървеса: това още младо изкуство, което понякога щипе езика, както стипчивите диви круши или сладни блудкаво като червените и сини боровинки, но затова пък мирише на пръст, е дело на самоуки, които заедно със своя народ четат книгата на живота, тъй като не са отделени от него със стената на архаична култура Кристоф изпитваше симпатия към тия хора, за който е по-важно не да изглеждат, а да бъдат хора, които запалват и под прясната лакировка на герmano-американската индустриализация някои най-положителни черти на старата селска и буржоазна Европа. Беше намерил между тях двама-трима добри приятели, сериозни и верни, които живееха усамотено и затворено със съжаленията си за миналото; те присъствуваха на бавното изчезване на стара Швейцария с един вид богоговеен фатализъм и калвинистки песимизъм: големи сиви души. Кристоф ги виждаше рядко. Старите му рани се бяха затворили привидно, но те бяха много дълбоки, за да оздравеят напълно. Страхуваше се да се свърже интимно с хората. Страхуваше се да се окове с чувства и страдания. До известна степен именно затова се чувствуваше добре в страна, където беше лесно да живее настрана от другите, чужденец сред тълпата чужденци. Впрочем той рядко се задържаше на едно и също място; често сменяше убежището си: стара прелетна птица, която има нужда от простор, чиято родина е въздухът... „Mein Reich ist in der Luft...“^[1]

* * *

Лятна вечер.

Кристоф се разхождаше в планината над селцето. Вървеше с шапка в ръка по криволичеща нагоре пътека. Когато стигна до един

завой, пътеката залъкатуши в сянка между два рида; лешникови храсти и елхи я ограждаха. Малка затворена вселена. При всяко извиване по стръмнината пътеката сякаш свършваше и увисваше над пропастта. В далечината се редуваха синкави възвишения и светлееше небето; вечерният покой се вливаше капка по капка в душата като ручейче, което едва ромоли под мъха...

Видя я внезапно при следващия завой на пътеката. Облечена в черно, тя се откри ясно на светлото небе. Зад нея две деца, момче и момиче по на шест и осем години, играеха и беряха цветя. Познаха се, щом пристъпиха по-близо. Погледите им издадоха вълнението им, но те не възкликнаха, дори не трепнаха изненадано. Той бе много смутен; тя... с леко разтреперани устни. Спряха се. Промълвиха почти безгласно:

— Грация!

— Вие тук?

Ръкуваха се и замълчаха. Грация първа се помъчи да наруши мълчанието. Каза къде е настанена, попита къде живее той. Машинални въпроси и отговори, чуваха ги едва и ги осъзнаха покъсно, след като се бяха разделили, гледаха се. Децата настигнаха майка си. Тя му ги представи. Вдъхнаха му неволна неприязън. Изглежда ги студено и не каза нищо. Беше изпълнен с нея, проучваше внимателно хубавото ѝ, измъчено и състарено лице. Тя се смуги под погледа му и промълви:

— Ще дойдете ли тази вечер?

И назова хотела.

Кристоф попита за мъжа ѝ. Тя сведе поглед към траурните си дрехи. Той беше много развълнуван, за да продължи разговора. Раздели се несръчно с нея. Но ненаправил и две крачки, се върна при децата, които беряха ягоди, прегърна ги бурно и бързо се отдалечи.

Вечерта дойде в хотела. Грация беше на стъклената веранда. Седнаха настрана от другите. Имаше малко хора: две-три старици. Кристоф тайно се раздражни от присъствието им. Грация го гледаше. Той гледаше Грация, повтаряйки тихичко името ѝ.

— Много съм се променила, нали? — попита го тя.

Сърцето му преливаше от вълнение.

— Измъчвали сте се.

— И вие — каза тя състрадателно, гледайки опустошеното му от скръбта и страстите лице.

Не намираха вече думи.

— Моля ви — каза той след малко, — да отидем другаде! Нима не можем да поговорим някъде, където ще бъдем сами?

— Не, приятелю, нека останем тук, добре ни е. Нима някой ни обръща внимание?

— Не мога да говоря спокойно.

— Така е по-добре.

Той не разбра защо. По-късно, когато мислено възпроизведе разговора, му хрумна, че тя няма доверие в него. Всъщност тя инстинктивно се боеше от сантименталните сцени; опитваше се да се защити от изненадите на сърцата им; приятно ѝ бе дори, че тази хотелска зала пречеше на интимността и ѝ помагаше да скрие тайното си смущение.

Разказваха си с чести паузи по-важните събития от живота си. Граф Берени бил убит на дуел няколко месеца преди това; Кристоф разбра, че тя не е била щастлива с него. Бе загубила и едно дете, първото. Избягваше да се оплаква. Отклони разговора от себе си и разпита Кристоф. Прояви топло съчувствие, когато той ѝ довери изпитанията си.

Разнесе се камбанен звън. Беше неделя вечер. Животът сякаш бе спрял...

Грация го помоли да дойде пак след два дни. Кристоф се натъжи, че тя не бърза да го види повторно. Щастие и мъка напиреха в сърцето му.

На другия ден тя намери повод да му пише да отиде при нея. Тази най-обикновена покана го изпълни с възторг. Този път тя го прие в своя салон. Беше с децата си. Кристоф ги погледна все още с известно смущение, но и с много нежност. Намери, че момиченцето, по-голямото от двете, прилича на майка си; не попита на кого прилича момченцето. Разговаряха за страната, за времето, за разтворените върху масата книги; ала очите им водеха друг разговор. Той разчиташе, че ще може да ѝ поговори по-интимно. Но в стаята влезе една нейна приятелка от хотела. Стори му се, че тя прие тази чужденка много любезно и учтиво. Като че ли не правеше разлика между двамата си гости. Това го огорчи, но не ѝ се разсърди. Тя предложи да се

поразходят заедно. Той се съгласи; присъствието на другата жена, макар млада и приятна, го вледени и денят му бе отровен.

Видя отново Грация едва след два дни. През цялото време живя само с мисълта за часовете, които щеше да прекара с нея. Но и този път не му се удаде да поговорят по-задушевно. Макар и да беше много мила, тя си оставаше сдържана. Сам той допринесе за това с присъщата на немците сантиментална излиятелност, която я притесни, и тя неволно се затвори повече.

Писа ѝ писмо, което я трогна. Пишеше ѝ, че животът е толкова кратък! А техният живот бе вече доста напредвал! Оставаше им малко време за взаимни срещи: беше жалко и едва ли не престъпно да не ги използват, за да си поговорят по-сърдечно.

Тя му отговори с топло писъмце: извиняваше му се, че неволно изпитва недоверие, откакто животът я е наранил; не може да се освободи от сдържаността си; всяка по-ярка проява дори на истинско чувство я отблъсква и плаши. Но тя чувствава цената на неговото отново намерено приятелство; и е не по-малко щастлива от него. Молеше го да дойде да вечеря при нея същата вечер.

Сърцето му преля от признателност. Легнал на леглото си в хотелската стая, заровил глава във възглавниците, той се разрида. Душата му се отприщваше след десет години самота. Защото след смъртта на Оливие той бе останал сам. Това писмо беше повик за възкресение на изжаднялото му за нежност сърце. Нежност!... Кристоф си въобразяваше, че завинаги се е отказал от нея: принуден бе да живее така! Сега чувствуваше колко много му е липсвала и какви запаси от обич се бяха натрупали в сърцето му.

Каква приятна и чиста вечер... Макар да бяха решили да не скриват нищо един от друг, той ѝ говори само за най-безразлични неща. Но колко благотворни за душата му неща ѝ каза той на пианото, където тя с поглед го подкани да ѝ поговори! Бе поразена от смирението на този мъж, когото познаваше някога като толкова горд и буен. Когато си тръгна, по безмълвното стискане на ръцете си разбраха, че са се намерили отново и няма вече да се загубят. Сърцето на Кристоф пееше.

Грация щеше да остане още само няколко дни в планината. Тя не забави нито с час тръгването си, а и той не посмя да ѝ го поиска, нито да се оплаче. Последния ден се разходиха само с децата. В даден миг

такава вълна на любов и щастие преля в гърдите му, че той понечи да ѝ каже; но тя нежно го спря с ръка, като се усмихна:

— Шт! Зная всичко, което можете да ми кажете.

Седнаха край пътеката на мястото, където се бяха срещнали. Тя гледаше все така усмихната долината под краката си. Но всъщност не я виждаше. Той съзерцаваше сладкото лице, по което страданията бяха оставили следите си; навсякъде в гъстата черна коса пробляскваха бели влакна. Почувствува се изпълнен с обожание, състрадание и страст към тази плът, пропита от душевните терзания... Във всички рани, нанесени от времето, личеше душата. И с тих, треперещ глас той я помоли като висше благоволение да му подари... един свой бял косъм.

* * *

Грация си замина. Кристоф не можа да разбере защо не му позволи да я изпрати. Не се съмняваше в приятелските ѝ чувства, но сдържаността ѝ го озадачаваше. Не можа да остане и два дни в този край. Замина в друга посока. Постара се да заеме мисълта си с пътешествия и работа. Писа на Грация. Тя му отговори след две-три седмици. Писмата ѝ бяха кратки; в тях се чувствуваше спокойна привързаност, без нетърпение и тревога. Той ги чакаше с радост, макар и да го натъжаваха. Не намираше, че има право да я упрекне: чувството помежду им беше съвсем неукрепнало, едва възродено! Страхуваше се да не го загуби. Пък и всяко нейно писмо излъчваше такава лоялност и душевна ведрина, че той би трябвало да бъде спокоен. Но Грация беше така различна от него!...

Бяха се уговорили да се срещнат в Рим към края на есента. Това пътешествие щеше да има малко очарование за Кристоф, ако не се надяваше да я види отново. Дългото усамотение го бе направило домосед. Не изпитваше вече удоволствие от излишните придвижвания, така приятни на припрените безделници от неговото време. Боеше се да наруши привычките си; това бе опасно за редовната умствена работа. Пък и Италия не го привличаше особено. Той я познаваше само чрез отвратителната музика на „веристите“ и ариите за тенори, с които земята на Вергилий редовно вдъхновява пътешествуващите

литератори. Изпитваше към нея недоверчивата враждебност на авангарден композитор, който премного често е чувал да се призовава името на Рим от най-посредствените привърженици на академическата рутина. И най-сетне тази стара закваска от инстинктивна антипатия, която се таи в сърцата на северняците към южняците, или най-малкото към легендарния тип на самохвалко, към който северняците причисляват южняците. Само като си помислеше за тях, Кристоф презрително свиваше устни... Не, нямаше никакво желание да се запознае по-отблизо с народа, лишен от истинска музика. В обичайната си крайност той го окачествяваше така: „Какво значение имат в съвременната европейска музика стърженето на мандолина и кресливите самохвални мелодрами?“ Все пак Грация принадлежеше на този народ. А за да я види отново, през какви ли пътища не би минал и докъде ли не би отишъл Кристоф. Не му оставаше, освен да затвори очи и да не вижда нищо, докато не стигне при нея.

* * *

Отдавна бе свикнал да затваря очи. Толкова години вече душата му бе живяла със затворени капаци! В тази късна есен това му беше по-необходимо от когато и да било. Три седмици подред валя безспир. А след това калпак от непроницаеми мъгли захлупи швейцарските зъзнеци и прогизнали долини. Очите му бяха забравили спомена за сладката топлина на слънцето. За да намери в себе си насъбраната енергия, трябваше най-напред да остане в пълен мрак и под затворените клепачи да се спусне дълбоко в мината, в подземните галерии на бляна. Там във въглищните пластове спеше слънцето на мъртвите дни. Но ако прекарваш живота си там и копаеш приведен земните недра, ще излезеш обгорен, със схванат гръб и колене, с деформирани крайници, помътнял поглед и очи на нощна птица. Много пъти Кристоф бе донасял от тази мина мъчително извлечения огън, който стопля вкочанясалото сърце. Но северните мечти миришат на печка. Човек не подозира това, когато живее там; приятни му са тежката топлина, полумракът и бляновете в натежалата глава. Човек обича това, което има. Няма как, трябва да се задоволи с него!...

Когато влакът прекоси Алпите и Кристоф, задрямал в ъгъла на купето си, зърна лазурното небе и струящата по склоновете на планината светлина, стори му се, че сънува. От другата страна на планинската верига едва беше оставил угаснал свод и сумрак. Промяната беше така рязка, че в първия миг Кристоф беше по-скоро смаян, отколкото очарован. Трябваше да мине известно време, преди вцепенената му душа да се отпусне постепенно, да разпука държащата я в плен кора и сърцето да се отърси от сенките на миналото. Ведно с напредването на деня меката светлина ги милваше в прегръдките си и загубил спомен за всичко предишно, той жадно вкушваше насладата, доставяна от очите му.

Миланската равнина. Окоето на деня се отразява в синкавите канали, чиято мрежа набраздява като кръвоносна система пухкавите оризища. Есенни дървета с тънки и гъвкави силуети се очертават ясно с кичури червеникав мъх по тях. Планини на Леонардо да Винчи, заснежени Алпи със смекчен блясък, чиято назъбена линия огражда хоризонта, поръбена с оранжево, златнозелено и бледосиньо. Вечер, спускаща се над Апенините. Бавно лъкатушно слизане по стръмните склонове с много завой, чийто ритъм се повтаря и сплита подобно на фарандола. И внезапно от подножието долу долита като целувка диханието на морето, примесено с аромата на портокаловите дрвчета. Морето, латинското море с опалов блясък, по което дремят цели ята лодки с прибрани крила, застинали сякаш над водната шир.

Влакът направи по-продължителен престой на брега на морето, в едно рибарско село. Обясниха на пътниците, че вследствие на обилните валежи е станало срутване в тунел на железопътната линия между Генуа и Пиза. Всички влакове щяха да закъснеят с по няколко часа. Кристоф бе взел директен билет за Рим; произшествието, посрещнато с недоволни възражения от спътниците му, бе добре дошло за него. Той скочи на перона и се възползува от престоя, за да изтича до морето, чийто син поглед го зовеше. То така го омая, че след един-два часа, когато потеглящият влак изсвири, Кристоф се намираще в една лодка.

— На добър час! — извика той на минаващите край него вагони.

Искрящото море го люшкаше в светлата вечер, докато лодката се плъзгаше край неравния бряг, засаден с мънички кипариси. Кристоф се настани в селото и прекара пет дни в лъчезарна радост. Чувствуваше се

като след дълъг пост и изжаденелите му сетива поглъщаха лакомо сияйната светлина... Светлина, кръв на вселената, река на живота, която се счежда в плътта ни през очите, ноздрите, устните, през всичките ни пори; светлина, по-необходима на живота от хляба. Който те види смъкнала северното си було, чиста, пламтяща, гола, се пита как изобщо е могъл да живее, без да те притежава, и знае, че никога вече не ще може да съществува, без да копнее по тебе.

Пет дни Кристоф се отдаде на опиянението на слънцето. Пет дни за пръв път в живота си забрави, че е музикант. Музиката на душата му се бе превърнала в светлина. Въздух, море и земя: симфония на слънцето! С какво вродено чувство за изкуството Италия умее да използва този оркестър! Другите народи рисуват от натура; италианецът твори заедно с природата, рисува със слънцето. Музика на багрите! Всичко е музика, всичко пее. Червен зид край пътя със златни пукнатини, над него — два къдрави кичести кипариса; наоколо — модросиньо небе. Бяла, стръмна, мраморна стълба се изкачва между розови зидове към синя фасада. Разноцветни къщи, кайсиени, лимонени, кедрови просветват между маслиновите дръвчета, подобни на чудни плодове в листака... Италианският пейзаж въздейства на чувствеността; очите се наслаждават на багрите, както езикът вкухва с наслада сочния ароматен плод. Кристоф се нахвърляше лакомо на това ново за него угощение. Отплащаше си за аскетичните сиви гледки, на които бе обречен дотогава. Пищната му натура, задушена от съдбата, внезапно осъзнаваше мощните възможности за наслаждение, които никак не бе използвал; тя сграбчваше плячката, която ѝ се предлагаше сега: ухания, багри, музика на камбаните и на морето, сладостни ласки на въздуха и светлината... Кристоф не мислеше за нищо. Изпаднал бе в блаженство. Излизаше само за да сподели радостта си с първия срещнат: с лодкаря, стар рибар с живи очи, оградени от множество бръчки, с червена шапчица на глава като венециански сенатор; с единствения си сътрапезник, миланец, който ядеше макарони, въртейки очите си като Отело: жестоки очи, почернели от дива ненавист, макар и собственикът им да беше апатичен; с келнера от ресторанта, който навеждаше шия и извиваше ръцете и тялото си като ангел на Бернини, когато носеше подноса; с малкия свети Йоан, стрелкащ закачливо с очи, който просеше край пътя, предлагайки портокал на зелено клонче. Той заговаряше коларите, излегнати с

главата надолу в каруците си, които пееха на пресекулки нескончаемите куплети на някоя неприлична песен. Улавяше се, че тананика „Селска чест“. Забравил бе целта на пътуването си. Забравил бе, че бърза за някъде, че иска да отиде при Грация...

До деня, когато любимият образ се събуди в него. Дали от нечий поглед, случайно уловен на пътя, или нечия сериозна и напевна интонация? Той не можеше да си даде сметка. Но настъпи миг, когато всичко, което го ограждаше, обръчът хълмове, обрасли с маслинови горички, високите гладки хребети на Апенините, изваяни от тъмните сенки и палещото слънце, портокаловите горички, дълбокото дихание на морето излъчваше усмихнатия лик на приятелката. Очите на Грация го наблюдаваха с неизброими очи от простора. Тя бе разцъфнала. Разцъфнала беше също както розите по високите розови храсти на тази земя.

Тогава той взе отново влака за Рим, без да спира никъде. Не се интересувахе нито от историческите спомени, нито от художествените творби на миналото. И от Рим не видя нищо: не се постара да види. А и това, което забеляза мимоходом отначало от новите квартали без определен стил, изпълнени с четвъртити сгради, не събуди в него желание да го опознае повече.

Едва пристигнал, отиде у Грация. Тя го попита:

— През къде минахте? Спряхте ли се в Милано, във Флоренция?

— Не — отговори той. — Защо?

Тя се засмя.

— Чудесен отговор! А какво мислите за Рим?

— Нищо. Не съм видял нищо.

— И все пак?...

— Нищо. Нито един паметник. Щом излязох от хотела, дойдох право тук.

— Достатъчно е да направите десет крачки, за да видите Рим... Погледнете тази стена, насреща... Достатъчно е да видите осветлението ѝ.

— Виждам само вас.

— Вие сте истински варварин, виждате само собствената си идея. А кога тръгнахте от Швейцария?

— Преди една седмица.

— Но какво правихте оттогава досега?

— Не зная. Спрях се наслуки в едно село край морето. Почти не обърнах внимание на името му. Спах цяла седмица. Спах с отворени очи. Не знам какво видях, не знам какво сънувах. Струва ми се, че сънувах вас. Зная само, че беше много хубаво. Но най-хубавото е, че забравих всичко...

— Благодаря — промълви тя.

(Той не я чу.)

— ... да, всичко, което бе тогава, което бе по-рано. Аз съм като нов човек, който започва отново да живее.

— Вярно е — каза тя, гледайки го засмяна. — Променили сте се след последната ни среща.

Той също я загледа и я намери не по-малко различна от жената, която си спомняше. Но не защото тя се бе променила през тия два месеца. Той я виждаше със съвсем нови очи. Там, в Швейцария, образът от миналите дни, леката сянка на малката Грация се вмъкваше между неговия поглед и приятелката. Сега, под италианското слънце, мечтите на Севера се бяха стопили; в ярката светлина той виждаше действителната душа и тяло на любимата. Колко далеч беше тя от дивата козичка, пленена в Париж, колко далеч беше от младата жена с усмивка на свети Йоан, която бе срещнал една вечер, малко след женитбата ѝ, за да я загуби съвсем скоро! От малката умбрийска мадона бе разцъфнала красива римлянка:

Color verus, corpus solidum et succi plenum. [2]

Тялото ѝ бе придобило хармонична закръгленост; то излъчваше горда нега. Около нея цареше спокойствие. Тя въплъщаваше копнежа по слънчева тишина, по безмълвно съзерцание, сладострастната наслада от безбурното съществуване, които северняците никога няма да познаят напълно. Тя бе запазила от предишната Грация само безграничната ѝ доброта, примесена към всичките ѝ други чувства. Но в лъчезарната ѝ усмивка се четяха нови черти: печална снизходителност, лека умора, малко насмешливост, спокойна разсъдливост. Възрастта я бе забулила сякаш с известна студенина, която я защищаваше от сърдечните илюзии. Тя рядко разкриваше душата си и нежността ѝ бе нащрек, готова да се усмихне прозорливо

на страстните пориви, които Кристоф с мъка успяваше да потисне. Същевременно у нея се чувствуваха известни слабости, мигове, когато се изоставяше на течението на събитията, кокетство, с което сама се подиграваше, без да се опитва да го надмогне. Никакво бунтуване нито против жизнените обстоятелства, нито против самата нея: някакъв примирен фатализъм на много добра и леко уморена жена.

* * *

Приемаше много хора, без особен подбор, поне привидно, но тъй като нейните близки спадаха, общо взето, към същата среда, дишаха същата атмосфера, бяха оформени от същите привички, компанията ѝ представляваше доста хармонично цяло, различно от това, което Кристоф бе срещал в Германия и Франция. Повечето нейни гости принадлежаха към старата италианска аристокрация, съживена тук-там от няколко чуждестранни бракове. Сред тях цареше повърхностен космополитизъм и с лекота влизаха в обръщение четирите главни европейски езика и интелектуалният багаж на четирите главни западни държави. Всеки народ внасяше своя личен принос — евреите своето безпокойство, а англосаксонците — своята флегматичност. Но всичко това тутакси се претопяваше в италианската пещ. Когато в продължение на векове барони-грабители са гравирани в рода си подобен надменен и алчен профил на граблива птица, металът може да се смени, отпечатъкът си остава същият. Някои лица, които изглеждаха най-италиански — усмивка на Луини, сладен поглед на Тициано, типични цветя на Адриатика или на Ломбардската равнина, бяха цъфнали всъщност върху северни храсти, присадени в древната латинска почва. Каквито и бои да се стрият върху палитрата на Рим, основният тон, който ще се получи, ще бъде винаги римски.

Без да може да анализира впечатлението си, Кристоф се възхищаваше от вековната култура, от древната цивилизация, която се излъчваше от тези души, често доста посредствени, а някои даже съвсем бедни в интелектуално отношение. Неосезаемо излъчване, което се дължеше на незначителни подробности — особено мило изящество, мекота в държането, което успява да остане сърдечно, макар и да не е лишено от насмешливост и съзнание за достойнство;

изтънченост на погледа, усмивката, на живия, но не амбициозен ум, скептичен, непринуден, многостранен. Нищо сковано или рязко. Нищо книжно. Тук нямаше опасност да срещне някой психолог от парижките салони, дебнеш ви зад лорнета си, или фелдфебелщината на някой немски доктор. Хора, чисто и просто, и при това много човечни, каквито са били още на времето приятелите на Теренций и на Сципион Емилиан!...

Номо сум...^[3]

Красива фасада! Животът беше по-скоро привиден, отколкото действителен. Зад тази фасада се чувствуваше непоправимото лекомислие, присъщо на светското общество от всички страни. Но характерният национален белег на италианското общество беше леността. Френското лекомислие е придружено от нервна трескавост, вечно движение на мозъка дори когато е включен на празен ход. Италианският мозък умее да си почива. Умее, и още как! Приятно е да дремеш под топлата сянка, на меката възглавница на приятно епикурейство и ироничен, доста гъвкав, доста любознателен и удивително безразличен всъщност ум.

На всички тези хора липсваха ясно определени убеждения. Те се занимаваха с еднакво дилетантство и с политика, и с изкуство. Сред тях се срещаха пленителни натури, прекрасни лица на италиански патриции с тънки черти, с умни, благи очи, със спокойно държане, които най-топло обичаха природата, старите художници, цветята, жените, книгите, добрата трапеза, отечеството, музиката... Обичаха всичко. Нямаха предпочитание към нищо. Човек понякога имаше чувството, че не обичат нищо. А при това любовта заемаше голямо място в живота им; само че при условие да не наруши спокойствието им. И любовта им беше апатична и ленива като самите тях, дори страстта им лесно заприличваше на съпружеска привързаност. Добре устременият им хармоничен ум се нагаждаше към инертността, затова противоположните мнения се срещаха без груб сблъсък и спокойно съжителствуваха усмихнати, притъпени и безобидни. Италианците се страхуваха от непоколебимите убеждения, от крайните партии и се чувствуваха удобно в половинчатите разрешения и половинчатите

мисли. Бяха по дух либерални консерватори. Необходима им беше политика и изкуство, стоящи някъде по средата: климатични станции, където не се излагаш на опасността да ти секне дъхът или да се разтупти сърцето ти. Узнаваха себе си в ленивите герои на Голдони или в равната, разсеяна светлина на Мандзони. Тези писатели не смущаваха приятното им безгрижие. Не бяха склонни да кажат като великите си предци: „Primum vivere“^[4], а по-скоро: „Dapprima quieto vivere“^[5].

Да живеят спокойно. Това беше заветната мечта, съкровеното желание на всички, дори и на най-енергичните, дори и на политическите водачи. Който и да е от тези дребни макиавеловци, господар на себе си и на другите, с еднакво студено сърце и глава, с прозорлив отегчен ум, умеещ и дръзващ да си служи с всички средства за своите цели, готов да жертвува всичките си приятелства на амбициите си, беше готов да жертвува амбицията си на едно нещо: свещеното *quieto vivere*. Необходими им бяха дълги периоди на униние. Когато излезеха от тях, както от крепък сън, те се чувствуваха свежи и добре разположени. Тези сериозни мъже, тези спокойни мадони внезапно биваха обзети от страшна словоохотливост, жизнерадост, общителност: чувствуваха потребност да изразходват енергията си в жестове, думи, парадоксални хрумвания, забавни шеги, разиграваха опера-буфа. Сред тази галерия италиански портрети рядко бихте срещнали изтощена мисъл, металически блясък на зениците, повехнало от постоянна умствена работа лице, каквито виждате на север. Разбира се, и тук, както навсякъде, не липсваха терзаещи се души, които криеха раните, копнежите и грижите си под маската на безразличието и сладострастно изпадаха във вцепенение, като не говорим за странните, смешни, озадачаващи изблици у някои от тях, признаци за тайна неуравновесеност, свойствена на много старите раси, подобно на пукнатините и почвата на римското поле.

Много очарование криеше неволната загадка на тези души, на тези спокойни насмешливи очи, в които се таеше несподелена трагедия. Но Кристоф не беше в настроение да се занимава с нея. Той се вбесяваше, че Грация е обкръжена от светски хора. Яд го беше на тях и на нея. Разсърди ѝ се, разсърди се и на Рим. Разреши посещенията си и се зарече да си отиде.

Не го направи. Против волята си бе започнал да се поддава на обаянието на италианското общество, което го дразнеше.

За момент той се усамоти. Блуждаеше из Рим и околностите. Светлината на Рим, висящите градини, Кампания, опасана като със златен ешарп от слънчевото море, му разкриха постепенно тайната на омагьосаната земя. Беше се зарекъл да не направи нито крачка, за да види мъртвите паметници, които се преструваше, че презира. Казваше сърдито, че ще изчака те сами да дойдат при него. И те дойдоха. Срећна ги случайно, както се разхождаше из Града на хълмовете. Видя, без да го е търсил нарочно, червения Форум при залез-слънце и полусрутените арки на Палатинския хълм, изрязани върху модрата синева, бездна от светлина. Скиташе из необятната равнина край червеникавите води на Тибър, тлъсти от тиня, подобни на движеща се земя, и край порутените акведукти, исполински прешлени на допотопни чудовища. Валма черни облаци бяха пръснати из лазурното небе. Селяни на коне гонеха през пустошта с тоягите си стада едри бисерносиви волове с дълги рога; а по древния прав, пращен и безлюден път подобни на сатири пастири, покрили бедрата си с мъхнати кожи, мълчаливо подкарваха върволици магарета и магаренца. Далече на хоризонта разгъваше веригата си Сабинската планина, напомняща с контурите си Олимп. А от другата страна на небосвода очертаваха черните си силуети старите стени на града и фасадата на църквата „Сан-Джовани“ с танцуващите статуи върху горния ѝ корниз... Тишина... Огнено слънце... Вятър, пробягващ над равнината... Върху статуя без глава, с праметнат през рамо плащ, се излежаваше гуцер и преживяше светлината, дишайки равномерно. И Кристоф с шумяща от слънцето глава — а понякога и от виното „Кастелли“, седнал на черната земя до счупената статуя, се усмихваше сънен и потънал в забвение, пиеше спокойната крепка сила на Рим. Чак докато падне нощ. Тогава, със свито тревожно сърце, той напускате тичешком гробовната тишина, сред която угасваше трагичната светлина... О земя, пламтяща земя, страстна и безмълвна земя! Под трескавото ти умиротворение чувам още тръбите на легионите. Какъв неистов живот бушува в гърдите ти! Какъв копнеж за пробуждане!

Кристоф срещна хора, у които още тлееха въглени от вековния огън. Те бяха оцелели под праха на мъртвите. Човек би помислил, че

този огън е угаснал ведно с очите на Мацини. Той пламваше отново. Същият. Малцина искаха да го видят. Смущаваше спокойствието на спящите. Светлината му беше рязка и ярка. Хората, които я носеха — младежи (най-възрастният нямаше още тридесет и пет години), свободни интелектуалци, които се различаваха помежду си по темперамент, образование, убеждения и вяра, бяха обединени от култа си към този пламък на нов живот. Партийната принадлежност и философските системи нямаха никакво значение за тях: главното беше „да мислят дръзновено“. Да бъдат искрени и смели! Те грубо разтърсваха спящите си сънародници. След политическото възраждане на Италия, възкръснала от смъртта при призива на героите, след съвсем скорошното си икономическо възраждане, те се бяха заели да измъкнат от гроба и италианската мисъл. Страдаха и се чувствуваха оскърбени от ленивото и плахо безразличие на интелектуалния елит, от неговото духовно малодушие, от неговото пустословие. Гласовете им отекваха гръмко в мъглата на реторика и духовно робство, насъбрана от векове в душата на родината. Те вдъхваха в нея своя безмилостен реализъм и безкомпромисната си честност. Страстно се стремяха към ясно разбиране, последвано от енергично действие. Способни при нужда да пожертвуват личните си предпочитания в името на дълга и дисциплината, които националният живот налага на индивида, те запазваха все пак високите си идеали и пламенните си стремления към истината. Обичаха я пламенно и богоговейно. Обиждан от противниците си, оклеветен, заплашван, един водач на тези младежи отговорил с величаво спокойствие:

„Уважавайте истината! Говоря ви откровено, без сянка от злопаметност. Забравям злото, което ми нанесохте и което съм ви нанесъл може би и аз. Бъдете правдиви! Няма съвест, няма жизнено величие, няма способност за саможертва, няма благородство там, където не съществува свещено, строго и сурово зачитане на истината. Упражнявайте се в това трудно задължение! Лъжата развъртава този, който си служи с нея, преди да погуби оногова, срещу когото е използвана. Дори ако се доберете бързо до успех, нима има значение? Корените на душата ви ще увиснат в празното пространство, над разядената от лъжата почва. Не ви говоря вече като противник. Намираме се на плоскост, по-висока от разногласията ни, дори ако във вашата уста увлечението ви се разкрасява с името родина. Има нещо

по-велико от родината — човешката съвест. Има закони, които не трябва да нарушавате, ако държите да бъдете добри италианци. Пред вас стои вече само човек, който търси истината; вие сте длъжни да чуете неговия зов. Пред вас стои вече само човек, който горещо желае да ви види велики и чисти и да работи заедно с вас. Защото, независимо дали желаете, или не, ние всички работим заедно с всички хора по света, които се трудят в името на истината. Създаденото от нас — още не можем да го предвидим — ще носи общия ни отпечатък, ако сме действували в съгласие с истината. Същността на човека е именно това — неговата удивителна способност да търси истината, да я види, да я обикне и да се жертвува за нея. Истина, пръскаща върху всички, които я притежават, вълшебния дъх на своето крепко здраве!...“

Когато Кристоф за първи път чу тези думи, те му се сториха отклик от собствения му глас; и почувствува, че тези хора са негови братя. Случайностите на борбата между народите и идеите можеха някой ден да ги изправят едни срещу други в схватката; но приятели или врагове, те винаги щяха да бъдат от едно и също човешко семейство. Те съзнаваха това, както и той. Съзнаваха го преди него. Те го познаваха, преди той да ги познава. Бяха вече приятели на Оливие. Кристоф откри, че творбите на приятеля му — няколко томчета стихове и критични есета, — четени в Париж само от много малък брой хора, бяха преведени от тези италианци и те отблизо ги познаваха.

По-късно щеше да открие непреодолимото разстояние, което делеше тези души от душата на Оливие. В начина им да преценяват другите те си оставаха италианци, закрепостени в мисълта на своя народ. Търсеха най-чистосърдечно в чуждестранните творби само онова, което се стремеше да намери националният им инстинкт. Често вземаха от тях само онова, което, без да искат, бяха вложили сами. Посредствени критици и жалки психолози, те бяха много непримирими, изпълнени със себе си и със своите увлечения дори когато бяха влюбени в истината. Италианският идеализъм не е способен за самозабрава.

Той никак не се интересува от безличните мечти на Севера. Свежда всичко до себе си, до своите желания, до расовата си гордост, която преобразява. Съзнателно или не, той работи винаги за *terza Roma*^[6]. Трябва да признаем, че в продължение на много векове не се е

кой знае колко трудил, за да го постигне! Тези красиви италианци, добре сложени за борбата, действуват само под напора на увлечението и бързо се уморяват. Но забушува ли в тях страст, тя ги увлича много по-високо от другите народи: доказаха го с примера на своето Risargimento^[7]. Подобен мощен вихър подемаше италианската младеж от всички партии: националисти, социалисти, неокатолици, свободни идеалисти, всички неукротими италианци, всички въодушевени от надеждата и желанието да бъдат граждани на императорския Рим, повелител на вселената.

Отначало Кристоф забеляза само благородния им плам и общите антипатии, които го свързваха с тях. Не можеха да не се разберат с него в презрението си към светското общество; Кристоф не можеше да му прости, че Грация го предпочита пред самия него. Те ненавиждаха повече от него благоразумния дух, апатията, компромисите и шутовщините, половинчатите изказвания, двойствените мисли, ловкото балансиране между различните възможности, без да се вземе ясно решение. Кораби, самоуки младежи, изградили се съвсем сами, без средства, нито свободно време да се доусъвършенствуват, те охотно пресилваха вродената си недодяланост и суровия си тон на грубовати contadini^[8]. Искаха да бъдат изслушани. Искаха противниците им да се бият с тях. Каквото и да е, само не и безразличие! За да пробудят енергията на своята нация, с радост биха приели да бъдат първите жертви!

Междувременно не бяха обичани — а и не правеха нищо в това направление. Кристоф претърпя неуспех, когато си науми да разкаже на Грация за новите си приятели. Те бяха противни на природата ѝ, жадна за мярка и спокойствие. Той бе принуден да се съгласи с нея, че техният начин да поддържат и най-достойните каузи предизвикваше понякога желанието да им се обявиш за противник. Бяха насмешливи и агресивни, суровата им критика беше оскърбителна дори спрямо хора, които съвсем не искаха да обидят. Бяха прекалено сигурни в себе си, прекалено много бързаха да обобщават, да утвърждават категорично. Стигнаха до обществената деятелност, преди да са достигнали зрелост в развитието си, те минаваха от едно увлечение на друго, проявявайки винаги една и съща нетърпимост. Страстно искрени, всеотдайни, готови да жертвуват всичко, те изгаряха от прекалено умствено напрежение, от преждевременна изнурителна работа. Не е

здравословно за младата, едва излязла от шушулката мисъл да се изложи на яркото слънце. То обгаря душата. Нищо плодотворно не може да се създаде без бreme и тишина. А на тях им бе липсвало и време, и тишина. Това е нещастieto на много италиански таланти. Бурната и прибързана деятелност напомня алкохола. Вкусил го веднъж, умът мъчно отвиква от него и нормалният му растеж е изложен на риска да бъде нарушен завинаги.

Кристоф ценеше тръпчивата свежест на тази рязка искреност в противовес с посредствеността на хората от златната среда, *vie di mezzo*, които вечно се страхуват да не се изложат и умеят ловко да не казват нито да, нито не. Но скоро трябваше да се съгласи, че и светските хора със спокойния си ум и с вежливостта си имаха също своите качества. Състоянието на постоянно воюване, в което живееха приятелите му, беше уморително. Кристоф смяташе, че е длъжен да отиде при Грация, за да ги защити. А понякога отиваше при нея, за да ги забрави. Те безспорно му приличаха. Приличаха му дори прекалено много. Бяха сега такива, какъвто бе той на двадесет години. А не можеш да тръгнеш обратно на течението на живота. Всъщност Кристоф отлично съзнаваше, че лично той се е сбогувал с тези бурни увлечения и че се стреми към умиротворение: очите на Грация пазеха разковничето. Защо тогава се бунтуваше срещу нея?... Ах, защото в егоизма си на влюбен би желал само той да ѝ се радва. Непоносимо му бе, че Грация раздаваше благотворното си въздействие на всеки срещнат, че всекиму предлагаше щедро гостоприемството си.

* * *

Грация четеше в душата му и с милата си откровеност му каза един ден:

— Сърдите ми се, че съм такава, каквато съм? Не трябва да ме идеализирате, приятелю. Аз съм жена и не струвам повече от другите жени. Не търся обществото, но признавам, че то ми е приятно и че изпитвам удоволствие да отивам понякога на не особено хубави пиеси, да чета посредствени книги, които вие презирате, но които ме отморяват и развличат. Не мога да се откажа от нищо.

— Но как можете да понасяте тия тъпащи?

— Животът ме е научил да не бъда капризна. Не трябва да му искаме прекалено много. И без това е много, уверявам ви, че общуваме с добри хора, не зли, доста добронамерени... естествено при условие, че не очакваме нищо от тях! Зная отлично, че ако имах нужда, малцина ще се отзоват... И все пак те са привързани към мене. А срещна ли искрено чувство, не придирям много за останалото. Вие ми се сърдите, нали? Простете ми, че съм посредствена. Мога поне да направя разлика между доброто и лошото в мене. И вам принадлежи най-доброто.

— Бих искал да имам всичко — измърмори той нацупено.

Но той разбираше прекрасно, че тя е права. Беше така сигурен в нейната привързаност, че след няколкоседмично колебание я попита един ден:

— Не бихте ли желали никога...

— Какво точно?

— Да бъдете моя.

Той се поправи.

— ... да бъда ваш.

— Но нали и без това ми принадлежите, драги приятелю.

— Разбирате прекрасно какво искам да кажа.

Тя се смути малко, но хвана ръцете му и го погледна откровено.

— Не, мили — отвърна му нежно.

Той загуби способността си да говори. Грация видя, че му е много мъчно.

— Извинете, наскърбявам ви. Знаех, че ще ми кажете това. Трябва да си говорим съвсем открито, като истински добри приятели.

— Като приятели — повтори той тъжно. — И нищо повече?

— Неблагодарник! Какво повече искате? Да се ожените за мен!... Спомняте ли си, че някога имахте очи само за моята братовчедка? Толкова страдах тогава, че не разбирате какво изпитвах към вас. Целият ни живот щеше да протече съвсем различно. Сега смятам, че е по-добре така; по-добре е да не излагаме дружбата си на изпитанието на съвместния живот, на ежедневното съжителство, при което и най-чистото в края на краищата се опошлява...

— Казвате така, защото не ме обичате достатъчно.

— О, не! Обичам ви все така! Много.

— За пръв път ми го казвате.

— Няма защо вече да има нищо недоизказано помежду ни. Виждате ли, не вярвам твърде в брака. Зная, че моят брак не е достатъчно доказателство. Но съм разсъждавала и съм наблюдавала около себе си. Редки са щастливите бракове. Бракът е едва ли не противоестествено явление. Не можеш да оковеш заедно волите на две човешки същества, освен като осакатиш едната, ако не и двете; струва ми се, освен това, че душата не печели кой знае колко, подлагайки се на подобни страдания.

— О, напротив, аз виждам в него нещо толкова красиво, съюз, в който и двамата жертвуват собствената си воля, две души, слети в една!

— Прекрасно, но само в мечтите ви. В действителност вие бихте страдали повече от всеки друг.

— Как? Нима мислите, че никога няма да мога да имам жена, семейство, деца?... Не ми казвайте това! Толкова много бих ги обичал! Нима смятате, че това щастие е невъзможно за мене?

— Не зная. Не ми се вярва... Може би с някоя скромна женица, не особено умна, не особено хубава, която би ви била предана и не би ви разбирала.

— Колко сте лоша!... Но грешите, като се подигравате. Една добра жена, дори ако не е умна, не е чак толкова лошо.

— Така и мисля! Искате ли да ви потърся някоя?

— Млъкнете, моля ви се! Огорчавате ме. Как можете да говорите така?

— Но какво съм казала?

— Значи никак, никак не ме обичате, щом възнамерявате да ме ожените за някоя друга.

— Напротив, тъкмо защото ви обичам, бих била щастлива да направя нещо, което би ви ощастливило.

— Но щом е така...

— Не, не, не се връщайте на този въпрос! Казвам ви, че ще си навлечете нещастие...

— Не се тревожете за мене! Заклевам се, че ще бъда щастлив! Но кажете ми истината: смятате ли, че вие ще бъдете нещастна с мен?

— Нещастна ли? Не, драги приятелю. Премного ви ценя и ви се възхищавам, за да бъда някога нещастна с вас... Пък и защо да не ви кажа: струва ми се, че нищо вече не може да ме направи много

нещастна. Видяла съм прекалено много неща, станах философ... Но ако трябва да говорим откровенно — сам настоявате, — нали няма да ми се сърдите? Е, добре, аз познавам характера си; сигурно след няколко месеца няма вече да се чувствавам щастлива, просто така, от глупост. А не искам това да се случи именно защото изпитвам към вас свято чувство и не бих искала нищо на света да го помрачи.

Той ѝ отвърна тъжно:

— Казвате всичко това, за да подсладите горчивия хап. Не ме харесвате. Има неща в мен, които ви са противни.

— Нищо подобно! Уверявам ви! Хайде, усмихнете се! Вие сте прекрасен човек и сте ми много скъп.

— В такъв случай нищо не разбирам. Защо да не си подхождаме?

— Защото сме много различни и с ясно изявени характери, защото и двамата сме напълно изградени личности.

— Но именно за това ви обичам.

— И аз също. Но точно затова стълкновението е неизбежно.

— Ни най-малко!

— Да, да. Или пък понеже съзнавам, че струвате повече от мен, ще се упреквам, че моята дребна личност ви пречи. И ще я задушавам, ще мълча и ще страдам.

Очите на Кристоф се напълниха със сълзи.

— О, не! Аз съвсем не искам това! Предпочитам всички нещастия, но само не и да се измъчвате заради мен, по моя вина.

— Драги приятелю, не се вълнувайте... Аз само си говоря така, може би се лаская... Може би няма да бъда толкова великодушна, че да се жертвувам заради вас.

— Толкова по-добре!

— Но в такъв случай ще пожертвувам вас и пак ще се измъчвам... Виждате ли, както и да го обърнем, все е неразрешимо. Нека си останем, както сме си. Има ли нещо по-хубаво от приятелството ни?

Той поклати глава и се усмихна не без огорчение.

— Да, казвате всичко това, защото всъщност не ме обичате достатъчно.

Тя също му се усмихна мило и малко печално. Отвърна му с въздишка:

— Може би. Имате право. Не съм вече съвсем млада, приятелю. Уморена съм. Животът изхабява хората, когато не са така силни като вас... Виж, вие, като ви гледам понякога, ми изглеждате като осемнадесетгодишен юноша!

— Уви! С побелялата глава, с бръчките и повехналото лице!

— Зная добре, че и вие сте страдали не по-малко от мен, може би даже повече. Това се вижда. Но вие ме гледате понякога със съвсем младежки очи. И чувствавам, че от вас блика съвсем свеж живот. А аз съм угаснала. Когато си мисля — уви! — за някогашния си плам! Това беше чудно време, както се казва, бях много нещастна! Сега нямам вече сили да бъда нещастна. Останала ми е само тънка струйка живот. Не бих била вече така безразсъдна, за да се осмеля да се подхвърля на изпитанието на брака. Ех, някога, някога!... Ако един мъж, когото познавам, ми беше само кимнал с глава...

— И какво, кажете, кажете...

— Не, не си заслужава...

— И така, значи, ако тогава бях... О! Господи!

— Какво, ако бяхте? Нищо такова не съм казала!

— Разбрах. Много сте жестока.

— Е, добре. Някога бях безумна, това е всичко.

— Тази констатация е още по-оскърбителна!

— Бедни ми Кристоф! Та аз не мога да кажа нито дума, без да ви огорча! Тогава ще си мълча!

— Напротив! Кажете ми... Кажете ми още нещо!...

— Какво?

— Нещо хубаво.

Тя се засмя.

— Не се смейте!

— А вие не бъдете така тъжен.

— Как искате да не бъда такъв?

— Нямате никакво основание, уверявам ви.

— Защо?

— Защото имате приятелка, която много ви обича.

— Вярно ли е?

— Нима не вярвате, щом ви го казвам?

— Кажете ми го още веднъж!

— Тогава няма ли да бъдете вече тъжен? Няма ли да бъдете нещастен? Ще се задоволите ли с нашето така ценно приятелство?

— По неволя!

— Ах, неблагодарнико, неблагодарнико! А казвате, че ме обичате! Всъщност струва ми се, че аз ви обичам повече, отколкото вие мене!

— Ах, ако това бе възможно!

Той произнесе тези думи с такъв порив на егоистично влюбен, че тя се разсмя. Той също. Но настоя:

— Повторете!

Тя замълча за миг, изгледа го, после внезапно приближи лицето си до неговото и го целуна. Това бе така неочаквано! Той онемя от вълнение. Понечи да я притисне в прегръдките си. Но тя се отскубна в същия миг. Погледна го от вратата на стаята с пръст на устните.

— Шт! — И изчезна.

* * *

От този ден Кристоф не ѝ заговори повече за своята любов и отношенията му с нея станаха по-естествени. Вместо принуденото мълчание, последвано от зле потиснати буйни изблици, настъпи проста и задушевна дружба. Това е благотворният резултат от откровеността в приятелството. Край на недомлъвките, на илюзиите и на опасенията. Всеки знаеше съкровената мисъл на другия. Когато Кристоф попаднеше ведно с Грация сред безразлични хора, които го дразнеха, когато загубеше търпение, слушайки приятелката си да води с тях безсъдържателните разговори, свойствени за всеки салон, тя забелязваше и го поглеждаше усмихната. Това му стигаше: той знаеше, че са заедно; и отново в душата му наставаше умиротворение.

Присъствието на любимото същество изтръгва от въображението отровното жило. Треската на плътското желание стихва. Душата потъва в целомъдрено притежание на любимата. Впрочем Грация излъчваше върху окръжаващите я безмълвното очарование на хармоничната си натура. Всяко пресилване, макар и неволно, в жестовете или интонацията я дразнеше като изкуствено и грозно. С тази своя черта тя постепенно въздействуваше на Кристоф. Отначало

той гризеше ядно юздата на поривите си, но малко по малко свикна на самообладание и стана още по-силен, защото не се изразходваше в напразни буйства.

Душите им се сляха. Полусънното състояние на Грация, която с ленива усмивка вкусваше сладостта на живота, бе нарушено от съприкосновението с духовната енергия на Кристоф. У нея се пробуди по-непосредствен и по-активен интерес към духовните ценности. Тя, която почти не четеше или по-скоро безкрайно препрочиташе все същите стари книги, привързана от леност към тях, започна да проявява любознателност, да се вслушва в новите мисли и да се поддава на очарованието им. Богатият мир на нови идеи, чието съществуване ѝ бе известно, но никак не я изкушаваше да се залута сама из него, не я плашеше вече сега, когато имаше другар, който да ѝ служи за водач. Неусетно, макар и да се противеше, тя започна да разбира представителите на млада Италия, чийто иконоборчески плам толкова дълго я бе отблъсквал.

Но взаимното проникване на душите им се оказа особено благотворно за Кристоф. Често се наблюдава, че в любовта по-слабият дава повече. Така Кристоф се беше обогатил вече веднъж от ума на Оливие. Но новият му духовен съюз беше още по-плодотворен: Грация му носеше в зестра най-рядкото съкровище, което Оливие никога не бе притежавал — радостта. Радостта на душата и на очите. Светлината. Усмивката на латинското небе, която преобразява грозотата и на най-скромните предмети, която разцъфва по камъните на старите стени и предава дори на тъгата своето спокойно сияние.

Тя имаше за съюзник зараждащата се пролет. Мечтата за новия живот бавно зрееше в топлия неподвижен въздух. Младата зеленина се сливаше със сребристосивите маслинови дръвчета. Под тъмночервените сводове на разрушените акведукти цъфтяха бели бадеми. В разбуденото поле се люшкаха високи треви и пламтяха горди макове. По моравите на вилите течаха потоци от анемонии и се стелеха губери от теменуги. Глицинии пълзяха по кичестите пинии; а вятърът донасяше уханието на розите от Палатинския хълм.

Кристоф и Грация се разхождаха заедно. Когато се съгласяваше да излезе от ориенталската си ленива отпуснатост, в която се унасяше с часове, тя ставаше съвсем друга; обичаше да ходи; висока, с дълги крака, със здрава и гъвкава снага, силуетът ѝ напомняше Диана на

Приматичо. Най-често отиваха до една вила, отломка от корабокрушението, погълнало разкошния Рим от settecento^[9] във вълните на пиемонтското варварство. Имаха особено предпочитание към вила Матеи, вълнолом на древния Рим, в чието подножие притихват последните вълни на безлюдното поле. Те вървяха по алеята от дъбове, чийто висок свод служи за рамка на синкавите заоблени Албански планини, които напомнят туптящо сърце. Наредените покрай пътя римски съпружески гробници показваха през дъбовите вейки скръбни лица и вярно вплетени ръце. Кристоф и Грация сядаха в края на алеята под беседка от рози, облеgnати на бял саркофаг. Пред тях — пустош. Дълбок покой. Ромон на фонтан, който бавно сжежда капки, сякаш издъхва от негa... Разговаряха полугласно. Погледът на Грация доверчиво се потапяше в очите на приятеля. Кристоф ѝ разказваше своя живот, борбите си и миналите скърби; те вече бяха загубили своята острота. Край нея под погледа ѝ всичко изглеждаше просто и естествено, както трябваше да бъде... И тя на свой ред му разказваше. Той почти не я слушаше, но не пропускаше нито една нейна мисъл. Сливаше се с душата ѝ. Виждаше с очите ѝ. Навред виждаше очите ѝ, спокойните ѝ очи, в които гореше дълбок огън. Виждаше ги в хубавите осакатени лица на античните статуи и в загадката на безмълвните им погледи; виждаше ги в небето на Рим, което влюбено се усмихваше на къдравите кипариси и между вейките на Iessi^[10], черни и лъскави, пронизани от стрелите на слънцето.

През очите на Грация смисълът на латинското изкуство проникваше в сърцето му. Дотогава Кристоф бе останал безразличен към творчеството на италианците. Този варварин-идеалист, мечок, слязъл от немските гори, не беше още свикнал да вкухва чувствената наслада на мраморните статуи, златисти като мед. Древните експонати във Ватикана му бяха направо противни. Изпитваше отвращение към глупавите глави, към изнежените или много масивните фигури, към баналната закръгленост, към всички тези Гитони и гладиатори. Само няколко портретни скулптури спечелваха благоволенieto му, но моделите им не представляваха никакъв интерес за него. Не беше по-снизходителен и към бледите гримасничещи флорентинци, към болнавите мадони, предрафаеловите Венери, малокръвни, охтичави, превзети и изтощени. А животинско тъпите наперени воини и червените потни атлети, разпространени по цял свят по примера на

сикстинските фрески, му изглеждаха като пушечно месо. Само към Микеланджело хранеше таен пиетет заради трагичния му живот, заради божественото му презрение и заради суровите му целомъдрени увлечения. Обичаше с чиста и варварска любов, подобно на великия майстор, строгата голота на неговите юноши, дивите му плахи девиси, прилични на подгонени животни, страдащата му Аврора, мадоната със страстни очи със захапалото гърдата ѝ дете и красивата Лиа, която би желал да има за своя жена. Но в душата на изтерзания герой той намираще само величествен отглас на собствената си душа.

Грация му разтвори дверите към мира на едно ново изкуство. Той опозна властното спокойствие на Рафаело и на Тициано. Видя царствения блясък на класическия гений, който като лъв разстила владичеството си над завладяната и победена вселена от форми. Поразяващата среща с великия венецианец, който прониква до самото сърце и разсича със светкавицата си неясните мъгли, забулващи живота, всесилната власт на латинския ум, който умее не само да победи другите, но да победи и себе си, който си налага, макар и тържествуващ, най-строга дисциплина и умее на бойното поле сред останките на разбития враг да избере точно най-ценната плячка, олимпийските портрети и stanze^[11] на Рафаело изпълниха сърцето на Кристоф с по-богата музика от композициите на Вагнер. Музика на спокойните линии, на благородната архитектура, на хармоничните групи. Музика, която се излъчва от свършената красота на лицето, ръцете, пленителните нозе, от драпериите и жестовете. Одухотвореност. Любов. Любовен поток, който блика от душите и телата на тия младежи. Могъщество на духа и на насладата. Младежка нежност, насмешлива мъдрост, топъл и натрапчив дъх на влюбена плът, лъчезарна усмивка, която заличава сенките, приспива страстта. Тръпнещи сили на живота, изправени на задните си крака като коне, впрегнати в колесницата на слънцето, но обуздани от спокойната ръка на господаря си...

И Кристоф се питаше:

„Възможно ли е да се съчетаят силата и спокойствието на Рим, както са сторили те? Днес най-добрите италианци се стремят към едното от двете за сметка на другото. Измежду всички народи италианците като че ли най-много са загубили чувството за тази хармония, позната на Пусен, Лорен и Гьоте. Трябва ли още веднъж

един чужденец да разкрие на римляните истинската ѝ стойност?... А кой ще я покаже на нашите музиканти? Музиката не е имала още своя Рафаело. Моцарт е само дете, немски дребен буржоа, с трескави ръце и сантиментална душа, който казва много думи и прави много жестове, говори, плаче и се смее за дреболии. И нито готическият Бах, нито Прометей от Бон, който се бори с лешояда, нито потомците му Титани, които струпват Пелион върху Осса и оскърбяват небето, никога не са зървали дори усмивката на бога...“

Откакто бе видял тази усмивка, Кристоф се срамуваше от собствената си музика; напразните му вълнения, преувеличените му чувства, нескромните му жалби, самоизтъкването, липсата на мярка му изглеждаха не само жалки, но и позорни. Стадо без пастир, царство без цар. Трябва да умееш да властвуваш над бурната си душа...

През тия месеци Кристоф бе сякаш забравил музиката. Не чувствуваше никаква необходимост от нея. Духът му, оплоден от Рим, чакаше раждането. По цели дни се намираше в състояние на унес и полуопиянение. Природата като него минаваше през периода на ранна пролет, когато към негата на пробуждането се прибавя сладостен шемет. Природата и той бленуваха слети в едно, като влюбени, заспали крепко прегърнати. Вълнуващата загадка на римското поле не му беше вече враждебна; той бе овладял трагичната ѝ красота; държеше в обятията си заспалата Деметра.

* * *

През април получи от Париж предложение да дирижира там поредица концерти. Без много да се замисли, той се канеше да откаже, но сметна, че трябва да сподели най-напред с Грация. Приятно му беше да се съветва с нея за работите си; по този начин имаше илюзията, че тя участва в живота му.

Този път тя му причини голямо разочарование. Накара го да ѝ обясни обстойно предложението; после го посъветва да приеме. Той се натъжи; видя в думите ѝ доказателство за безразличието ѝ.

Грация му даде този съвет може би не без съжаление. Но защо Кристоф ѝ го бе поискал? Тъй като той предоставяше на нея да реши вместо него, тя се смяташе отговорна за постъпките на приятеля си. В

резултат на разменените мисли помежду им част от волята на Кристоф бе минала у нея; той ѝ бе разкрил понятието дълг и красотата да изпълниш дълга си. Така поне тя схващаше дълга по отношение на приятеля си. И не искаше той да му измени. Тя по-добре от него познаваше властта на негата, която се таи в италианската земя: подобно на коварната отрова на топлото сирокко тя прониква във вените и приспива волята. Колко пъти самата тя бе чувствувала пагубното ѝ очарование, без да има енергията да устои! Цялата нейна среда бе в различна степен засегната от тази малария на душата. По-силни от нея някога са ѝ ставали жертва. Тя бе разяла бронза на римската вълчица. Рим излъчва смърт: там има премного гробници. По-здравословно е само да минеш през него, а не да живееш там. Много лесно изоставаш от своя век, а това е опасна склонност за все още младите сили, пред които стои дълъг жизнен път. Грация си даваше сметка, че окръжаващата среда не беше животворна за един творец. И макар и да изпитваше към Кристоф по-силно приятелство, отколкото към всеки друг... (дали смееше да го признае пред себе си?), не ѝ беше всъщност неприятно, че той се отдалечава от нея. Уви! Той я изморяваше с всичко, което тя обичаше у него — пищно разцъфналия ум, преливащата жизненост, натрупана от години — спокойствието ѝ бе смутено. Той я уморяваше още може би, защото тя усещаше винаги заплахата на любовта му, красива и трогателна, но прекалено настойчива, срещу която постоянно трябваше да бъде нащрек; по-благоразумно беше да го държи на известно разстояние. Тя се пазеше да признае това дълбоко в себе си; въобразяваше си, че има пред вид само интереса на Кристоф.

Добрите доводи не ѝ липсваха. В тогавашна Италия мъчно можеше да живее един музикант. Би му липсвало въздух. Музикалният живот бе потиснат. Фабриката на театъра разстиляше тлъстата си пепел и парещите си пушци върху тази почва, чиито музикални цветя доскоро изпълваха с уханието си цяла Европа. Ако някой откажеше да се включи в бандата кресльовци, които не можеха или не искаха да постъпят във фабриката, беше обречен на заточение или жалко живуркане. Творческият гений съвсем не бе пресъхнал. Само че го оставяха да бездействува и да се погубва. Кристоф се бе срещал с не един млад музикант, у когото живееше душата на майсторите на мелодията на неговата раса и вроденото чувство за красота, с което бе

пропито вещото и просто изкуство на миналото. Но кой им обръщаше внимание? Те не можеха да наложат творбите им да бъдат изсвирени, нито дори публикувани. Никакъв интерес към чистата симфония. Нямаше уши за музика, чието лице не е гримирано!... И те пееха за самите себе си, с обезсърчен глас, който постепенно замираше. Имаше ли смисъл? По-добре да спят!... Кристоф на драго сърце би им помогнал. Дори ако приемем, че това можеше да му се удаде, мнителни и честолюбиви, те не биха приели. Каквото и да стореше, той оставаше чужденец за тях. А за италианците, потомци на древна раса, въпреки радушния прием, всеки чужденец е всъщност варварин. Те смятаха, че злополучното положение с тяхното изкуство е въпрос, който трябва да се уреди между свои. Обсипвайки го щедро с приятелски прояви, не го приемаха в своето семейство. Какво тогава му оставаше? Не можеше все пак да съперничи с тях и да им оспорва малкото им местенце под слънцето!...

Същевременно геният не може да мине без храна. Музикантът има нужда от музика, да слуша и сам да изпълнява музика. Временното оттегляне е благотворно за ума, защото го принуждава да се съсредоточи. Самотата е благородна, но убийствена за твореца, който не намери в себе си сили да се изтръгне от нея. Той трябва да живее с живота на своето време, дори този живот да е шумен и посредствен. Постоянно трябва да дава и да получава и пак да дава и да получава... Италия по времето на Кристоф не беше вече големият пазар на изкуството, какъвто бе някога и какъвто може би пак ще стане. Панаирите на мисълта, където народите разменят душите си, са изместени сега на север. Който иска да живее, трябва да живее там.

Предоставен сам на себе си, Кристоф едва ли би потърсил отново шумната навалица. Но Грация имаше по-ясно съзнание за дълга на Кристоф. Тя изискваше от него повече, отколкото от себе си. Навярно защото го ценеше повече. Но също, защото така ѝ бе по-удобно. Прехвърляше на него енергията, а запазваше за себе си покоя. Той нямаше смелост да ѝ се сърди. Тя беше като Мария^[12], имаше подобря дял. Всеки със своята роля в живота. Предназначението на Кристоф бе да живее активно. На нея ѝ бе достатъчно да съществува. Той не ѝ искаше нищо повече...

Нищо, освен да го обича малко по-малко заради него и малко повече заради самата себе си. Той не ѝ бе особено признателен, че в

лишеното си от егоизъм приятелство тя стигаше дотам, да мисли само за неговия интерес, докато той от своя страна искаше само едно — да не мисли за него.

* * *

Кристоф замина. Отдалечи се. Но не се раздели с Грация. Както гласи песента на един стар трубадур: „Приятелият се разделя с приятелката си само когато душата му разреши това.“

[1] Моето царство е във въздуха (нем.). — Б.пр. ↑

[2] Сочна руменина, здраво, изпълнено с жизнени сокове тяло (лат.). — Б.пр. ↑

[3] Аз съм човек... (лат.). — Б.пр. ↑

[4] Преди всичко живеем (лаг.). — Б.пр. ↑

[5] Преди всичко да живеем спокойно (ит.). — Б.пр. ↑

[6] Третият Рим (ит.). — Б.пр. ↑

[7] Епоха на борби на италианския народ за освобождение на Италия и за обединение, 1870 г. — Б.пр. ↑

[8] Селяни (ит.). — Б.пр. ↑

[9] Рим от XVIII век (ит.). — Б.пр. ↑

[10] Каменни дъбове (ит.). — Б.пр. ↑

[11] Зала във Ватикана, стените на която са рисувани от Рафаело. — Б.пр. ↑

[12] Според Евангелието Христос посетил две сестри — Марта и Мария. Докато Марта го угощавала, Мария седнала в нозете на Исус и го слушала. — Б.пр. ↑

Сърцето го болеше, когато пристигна в Париж. За пръв път се връщаше след смъртта на Оливие. Никога не бе пожелавал да види отново този град. Във фойтона, който го отвеждаше от гарата към хотела, почти не смееше да погледне през прозореца; прекара първите дни в стаята си, без да се реши да излезе. Безпокоеше се от спомените, които го дебнеха при вратата. Но какво точно го тревожеше? Даваше ли си ясно сметка? Дали, както си въобразяваше, се страхуваше, че те ще възкръснат пред него като живи?... Или — и това беше още по-мъчително — че миналото ще се окаже мъртво? Цялата му полусъзнателна инстинктивна хитрост се бе въоръжила срещу тази нова загуба. Именно поради това — може би без сам той да подозира — бе избрал хотела си далече от квартала, където бе живял някога. А когато за пръв път тръгна по улиците, когато трябваше да дирижира в концертната зала репетициите на оркестъра, когато влезе в допир с живота в Париж, известно време все още си затваряше очите, не искаше да види нищо, упорито не искаше да види това, което бе виждал някога. Предварително си повтаряше:

„Това ми е познато, познато ми е...“

В изкуството, както и в политиката все още царяха както винаги анархия и нетърпимост. На интелектуалната арена все същият панаир. Само че актьорите бяха сменили ролите си. Революционерите от неговото време бяха станали буржоа; свръхчовеците — знаменитости. Някогашните независими духом хора се опитваха да задушат днешните независими духове. Младите от преди двадесет години бяха сега по-големи консерватори от старите, срещу които се бяха сражавали някога; а критиците отказваха правото на живот на новодошлите. Привидно нищо не се бе променило.

А всъщност всичко...

* * *

„Мила приятелко, простете ми. Вие сте добра и няма да ми се сърдите за мълчанието ми. Писмото ви бе истинска благодат за мене. Прекарах няколко седмици в ужасна безпътица. Всичко ми липсваше. Загубих вас. А тук страшна пустота след загубата на близките ми. Всички стари приятели, за които ви бях говорил, са изчезнали. Филомел (нали си спомняте певицата, която пееше в онази тъжна и незабравима вечер, когато, блуждаейки сред тълпата на някакво празненство, зърнах в едно огледало вашите спрени на мене очи) — е осъществила разумната си мечта: получила малко наследство, живее в Нормандия; купила си е чифлик и го управлява. Господин Арно се е пенсионирал; върнал се е с жена си в родния си край, градче в околностите на Анже. От знаменитостите на моето време мнозина са измрели или изпаднали напълно; само няколко стари марионетки, които преди двадесет години се подвизаваха като първи любовници в изкуството и политиката, продължават да играят и днес същите роли със същото фалшиво лице. Извън тези маски не срещам никакъв познат. А те сякаш гримасничат върху нечий гроб. Непоносимо усещане. Освен това в първите дни след пристигането си се измъчвах физически от грозотата наоколо, от сивата северна светлина, след като се бях разделил с вашето златно слънце; струпаните безцветни къщи, просташките очертания на някои куполи и паметници, които никога досега не ми бяха правили впечатление, сега ме дразнеха жестоко. А и духовната атмосфера не ми беше по-приятна.

И все пак не мога да се оплача от парижаните. Приемът, който срещнах, съвсем не прилича на онзи, който ми бе оказан някога. Изглежда, че по време на моето отсъствие съм станал нещо като знаменитост. Не си заслужава да говорим за това, зная премного добре цената му. Всички мили неща, които хората казват или пишат за мен, ме трогват и аз съм им задължен. Но какво да ви кажа? Чувствувах се по-близо до хората, които някога бяха против мен, отколкото до тези, които ме възхваляват днес... Вината е само моя, зная. Не ми се карайте. Изживях известен смут. Трябваше да го очаквам. Сега това мина. Разбрах. Да, вие бяхте права, че ме върнахте сред хората. Бях започнал да затъвам в самотата си. Нездравословно е да си играе ролята на Заратустра. Потокът на живота изтича, изтича без теб. Идва един момент, когато се оказваш в пустиня. За да издълбаеш нов канал

до реката през пясъка, са нужни много изнурителни дни. Свършено е. Не ми се вие вече свят. Влях се в течението. Гледам и виждам.

Мила приятелко! Какъв странен народ са тия французи! Преди двадесет години ги смятах изчерпани... А ето че те започват отново. Моят мил другар Жанен ми го бе предрекъл. Но аз предполагах, че той се лъже. Как можех тогава да повярвам? Франция, както и техният Париж, беше пълна с развалини, хоросан и зинали дупки. Аз казвах: «Всичко унищожиха!... Какво разрушително племе!» А всъщност истински бобри. Точно когато смяташ, че са обзети от мания за разрушение, те поставят основите на нов град върху същите развалини. Сега се убеждавам в това, защото навред се издигат скели...

Wenn ein Ding geschehen,
Selbst die Narren es verstehen...^[1]

В действителност във Франция цари все същият безпорядък. Трябва да си свикнал с него, за да разпознаеш в навалищата, която се блъска на разни посоки, групите работници, поели всяка задачата си. Парижаните, както знаете, са хора, които не могат да направят нищо, без да разгласят от покривите какво правят. Те са също така хора, които не могат да направят нищо, без да очернят това, което вършат съседите им. И най-трезвите глави могат да се объркат. Но когато си живял като мене почти десет години у тях, крясъците им не могат вече да те заблудят. Даваш си сметка, че по този начин се подтикват към работа. Докато говорят, действуват; и тъй като на всяка строителна площадка израства дом, едва се огледаш, градът е построен наново. Най-изненадващото е, че се получава едно доста стройно цяло. Макар и да поддържат противоположни тези, мозъците им са устроени еднакво. Така че под привидната анархия се коренят общи инстинкти, присъща на цялата нация логика, която им служи вместо дисциплина и тази дисциплина в крайна сметка е може би по-здрава от дисциплината на някой пруски полк.

Навсякъде се чувства все същият устрем, същата строителна треска: в политиката, където социалисти и националисти се надпреварват да затегнат разхлабения механизъм на властта; в

изкуството, което едни искат да превърнат отново в старинен аристократичен дом за привилегировани, а други в обширна зала, достъпна за народите, където пее колективната душа: възобновители на миналото, строители на бъдещето. Впрочем каквото и да правят тези изобретателни създания, те винаги изграждат едни и същи клетки. Инстинктът им на бобри или пчели ги кара в течение на вековете да правят едни и същи движения, да намират едни и същи форми. Най-революционно настроените може би неволно се вкопчват в най-старите традиции. В синдикатите и сред най-изтъкнатите млади писатели срещнах средновековни съзнания.

Сега, след като отново свикнах с шумното им държане, с удоволствие ги наблюдавам как работят. Нека ви призная откровено, доста стар мечок съм, за да се чувствавам някога добре в която и да е тяхна къща; на мен ми е нужен свободен въздух. Но какви прекрасни работници са те! Това е най-голямата им добродетел. Тя облагородява и най-посредствените, и най-покварените. И освен това какъв усет за красотата у техните художници! Не го набелязвах до такава степен порано. Вие ме научихте да го виждам. Очите ми се отвориха от светлината на Рим. Вашите майстори от Ренесанса ме накараха да разбера тукашните. Една страница на Дебюси, един торс на Роден, едно изречение на Сюарес са кръвни роднини на вашите cinquecentisti^[2].

Това не значи, че тук няма много неща, които не ми харесват. Срещнах старите си познати от Панаира на мисълта, които някога така предизвикваха свещения ми гняв. Те почти не са се променили. Но аз, уви! Аз съм се променил. Не смея вече да бъда строг. Когато ми се прииска да преценя сурово някого от тях, тутакси си казвам: «Не си прав. Ти си постъпвал по-лошо от тия хора, макар че си се смятал силен.» Научих също да разбирам, че няма нищо излишно, че дори и най-жалките хора имат своята роля в трагедията. Извратените дилетанти, зловонните развратници са изпълнили предназначението си на термити: трябваше да се разруши разклатената стара сграда, преди да се строи наново. Евреите са се подчинили на свещената си мисия да останат народ, чужд на другите нации и да изплитат от единия до другия край на света мрежата на човешкото единство. Те събарят интелектуалните бариери между народите, за да разчистят терена за божествения разум. Най-лошите покварители, насмешливите

рушители, които подкопават завещаните им вярвания, които убиват любимите ни мъртъвци, работят също, без да съзнават, върху свещеното дело за новия живот. По същия начин алчното користолюбие на bankerите-космополити изгражда с цената на толкова бедствия, независимо дали те искат, или не, бъдещото единство на света, рамо до рамо с революционерите, които се борят против тях и много по-сигурно, отколкото наивните пацифисти!

Остарявам, както виждате. Вече не хапя. Зъбите ми са притъпени. Когато отивам на театър, не спадам вече към наивните зрители, които апострофират актьорите и оскърбяват управата на театъра.

Спокойна и невъзмутима Грация, говоря ви за себе си, а мисля само за вас. Ако знаехте колко ми е досадно моето аз! То ме потиска и ме поглъща. Топуз на каторжник, който бог ми е окачил на шията. Как бих желал да го сложа в краката ви! Хубав подарък бих ви направил!... Вашите нозе са създадени да стъпват по меката пръст и по пясъка, който пее под тях. Виждам ги, скъпите ви нозе, те се разхождат нехайно по осеяните с анемонии морави... (Отидохте ли пак във вила «Дория»?) Ето ги вече уморени! Виждам ви сега полуизлегната в любимото ви убежище, в дъното на гостната ви, облакътена над книга, която не четете. Слушате ме снизходително, без да обръщате внимание на думите ми: защото съм скучен; и за да се въоръжите с търпение, от време на време се връщате към собствените си мисли; но вие сте добре възпитана и в стремежа си да не ме огорчите, когато някоя моя дума случайно ви върне от много далече, разсеяните ви очи бързо придобиват заинтересовано изражение. А и аз съм също така далеч от това, което ви казвам; самият аз едва чувам собствените си думи; и докато следя отражението им върху вашето лице, слушам дълбоко в себе си други думи, които не изричам. Тях, невъзмутима моя Грация, в противовес на другите, вие чувате добре, но се преструвате, че не са стигнали до съзнанието ви.

Сбогом. Струва ми се, че скоро ще ме видите отново. Няма да се задържа тук. Какво бих правил, след като свърша концертите си? Целувам децата ви по сладките булзи. Нали са част от вашата плът! Трябва да се задоволя с това!

Кристоф“

„Невъзмутимата Грация“ му отвърна:

„Скъпи приятелю, получих писмото ви в ъгълчето на гостната, което си спомняте толкова добре; и го прочетох, както умея да чета: оставях го от време на време да си почине, почивайки си като него. Не се подигравайте! Постъпих така, за да удължа четенето му. Така прекарахме заедно целия следобед. Децата ме питаха какво чета толкова дълго. Казах им, че това е вашето писмо. Аурора погледна състрадателно листовите и заяви: «Колко ли е скучно да напишеш толкова дълго писмо!» Опитах се да я накарам да разбере, че аз не съм ви наложила наказание, а ние просто разговаряме заедно. Тя ме изслуша, без да каже нищо, и после изтича в другата стая да играе с брат си, а малко по-късно, тъй като Лионелло вдигаше много шум, чух, че тя му каза: «Не викай! Мама разговаря със сеньор Кристоф.»“

Това, което ми казвате за французите, ми е интересно, но не ме изненадва. Спомняте си, че аз ви упреквах, че не сте справедлив към тях. Човек не може да не ги обича. Колко умен народ! Има посредствени народи, ценни само благодарение на доброто си сърце или физическата си сила. Французите са ценни с ума си. Той измива всичките им слабости. Той ги възражда. Когато ни се струват изпаднали, сломени извратени, те намират нова младост във вечно бликащия извор на своя ум.

Трябва обаче да ви се скарам. Искате ми извинение, че ми говорите само за себе си. Вие сте *ingannatore*^[3]. Не ми казвате нищо за себе си. Нищо за това, което правите. Нищо за това, което сте видели. Трябваше братовчедка ми Колет — защо не отидете да я видите? — да ми изпрати изрезки от вестниците за вашите концерти, за да бъда осведомена за успехите си. Вие загатвате само с една дума, и то мимоходом, за тях. Толкова ли не държите на нищо?... Това не е вярно. Признайте си, че успехът ви е направил удоволствие... Той трябва да ви радва, най-напред, защото е приятен на мене. Не обичам да ви виждам с преситено и разочаровано изражение. Тонът на писмото ви беше тъжен. Не трябва... Добре е, че сте станали по-справедлив към другите. Но това не е основание, за да се нападате, както правите, заявявайки, че сте по-лош от най-лошите. Някой добър християнин би ви похвалил. Но аз ви казвам, че това не е хубаво. Аз не съм добра християнка. Аз съм добра италианка, която не обича човек да се тормози заради миналото. Стига ни настоящето. Не зная какво точно сте могли да сторите в миналото. Загатнахте ми малко и аз като че ли

отгатнах останалото. Не бяха много хубави неща, но вие ми станяхте още по-скъп. Бедни ми Кристоф! Някоя жена не достига моята възраст, без да знае, че честният мъж често проявява слабости! Ако не познавахме слабостта му, не бихме го обичали толкова. Не мислете повече за това, което сте направили. Мислете за това, което тепърва ще направите. Няма никаква полза да се разкайвате. Разкайването е връщане назад. А и в доброто, както и в лошото, човек трябва да върви напред. *Sempre avanti, Savoia*^[4]... Ако си въобразявате, че ще ви позволя да се върнете в Рим! Няма какво да правите тук. Оставете си в Париж, творете, борете се, участвайте в творческия живот. Не искам да се отказвате от него. Искам да създавате красиви творби, те да се радват на успех, искам да бъдете силен, за да помагате на младите кристофовци, които започват същите борби и минават през същите изпитания. Потърсете ги, подпомогнете ги, бъдете по-добър към по-младите от вас, отколкото по-възрастните са били към вас. И най-сетне искам да бъдете силен, за да зная, че сте силен: не можете да си представите каква сила ми вдъхва това на мене самата!

Почти всеки ден отивам с децата във вила „Боргезе“. Завчера бяхме с кола до Поите Молле и обиколихме пеш Монте Марио. Злословите по адрес на бедните ми нозе.

Те ви са сърдити. „Какво разправи този господин? Че веднага сме се изморявали, след като сме извървели десет крачки до вила «Дория»! Той съвсем не ни познава. Ако не обичаме твърде да си даваме труд, то е, защото ни мързи, а не защото не можем...“ Забравяте, приятелю, че аз съм селянка.

Идете при братовчедка ми Колет. Още ли ѝ се сърдите? Тя всъщност е добра жена. Изглежда, че парижанките са луди по вашата музика. Само от моя бернски мечок зависи да се превърне в парижки лъв. Получавате ли писма? Направиха ли ви обяснения? Не ми споменавате някоя жена. Да не би да сте се влюбили? Разкажете ми. Не съм ревнива.

Вашата приятелка Г.

„Нима си въобразявате, че съм ви признателен за последното изречение? Какво не бих дал, подигравчийке Грация, да бяхте ревнива! Но не разчитайте на мене, за да ви дам повод. Нямам никаква слабост към тези луди парижани, както вие ги наричате. Луди ли? Биха желали да бъдат луди, но съвсем не са. Не се надявайте, че ще ми завъртят

главата. Може би повече изгледи щеше да има, ако бяха безразлични към музиката ми. Но вече е премного късно, те я обичат. Как бих могъл да си правя илюзии! Когато някой ви казва, че ви разбира, именно тогава сте сигурен, че няма да ви разбере никога...

Не вземайте много сериозно остротите ми: чувствата, които изпитвам към вас, не ме правят несправедлив към другите жени. Никога не съм изпитвал повече истинска симпатия към тях, отколкото откакто не ги гледам с очи на влюбен. Голямото усилие, което правят от тридесет години насам да се измъкнат от унижителното и нездравословно полуслугуване, на което ги обричаше нашият глупав мъжки егоизъм за тяхно и наше нещастие, ми се струва едно от най-крупните явления в нашата епоха. В град като Париж човек научава да се възхищава от новото поколение девойки, които въпреки толкова пречки се спускат с чистосърдечен плам към завоюване на науката и дипломите; науката и дипломите, които, както си мислят те, ще ги освободят, ще им отворят дверите на непознат мир, ще ги направят равни на мъжете.

Може би тази вяра е илюзорна и малко смешна. Напредъкът никога не се осъществява точно така, както ние се надяваме: и все пак той се осъществява, макар и по други пътища. Това усилие на жените няма да отиде напразно. То ще ги направи по-пълноценни, по-човечен, такива, каквито са били във вековете на разцвет. Те няма вече да бъдат безучастни към животрептящите световни проблеми: та това беше чудовищно! Поносимо ли е жена, дори и най-погълната от домакинските си задължения, да смята, че няма защо да мисли за задълженията си в съвременното общество? Техните прапрабаби от времето на Жана д'Арк и Катерина Сфорца не са мислили така. Жената се е обезличила. Ние я лишихме от въздух и слънце. Тя сега ги изтръгва със сила от нас! Ах, какви славни девойки!... Естествено много от тези, които се борят днес, ще загинат, други ще загубят равновесието си. Но това е период на криза. Усилието е много голямо за изнежените им енергии. Когато някое растение дълго е било лишено от влага, първият дъжд може да го попари. Но има ли значение? Това е цената на всеки напредък. Девойките, които ще дойдат след тях, ще разцъфнат от техните страдания. Горките войнствени сегашни девизи! Много от тях никога няма да се омъжат, но ще се окажат по-плодовити от цели поколения матрони, раждали деца преди тях: защото от

тяхната саможертва ще се роди поколението жени на новия класически век.

Не в салона на вашата братовчедка Колет човек би могъл да срещне тези работливи пчелици. Какво ви прихвана да ме прашате при тази жена? Принуден бях да се подчиня; но не е добре: злоупотребявате с властта си. Отклонил бях три нейни покани и не бях отговорил на двете ѝ писма. Тя дойде да ме преследва на една от репетициите ми с оркестъра — репетирахме моята шеста симфония. Видях, че довтаса през антракта с вирнат нос, души въздуха и вика: «Мирише на любов! Ах, колко ми харесва тази музика!...»

Физически тя се е променила: останали ѝ са само котешките очи с изпъкнали зеници, смешният нос, който се бърчи и сякаш вечно се движи. Но лицето ѝ е станало по-широко, по-румено и по-тежко. Упражняването на различни спортове я е преобразило. Тя се отдава на тях от все душа. Мъжът ѝ, както знаете, е един от ръководителите в «Отомобил-клуб» и в «Аеро-клуб». Нито един самолетен полет, нито една обиколка по въздуха, земята или водата на която Стивънс Дъолестрад да не се смятат задължени да присъствуват. Винаги са на път. Не е възможен никакъв разговор; между тях става дума само за Ресинг, Роуинг, Ръгби или Дерби. Навъдила се е нова порода светски хора. Времето на Пелеас^[5] е минало за жените. Душите не са на мода. Младите момичета се гордеят с румените си лица, загорели от тичането на открито и от упражненията на слънце. Гледат ви с очи на мъж; смеят се малко просташки. А и тонът им е станал по-груб и рязък. Братовчедка ви произнася понякога най-спокойно чудовищни неща. Станала е страшно лакома, докато по-рано едва се докосваше до яденето. Продължава да се оплаква от стомаха си, колкото да не загуби навика; но не пропуска нито залък. Не чете нищо. В тия среди вече не се чете. Само музиката все още се радва на благоволенieto им. Тя дори се е възползвала от провала на литературата. Когато са смазани от умора, музиката е за тях нещо като турска баня, топла пара, масаж и наргиле. Няма нужда да мислят. Служи им за преход от спорта към любовта. Но най-разпространеният спорт между различните развлечения днес е танцът. Руски танци, гръцки танци, швейцарски танци, американски танци, в Париж се танцува всичко: симфониите на Бетховен, трагедиите на Есхил, «добре темперираният клавесин»,

античните статуи на Ватикана, Орфей, Тристан, «Страстите господни» и гимнастика. Смахнали са се.

Любопитно е да се види как вашата братовчедка съгласува всичко това: естетика, спортове и практически ум (защото тя е наследила от майка си усета към сделките и семейния деспотизъм). Трябва да се получава невероятна смесица; но тя се чувствава отлично. И най-налудничавите ѝ екстравагантности не ѝ пречат да бъде проникателна, както очите и ръцете ѝ никога не ѝ изменят по време на шеметните ѝ пробези с автомобил. Властна жена. Тя води за носа и мъжа си, и гостите, и прислугата си. Занимава се и с политика; поддържа «негово височество»: не смятам, че е роялистка, но това е за нея още един повод за суетене. И макар да е неспособна да прочете повече от десет страници от някоя книга, упражнява влияние при изборите в Академията. Опитва се да ме вземе под покровителството си. Можете да си представите колко ми допадна предложението ѝ! Най-досадното е, че тъй като отидох при нея, подчинявайки се на желанието ви, тя е убедена сега във властта си над мен... Аз си откъсвам, като ѝ казвам сурови истини. Тя само се смее и никак не е затруднена в отговора. Всъщност е добра жена... Да, стига само да е заета с нещо. Сама признава: ако машината ѝ остане без работа, тя би била готова на всичко, на всичко, само и само да ѝ достави храна. Два пъти ѝ ходих на гости. Няма повече да отида. Това е достатъчно, за да ви докажа покорството си. Нали не желаете смъртта ми?

Излизам от дома ѝ разнебитен, смлян, унищожен. Последния път, когато я видях, сънувах през нощта ужасен кошмар: сънувах, че съм неин мъж и за цял живот съм свързан с тази жива вихрушка... Глупав сън, който навярно не тормози истинския ѝ мъж: защото от всички, които се срещат в жилището ѝ, той навярно най-малко време стои с нея, а когато са заедно, говорят само за спорт. Разбират се отлично.

Как тези хора допринесоха за успеха на моите композиции? Не се и опитвам да разбера. Предполагам, че моята музика ги разтърсва по някакъв нов начин. Признателни ѝ са, че не се церемони с тях. За момента обичат пълнокръвното изкуство. Но изобщо не подозират, че под плътта има душа; днес се увличат по мене, утре ще ме слушат с безразличие, а другиден ще ме отричат, без обаче никога да опознаят душата ми. Такава е участта на всички творци. Не се самозаблуждавам

относно успеха ми: няма да му се радвам дълго и те ще ме накарат скъпо да платя за него. Междувременно присъствувам на любопитни явления. Най-възторженият ми почитател (бас държа, че не можете да отгатнете!)... е нашият приятел Леви-Кьор. Спомняте ли си онзи красив младеж и жалкия ми дуел с него на времето? Днес той упреква хората, които тогава не са ме разбирали. При това не мога да отрека, че върши това добре. От всички, които говорят за мене, той е най-умният. Сама съдете колко струват другите! Нямам основание да се чувствавам горд, уверявам ви!

Пък и нямам желание. Много унижен се чувствавам, когато слушам произведенията, за които ме хвалят. Познавам себе си в тях, но не се харесвам. Какво безпощадно огледало е една музикална творба за човек, който умее да вижда! За щастие моите слушатели са слепи и глухи. Вложил съм толкова свои лутаници и слабости в творбите си, че понякога ми се струва, че върша престъпление, като пускам сред обществото тази банда демони. Успокоявам се, като видя, че публиката си остава невъзмутима: тя носи тройна броня; нищо не би могло да я досегне, иначе бих бил обречен на вечни мъки... Упреквате ме, че съм прекалено строг към себе си. Това е, защото не ме познавате, както аз се познавам. Хората ни виждат такива, каквито сме. Не виждат какви бихме могли да бъдем; и ни славословят главно за това, което не е резултат на нашите качества, а на събитията, на които сме играчка, и на силите, които ни ръководят. Нека ви разкажа една случка.

Онази вечер се отбих в едно от кафенетата, където може да се чуе добра музика, макар и чудато изпълнена: с пет-шест инструмента, допълнени от пиано, там се изпълняват всички симфонии, меси и оратории. Също както в Рим продават при търговците на мраморни изделия капелата Медичи като украшение за камина. Изглежда, че това е полезно за изкуството. За да може да влезе в обръщение между хората, трябва да се размени на дребни монети. Впрочем на тези концерти не ви лъжат относно количеството. Програмите са изобилни, а изпълнителите добросъвестни. Срегнах там един виолончелист и се сбlijих с него: очите му странно ми напомнят очите на баща ми. Той ми разказа живота си. Внук на селянин, син на дребен чиновник, работещ в кметството на някакво селце в Северна Франция. Искали да го направят гражданин, адвокат. Дали го в колежа в съседния град. Здравото, грубовато момче, ненагодено за прилежния труд на дребен

нотариус, не можело да се задържи в тази клетка; прескачало стените, шляело се из полето, ухажвало момичета, изразходвало голямата си физическа сила в побоища; останалото време скитало без работа, мечтаейки за неща, които никога не би направило. Само едно го привличало — музиката. Един бог знае защо! Между близките му нямало нито един музикант освен някакъв чичо, малко налудничав, от тия провинциални чудаци, които в гордото си уединение се отдават на глупави мании. Този негов чичо бил измислил нова система за котиране — още една! — които трябвало да извърши истинска революция в музиката; той твърдял даже, че изнамерил стенография, която дава възможност да се запишат едновременно думите, мелодията и акомпанимента; никога не му се удало да я разчете правилно самият той. В семейството се подигравали с човечеца, но все пак се гордеели с него. Мислели: «Стар лудньо! Кой знае? Може би е гениален!...» От него навярно племенникът бил наследил музикалната мания. Каква музика е можел да чуе в своята паланка?... Но и лошата музика може да вдъхне също така чиста любов към музиката, както и добрата.

Нещастieto било, че подобна страст била недопустима в неговата среда; а и детето не било така упорито налудничаво като чичо си. То четяло скришом скалъпените с денонощен труд произведения на стария маниак, които легнали в основата на жалкото му музикално образование. Тщеславен, той се плашел от баща си и от общественото мнение и не искал да признае амбициите си, преди да е постигнал успех. Добро момче, смазано от родителския деспотизъм, то постъпило като толкова много френски дребни буржоа, които от малодушие не смеят да се противопоставят на волята на близките си, подчиняват се привидно и живеят във вечна криеница. Вместо да следва склонността си, младежът вършел добросъвестно; но без никакво желание, наложената му работа, неспособен нито да преуспее в нея, нито да се провали с трясък. Така успял да вземе криво-ляво необходимите изпити. Главното им предимство за него било, че ще може да се освободи от двойния надзор: на родителите си и на провинциалния град. Правото му било убийствено скучно. Бил решил да не се занимава с него. Но докато бил жив баща му, не посмял да изяви открито желанието си. А може би нямал нищо против, че бил принуден да чака още, преди да вземе решение. Бил от хората, които цял живот се заблуждават относно онова, което ще правят по-късно,

което биха могли да правят. За момента не правел нищо. Излязъл от орбитата си, опиянен от новия живот в Париж, той се отдал с присъщата на младите селяни необузданост на двете си главни увлечения: жените и музиката. Луд за концерти, както и за чувствени наслади. Пропилял години, без да използва възможностите, с които разполагал, за да допълни музикалното си образование. Мнителната му гордост, лошият му независим и подозрителен характер му попречили да взема уроци, да поиска нечий съвет.

Когато баща му умрял, пратил по дяволите Темида и Юстиниян. Започнал да композира, без да има волята да овладее необходимата техника. Дълбоко вкоренените привички към безделие и вкусът към наслаждение го били направили негоден за каквото и да било сериозно усилие. Откликвал живо на музиката, но смисълът и формата му убягвали. В крайна сметка пишел само най-банални пиески. Най-лошото било, че у този посредствен музикант действително се е криело нещо велико. Прочетох две негови стари композиции. Тук-там се мярва по някоя поразителна идея, останала в зачатък и тутакси изпортена. Блуждаещи огънчета върху торфено блато... И какъв странен мозък! Пожела да ми обясни сонатите на Бетховен. Той вижда в тях детски, пошли романи. Но говори с такава страст, толкова сериозно! Просълзява се, стане ли дума за Бетховен! Готов е да го убият за нещата, които обича, страшно трогателен и смешен човек! Когато ми идеше да му се изсмея в лицето, имах желание също да го прегърна... При това дълбоко почтен. Изпитва непоклатимо презрение към шарлатанството на парижките дружества и към лъжливите репутации — макар и да не може да се откаже от наивното си преклонение на дребен буржоа към преуспелите хора...

Имал малко наследство. За няколко месеца го изял. И като останал без средства, също като много подобни нему, проявил непростимата честност да се ожени за едно бедно момиче, което бил прелъстил; то имало хубав глас и се занимавало с музика макар и да не я обичало. Трябвало да се изхранват от нейното пеене и от посредственото умение, което бил придобил да свири на виолончело. Естествено скоро си дали сметка за взаимната си посредственост и си станали непоносими. Родило им се момиченце. Бащата пренесъл върху детето цялата си потребност от илюзии. Мислел, че то ще стане това, което той не успял да стане. Момиченцето приличало на майка си:

дрънкало на пиано без капка талант; обожавало баща си и учело прилежно, за да му достави удоволствие. В продължение на няколко години, обхождали хотелите в курортите с минерални води, събирайки повече оскърбления, отколкото пари. Хилавото, претоварено дете умряло. Жена му, отчаяна, ставала от ден на ден по-свадлива. Бездънна нищета, без надежда да излезе когато и да било от нея, засилена от стремежа към идеал, които съзнава, че не може да постигне...

И си помислих, мила приятелко, виждайки този клет неудачник, чийто живот е бил само върволица разочарования: «Ето какъв можех да бъда и аз.» В детските ни души имаше нещо общо, а и някои случки от живота ни си приличаха. Намерих дори известно сходство в музикалните ни идеи; само че той се е спрял в своите насред път. На какво се е дължало, че и аз не съм пропаднал като него? Несъмнено на волята ми. Но също и на случайностите на живота. И дори ако вземем само волята ми, дали заслугата за нея е само моя? Не е ли дължа по-скоро на нацията си, на другарите си и божията помощ?... Подобни мисли правят човека смирен. Чувствуващ се побратимен с всички, които обичат изкуството и страдат за него. От дъното до върха разстоянието не е кой знае колко голямо...

По този повод размислих върху вашите думи. Вие сте права: човекът на изкуството няма право да остане настрана, докато може да помага на другите. Затова аз ще остана тук, ще си наложа да прекарвам по няколко месеца годишно във Виена или Берлин, макар и да ми е мъчно да свикна отново с тези градове. Но не трябва да се отказвам от живота... Ако не успея да бъда много полезен на другите, както с основание се опасявам, престоят ми там ще бъде полезен може би за самия мен. И ще се утешавам, като си мисля, че вие сте пожелали това. Пък и (не искам да бъда неискрен)... започва да ми се харесва тук. Сбогом, тиранке. Вие тържествувате. Стигнах дотам, че не само върша това, което желаете, но го върша с радост.

Кристоф“

* * *

И така, той остана в Париж, отчасти за да й направи удоволствие, но също и защото събудената му любознателност на творец бе

увлечена от зрелището на обновеното изкуство. Той предлагаше мислено на Грация всичко, което виждаше и правеше; споделяше го с нея в писмата си. Знаеше отлично, че се самозалъгва относно интереса, който то представлява за нея; подозираше, че тя е доста безразлична. Но ѝ бе признателен, че не му го показва много открито.

Тя му отговаряше редовно всеки две седмици. Топлите ѝ съдържани писма бяха подобни на държането ѝ. Разказвайки му за живота си, тя запазваше нежна и горда дискретност. Знаеше колко буйно отекват думите ѝ в сърцето на Кристоф. Предпочиташе да му наглежда студена, отколкото да го подтикне към екзалтирани чувства, които не искаше да споделя. Но тя беше премного жена и добре познаваше тайната да не обезсърчава любовта на приятеля си и да лекува тутакси с нежни думи разочарованието, предизвикано от безразличието ѝ. Кристоф скоро се досети за тактиката ѝ; и воден от хитрост на влюбен, се мъчеше на свой ред да съдържа поривите си, да ѝ пише по-умерени писма, та отговорите на Грация да бъдат по-излиятелни.

Колкото по-дълго живееше в Париж, толкова повече се интересуваше от новите настроения, които вълнуваха този гигантски мравуняк. Интересът му беше още по-основателен, защото срещаше у младите мравки много по-малко симпатии към творчеството си. Не беше се излъгал: успехът му бе Пирова победа. След като бе изчезнал за десет години, връщането му бе предизвикало сензация в парижкото общество. Но по ирония на съдбата — доста често явление — той бе покровителствуван този път от бившите си противници, снобите, робуващи на модата. Хората на изкуството си оставаха глухо враждебни или недоверчиви към него. Той налагаше името си, защото принадлежеше вече на миналото, налагаше се със значителните си творби, със страстната си убеденост, с неудържимата си искреност. Но макар музикалните среди да не можеха да го отминат, макар да принуждаваше публиката да го уважава и цени, все още слушателите му не го разбираха правилно и не го обичаха. Той стоеше извън изкуството на своето време. Беше неестествено явление, жив анахронизъм. Винаги беше така с него. Десетте години на усамотение бяха засилили сега разрива. По време на отсъствието му в Европа и особено в Париж се беше извършило, както сам бе забелязал, коренно преустройство. Зараждаше се нов порядък. Надигаше се ново

поколение, по-жадно да действа, отколкото да разбира, стремящо се главно към притежание, а не към истина. То искаше да живее, да завоюва живота, макар и с измама. Измамна гордост от всякакво естество: гордееха се с нацията си, с кастата си, с религията, с културата и с изкуството, всякакъв вид гордост бе добре дошла за тях, стига да можеше да им послужи за желязна броня, стига да можеше да им достави меч и щит и заслонени зад нея, да можеха да се насочат към победата. Затова те с неудоволствие слушаха силния изтерзан глас, който им припомняше съществуването на съмнението и страданието: тези бурни вихри, смутили едва погребаната нощ, които въпреки опроверженията на новото поколение продължаваха да заплашват света, докато то искаше да ги забрави. Невъзможно бе да не чуват: всичко това беше още така близко! И младите се отвръщаха с яд и крещяха с все сила, за да заглушат този глас. Но той говореше много силно. И те не можеха да му простят.

Кристоф, напротив, ги наблюдаваше дружелюбно. Той приветствуваше неудържимия поход на света към сигурност и ред. Съзнателното тесногърдие на неговия устрем не го тревожеше. Когато човек се насочва към целта, той трябва да гледа право пред себе си. Колкото до него, седнал на завоя на един свят, той с наслада наблюдаваше трагичното великолепие на нощта зад себе си и усмихнатата млада надежда пред себе си, колебливата красота на свежата, трескава зора. Намираще се в неподвижната точка на оста на махалото, което вече се изкачваше нагоре. Без да го следва в неговия ход, той с радост се вслушваше в ритъма на живота. Приобщаваше се към упованията на хората, които отричаха неговите предишни тревоги. Бъдещето щеше да бъде такова, каквото той бе мечтал. Преди десет години, в нощта и терзанията, Оливие, клето галско петле, бе възвестил с крехката си песен далечния ден. Певеца го нямаше вече; но песента му се сбъдваше. В градината на Франция птичките се пробуждаха. И Кристоф внезапно чу, издигнал се над другите чуруликания, по-силния и по-ясен глас на възкръсналия Оливие.

* * *

Той четеше разсеяно на щанда на една книжарница някаква стихосбирка. Името на автора му бе непознато. Някои думи привлякоха вниманието му; той не можа да се откъсне. Както четеше между неразрязаните листи, му се стори, че чува познат глас, че вижда приятелско лице... Безсилен да определи усещането си и не можейки да се реши да се раздели с книгата, той я купи. Щом се прибра, пак я зачете. Тутакси натрапчивото усещане се появи отново. Властният устрем на стихотворението извикваше в съзнанието съвсем точно като ясновидец необятните, вековни души — родните страни, — исполински дървета, чиито листа и плодове са хората. От страниците се надигаше свръхчовешкият образ на Майката, живяла преди днешните хора, която ще пребъде и след тях, седнала на трона, подобна на византийските мадони, високи като планини, в чиито крака се молят човешките мравки. Поетът възпяваше Омировия двубой на тези големи богини, които кръстосват копията си още от първите дни на историята, хилядолетна „Илиада“, в сравнение с която епопеята на Троя прилича на гръцки хълм пред Алпийската верига.

Подобна горда и войнствена епопея бе далеч от мисълта на космополитна душа като Кристофовата. И все пак в отделни проблясъци на това видение на френската душа — тази изящна Богородица, която държи егидата, Атина Палада със сини очи, които блестят в мрака, работническата богиня, несравнимата художничка, върховният разум, чието святкащо копие изстребва непокорените варвари — Кристоф зърваше нечий поглед и усмивка, които му бяха познати и любими. Но изплъзващият му се призрак изчезваше точно когато му се струваше, че ще го улови. И докато се дразнеше, че напразно го гони, ето че обръщайки страницата, той прочете разказ, който бе чул от Оливие няколко дни преди смъртта му.

Бе издъно разтърсен. Изтича при издателя и поиска адреса на автора. Отказаха да му го дадат съгласно издателската практика. Той се разсърди. Напразно. Най-сетне се сети, че ще може да се осведоми от някой телефонен указател. И наистина намери адреса и тутакси се запъти към автора. Когато искаше нещо, държеше да го има. Непоносимо му бе всяко отлагане.

Квартал Батиньол. Последния етаж. Няколко врати към общ коридор. Кристоф потропа на тази, която му посочиха. Отвори се съседната. Млада, некрасива жена, силно черноока, с надвиснали над

челото коси, нечиста кожа, сгърчено лице с живи очи, го попита какво иска. Изражението ѝ бе недоверчиво. Кристоф ѝ обясни защо е дошъл и на повторния ѝ въпрос каза името си. Жената излезе от стаята си и отвори другата врата с ключ, който носеше в себе си. Но не въведе веднага Кристоф. Каза му да почака в коридора и влезе сама, като затвори вратата под носа му. Най-сетне Кристоф бе допуснат в добре охраняваното убежище. Прекоси полупразна стая, която служеше за трапезария: само няколко разнебитени мебели; до прозореца без пердета в голям кафез писукаха дванадесетина птички. В съседната стая върху изтърган диван лежеше мъж. Той се понадигна, за да се ръкува с Кристоф. Това слабо одухотворено лице, тези кадифени очи с трескав плам, тези дълги умни ръце, това изкривено тяло, този остър, пресипнал глас... Кристоф го позна веднага... Еманюел! Малкият недъгав работник, който бе станал неволната причина... И Еманюел, скочил внезапно на крака, тутакси позна Кристоф.

Стояха безмълвни. И двамата в този миг виждаха Оливие... Не се решаваха да си подадат ръка. Еманюел се отдръпна неволно. След десет години от дълбините на подсъзнанието му избликваше тайната враждебност, предишната ревност. Той стоеше недоверчив и неприязнен. Но когато видя вълнението на Кристоф, когато прочете върху устните му името, което изпълваше мисълта и на двамата: „Оливие!“, това бе по-силно от него: той се хвърли в разтворените за него обятия.

— Знаех, че сте в Париж. Но как успяхте да ме намерите вие? — попита Еманюел.

— Прочетох последната ви книга. Между редовете чух *неговия* глас — отвърна Кристоф.

— Познахте го, нали! — възкликна Еманюел. — На него дължа всичко, което съм днес.

(Избягваше да произнесе името.)

След малко добави помръкнал:

— Той обичаше вас повече, отколкото мене.

Кристоф се усмихна.

— Човек, който обича много, не познава повече и по-малко; той се дава на всички, които обича.

Еманюел погледна Кристоф; трагичното сериозно изражение на волевите му очи внезапно се озари от дълбока нежност. Той улови

ръката на Кристоф и го покани да седне до него на дивана.

Разказаха си живота си. От четиринадесет до двадесет и пет години Еманюел беше опитал много занаяти: печатар, тапицер, амбулантен търговец, служащ в книжарница, писар при адвокат, секретар на някакъв политик, журналист... Независимо от професията си бе намерил начин да се образова трескаво, като тук-там срещал подкрепата на добри хора, изненадани от енергичността на младежа, но по-често попадал в ръцете на мошеници, които използвали нищетата и дарованията му; обогатил се с най-злокачествен опит, но успял да се измъкне без много голямо огорчение, жертвувайки само и без това крехкото си здраве. Странната му склонност към старите езици (не толкова изключителна, колкото би изглеждало, в нация, пропита с хуманитарни традиции) привлякла любопитството и подкрепата на стар свещеник, занимаващ се с гръцки език. Работата с него, която по липса на време не се задълбочила много, дисциплинирала духа му и оформила стила му. Този човек, излязъл от тинята на простолюдието, самообразовал се съвсем сам, наслуки, с огромни празноти, беше придобил такова словесно умение, такова овладяване на формата от мисълта, каквото десет години университетска подготовка са безсилни да дадат на младата буржоазия. Той приписваше благотворните резултати на Оливие. Много други впрочем го бяха подпомогнали по-ефикасно. Само че от Оливие бе отхвъркнала искрата, запалила в мрака на тази душа неугасващото пламъче. Другите само бяха доливали масло в кандилото.

Еманюел каза:

— Започнах да го разбирам едва от момента, когато той си отиде. Но всичко, което ми бе казвал, бе проникнало в мене. Неговата светлина никога не ме е напускала.

Заговори за творбите си, за задачата, която, както твърдеше той, му била възложена от Оливие: да пробуди френските сили за пламенния изблик на героичен идеализъм, чийто предвестник бил Оливие. Той искаше да се превърне в мощен глас, който се носи над борбата и възвестява бъдната победа. Възпяваше епопеята на своята възродена нация.

Стихотворенията му наистина бяха продукт на тази странна нация, която така силно е запазила през вековете старата си келтска същност, макар и да е обличала с необяснима гордост износените

дрехи и закони на римския завоевател. Тук оживяваха в първичната им чистота галското дръзновение, духът на неудържим разум, на насмешка, съчетанието на самохвалство и сърцатост, всичко онова, което караше галите да дърпат за брадите римските сенатори, да ограбват храма в Делфи и да запращат смеешком копията си към небето. Но на малкото парижко чираче се бе паднало да въплъти своите страсти, както бяха правели дедите му с перуки и както навярно щяха да правят правнуците му, в телата на героите и боговете на Гърция, умрели преди две хиляди години. Интересна склонност на този народ, която съответствува на неговия копнеж по непостижимото: насочвайки мисълта си по следите на вековете, той си въобразява, че я налага завинаги. Принудата на класичната форма придаваше още побурна устремност на чувствата на Еманюел. Спокойната увереност на Оливие в съдбините на Франция се бе превърнала у младото му протеже в пареща вяра, жадна за изява и сигурна в тържеството си. Той желаше, виждаше, изискваше това тържество. С екзалтираната си вяра и с оптимизма си беше въодушевил французите. Книгата му беше също така въздействаща, както някое спечелено сражение. Тя бе пробила стената на скептицизма и страха. Цялото младо поколение се бе втурнало подире ѝ, към новите съдбини...

Еманюел се оживяваше, говорейки; очите му горяха, бледото му лице се покриваше с червени петна, гласът му стана креслив. Кристоф не можеше да не забележи контраста между този всеизгарящ плам и жалкото тяло, което му служеше за клада. Той за пръв път прозря вълнуващата ирония на участта на Еманюел. Певецът на енергията, поетът, който прославяше поколението неустрашими спортисти, деятелността, войната, едва можеше да направи крачка, без да се задъха, водеше трезв живот и следваше строг режим. Пиеше вода, не трябваше да пуши, живееше без любовници; носеше всички страсти в себе си, а бе обречен от здравословното си състояние на аскетизъм.

Кристоф наблюдаваше Еманюел и изпитваше прилив на възхищение и братско съчувствие. Стараеше се да не го покаже; но навярно очите му издаваха чувствата му или пък гордостта на Еманюел, чиято рана беше вечно отворена, си въобрази, че прочита в очите на Кристоф състрадание, а то бе за Еманюел по-омразно от ненавистта. Въодушевляването му мигом спадна. Той млъкна. Кристоф

напразно се опита да събуди отново доверието му. Душата се бе затворила. Кристоф разбра, че я бе наранил.

Враждебното мълчание продължаваше. Кристоф стана. Еманюел го изпрати без нито дума до вратата. Походката му подчертаваше недъга му. Той знаеше това. Извикваше на помощ цялата си гордост, за да изглежда безразличен. Но той си мислеше, че Кристоф го наблюдава и лошото му чувство се засили.

Точно когато стискаше студено ръката на госта си за сбогом, една млада елегантна жена позвъни на вратата. Придружаваше я превзет хлапак, когото Кристоф позна, защото го бе срещал на театрални премиери; там той се усмихваше, бърбеше, махаше с ръка, целуваше пръстите на дамите и от мястото си на предните редове раздаваше усмивки чак до дъното на залата: понеже не знаеше името му, Кристоф го бе кръстил „Фукльото“. Щом зърнаха Еманюел, Фукльото и спътницата му се спуснаха към „скъпия учител“ с раболепна интимна излиятелност. Отивайки си, Кристоф чу Еманюел, който заяви сухо, че не може да ги приеме, защото бил зает. Кристоф се възхити от дарбата на този човек да се държи неприятно. Той не знаеше причините, които го караха да се държи така недружелюбно с богатите сноби, удостояващи го с безцеремонните си посещения: те бяха щедри на красиви фрази и похвали; но и не помисляха да облекчат нищетата му, както прословутите приятели на Цезар Франк никога не се опитаха да го разтоварят от уроците по пиано, които бил принуден да дава до последния си ден, за да се препитава.

Кристоф няколко пъти посети Еманюел. Но не му се удаде вече да възкреси задушевността от първата им среща. Еманюел не проявяваше никакво удоволствие, когато го виждаше, и си оставаше мнително сдържан. От време на време се поддаваше на естествената потребност на гения от излияние; някоя дума на Кристоф го караше да изтръпне до дън душа и той се въодушевяваше. Неговият идеализъм озаряваше с пищен блясък съкровената му същност, която той ревниво криеше. После внезапно изстиваше, затваряше се във враждебно мълчание и Кристоф отново се изправяше пред неприятел.

Много неща ги разделяха. Разликата в годините също не беше без значение. Кристоф бе наближил периода на пълно самоосъзнаване и овладяване. Еманюел не беше още завършен като личност и беше много по-хаотичен. Неговата оригиналност се дължеше на борещите

се помежду си противоречиви елементи; мощен стоицизъм, който се опитваше да обуздае темперамента му, разкъсан от атавистични влечения — беше син на алкохолик и проститутка, — безумно въображение, което се бунтуваше в клещите на желязната му воля, безпределен егоизъм и безпределна любов към другите, та никога да не се знае кое от двете ще надделее, героичен идеализъм и жажда слава, която го караше да страда едва ли не физически от нечие превъзходство. Ако у него бяха оживели мисълта на Оливие, неговата независимост и безкористие, ако Еманюел беше по-силен от учителя си с плебейската си жизненост, на която бе чуждо отвращението от действието, с поетичния гений и суровата закалка, която го предпазваше от разочарования, той беше все пак далеч от душевната ведрина на брата на Антоанет; беше тщеславен, неспокоен; а и душевният смут на други същества се прибавяше към собствените му терзания.

Поддържаше бурна връзка с младата жена, негова съседка, която бе приела Кристоф първия път. Тя обичаше Еманюел и ревниво се грижеше за него: шеташе му, преписваше творбите му или пишеше под негова диктовка. Не беше красива, а носеше бремето на страстна душа. Излязла от народа, дълги години работничка в картонена фабрика, после чиновничка в пощите, тя бе прекарала угнетено детските си дни в обичайната за бедните работници обстановка: струпани едно връз друго тела и души, изнурителен труд, постоянно смешение на мъже и жени, липса на въздух, на тишина, никаква възможност да се усамотиш или съсредоточиш, да защитиш съкровено то светилище на сърцето си. Горд дух, подхранващ богоговеен копнеж по някакъв смътен идеал за правда, тя бе похабила очите си, преписвайки нощем, често без лампа, на светлината на луната, „Клетниците“ от Юго. Срещнала бе Еманюел, когато той бе по-нешастен от нея, болен, без средства и пламенно се бе привързала към него. Тази страст бе първата и единствена любов в живота ѝ. Затова тя се бе вкопчила в нея с упоритост на изгладнял човек. Обичта ѝ бе бремене за Еманюел, той по-скоро я търпеше, без да я споделя. Трогнат бе от предаността ѝ; знаеше, че тя е най-добрата му приятелка, единственото същество, за което той е всичко и което не може да живее без него. Но именно това го угнетяваше. Той се нуждаеше от свобода, от усамотение; очите ѝ, които жадно просека внимание го преследваха натрапчиво; той ѝ

говореше троснато, изкушаваше се да ѝ каже: „Махай се!“ Дразнеше го нейната грозота и грубоватото ѝ държане. Макар да познаваше малко светското общество и да му засвидетелствуваше презрение — страдаше, защото сред него се виждаше по-грозен и смешен, — той беше чувствителен към изяществото, поддаваше се на обаянието на жените, които изпитваха към него (това му беше пределно ясно) същото чувство, което му вдъхваше неговата приятелка. Стараеше се да проявява към нея привързаност, каквато не чувствуваше, или поне да не я огорчава с изблици на неволна неприязън. Но това не му се удаваше; носеше в гърдите си любвеобилно, щедро сърце, жадно за добри дела, и жесток демон, способен да върши зло. Тази душевна борба и ясното съзнание, че не може да я изведе до успешен край извикваха у него глухо раздражение, което изливаше върху Кристоф.

Еманюел не можеше да преодолее двойната неприязън, която му вдъхваше Кристоф: едната, породена от някогашната му ревност — детските вражди оцеляват дори когато поводът им е вече забравен; другата — от пламенния му патриотизъм. Еманюел въплътяваше във Франция всички мечти за справедливост, милосърдие, братство между хората, лелеяни от нейните най-добри синове през миналата епоха. Той не противопоставяше Франция на останалите европейски държави като неприятелка, чието благополучие се разраства за сметка на тяхното разорение; поставяше я просто начело, като законна повелителка, властваща над тях за общото благо, защитница на идеалите, повела след себе си човешкия род. Той би предпочел да я види мъртва, отколкото несправедлива. Но не се съмняваше в нея. Беше чистокръвен французин, по култура и по сърце, захранен единствено с френските традиции, чийто дълбок смисъл долавяше инстинктивно. Не отдаваше нужното признание на чуждестранната мисъл, към която се отнасяше със снизходително презрение, и се дразнеше, ако някой чужденец не приеме това унизително положение.

Кристоф виждаше всичко това; тъй като беше по-възрастен и имаше по-голям жизнен опит, не се засягаше. Макар и националната гордост на Еманюел да бе оскърбителна, тя не го нараняваше; познати му бяха заблужденията на синовната любов, а и не мислеше да критикува крайностите на едно свято чувство. Впрочем тщеславната увереност на народите в тяхната мисия е от полза за цялото човечество. Едно само го караше да страни от Еманюел и му беше

направо мъчително — гласа на поета, издигащ се понякога до много остри нотки. Музикалният Кристоф жестоко страдаше. Неволно гримасничеше. Стараеше се Еманюел да не забележи. Мъчеше се да слуша музиката, а не инструмента. Недъгавият поет излъчваше такава героична красота, когато призоваваше победите на духа, предвестници на други победи, завладяването на въздуха, „летящия бог“, който повдига тълпите и подобно на Витлеемската звезда ги увлича възторжено след себе си — към кои ли далечни перспективи или близки разплачи! Великолепието на тези видения, изпълнени със сила, не пречеше обаче на Кристоф да чувства тяхната опасност, да предвижда накъде води тази войнствена стъпка и нарастващият крясък на новата „Марсилеза“. Той си мислеше с лека насмешка — без съжаление за миналото и без страх от бъдещето, — че песента ще предизвика отклици, неочаквани за поета, и че ще дойде ден, когато хората ще въздишат за отминалото време на Панаира на мисълта... Колко свободни бяха тогава! Златна ера на свободата! Никога вече няма да дочакат такава! Светът се насочваше към ера на сила, здраве и мъжествена деятелност, може би и на слава, но също и на безпощадна власт и строга дисциплина. Та няма малко пъти го призовавахме този железен век, класическия век! Великите класически епохи — на Луи XIV или на Наполеон — ни изглеждат отдалече като върхове на човечеството. И може би наистина тогава нацията, най-успешно осъществява своя държавен идеал. Но попитайте героите на това време какво мислят по този въпрос! Вашият Никола Пусен отиде да живее и да умре в Рим; задушавал се е у вас Вашият Паскал и вашият Расин са се сбогували с обществото. И колко други измежду най-великите са живели в усамотение, онеправдани, потиснати! Дори Молиер е криел толкова огорчения! Колкото до Наполеон, за когото толкова жалите, бащите ви едва ли са подозирали щастието си; а и самият повелител не си е правел илюзии, знаел, че когато изчезне, светът ще въздъхне облекчено: „Уф!...“ Каква пустиня на мисълта около „императора!“ Над необятните пясъци африканското слънце...

Кристоф не казваше всичко, което му минаваше през главата. Няколко намека само бяха вбесили Еманюел: той повече и не засегна тези въпроси. Но макар и да пазеше за себе си мислите си, Еманюел знаеше какво е неговото отношение. Нещо повече, той смътно съзнаваше, че Кристоф вижда по-далеч от него. И това само още

повече го дразнеше. Младите хора не прощават на по-възрастните, че ги принуждават да видят какви ще бъдат след двадесет години.

Кристоф четеше в сърцето му и си казваше: „Той е нрав. Всеки с вярата си. Опазил ме бог да смуцавам доверието му в бъдещето!“

Но със самото си присъствие той вече го смуцаваше. Когато две личности са заедно, колкото и да се мъчат да не се налагат, едната винаги смазва другата и победената запазва озлоблението от унижението. Гордостта на Еманюел страдаше от по-големия житейския опит и от по-силния характер на Кристоф. А може би се отбраняваше срещу нарастващата симпатия към него...

Той стана още по-необщителен. Затвори вратата си. Престана да отговаря на писмата му. Кристоф бе принуден да се откаже да го вижда.

Бяха вече в началото на юли. Кристоф отчиташе какво му бяха донесли изтеклите месеци — много нови идеи, малко приятели. Блестящи и жалки успехи: не е особено весело да видиш образа си и отражението на творбите си смалени и окарикатурени в посредствените умове. А не срещаше симпатия у хората, от които би искал да бъде разбран; те не бяха отговорили на опитите за сближение, направени от него. Той не можеше да се присъедини към тях, въпреки че му се щеше да се приобщи към техните надежди, да стане техен съюзник. Мнителни и самолюбиви, те като че ли се противопоставяха на приятелството му и предпочитаха да го видят като свой враг. С една дума, той бе изпуснал потока на собственото си поколение и не се бе влял в него, а потокът на новото поколение не го приемаше. Той бе самотен, но не се учудваше, защото бе свикнал през дългия си живот със самотата. Само смяташе, че след този нов опит вече си е извоювал правото да се върне в швейцарското си убежище и да остане там, докато осъществи проекта, който от известно време вземаше все по-конкретна форма. С напредването на възрастта все по-натрапчиво го преследваше желанието да се установи в родния си край. Не познаваше вече никого там, навярно щеше да срещне още по-малко духовно сродство, отколкото в този чужд град, но все пак там беше неговата родина: човек не иска от кръвните си роднини да мислят като него — между него и тях съществуват хиляди тайни връзки; сетивата са научили да четат в същата книга на небето и на земята, а сърцата говорят на един и същ език.

Кристоф весело разказваше на Грация своите разочарования и сподели с нея намерението си да си отиде в Швейцария. Искаше ѝ шеговито разрешение да напусне Париж и ѝ съобщаваше, че ще замине през следващата седмица. Но в послепис на края на писмото той добави: „Промених плановете си. Пътуването ми се отлага.“

Кристоф имаше пълно доверие в Грация; той ѝ разкриваше най-съкровените си мисли. И все пак в сърцето му имаше едно кътче, чийто ключ си оставаше у него: спомените, които не принадлежаха само на него, но и на хората, които бе обичал. Така той мълчеше относно всичко, свързано с Оливие. Сдържаността му не беше умишлена. Думите не можеха да излязат от устата му, когато се наканваше да заговори на Грация за приятеля си. Тя изобщо не го познаваше...

А ето че същата сутрин, когато пишеше на Грация, някой потропа на вратата му. Отиде да отвори, проклинайки, че го безпокоят. Четиринадесет-петнадесетгодишно момче попита дали господин Крафт е там. Кристоф го покани недоволно намръщен. Момчето беше русо, със сини очи, с тънки черти, не много високо, с тънка талия. Стоеше безмълвно изправено пред Кристоф, с леко смутено изражение. Но бързо се окопити, вдигна бистрите си очи и го загледа любопитно. Кристоф се усмихна на пленителното му лице; момчето се усмихна също.

— Е — каза Кристоф, — какво обичате?

— Дойдох... — отвърна детето и пак се смути, изчерви се и млъкна.

— Виждам много добре, че сте дошъл — каза Кристоф смеещком. — Но защо? Погледнете ме! Нима се страхувате от мен?

— Не.

— Браво! Кажете ми тогава най-напред кой сте.

— Аз съм...

Момчето пак се запъна. Очите му оглеждаха любопитно стаята и откриха върху камината една снимка на Оливие. Кристоф несъзнателно проследи погледа му.

— Хайде — подкани го той. — По-смело!

Момчето промълви:

— Аз съм неговият син.

Кристоф трепна: стана от стола си, сграбчи ръцете на детето и го привлече към себе си. После се отпусна на стола си, като продължаваше да го стиска здраво; лицата им почти се докосваха, а той го гледаше, гледаше повтаряше:

— Мило мое момче... Клетото ми момче!...

Внезапно той улови главата му и го зацелува по челото, по очите, по бузите, по носа, по косите. Уплашено и неприятно изненадано от буйния му изблик, момчето се освободи от прегръдката му. Кристоф го пусна. Той скри лице в ръцете си, облегна чело на стената и остана така известно време. Момчето се бе отдръпнало в дъното на стаята. Кристоф повдигна глава. Изглеждаше успокоен. Погледна детето с топла усмивка.

— Изплаших те — промълви той. — Прощавай... Виждаш ли, много го обичах.

Момчето мълчеше, все още объркано.

— Колко много му приличаш! — добави Кристоф. — Но същевременно не бих те познал. Какво точно е различно в теб?... Как се казваш? — попита го той след малко.

— Жорж.

— Вярно, спомням си. Кристоф-Оливие-Жорж... На колко години си?

— Четиринадесет.

— Четиринадесет години! Нима толкова отдавна беше?... Струва ми се, че беше вчера или в нощта на вековете... Колко много му приличаш! Същите черти. Ти си същият и все пак друг. Същият цвят на очите, но погледът ти е различен. Същата усмивка, същата уста, но тембърът на гласа ти е друг. Ти си по-як, по-изправен. Лицето ти е по-закръглено, но се изчервяваш като него. Ела, седни до мене, нека поговорим. Кой те изпрати при мене?

— Никой.

— Нима дойде по собствено желание? Откъде ме познаваш?

— Говориха ми за вас.

— Кой?

— Майка ми.

— А! — възкликна Кристоф. — Тя знае ли, че си дошъл при мене?

— Не.

Кристоф замълча малко и после попита:

— Къде живеете?

— Близо до парка Монсо.

— Пеш ли дойде? Да? Доста дълга разходка. Навярно си уморен.

— Никога не се уморявам.

— Отлично! Я ми покажи ръцете си.

И Кристоф опипа мускулите му.

— Ти си здраво момче... А как ти хрумна да ме навестиш?

— Защото татко ви е обичал повече от всекиго другиго.

— Тя ли ти каза? — той побърза да се поправи: — Майка ти ли ти каза?

— Да.

Кристоф се усмихна замислено. „И тя също!... — помисли си той. — Колко много са го обичали всички! Защо не му го показаха приживе?...“

Той добави:

— А защо идваш чак сега?

— Исках да дойда по-рано, но си мислех, че не искате да ме видите.

— Аз!

— Преди няколко седмици на концертите на Шевнар ви зърнах, бях с майка си през няколко стола от вас; поздравих ви, но вие ме погледнахте изкосо, смръщихте вежди и не ми отговорихте.

— Погледнал съм те?... Мило мое момче, и ти си могъл да си помислиш!... Не съм те видял. Очите ми са уморени, затова мръщя вежди... Сигурно ме смяташ лош човек?

— Мисля, че можете да бъдете и лош, когато пожелаете.

— Наистина ли? — каза Кристоф. — Но как тогава посмя да дойдеш, щом си смятал, че не искам да те видя.

— Защото аз държах да ви видя.

— Ами ако те бях изгонил?

— Нямаше да се оставя.

Момчето произнесе тези думи решително със смутено и в същото време предизвикателно изражение.

Кристоф избухна в смях и Жорж последва примера му.

— По-скоро ти мен би изгонил!... Вижте го само! Ама че смелчага! Не, решително ти не приличаш на баща си.

Подвижното лице на момчето помръкна:

— Намирате, че не му приличам? Но нали преди малко казахте...
Значи, смятате, че той нямаше да ме обича? Значи, и вие не ме обичате?

— А за тебе има ли значение дали те обичам?

— За мен това е много важно.

— Защо?

— Защото ви обичам.

Очите, устата, цялото му лице сменяха израза си всеки миг, както в априлски ден сянката на бягащи над нивята облаци, подгонени от пролетния вятър. Кристоф изпитваше истинска наслада, докато го гледаше и слушаше. Струваше му се, че се е отърсил от бремето на миналите грижи; тъжният му житейски опит, изпитанията, собствените му страдания и страданията на Оливие, всичко бе заличено; той се възраждаше отново в младата издънка на Оливие.

Заговориха. До преди няколко месеца Жорж не знаел нищо за музиката на Кристоф, но откакто Кристоф беше в Париж, не пропускал нито един концерт, на който се изпълнявали негови творби. Говореше за тях с оживено лице, блеснали, засмени очи, едва ли не просълзен; истински влюбен!... Призна на Кристоф, че обожава музиката и че също би искал да композира. Но задавайки му няколко въпроса, Кристоф се убеди, че момчето няма най-елементарни познания. Осведоми се как върви учението му. Младият Жанен бил гимназист. Той заяви безгрижно, че не бил блестящ ученик.

— По какво си най-силен? Литература или математика?

— Нито по едното, нито по другото.

— Как така? Нима си ленивец?

Жорж се разсмя от сърце и отвърна:

— Изглежда. — После добави поверително: — И все пак зная много добре, че това не е така.

Кристоф не можа да сдържи смеха си.

— Но защо тогава не работиш? Нищо ли не те интересува?

— Напротив! Всичко ме интересува.

— Тогава защо така?

— Всичко е интересно. Не ми стига време...

— Не ти стига време ли? Че с какво се занимаваш?

Жорж махна неопределено с ръка.

— С най-различни неща. С музика, спорт, ходя по изложби, чета...

— Ще направиш по-добре да четеш учебниците си.

— В клас никога не четем нищо интересно... Освен това пътуваме. Миналия месец отидох в Англия да види мача между Оксфърд и Кембридж.

— Трябва да се е отразило много благотворно на занятията ти.

— Какво пък, така се научава повече, отколкото като седиш в лиця.

— Ами майка ти? Какво мисли по този въпрос?

— Майка ми е много разумна. Тя прави всичко, което искам.

— Ах ти, дяволче!... Имаш щастие, че не съм ти баща.

— В такъв случай вие щяхте да бъдете нещастен.

Невъзможно беше да се устои на очарованието му.

— Каж ми, велики пътешественико — попита Кристоф, — познаваш ли моята родина?

— Да.

— Сигурен съм, че не знаеш нито дума немски.

— Напротив, много добре зная.

— Дай да видим.

Започнаха да разговарят на немски. Момчето бръщолевеше неправилно, но със забавна самоувереност; много умен, буден, Жорж не толкова разбираше, колкото отгатваше; често разбираше нещо съвсем друго, но пръв се смееше на грешките си. Разказваше увлечено за посетените места, за прочетените книги. Беше чел много, набързо, повърхностно, прескачайки половината страници, допълвайки с въображението си непочетеното, но винаги прищпорван от живо и свежо любопитство, което търсеше навсякъде поводи за възторг. Жорж скачаше от една тема на друга, лицето му се оживяваше, когато говореше за развълнувалите го спектакли или творби. Познанията му бяха съвсем несистемни. Непонятно беше как е могъл да прочете някоя съвсем долнопробна книга, а не знаеше нищо за най-прочутите произведения.

— Всичко това е много приятно — каза Кристоф, — но от тебе няма да излезе нищо, ако не работиш.

— О, не ми и трябва. Ние сме богати.

— По дяволите! Положението е сериозно. Искаш да станеш негоден за нищо безделник!

— Напротив, искам да правя всичко. Глупаво е да се затвориш за цял живот само в една професия.

— Досега не е измислен друг начин, за да вършиш нещо както трябва.

— Така се казва.

— Как така „се казва“? Аз твърдя това. Четиридесет години вече изучавам занаята си и едва сега започвам да го овладявам!

— Четиридесет години само, за да науча занаята си! Ами кога ще го упражнявам?

Кристоф се разсмя.

— Ах ти, малък, многознаещ французин!

— Бих искал да стана музикант — заяви Жорж.

— Отлично, крайно време е да се заловиш за работа. Искаш ли да те уча?

— О! Бих бил толкова щастлив!

— Ела утре. Ще видя колко струваш. Ако не си годен за нищо, ще ти забраня изобщо да се докосваш до пианото. Ако имаш дарба, ще се опитам да направя нещо от тебе... Но предупреждавам те: ще те принудя да работиш.

— Ще работя — отвърна възторжено Жорж.

Уговориха си среща на другия ден. Преди да излезе, Жорж си спомни, че на другия както и на следващия ден имал други срещи. Да, нямало да бъде свободен до края на седмицата. Уговориха ден и час.

В уречения ден и час Кристоф го чака напразно. Беше разочарован. Радваше се като дете, че отново ще види Жорж. Неговото неочаквано посещение бе озарило живота му, беше се почувствувал така щастлив и развълнуван, че цялата нощ не спа. Мислеше си с признателност и умиление за младия приятел, дошъл при него от името на някогашния приятел; усмихваше се мислено на очарователната му външност: непринудеността, обаянието, лукавата и същевременно простодушна откровеност го запленаваха; изпаднал бе под властта на безмълвното опиянение, на шемета на щастието, което звънеше в ушите и сърцето му през първите дни на приятелството му с Оливие. Сега към това се прибавяше едно по-сериозно и едва ли не богоговейно чувство: отвъд живите той виждаше усмивката на

миналото. Чака и на следващия, и на по-следващия ден. Никой. Нито дори писмо за извинение. Натъжен, Кристоф потърси основания, за да извини детето. То не знаеше къде да му пише, нямаше адреса му. А и ако го знаеше, не би се осмелило да му пише. Старото сърце, влюбено в младо същество, се стеснява да покаже явно, че има нужда от него; то знае отлично, че младият не чувствава същата потребност: не са на равни начала; а най-страшно от всичко е да изглеждаш натрапчив на някой, който не се интересува от тебе.

Мълчанието продължаваше. Макар и да страдеше, Кристоф си налагаше да не прави никакъв опит да открие Жаненови. Но всеки ден чакаше, момчето все не идваше. Той не замина за Швейцария. Цялото лято остана в Париж. Съзнаваше, че е безсмислено, но беше загубил вече вкус към пътуванията. Едва през септември се реши да прекара няколко дни във Фонтенбло.

Някъде към края на октомври Жорж Жанен отново почука на вратата му. Извини се спокойно, без капка смущение, че не е съдържал думата си.

— Не можах да дойда — каза той, — а после заминахме, бяхме в Бретан.

— Можеше да ми пишеш — каза Кристоф.

— Да, все се канех, но все няхах време... И освен това забравих — добави Жорж смеешком, — страшно забравям.

— Кога се върна?

— В началото на октомври.

— И ти трябваша цели три седмици, за да се наканиш да дойдеш?... Слушай, отговори ми искрено: майка ти ли беше против?... Не ѝ ли е приятно да ме виждаш?

— Не, не, напротив. Тя ми каза днес да дойда при вас.

— Не разбирам.

— Когато ви видях последния път преди ваканцията, ѝ разказах всичко. Тя ми каза, че съм постъпил добре; разпита ме за вас, отрупа ме с въпроси. Когато се върнахме от Бретан преди три седмици, ме подкани да ви посетя. Преди една седмица пак ми напомни. А тази сутрин, когато узна, че още не съм идвал, се разсърди и настоя да дойда веднага следобед.

— И не се срамуваш да ми разказваш всичко това? Трябва да те принуждават да идваш при мене?

— Не, не, не мислете така!... О, ето че ви огорчих! Извинете... Вярно, много съм разсеян... Скарайте ми се, но не ми се сърдете. Наистина ви обичам. Ако не ви обичах, нямаше да дойда. Не са ме принудили. Никой никога не ме принуждава да правя нещо друго, освен това, което искам.

— Ах ти, обеснико! — възкликна Кристоф и неволно се засмя. — А какво стана с музикалните ти амбиции?

— О, не съм престанал да мисля за това.

— Едва ли има голяма полза от мисленето ти.

— Сега съм решил да се заловя. През последните месеци не можех, имах страшно много работа. Но ще видите как ще започна да работя, стига само да не сте се отказали от мене...

(Той гальовно гледаше Кристоф.)

— Ти си шегобиец.

— Вие ме смятате за несериозен.

— Бога ми, така е.

— Отвратителна работа! Никой не гледа сериозно на мене. Отчаян съм.

— Ще те смятам за сериозен, когато те видя на работа.

— Да почваме тогава веднага!

— Сега нямам време. Утре.

— Не, утре е много далеч. Не мога да понеса да ме презирате цял един ден.

— Досаждаш ми.

— Моля ви!...

Надсмивайки се над собствената си слабост, Кристоф го накара да седне пред пианото и му заговори за музика. Зададе му въпроси; накара го да разреши леки задачи по хармония. Жорж не знаеше много, но вроденото му чувство към музиката компенсираше невежеството му; той намираще исканите от Кристоф акорди, без да знае имената им, а и грешките му, колкото и тромави да бяха, издаваха любознателност, усет и крайно изострена чувствителност. Той не приемаше без възражения забележките на Кристоф и умните въпроси, които задаваше на свой ред, бяха доказателство за пряк характер, който не приема изкуството като религиозна догма, повтаряна машинално, а иска сам да го изживее. Не разговаряха само за музика. По повод хармонията Жорж припомняше някои картини, пейзажи,

хора. Трудно беше да държиш юздите му; трябваше постоянно да го връща към темата, а и на Кристоф невинаги достигаше смелост за това. Забавно му бе да слуша жизнерадостното бърбене на това младо същество, искрящо от ум и живот. Каква разлика в темпераментите между него и Оливие!... У единия животът протичаше като скрита, дълбока и безмълвна река; при другия всичко беше на повърхността: капризен ручей, който се пилееше в игри под слънцето. Но и в реката, и в ручея все същата прозрачна и чиста като очите им вода. Кристоф откриваше с усмивка някои вродени пристрастия, вкусове и отвращения, които му бяха добре познати, както и наивната непримиримост и великодушното сърце, отдаващо се цяло на това, което обича... Само че Жорж обичаше толкова много неща, че нямаше време да обича дълго едно и също нещо.

Той дойде отново на следващия ден, а и много дни наред. Пламтеше от красиво младежко увлечение по Кристоф и с възторг следваше прилежно уроците му... Но ето че възторгът отслабна, посещенията му се разрешиха, той започна да идва не така често и после изобщо престана да идва. Отново изчезна цели седмици.

Беше лекомислен, разсеян, простодушно егоистичен и искрено влюбчив. Имаше добро сърце и жив ум, но ги пилееше на дребно, ден за ден. Прощаваха му всичко, защото доставяше удоволствие само с вида си; беше щастлив.

Кристоф не искаше да го съди. Не се оплакваше. Беше писал на Жаклин, за да ѝ благодари, че бе изпратила сина си при него. Жаклин му отговори с кратко писъмце, издаващо сдържано вълнение; изказваше пожелание Кристоф да се интересува от Жорж, да го ръководи в живота. Не правеше никакъв намек, че могат да се видят. От свян пред миналото и от гордост не можеше да се реши да го срещне отново. А Кристоф не сметна, че може да я посети, без да го е поканила. Така те останаха разделени един от друг, като се зърваха само понякога отдалеч на някой концерт, свързани само с редките посещения на младежа.

* * *

Зимата измина. Грация пишеше вече много рядко. Тя пазеше вярното си приятелство към Кристоф. Но като истинска италианка, не особено сантиментална и в плен на действителността, на нея ѝ бе необходимо да вижда хората, ако не за да ги помни, то поне за да ѝ бъде приятно да разговаря с тях. За да подхранва мисълта за тях, ѝ беше необходимо да освежава от време на време зрителната си памет. Затова писмата ѝ ставаха все по-кратки и далечни. Все още бе сигурна в Кристоф, както и той в нея. Но тази сигурност пръскаше повече светлина, отколкото топлина.

Кристоф не страдаше много от новите си разочарования. Музикалната му дейност достатъчно запълваше съществуването му. Когато достигне известна възраст, истинският творец живее много повече в изкуството си, отколкото в живота: животът се превръща в мечта, а изкуството става действителност. Съприкосновението с Париж бе разбудило мощната му творческа мисъл. Няма по-енергичен стимул в света от гледката на този град на труда. И най-флегматичните се заразяват от неговата трескава деятелност. Кристоф, отпочинал след дългите години на здрава самота, разполагаше с огромен запас от сили, които можеше сега да изразходва. Обогатен от новите завоевания, които постоянно правеше в областта на музикалната техника дръзкият и любознателен френски ум, Кристоф на свой ред се стремеше към нови открития; по-буен и по-първичен, той отиваше по-далеч от всички французи. Но в новите си дръзновения не се уповаваше вече на случайните неосъзнати хрумвания. Беше в плен на властна потребност от яснота. През целия му живот геният му се бе подчинявал на ритъма на променливи токове. Последователният преход от единия към другия полюс и запълването на интервала между тях се явяваше закон за него. След като в предишния период ненаситно бе съзерцавал „очите на хаоса, проблясващи през воала на порядъка“, готов едва ли не да разкъса булото, за да ги види по-добре, сега се опитваше да се изтръгне от обаянието им и отново да покрие лицето на сфинкса с вълшебната мрежа на тържествуващия дух. Властният полъх на Рим го бе обвеял. Подобно на тогавашното парижко изкуство, на чието влияние се поддаваше до известна степен, и той се стремеше към ред. Само че не по примера на уморените реакционери, които изразходват малкото останали им сили, за да бранят своя сън, не реда, създаден във Варшава! Тези прекрасни хора се връщат към Сен-Санс, към Брам, към

подобните нему във всички изкуства, към майсторите на тематична музика, блудкавите неокласици, за да търсят необходимия им покой! Сякаш са изнурени от страсти! Много скоро сте се изтощили, приятели... Не, аз нямам пред вид вашия ред. Моят ред е от друго естество. Той се изразява в хармонията на свободните чувства и волята... Кристоф се стараеше сега да поддържа в изкуството си строго равновесие на жизнените сили. Новите акорди, музикалните демони, които бе извлякъл от бездната на звуците, му служеха за изграждане на светли симфонии, обширни слънчеви постройки, напомнящи италианските базилики с куполи.

Тези мисловни игри и схватки запълниха цялата зима. Тя изтече бързо, макар и понякога вечер, в края на деня, когато се оглеждаше назад към изминатия си живот, Кристоф да не можеше да каже дали бе живял дълго или кратко, дали бе още млад или много стар...

* * *

Но ето че нов лъч човешка топлина разкъса воалите на бляна и отново върна пролетта. Кристоф получи писмо от Грация, в което тя му съобщаваше, че идва в Париж с двете си деца. Отдавна бе запланувала това пътуване. Братовчедка ѝ Колет често я канеше. Страхът от усилието, което трябваше да направи, за да наруши привичките си, за да се изтръгне от леността и спокойствието си, както и от своя home^[6], който обичаше, за да влезе в добре познатия ѝ парижки вихър, я караше да отлага от година на година пътуването си. Но тази пролет я обзе меланхолия, може би тайно разочарование — колко безмълвни романи се крият в женското сърце, неизвестни за другите и често непризнати от самото него, — и тя пожела да напусне Рим. Заплахата от епидемия се оказа удобен предлог, за да ускори заминаването на децата и тя тръгна на път няколко дни, след като бе изпратила писмото си до Кристоф.

Едва узнал, че е вече у Колет, Кристоф побърза да я посети. Намери я пак вгълбена в себе си и далечна. Това го наскърби, но не ѝ показва огорчението си. Почти бе пожертвувал вече егоизма си и това го правеше по-прозорлив. Разбра, че тя носи в себе си някаква горест, която иска да скрие, затова се зарече да не я разпитва. Помъчи се само

да я развлече, разказвайки ѝ весело своите злополучни приключения, споделяйки заниманията си, плановете си и обгръщайки я незабележимо с любовта си. Тя се почувствува цялата пропита от голямата му деликатна нежност. Интуицията ѝ подсказа, че Кристоф отгатва мъката ѝ. Това я трогна. Изтерзаното ѝ сърце си отдъхна край приятеля, който ѝ говореше за странични неща. И постепенно той забеляза, че тъжната сянка в очите на приятелката му избледня, погледът ѝ стана по-топъл, все по-топъл... И един ден, както ѝ говореше, той млъкна внезапно и погледна, без да каже нищо.

— Какво ви стана? — попита го тя.

— Днес най-последно сте същата, както преди — отвърна ѝ той.

— Вярно — промълви тя шепнешком и се усмихна.

Не беше много лесно да разговарят необезпокоявани. Рядко оставаха сами. Колет им даряваше присъствието си по-често, отколкото биха желали. Тя беше прекрасна въпреки всички свои недостатъци, искрено привързана към Грация и към Кристоф. Но и през ум не ѝ минаваше, че може да им досажда. Отлично бе забелязала — очите ѝ не пропускаха нищо — флирта на Кристоф с Грация, както се изразяваше тя: флиртът беше нейна стихия и тя бе очарована; нямаше нищо против да го поощри. Но именно това не бе нужно. Те двамата искаха само тя да не се бърка в неща, които не я засягат. Достатъчно бе да се появи, да подхвърли на единия от двамата някой дискретен (всъщност недискретен) намек за тяхната дружба и изражението и на Кристоф, и на Грация ставаше ледено и те заговорваха за нещо друго. Колет си обясняваше тяхната сдържаност с най-различни причини, но не се досещаше само за една — истинската. За щастие на двамата приятели тя не можеше да се застои на едно място. Сновеше насам-натам, влизаше, излизаше, надзираше всичко в дома и се занимаваше със сума работи наведнъж. В промеждутъците между появяванията ѝ Кристоф и Грация, останали сами с децата, подновяваха невинните си разговори. Никога не говореха за чувствата, които ги свързваха. Споделяха дребните ежедневни случки в съществуването си. Грация се осведомяваше с женско любопитство за начина на живот на Кристоф. У него всичко беше не както трябва; имаше безкрайни разправии с чистачките, постоянно бе мамен и обиран от прислужниците си. Тя се смееше от сърце, майчински състрадателна към това голямо дете, лишено от практически усет.

Веднъж, когато Колет, досадила им повече от друг път, си бе отишла току-що, Грация въздъхна:

— Бедната Колет! Много я обичам... но е страшно скучна!...

— И аз я обичам — отвърна Кристоф, — ако под това разбирате, че ни е дошла до гуша.

Грация се засмя.

— Слушайте... позволявате ли ми... тук решително няма начин да поговорим спокойно... позволявате ли ми да дойда някой път у вас?

Той се смая.

— При мене? Бихте ли дошла?

— Няма ли да ви е неприятно?

— Да ми е неприятно? Ах, господи!

— Добре тогава, какво ще кажете за вторник?

— Вторник, сряда, четвъртък, който ден искате.

— В такъв случай вторник четири часа, уговорено.

— Вие сте добра, вие сте добра.

— Чакайте, само че при едно условие.

— При едно условие? Няма смисъл. Аз съм съгласен на всичко. Сама знаете, че съм готов на всичко и с условие, и без условие.

— Предпочитам да поставя едно условие.

— Обещавам ви.

— Но вие още не знаете какво.

— Все едно, обещавам. Каквото искате.

— Но чуйте най-напред, твърдоглавецо!

— Слушам.

— Условието ми е да не променяте нищо в жилището си дотогава, нищо, разбирате ли? Всичко да остане в съвършено същия вид.

Лицето на Кристоф се удължи. Изглеждаше направо съкрушен.

— А, това не е честно!

— Виждате ли, че не е хубаво човек да се съгласява много бързо! — засмя се тя. — Но вече обещахте.

— Но защо ви е нужно това?

— Защото искам да ви видя в дома ви такъв, какъвто сте всеки ден, а не когато очаквате посещението ми.

— Но позволете ми все пак...

— Нищо. Не позволявам нищо.

— Но поне...

— Не, не, и не! Не искам да слушам. Или изобщо няма да дойда, ако предпочитате така...

— Знаете прекрасно, че ще се съглася на всичко само и само да дойдете.

— Решено ли е тогава?

— Да.

— Давайте ли ми думата си?

— Да, тиранино.

— Добър тиранин, нали?

— Не съществуват добри тиранни; има само тиранни, които са обичани, и тиранни, които са мразени.

— Аз съм и двата вида едновременно, нали?

— Не, вие сте само от първия.

— Тъй или иначе, е доста унижително.

В уречения ден тя дойде. С присъщата си взискателна честност Кристоф не бе посмял да нареди нито един лист хартия в хаотичното си жилище: щеше да се сметне опозорен. Но беше като на тръни. Срамуваше се какво ли ще си помисли приятелката му. Чакаше я тревожно. Тя бе точна и дойде само четири или пет минути след уговорения час. Чу уверените ѝ стъпки по стълбището. Тя позвъни. Той стоеше зад вратата и тутакси отвори. Грация бе облечена просто, но изящно. Видя през воалетката спокойните ѝ очи. Казаха си полугласно „добър ден“ и се ръкуваха. Тя бе по-мълчалива от обикновено, той, несръчен и развълнуван, мълчеше, за да скрие смущението си. Покани я да влезе, без да каже думите, които бе приготвил, за да ѝ се извини за разхвърлената стая. Тя седна на най-здравия стол, а той — до нея.

— Това е моят работен кабинет.

Това бе единственото, което се сети да каже.

Замълчаха. Тя разглеждаше стаята, без да бърза, с добродушна усмивка, леко смутена самата тя. (По-късно му призна, че като дете решила да му отиде на гости, но тъкмо когато щяла да влезе, се уплашила.) Беше поразена от самотния и неприветлив изглед на дома му: тясно и тъмно антре, пълна липса на комфорт, видима бедност — сърцето ѝ се сви. Тя се изпълни с нежност и състрадание към стария си приятел, който въпреки огромната си работа, минал през толкова

несгоди и достигнал известна слава, не бе успял да се избави от материалните притеснения. Същевременно забавно ѝ беше пълното безразличие на Кристоф към уютността, което личеше от голотата на стаята — нито килим, нито картина, нито някакъв артистичен предмет, нито кресло. Единствените мебели бяха една маса, три корави стола и пианото; и ръкописи, ръкописи, примесени с няколко книги; навсякъде ръкописи — върху масата, под масата, по паркета, върху пианото, по стоповете, — тя се усмихна, като си даде сметка колко добросъвестно бе удържал думата си.

След малко го попита:

— Тук ли работите? — и посочи стола, на който бе седнала.

— Не — отвърна той, — там.

И посочи с пръст най-тъмното кътче на стаята и един нисък стол, обърнат гърбом към светлината. Без да каже нито дума, тя се запъти натам и седна, изпълнена с хубаво чувство към него. Помълчаха няколко минути. После той стана и седна на пианото. Започна да свири, импровизирайки в продължение на половин час. Чувствуваше присъствието на приятелката си и безгранично щастие заливаше сърцето му. Изсвири чудни неща със затворени очи. Тогава тя схвана красотата на тази стая, населена с божествени мелодии; чуваше любимото, страдащо сърце, все едно, че то биеше в собствените ѝ гърди.

Когато стройните съзвучия стихнаха, той остана още за миг неподвижен пред пианото; после се обърна, защото чу зад себе си зачестеното дишане на Грация, тя плачеше. Младата жена се приближи до него.

— Благодаря — прошепна тя и го улови за ръка.

Устните ѝ леко трепереха. Тя затвори очи. Той също. Няколко мига останаха така, ръка в ръка. Времето спря.

Тя вдигна клепачи и за да се отърси от смущението си, попита:

— Мога ли да видя останалата част от жилището ви?

Щастлив също пред възможността да прикрие вълнението си, Кристоф ѝ отвори вратата на съседната стая, но тутакси се засрами. Там имаше само тясно желязно легло.

По-късно, когато довери на Грация, че никога не бе въвеждал любовница в къщата си, тя му каза насмешливо:

— Така и подозирам! Би трябвало да е страшно смела!

— Защо?

— За да спи в леглото ви!

В спалнята му имаше и един селски скрин, една отливка от смъртната маса на Бетховен, а до леглото, в евтини рамки, снимки на майка му и на Оливие. Върху скрина още една снимка: Грация на петнадесет години. Беше я намерил в Рим в един неин албум и си я бе откраднал. Призна ѝ провинението си и ѝ поиска прошка. Тя погледна снимката и попита:

— Нима ме разпознавате тука?

— Разпознавам ви и ви помня такава.

— Коя от двете предпочитате?

— Вие сте си останала все същата. Обичам ви винаги еднакво. Разпознавам ви навсякъде. Дори на снимките ви като съвсем малко дете. Не можете да си представите с какво вълнение отгатвам под тази обвивка цялата ви душа. Нищо не ми дава по-ясна представа за вашето безсмъртие. Обичам ви, преди да сте се родила, ще ви обичам даже след...

Той млъкна. Тя не отговори, обзета от любовно вълнение. Когато се върна в кабинета му и той ѝ показа пред прозореца своя другар — дръвчето, на което чуруликаха врабчета, тя каза:

— Знаете ли какво ще направим сега? Ще закусим. Донесох чай и сладки, защото си помислих, че навярно нямате нищо толкова. Донесох и нещо друго. Дайте ми пардесюто си.

— Пардесюто ми?

— Да, да, дайте ми го.

Тя извади от чантата си игла и конец.

— Но как, нима искате...

— Миналия път имаше две копчета, чиято съдба ме безпокои. Какво е състояние им днес?

— Вярно, още не съм се сетил да ги пришия. Това е така досадно!

— Горкото момче! Дайте.

— Срам ме е.

— Хайде, пригответе чая.

Той донесе в стаята чайника и спиртната лампа, за да не загуби нито миг от присъствието на приятелката си. Докато шиеше, тя наблюдаваше коварно несръчните му движения. Пиха чай в нащърбени

чаши; тя ги намери ужасни, макар и да се опитваше да го щади, а той протестира възмутен, защото бяха спомен от съвместния му живот с Оливие.

Когато Грация си тръгна, той я попита:

— Нали не ми се сърдите?

— За какво?

— За безпорядъка в дома ми.

Тя се засмя.

— Ще сложа ред.

А когато тя посегна към дръжката на вратата, той коленичи пред нея и целуна краката ѝ.

— Но какво правите? — възкликна тя. — Ах вие, безумецо! Скъпи безумецо! Довиждане.

* * *

Уговориха се тя да идва всяка седмица в определен ден. Грация го накара да ѝ обещае, че няма да има вече ексцентричности, падания на колене и целувания на крака. Тя излъчваше толкова приятно спокойствие, че дори в дни на безумие, то се предаваше и на него. Макар че, когато беше сам, той мислеше за нея със страстно желание, когато бяха заедно, те винаги се държаха като добри другари. Никога не му се изплъзваше нито една дума, нито един жест, който би могъл да разтревожи приятелката му.

За именния ден на Кристоф тя облече момиченцето си така, както бе облечена самата тя някога, когато за първи път видя Кристоф. Накара детето да изсвири пиесата, която някога Кристоф я бе карал да повтаря.

Това обаяние, нежност и добри приятелски чувства бяха примесени с противоречиви склонности. Грация беше лекомислена, обичаше обществото, приятно ѝ бе да бъде ухажвана дори от глупци. Беше много кокетна, освен с Кристоф, но понякога дори и с него. Когато той бе нежен с нея тя охотно се държеше студено и далечно. Но ако той биваше студен и сдържан, тя ставаше нежна и му отправяше мили закачки. Беше възможно най-порядъчната жена. Но и у най-порядъчната жена понякога се събужда проститутката. Тя държеше да

не шокира обществото и се съобразяваше с условностите. Тъй като имаше безспорни музикални заложи, разбираше творбите на Кристоф, но не проявяваше истински интерес към тях. (Това му бе добре известно.) За истинската римлянка изкуството има стойност само дотолкова, доколкото се свежда до живота, а животът — до любовта... Любовта, която се таи в сладострастното, пълно с негя тяло... За какво й са тревожните симфонии, трагичните размишления, интелектуалните страсти на Севера? На нея й е нужна музика, в която без никакви усилия разцъфват скритите желаниа, нужна й е опера, отразяваща любовния живот без изнурителни бурни чувства, сантиментално, чувствено и лениво изкуство.

Грация бе слабохарактерна и променлива. Тя можеше да се залови със сериозни занимания само за кратко време; необходими й бяха развлечения; рядко правеше на следващия ден това, което бе намислила в навечерието. Колко детинщини, колко озадачаващи прищевки! Непонятната натура на жената, нейният от време на време болезнен и неразумен характер... Тя си даваше сметка и в такива моменти гледаше да е сама. Познаваше слабостите си и се упрекваше, че не може да им устои, след като те огорчаваха приятеля й. Понякога, без той да узнае, тя му принасяше някои истински жертви. Но в крайна сметка природата беше по-силна. Между другото Грация не можеше да понесе мисълта Кристоф да я командува и един-два пъти, за да му докаже независимостта си, направи обратното на това, което той искаше. После съжаляваше. Нощем се измъчваше от угризения, че не прави Кристоф по-щастлив; обичаше го много повече, отколкото му показваше: чувствуваше, че приятелството й към него е най-хубавата част от душата й. Както се случва обикновено, когато двама много различни хора се обичат, те бяха най-тясно свързани, когато не бяха заедно. Всъщност ако някакво недоразумение бе разделило съдбите им, вината не беше изцяло у Кристоф, както той наивно вярваше. Дори по времето, когато Грация най-силно го обичаше, щеше ли да се ожени за него? Може би с готовност щеше да даде живота си за него, но щеше ли да приеме да го изживее докрай с него? Тя знаеше — макар и да не признаваше на Кристоф, — че бе обичала мъжа си и дори сега, след всичкото зло, което бе изтърпяла от него, тя го обичаше, както никога не бе обичала Кристоф... Тайни на сърцето, тайни на тялото, с които човек не е особено горд и затова ги скрива от хората, които му са

скъпи не само от уважение към тях, но и от благосклонно съчувствие към себе си... Кристоф бе премного мъж, за да ги отгатне: но в отделни проблясъци той осъзнаваше, че жената, която го обичаше най-много, държеше съвсем малко на него и че не трябва да разчитаме напълно никому, никому. Това не се отразяваше на любовта му... Не го изпълваше дори с огорчение. Душевната ведрина на Грация се бе предала и на него. Той приемаше всичко. О, живот, защо да те упрекваме за това, което не можеш да ни дадеш? Нима такъв, какъвто си; не си прекрасен и свещен? Трябва да обичаме усмивката ти, Джоконда...

Кристоф продължително съзерцаваше красивото лице на приятелката си и четеше много неща по него — и минали, и бъдещи. През дългите години, когато бе живял сам и бе пътувал, говорейки малко, но наблюдавайки много, той се бе научил да отгатва женското лице, този богат и сложен език, създаден от вековете, хиляди пъти по-сложен от говоримия език. То отразява нацията... Вечни противоречия между чертите на лицето и произнесените думи! Някой профил на млада жена с ясен, малко сух рисунък, напомнящ Бърн-Джоунс, трагичен, сякаш разяден от тайна страст, ревност, Шекспирова скръб... Жената заговарва: дребна буржоазка, глупава като гъска, посредствена кокетка и егоистка, която няма никаква представа какви страшни сили се таят в плътта ѝ. И все пак в нея дремят страст и буйност. Под каква форма ще се разразят някой ден? В алчност за печалби, съпружеска ревност, ползотворна енергия или болезнена злост? Не се знае. Възможно е дори тя да ги предаде на някой свой потомък, преди да настъпи часът на взрива. Но тази стихия е надвиснала над някои жени като неизбежна съдба.

И Грация носеше бремето на такова метежно наследство — от цялото богатство на старите семейства то единствено най-малко е изложено на риска да бъде разпиляно по пътя. Но тя поне съзнаваше това. Голяма сила е да съзнаваш слабостта си, да можеш да бъдеш, ако не господар, то поне кормчия на унаследената душа, с която си свързан и която те носи като кораб, да превърнеш съдбата в свое оръдие, да я използват като платна, които разпускат или свиват в зависимост от вятъра. Когато Грация затвореше очи, чуваше в себе си не един тревожен глас, чийто тембър ѝ бе познат. Но обуздани от хармоничния

й ум, дисонансите накрая се сливаха в здравата й душа и зазвучаваха като дълбока мека музика.

* * *

За съжаление не е в наша власт да предадем на потомството си най-хубавата част от нашата кръв.

От двете деца на Грация едното, момичето, Аурора, единадесетгодишна, й приличаше; не беше така хубава като майка си, в нея се чувствуваше някаква селска жилка и тя леко накуцваше. Приятно момиче, сърдечно и весело, с цветущо здраве, много добронамереност, но малко природни дарования извън леността и склонността към безделие. Кристоф я обожаваше. Когато я видеше до Грация, той вкусваше очарованието, което ни доставя едно раздвоено същество, наблюдавано едновременно в два различни момента от живота му. Две цветя, разцъфнали на едно и също стъбло: все едно „Светото семейство“ от Леонардо — Богородица и света Ана, усмивка от една и съща гама. С един поглед обхващаш пълния развой на една женска душа; красива и тъжна гледка, защото виждаш преходността на всичко земно... Нищо по-естествено за едно страстно сърце да бъде влюбено пламенно и чисто едновременно в две сестри или в майка и в дъщеря. Кристоф би желал да обича любимата жена в цялото нейно потомство. Нима всяка нейна усмивка, сълза, бръчка по скъпото лице, не бяха друго същество, спомен от отшумял живот, преди самата тя да е прогледнала за светлината, или пък предвестник за ново същество, което щеше да се яви, когато нейните прекрасни очи се затворят?

Момчето, Лионелло, беше деветгодишно. Много по-красиво от сестра си, по-изтънчено, прекалено изтънчено, то бе наследило от баща си анемичното, изхабено тяло; беше умно, гальовно и потайно, богато на порочни инстинкти. Имаше големи сини очи и дълги руси коси на момиче, блед тен, крехки гърди и болезнена нервност, която използваше при случай, тъй като беше роден комедиант и умееше необяснимо да напипва слабото място на хората. Грация го обичаше повече поради естественото предпочитание на майките към болнавите деца, както и поради обаянието, което упражняват върху добрите и порядъчни майки синове, които не се отличават нито с едното, нито с

другото качество, защото в тяхно лице виждат удовлетворена онази част от природата си, която са потъпкали. Към това чувство се примесва и споменът за мъжа, донесъл им страдание и наслада, когото може би са презирали, но и обичали. Цялата пищна флора на душата, избуяваща в тъмния и топъл парник на подсъзнанието.

Макар и Грация да се стараеше да разпределя по равно между децата обичта си, Аурора чувствуваше разликата и страдаше малко. Кристоф отгатваше чувствата ѝ, а и тя отгатваше неговите. Те инстинктивно се сближаваха. Докато между Кристоф и Лионелло тътнеше подмол на неприязън, която детето прикриваше с прекалено мило глезене, а Кристоф потискаше като недостойно чувство. Той се насилваше; мъчеше се да обикне детето на другия, като че ли е точно онова, което с неизказана радост би имал от любимата. Затваряше очи за лошия характер на Лионелло, както и за всичко, което му напомняше „другия“. Стараеше се да открие у него само душата на Грация. По-проницателна, Грация не си правеше никакви илюзии относно сина си, но това само засилваше любовта ѝ.

* * *

Обаче болестта, която от дълги години тлееше у детето, се разрази внезапно. Туберкулоза. Грация реши да се затвори с Лионелло в един санаториум в Алпите. Кристоф изказа желание да я придружи. Тя го разубеди, боейки се от общественото мнение. Наскърби го огромното значение, което тя отдаваше на условностите.

Грация замина, като остави дъщеря си при Колет. Скоро тя се почувствува страшно самотна сред болните, говорещи само за болестта си, в лоното на безпощадната природа, която наблюдава с надменно безучастие жалките човешки същества. За да избегне потискащата гледка на тези нещастници, които с плювалник в ръка се дебнат едни други и следят по лицето на ближния опустошенията на смъртта, тя напусна болничния корпус и нае малка къщичка, в която бе сама с малкия болен. Високопланинският климат влоши, вместо да подобри състоянието на Лионелло. Температурата му се повиши. Грация прекара тревожни нощи. Кристоф предугаждаше интуитивно, макар и приятелката му да не пишеше нищо: тя се затваряше в

гордостта си; искаше ѝ се приятелят ѝ да бъде при нея, но му бе забранила да я последва, а сега не се решаваше да признае: „Много съм слаба, имам нужда от вас...“

Една вечер, както стоеше на покритата тераса на хижата в здрачния час, така жесток за измъчените сърца, тя видя... стори ѝ се, че вижда по пътеката, която почваше от въздушната железница... Някакъв мъж крачеше бързо, като се спираше колебливо, леко прегърбен. Той вдигна глава и погледна към хижата. Грация изтича вътре, за да не я види; тя притискаше с две ръце сърцето си и се смееше силно развълнувана. Макар и да не вярваше в бога, коленичи и скри лице в ръцете си: изпитваше потребност да благодари някому... Но той все не идваше. Тя погледна, скрита зад завесите. Кристоф се беше спрял, облегал на оградата на една нива, близо до вратата на къщичката. Не смееше да влезе. А тя, по-смутена от него, се усмихваше и шепнеше:

— Ела... ела...

Най-сетне той се реши и позвъни. Тя беше вече при вратата. Отвори му. Той гледаше като предано куче, което се страхува да не го бият. Промълви:

— Дойдох... Прощавайте.

Тя отвърна:

— Благодаря.

И му призна колко много го очакваше.

Кристоф ѝ помагаше в грижите около детето, чието състояние се влошаваше. Той правеше това от все сърце. Детето се държеше раздражено и неприязнено; то вече не се мъчеше да скрие чувствата си и му казваше жестоки неща. Кристоф приписваше всичко на болестта. Проявяваше неприсъщо за него търпение. Прекараха край леглото на детето много мъчителни дни и особено една нощна криза, след която Лионелло, макар и да изглеждаше загубен, бе спасен. Тогава те изпитаха такова чисто щастие, бдейки над заспалото болно дете, че тя внезапно стана, облече мантото си с качулка и повлече Кристоф навън, на пътя, в снега, безмълвието и нощта, под студените звезди. Облегната на ръката му, вдъхващи с опиянение ледения покой на света, те размениха само няколко думи. Никакъв намек за любов. Само когато се прибираха, тя му каза на прага:

— Мили, мили приятелю... — докато в очите ѝ грееше щастието, че детето им е спасено.

Това бе всичко. Но те почувствуваха, че връзката им бе сякаш осветена.

* * *

Когато се върнаха в Париж след дългия период на оздравяване, настанена в малкия дом, който бе наела в Паси, Грация вече не се грижеше за общественото мнение; чувствуваше се достатъчно смела да го пренебрегне заради приятеля си. Животът им вече бе така тясно свързан, че би ѝ се сторило подло да крие приятелството помежду им, макар и неизбежно да ги грозеше опасността от злословия. Тя приемаше Кристоф по всеки час на деня. Показваше се с него на разходка, в театъра; говореше му интимно пред всички. Никой не се съмняваше, че са любовници. Самата Колет намираще, че изваждат прекалено много на показ отношенията си. Грация пресичаше намеците с усмивка и не им обръщаше внимание.

И все пак тя не бе дала никакви нови права на Кристоф над себе си. Те бяха само приятели; той се отнасяше към нея все със същото нежно уважение. Но между тях нямаше нищо скрито; съветваха се за всичко и Кристоф незабелязано започна да упражнява едва ли не семеен авторитет в дома ѝ: Грация го слушаше и следваше съветите му. След прекараната в санаториума зима тя вече не беше същата. Тревогите и умората бяха тежко изпитание за здравето ѝ, дотогава неуязвимо. Те се бяха отразили главно на психиката ѝ. Независимо от няколко повторни проявления на някогашните ѝ прищевки, а у нея се забелязваше някаква сериозност, съсредоточеност, по-неизменно желание да бъде добра, да се образова, да не причинява мъка. Беше трогната от обичта на Кристоф, от безкористието, от чистосърдечието му; и се замисляше да му достави голямото щастие, за което той вече не смееше да мечтае — да стане негова жена.

След отказа ѝ той никога повече не се бе върнал на този въпрос. Не смяташе, че има право да го стори, но продължаваше да съжалява за несбъднатата си надежда. Макар и да се отнасяше с уважение към думите на приятелката си, лишените ѝ от илюзии възгледи за брака не

бяха много убедителни за него; все още упорито вярваше, че съюзът на две същества, свързани с дълбока и благоговейна любов, е връх на човешкото щастие. Съжаленията му се възобновиха, след като се срещна със старата съпружеска двойка Арно.

— Госпожа Арно беше минала петдесетте. Мъжът ѝ беше шестдесет и пет или шестдесет и шест годишен. И двамата изглеждаха много по-стари; той бе напълнял. Тя бе станала съвсем тънка, малко вдетинена; и без това крехка някога, сега се бе превърнала в дихание. Бяха се оттеглили в къщичка в провинцията, след като Арно се бе пенсионирал. Нищо вече не ги свързваше със съвременния живот освен вестника, който идваше в задрямалото градче в угасващото им съществуване, за да им донесе закъснелия отглас от светската глъчка. Прочели бяха веднъж в него името на Кристоф. Госпожа Арно му бе писала няколко сърдечни, малко сковани думи, за да му каже, че се радват на успехите му. Той веднага се качи на влака, без да ги предизвести.

Завари ги в градината, задрямали под кръглия балдахин на един ясен в топлия летен следобед. Приличаха на двамата стари съпрузи на Бьоклин, заспали в беседката, ръка в ръка. Слънцето, дрямката, старостта тегнат над тях; те угасват, затънали са вече до пояс във вечния сън. По като последен проблясък на живот оцелява докрай тяхната обич, сплетените им ръце, общата топлина на угасващите им тела... Много се зарадваха на посещението на Кристоф и на спомените, които той събуди. Разговаряха за предишните дни, които отдалеч им се струвала толкова светли. Арно бърбеше с удоволствие, но беше почнал да забравя имената. Госпожа Арно му ги подсказваше. Тя охотно мълчеше. Предпочиташе да слуша, отколкото да говори; но образите на миналото бяха запазили цялата си свежест в безмълвното ѝ сърце. И от време на време проблясваха като лъскави камъчета на дъното на поточе. Кристоф разпозна един от тях в очите на госпожа Арно, които го гледаха с топло съчувствие, но името на Оливие не бе произнесено. Старият Арно проявяваше трогателно несръчно внимание към жена си. Грижеше се да не би да ѝ е студено, да не би да ѝ е топло; вглеждаше се с неспокойна любов в скъпото, повехнало лице, като се мъчеше да го успокои с уморена усмивка. Кристоф ги наблюдаваше развълнуван не без известна завист... Да остарееш заедно с другарката си. Да обичаш в нея дори безпощадните следи на

годините. Да си кажеш: „Тези ситни бръчици край очите, по носа ми са познати, видях как се издълбават, зная кога се появиха. Тези мили бели коси се обезцветяваха ден след ден ведно с мен, малко заради мен, уви! Това нежно лице подпухна и почервения, брулено от общите ни изнурителни грижи и несгоди. Душа моя, обичам те още повече, загдето си страдала и остаряла ведно с мене. Във всяка твоя бръчка звучи музиката на миналото.“ Трогателни старци, които след дългото житейско бдение рамо до рамо се канеха да заспят в безметежната нощ пак неразделни! Срещата с тях подействува благотворно на Кристоф и същевременно го натъжи. О, колко красиво би било да живееш и да умреш така.

Когато отново се срещна с Грация, той не можа да се въздържа да не ѝ разкаже за посещението си у Арно. Не сподели с нея какви мисли бяха събудили в душата му двамата съпрузи. Но тя ги прочете. Той бе изцяло погълнат от спомена, отвърщаше очи и замлъкваше за миг. Тя го гледаше, усмихваше се и смущението на Кристоф се предаваше и на нея.

Тази вечер, останала сама в стаята си, тя се замечта. Повтаряше си разказа на Кристоф. Но видението, което изплуваше в съзнанието ѝ, нямаше нищо общо с двамата стари съпрузи, задрямали под ясена, а бе плахата и пламенна мечта на нейния приятел. И сърцето ѝ преливаше от любов. Когато загаси светлината и си легна, тя си помисли: „Наистина, безсмислено, безсмислено и престъпно е да се изпусне подобно щастие. Има ли радост на света, която да се равнява на радостта да направиш щастлив любимия човек? Как? Нима го обичам?“ Тя притихна заслушана развълнувано в гласа на сърцето си, което отвърна: „Обичам го.“

В този момент от съседната стая, където спяха децата долетя суха дрезгава и зачестена кашлица. Грация наостри ухо. След боледуването на детето тя бе винаги неспокойна. Обади му се. То не отговори, а продължи да кашля. Тя скочи и отиде при него. То бе възбудено, хленчеше, оплакваше се, че не му е добре ѝ млъкваше, за да кашля.

— Къде те боли?

Момчето не отговаряше, а само хленчеше, че го боли.

— Съкровище мое, моля ти се, кажи ми къде те боли.

— Не зная.

— Тук ли те боли?

— Да. Не. Не знам. Навсякъде ме боли.

При тия думи той се закашля наново силно и като че ли нарочно. Грация се уплаши. Тя имаше чувството, че детето се насилва да кашля, но се упрекна като го видя плувнало в пот и задъхано. Прегърна го, утеши го с нежни думи; Лионелло уж се успокои, но щом тя понечи да го напусне, той пак се разкашля. Трябваше да остане зъзнеца до леглото му, защото той не ѝ позволяваше да се отдалечи дори само за да се облече, настояваше да му държи ръката; не я пусна, докато не го обори сън. Тогава тя си легна вледенена, неспокойна, смазана от умора. И ѝ бе невъзможно да подеме нишката на бляновете си.

* * *

Момчето притежаваше удивителна способност да чете майчините си мисли. Често се среща — но рядко до такава степен — този вроден усет у същества от една и съща кръв, те нямат нужда дори да се погледнат, за да узнаят какво мисли другият; отгатват по хиляди неуловими признаци. Това естествено предразположение, засилено от съвместния живот, се бе изострило у Лионелло поради неговата нестихваща злост. Той притежаваше прозорливостта, породена от желанието да навреди. Ненавиждаше Кристоф. Защо? Защо някое дете намразва този или онзи, без нищо да му е сторил? Често съвсем случайно. Достатъчно е някой ден детето да си внуши, че ненавижда някого, за да свикне с тази мисъл, и колкото и да се опитвате да го вразумите, ще продължава да упорствува в чувствата си. Отначало се преструва, че ненавижда, а после наистина намразва. Понякога обаче съществуват по-дълбоки причини, които надхвърлят ума на детето. То не ги подозира... Още в първите дни на познанството си с Кристоф синът на граф Берени бе почувствувал неприязън към мъжа, когото майка му бе обичала. Като че ли бе прочел мислите на майка си в мига, когато бе почти решила да се омъжи за Кристоф. От този миг той вече ги наблюдаваше постоянно. Беше винаги с тях, отказваше да излезе от салона, когато дойдеше Кристоф или пък внезапно се втурваше в стаята, където седяха двамата. Нещо повече, когато майка му останеше сама и се замислеше за Кристоф, той седаше до нея и я дебнеше.

Погледът му я стесняваше, караше я едва ли не да се черви. Тя ставаше, за да прикрие смущението си. Намираще удоволствие да казва неприятни неща на Кристоф пред нея. Тя го молеше да млъкне. Той продължаваше в същия дух. Ако се опитваше да го накаже, той я заплашваше, че ще се разболе. Още от ранното си детство използваше успешно тази тактика. Когато му се бяха скарали един ден, докато беше съвсем малък, той бе наумил да се съблече за отмъщение и да легне гол върху каменния под, за да хване силна хрема. Когато веднъж Кристоф донесе една музикална творба, която бе композирал за именния ден на Грация, Лионелло грабна ръкописа и повече не го видяха. Намериха го накъсан на парчета в сандъка за дърва. Грация загуби търпение и строго се скара на детето. Тогава то се разрева, разкрещя, затропа с крака и почна да се търкаля по земята. Получи нервна криза. Ужасена, Грация го запрегръща, започна да го умолява и му обеща всичко, което би пожелало.

От този ден Лионелло стана пълен господар, защото съзнаваше властта си и неведнъж прибягна до оръжието, което бе изпитал така успешно. Никога не можеше да се разбере до каква степен кризите му бяха истински или престорени. Той вече не се задоволяваше да ги използва като отмъщение, когато му противоречаха, но прибягваше към тях от чиста злост, когато майка му и Кристоф имаха намерение да прекарат заедно вечерта. Той започна дори да разиграва тази опасна игра просто по липса на друго занимание, от вкус към актьорството и за да опита докъде стига властта му. Проявяваше безкрайна изобретателност, измисляйки странни нервни припадъци: ту посред вечеря го обхваща конвулсивен трепет, събаряше чашата си или счупваше чинията; ту както се качваше по стълбата, се вкопчваше за перилото, пръстите му се сгърчваха и той твърдеше, че не може да ги разтвори. Или пък чувствуваше бодеж в слабините и почваше да се търкаля по земята с писъци; друг път се задушаваше. Естествено накрая наистина си навлече едно нервно заболяване. Но трудът му не беше отишъл напразно. Кристоф и Грация се бяха подлудили. Спокойните им срещи, тихите разговори, четенето, музиката, истински празници за тях, цялото това скромно щастие беше занапред унищожено.

От време на време малкият обесник им даваше кратък отдих било защото се уморяваше от ролята си или защото детската му натура

вземаше връх и той се отвличаше с нещо друго. Сега беше напълно сигурен в победата си!

Тогава те се възползуваха бързо, бързо. Всеки час, който успяваха да си откраднат, им беше още по-скъп, защото не знаеха дали ще могат да му се порадват до края. Колко близки се чувствуваха един до друг! Защо не можеха да останат завинаги така?... Един ден Грация сама изказа съжаление. Кристоф взе ръката ѝ.

— Вярно, защо?

— Нали знаете, мили приятелю — отвърна тя със съкрушена усмивка.

Кристоф знаеше. Знаеше, че тя жертвува за сина си тяхното щастие. Знаеше, че не се хваща на лъжите на Лионелло, но въпреки това го обожава. Познаваше слепия егоизъм на семейните чувства, които принуждават най-добрите индивиди да изразходват цялата си преданост за зли или посредствени издънки на своята кръв, а после не са в състояние да дадат нищо на хората, които са най-достойни и които самите те обичат най-много, но не са техни кръвни роднини. И макар и да се дразнеше, макар и да му идеше понякога да убие малкото чудовище, което разрушаваше живота им, той се прекланяше безмълвно и разбираше, че Грация не може да постъпи другояче.

Тогава и двамата се отказаха от щастието си без излишни вайкания. Но ако някой можеше да похити дължимото им щастие, никой не можеше да попречи на сърцата им да се слоят. Самият отказ от щастие, тази обща саможертва, ги свързваше по-силно от плътската връзка. Те поверяваха взаимно горестите си, разтоварваха се от собствените грижи и се нагърбваха с неприятностите на приятеля, така дори и мъката се превръщаше в радост. Кристоф наричаше Грация „свой изповедник“. Не ѝ скриваше слабостите, които нараняваха самолюбието му. Разказваше за тях с прекалено смирение. Тя успокояваше усмихнатото угризенията на това старо дете. Той стигаше дотам, че ѝ признаваше дори материалните си притеснения. Беше се решил обаче на това едва след като се бяха уговорили ясно, че тя не би му предложила, а и той не би приел нищо. Последна бариера на гордостта, която той не прекрачи, а и тя не се опита да преодолее. Понеже ѝ бе забранено да внесе в съществуването на приятеля си известно благоденствие, тя се изхитри да го обогати с нещо, което беше хиляди пъти по-ценно за него: своята обич. Той чувствуваше

нейното дихание около себе си във всеки час на деня; не отваряше сутрин очи и не ги затваряше вечер, преди да се помоли безмълвно с любов и обожание. А тя, когато се събудеше или когато по цели часове нощем не можеше да заспи, си казваше: „Моят приятел мисли за мен!“

И дивно умиротворение ги приласкаваше.

* * *

Здравето на Грация бе разклатено. Често беше на легло или прекарваше по цели дни излегната в един шезлонг. Кристоф идваше всеки ден да разговаря, да чете с нея или да ѝ показва новите си композиции. Тогава тя ставаше от стола си и се запътваше, накуцвайки с отеклите си крака към пианото. Свиреше донесената композиция. Най-голямата радост, която можеше да му достави. От всички ученички, които бе подготвил, тя и Сесил бяха най-надарените. Но музиката, която Сесил чувствуваше инстинктивно, почти без да я разбира, беше за Грация красив хармоничен език, чийто смисъл ѝ бе понятен. Демоничното в живота и в изкуството ѝ се изплъзваше напълно, но при изпълнението си тя внасяше яснотата на прозорливото си сърце. Тази яснота облъхваше творческия гений на Кристоф. Свиренето на неговата приятелка го караше да разбере по-добре неясните страсти, които бе изразил в творбата си. Той я слушаше със затворени очи, вървеше след нея, хванал ръката ѝ, из лабиринта на собствената си мисъл. Изживявайки музиката си чрез душата на Грация, той се сливаше с нейната душа и я овладяваше. От това тайнствено съвкупление се раждаха музикални творби, които бяха сякаш плод на двете им слети същества. Той ѝ го каза веднъж, поднасяйки ѝ сборник с композиции, изтъкани от съкровената същност на тях двамата.

— Ето нашите деца!

Те общуваха непрекъснато, и когато бяха заедно, и когато бяха разделени; пленителни вечери, прекарани в безмълвната стара къща, чийто декор бе сякаш създаден специално за Грация, а слугите, мълчаливи и сърдечни, пренасяха върху Кристоф част от почтителната си привързаност към домакинята. Наслада да слушат заедно звъна на отлитащите часове и да наблюдават изтичащия поток на живота.

Застрашеното здраве на Грация хвърляше тревожна сянка върху тези щастливи мигове. Но въпреки различните дребни неразположения тя си оставаше така душевно ведра, че скритите ѝ страдания само засилваха очарованието ѝ. Тя беше „неговата мила, страдаща, трогателна приятелка с лъчезарно лице“. И той ѝ пишеше понякога вечер, когато се върнеше от дома ѝ с преливащо от любов сърце, не можейки да изчака до следващия ден, за да ѝ го каже: „Liebe, liebe, liebe, liebe Grazia^[7]...“

* * *

Това безметежно щастие продължи няколко месеца. Мислеха си, че така ще продължава вечно. Детето като че ли ги бе забравило. Вниманието му бе отвлечено от нещо друго. Но след този отдых то пак се обърна към тях и повече не ги остави. Демоничното хлапе си бе наумило да раздели майка си от Кристоф. То поднови комедиите си. Не действуваше по предварително изработен план. Подчиняваше се ден след ден на прищевките си и на своята злост. Не подозираше каква вреда нанася. Искаше само да се позабавлява, като досажда на другите. Не престана, преди да извоюва от Грация обещанието, че ще си заминат от Париж и ще отпътуват надалече. Грация нямаше вече сили да се бори с него. Пък и лекарите я съветваха да поживее известно време в Египет. Трябваше да избегне нова зима в северния климат. Много причини подкопаха здравето ѝ; моралните сътресения през последните години, постоянните грижи около здравето на сина ѝ, продължителната неопределеност, вътрешната борба, която се водеше в нея, макар тя да не издаваше нищо, угризенията ѝ за страданията, които причиняваше на приятеля си. За да не засилва терзанията ѝ, които отгатваше, Кристоф не издаваше, че е огорчен от близката им раздяла. Не правеше нищо, за да я отдалечи; на лицата и на двамата бе изписано спокойствие, макар и всъщност да не го изпитваха, те успяваха да си го предадат един другиму.

Денят на раздялата настъпи. Септемврийска сутрин. Бяха напуснали заедно Париж по средата на юли и бяха прекарвали последните седмици, които им оставаха, в Ангадин, близо до селото, където се бяха срещнали отново преди цели шест години.

От пет дни не можеха да излязат навън. Валеше неспирно; бяха почти единствени в хотела. Повечето курортисти се разбягаха. Най-сетне последната сутрин дъждът престана, но планината бе обвита в облаци. Децата тръгнаха напред със слугите, в първата кола. После тръгна и Грация. Кристоф я придружи до мястото, където пътят бързо се спуска на зигзаги към италианската равнина. Влагата ги пронизваше под гюрука на колата. Притиснати един до друг, те не разговаряха; дори не се гледаха. Каква странна светлина — полуден, полунощ — ги обгръщаше!... Дъхът на Грация овлажняваше воалетката ѝ. Той притискаше топлата ѝ ръчичка под ледената ръкавица. Лицата им се докоснаха. Целуна милата уста през воалетката.

Стигнаха до завоя на пътя. Той слезе. Колата потъна в мъглата. Изчезна. Той чуваше още трополенето на колелата и чаткането на конските копита. Белият саван на мъглата застилаше ливадите. Премръзналите дървета плачеха под нейната плътна мрежа. Ни полъх. Мъглата задушаваше живота. Кристоф се спря, не можейки да си поеме дъх... Вече няма нищо. Всичко е свършено...

Той вдъхна с широки гърди мъглата и пое по своя път. Нищо не е свършено за онзи, който още живее.

[1] Когато нещо стане, и глупаците го разбират (нем.). — Б.пр. ↑

[2] Италианци от XVI век (ит.). — Б.пр. ↑

[3] Лъжльо (ит.). — Б.пр. ↑

[4] Винаги напред, Савоя! (ит.). — Б.пр. ↑

[5] «Пеллеас и Мелизанда», лирична драма с либрето от М. Метерлинг и музика от Клод Дебюси. — Б.пр. ↑

[6] Дом (англ.). — Б.пр. ↑

[7] Мила, мила, мила, мила Грация... (нем.). — Б.пр. ↑

Отсъствието засилва властта на любимите същества. Сърцето съхранява само ония техни черти, които ни са скъпи. Отгласът на всяка дума, долитащ през времето от далечния приятел, отеква благоговейно в тишината.

Писмата на Кристоф и Грация бяха взели сериозния и сдържан тон на двойка, която не е изложена на опасните изпитания на любовта, а преодолела ги, върви уверено по своя път, ръка в ръка. Всеки от двамата беше достатъчно силен, за да поддържа и ръководи другия, а и достатъчно слаб, за да приеме съвет и подкрепа.

Кристоф се върна в Париж. Беше се зарекъл никога вече да не идва тук. Но имат ли някаква стойност подобни заричания! Знаеше, че там ще намери сянката на Грация. А и обстоятелствата, съучастници на тайното му желание в борбата против волята му, го зовяха в Париж, за да изпълни един нов дълг. Напълно в течение на светската хроника, Колет бе уведомила Кристоф, че младият му приятел Жанен вършел какви ли не глупости. Жаклин винаги бе имала голяма слабост към своя син и изобщо не се и опитваше да го удържи. Самата тя изживяваше някаква особена криза: беше много заета със себе си, за да се занимава с него.

След печалното си приключение, което бе разрушило брака ѝ и живота на Оливие, Жаклин водеше много порядъчно и уединено съществуване. Странеше от парижкото общество: след като ѝ бе наложило лицемерно един вид карантина, то отново бе направило опити да я привлече, но тя ги бе отблъснала. Никак не се срамуваше пред тези хора от постъпката си; смяташе, че не е длъжна да им дава сметка, защото те струваха по-малко от нея; половината познати ней жени вършеха тайно, под прикритието на семейното огнище, това, което тя бе направила открито. Страдаше само заради огорчението, което бе причинила на най-добрия си приятел, на единствения мъж, когото бе обичала. Не можеше да си прости, че е загубила толкова красиво чувство в толкова бедния свят.

Съжаленията и мъката ѝ стихнаха постепенно. Остана само приглушена болка, горко презрение към себе си и другите и любов към детето. Това чувство, в което намираше отдушник цялата ѝ потребност да обича, я обезоръжаваше пред него; тя бе неспособна да устои на прищевките на Жорж. За да извини слабостта си, внушаваше си, че така изкупва вината си пред Оливие. Периоди на възторжена нежност се редуваха с периоди на умора и безразличие; ту досаждаше на Жорж с възискателната си тревожна любов, ту като че ли ѝ омръзваше да се занимава с него и му даваше пълна свобода. Съзнаваше, че е лоша възпитателка и се измъчваше, но не можеше да се промени. Когато се опитваше — съвсем рядко — да съобрази принципите си на поведение със схващанията на Оливие, резултатът се оказваше плачевен: неговият нравствен песимизъм не подхождаше нито на нея, нито на детето. Всъщност тя не се стремеше към друг авторитет над сина си извън своята обич. И не грешеше: защото между тези две същества, макар и много подобни едно на друго, имаше само сърдечни връзки. Жорж Жанен беше чувствителен към физическото очарование на майка си; обичаше гласа ѝ, жестовете, движенията, изяществото, обичта ѝ. Но по дух се чувствуваше много чужд на нея. Тя осъзна това едва при първия полъх на юношеството, когато той отлетя далеч от нея. Учуди се, възмути се, отдаде отчуждението му на влиянието на други жени; и в желанието си да се пребори неумело с тях още повече го отдалечи. Всъщност те винаги бяха живели един до друг, но всеки зает със собствените си грижи, заблуждавайки се относно всичко, което ги разделяше, поради сходството на повърхностни симпатии и антипатии, от които не остана нито помен, когато детето (това неопределено създание, цялото пропито още от мириса на жената) се превърна в мъж. И Жаклин казваше с огорчение на сина си:

— Не зная на кого си се метнал. Не приличаш нито на баща си, нито на мен.

По този начин тя го караше да почувствува още по-силно всичко, което ги разделяше; и младежът беше горд дълбоко в себе си и същевременно трескаво неспокоен.

По-младите поколения винаги имат по-ясно съзнание за онова, което ги разединява от предидущите, а не за онова, което ги сближава;

те изпитват потребност от самоутвърждение, макар и с цената на несправедливост и самоизмама. Но това чувство е повече или по-малко остро в зависимост от епохата. В класическите епохи, когато за известно време е постигнато равновесие на силите на дадена цивилизация — високи плата със стръмни склонове, — разликата в духовния уровень на поколенията не е така чувствителен. Но в периоди на възраждане или упадък младите хора, които се изкачват или се спускат по шеметно стръмните склонове, оставят далеч зад себе си предшествениците си. А Жорж и неговите връстници се катереха нагоре.

Той не ги превъзхождаше по нищо — нито по ум, нито по характер. Умерени способности, нито една от тях не надхвърляше нивото на изящна посредственост. И все пак, без каквото и да било усилие още при първите си стъпки той бе няколко стъпала над баща си, който бе изразходвал за краткия си живот неимоверни количества ум и енергия.

Очите на разума му едва бяха видели светлината и той забеляза около себе си купищата тъма, пронизвани от ослепителни проблясъци, планините знания и незнания, враждебни истини, противоречиви заблуждения, сред които трескаво се бе лутал баща му. Но той бе осъзнал същевременно, че владее оръжие, което Оливие никога не бе познавал — своята сила.

Откъде му бе дошла? Тайнствени възраждания на някой род, който заспива изтощен и се събужда преливащ от сили, подобен на пролетен планински поток!... Какво щеше да прави с тази сила? Щеше ли да я използва на свой ред, за да изследва непроходимите гъсталаци на съвременната мисъл? Те съвсем не го привличаха. Той чувствуваше надвисналата заплаха на спотаените в тях опасности. Та нали именно те бяха смазали баща му! Вместо да се опита на свой ред да проникне във вълшебния лес, би го подпалил по-скоро. Надникнал бе само бегло в книгите на мъдростта и свещеното безумие, от които Оливие се бе опиянявал: нихилистичното милосърдие на Толстой, мрачната разрушителна гордост на Ибсен, лудостта на Ницше, героичния чувствен песимизъм на Вагнер. Жорж се бе отвърнал с гняв и ужас от тях. Той ненавиждаше поколението писатели-реалисти, които за половин век бяха убили радостта от чистото изкуство. И все пак не можеше да заличи напълно печалните призраци, приласкали детските

му години. Не искаше да поглежда назад. Знаеше, че зад него стои призрак. Много здрав, за да търси изход от безпокойството си в ленивия песимизъм на предишната епоха, той се отвращаваше от дилетантството на писатели от рода на Ренан и Анатол Франс като от извращение на свободния разум, смях без веселие, ирония без величие: позорно средство, годно за роби, които само дрънкат с веригите си, безсилни да ги счупят!

Премного силен, за да се задоволи със съмнението, премного слаб, за да си създаде собствено убеждение, той се стремеше, той копнееше да вярва в нещо. Молеше, призоваваше, изискваше. И вечните ловци на популярност, лъжеголемите писатели, дебнещите от засада лъжемислителите използваша това властно и тревожно желание и, думкайки барабана, рекламираха високо шарлатанското си лекарство. Всеки от тези хипократовци крещеше от своята трибуна, че само неговият еликсир е чудотворен и отричаше всички други. Всъщност техните тайни средства бяха от един дол дренки. Нито един от тези търгаши не се бе потрудил да изнамери нови рецепти. Изровили бяха от долапите си изветрели шишенца. Един се кълнеше в католическата църква; друг — в законната монархия; трети — в класическата традиция. Срещаха се и големи шегобийци, които доказваха, че връщането към латински език е целебно средство срещу всички злини. Други пък сериозно проповядваха, служейки си с гръмки фрази, които въздействаха силно на зяпльовците, господството на средиземноморския дух. (При други обстоятелства те биха славословили също така убедително и атлантическия дух!) В противовес на варварите на север и на изток те се провъзгласяваха за приемници на новата римска империя... Думи, думи, при това все заимствувани. Библиотечен фонд, продаван на дребно на открити сергии. Подобно на всички свои другари младият Жанен отиваше от един продавач на друг, слушаше го как хвали стоката си, поддаваше се понякога на съблазънта, влизаше в барачката му, излизаше разочарован, засрамен, че е загубил пари и време да гледа стари клоуни във вехти трика. И все пак илюзиите на младостта са така силни, нейната увереност, че ще намери истината, е толкова голяма, че при всяко ново обещание на нов продавач на надежда той пак се улавяше на въдицата. Жорж беше истински французин — с бунтарско настроение и вродена любов към реда. Нужен му беше вожд, а не

търпеше ничие началство: безпощадната му ирония разкриваше слабостите на всички.

Чакаше да срещне някой, който да му каже отговора на загадката... но нямаше време да чака! Не спадаше към хората, които, подобно на неговия баща, можеха да се задоволят да търсят цял живот истината! Младата му нетърпелива сила копнееше да се изразходва. С или без основание, той искаше да вземе решение. Да действа, да приложи, да използва енергията си. Пътешествията, наслажденията от изкуствата и главно музиката, с която до насита се бе тъпкал, бяха отначало за него временно страстно увлечение. Хубаво момче, преждевременно развито, изложено на изкушения, той много скоро откри така пленителния външно свят на любовта и се хвърли в него с буйна поетична радост и жажда. После и жените омръзнаха на този наивен и безочлив херувим: нужна му беше истинска деятелност. Тогава се залови яростно със спорт. Опита всички спортове, увлече се по всеки от тях. Посещаваше редовно турнирите по фехтовка, боксовите мачове; и стана шампион на Франция по бягане и скок на височина, капитан на футболен отбор. Заедно с няколко други млади безумци като него, богати и готови за всякакъв риск, се състезаваше по безразсъдство в безсмислени и бесни автомобилни пробези, истински пробези на смъртта. Най-сетне захвърли всичко заради новото си хоби. Сподели лудия възторг на тълпите към летящите машини. На празника на авиацията, устроен в Рейм, той крещя и плака от радост ведно с триста хиляди други зрители. Чувствуваше се слят с цял един народ в ликуващата си вяра в бъдещето. Сътворените от човека птици, които прелитаха над множеството, го увличаха със себе си. За първи път след зората на великата революция тези струпани тълпи вдигаха очи към небето и то се отваряше за тях... За ужас на майка си младият Жанен заяви, че иска и той да се присъедини към завоевателите на въздуха. Жаклин го умоляваше да се откаже от опасната си амбиция. Опита се да му заповяда. Той постъпи на своя глава. Кристоф, в чието лице Жаклин си бе въобразила, че ще намери съюзник, се задоволи да даде на младежа няколко благоразумни съвета, макар и да бе сигурен, че Жорж няма да ги последва, защото самият той на негово място би сторил същото. Той не смяташе, че му е позволено, дори ако би могъл, да спъне здравето и нормално развитие на младежките му сили, които, принудени да бездействуват, се насочваха към собствената му гибел.

Жаклин все още не можеше да се примири с мисълта, че синът ѝ се изплъзва от влиянието ѝ. Напразно си бе въобразила, че може да се откаже от любовта: тя не можеше да живее без илюзията на любовта, оцветяваща всичките ѝ чувства и постъпки. Колко майки, неуспели да изразходват в брака или извън него скрития си плам, го пренасят върху сина си. А когато видят с каква лекота синът може да мине и без тях, когато внезапно разберат, че вече не са му необходими, те изживяват същата криза, както ако са били изоставени от любовник — любовно разочарование. Това беше нов удар за Жаклин. Жорж изобщо не си даде сметка. Младите хора не подозират сърдечните трагедии, които се разиграват около тях. Няма време да спрат, за да ги видят. Егоизмът им ги предупреждава да вървят направо, без да се оглеждат.

Жаклин изживя съвсем сама тази нова горест. Освободи се от нея едва когато болката се притъпи. А тя се притъпи ведно с любовта ѝ. Пак обичаше сина си, но обичта ѝ бе някак далечна, лишена от илюзии, съзнаваща безполезността си; а самата тя бе станала безучастна и към себе си, и към сина си. Живя така цяла година унило и жалко, без Жорж да обърне внимание. После нещастното ѝ сърце, което не можеше нито да умре, нито да живее без любов, бе принудено да си измисли обект. Изпадна под властта на странно увлечение, което често спохожда женските души и като че ли предимно най-благородните, най-недостъпните, когато приближат зрелостта, а не са откъснали навреме прекрасния плод на живота. Тя се запозна с една жена, която още при първата им среща я покори с тайнственото си и силно обаяние.

Беше монахиня, почти на нейната възраст. Занимаваше се с благотворителност. Едра, яка, възпълна брюнетка с красиви остри черти, живи очи, голяма уста с тънки постоянно усмихващи се устни, властна брадичка. Много интелигентна, без да бъде сантиментална, тя се отличаваше със селска хитрост, търговски нюх, съчетан с южняшко въображение, което обичаше да вижда нещата в голям мащаб, но същевременно умееше да си даде точна сметка, когато се наложеше — чаровна смесица от възвишен мистицизъм и обиграност на стар нотариус. Свикнала бе да заповядва и го правеше най-естествено. Жаклин тутакси изпадна под властта ѝ. Тя се пристрасти към делото. Така поне си въобразяваше. Сестра Анжел знаеше истинския обект на страстта ѝ. Бе свикнала да предизвиква подобни чувства. Без да дава

вид, че ги забелязва, тя умееше да ги използва с хладна пресметливост за благотворителното дело и за божията слава. Жаклин ѝ отдаде парите си, волята си, сърцето си. Стана милосърдна, повярва в бога само защото чувствуваше нужда от любов!

Околните ѝ скоро забелязаха, че е като омагьосана. Единствено тя не съзнаваше. Опекунът на Жорж се обезпокои. Жорж, много щедър и заваян, за да се грижи за парични въпроси, също забеляза, че майка му е попаднала в плен на чужда воля. Той бе неприятно изненадан. Опита се — много късно — да възобнови някогашната им близост; но между тях се бе спуснала сякаш завеса; обясни си го с окултното въздействие на монахинята и не скри раздражението си не само към нея, като я нарече интригантка, но и към Жаклин; не можеше да допусне, че някаква чужденка е заела мястото му в сърцето, което бе смятал за свое естествено владение. Не си казваше, че той пръв го е изоставил. Вместо да се опита да си го извоюва наново, той се държа нетактично и оскърбително. Майката и синът, и двамата нетърпеливи и буйни, си размениха остри думи; разривът се задълбочи. Сестра Анжел окончателно установи властта си над Жаклин; а Жорж се отдалечи, напълно свободен. Той се впусна в деен, но безреден живот. Започна да играе на карти, загуби значителни суми; перчеше се с екстравагантността си, отчасти, защото му доставяше удоволствие, отчасти, за да отмъсти за щуротиите на майка си. Познаваше семейство Стивънс — Делестрад. Колет не беше пропуснала да забележи хубавото момче и да изпробва върху него очарованието си, от което още не се отказваше. Беше в течение на подвизите на Жорж и се забавляваше. Но вроденият ѝ здрав смисъл и добросърдечие, затаени под лекомислието ѝ, я накараха да прозре опасността, на която се излагаше младият лудньо. И тъй като знаеше отлично, че не тя би била в състояние да го предпази, Колет предупреди Кристоф, който се върна веднага.

* * *

Кристоф единствен имаше известно влияние върху младия Жанен. Ограничено и непостоянно влияние, но все пак доста изненадващо, защото мъчно можеше да се открие причината му.

Кристоф принадлежеше към миналото поколение, срещу което Жорж и приятелите му буйно въставаха. Той бе един от най-изтъкнатите представители на метежната епоха, към чието изкуство и идеи те изпитваха подозрителна враждебност. Той оставаше недостъпен за новите евангелия и амулети на лъжепророците и знахарите, които предлагаха на младежите безпогрешна рецепта за спасението на света, Рим и Франция. Оставаше верен на собствените си убеждения, свободен от всякаква религиозна, партийна или национална принадлежност — а това не беше на мода или не беше станало още отново модно. Най-сетне, макар и да бе необвързан по отношение на националните проблеми, той бе чужденец в Париж, и то в момент, когато всички чужденци във всички страни се струваха варвари на местните жители.

И все пак младият Жанен, весел, лекомислен, враг на всеки смутител на радостта, влюбен безумно в наслажденията и вълнуващите хазартни игри, увличащ се лесно от реториката на своето време, склонен поради силните си мускули и духовната си леност към бруталните доктрини на „Аксион франсез“, националист, роялист, империалист — сам той не знаеше ясно — тачеше всъщност само един човек — Кристоф. Преждевременният му опит и тънкият усет, наследен от майка му, бяха помогнали на младежа да прецени — без това да помрачи хубавото му настроение — нищожеството на обществото, без което не можеше да живее, и превъзходството на Кристоф. Колкото и да се опияняваше от движение и деятелност, той не можеше да се отрече от бащиното наследство. От Оливие бе наследил внезапните, краткотрайни пристъпи на смътно безпокойство, потребността от ясно определена цел на дейността си. Оливие също може би му бе предал тайнственото чувство, което го тласкаше към човека, когото баща му бе обичал...

Той ходеше при Кристоф. Експанзивен и приказлив обичаше да му се доверява. Безразлично му беше дали Кристоф има време да го слуша. Кристоф обаче слушаше и не показваше никакво нетърпение. Случваше му се само да е разсеян, когато Жорж дойдеше, докато той работеше върху нещо. Но невниманието му траеше само няколко минути, през които умът му се изплъзваше, за да добави още някоя щриха на обмислената творба. После се връщаше при Жорж, който не бе забелязал отсъствието му. Кристоф се забавляваше с краткотрайното

си бягство. Струваше му се, че се е върнал на пръсти, без да го усетят. Но Жорж си даде един-два пъти сметка и му каза засегнат:

— Но ти не ме слушаш!

Тогава Кристоф засрамен започваше да слуша покорно нетърпеливия разказвач и с двойно по-съсредоточено внимание се мъчеше да изкупи разсеяността си. Разказите на Жорж бяха пълни със забавни истории и Кристоф неволно се смееше над някои лудории. Жорж му разказваше всичко и го обезоръжаваше с искреността си.

Само че Кристоф невинаги се смееше. Често поведението на Жорж го огорчаваше. Самият Кристоф не се считаше за светец. Не смяташе, че има право да чете морал комуто и да било. Не се възмущаваше най-много от любовните приключения на Жорж, нито от скандалното пилеене на състоянието му за глупости. Най-малко му прощаваше лекомисленото отношение към провиненията му: младежът явно не виждаше в тях нищо осъдително; намираше ги естествени. Имаше съвсем друга представа за нравственост. Спадеше към младежите, които виждат във взаимоотношенията между половете само свободна игра, лишена от всякакво нравствено съдържание. Малко откровеност и безгрижна доброта бяха според тях целия багаж на един порядъчен мъж. Не се заплиташе в скрупулите на Кристоф. Кристоф от своя страна се възмущаваше. Макар и да се въздържаше да налага на другите своите възгледи, той бе непримирим. Някогашният му буен характер беше само наполовина укротен. Той избухваше понякога. Не можеше да не смята за грозни някои любовни интриги на Жорж и му го казваше доста грубо. И Жорж не беше особено търпелив. Между тях избухваха доста остри сцени. След такива спречквания не се виждаха по цели седмици. Кристоф си даваше сметка, че тези скандали най-малко можеха да променят поведението на Жорж и че желанието му да подчини морала на новата епоха на моралните норми на своето поколение е до известна степен несправедливо. Но това бе по-силно от него: при пръв случай избухваше пак. Нима човек може да се усъмни в съкровенията си убеждения, в името на които е живял? Все едно да се откаже от живота си! Има ли смисъл да се насилва да мисли иначе само за да прилича на ближния си или за да го щади? Така погубва себе си без никаква полза за другите. Първото задължение на човека е да бъде това, което е. Да посмее да каже: „Това е добро, онова е лошо.“ Ако си силен, принасяш

повече полза на слабите, отколкото ако станеш слаб като тях. Бъди снизходителен, ако искаш, към допуснатите слабости. Но никога не се помирявай със слабост, която ще бъде проявена тепърва!...

Да, само че Жорж съвсем не се съветваше с Кристоф за намеренията си (дали бяха ясни на самия него?). Той споделяше с него само онова, което бе вече свършен факт. В такъв случай?... В такъв случай му оставаше само да погледне немирника с безмълвен упрек и да вдигне рамене, усмихвайки се като стар чичо, който знае, че няма да го послушат.

Този ден мълчанието продължи малко повече. Очите на Кристоф сезираха в Жорж като че много отдалеч. И младежът се чувствуваше съвсем малко момче пред тях. Виждаше се точно такъв, какъвто е в огледалото на проницателния поглед, в който трепкаше лукаво пламъче, и не беше особено горд. Кристоф рядко използваше срещу Жорж собствените му признания; като че ли не ги бе чул. След безмълвния диалог на очите им той поклащаше насмешливо глава и започваше да разказва някаква история, привидно без никаква връзка с предишния им разговор: случка от неговия или нечий друг живот, действителна или измислена. И пред Жорж постепенно изникваше под нова светлина, представено в неприятно и комично положение, неговото второ аз — лесно го разпознаваше, — което вършеше аналогични грешки на неговите. Невъзможно беше да не се надсмее на себе си и на жалкия си вид. Кристоф не прибавяше коментар. Но властното добродушие на разказвача въздействуваше много повече, отколкото самата случка. Той говореше за себе си, както и за другите, със същата отчужденост, със същия жизнерадостен ведър хумор. Безпристрастието му правеше силно впечатление на Жорж. Той всъщност идваше за него. Когато се разтовареше от многослойната си изповед, той имаше чувството, че лежи блажено под сянката на голямо дърво в летен следобед. Трескавото заслепение от палеция ден се разпръскваше. Разперените покровителствено над него крила излъчваха умиротворение. До този мъж, носещ спокойно бремето на трудния си живот, Жорж се чувствуваше защитен от собствените си вълнения. Слушайки гласа му, в душата му наставаше мир. И той невинаги чуваше всичко: и неговият ум блуждаеше. Но накъдето и да се отплеснеше, смехът на Кристоф звучеше край него.

И все пак идеите на неговия стар приятел му оставаха чужди. Той се питаше как Кристоф може да се примири с душевната си самота, да се лиши от всяка връзка с някоя художествена, политическа или религиозна партия, с която да е човешка групировка. Той му задаваше въпроса дали никога не е изпитал потребността да се присъедини към някой лагер.

— Да се присъединя към някой лагер ли? — отвърщаше смеешком Кристоф. — Че няма не съм добре отвън? Ти ли ми говориш за затваряне в някаква група, след като самият ти си човек на широките простори?

— О, не е същото за тялото и за духа. Духът се нуждае от сигурност; необходимо му е да мисли заедно с другите, да споделя принципи, възприети от всички хора на дадена епоха. Облажавам хората, живели по време на класическите векове. Прави са приятелите ми, които искат да възстановят прекрасния порядък на миналото.

— Ех ти, мокра кокошка! — възкликна Кристоф. — Откъде ми дойдоха на главата такива малодушни палета!

— Не съм малодушен — възрази възмутено Жорж. — Никой от нас не е малодушен.

— Сигурно сте такива — отвърна Кристоф, — щом се страхувате от самите вас. Как е възможно? Необходим ви е порядък, а не сте в състояние да го установите сами? Трябва да се вкопчите за полите на прапрабабите си! И таз добра! Защо не вървите сами?

— Трябва да пуснем корени — заяви Жорж, горд, че повтаря една от модните фрази на деня.

— Кажете ми, няма дърветата трябва да бъдат посадени в сандъчета, за да пуснат корени? Земята е тук, на разположение на всички. Забий корените си в нея. Намери собствените си закони. Потърси ги в себе си.

— Нямам време — отвърна Жорж.

— Страх те е — повтори Кристоф.

Жорж протестира, но накрая се съгласи, че никак не му се ще да надникне в дълбините на душата си; не разбираше какво удоволствие може да има в това, ако се наведеш над тази черна бездна, има опасност да паднеш вътре.

— Дай ми ръката си — каза Кристоф.

Забавно му беше да открие дверите на душата си и да покаже своето реалистично и трагично виждане на живота. Жорж се отдръпна. Кристоф смеешком затвори вратите.

— Как можете да живеете така? — запита Жорж.

— Живея и съм щастлив — отвърна Кристоф.

— Бих умрял, ако съм принуден вечно да виждам това...

Кристоф го потупа по рамото:

— Ето ги нашите прословути смелчаци!... Че какво, не гледай, щом главата ти не е достатъчно здрава. Нищо не те принуждава в крайна сметка. Върви напред, моето момче! Но няма за тази цел ти е нужен господар, който да маркира рамото ти като добиче? Каква парола очакваш? Сигналът е даден отдавна. Конете са оседлани, кавалерията тръгва. Мисли само за коня си. Иди в редицата си! И препускай!

— Но накъде? — попи Жорж.

— Накъдето отива твоят ескадрон, към завоеванието на света. Завладейте въздуха, покорете стихииите, преодолейте последните укрепления на природата, победете простора, победете смъртта...

„Expertus vacuum Daedalus aera...“^[1]

— Нали си много силен по латински, познато ли ти е това, кажи? Способен ли си поне да ми обясниш какво означава?...

„Per rupit Acheronta...“^[2]

... Ето вашия жребий, щастливи conquistadores!...

Той така ясно сочеше на младото поколение задължението му да извърши героични дела, че Жорж каза учуден:

— Но ако мислите така, защо не дойдете с нас?

— Защото моята задача е друга. Върви, моето момче, върши своето дело. Иди по-далеч от мен, ако можеш. Аз ще остана тук и ще бдя... Нали си чел приказката от „Хиляда и една нощ“ за духа, висок колкото планини, затворен в кутия, запечатана от Соломон?... Този дух е тук, заключен в душата ни, в която ти се страхуваш да надзърнеш. Аз и хората от моето време прекарахме живота си в борба с него; не го победихме, но и той не ни победи. Сега си отдъхваме и ние, и той; и се гледаме без злоба и без страх, доволни от битките, които сме водили, и очаквайки да изтече уговореното примирие. Вие се възползвате от затишието, за да възстановите силите си и да завладеете красотата на света! Бъдете щастливи, наслаждавайте се на спокойствието! Но не

забравяйте, че някой ден вие и бъдещите ви синове ще трябва да се върнете на това място след завоеванията си и да подновите боя с нови сили срещу духа, край когото бдя. И битката ще продължи, прекъсвана от примирия, до вашата или неговата победа. Дано вие излезете по-силни и по-щастливи от нас!... Междувременно занимавай се със спорт, ако искаш; укрепвай мускулите и сърцето си; и не бъди така безумен да пилееш в глупости нетърпеливата си сила, бъди спокоен. Ти принадлежиш на епоха, която ще ѝ намери приложение.

* * *

Жорж не запомняше твърде думите на Кристоф. Умът му беше достатъчно възприемчив и той поглъщаше мислите на стария си приятел, само че те тутакси се изпаряваха. Още неслязъл на улицата, и всичко бе забравено. Само усещането на приятно умиротворение оставаше, макар споменът за разговора, който го беше породил, отдавна да се бе заличил. Жорж тачеше дълбоко Кристоф. Не вярваше в нищо от това, в което вярваше Кристоф. (Всъщност Жорж се надсмиваше над всичко и не вярваше в нищо.) Но би разбил главата на всеки, който би посмял да каже нещо лошо за стария му приятел.

За щастие никой не злословеше за Кристоф пред него. В противен случай щяха да му отворят много работа.

* * *

Кристоф беше предвидил, че скоро ще задуха друг вятър. Новият идеал на младата френска музика коренно се отличаваше от неговия; но докато това обстоятелство беше за зрелия композитор Кристоф още едно основание, за да изпитва симпатия към нея, представителите ѝ съвсем не споделяха чувствата му. Популярността му сред публиката никак не допринасяше за добрите му отношения с най-изгладнелите от тях; стомасите им бяха празни, затова зъбите им бяха станали дълги и остри. Кристоф не се трогваше от злобните им нападки.

— Какъв жар влагат! — казваше той. — На палетата им покараха зъби!...

Той бе готов да ги предпочете пред другите палета, които го ласкаеха само защото се радваше на успех — палетата, за които говори д'Обине: „Когато някой голям пес пъкне муцуна в гърнето в масло, те го лижат и му поднасят поздравленията си.“

Операта бе приела една творба на Кристоф. Веднага след одобрението ѝ пристъпиха към репетиции. Кристоф узна един ден от нападките във вестниците, че за да пробутат неговата творба, отложили поставянето на операта на някакъв млад композитор. Журналистът се възмущаваше от произвола на управата и обвиняваше главно Кристоф.

Кристоф се срещна с директора и му заяви:

— Не ме предупредихте. Такива неща не се правят. Ще поставите първо операта, която сте приели преди моята.

Директорът протестира шумно, разсмя се, отказа, обсипа Кристоф с похвали, изказа възхищението си от характера му, от творбите и гения му, отзова се за произведението на другия с презрение и го увери, че не струва нищо и няма да му донесе никаква печалба.

— Защо тогава сте я приели?

— Невинаги правим всичко, което желаем. Трябва от време на време да направим известни отстъпки на общественото мнение. Някога младежите можеха да крещат колкото си искат; никой не ги чуваше. Сега те съумяват да насъскат срещу нас националистическия печат, който ни обвинява гръмко в измяна и ни нарича лоши французи, ако сме проявили неблагоприятното да не се възторгваме от младата им школа! Младата школа! Как ли не!... Да ви кажа ли правичката? До гуша ми е дошла! А и на публиката. Смъртно ни са опротивели със своите „Oremus“^[3]. Във вените им не тече кръв; жалки клисари, които пеят обедната литургия; а когато изпълняват любовни дуети, все едно слушате „De profundis“^[4]... Ако бях толкова глупав да поставям пиесите, които ми налагат, бих разорил театъра си. Приемам ги: не могат да искат повече от мен. Нека говорим за нещо сериозно. Виж, вие пълните залата...

И пак го затрупа с комплименти.

Кристоф го прекъсна рязко и каза гневно:

— Не можете да ме заблудите. Сега, когато съм вече стар и „преуспял“, вие ме използвате, за да смазвате младите. Когато бях

млад, щяхте да ме смажете подобно на тях. Или ще приемете операта на този младеж, или и аз ще изтегля моята.

Директорът вдигна ръце към небето и възкликна:

— Нима не разбирате, че ако направим това, което искате, ще изглежда, че отстъпваме пред тяхната вестникарска кампания?

— Има ли значение?

— Както обичате! Вие ще бъдете първата жертва!

Започнаха да разучават творбата на младия музикант, без да прекъсват репетициите на операта на Кристоф. Едната беше в три действия, другата — в две; решено бе да ги представят по време на един и същ спектакъл. Кристоф се срещна с протежето си; държеше пръв да му съобщи приятната вест. Младият автор му се врене във вечна признателност.

Естествено Кристоф не успя да попречи на директора да съсредоточи изцяло вниманието си върху неговата опера. Изпълнението и постановката на другата бяха пожертвувани. Кристоф не знаеше това. Пожела да прослуша няколко репетиции от операта на младия композитор; стори му се посредствена; опита се да даде няколко съвета: те бяха посрещнати неохотно. Той не се намеси повече. Освен това директорът убеди начинаещия автор, че са необходими известни съкращения, ако иска операта му да бъде изпълнена в скоро време. Младежът отначало лесно се съгласи на тази жертва, но после му се стори безсмислена.

В деня на представлението произведението на младия автор се провали, докато операта на Кристоф беше триумф. Няколко вестника жестоко нападнаха Кристоф: твърдяха, че всичко било предварително нагласено, че това било заговор срещу младия и талантлив френски композитор; че творбата му била осакатена, за да угодят на немския маестро — жалък завистник на всяка зараждаща се слава. Кристоф повдигна рамене и си помисли: „Младежът ще го опровергае!“

Но „младежът“ нищо не опроверга. Кристоф му изпрати статията с думите: „Прочетохте ли я?“

Онзи му отговори: „Толкова много съжалявам. Но този журналист винаги е бил много любезен с мен. Наистина съм огорчен. Най-добре не му обръщайте внимание.“

Кристоф се разсмя и си помисли: „Прав е страхливецът!“

Съвсем случайно Жорж, който рядко четеше вестници и само бегло преглеждаше спортните новини, попадна точно на най-резките нападки срещу Кристоф. Познаваше журналиста. Отиде в кафенето, където беше сигурен, че ще го намери, удари му плесница и доста дълбоко одра рамото му с шпагата си.

Както закусваше на следващия ден, Кристоф узна за случилото се от писмото на един свой приятел. Дъхът му спря. Остави закуската си недоядена и изтича у Жорж. Жорж му отвори сам. Кристоф влезе като ураган, улови го за мишницата и като го разтърси гневно, го обсипа с град от яростни упреци.

— Животно! — крещеше той. — Да се биеш заради мен! Кой ти е позволил? Хлапе, заплес, защо се бъркаш в моите работи! Да не би да не съм способен да се оправя сам, а? Какво постигна? Направил си на този негодник честта да се биеш с него. Та той това и е чакал! Превърнал си го в герой! Глупчо! Ами ако случайно (сигурен съм, че си се втурнал съвсем безразсъдно, както винаги)... те бяха убили!... Нещастник! До края на живота ти нямаше да ти го простя!...

Жорж се смееше като луд, но като чу последната му заплаха, се разсмя със сълзи.

— Ах, стари приятелю, колко си смешен! А! Нямах равен! Ето че ме ругаеш, загдето съм те защитил! Друг път ще те атакувам! Може би тогава ще ме разцелуваш!

Кристоф притихна. Той прегърна Жорж, целуна го по двете бузи, после още веднъж и промълви:

— Мило момче!... Прости ми. Аз съм старо животно... Но тази вест наистина ме разстрои. Как ти хрумна да се биеш! Нима човек се дуелира с подобни типове? Ще ми обещаеш ей сега, че никога вече това няма да се повтори.

— Нищо не мога да обещаая! — отвърна Жорж. — Правя това, което ми се харесва.

— Забранявам ти, чуваш ли? Ако това се повтори, не искам вече да се мяркаш пред очите ми, ще се откажа във вестниците от тебе, ще те...

— Ще ме обезнаследиш, ясно.

— Послушай, Жорж, умолявам те... Какъв смисъл има?

— Стари ми приятелю, ти струваш хиляди пъти повече от мен и знаеш безкрайно повече неща; но колкото до тези мошеници, аз ги

познавам по-добре от теб. Бъди спокоен, този урок ще им бъде от полза: сега ще обърнат седем пъти отровния си език в устата си, преди да те хулят.

— А нима, ме е грижа, че грачат? Пет пари не давам за мнението им.

— Само че на мен не ми е все едно. Гледай си работата, това не те засяга.

От този ден Кристоф живееше в постоянен страх да не би някоя нова статия да събуди мнителността на Жорж. Той представляваше смешна гледка през следващите дни: той, който никога не четеше вестници, седнал в кафенето, ги поглъщаше жадно, готов, ако срещне някоя оскърбителна статия против себе си, да направи всичко — дори и подлост, ако се наложи — само и само тия редове да не попаднат под очите на Жорж. След една седмица се успокои. Младежът бе прав. Неговият жест беше накарал хайката лаеци псета да се позамисли за момента. А Кристоф, макар и да се караше на младия безумец, който му бе пропилял цяла работна седмица, си казваше, че в крайна сметка той съвсем няма право да се опитва да го вразумява. Спомняше си, че веднъж — и то не много отдавна — самият той се бе бил заради Оливие. Струваше му се, че чува гласа на Оливие: „Не се противи, Кристоф, връщам ти това, което ти дължа!“

* * *

Ако Кристоф лесно се примиряваше с нападките, друг един човек беше далеч от неговото иронично безразличие. Еманюел.

Еволюцията на европейската мисъл крачеше с бързи стъпки. Нейното развитие сякаш се ускоряваше от изобретението на новите машини и двигатели. Запасът от предразсъдъци и надежди, който би стигнал неотдавна на човечеството за цели двадесет години, беше изразходван само за пет. Идеите на поколенията препускаха едни след други, а често и едни над други: времето даваше сигнал за атака. Еманюел бе надминат.

Певецът на обединените енергии на французите никога не се бе отрекъл от идеализма на своя учител Оливие. Колкото и пламенно да бе националното му чувство, то бе съчетано с неговия култ към

нравствено величие. Ако възвестяваше в стиховете си с тръбен глас тържеството на Франция, в своето верую той боготвореше в нея най-възвишената мисъл в Европа, Атина-Никея, победоносното Право, което превъзмогва Силата. А ето че Силата се бе разбудила в самите недра на Правото и отново се надигаше в дивата си голота. Новото, здраво и войнствено поколение се стремеше към сражение и още преди победата имаше самочувствие на победител. То се гордеше с мускулите си, с широките си гърди, със силните си и жадни за наслаждение сетива, с крилата си на хищна птица, виеща се над равнината. Нямахше търпение да се спусне надолу и да опита здравите си нокти. Подвизите на нацията, безумните прелитания над Алпите и над моретата, епичните пробези на кавалерията през африканските пясъци, новите кръстоносни походи, почти толкова мистични и интересни, колкото и походите на Филип-Август и Вилардуен, окончателно главозамаяха нацията. Тези деца, които никога не бяха виждали война освен в книгите си, лесно я разкрасяваха. Ставаха нападателни. Уморени от мир и идеи, възхваляваха „наковалнята на битките“, върху която с кървави юмруци щели да изковат един ден френската мощ. В противовес на противното злоупотребяване с идеологиите те въздигаха в свое верую презрението на идеала нарочно превъзнасяха високо ограничения здрав разум, грубия реализъм, безсрамния национален егоизъм, който потъпква чуждите права и другите нации, ако това допринася за величието на собственото отечество. Бяха ксенофоби, антидемократи и дори и най-големите неверници проповядваха възвръщане към католицизма, подчинявайки се на практическата необходимост да се „каналзира абсолютното“, да се постави безконечното под охраната на непоклатим ред и авторитет. Не се задоволяваха да презират, но считаха едва ли не за обществени вредители безобидните довчерашни дърдорковци, безпочвените идеалисти, писателите-хуманисти. В очите на тези младежи Еманюел спадаше към тях. Той страдаше жестоко и се възмущаваше.

Мисълта, че Кристоф е жертва като него и повече от него на тази неправда, будеше симпатията му към него. Той го бе отблъснал с неприветливото си държане, а беше много горд, за да се издаде, че съжالياва, като сам го потърси. Успя обаче да се срещне с него уж случайно и Кристоф направи първите стъпки за помирение. Тогава вече, успокоен в мнителността си, той не скри, че посещенията на

Кристоф са му доставяли удоволствие. И те започнаха да се срещат често ту у единия, ту у другия.

Еманюел сподели с Кристоф озлоблението си. Беше вбесен от критиците и намираше, че Кристоф не се трогва достатъчно; затова го караше да чете във вестниците отзивите за изкуството му. Обвиняваха Кристоф, че не владее граматиката на своето изкуство, че не познава хармонията, че е заимствувал от събратята си и че позори музиката. Наричаха го „стария лудньо“... Заявяваха: „Омръзнаха ни тия гърчове! Ние сме за реда, разума, класическото равновесие...“

Кристоф се забавляваше.

— Това е в реда на нещата — заявяваше той. — Младите изхвърлят старите на бунището... По мое време, вярно чакахме поне някой да стане на шестдесет години, за да го считаме за старец. Днес вървят по-бързо... Безжичният телеграф, самолетите... Поколенията се износват по-бързо... Нещастниците! И те няма да се задържат дълго! Затова нека побързат, нека ни презират и да се поперчат малко на слънце!

Но Еманюел не се радваше на неговото крепко здраве. Смел мислено, той бе в плен на болните си нерви; пламенна душа в рахитично тяло. Жадуваше за сражение, но не бе създаден за него. Враждебността на някои критици го нараняваше до кръв.

— Ах! — възкликваше той. — Ако критиците знаеха какво зло нанасят на хората на изкуството с несправедливите си думи, изречени наслуки, биха се срамували от занаята си.

— Но те много добре знаят това, приятелю. Това е смисълът на живота им; а нали всеки трябва да живее.

Истински палачи. Животът ни изтезава до кръв, борбата, която водим с изкуството, ни изтощава. Вместо да ни подадат ръка, да ни предупредят съчувствено за слабостите ни, да ни помогнат братски да ги поправим, те стоят с ръце в джобовете, гледат ни как мъкнем товара си по стръмнината и злорадствуват: „Няма да успее!...“ А ако стигнем върха, едните казват: „Само че не по този начин трябваше да се качат!“ А другите упорито повтарят своето: „Не можаха!...“ Цяло щастие е, ако поне не ни хвърлят камъни в краката, за да ни спънат!

А, не е точно така! Понякога сред тях се срещат и двама-трима честни хора! Какво благотворно въздействие могат да ни окажат! Навсякъде се срещат зверове, независимо от професията. Кажи ми,

познаваш ли нещо по-грозно от злобен човек на изкуството, тщеславен и настървен, който смята света за плячка и се вбесява, че е много голяма за устата му? Трябва да се въоръжим с търпение. Всяко зло за добро. И най-злостният критик ни е от полза. Той е един вид треньор: не ни позволява да се шляем без работа по пътя. Всеки път, когато ни се струва, че сме стигнали целта, хайката ни хапе. Напред! По-далече! По-високо! По-скоро тя ще се умори да ме гони, отколкото аз да вървя пред нея. Повтори ми арабската поговорка „Никой не напада безплодните дървета. Брулят с камъни само увенчаните със златни плодове...“ Горко на хората на изкуството, пощадени от критиците! Те ще останат лениво седнали посред път. Опитат ли се да станат, изтръпналите им крака ще откажат да им служат. Да живеят приятелите ми — врагове! Те са ми сторили повече добро в живота, отколкото враговете ми — приятели!

Еманюел неволно се усмихваше. После подемаше:

— И все пак не ти ли се струва жестоко ветеран като тебе да бъде поучаван от новобранци, които още не са помирили боя?

— Те са ми забавни — отвърна Кристоф. — Безочieto им е признак за млада кипяща кръв, жадна да бъде пролята. И аз бях някога такъв. Пролетни бурни дъждове върху възродената земя... Нека ни поучават! В края на краищата те имат право. Старите трябва да се учат от младите! Те ни използуваха и са неблагодарни: това е в реда на нещата!... Но обогатени от нашите усилия, те отиват по-напред от нас, осъществяват онова, за което ние сме се домогвали. Ако ни е останала още малко младост, нека научим нещо на наш ред и да се постараем да се обновим. А ако не можем, ако сме прекалено стари, нека им се радваме. Красива гледка представлява вечният цъфтеж на човешката душа, която изглежда уж изчерпана, здравият оптимизъм на тези млади хора, радостта им от рискованото дело, красива гледка представляват тези възраждащи се поколения, тръгнали да завоюват вселената.

— Какво щяха да бъдат без нас? Тяхната радост е родена от сълзите ни. Горделивата им сила е цветът на страданията на цяло поколение *Sic vos non vobis*^[5].

— Старата сентенция е погрешна. Ние сме работили за нас, като сме създали поколение, което ни надминава. Ние натрупахме капитала, с който то разполага, защитавахме го в барака, която не се затваряше добре и където духаше от всички страни; подпиряхме вратите, за да

попречим на смъртта да влезе вътре. Прокарахме със собствените си ръце триумфалния път, по който ще минат нашите синове. Усилията ни спасиха бъдещето. Докарахме ковчега до прага на обетованата земя. Той ще проникне в нея с тях с тях, но благодарение на нас.

— Дали ще си спомнят някога за ония, които прекосиха пустините, носейки свещения огън, боговете на нацията и тях, тия деца, които днес са мъже? Нашият дял бе изпитанието и непризнателността.

— Съжаляваш ли?

— Не. Има известно опиянение при мисълта за трагичното величие на една мощна епоха, пожертвувана като нашата на епохата, родена от нея. Днешните хора не биха били способни да вкусат гордата радост от себеотрицанието.

— Ние бяхме по-щастливи. Изкачихме планината Небо, в чието подножие се разстилат областите, в които няма да стъпи кракът ни. Но ние им се любуваме по-добре от тия, които ще влязат в тях. Когато слезеш в равнината, необятната шир се губи пред погледа ти, а хоризонтът се стеснява.

* * *

Кристоф черпеше в любовта на Грация умиротворяващото влияние, което на свой ред упражняваше върху Еманюел и Жорж. На нейната любов дължеше, че се чувства свързан с всичко младежко, че изпитва вечно свежа симпатия към всички нови форми на живота. Каквито и сили да обновяваха земята, той беше с тях, дори когато те бяха насочени против него: никак не се страхуваше от идването на власт на демокрациите, пред които егоизмът на шепя привилегировани надаваше остри писъци. Той не се вкопчваше отчаяно в скрижалите на остарялото изкуство; чакаше уверено от приказните видения от осъществените мечти на науката и практическата деятелност да се роди изкуство, по-мощно от предишното. Приветствуваше новата зора на света, дори ако красотата на стария свят трябваше да умре ведно с него при разпукването ѝ.

Грация знаеше колко благотворно въздействува любовта ѝ на Кристоф; съзнанието за властта ѝ я възвисяваше. С писмата си тя

ръководеше приятеля си. И през ум не ѝ минаваше да му дава насоки в изкуството. Беше достатъчно тактична и имаше ясна представа за възможностите си. Но нейният верен и чист глас беше камертонът, с който той настройваше душата си. Достатъчно бе да си представи, че нейният глас повтаря мисълта му, и тя не можеше да не бъде вярна, чиста и достойна за повторение. Звукът на красивия инструмент е за музиканта красиво тяло, в което тутакси въплътява мечтата си. Какво тайнство е сливането на две влюбени души: всеки взема от другия най-ценното, за да му го върне, обогатено от любовта си. Грация не се боеше да признае на Кристоф, че го обича. Отдалечението, както и увереността, че никога няма да му принадлежи, развързваха езика ѝ. Тази любов, чийто благоговеен плам се беше предал и на Кристоф, бе източник на умиротворение.

Тя го даряваше, без сама да се радва на него. Здравето ѝ бе разклатено, душевното ѝ равновесие бе сериозно нарушено. Състоянието на сина ѝ не се подобряваше. От две години тя живееше в непрекъснатата тревога, засилена от убийствената дарба на Лионелло да си играе с нея. Той бе станал истински виртуоз в изкуството да държи нащрек хората, които го обичаха. За да привлече вниманието и да измъчва околните, незаетият му мозък беше невероятно изобретателен: същински маниак. Трагичното бе, че докато гримасничеше и се преструваше на болен, болестта наистина напредваше, и смъртта застана на прага. Драматична ирония! Грация, терзана в продължение на години от сина си заради измислени страдания, престана да му вярва точно когато болестта бе вече налице... Сърцето има своите граници. Тя бе изчерпала за лъжите му цялото си състрадание. Сметна го за комедиант точно когато той казваше истината. А когато тази истина се потвърди, целият ѝ останал живот бе отровен от угрижения.

Злостта на Лионелло дори сега не сложи оръжие. Без да обича когото и да е, той не можеше да понася някой от близките му да обича друго извън него: ревността беше едничката му страст. Не му стигаше, че беше отдалечил майка си от Кристоф, би желал да я принуди да прекъсне всяка връзка с него. Беше използвал вече обичайното оръжие — болестта, — за да накара Грация да му се закълне, че няма да се омъжи повторно. Не се задоволи с обещанието ѝ. Започна да изисква от майка си да престане да пише на Кристоф. Този път тя се разбунтува. Подобно злоупотребяване с властта му над

нея окончателно я освободи и възмутена от постоянните му лъжи, тя му каза жестоки думи, за които по-късно се упрекваше като за истинско престъпление, защото Лионелло изпадна в истерична криза, която наистина влоши състоянието му. Този път майка му не му повярва и той съвсем се вбеси. В ожесточението си пожела да умре, за да си отмъсти. Не подозираше, че желанието му ще се сбъдне.

Когато лекарят даде на Грация да подразбере, че синът ѝ е загубен, тя остана като ударена от гръм. А трябваше да прикрива отчаянието си, за да заблуди детето, което толкова пъти я бе заблуждавало. То се досещаше, че този път е сериозно болно. Но не му се искаше да вярва и дебнеше в майчините си очи упрека, че лъже, който така го бе вбесявал, когато действително лъжеше. Настъпи часът, когато не остана място за съмнение. Ужасен час за него и за близките му! Горкото момче не искаше да умре!...

Най-сетне Грация го видя заспало навеки. От устата ѝ не се отрони ни вопъл, ни жалба; мълчанието ѝ бе изненадващо — нямаше вече сили да страда; изпитваше само едно желание: да заспи и тя. Продължаваше да изпълнява ежедневните си задължения привидно със същата невъзмутимост. След няколко седмици дори на станалите ѝ още по-безмълвни устни трепна усмивка. Никой не подозираше колко е покрусена. Кристоф по-малко от всеки друг. Тя му беше само съобщила тъжната вест, без да пише нищо за себе си. Не отговори на писмата му, пълни с неспокойна обич. Той изказа желание да отиде при нея. Тя го помоли да не предприема нищо. След два-три месеца поднови сериозния и ведър тон на предишните си писма. Струваше ѝ се престъпно да го натовари с бремето на собствената си слабост. Знаеше, че всички нейни чувства отекуват по-силно у него, а самият той имаше нужда да се облекчи на нея. Принудата, която си налагаше, не беше мъчителна. Напротив, тази дисциплина ѝ действуваше благотворно. Уморена от живота, тя намираще смисъл само в две неща: любовта на Кристоф и фатализма си, който в скръб и радост си оставаше нейна дълбока същност, както е свойствено на повечето италианки. В този фатализъм нямаше нищо интелектуално: той се свеждаше до животинския инстинкт, който принуждава смазаното от умора животно да крачи, без да чувствава изнемогата си, сънувайки с втрещени очи, забравяйки камъните по пътя и тялото си, докато падне. Фатализмът крепеше тялото ѝ, докато любовта поддържаше сърцето ѝ.

Личният ѝ живот беше изчерпан, тя живееше в Кристоф. Въпреки това избягваше по-грижливо от когато и да било да даде израз в писмата си на любовта си към него. Навярно защото любовта ѝ бе станала още по-силна или защото над нея тегнеше „ветото“ на малкия покойник, за когото тя беше едва ли не престъпна. В такива мигове тя млъкваше и си налагаше да не му пише известно време.

Кристоф не разбираше причините на тези мълчания. Понякога долавяше в равния и спокоен тон на някое нейно писмо неочаквани нотки на трепетна потисната страст. Сдържаше дъха си и не смееше да диша, за да не би илюзията да се разсее. Знаеше, че почти неизбежно тези нотки щяха да бъдат изкупени в следващото писмо с умишлена студенина... После отново идваше умиротворението... Meeresstille^[6]...

* * *

Жорж и Еманюел бяха един следобед у Кристоф. И единият, и другият бяха погълнати от лични грижи: Еманюел — заради литературните си разочарования, а Жорж — заради неуспеха си в спортно състезание. Кристоф ги слушаше добродушно и им се надсмиваше незлобиво. Позвъниха. Жорж отиде да отвори. Един слуга на Колет донесе писмо. Кристоф застана до прозореца, за да го прочете. Двамата му приятели подновиха разговора. Не виждаха Кристоф, който бе обърнат гърбом към тях. Той излезе от стаята, без те да обърнат внимание. А и когато забелязаха, не се изненадаха. Но тъй като той се забави доста, Жорж почука на вратата на съседната стая. Не получи отговор. Младежът не настоя, понеже познаваше странните привички на стария си приятел. След няколко минути Кристоф се върна при тях. Имаше много спокойно, много уморено и много благо изражение. Извини се, че ги е оставил сами и се включи в разговора, който бе прекъснал. Говореше им сърдечно за неприятностите им и им казваше утешителни думи. Тонът на гласа му ги вълнуваше, без да си дадат сметка защо.

Те си отидоха. Щом излезе от дома му, Жорж отиде при Колет. Завари я обляна в сълзи. Като го видя, тя изтича към него и го попита:

— Как понесе удара бедничкият ни приятел? Ужасно?

Жорж недоумяваше. Колет му каза, че малко преди това е съобщила на Кристоф за смъртта на Грация.

Тя си бе отишла, без да има време да се сбогува с някого. От няколко месеца корените на живота ѝ бяха почти изтръгнати. Достатъчен бе един полъх, за да я повали. Вечерта, преди да я повтори грипът, който я отнесе в гроба, тя бе получила едно мило писмо от Кристоф. То я изпълни с умиление. Прииска ѝ се да го извика при себе си; съзнаваше, че всичко останало, всичко, което ги разделяше, беше нереално и престъпно. Много уморена, отложи за следващия ден писмото си. Но на следващия ден трябваше да пази леглото. Започна едно писмо, без да го довърши. Виеше ѝ се свят, чувствуваше се замаяна. Освен това не се решаваше да му пише за болестта си, за да не го смути. В този момент той беше зает с репетициите на една хорова и симфонична композиция, написана по поема на Еманюел: сюжетът беше увлякъл и двамата, защото се явяваше до известна степен символ на собствената им участ: „Обетованата земя“. Кристоф често бе говорил за това на Грация. Премиерата трябваше да се състои идната седмица... Не биваше да го тревожи. Грация намекна в писмото си, че просто се е простудила. После и това ѝ се стори много. Скъса писмото, но нямаше сили да започне друго. Каза си, че ще го напише вечерта. Вечерта беше вече много късно. Много късно, за да го извика. Много късно даже, за да му пише... Колко бърза смъртта. Няколко часа са достатъчни, за да разрушат едно същество, за чието формиране са били необходими векове... Грация едва смогна да даде на дъщеря си халката, която носеше на пръста си, с молба да я предаде на Кристоф. Дотогава Грация не беше много близка с дъщеря си. Сега, когато си отиваше, тя гледаше развълнувана лицето на роденото от нея същество, което оставаше; стискаше ръцете, които щяха да предадат предсмъртната ѝ прегръдка, и си мислеше с радост: „Не си отивам напълно!“

[1] Дедал, познаващ пустотата на небесните висини (лат.). — Б.пр. ↑

[2] Преминал Ахеронт (лат.). — Б.пр. ↑

[3] Да се помолим! (лат.). — Б.пр. ↑

[4] От дълбините, от бездната... (лат.). — Б.пр. ↑

[5] Така не работите за себе си (лат.). — Б.пр. ↑

[6] Затишие на морето (нем.). — Б.пр. ↑

*„Quid? hic, inquam quis est qui compiet
aures meas tantus et tam dulcis sonus...“^[1]*

Щом се раздели с Колет, първият порив на Жорж бе да се върне при Кристоф. Отдавна знаеше, благодарение на недискретните приказки на Колет, какво място заема Грация в сърцето на стария му приятел. Нещо повече — младостта не е особено почителна, — понякога това му се бе виждало смешно. Но в този миг той си представяше с великодушна отзивчивост каква мъка е за Кристоф подобна загуба; и почувствува нужда да изтича при него, да сподели скръбта му, да го прегърне. Познавайки бурната натура на Кристоф, спокойствието, което той бе проявил малко преди това, го тревожеше. Жорж позвъни на вратата. Никакъв шум. Позвъни втори път и потропа, както бе уговорено между него и Кристоф. Едно кресло се отмести и до вратата се приближиха тежки и бавни стъпки. Кристоф отвори. Лицето му бе така спокойно, че Жорж, готов да се хвърли в обятията му, се стъписа. Не знаеше какво да каже. Кристоф го попита кротко:

— Ти ли си, моето момче? Забрави ли нещо?

Жорж, смутен, измърмори:

— Да.

— Влез.

Кристоф се отпусна отново в креслото до прозореца, където седеше, преди да дойде Жорж; опрял глава на облегалото, той гледаше покривите отсреща и пурпурното вечерно небе. Не обръщаше внимание на Жорж. Младежът се преструваше, че търси нещо по масата, поглеждайки крадешком към Кристоф. Лицето на възрастния мъж беше неподвижно. Отблясъците на залязващото слънце озаряваха скулите и челото му. Жорж мина в съседната стая — спалнята, — продължавайки привидно да търси. Там Кристоф се бе затворил малко преди това с писмото. То бе останало върху смачканата покривка на леглото, в която Кристоф бе заровил навярно отчаяно глава. Една книга бе паднала на пода върху килима. Тя бе отворена на една прегъната страница. Жорж я вдигна. Беше евангелието: срещата на Магдалена с градинаря.

После се върна в предната стая, размести няколко предмети върху масата, колкото да си предаде по-непринуден вид, и пак погледна Кристоф, който не беше мръднал. Жорж искаше да му каже колко му е мъчно за него. Но от Кристоф се излъчваше такава светлина, че той не посмя: каквото и да кажеше, би било неуместно. Самият той по-скоро се нуждаеше от утешение. Затова промълви плахо:

— Аз си отивам.

Без да обърне глава, Кристоф отвърна:

— Довиждане, моето момче.

Жорж излезе и затвори безшумно вратата.

Кристоф дълго седя така. Нощта се спусна. Не страдаше, не размишляваше, никакъв точен образ не възникваше в съзнанието му. Приличаше на уморен човек, който слуша смътна музика и не се опитва да я разбере. Беше вече дълбока нощ, когато стана разнебитен. Хвърли се върху леглото и потъна в дълбок и тежък сън. Симфонията продължаваше да тътне в далечината...

И ето че я видя, нея, любимата!... Тя простираше ръце към него, усмихваше се и му казваше:

„Сега ти премина огнения кръг.“

Тогава сърцето му се отприщи. Мир изпълваше звездните простори, а музиката на небесните сфери се разстилаше като пълноводна дълбока река...

Когато се събуди — отново бе ден, — усещането на непонятно блаженство все още не бе го напуснало ведно с далечния отблясък на нейните думи. Той стана. Безмълвен богоговеен възторг изпълваше душата му.

... Or vedi figlio
tra Beatrice e fe é questo muro...^[2]

Стената между него и Беатриче бе рухнала.

Отдавна вече половината му душа беше отвъд нея. Колкото повече напредваш по жизнения си път, колкото повече твориш, обичаш и загубваш любимите същества, ти се изплъзваш от смъртта. След

всеки нов удар, който те поражява, след всяка нова творба, която изковаваш, ти се отдалечаваш от себе си, намираш убежище в създаденото от тебе творчество, в душата, която си любил и която те е напуснала. Накрая Рим се оказва извън Рим, най-добрата част от тебе е извън тебе. Единствена Грация го задържаше отсам стената. А ето че и тя на свой ред... Сега вратата към света на скърбите беше затворена.

Кристоф изживя период на тайна екзалтация. Не му тежаха вече никакви вериги. Не чакаше нищо. Не зависеше от нищо. Беше освободен. Борбата бе свършена. Излязъл от зоната на сраженията и от кръга, където царуваше богът на героичните схватки, *Domini deus Sabaoth*^[3], той гледаше под себе си как гаснат в нощта главните на Пламтящия храст. Колко далеч бе вече той! Когато озаряваше пътя му, си въобразяваше, че е стигнал вече до върха. А колко много път измина след това! И все пак върхът не изглеждаше по-близък. Той нямаше да го стигне никога — сега вече знаеше това, — па макар и да трябва да върви цяла вечност. Но когато си влязъл в кръга на светлината и не оставяш зад себе си любими същества, вечността ще ти се стори кратка, ако крачиш редом с тях.

Затвори вратата си за всички. Никой не го потърси. Жорж изразходва наведнъж цялата си способност за състрадание. Когато се прибра, беше спокоен и на другия ден вече не мислеше за Кристоф. Колет беше заминала за Рим. Еманюел не знаеше нищо; мнителен както винаги, той не се обаждаше, засегнат, загдето Кристоф не му бе дошъл на гости на свой ред. Никой не смути Кристоф в безмълвния разговор с любимата; той я носеше сега в душата си, както бременната жена носи скъпия си товар. Вълнуващ диалог... никакви думи не биха могли да го предадат. Дори и музиката едва ли би могла да го изрази. Когато сърцето му се препълнеше и прелееше, Кристоф затваряше очи и без да помръдне, слушаше песента му. Или пък, седнал на пианото, с часове оставяше пръстите си да говорят. През този период импровизира повече, отколкото през целия си живот. Не записа хрумванията си. Нима имаше смисъл?

Когато след няколко седмици отново почна да излиза и да се среща с други хора, без никой от близките му, освен Жорж, да подозре какво му се е случило, демонът на импровизацията се задържа още известно време. Той посещаваше Кристоф в часове, когато бе най-малко очакван. Една вечер у Колет Кристоф седна на пианото и свири

почти цял час, отдал се цял на музиката, забравил, че салонът е пълен с безразлични хора. Слушателите му занемяха. Страхотните импровизации ги покориha и разтърсиха. Дори и ония, които не разбираха смисъла им, ги слушаха със свито сърце. Сълзи бликнаха от очите на Колет... Когато Кристоф свърши, той се обърна рязко, видя вълнението на хората, повдигна рамене и се изсмя.

* * *

Беше стигнал до границата, когато и страданието се превръща в сила, обуздана сила. Страданието нямаше вече власт над него, то само бе в негова власт. Можеше да се мята и да разтърсва решетката: Кристоф го бе затворил в клетка.

* * *

От тази епоха датират най-покъртителните и най-сполучливите произведения на Кристоф — една сцена от евангелието, която Жорж тутакси отгатна:

„Mulier, quid ploras? — Quia tulerunt Dominum meum
et nescio posuerunt eum.“
Et cum haec dixisset conversa est retrorsum, et vidit
Jesum stantem: et non sciebat quia Jesur est.^[4]

една поредица трагични Lieder по стихове на испански народни cantares^[5], между които една мрачна погребална песен, напомняща черен пламък:

*Quisiera ser el sepulcro
Donde a ti te han de enterrar,
Pora tenerte en mis brazos*

Por toda la eternidad.

(Бих желал да бъда гробът, в който ще те погребат, за да те държа в прегръдките си цялата вечност.)

И две симфонии, озаглавени „Островът на умиротворените“ и „Сънят на Сципион“, в които се съчетава по-интимно, отколкото в другите творби на Жан-Кристоф Крафт най-ценното в музикалното творчество на неговата епоха: нежната мъдра мисъл на Германия с всичките и отсенки, страстната мелодия на Италия и живият ум на Франция, богат на изтънчени ритми и на хармонични нюанси.

Това „приповдигнато състояние, предизвикано от отчаянието след тежка загуба“, продължи един-два месеца. След това Кристоф пак пое своя жизнен път с укрепнало сърце и сигурна стъпка. Вятърът на смъртта отвея последните мъгли на песимизма, сивотата на стоицизма и фантасмагориите на мистичната светлосянка. Дъгата блесна над разпръскващите се облаци. Окоето на небето, по-чисто, сякаш измито от сълзите, се усмихна през тях. Тиха вечер високо в планината.

[1] „Какво е това? — казвам. — Какви са тези звуци толкова могъщи и така сладостни, които долитат до слуха ми?“ (лат., Цицерон, „Сънят на Сципион“). — Б.пр. ↑

[2] Сине, ето стената между теб и Беатриче — Данте, „Божествена комедия“, „Чистилице“, пес. XXVII (ит.). — Б.пр. ↑

[3] Господ-бог Саваот (лат.). — Б.пр. ↑

[4] „Жено, защо плачеш?“ — „Как да не плача, отнесоха моя бог и не знам къде го погребяха!“ Като рече това, тя се обърна и видя Исуса зад себе си, но не позна, че това е Исус (лат.). — Б.пр. ↑

[5] Песни (исп.). — Б.пр. ↑

Пожарът, който тлееше в европейския лес, започна да се разгаря. Напразно се опитваха да го погасят на едно място, той пламваше малко по-далеч; с кълба дим и дъжд от искри се местеше ту тук, ту там и възпламеняваше сухите храсти. На изток вече авангардите се сблъскваха — предвестници на великата война на народите. Цяла Европа, до вчера апатична и скептична, подобна на мъртва гора, беше застрашена от огъня. Жаждата за бой бе завладяла всички души. Войната можеше да избухне всеки миг. Потушаваха я, но тя пак избликваше. Най-нищожният предлог я подхранваше. Светът се чувствуваше подвластен на случая, който можеше да развихри общата схватка. Той чакаше. Чувството за неизбежност на войната угнетяваше и най-миролюбивите. А идеолозите, заслонени зад огромната сянка на циклопа Прюдон, прославяха войната като най-почетната човешка дейност.

До това, значи, трябваше да доведе физическото и моралното възраждане на западните нации! Към тези скотобойни ги тласкаха движенията за бурна деятелност и страстна вяра! Единствен Наполеоновият гений би могъл да посочи определена и ясна цел на това сляпо течение. Само че в цяла Европа нямаше такъв енергичен гений. Като че ли светът бе избрал най-посредствените за управници. Мощният човешки ум бе изоставил Европа. Затова оставаше само да се плъзнат по наклонената плоскост, която ги влечеше. Това и правеха и управници, и поданици. Европа приличаше на огромен военен лагер в навечерието на боя.

Кристоф си спомняше друго подобно очакване, когато редом до него бе тревожното лице на Оливие. Но заплахата от война тогава беше само преходен буреносен облак. Сега тя бе надвиснала над цяла Европа. А и сърцето на Кристоф не беше същото. Той не можеше вече да се приобщи към националните вражди. Намираше се в душевното състояние на Гъоте през 1813 година. Можеш ли да се сражаваш, ако не мразиш? А можеш ли да мразиш, ако вече не си млад? Отдавна бе минал отвъд пределите на омразата. Кой от тези велики съперничещи си народи не му беше еднакво мил? Той познаваше заслугите на всеки

един от тях и знаеше какво им дължи светът. Когато душата се издигне на известна височина, „тя не признава вече различните нации и изживява щастието и нещастията на съседните народи като свои.“ Буреносните облаци лежат в краката ти. Около тебе само небе — „необятното небе, което принадлежи на орела“.

Понякога обаче неприязънта на окръжаващите притесняваше Кристоф. В Париж много осезателно му даваха да почувствува, че, принадлежи на враждебна нация. Дори неговият мил Жорж не можеше да устои на удоволствието да изказва пред него чувствата си спрямо Германия, които огорчаваха Кристоф. В такива моменти той се отдалечаваше. Изтъкваше като предлог желанието си да види дъщерята на Грация и отиваше за малко в Рим. Само че и там не попадеше в поведра обстановка. Страшната чума на националната гордост бушуваше и там. Тя бе преобразила италианския характер. Тези хора, които Кристоф познаваше като безразлични и лениви, мечтаеха вече само за военна слава, за сражения, за завоевания, за римски орли, разперили крила над Либийските пясъци; въобразяваха си, че са се върнали към времената на римските императори. Удивителното бе, че най-противоположни партии — социалисти, клерикали, а и монархисти споделяха съвсем искрено това безумие, без да помислят, че изменят на каузата си. Това показва колко е жалка ролята на политиката и на човешкия разум, когато сред народите се развилнеят тези неукротими епидемични страсти. Управниците не си дават труд да потиснат личните пристрастия: просто ги използват. Всичко се свежда до една и съща цел. През бурните епохи винаги е било така. Войските на Съветите на Луи XIV, изковали величието на Франция, са били съставени както от разумни и искрено убедени хора, така и от тщеславци, интересчи и долни епикурейци. Янсенисти и свободомислещи, пуритани и гуляйджии, служейки на инстинктите, си, са служили на общото дело. През бъдещите войни интернационалисти и пацифисти ще се сражават навярно редом, убедени, подобно на предците си от Конвента, че воюват за благо на народите и за тържеството на мира!...

С лека насмешка Кристоф съзерцаваше от терасата на Джаниколо разнородния и същевременно хармоничен град, символ на вселената, над която някога бе господствувал: обгорени развалини, фасади в стил бароко, модерни сгради, кипариси, обвити в рози — всички векове,

всички стилове, слети в мощно и здраво споено единство под светлината на разума. Така разумът трябва да излъчва ред и светлина във враждуващата вселена.

Кристоф малко се задържаше в Рим. Този град му правеше много силно впечатление: той се страхуваше едва ли не от него. За да се радва по-пълноценно на хармонията, трябваше да се вслушва от разстояние в нея; съзнаваше, че ако остане там, би се изложил на опасността да бъде погълнат от нея, както много други творци от неговата нация.

От време на време отскачаше до Германия. Но в крайна сметка, въпреки угрозата от френско-немски конфликт, най-много го привличаше Париж. Там бе Жорж, приемният му син. Не само сърдечните връзки го държаха в плен. Имаше и други, не по-малко силни основания от интелектуално естество. За творец като него, свикнал да води пълноценен духовен живот и да откликва благородно на всички страсти, които вълнуват голямото човешко семейство, беше трудно да се приспособи отново към немския начин на живот. Хора на изкуството там не липсваха, но им липсваше въздух. Те бяха изолирани от останалия народ, който не се интересуваше от тях. Други грижи, социални или практични, занимаваха обществената мисъл. Изпълнени с презрително раздражение, поетите се затваряха в своето пренебрегнато изкуство. Скъсваха от гордост последните връзки с живота на народа си. Пишеха само за неколцина — малоброен елит, високо надарен и изтънчен, но безплоден, разделен на съперничащи помежду си групички от жалки жреци на изкуството. Задушаваша се в тясното пространство, в което бяха затворени; неспособни да го разширят, те го дълбаеха настървено, копаеха и прекопаваха почвата до пълното ѝ изтощение. Тогава се отдаваха на анархистичните си мечти, без дори да си дават труд да ги съгласуват. Всеки се бяхташе в мъглата, без да излезе от нея. Никакво общо просветление. Всеки трябваше да очаква просветление само от себе си.

Докато, напротив, от другата страна на Рейн, у западните съседи, над изкуството периодично се понасяха мощните ветрове на колективните страсти, обществените бури. А над равнината, както Айфеловата кула се издига над Париж, светеше надалече никога неугасващият факел на класическата традиция, създадена чрез векове усилия и слава, предавана от ръка на ръка; без да заробва духа и без да упражнява принуда над него, тя му сочеше пътя, следван през вековете,

и обединяваше целия народ със своята светлина. Не един немски дух — птица, заблудена в нощта — се понасяше стремглаво към този далечен светлик. Но кой във Франция подозира каква силна симпатия към нея изпитват толкова благородни сърца от съседната нация? Протягат се толкова честни ръце, неносещи никаква отговорност за престъпленията на политиците... А и вие не ни виждате, немски братя, на които ние казваме: „Ето нашите ръце. Въпреки лъжите и омразата няма да ни разделят. Ние се нуждаем от вас, а и вие се нуждаете от нас, в името на величието на духа ни, както и на нациите ни. Ние сме двете крила на Запада. Счупи ли се едното, и другото ще увисне прекършено. Нека избухне война! Тя няма да раздели стиснатите ни ръце, няма да спре устрема на братския ни гений!“

Така разсъждаваше Кристоф. Той чувствуваше до каква степен двата народа се допълват взаимно и колко немощни и недъгави са умът, изкуството и практичната им дейност без взаимната им подкрепа. Той самият син на Рейнската област, където двете цивилизации се сливат в един поток, още от дете бе съзнавал инстинктивно необходимостта от техния съюз: през целия му живот несъзнателният стремеж на неговия гений бе да поддържа равновесието и крепкостта на тези две мощни крила. Колкото по-богато бе неговото немско въображение, толкова повече то се нуждаеше от яснотата и системността на латинския ум. Затова именно той милееше за Франция. В нея вкушваше щастието да се опознае по-добре и да овладее темперамента си. В нея разгръщаше истинската си същност.

Кристоф по своему се справяше с елементите, които можеха да му навредят. Асимилираше чуждата енергия. Когато един мощен дух се радва на добро здраве, той поглъща всички сили, дори враждебните нему. Претворява ги в своята плът. Настъпва дори време, когато повече от всичко го привлича именно онова, което му е най-чуждо, защото му предлага по-обилна храна.

По-голямо удоволствие му доставяха творбите на музиканти, изтъкнати като негови съперници, отколкото произведенията на подражателите му: защото той имаше и подражатели, които за голямо негово отчаяние се наричаха негови ученици. Славни младежи, изпълнени с уважение към него, трудолюбиви, достойни, надарени с всички добродетели. Какво не би дал да обикне техните творби, но такъв бе жребият му, това му бе невъзможно: намираше ги нищожни.

Беше хиляди пъти по-съблазнен от таланта на композитори, които му бяха неприятни и представяха враждебни нему направления в изкуството... Какво от това? Те поне живееха! Животът сам по себе си е нещо толкова ценно, че ако някой е лишен от него, макар и да притежава всички други добродетели, никога няма да бъде истински достоен човек, защото не е човек в пълния смисъл на думата. Кристоф казваше на шега, че признава за свои ученици само композиторите, които се бореха срещу него. И когато някой млад композитор, дошъл да говори с него за музикалното си призвание, си въобразяваше, че ще спечели симпатията му, като го поласкае, Кристоф го запитваше:

— Значи, моите композиции ви задоволяват? По този ли начин бихте изразили любовта или омразата си?

— Да, маестро.

— В такъв случай по-добре мълчете! Вие нямате какво да кажете!

Отвращението му от покорните духове, родени за подчинение, потребността му да възприема нови мисли го тласкаха към среди, чиито схващания бяха диаметрално противоположни на неговите. Дружеше с хора, за който неговото изкуство, неговите идейни и морални позиции бяха мъртва буква; те гледаха по друг начин на живота, любовта, брака, семейството и на всички обществени взаимоотношения: не лоши хора впрочем, но принадлежащи сякаш на друг стадий от нравственото развитие; тревогите и скрупулите, погълнали голям дял от живота на Кристоф, им бяха непонятни. Толкова по-добре за тях! Той не искаше да бъде разбран от другите. Не искаше те да мислят като него, за да укрепят мисълта му, и без тях бе уверен в схващанията си. Искаше им само едно: да срещне нови идеи, да обикне нови души. Все повече да разширява обсега на познанията и чувствата си. Да наблюдава и да се учи да наблюдава. Той вече не само допускаше, но се радваше, когато се натъкнеше у другите на интелектуални тенденции, срещу които някога се бе борил: сега му се струваше, че те допринасят за оплодяването на вселената. Обичаше най-много Жорж именно загдето не вземаше живота сериозно като самия него. Човечеството би било много бедно и сиво, ако всички носеха бронята на нравствена строгост и героично самоограничение, с която се бе въоръжил Кристоф. То се нуждаеше от радост, безгрижие, непочтителна дързост спрямо кумирите, били те най-свещени. Да живее „галското шегобийство“, което съживява земята! Скептицизмът и вярата са еднакво необходими. Подкопавайки

довчерашната вяра, скептицизмът разчиства място за утрешната... Как всичко се изяснява, когато се отдалечиш от живота, както от красива картина, и различните багри, които отблизо изглеждат несъвместими, се слоят във вълшебна хармония!

Очите на Кристоф бяха прогледнали за безкрайното разнообразие както в материалния, така и в духовния свят. Това беше една от придобивките след първото му пътуване в Италия. В Париж се бе свързал предимно с художници и скулптори, струваше му се, че най-добре възплътяват френския гений. Победоносното дръзновение, с което се мъчеха да уловят движението, да задържат убягващия трептящ цвят, да смъкнат воалите от лика на живота, караше сърцето му да подскача от радост. Неизчерпаемо богатство на капчицата светлина за окото, което умее да вижда! Какво значат в сравнение с възвишените наслади на духа напразната глъч на споровете и ропотът на войните?... Но и самите спорове и войни са част от великолепната гледка. Човек трябва да обхване всичко и бодро да хвърли в пламтящата пещ на сърцето си силите, които отричат, и силите, които утвърждават, враждебни и приятелски, целия метал на живота. Крайният резултат е статуята, която се отлива у нас, божественият плод на духа. И всичко, което допринася за неговото разкрояване, макар и с цената на нашата саможертва, е прекрасно. Има ли значение личността на твореца? Действително е само творението... Не може да ни досегнете, врагове, колкото и да се стремите да ни навредите! Ние сме неуязвими за ударите ви!... Забивате зъби в празното ми наметало. Мен отдавна ме няма под него!

* * *

Музикалното творчество на Кристоф бе приело по-спокойни форми. Нямаше ги вече пролетните бури, които някога надвисваха над небосклона му, разразяваха се и отминаваха. Дошъл бе ред на белите летни облаци, снежни и златни грамади, светли птици, разперили бавно криле, изпълнили цялото небе... Творчески плам. Посеви, зреещи под спокойното августовско слънце...

* * *

Отначало неясно, но силно изтръпване, неосъзнатата радост на налетия грозд, на тучния клас, на бременната жена, доизносваща зрелия плод. Далечен орган; пчели, жужукащи в дъното на кошера... От тази неопределена, златиста музика, подобна на жълт есенен лъч, се откроява постепенно водещият ритъм; очертава се хороводът на планетите; той се завъртява...

* * *

Тогава се появява волята. Метва се на гърба на цвилещата мечка и препуска, притискайки с колене хълбоците ѝ. Умът намира законите на ритъма, който го увлича; обуздава разюзданите сили и им посочва пътя и целта, към която върви. Симфонията на разума и инстинкта зазвучава хармонично. Сенките чезнат. По дългата виеща се лента на пътя проблясват на определени интервали светли точки, които на свой ред ще се превърнат в разгръщащата се творба в ядра на малки планети, свързани с гравитационното поле на слънчевата им система...

* * *

Едрите щрихи на картината са вече нахвърлени. Сега из неясната зора изплува нейният образ. Всичко става по-отчетливо: и хармонията на цветовете, и очертанятията на фигурите. Всички жизнени сили са впрегнати за написването на творбата. Скъпоценното ковчеже на паметта се разтваря и уханията излитат. Умът освобождава сетивата. Нека повилнеят, той мълчи, но дебне и избира плячката си.

Всичко е готово; работниците изграждат с материали, отнети от сетивата, проектирана от духа постройка. Големият архитект се нуждае от добри работници, които владеят занаята си и не жалят силите си. Катедралата е вече привършена.

„И бог се любува на делото си. И вижда, че *то още не е свършено.*“

Окото на твореца оглежда цялото произведение; ръката му усъвършенствува хармонията.

Мечтата се е сбъднала. Te Deum...^[1]

* * *

Белите летни облаци, големи светли птици, плуват бавно и покриват небето с крилата си.

* * *

И все пак животът му не беше сведен единствено до изкуството. Човек с неговия темперамент не може да мине без любов; и то не само спокойната любов, която творецът изпитва към всичко съществуващо; не, необходимо му е да *предпочете*, да се посвети на избрани от него същества. Те са като корените на дървото. Чрез тях сърцето му обновява кръвта си.

А кръвта на Кристоф течеше буйно във вените му. Обич заливаше душата му, обич, доставяща му най-чиста радост. Двойно чувство към дъщерята на Грация и към сина на Оливие. Той мислено ги свързваше. А щеше да ги свърже и в действителност.

Жорж и Аурора се бяха срещнали у Колет. Аурора живееше у братовчедка си. Тя прекарваше част от годината в Рим, а останалото време в Париж. Беше осемнадесетгодишна, а Жорж — пет години по-възрастен от нея. Висока, елегантна, с малка глава и едри черти, руса, загоряла от слънцето, с лек мъх на горната устна, със светли очи, чийто засмян поглед не бе уморен от мисли, пухкава брадичка, мургави ръце, закръглени рамене и добре оформена гръд, тя беше весела, земна и горда. Без никакви интелектуални интереси, почти лишена от сантименталност, тя беше наследила от майка си безгрижната ѝ леност. Спеше дълбоко и непробудно по единадесет часа. Останалото време бездействуваше в смях и унес. Кристоф я наричаше Dornröschen, Спящата красавица. Тя му напомняше младата Сабин. Лягаше и ставаше с песен, смееше се безпричинно с искрен детски смях, като се задушаваше и хълцаше. Не беше ясно как прекарва времето си. Всички усилия на Колет да ѝ придаде изкуствения външен блясък, който прилепва лесно като лак върху младите момичета, отиваха напразно. Лакът не беше траен. Аурора не научаваше нищо; четеше някоя книга по цели месеци, заявяваше, че е хубава, а само седмица след това не си спомняше нито заглавието, нито сюжета; правеше без капка смущение

правописни грешки, а когато засягаше по-сложни въпроси, изтърсваше смешни безсмислици. Действуваше освежаващо с младостта и веселието си, с липсата на интелектуални интереси, дори и с недостатъците си, със заваяността си, която понякога граничеше с безразличие, с наивния си егоизъм. Толкова непринудена винаги! Простоватото и лениво момиченце умееше, ако поиска, да бъде невинно кокетно — тогава хвърляше въдицата си на младежите, рисуваше на открито, свиреше ноктюрни от Шопен, разхождаше се с поетични сборници, без да ги чете, водеше чисто духовни разговори и носеше романтични шапки.

Кристоф я наблюдаваше и се смееше под мустак. Изпитваше бащинска обич към Аурора — снизходителна и леко насмешлива. Примесваше се и тайно благоговение към жената, която беше обичал и която сякаш възкръсваше с нова младост за нова любов. Никой не знаеше колко дълбоко е чувството му към Аурора. Единствено девойката имаше известна представа. Още от детството си тя почти винаги беше виждала Кристоф край себе си; смяташе го за член на семейството им. Огорчена, че предпочитат брат ѝ, тя се беше сближила инстинктивно с Кристоф. Отгатваше, че и той страда едва ли не от същото; а и той виждаше мъката ѝ. Макар несподелени, огорченията им ги свързваха. По-късно тя бе открила чувството, което свързваше майка ѝ с Кристоф. Струваше ѝ се, че самата тя бе посветена в тайната, макар че те никога не я бяха споделили с нея. Ясен ѝ беше смисълът на поръчението, с което я бе натоварила умиращата Грация, и на халката, която сега беше на ръката на Кристоф. Така че между нея и него съществуваха скрити връзки; нямате нужда да си ги изяснява напълно, за да почувствува цялата им сложност. Беше искрено привързана към стария си приятел, макар никога да не бе могла да направи усилието да изсвири или да разчете творбите му. Доста добра изпълнителка при това, тя не бе изпитала любопитството да разреже дори страниците на една партитура, която Кристоф ѝ бе посветил. Обичаше да идва при него, за да разговарят задушевно. Започна да идва по-често, откакто знаеше, че ще срещне при него Жорж Жанен.

А и Жорж от своя страна никога преди това не бе намирал компанията на Кристоф толкова интересна.

И все пак двамата млади дълго време не подозираха истинските си чувства. Отначало си бяха разменили по един подигравателен

поглед. Никак не си приличаха. Той — живак, тя — спяща вода. Но не мина много време и живакът съумя да се поуспокои, а спящата вода се разбуди. Жорж критикуваше дрехите на Аурора, нейния италиански вкус, липсата на отсенки, предпочитанието към ярките цветове. Аурора пък обичаше да се подиграва и шеговито подражаваше на говора на Жорж — забързан и леко превзет. Но докато се подиграваха, и двамата изпитваха удоволствие... дали от подигравките или от разговора? Разговаряха и с Кристоф, който не само не им противоречеше, но закачливо прехвърляше стреличките от единия на другия. Те се преструваха, че не се засягат, но откриваха, напротив, че много се засягат и неспособни, особено Жорж, да скрият раздражението си, при първа среща подновяваха ожесточената престрелка. Убождаха се леко, страхуваха се да не би да си причинят болка; пък и ръката, която ги замеряше, им беше така скъпа, че получените удари им бяха по-приятни от нанесените. Наблюдаваха се любопитно, очи, търсещи недостатъците на другия, но откриващи само очарователните му черти. Не искаха обаче да признаят. Насаме с Кристоф всеки твърдеше, че другият му е непоносим. Но въпреки това не пропускаха нито един случай, предложен от Кристоф, за да се видят.

Веднъж Аурора беше при стария си приятел и му каза, че ще го посети пак в неделя сутринта; Жорж влезе като вихър, както му бе обичайно, и каза на Кристоф, че ще дойде при него в неделя следобед. Сутринта в неделя Кристоф напразно очаква Аурора. Тя пристигна в уговорения от Жорж час, извинявайки се, че е била възпрепятствувана да дойде по-рано. Избродира някаква историйка по този повод. Забавлявайки се с невинната ѝ лъжа, Кристоф ѝ каза:

— Жалко. Щеше да се срещнеш с Жорж. Той дойде и обядвахме заедно; не можа да остане след обета.

Аурора, разочарована, не чуваше вече какво ѝ казва Кристоф. Той беше в отлично настроение. Тя му отговаряше разсеяно; готова беше дори да му се разсърди. Позвъни се. Беше Жорж. Аурора се слича. Кристоф я гледаше смеешком. Тя разбра, че той се е пошегувал с нея. Засмя се и се изчерви. Той я заплаши закачливо с пръст. Тя внезапно се спусна към него и го целуна буйно. Кристоф ѝ пошепна на ухото:

— *Birichiña, ladroncella, furbetta...*^[2]

А тя запуши устата му с ръка, за да го накара да млъкне.

Жорж не проумяваше нищо от смеховете и прегръдките им. Учуденото му и едва ли не засегнато изражение още повече размиваше другите двама.

Така Кристоф допринасяше за сближението на младите хора. А когато най-сетне това му се удаде, той, кажи-речи, съжали. Обичаше еднакво и единия, и другия, но критикуваше по-строго Жорж. Познаваше недостатъците му, а същевременно идеализираше Аурора и си въобразяваше, че е по-отговорен за щастието на девойката: струваше му се, че Жорж е почти негов син, едва ли не самият той, и се питаше дали не греши като дава за спътник на невинната Аурора младеж, който съвсем не е така непорочен като нея.

Но когато минаваше един ден край беседката, където бяха седнали двамата млади — беше малко след годежа им, — чу със свито сърце, че Аурора разпитва шеговито Жорж за една минала негова връзка, а Жорж ѝ разказваше, без да чака да го молят. И други дочути откъслечни разговори — младите хора говореха пред него, без да се стесняват — показаха на Кристоф, че Аурора е по-снизходителна от него към „моралните“ възгледи на Жорж. Макар и да бяха много влюбени един в друг, те не се считаха свързани завинаги; внасяха във въпросите за любовта и брака дух на свобода, който имаше своята красота, но екранно противоречеше на някогашния принцип за взаимна преданост *usque ad mortem*^[3]. Затова Кристоф ги наблюдаваше с малко тъга... Колко далече бяха вече те от него! Колко бързо отплува лодката, отнасяща нашите деца!... Търпение! Ще дойде ден и всички ще се срещнем в пристанището.

Междувременно лодката никак не се тревожеше по кой път върви. Тя плуваше, носена от всички ветрове на деня. Би изглеждало естествено този дух на свобода, стремящ се да измени тогавашните нрави, да се приложи и в другите области на мисълта и дейността. Но нищо такова не ставаше: човешката природа нехае за противоречията. Докато нравите ставаха по-свободни, умът си поставяше строги граници. Той искаше от религията отново да му надене своя хомот. И това двойно движение в противоположни направления се извършваше с поразително отсъствие на логика у едни и същи хора. Жорж и Аурора се бяха поддали на новото католическо течение, което завладяваше част от светските хора и интелектуалците. Страшно забавно бе, когато Жорж, бунтар по природа, безбожник до мозъка на костите си, без сам

да съзнава това, невярващ нито в бога, нито в дявола — истински млад гал, който се подиграва с всичко, — внезапно реши, че истината е в религията. Нужна му бе истина; а истината, която му поднасяше това течение, се съгласуваше с потребността му от деятелност, с атавизма му на френски буржоа и с умората му от свободата. Младият жребец беше препускарал на воля и се връщаше сам да се впрегне в ралото на нацията. Достатъчен беше примерът на неколцина приятели. Свръхчувствителен към най-малка промяна в атмосферното налягане на окръжаващите го идеи, той бе от първите завербувани. А Аурора го последва както би го последвала където и да е. Тутаки станаха уверени в себе си и започнаха да се отнасят с презрение към всички, които не мислеха като тях. О, ирония! Тези две лекомислени деца бяха искрено вярващи, докато нравствената чистота, сериозният характер и пламенното старание на Грация и Оливие никога не им бяха помогнали да намерят бога въпреки цялото им желание.

Кристоф наблюдаваше любопитно тази еволюция на духовете. Не се опитваше да ѝ се противопостави, както бе изкушен да стори свободомислещият Емануел, който се възмущаваше от връщането на стария си враг. Не можеш да се бориш с налитация вятър. Чакаш да отmine. Човешкият разум беше уморен. Малко преди това се бе напрегнал във върховно усилие. Умираще за сън. И подобно на смазано от умора дете, преди да заспи, казваше молитвата си. Веднъж отворена вратата на мечтите, умовете на Запада бяха облъхнати след религията от теософски, мистични, езотерични и окултистки веяния. Самата философия беше неустойчива. Идолите на мисълта, Бергсон, Уилям Джеймз, бяха разклатени. Дори и в науката се забелязваха симптоми на умствена преумора. Период, който трябваше да бъде изживян. Нека си отдъхнат! Утре умът ще се разбуди, по-бодър и по-свободен!... Сънят е благотворен, ако си работил добре. Кристоф, който не беше имал време да почива, бе щастлив, че децата могат да се порадват вместо него, че вкусуваха душевен покой, твърда вяра, пълна, непоколебима увереност в сбъдването на мечтите си. Той не би желал, а и не би могъл да се смени с тях. Но си казваше, че меланхолията на Грация и безпокойството на Оливие намират умиротворение в децата им и това е справедливо.

Всичко, което изстрадахме аз, приятелите ми и толкова други, които живяха преди нас, всичко това послужи, за да познаят радостта тези две деца... Радостта, за която беше създадена ти, Антоанет, и която

ти беше отказана!... Ах, ако нещастниците можеха да предвкусят щастието, което ще се роди един ден от тяхната саможертва!

Защо би се опитвал да оспори щастието на младите? Не трябва да искаме другите да бъдат щастливи по нашему, а по тяхному. В най-добрия случай той искаше смирено Жорж и Аурора да не презират много хората, които, подобно на него, не споделят вярата им.

Те дори не си даваха труд да спорят с него. Сякаш си казваха: „Той не може да разбере!...“

За тях той принадлежеше към миналото. А те не отдаваха голямо значение на миналото! Случваше се да разговарят невинно помежду си какво ще правят по-късно, когато Кристоф „няма да го има вече“... Макар че го обичаха много... Страшни деца! Растат около нас като паразитни растения. Могъщата природа ни прогонва от живота.

— Върви си! Махай се оттук! Мой ред е!...

Кристоф чуваше безмълвния им говор и беше изкушен да им каже: „Не бързайте толкова! Добре ми е тук. Считайте ме все още жив!“

Наивното им безочие му бе забавно.

— Защо не кажете направо — им каза добродушно той, когато веднъж презрителното им държане много му бе омръзнало, — че съм стар глупак!

— Нищо подобно, стари ми приятелю — отвърна Аурора, смеейки се най-чистосърдечно, — вие сте най-прекрасният човек, само че не разбирате някои неща.

— А ти ги разбираш, моето момиченце, така ли? Гледай ти каква премъдрост!

— Не се подигравайте. Самата аз не зная кой знае колко, но Жорж знае всичко.

Кристоф се усмихна.

— Права си, моето момиче. Любимият винаги знае всичко.

По-трудно му беше не толкова да приеме интелектуалното им превъзходство, колкото да изтърпи свиренето им. Те подлагаха търпението му на жестоко изпитание. Когато му идваха на гости, пианото не можеше да си поеме дъх. Също както при птиците любовта пробуждаше чуруликането им. Само че съвсем не умееха да пеят така хубаво. Аурора не си правеше илюзии относно дарованието си. Но затова пък се заблуждаваше относно годеника си. Тя не виждаше никаква разлика между свиренето на Жорж и Кристоф. Може би дори

предпочиташе маниера на Жорж. А и той, въпреки тънката си ирония, кажи-речи, бе готов да повярва на любимата си. Кристоф не възразяваше. Той коварно подсилваше хвалбите на девойката, освен в случаите, когато, излязъл извън себе си, напускаше стаята, затръшвайки доста силно вратата. Обикновено слушаше с добра и снизходителна усмивка как Жорж свири „Тристан“. Бедният младеж предаваше тези страхотни страници с добросъвестна старателност и приятна сладникавост като девойка, изпълнена с най-добри намерения. Кристоф се смееше в себе си. Прегръщаше го. Обичаше го точно такъв. Обичаше го може би повече именно защото беше такъв... Клетото момче!... О, суета на изкуството!...

* * *

Често разговаряше за „своите деца“ — той ги наричаше така — с Еманюел. Еманюел, който беше обикнал Жорж, казваше шеговито, че Кристоф би трябвало да му го отстъпи, тъй като си имаше вече Аурора, не било справедливо да си присвоява всичко.

Приятелството им бе станало едва ли не пословично в парижкото общество, макар че и двамата живееха уединено. Еманюел се беше привързал силно към Кристоф. Не му показваше от гордост чувствата си: криеше ги под външно грубото си държане; понякога даже му се караше. Но Кристоф не се заблуждаваше. Той знаеше колко предано му е сърцето на Еманюел и умееше да цени обичта му. Всяка седмица се срещаха два-три пъти. Когато разклатеното им здраве ги възпрепятствуваше да излязат, те си пишеха. Писмата им сякаш идваха от далечни земи. Външните събития ги интересуваха по-малко, отколкото някои постижения на ума в науката или изкуството. Те живееха в света на мислите си, размишлявайки върху изкуството си или търсейки под хаотичните факти незабележимата светлинка, която ще остане в историята на човешката мисъл.

По-често Кристоф отиваше у Еманюел. Макар и след едно неотдавнашно боледуване самият той да не беше по-здрав от приятеля си, свикнали бяха да смятат, че здравословното състояние на Еманюел има право на повече грижи. Кристоф изкачваше не без мъка шестте етажа на Еманюел. А когато стигнеше горе, дълго не можеше да си

поеме дъх. И единият, и другият не бяха грижливи към здравето си. Въпреки болните си дробове и пристъпите на задух бяха страстни пушачи. Това бе една от причините, поради които Кристоф предпочиташе да се срещат у Еманюел, а не у него, защото Аурора воюваше срещу манията му да пуши; и той пушеше скришом от нея. Случваше се по време на разговора и двамата приятели да се задавят от кашлица. Млъкваха и се гледаха ухилени като уловени на местопрестъплението ученици. Понякога единият от тях получаваше кашлящия, но щом си поемеше дъх, другият възразяваше енергично, че това няма нищо общо с пушенето.

Върху масата на Еманюел, на едно празно местенце, незаето от книги и ръкописи, лежеше сива котка, която укоризнено гледеше двамата пушачи. Кристоф казваше, че тя е живата им съвест. За да я накара да млъкне, той я захлупваше с шапката си. Котето беше хилаво, най-обикновено, Еманюел го бе взел полупребито от улицата. Никога не можа да се възстанови напълно от нанесените удари, ядеше малко, почти не играеше и не вдигаше никакъв шум. Много кротко, то следеше господаря си с умните си очи, тъгуваше, когато Еманюел не бе в къщи и бе доволно, когато лежеше на масата до него. Отвличаше се от съзерцанието си само за да наблюдава възторжено клетката, в която подхвърчаха недосегаемите птички. Мъркаше учтиво при всяка проява на внимание, понасяше търпеливо капризните ласки на Еманюел и грубоватите докосвания на Кристоф, като внимаваше винаги да не би да ги одраска или ухапе. Беше не много здраво: едното му око сълзеше, покашляше, ако можеше да говори, сигурно не би имало безочieto да твърди като двамата приятели, че „това няма нищо общо с пушека“. Но приемаше всичко от тях и като че ли си мислеше: „Хора са; не знаят какво правят.“

Еманюел се бе привързал към него, защото намираше известна аналогия между съдбата на това болнаво животно и своята участ. Кристоф пък твърдеше, че приликата се разпростираше и върху изражението на очите им.

— Защо не! — приемаше Еманюел.

Животните отразяват средата си. Тяхното изражение се изтънчва в зависимост от хората, с които общуват. Котката на някой глупак няма същия поглед, както котката на умен човек. Домашното животно може да стане добро или зло, искрено или подмолно, хитро или глупаво не

само под влияние на уроците, които му дава господарят му, но и под влияние на самия му господар. Няма нужда дори от въздействието на хората. Окръжаващата обстановка придава своя облик на животните. Хармоничната гледка осмисля погледа им. Сивата котка на Еманюел беше в съзвучие с недъгавия си господар и душната мансарда, осветена от парижкото небе.

Еманюел беше станал по-човечен. Не беше вече както в началото на запознанството си с Кристоф. Една семейна трагедия го бе потресла дълбоко. В момент на ожесточение много ясно бе дал на приятелката си да почувствува колко го уморява бремето на нейната привързаност и тя внезапно бе изчезнала. Бе я търсил цялата нощ, терзан от опасения. Най-сетне я бе намерил в полицейския участък. Направила била опит да се хвърли в Сена; някакъв минувач я задържал точно когато прекривала парапета на моста. Отказала да даде името и адреса си. Имала намерение да поднови опита си. Гледката на нейната горест разстроила Еманюел. Непоносима му била мисълта, че след като сам толкова е страдал от другите, на свой ред кара някого да страда. Върнал в дома си отчаяната жена и се постарал да излекува нанесената рана, да върне на възискателната приятелка вярата в чувството, което тя очаквала от него. Потиснал изблиците на негодувание, той се бе примирил с тази унищожителна страст и ѝ бе посветил остатъка от живота си. Цялата му духовна енергия се бе оттеглила в сърцето му. Апостолът на бурната действеност бе стигнал до убеждението, че има само едно добро дело — да не причиняваш зло. Бе изиграл ролята си. Силата, която повдига великите човешки приливи и отливи, го бе използвала само като свое оръдие, за да развихри борбата. След като изпълни тази повеля, той стана ненужен, борбата продължи без него. Той наблюдаваше нейното разгръщане, кажи-речи, примирен с неправдите, когато засягаха лично него, но не и когато засягаха вярата му. Защото, макар и като свободомислещ да се считаше освободен от всяка религия и да наричаше шеговито Кристоф прикрит клерикал, и той си имаше свой олтар, както всеки мощен дух, който се опълчва срещу бляновете, за които се жертвува. Сега олтарът беше пуст и Еманюел страдаше. Можеше ли без болка да види стъпкани в краката на новодошлите свещените идеи, които с такава мъка бе извел до победа, за които най-добрите умове бяха изстрадали най-различни терзания в продължение на цял век? С каква сляпа грубост тези млади хора опустошават

великолепното наследство на френския идеализъм — вярата в свободата, която имаше своите светци, богоговейният стремеж към братство между народите и расите! Каква лудост ги е обзела да съжالياват за сразените от нас чудовища, да надяват хомота, който сме скъсали, да призовават високо царството на Силата, да подклаждат омразата и безумието на войната в сърцето на неговата Франция!

— Не само във Франция, а в целия свят — възразяваше му усмихнат Кристоф. — Все същият ураган бушува от Испания чак до Китай. Няма вече нито едно кътче, където да можеш да се заслониш от бурята. Виж, почва да става смешно: дори моята Швейцария стана националистическа!

— Нима ти се струва утешително?

— Естествено. От това личи, че подобни течения не се дължат на смешните увлечения на няколко души, но на някакъв скрит бог, който ръководи вселената. И аз се научих да се прекланям пред този бог. Ако не разбирам, вината е моя, а не негова. Опитай се да разбереш. Но кой от вас се замисля над тези неща? Вие живеете ден за ден, не виждате по-далеч от най-близкия крайпътен камък и си въобразявате, че той бележи край на пътя. Виждате вълната, която ви носи, а не виждате морето! Вчерашната, нашата вълна е дала тласък на днешната. Днешната вълна ще издълбае браздата на утрешната, която ще я обрече на забвение, както бе обречена на забвение и нашата вълна. Нито се възхищавам, нито се страхувам от настоящия национализъм. Той ще отmine с времето, вече отминава, вече е отминал. Той е само стъпало от стълбата. Качи се до върха! Той е предният отред на армията, която тепърва ще дойде! Не чуваш ли далечните удари на барабаните и звуците на флейтите?...

(Кристоф забарабани по масата и котката се сепна в дрямката си.)

— Всеки народ днес чувства властната потребност да събере силите си и да ги подложи на преглед. Защото от един век насам, благодарение на взаимното проникване и огромния принос на всички човешки умове в света, изграждащи нов морал, нова наука и нова вяра, народите се преобразиха. Всеки от тях трябва да анализира съзнанието си, за да си даде сметка какво представлява и какво е неговото достойнство, преди да прекрачи ведно с другите новия век. Настъпва нова ера. Човечеството ще подпише нов договор с живота. Обществото ще се възроди въз основа на нови закони. Утре е неделя. Всеки си дава

отчет за изтеклата седмица, всеки измива жилището си и държи домът му да е чист, преди да застане ведно с другите пред общия бог и да сключи с него новия договор.

Еманюел гледаше Кристоф и пред очите му се носеше извикваното от него видение. Той замълча известно време, след като Кристоф завърши мисълта си. После промълви:

— Щастлив си ти, Кристоф! Не виждаш нощта.

— Аз виждам в нощта — отвърна Кристоф. — Отдавна живея в нея; стар бухал съм.

* * *

По това време неговите приятели забелязаха известна промяна в държането му. Кристоф бе често разсеян, сякаш отсъствуваше. Невинаги чуваше това, което му казваха. Лицето му беше съсредоточено и усмихнато. Когато му обърнеха внимание за разсеяността му, той се извиняваше мило. Говореше понякога за себе си в трето лице:

— Крафт ще направи това за вас...

— Кристоф ще има да се смее...

Хората, които не го познаваха, казваха:

— Колко е влюбен в себе си!

Точно обратното. Той се виждаше вече отвън, като чужденец. Стигнал бе възрастта, когато човек престава да се интересува дори от борбата за прекрасното, защото, след като е изпълнил задачата си, е склонен да вярва, че и другите ще изпълнят своето предназначение и в крайна сметка, както казва Роден: „Прекрасното рано или късно ще възтържествува.“ Хорската злоба и неправдите не го възмуцаваха вече. Казваше си смеешком, че това не е естествено, че животът явно си отива от него. И наистина той нямаше вече някогашната физическа сила. Най-малкото усилие, малко по-дълга разходка или по-бързо ходене го изморяваше. Веднага се задъхваше: заболяваше го сърцето. Сещаше се понякога за стария си приятел Шулц. Не споделяше с другите какво чувства. Нямаше смисъл, нали? Може само да ги разтревожи, а няма да се излекува. Пък и не обръщаше сериозно

внимание на неразположенията си. Боеше се не толкова от болестта, колкото от принуждението да се лекува.

Някакво тайно предчувствие събуди в него желание да види още веднъж родния край. Отлагаше намерението си всяка година. Все си казваше: „Догодина...“ Този път обаче не го отложи.

Замина тайно, без да предупреди някого. Не се забави много. Не намери вече нищо от онова, което бе дошъл да търси. Промените, загатнати през последното му пребиваване, бяха свършен факт: малкото градче се бе превърнало в голям индустриален град. Старите къщи бяха изчезнали. Изчезнало бе и гробището. Завод възвисяваше комините си на мястото на чифлика на Сабин. Реката бе отнесла ливадните, по които Кристоф играеше като дете. Една улица — и при това каква! — оградена от грозни постройки, носеше неговото име. Цялото минало бе мъртво, дори самата смърт... Така да бъде! Животът продължаваше; може би други малки кристофовци мечтаеха, страдаха и се бореха в грозните къщи на тази улица, украсена с името му. На концерт в огромната Tonhalle^[4] чу изпълнението на една своя творба; точно обратно на замисъла му. Едва я позна. Така да бъде! Дори зле разбрана, тя може би ще подбуди разгръщането на нови енергии. Ние посяхме зърното. Правете с нас, каквото щете! Превърнете ни във ваша храна! Разхождайки се привечер из полето около града под надвисналите тежки мъгли, Кристоф мислеше за вечната мъгла, която скоро щеше да обгърне живота му, за любимите същества, изчезнали от земята, но съхранени в сърцето му, които падащата нощ щеше да погълне ведно с него... Така да бъде! Така да бъде! Не се плаша от теб, о нощ, която носиш в утробата си слънца. На мястото на едно угаснало светило лумват хиляди нови. Бездънното пространство прелива от светлина, подобно на съд с кипнало мляко. Ти няма да ме угасиш. Дъхът на смъртта ще възпламени отново моя живот...

На връщане от Германия Кристоф пожела да се отбие в града, където бе срещнал Анна. Откакто се бе разделил с нея, не беше чувал нищо. Не би могъл да се осмели да попита как е. В продължение на години изтръпваше само при името й... Сега беше вече спокоен, не се плашеше от нищо. Но вечерта в хотелската стая, която гледаше към Рейн, познатата песен на камбаните, които биеха за празника на следващия ден, възкреси образите от миналото. Откъм реката се надигаше мирисът на далечната опасност, която му бе почти непонятна.

Цялата нощ си припомняше. Чувствуваше се освободен от страшния повелител, затова спомените му носеха тъжна наслада. Не беше решил какво ще прави на другия ден. За миг му хрумна — миналото беше толкова далеч! — да отиде на гости у Браунови. Но не му достигна смелост, когато беше вече ден. Не посмя дори да попита в хотела дали докторът и жена му са още живи. Реши да си замине.

В часа на заминаването някаква непобедима сила го тласна към църквата, където някога ходеше Анна; застана зад един стълб, откъдето можеше да види столчето, на което някога коленичеше тя. Почака, сигурен, че ако е жива, тя ще дойде пак на това място.

Една жена наистина дойде. И той не я позна. Приличаше на много други: пълна, с едро лице, затлъстяла брадичка, безразлично и сурово изражение. Облечена в черно. Седна на столчето си и остана неподвижна. Като че ли нито се молеше, нито слушаше. Гледаше пред себе си. Нищо в тази жена не напомняше очакваната. Един-два пъти само тя направи безсмислено привично движение, като че ли изглажда гънките на роклята си на коленете. Някога *тя* бе имала същия жест... На излизане мина близо до него, бавно, с вдигната глава, скръстила ръце с молитвеник на корема си. За миг светлината на мрачните ѝ отегчени очи се спря на Кристоф. Те не се познаха. Тя отмина изправена и вдървена, без да извърне глава. Едва след миг, в един проблясък на паметта, той разпозна под ледената усмивка по лекото присвиване на устните устата, която бе целувал... Дъхът му секна и коленете му се подкосиха. Помисли си: „Господи, това ли е тялото, в което някога живееше жената, която обичах? Къде е тя? Къде съм самият аз? Къде е мъжът, когото тя обичаше? Какво е останало от нас и от жестоката любов, която ни разкъса? — Пепел. А къде е огънят?“

А неговият бог му отговори: „В мен“.

Тогава Кристоф вдигна очи и за последен път я зърна сред тълпата, тя излизаше на слънце.

* * *

Малко след завръщането му в Париж той се сдобри със стария си неприятел Леви-Кьор. Леви-Кьор го бе преследвал дълго с нападките си, язвителен и недобросъвестен. После, стигнал неоспорима слава,

наситен на почести, успокоен, той бе проявил достатъчно проникателност, за да признае дълбоко в себе си превъзходството на Кристоф; и беше почнал да го ухажда. Кристоф се преструваше, че не забелязва както нападките, така и любезностите. И Леви-Кьор го бе оставил на мира. Те живееха в същия квартал и се срещаха често, без да дават вид, че се познават. Погледът на Кристоф се спираше при разминаването им върху Леви-Кьор, като че ли без да го вижда. Този спокоен начин да отрича едва ли не съществуването му вбесяваше Леви-Кьор.

Той имаше осемнадесетгодишна дъщеря, хубава, изтънчена, изящна, с профил на овчица, с ореол от руси чупливи коси, кротки, кокетни очи и усмивка на Луини. Разхождаха се заедно: Кристоф ги срещаше из алеите на Люксембургската градина; изглеждаха много близки помежду си; момичето се облягаше мило на ръката на баща си. Колкото и да бе разсеян, Кристоф не пропускаше хубавите личица и имаше слабост към нейното. Той си мислеше за Леви-Кьор: „Ах, животното! Какъв късметлия!“ И същевременно прибавяше гордо мислено: „И аз си имам дъщеря!“

Сравняваше двете девойки. Това сравняване, при което неговото пристрастие приписваше всички предимства на Аурора, бе създавало накрая в съзнанието му някакво въображаемо приятелство между двете момичета, макар че те не се познаваха, и даже, без той да си даде сметка, го сближи с Леви-Кьор.

Когато се завърна от Германия, узна, че „овчицата“ умряла. В бащинския си егоизъм помисли тутакси: „Ами ако смъртта бе поразила моята дъщеря!“

Обзе го безкрайно състрадание към Леви-Кьор. В първия миг пожела да му пише. Започна две писма, но не остана доволен, стана му неудобно и не ги прати. Няколко дни по-късно обаче той срещна отново Леви-Кьор, станал неузнаваем. Кристоф не можа да се въздържа: запъти се право към нещастника и му протегна ръце. Без да разсъждава, Леви-Кьор ги стисна. Кристоф промълви:

— Загубили сте я!

Развълнуваният му глас трогна Леви-Кьор. Той изпита неизразима признателност... Размениха скръбни и смутени думи. Когато се сбогуваха, всичко, което ги разделяше, бе заличено. Бяха се дуелирали: навярно е било неизбежно; всеки трябва да се подчини на закона на

своята природа! Но когато краят на трагикомедията приближава, човек смъква от себе си страстите като театрална маска и застава лице с лице с другия — и двамата струват всъщност еднакво и имат право, след като са изиграли ролята си, както са могли, да си подадат ръка.

* * *

Сватбата на Жорж и Аурора беше определена за първите дни на пролетта. Здравето на Кристоф западаше бързо. Той бе забелязал, че децата го наблюдават тревожно. Веднъж чу, като разговаряха полугласно. Жорж казваше:

— Колко лошо изглежда! Не е чудно да се разболе.

А Аурора му отвърна:

— Дано само не забави сватбата ни!

Кристоф си взе добра бележка. Горките деца! Разбира се, че нямаше да смути щастието им!

И все пак прояви голямо неблагоприятно и непредпазливост в навечерието на сватбата им — така глупаво се вълнуваше последните дни, като че ли самият той щеше да се жени! Старата му болест, пневмонията, пак се обади. Първият ѝ пристъп беше още по времето на Панаира на мисълта. Негодуваше срещу глупостта си. Закле се, че няма да се поддаде на болестта, преди да се състои бракосъчетанието. Спомни си за умиращата Грация, която не бе искала да го уведоми за тежкото си състояние в навечерието на един негов концерт, за да не го отвлече от работата и радостта му. Приятна му беше мисълта да направи сега за дъщеря ѝ и косвено за нея самата същото, което някога тя бе сторила за него. Скри, че е болен, но с мъка издържа до края. Беше така щастлив с щастието на двете деца, че успя да изтърпи, без да му прилошее, дългото изпитание на църковната церемония. Едва прибрали се в къщи — у Колет, — силите му измениха: успя само да се затвори в една стая и загуби съзнание. Един слуга го намери в това състояние. Когато дойде на себе си, Кристоф забрани да уведомят младоженците, които заминаваха вечерта на сватбено пътешествие. Младите бяха толкова заети със себе си, че не забелязваха нищо друго. Разделиха се весело с него, обещавайки да му пишат ако не утре, то другиден...

Щом те заминаха, той легна. Вдигна температура, която не спадна чак до края. Беше сам. Еманюел, също болен, не можеше да дойде. Кристоф не извика лекар, не смяташе, че състоянието му е тревожно. Пък и нямаше слуга, за да прати да повикат лекар. Чистачката, която идваше за два часа всяка сутрин, не се интересуваше за него, а и той намери повод да се освободи от услугите ѝ. Беше я замолил десет пъти да не пипа книгите и ръкописите му, когато разтребва. Тя си знаеше своето; и сега, когато той не можеше да вдигне глава от възглавницата, тя сметна, че е дошъл моментът да наложи волята си. Той видя от леглото си в огледалото на гардероба, че преобръща всичко наопаки в съседната стая. Така се вбеси — нерешително, някогашният Кристоф не беше мъртъв в него, — че скочи от постелята си, изтръгна от ръцете ѝ куп ръкописи и я изтласка навън. Избликът му предизвика ново покачване на температурата и напускането на прислужницата, която повече не се мярна, без да си даде дори труда да предупреди „стария лудньо“, както го наричаше. И той остана болен, без никой да се грижи за него. Ставаше сутрин, за да вземе млякото, оставено пред вратата му и за да види дали портиерката не е пъкнала под вратата обещаното от влюбените писмо. То все не идваше: забравяха го в щастието си. Кристоф не им се сърдеше. Казваше си, че на тяхно място и той би сторил същото. Мислеше си за безгрижната им радост и бе доволен, че им я е доставил.

Чувствуваше се малко по-добре и беше почнал да става, когато пристигна дългоочакваното писмо от Аурора, Жорж се бе задоволил само да се подпише отдолу. Аурора се осведомяваше с няколко думи за Кристоф, не му пишеше нищо особено за тях двамата, но в замяна го натоварваше с едно поръчение: молеше го да ѝ изпрати една огърлица, която била забравила у Колет. Макар че поръчението ѝ не беше никак важно (тя просто се бе сетила, когато пишеше на Кристоф, защото се чудеше какво друго да му разкаже), Кристоф, щастлив, че все още може да бъде полезен с нещо, отиде да вземе огърлицата. Навън беше лапавица. Зимата се бе върнала и бе предприела нова офанзива. Мокър сняг, леден вятър. Никаква кола. Кристоф дълго чака в пощата. Нелюбезността на чиновниците и умишленото им бавно обслужване предизвикаха раздразнението му, което съвсем не ускори формалностите около изпращането на колета. Болезненото му състояние беше отчасти виновно за тия пристъпи на гняв, които

умиротвореният му вече дух осъждаше; те разклащаха тялото му, както дървото, преди да рухне под ударите на брадвата, се разтърсва от предсмъртен трепет. Прибра се премръзнал. Като мина край портиерката, тя му връчи изрезка от вестник. Хвърли поглед: някаква зловна статия, пълна с нападки против него. Бяха се разрешили напоследък. Нима има някакво удоволствие да нападаш човек, който не забелязва ударите ти! И най-ожесточените, въпреки ненавистта си, бяха започнали да изпитват уважение, примесено с раздражение.

Бисмарк признаваше едва ли не със съжаление: „Хората си въобразяват, че любовта най-малко зависи от волята. Нищо подобно. Уважението още по-малко се подчинява на нея!“

Но авторът на статията спадеше към силните хора, които, по-добре въоръжени от Бисмарк, са недостъпни за уважението и любовта. Той говореше оскърбително за Кристоф и съобщаваше, че в следващия брой ще продължи нападките си. Кристоф се разсмя и си каза, лягайки си: „Ще има да взема! След две седмици няма да ме намери в къщи!“

Околните настояваха да си вземе болногледачка. Той се противопостави упорито. Казваше, че е живял сам и точно сега най-малко е готов да се откаже от предимствата на самотата.

Никак не скучаеше. През последните години постоянно водеше диалози със самия себе си, като че ли душата му се бе раздвоила. А от известно време невидимите събеседници много се бяха увеличили: вече не две, а десет души обитаваха в него. Те разговаряха, но по-често пееха. Той имаше винаги под ръка върху леглото и на масата до себе си нотни листове, върху които записваше техните и своите думи, като се смееше на удачните реплики. Несъзнателна привичка: двете дейности — мислене и писане, бяха станали почти едновременно; за него писането се бе превърнало в ясно мислене. Всичко, което го отвличаше от разговора с тези души, го уморяваше и дразнеше. Дори и най-добрите му приятели в дадени моменти. Полагаше усилие да не им го издаде много, ясно: но тази принуда го изморяваше безкрайно много. С радост намираше отново самия себе си, след като временно бе загубил нишката: невъзможно беше да чува вътрешните гласове сред хорските приказки. О, божествена тишина!...

Разреши само на портиерката или на някое от децата ѝ да идват два-три пъти дневно да видят дали има нужда от нещо. Даваше им писмата, които до последния си ден разменяше с Еманюел. Двамата

приятели бяха почти еднакво тежко болни и не си правеха никакви илюзии. По различни пътища свободният гений на вярващия Кристоф и свободният гений на невярващия Еманюел бяха стигнали до същото душевно спокойствие. С треперещия си почерк, все по-нечетлив, те разговаряха не за болестта си, но за онова, което открай време бе предмет на разговорите им: изкуството, бъдещето на идеите им.

До деня, когато с изнемогваща ръка Кристоф надраска думите на шведския крал, умиращ на бойното поле:

„Jeh habe genug, Bruder, rette dich!“^[5]

Той обгръщаше мислено целия си минал живот, подобен на висока стълба... Огромните му усилия като младеж да овладее самия себе си, ожесточените борби, за да извоюва от другите скромното право на живот, за да победи в себе си демоните на своя род. Необходимостта да бди без отдых над извоюваното, за да го охранява от самата победа. Сладостта и терзанията на дружбата, която открива на усамотеното в борбата сърце голямото човешко семейство. Пълнотата на изкуството — зенитът на живота. Да властвуваш гордо над обуздания си дух. Да си въобразяваш, че си повелител на съдбата си. И да срещнеш внезапно на завоя на пътя си конниците на Апокалипсиса, Скръбта по любимото същество, Страстта, Срама, авангард на всевишния. Съборен, стъпкан от копитата на конете, да се влачиш окървавен до върховете, където пламти сред облаците дивият очистителен огън. Да се озовеш лице с лице с бога. Да се бориш с него, както Яков се е борил с ангела. Да излезеш смазан от двубоя. Да благославяш поражението си, да видиш ясно границите на възможностите си, да се помъчиш да изпълниш волята на всевишния в предопределената за тебе област. И най-сетне, когато оранта, сеитбата и жътвата, цялата тази изнурителна и прекрасна работа бъде завършена, да си извоюваш правото на отдых в подножието на огрените от слънце планини и да им кажеш: „Бъдете благословени! Няма да се радвам на вашата светлина. Но и сянката ви е благодатна за мен...“

Тогава му се яви неговата възлюблена. Улови го за ръка и смъртта, разрушавайки телесната преграда, вля в душата му душата на приятелката. И двамата излязоха от сянката на земните дни и стигнаха блажените върхове, където, подобно на трите грации миналото, настоящето и бъдещето извиват своя хоровод, където умиротвореното

сърце наблюдава раждането и умирането на скърбите и радостите, където всичко е хармония...

Много бързаше, струваше му се, че е стигнал вече до целта. А менгемето, което стягаше задъханата му гръд, и бурният гмеж от видения, тълпящи се в пламтящата му глава, му напомниха, че му предстои последният етап, най-тежък за преодоляване... Напред!...

Беше прикован неподвижно към постелята си. Някаква глупачка дрънкаше на пиано с часове на горния етаж. Знаеше само една пиеса, повтаряше неуморно едни и същи пасажи; това ѝ доставяше такова удоволствие! Всяка фраза бе оцветена с различна радост и вълнение. Кристоф разбираше щастието ѝ, но дрънкането ѝ го дразнеше до сълзи. Ако поне не удряше така силно! Шумът беше почти толкова противен на Кристоф, колкото и порокът... Най-сетне се примири. Трудно бе да се научи да не слуша. И все пак то му се удаде по-лесно, отколкото си въобразяваше. Отдалечаваше се от тялото си. Това болно, недодялано тяло... Колко недостойно бе, че го бе държало в плен толкова години! Той наблюдаваше постепенното му разпадане и си мислеше: „Малко още му остава да живее!“ Попита се, за да провери дали човешкият му егоизъм е още жив: „Какво би предпочел? Да пребъде вечно споменът за Кристоф, за неговата личност, неговото име, а творчеството му да изчезне безследно или творчеството му да оцелее, а да не остане нито помен от личността и името му?“ Без да се поколебае, той отвърна: „Нека изчезна, но да оцелее творчеството ми! Печалбата ми е двойна: ще остане най-ценното от мен, единствено вярното. Нека Кристоф изчезне навеки!...“

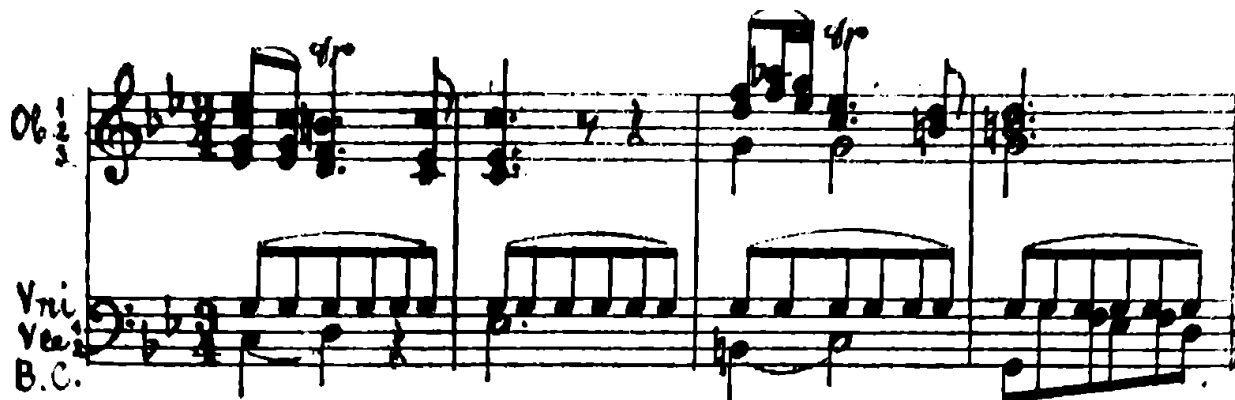
Но не след дълго той почувствува, че се отчуждава и от творбите, както от самия себе си. Каква наивна илюзия да вярва в трайността на изкуството си! Прозря ясно не само колко е нищожно всичко създадено от него, но и каква неизбежна разруха грози цялата съвременна музика. Езикът на музиката отмира по-бързо от всеки друг. Само след век или два той е разбираем едва за неколцина посветени. За кого съществуват още Монтеверди и Люли? Лишеи разяждат вече дъбовете на класическата гора. Нашите звучни постройки, в които пеят страстите ни, ще се превърнат в празни храмове, ще рухнат в забвение... И Кристоф се учудваше, че може да гледа без вълнение развалините им.

„Нима вече престанах да обичам живота?“ — запита се той.

Но тутакси осъзна, че го обича още повече... Защо да оплаква развалините на изкуството? Не си заслужават. Изкуството е сянката, която човек хвърля върху природата. Нека изчезнат заедно, погълнати от слънцето! Те ми пречат да го видя... Огромното съкровище на природата изтича измежду пръстите ни. Човешкият ум се опитва да улови течащата вода с мрежа. Нашата музика е илюзия. Стълбицата на звуковете, гамите са наша измислица. Те не съответствуват на никой действителен звук. Те представляват съзнателен компромис по отношение на живите звуци, приложение на метричната система към вечно движещото се безконечно начало. Човешкият ум се нуждае от тази лъжа, за да разбере неразбираемото; приискало му се е да повярва в нея и е повярвал. Но това не е вярно, не е живо. И насладата, която доставя на съзнанието ни този измислен от него порядък, се получава само от изопаченото пряко възприятие на съществуващото. От време на време някой гений, докоснал се временно до земята, зърва внезапно бурния поток на действителния живот, който прелива извън рамките на изкуството. Дигите пращат. Природата нахлува като през пукнатина. Но хората бързо запушват отвора. Необходима предпазна мярка за човешкия разум! Той би загинал, ако очите му срещнеха погледа на Йехова! Затова започва да циментира килията си, в която прониква отвън само онова, което сам е изработил. И то е прекрасно може би за хората, които не желаят да видят... Но аз искам да видя твоя лик, Йехова! Макар и да загина, аз искам да чуя гръмотевичния ти глас! Шумът на изкуството ми пречи. Нека млъкне съзнанието! Нека млъкне човекът!...

Но само няколко минути след тези убедителни приказки той присегна пипнешком към един от пръснатите по завивките му листове и пак се опита да надраска няколко ноти. Но тогава си даде сметка, че си противоречи, усмихна се и каза:

— О, стара дружке, моя музико, ти си по-добра от мен. Неблагодарник съм, щом те отпращам. Но ти не ме изоставяш; не се отчайваш от прищевките ми. Прости ми! Ти знаеш, това са временни изблици. Никога не съм ти изменил, а и ти никога не си ми изменила, ние сме сигурни един в друг. Ще си отидем заедно, приятелко моя. Остани с мен докрай!

Беше се събудил след дълъг унес, изпълнен с тягостни трескави видения. Странни видения, от чийто плен още не се бе освободил. Сега той се гледаше, опипваше се, търсеше се и не се намираше вече. Струваше му се, че е „някой друг“. Някой друг, по-мил от самия него... Кой точно?... Струваше му се, че докато бе спал, някой друг се бе въплътил в него. Оливие? Или Грация?... Сърцето и главата му бяха така немощни! Не можеше да различи вече любимите си същества. Пък и защо да ги различава? Той ги обичаше всички еднакво.

Лежеше изцяло под властта на смазващо блаженство. Не му се искаше да мръдне. Знаеше, че болката го дебне от засада, както котката дебне мишката. Преструваше се на мъртъв. Вече!... Никой в стаята. Пианото над главата му бе млъкнало. Самота. Тишина. Кристоф въздъхна.

„Колко е приятно да си кажеш в края на живота си, че не си бил никога сам, дори когато си изглеждал най-самотен! Души, които срещнах по пътя си, братя, които ми подадохте за миг ръка, тайнствени духове, родени от въображението ми, мъртви и живи — всичките живи! — о, всичко, което съм обичал, всичко, което съм създал, вие ме държите в топлата си, прегръдка, бдите над мен, чувам музиката на гласовете ви. Нека бъде благословена съдбата, която ме дари с вас! Богат съм, богат съм... Сърцето ми прелива!...“

Той гледаше прозореца... Един от хубавите дни без слънце, които Балзак към края на живота си сравнявал със сляпа хубавица... Кристоф страстно съзерцаваше клончето пред стъклата на прозореца си. То бе напъпило, влажните пъпки се разпукваха, разцъфваха бели цветчета. В тези цветчета, в листенцата, в цялото възкръсващо за живот дърво се чувствуваше такава възторжена отдаденост на възраждащата сила на природата, че Кристоф престана да усеща гнетящата умора, умиращото

си жалко тяло, за да се възроди в това клонче. Този нежен живот го облягна като целувка. Преливащото му от любов сърце се отдаваше с радост на красивото дърво, което му се усмихваше в неговите последни мигове. Мислеше си, че в същата минута хиляди същества се обичат, че часът на неговата агония е час на екстаз за други, че винаги е така, че мощната радост от живота никога не пресеква. И задъхан, с глас, който вече не се подчиняваше на мисълта му (може би никакъв звук не излизаше от гърлото му, но той не съзнаваше), Кристоф запя химн на живота.

Невидим оркестър поде мелодията. Кристоф си казваше: „Но откъде я знаят? Не сме репетирали. Дано само стигнат до края, без да сбъркат!“

Опита се да седне, за да го виждат по-добре всички оркестранти, отмервайки такта с дългите си ръце. Музикантите обаче не грешаха. Те бяха сигурни в себе си. Каква дивна музика! Ето че импровизираща вече репликите си! Кристоф се забавляваше. „Почакай, приятелю! Сега ще те поставя натясно.“

И като замахна с палката, той подкара капризно лодката наляво, надясно по опасните вълни.

„Как ще се справиш с тази?... Ами с тази? Дръж се!... Задава се нова!“

Оркестрантите винаги се справяха, отговаряха на дързостта му още по-смело и дръзновено.

„Какво ли още ще измислят? Пустите му хитреци!...“

Кристоф викаше браво и се смееше на глас. „Дявол да го вземе! Колко трудно е да ги догоня! Нима ще се оставя да ме бият?... Чуйте, не е честно! Капнал съм от умора днес... Няма значение, няма да им оставя последната дума...“

Но оркестърът проявяваше такова богато и свежо въображение, че на Кристоф не му оставаше друго, освен да го слуша прехласнат. Даже дъхът му секна... Испита съжаление към себе си: „Животно! Изчерпан си. Млъкни! Инструментът даде всичко, което можа. Край вече на това тяло! Трябва ми друго.“

Тялото обаче си отмъщаваше. Бурен пристъп на кашлица му пречеше да слуша.

„Ще млъкнеш ли!“

Хващаше се за гърлото, удряше с юмруци гърдите си, сякаш се бореше с враг. Видя се сред улична схватка. Ревеше тълпа. Някакъв мъж го сграбчи през кръста, сборичкаха се на земята. Мъжът го притисна с цялата си тежест. Кристоф се задушаваше.

„Пусни ме, искам да слушам!... Искам да слушам! Пусни ме, иначе ще те убия!“

И той заблъска главата му в стената, но другият не го пускаше...

„Но кой си ти? С кого се боря, така здраво вкопчен? Чие е това пламтящо тяло в ръцете ми?...“

Кошмарни схватки; хаос от страсти; ярост, похот, жажда за убийство, разкъсващи плътски прегръдки, цялата тиня, надигнала се за последен път от дъното на блатото...

„Ах, няма ли вече да дойде краят? Няма ли да ви отскубна, пиявици, впити в моята плът?... Свлечи се с тях и ти, мърша!“

Кристоф отблъсна невидимия враг с рамене, хълбоци, колене... В далечината музиката продължава да звучи. Целият в пот, Кристоф простира ръце към нея: „Почакай ме, почакай ме!“

Тича да я догони. Залита. Събаря всичко... Тича толкова бързо, че не може да си поеме дъх. Сърцето му бие, кръвта шуми в ушите му: влак, минаващ с грохот в тунел...

„Колко е глупаво, боже!“

Кристоф прави отчаяни знаци на музикантите, да не продължават без него... Най-сетне! Излезе от тунела!... Пак беше тихо. Пак чуваше.

„Колко е хубаво! Колко е хубаво! Още! Смело, момчета... Но от кого ли е това?... Какво казахте? Казвате, че тази музика е от Жан-Кристоф Крафт? Хайде де! Не може да бъде! Та нали го познавах! Никога не би могъл да напише и десет такта от нея... Кой пак кашля? Не вдигайте шум! Какъв е този акорд?... Ами този?... Не така бързо! Почакайте!...“

Кристоф надаваше нечленоразделни крясъци. Ръката му мачкаше чаршафа и се мъчеше да пише; изтощеният му мозък все още търсеше елементите, от които бяха съставени тези акорди, и значението им. Не му се удаваше: беше толкова развълнуван, че се отчайваше. После пак се опитваше... А, този път е вече прекалено!...

„Спрете, спрете, не мога повече...“

Волята му бе напълно омаломощена. Разнежен, Кристоф затвори очи. Сълзи на щастие се стичаха изпод спуснатите му клепачи.

Момиченцето, което го наглеждаше, без той да забележи присъствието му, ги изтри благоговейно. Кристоф беше вече безчувствен към всичко земно. Оркестърът бе замлъкнал, оставяйки го под въздействието на изумителната хармония, чиято загадка не бе разрешил. Мозъкът му повтаряше упорито: „Но какъв е този акорд? Как да го разгадая? Трябва все пак да намеря изход преди края...“

Сега се извисяваха човешки гласове. Единият, изпълнен със страст... Трагичните очи на Анна... Но в същия миг не беше вече Анна. Очи, преливащи от добрата...

„Грация, ти ли си?... Коя от вас двете? Коя? Не ви различавам добре... Защо слънцето не изгрява?“

Три звънки удара на камбана. Вrabчетата на прозореца писукаха, за да му припомнят, че е време да им даде трохите от обета си... Кристоф мислено видя малката си детска стая... Камбаните бият, ето зората! Красивите вълни на звуците се леят в прозрачния въздух. Те идват отдалеч, от онези селца... Реката бучи зад къщата... Кристоф е облеган на прозореца на стълбището. Целият му живот протичаше пред очите му като Рейн. Неговият живот и животът на близките му: Луиза, Готфрид, Оливие, Сабин...

Майка, любими жени, приятели... Как се казват?... Любов, къде си? Къде сте, любими души? Зная, че сте тук, но не мога да ви досегна.

- Ние сме с тебе. Успокой се, любими!
- Не искам вече да ви губя. Толкова ви търсех.
- Не се тревожи! Няма да те оставим вече.
- Уви, вълните ме носят.
- Реката, която те влече, влече и нас.
- Къде отиваме?
- Там, където ще бъдем заедно.
- Скоро ли ще бъде това?
- Погледни!

И Кристоф, повдигнал във върховно напрежение глава — господи, как тежи! — видя придошлата река, заляла полята, заляла нивите, бавна, величествена, почти неподвижна. А от хоризонта като светва стоманена ивица сякаш се устремяваха към нея сребристи, трепкащи под слънцето вълни и се чуваше гласът на Океана... Замрялото сърце на Кристоф попита:

- Той ли е това?

А любимите същества му отвърнаха:

— Той е.

Агонизиращото му съзнание нашепваше: „Вратата се отваря... Ето акорда, който дирех!... Не е ли краят? Какви нови простори... Утре ще продължим.“

О, радост, радост! Той чезне във върховния покой на божеството, на което е служил цял живот!...

„Господи, нали не си много недоволен от твоя служител? Толкова малко направих! Не можах повече... Борих се, страдах, заблуждавах се, творих. Нека си отдъхна в бащинските ти обятия. Някой ден ще се възродя за нови битки.“

А клокочещата река и бучащото море му пригласяха:

„Ти ще се възродиш. Отдъхни. Всичко вече е само едно сърце. С усмивка се сплитат нощ и ден. Хармония, величествено съвкупление на любовта и омразата. Възпявам бога, разперил двете си могъщи криле. Осанна на живота! Осанна на смъртта!“

* * *

Свети Кристоф премина реката. Цяла нощ той вървя срещу течението. Исполинското му атлетическо тяло се издига като скала над водите. На лявото си рамо носи крехко, но тежко дете. Свети Кристоф се подпира на изтръгнат бор, огъващ се под тежестта му. И гърбът му се огъва. Онези, които го видяха, когато тръгна, казаха, че няма да стигне доникъде. И дълго зад него се носеха смехове и подигравки. После нощта се спусна и хората се умориха. Сега Кристоф е много далече и не чува виковете им. Сред клокоченето на водите той чува само спокойния глас на детето, което стиска в юмручето си кичура коса над челото на исполина и повтаря: „Върви!“ И той върви, привел гръб, устремил очи към тъмния бряг, чиито остри очертания просветват вече в далечината.

Внезапно прозвънява утринна и стадото на камбаните се пробужда и размърдва. Ето новата зора. Зад стръмния черен бряг невидимото слънце позлатява небето. Останал без сили, Кристоф най-сетне достига брега. Той казва на детето:

— Стигнахме. Колко си тежко! Кое си ти? Кажи, дете!

А детето отвръща:

— Аз съм утрешния ден.

Christofori faciem die quacumque tueris,
illa nempe die non morte mala moricris.^[6]

[1] Тебе боже... (лат.). — Б.пр. ↑

[2] Хитруша, преструвана, мошеничка (ит.). — Б.пр. ↑

[3] До самата смърт (лат.). — Б.пр. ↑

[4] Концертна зала (нем.). — Б.пр. ↑

[5] С мен е свършено, братко, спасявай се! (нем.). — Б.пр. ↑

[6] И в онзи ден, когато се взреш в лика на Христофор, ти няма да умреш от лоша смърт (лат.). — Б.пр. ↑

СБОГУВАНЕ С ЖАН-КРИСТОФ

Написах трагедията на едно поколение, обречено да изчезне. Не се опитах да скрия нищо, нито пороците, нито добродетелите му. Потискащата го печал, стихийната гордост, героичните усилия и изнемогването му под смазващото бреме на свръхчовешка задача: да се изгради цял един свят с неговия морал, естетика, вяра, нови хора. Ето какво бяхме.

Днешни хора, младежи, ваш ред е! Стъпете върху телата ни и вървете напред. Бъдете по-велики и по-щастливи от нас!

Самият аз се сбогувам с предишната си душа; отхвърлям я зад себе си като празна обвивка. Животът е поредица от умиралия и възкръсвания. Да умрем, Кристоф, за да се възродим!

Р.Р.

Октомври 1912 година

Издание:

Ромен Ролан. Жан-Кристоф Том II

Том втори. Второ издание

Преводач: Лилия Сталева

Редактор: Пенка Проjkова

Ред. на издателството: Кристина Япова

Художник: Божидар Икономов

Худ. редактор: Григорий Зинченко

Техн. редактор: Лорет Прижибиловска

Коректор: София Овчарова

Дадена за набор на 20.II.1981 г.

Подписана за печат на 30.V.1981 г.

Излязла от печат на 10.VI.1981 г.

Печатни коли 56,50. Издателски коли 47,46.

Усл. издателски коли 51.19. Формат 84/108/32.

Издателски №850. Литературна група III 8.

Цена 6,34 лв.

ДИ „Музика“, Г. Трайков 2А

ДПК „Димитър Благоев“, пор. №4180

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.